

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

ВІХИ ЖИТТЯ
І
ТВОРЧОСТІ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ДОВІДНИК

• ВИЩА
ШКОЛА •

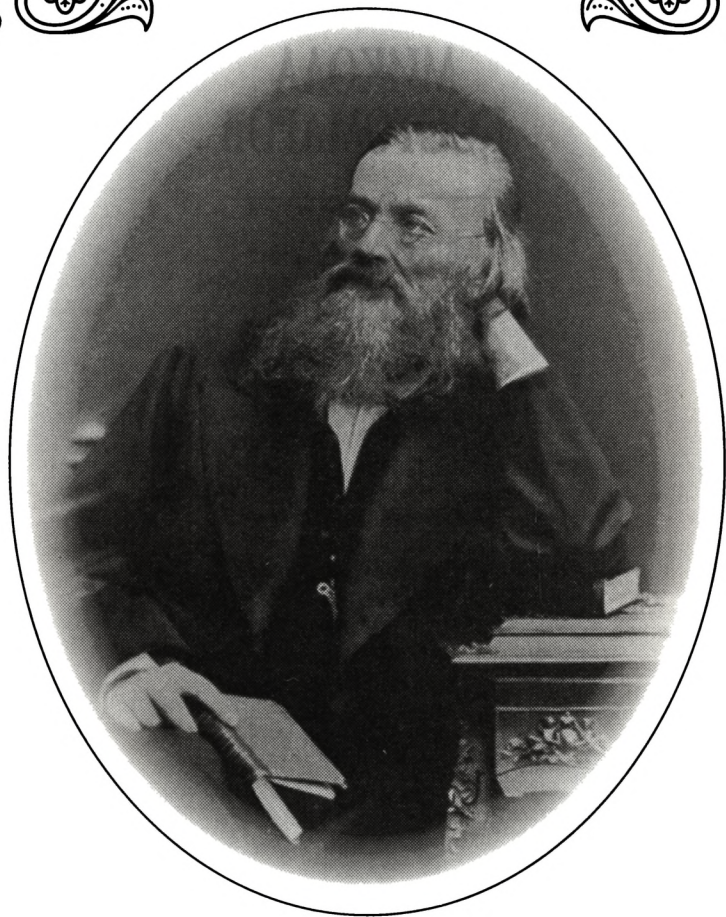
МИКОЛА КОСТОМАРОВ

ВІХИ ЖИТТЯ
І
ТВОРЧОСТІ

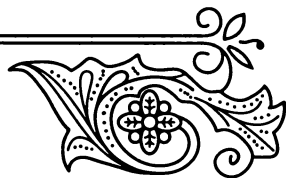

Si Koenigsmayer

В. А. СМОЛІЙ
Ю. А. ПІНЧУК
О. В. ЯСЬ

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

ВІХИ ЖИТТЯ
І
ТВОРЧОСТІ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ
ДОВІДНИК

За загальною редакцією *В. А. Смолія*

УДК 929 Костомаров (031)
ББК 63г Костомаров М. І.
С51

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення
і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

Редакційна колегія: *В. А. Смолій*, акад. НАН України (голова); *Г. В. Боряк*, д-р іст. наук; *В. М. Даниленко*, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук; *М. П. Ковальський*, д-р іст. наук; *В. Ф. Колесник*, д-р іст. наук; *А. М. Михненко*, д-р іст. наук; *Ю. А. Пінчук*, д-р іст. наук; *О. П. Реєнт*, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук; *О. В. Ясь*, канд. іст. наук (відп. секр.)

Рецензенти: *Л. А. Дубровіна*, д-р іст. наук; *В. І. Наулко*, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук; *Ю. І. Терещенко*, д-р іст. наук

Редактор *Л. Г. Мірошниченко*
Редактор-бібліограф *М. С. Хойнацький*

Смолій В. А. та ін.

С51   **Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. — К.: Вища шк., 2005. — 543 с.: іл.**

ISBN 966-642-295-6

Довідник містить понад 1000 статей, в яких висвітлено основні віхи творчого та життєвого шляху визначного вітчизняного історика, письменника, етнографа і фольклориста, українського громадсько-політичного діяча XIX ст. М. Костомарова. Тут розглянуто твори вченого, періодичні та неперіодичні видання, в яких він публікував свої студії, найважливіші населені пункти, місцевості та регіони, пов'язані з біографією науковця, окреслено сфери і напрями його діяльності. Подано інформацію про відомих дослідників життя і творчості видатного діяча та їхній внесок у костомаровознавство. Видання містить також наукову термінологію та понятійний апарат.

Для науковців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться історією та літературою.

**УДК 929 Костомаров (031)
ББК 63г Костомаров М. І.**

ISBN 966-642-295-6

© В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь, 2005
© В. А. Смолій, вступна стаття, 2005

ФУНДАТОР НОВІТНЬОГО УКРАЇНСТВА

Будь-яка історична доба вирізняється неповторними й самобутніми подіями, явищами та процесами. Саме вони складають унікальний візерунок епохи, який залишається в пам'яті прийдешніх поколінь. Та найприкметнішою рисою кожного часу є видатні постаті, з якими асоціюється певна історична доба. Для українського відродження та національної історичної науки XIX ст. однією з таких знакових постатей був видатний учений, письменник і громадський діяч Микола Іванович Костомаров.

Період, упродовж якого розгорталася різнобічна діяльність Миколи Костомарова, характерний не тільки розвоєм національного відродження, а й інтенсивним процесом формування історії як науки, пробудженням національної свідомості, конституванням української нації та іншими важливими перетвореннями. Цьому сприяла відносна політична стабільність з кінця XVIII до початку XX ст. і внутрішня консолідація українських земель. Адже кількість держав, до складу яких входили українські землі наприкінці XVIII ст., зменшилася з чотирьох до двох — Російська та Австрійська імперії. Більша частина території була інкорпорована Російською імперією, на теренах якої саме й мешкав М. Костомаров, спершу в краї, де, за його висловленням, великоруська і малоруська народності сходяться між собою рубежами. Тож світорозуміння й погляди видатного вченого формувалися на межі двох етнокультурних традицій — російської та української.

Взагалі, постать Костомарова з тим величезним, як на одну людину, доробком вражає багатогранністю духовних обширів і діяльності. Його організованість, дивовижні пам'ять та ерудиція, знання багатьох європейських і класичних мов, плідність його праці викликають неабиякий подив і захоплення.

Творча спадщина Костомарова хронологією та просторовими межами обіймає низку епох, насичених визначними подіями української, російської та польської історії, а також охоплює ряд суміжних наук і дисциплін, таких як етнографія, фольклористика, археографія і джерелознавство, що відігравали важливу роль у процесі формування й становлення академічної історіографії в Україні. Багатогранність і полівимірність доробку М. Костомарова, інші чинники, пов'язані з тогочасними політичними й ідеологічними мотивами суспільного середовища, призводили до конфронтації думок в

Богдан Хмельницький.
За гравюрою В. Гондіуса. 1651. Війнетка:
Козацький загін у поході

виникнення тощо. Оригінальність поглядів на козацтво та його історичну роль полягала в тому, що історик не вважав козацтво негативним явищем у становленні національної державності, підкреслював притаманні козацтву традиції народної вольності та демократизму, які мали позитивний вплив на тогочасне суспільство. Водночас він простежив виникнення і розвиток ядра вільного козацтва Запорозької Січі, основу якої становив «народний елемент», докладно висвітлив історію цього феномена, увів до наукового вжитку термін «Християнська козацька республіка».

Проблематика праць М. Костомарова має загальнолюдський сенс і конкретне втілення у науковому аналізі діяльності народів та окремих осіб. На його думку, результати діяльності попередніх людських поколінь пов'язані з розвитком матеріального і духовного життя народу. Тому він вважав, що світ історії не може розглядатися залежно від людської волі. В цьому розумінні розвиток суспільства — природно-історичний процес. Проте такий процес не є автоматичним. Назрілі матеріальні й духовні потреби суспільства переломлюються в інтересах його носіїв (націй, народностей, соціальних груп, окремих осіб) і реалізуються в боротьбі та єдності їхніх зацікавлень.

Загалом історіософія М. Костомарова зовсім не претендує на те, щоб зображувати апіорну схему всесвітньо-історичного процесу. Натомість вона скерована на морально-етичні канони та мистецько-естетичні взірці, за якими відтворюється рух світу історії.

оцінці цього вченого. Недаремно стосовно постаті М. Костомарова побутують амбівалентні, часом взаємозаперечні тлумачення та інтерпретації.

Найважливішим досягненням М. Костомарова як історика стало відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності стосовно загальноросійської та польської історії в низці монографій ученого, які отримали логічне завершення у працях М. Грушевського, зокрема у знаменитому есе «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Серед опрацьованих М. Костомаровим найважливіших тем вирізняється тема історії козацтва, зокрема українського. Велику увагу у своїх роботах учений приділив процесу формування козацтва, його складу, козацьким рухам, з'ясуванню причин їх

Микола Костомаров зробив помітний внесок і в дослідження загально-методологічних проблем історичного процесу, проаналізувавши в науковому і суспільно-політичному плані зміст понять: слов'янське питання, слов'янофільство, панславизм, українофільство та багатьох інших. Тут він розкривається як талановитий дослідник історії та культури слов'янських народів. Зокрема, у відомій течії суспільно-політичної думки XIX ст. — панславизмі — Костомаров уособлював демократичне крило. Спираючись на власну федералістську концепцію, учений знаходив початки федералізму в давньому слов'янському суспільстві. На його думку, вони становили одну з найкращих нереалізованих можливостей у розвитку Росії та України.

М. Костомаров є одним з провідних теоретиків народницького руху в Україні. Він відіграв чільну роль у формуванні народницького напрямку в українській історіографії, сповна використавши здобутки національного романтизму та фольклорно-етнографічних досліджень народного життя, а також ідеї вітчизняного месіанізму, панславизму, федералізму та егалітаризму. Надавав пріоритет народу, народним масам як вирішальному чиннику історичного процесу та переважно приділяв увагу висвітленню громадських рухів, повстань й інших явищ народної історії, хоча часто подавав останні в ідеалізованому та романтизованому вигляді. Для його народницької концепції характерне негативне ставлення до ролі централістично-бюрократичної абсолютистської держави в історичному процесі. Проте обстоювати українські інтереси М. Костомаров змушений був саме в політичному кліматі абсолютистської Росії, будучи переконаним прихильником еволюційного шляху поступу людського суспільства.

Знаковою є громадсько-політична діяльність Миколи Костомарова, в якій він дотримувався ідеалів християнської історіософії в поєднанні з канонами пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема ідей справедливості, свободи та рівності. Вони знайшли яскраве відображення у написаній ним праці «Книга буття українського народу».

У цьому творі, що увійшов до анналів української історичної та суспільно-політичної думки, широко представлено палітру нашої минувшини, проаналізовано тенденції розвитку України, її народу та державності на підвалинах етнонаціональної самобутності, але не винятковості, що свідчить про загальнолюдське розуміння історичного процесу, шанобливе ставлення до досвіду інших культур і народів.

Наразі слід підкреслити, що як діяч Кирило-Мефодіївського братства М. Костомаров виступав за створення панслов'янського союзу на добровільних і рівноправних засадах на зразок США або давньогрецьких полісів. На його думку, цей союз мав спиратися переважно на культурну, расову та релігійну спільність слов'ян і водночас на демократичні, правові принципи міждержавної організації, які передбачали б рівність усіх суб'єктів об'єднання. Також слід зазначити й те, що М. Костомаров не був позбавлений ідеї українського месіанізму. Це простежується у творах «Книга буття українського народу» та «Две русские народности». Для його інтерпретації месіанізму характерні мотиви перебудови суспільства на християнських заса-

дах та уявленнях про справедливість, свободу і рівність, на відміну, приміром, від польського месіанізму XIX ст., зорієнтованого на аристократично-шляхетське відтворення Речі Посполитої.

Варто наголосити, що екстремізм був невластивий цій особистості з гармонійною і напрочуд багатою системою цінностей. Натомість М. Костомаров належав до громадських діячів з толерантною духовною основою, які схильні до великої конструктивної, творчої роботи. Не випадково ряд науковців тримається думки, що внесок М. Костомарова в розбудову національної академічної історіографії і творення української етнонаціональної ідентичності ще належить оцінити майбутнім дослідникам.

Вагомим кроком на шляху до всебічного вивчення творчої спадщини та інтелектуальної біографії М. Костомарова є пропонований енциклопедичний довідник, в якому систематизовано й викладено основні здобутки і досягнення в галузі костомаровознавства. Сподіваємося, що його поява спричиниться до нових студій, присвячених цій видатній і самобутній особистості.

Валерій Смолій,
академік НАН України,
директор Інституту історії України
НАН України

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИМ ДОВІДНИКОМ

Микола Іванович Костомаров (1817–1885) — визначний український історик, автор ґрунтовних досліджень з історії України, Росії та Східної Європи, капітальних студій з біографістики, етнографії, фольклористики та споріднених соціогуманітарних дисциплін, а також робіт, що стали предтечею сучасної етнопсихології. Він також автор самобутніх творів красного письменства, неповторний письменник-романтик, засновник народницького напрямку в національній історіографії, оригінальний мислитель, співзасновник знаменитого Кирило-Мефодіївського братства й один з творців політичного українства. Особистість М. Костомарова та його творча спадщина — унікальні й багатовимірні і є об'єктом найрізноманітніших читацьких запитів: від прагматично-утилітарних інтересів (одержання довідки з конкретного питання) до фундаментальних інтелектуальних зацікавлень (розробки певної дослідницької проблематики). Представлений довідник розрахований на різні категорії читачів: від звичайних шанувальників історії до фахових дослідників.

Усі статті розміщено в алфавітному порядку. У довіднику репрезентовано такі проблемно-тематичні лінії: основні сфери та напрями діяльності М. Костомарова, його понятійний апарат, наукові студії і белетристичні твори, вищі навчальні заклади, установи та дослідницькі товариства, населені пункти, місцевості й регіони, що з ними пов'язані життя і творчість ученого, періодичні видання, з якими він співпрацював, відомі дослідники та їхній внесок у костомаровознавство тощо.

Назви статей набрано жирним великим шрифтом. Більшість статей складається з трьох блоків інформації: 1) загальний, або загальноісторичний, — дефініція, стисла довідка універсального спрямування та ін.; 2) костомаровознавчий — відомості про М. Костомарова в контексті предметної галузі цієї статті; 3) бібліографія, що супроводжує статтю і розміщена за хронологією під рубриками «Тв.:» і «Літ.:». У статтях про праці М. Костомарова перший блок складається зі стислої дефініції, що визначає видову чи авторську належність твору.

Для з'ясування або уточнення певних аспектів життя і творчості М. Костомарова, а також для отримання додаткових, корисних читачеві відомо-

стей у тексті подаються посилання на інші статті. Назви статей, на які робляться посилання, набрано курсивом. Наприклад: *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*.

Окремі статті у довіднику присвячені одразу кільком невеликим одноіменним творам М. Костомарова (див. «Заметка», «Объяснение», «Письмо к редактору», Передмови М. Костомарова, «Письмо в редакцию», Рецензії М. Костомарова). Для розрізнення цих творів у посиланнях після загальної назви вони пронумеровані римськими цифрами в квадратних дужках. Наприклад: «*Письмо к редактору*» [II] («По поводу статей о происхождении Руси и Литвы: I. Объяснение по поводу статьи г. Юрия Летголы. II. Объяснение по поводу статьи г. Васильева»); *Передмови М. Костомарова* [XIX].

У текстах статей подано костомаровські характеристики різних осіб, ставлення історика до тогочасних наукових та суспільно-політичних проблем, його подорожні враження, а також оцінки творчості М. Костомарова, висловлені сучасниками, дослідниками-костомаровознавцями тощо. Вони наводяться у вигляді парафраз або цитат.

Усі дати до 1 лютого 1918 р. подаються за старим стилем, після — за новим. У біографічних статтях у разі переходу дат народження або смерті внаслідок переведення зі старого стилю на новий наводяться обидві дати. Наприклад: 1892/1893 і т. д.

Географічна номенклатура переважно подається як за старим, так і за сучасним адміністративно-територіальним поділом.

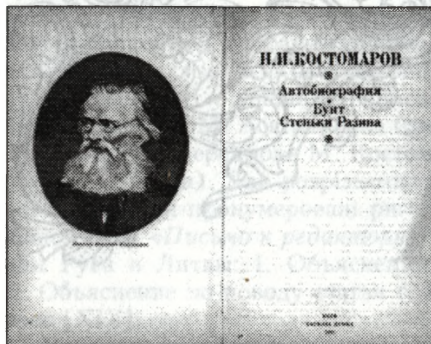

«А. Н. САВИЧ» — стаття *Костомарова*. Написана в серпні 1883 р. у зв'язку зі смертю відомого астронома, професора *С.-Петербурзького імператорського університету*, академіка *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1862) Олексія Миколайовича *Савича*. Надрукована в газеті *«Новое время»* (1883. № 2703). Увійшла до книги *«Самозванцы и пророки»* із серії *«Актуальная история России»* (М., 1997). Стаття *«А. Н. С.»* — характерний зразок майстерності Костомарова як мемуариста і творця історичних портретів. У ній автор, який знав О. Савича багато років і дружив з ним, всебічно змалював цю особистість, талановито розкривши її творчі й людські риси. На думку Костомарова, О. Савич надзвичайно розумна й освічена людина, його обізнаність в астрономії визнавалася всіма, хто працював у цій галузі. Але він був не вузьким спеціалістом, а мав ґрунтовні знання й з інших наук, цілком далеких від математико-астрономічних, наприклад, з історії. У статті Костомаров звертає увагу на присутність у судженнях ученого критичного погляду, що, однак, не заважало йому бачити й позитив. Крім того, О. Савичу як справжньому українцеві був притаманний простодушний гумор, що надавав його мові особливої жвавості та чарівності. Він

мужньо витримував удари долі і після нетривалого періоду смутку невтомно повертався до своїх справ.

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Новокишанова-Соколовская З. К.* Картографические и геодезические работы в России в XIX — начале XX в. М., 1967.

АВТОБІОГРАФІЧНА ЗАПИСКА М. КОСТОМАРОВА — нарис *Костомарова*, що містить основні відомості про його життя і творчість. Написаний у 1884 р. на прохання професора *Київського імператорського університету Св. Володимира В. Іконникова*, який був тоді головним редактором *«Университетских известий»*. А. З. К. стала основою для написання й розміщення статті про Костомарова в *«Биографическом словаре»*, що готувався до видання з нагоди 50-річного ювілею *Київського університету Св. Володимира*. Стаття під назвою *«Костомаров Николай Иванович»* була надрукована в книзі *«Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834—1884)»* / Сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова» (К., 1884). У ній найбільшою цінністю є відомості про київський період діяльності Костомарова, зокрема професорської, в університеті, де він щотижня читав лекції з російської

**Н. И. Костомаров. Автобиография.
Бунт Стеньки Разина. К., 1992.
Титульный разворот**

історії. Крім того, в різні роки Костомаровим були написані інші автобіографічні записки, опубліковані в таких виданнях, як «*Русский художественный листок*» (1860. № 20); «Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования» (СПб., 1870); «*Русская мысль*» (1885. № 5–6); «*Русская старина*» (1891. № 2).

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«АВТОБІОГРАФІЯ» (оригінальне написання назви — «Автобіографія»; з авторською присвятою: «Посвящается любой мой жинци Галини Леонтьевни Костомаровой от Иер. Галки»; тут і надалі, посилаючись на «А.», вживаємо сучасні норми правопису) — мемуари *Костомарова*, продиктовані ним дружині Аліні Леонтіївні (див. *Костомарова А. Л.*). Письменник доповнював і редагував їх власноручно впродовж 1875–1881 рр. «А.» — це не тільки життєпис Костомарова, а й гострий полемічний нарис про прожитий час (з дуже цікавими екскурсами в історію), про особистостей, які мали стосунки до нього або до його діяль-

ності. На рукописі, що складається з 15 розділів, рукою автора зроблено напис — присвята українською: «Галини Леонтьевни Костомаровой». До опублікування «А.» у повному обсязі (300 нумерованих примірників у випуску «Библиотека мемуаров». М., 1922) вона друкувалася зі скороченнями і пропусками у виданнях «*Литературное наследие Н. И. Костомарова*» (СПб., 1890) і «Юбилейный сборник Литературного фонда Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» (СПб., 1909), а також у журналах «*Вестник Европы*» (1910. № 4) і «Голос минувшего» (1917. № 5–6). «Литературное наследие» надрукувало варіант «А.», де відсутні четвертий, восьмий і дев'ятий розділи, а в опублікованих зроблено ряд пропусків. Це пояснюється тим, що «А.» було незручно публікувати через близькість до описуваного часу. Четвертий розділ мемуарів «Из воспоминаний Н. И. Костомарова» стосується арешту вченого, його ув'язнення і заслання через приналежність до Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Цей розділ був опублікований у квітневому номері «Вестника Европы» за 1910 р. У восьмому розділі «А.» описуються події, пов'язані з відставкою Костомарова з університетської кафедри. Він з'явився на сторінках журналу «Голос минувшего» у травні — червні 1917 р. Дев'ятий розділ зі спогадами історика про близьких до «Литературного фонду» [див. *Товариство для допомоги нужденним литераторам и ученым («Литературный фонд»)*] осіб побачив світ в «Юбилейном сборнике» цієї інституції видання 1909 р. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. було здійснено перевидання «А.» у книжках: Самі про себе: Автобіографії видатних українців ХІХ століття / Ред. Ю. Луцько-

го (Нью-Йорк, 1989); Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича (К., 1989); Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Сост., ист.-биограф. очерк и коммент. Ю. А. Пинчука (К., 1992). Вона увійшла також до книжки «Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». «А.» — цінне і часто єдине джерело з деяких питань історії Кирило-Мефодіївського братства, історіографії Росії й України.

Літ.: Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

«АВТОБІОГРАФІЯ Н. И. КОСТОМАРОВА» (оригінальне написання назви книжки — «Автобіографія Н. И. Костомарова»; тут і надалі, посилаючись на зазначене видання, вживаємо сучасні норми правопису) — книжка із серії «Библиотека мемуаров», видана в 1922 р. у Москві за редакцією В. Котельникова (чоловік пасербиці Костомарова Софії). Віддрукована у кількості 300 нумерованих примірників. Складається з «Автобіографії» Костомарова і записок його дружини Аліни Леонтьївни, у дівочтві — Кразельської, за першим чоловіком — Кисіль: «Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой». У цьому виданні «Автобіографія» Костомарова вперше з'явилася в повному обсязі. До того вона друкувалася в 1890 р. у збірнику «Литературное наследие», але тоді в ній було зроблено ряд пропусків. Отож, із виходом у світ цієї книжки дослідники й аматори історії отримали без будь-яких скорочень надзвичайно важливий документ, що яскраво описував життя й осо-

АВТОБІОГРАФІЯ.

Посвящается любой мой жинци
Галини Леонтьевны
Костомаровой
отъ Іер. Галки.

Автобіографія [Автобіографія]
Н. И. Костомарова. М., 1922. Аркуш
з посвятою А. Костомаровій

бистість Костомарова. Записки Аліни Леонтьївни вперше були опубліковані в 1910 р. в журналі «Вестник Европы» (№ 7—9). Вони доповнюють «Автобіографію» Миколи Івановича і відтворення їх у цьому самому виданні можна вважати цілком доречним. У них автор не обмежується власними спогадами, а подає окремі начерки з того, що збереглося в його пам'яті з розповідей Костомарова. Тому спогади Аліни Леонтьївни як матеріал для біографії Костомарова мають велику цінність. До них і до «Автобіографії» постійно зверталися дослідники життя і творчості Костомарова.

Літ.: Пинчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Костомаров Н. И. Русские нравы: Домашняя

жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография. М., 1995.

«АВТОБІОГРАФІЯ НИКОЛАЯ ІВАНОВИЧА КОСТОМАРОВА» — життєпис *Костомарова*. Надрукована в часопису *«Русская мысль»* (1885. № 5—6). Записана другом і соратницею Костомарова Н. Білозерською під його диктовку в 1868 р., але не була ним переглянута. Тому не може бути беззастережно зарахована до творів Костомарова. «А. Н. И. К.», опублікована з передмовою В. Семевського і примітками Н. Білозерської, — цікаве й цінне джерело, однак потребує критичного ставлення, порівняння з іншими автобіографічними творами Костомарова.

Літ.: *Автобиография* Николая Ивановича Костомарова / С предисл. В. И. Семевского и примеч. Н. А. Белозерской // Рус. мысль. 1885. № 5—6.

АЙЗЕНШТОК Ієремія Якович (1900 — 1980) — український і російський літературознавець. Народився в повітовому місті Єлизаветграді Херсонської губернії (тепер Кіровоград, обласний центр *України*). 1921 р. закінчив Харківський інститут народної освіти. У 1926—1931 рр. працював в Інституті Тараса Шевченка (тепер Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, *Київ*), потім в інших наукових установах і навчальних закладах України й Росії. Автор робіт з історії української та російської літератури, текстології. Дослідник творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка. За його редакцією в 1925 р. вийшло перше повне коментоване видання «Дневника» Т. Шевченка. А. цікавився життям і працями *Костомарова*, він є автором опублікованої в часопису «*Україна*» (1925. № 3) цінної праці про першу дисертацію вченого. Ця праця під назвою «Перша дисертація Костомарова» підготовлена на основі оригінальних документальних матеріалів,

які завдяки публікації були вперше введені в науковий вжиток. Один із таких матеріалів — «Рапорт» кандидата Миколи Костомарова в Раду *Харківського університету* від 10 липня 1842 р. з питання повернення назад розданих ним примірників його твору «*О причинах и характере унии в Западной России*», який було знято із захисту. Помер А. в Ленінграді (тепер *С.-Петербург*).

Тв.: Перша дисертація Костомарова // Україна. 1925. № 3; *Листи* М. Костомарова до А. Краєвського // За сто літ. Х.; К., 1930. Кн. 6.

АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ у С.-Петербурзі — вища художня школа, заснована в 1757 р. У 1764—1788 рр. за проектом архітекторів О. Кокоринова і Ж.-Б. Валлена-Деламота було споруджено спеціальний будинок. А. м. відіграла важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва й архітектури в Росії XVIII — поч. XX ст. За роки існування А. м. в її стінах виховано плеяду талановитих художників — Ф. Рокотов, Д. Левицький, О. Кіпренський, В. Тропінін, К. Брюллов, О. Іванов, І. Крамської, В. Суриков, В. Серов, І. Рєпін, скульпторів — Ф. Шубін, М. Козловський, І. Мартос, П. Клодт, архітекторів — В. Баженів, А. Вороніхін, А. Захаров та ін. В А. м. навчався великий український поет Т. Шевченко. Тут містилася його майстерня, в якій він жив, працював і помер. У період свого проживання в С.-Петербурзі (1859—1885) *Костомаров* не раз бував в А. м., спілкувався з її співробітниками. У 1859 р. за посередництва Т. Шевченка познайомився з віце-президентом А. м. Ф. Толстим, був бажаним гостем у його оселі. У 1860 р. родина Толстих, збираючись їхати за кордон, запросила Костомарова супроводжувати їх до *Пскова*. Тоді він уперше в житті оглянув це

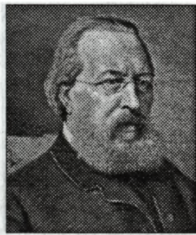
давнє місто, його фортечні мури, церкви й три старих будинки, що становили, як зазначалося в «Автобіографії» Костомарова, «большую драгоценность в своем роде при недостатке такого рода архитектурных памятников». 25 лютого 1861 р. Костомаров завітав до Т. Шевченка — завжди близької для нього людини. Як він згадував, наступного дня вранці Тарас Григорович помер. Тіло Т. Шевченка лежало три дні в церкві Академії мистецтв. У день поховання за великого скупчення публіки над покійним виголосувалися промови російською, українською і польською мовами. Костомаров також виголосив невелике слово українською (див. «Слово над гробом Т. Г. Шевченка»).

Літ.: *Императорская* Санкт-Петербургская Академия художеств. 1764—1914: Крат. ист. очерк. СПб., 1914; *Юбилейный справочник* Императорской Академии художеств, 1764—1914: В 2 ч. СПб., 1914. Ч. 1—2; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Ленинград*: Путеводитель. Л., 1977; *Лисовский В. Г.* Академия художеств: Историко-искусствоведческий очерк. Л., 1982; *Пінчук Ю.* З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // *Історичний журн.* 2004. № 1/2.

«АКАДЕМИЧЕСКИЙ МЕСЯЦЕ-СЛОВ» — щорічне видання *Императорської С.-Петербургської академії наук*. «А. м.» (Академічний календар) випускався з «Приложением». У ньому в 1864 р. на пропозицію Академії наук була надрукована стаття Костомарова «Куликовская битва». Вона накликала на автора звинувачення з боку А. Норова, М. Погодіна (газета «День») у відсутності патріотизму і невмінні поводитися з подіями руської історії. Костомаров захищався від цих випадів на сторінках газети «Голос».

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

АКСАКОВ Іван Сергійович (1823—1886) — російський поет, публіцист, громадський діяч. Третій син письменника С. Аксакова. Народився в селі Надеждино Белевського повіту Оренбурзької губернії (тепер Республіка Башкортостан у складі Російської Федерації). Отримав домашнє виховання. З 1838 по 1842 р. навчався в С.-Петербурзькому імператорському училищі правознавства. Закінчив училище з чином 9-го класу — колезький секретар — і працював у Карному департаменті Московського сенату. Видавав і редагував слов'янофільські газети «День» та «Москва». Під час реформи 1861 р. перебував у ліберальній опозиції. У газеті «День» М. Погодін публікував статті, що звинувачували Костомарова в неприхильності до Росії, приниженні великих людей російської історії. Костомаров полемізував з М. Погодіним на сторінках газети «Голос».

І. С. Аксаков

У 1875—1879 рр. А. — один із впливових керівників Слов'янофільського доброчинного комітету. Був прибічником панславізму. З початком сербсько-турецької війни (1876) організував збір пожертв і виведення добровольців у Сербію. Похований А. у Москві в Троїце-Сергіївій лаврі.

Тв.: *Сочинения*. М., 1886—1887. Т. 1—7; *Иван Сергеевич Аксаков в его письмах*: В 4 т. М.; СПб., 1888—1896. Т. 1—4.

Літ.: *Ципбаев Н. И.* И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М., 1978; *Русские писатели*: Биобиблиогр. слов.: В 2 ч. М., 1990. Ч. 1.

АКСАКОВ Костянтин Сергійович (псевдонім — К. Евріпідін; 1817—1860) — російський критик, поет, публіцист, драматург, історик, філолог.

К. С. Аксаков

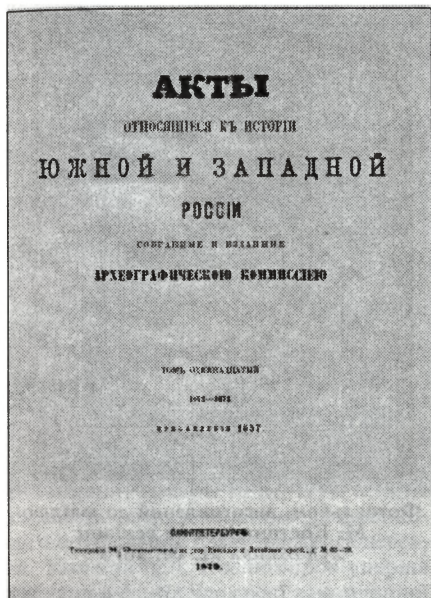
Старший син письменника С. Аксакова. Народився в селі Ново-Аксаково Бугурусланського повіту Оренбурзької губернії (тепер Оренбурзька область Російської Федерації). Дитячі роки минули у південному Передураллі на степових просторах Оренбуржя та Башкирії. Отримав домашню освіту. У 1832—1835 рр. навчався в *Московському університеті* на словесному відділенні, входив до складу філософського гуртка студентів (1832—1837), що групувався навколо М. Станкевича. В. *Белінський* залучив А. до співробітництва в газеті «Молва» та журналі «Телескоп». А. стояв біля витоків слов'янофільської критики. У 1842 р. побачила світ його брошура «Несколько слов о поэме Гоголя «Похождения Чичикова, или Мертвые души». Він перший зазначив необхідність нового підходу до зображення російського народу. Особливості російського народу А. бачив в общинному землеволодінні і повній відсутності міжстанової боротьби в допетровській Русі. Ним висунуто теорію «сила влади — царю, сила думки — народу». А. намагався поєднати сильну самодержавну владу з певною свободою внутрішнього життя країни. Він був прихильником скасування кріпосного права. У 1855 р. подав Олександрові II записку «О внутреннем состоянии России» (опубліковану в 1881 р.), де рекомендував царю скликати «Земський собор» як дорадчий орган. Серед наукових праць, в яких відображено погляди вченого на історію, варто назвати «Об основных началах русской истории», «О древнем быте у славян вообще и русских в особенности», «Семисотлетие Москвы».

Костомаров користувався роботами А. Написав дослідження «О значении критических трудов Константина Аксакова по русской истории» (СПб., 1861). Він відзначав його особливий внесок у російську історію, звертаючи увагу на «насильственное осветление» слов'янофілами російської старовини (див. *Слов'янофільство і західництво*). Помер А. на острові Занте в Греції, похований у *Москві* в Симоновому монастирі. Костомаров у зв'язку з кончиною А. виголосив у лютому 1861 р. промову на публічному літературному вечорі в *С.-Петербурзі*.

Тв.: Полн. собр. соч. М., 1861—1880. Т. 1—3; *Воспоминание* студенства 1832—1835. СПб., 1911.

Літ.: Венгеров С. А. Передовой боец славянофильства // Венгеров С. А. Собр. соч. СПб., 1912. Т. 3; *Основат А. Л.* К характеристике исторического мышления К. Аксакова // Тр. по знаковым системам. Тарту, 1988. Т. 22; *Русские писатели: Биобиблиогр. слов.: В 2 ч.* М., 1990. Ч. 1; *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

«АКТЫ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ» (повністю — «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею») — 15-томний збірник документів переважно з історії *України* та Білорусі XIV—XVII ст. із фондів Посольського й Малоросійського приказів, що зберігалися в московських архівах Міністерства закордонних справ та Міністерства юстиції (тепер Російський державний архів давніх актів), і Литовської метрики. Виходили в *С.-Петербурзі* в 1863—1892 рр. *Костомаров*, який у квітні 1860 р. став членом *Археографічної комісії*, взяв на себе видання актів й енергійно опікувався цим до кінця життя. За його редакцією з 1861 по 1885 р. Археографічною комісією було видано 12 томів (I—IX, XI—XIII)

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.
Титульна сторінка

«Актів», з них т. III видано за участю П. Куліша і т. XI — із примітками Г. Карпова. Вони містять унікальні матеріали із середньовічної та ранньомодерної історії, зокрема історії українського козацтва, визвольної війни на чолі з Б. Хмельницьким, матеріали біографічного характеру про найважливіших діячів тієї епохи та багато інших, що не втратили наукової цінності дотепер (див. також *Археографічні праці М. Костомарова*).

Літ.: Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989; Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Історія української археографії: Персоналії. К., 1993. Вип. 1: Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, о. Атанасій Великий; Петренко О. Видання «Актів

Южной и Западной России» (1861—1892) // Історія України. 1999. № 31/32; Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

АЛУПКА — в XIX ст. село в Таврійській губернії, з 1938 р. — місто на Південному березі Криму між Севастополем та Ялтою (тепер місто в Автономній Республіці Крим, Україна). А. славиться кліматичним курортом, палацом-музеєм графа М. Воронцова (XIX ст.), пейзажними парками. Вперше згадується в літописних джерелах X ст. під назвою Алубіка. Костомаров бував в А. в 1852, 1861 і 1870 рр. У свої відвідини Криму разом з Н. Білозерською влітку 1870 р. він прожив в А. найдовше, оскільки вважав її кращим місцем відпочинку. На його думку, А. перевершувала найуспішніші місця Італії. За клопотанням відомого художника-пейзажиста А. Мещерського князь М. Воронцов надав у користування Костомарова свою бібліотеку, що містилася в палаці, і помешкання в кам'яному будинку в саду. Білозерська згадувала, як щовечора зі сходом місяця вони удвох з Костомаровим виходили на терасу і годинами просиджували на верхніх приступах білих мармурових сходів.

Літ.: Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; Все о Крыме: Ежегод. справ.-информ. изд. Харьк., 1998.

АЛУШТА — в XIX ст. село в Таврійській губернії, з 1902 р. — місто в долині річок Улу-Узень і Демерджи на Південному березі Криму поблизу Ялти (тепер місто в Автономній Республіці Крим, Україна). Приморський курорт, що амфітеатром розкинувся на схилах Кримських гір. А. заснована в VI ст. як візантійська фортеця Алу-

стон. Після написання дисертації «О причинах и характере унии в Западной России» та підготовки до магістерського іспиту, що вимагало напруженої розумової праці, навесні 1841 р. Костомаров за порадою лікарів вирушив до Криму, щоб підлікуватися. Він пробув чотири тижні у Феодосії, а потім поїхав верхи з провідником-татариним на Південний берег, маючи намір об'їхати весь берег аж до Севастополя. Але, діставшись Ялти, стомився і повернув назад до А. Звідси їздив на вершину Чатирдагу, у Сімферополь, відвідавши на пропозицію провідника верхів'я Салгиру. Із Сімферополя Костомаров з'їздив до Бахчисарая, оглянув тамтешній палац, що лишило слід в його літературній діяльності (див. «До Мар'ї Потоцькій»). Влітку 1852 і 1870 рр. Костомаров знову відвідав А.

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Талышев В. П. Алушта: Путеводитель. Симферополь, 1984.

«АЛЬБОМ В ПАМ'ЯТЬ ТРИДЦАТИПЯТИЛЕТНЕЙ ЛИТЕРАТУРНОЇ ДЕЯТЕЛЬНОСТІ НИКОЛАЯ ИВАНОВИЧА КОСТОМАРОВА» — ювілейна відзнака, унікальна пам'ятка мистецтва. Являє собою фотоальбом з масивною срібною кришкою, виконаною придворним фабрикантом срібних і бронзових виробів Г. Верховцевим за ескізом відомого російського художника, приятеля Костомарова М. Ге. Ідея створення альбому виникла у друзів і шанувальників Костомарова під час підготовки до святкування 35-річчя його творчої діяльності (травень 1873 р.). Вони вирішили влаштувати обід на його честь і подарували йому альбом з фотографіями присутніх. За свідченням М. Катеніна, одного з ініціаторів цього заходу, в ньому брало участь 25 осіб, хоча їх реальна кількість була значно більшою. Це видно зі змісту

Фотоальбом, виготовлений до ювілею М. Костомарова за ескізом художника М. Ге. 1873.

альбому, який виготовлено наприкінці 1873 р. В альбомі збереглося 57 світлин. Серед них — фото істориків та письменників Д. Мордовця, П. Куліша, видавців Д. Кожанчикова, М. Стасюлевича, художника М. Ге, майбутнього редактора журналу «Киевская старина» Ф. Лебединцева. На верхній частині кришки альбому написано: «Харьков, Киев, Петербург» (міста, де свого часу в університетах навчався і читав лекції Костомаров). Знизу — «Н. И. Костомарову» і «девятое мая» (дата виходу у світ першого твору Костомарова «Сава Чалий»). Ліворуч — на першому плані: зображення кобзаря, чорнильниця з пером, літописи і розгорнутий сувій з написом «1838—1873». Праворуч — композиція, яка, за задумом художника, відображає предмет і тематику наукових досліджень ювіляра: на першому плані — Богдан Хмельницький, Степан Разін, потім інші історичні діячі, а у віддаленій перспективі — перші кня-

зі Київської Русі. Альбом, згаданий малюнок художника М. Ге на історичний сюжет, інші матеріали, пов'язані зі створенням альбому, зберігаються у відділі рукописів Національної бібліотеки Росії в *С.-Петербурзі* у фонді *О. Пютіна* (ф. 621). Цей альбом є одночасно і пам'яткою мистецтва, і джерелом для дослідників, зокрема — історіографів.

Літ.: *Пінчук Ю. А.* До питання про історичний живопис М. М. Ге // *Вісн. АН УРСР.* 1978. № 7; *Его же.* Николай Иванович Костомаров как историк // *Костомаров Н. И. Автобиография.* Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

АЛЬПИ — найвища гірська система Західної Європи, у Франції, Італії, Швейцарії, Австрії та ін. В А. велика кількість озер тектонічно-льодовикового походження (Женевське, Боденське, Комо та ін.). *Костомаров* уперше побував в А. під час своєї закордонної поїздки в 1857 р. (див. *Подорожжі М. Костомарова за кордон*). У червні 1861 р. він разом з П. *Кулішем* відпочивав у Генуї. Далі вирушив у Флоренцію, після чого, спершу залізницею, а потім, найнявши пару коней з італійським візником, через А. попрямував до *Женеви*. В «*Автобиографии*» *Костомаров* згадував, що він «добрався до холодного пояса гор и на заре прибыл в Бернардинский монастырь, где встречен был монахами в черных одеяниях с белыми поясами и стаею огромных собак, приобретших всемирную славу спасителей путешественников, застигнутых в Альпийских горах».

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова.* М., 1922.

АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА в *Києві* — пам'ятка української архітектури і монументального мистецтва XVIII ст. Збудована в 1749—1754 рр. у стилі бароко (архітектор В. Растреллі) на Андріївській горі над *Дніпром*. *Кос-*

Старий Київ. Десятинна та Андріївська церкви. Гравюра з малюнка невідомого художника. 1886

томаров бував в А. ц., поряд з нею орендував квартиру в щойно відбудованому дерев'яному особнячку (тепер будинок на вулиці Десятинній, 14, на фасаді якого є меморіальна дошка про приналежність до історичних пам'яток). У цій квартирі 28 березня 1847 р. *Костомарова* було заарештовано за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). У 1870 р., перебуваючи проїздом у Києві, він відвідав будинок, де 23 роки тому його заарештували напередодні весілля з *Аліною Крагельською*.

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова.* М., 1922; *Мироненко О. К.* Андріївська церква. К., 1978; *Литвинчук Ж. Г.* Андріївська церква: Путівник. К., 2000; *Зінченко Н.* Арешт напередодні весілля // *Хрещатик.* 2002. 17 квіт.

АНДРУЗЬКИЙ Георгій Львович (1827 — ?) — український громадський діяч, поет. Походив з родини дрібного поміщика. Народився в селі Вечірки Пирятинського повіту *Полтавської губернії* (тепер Пирятинського району

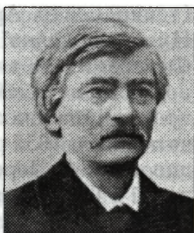
Полтавської області, *Україна*). Навчався в *Київському імператорському університеті Св. Володимира*. Член Кирило-Мефодіївського братства (1846; див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). А. перебував під впливом Т. Шевченка. Зазнав арешту у справі кирило-мефодіївських братчиків. Висланий під нагляд поліції до *Казані* (1847), а пізніше — до *Петрозаводська* (1848—1850). Згодом був ув'язнений у Соловецькому монастирі (1850—1854). У липні 1854 р. А. відзначився під час оборони монастиря, що потерпав від нападу англійської ескадри. Після звільнення служив в Архангельській судовій палаті (1854—1857). У 1856 р. А. дозволили повернутися до Полтавської губернії. У 1857—1864 рр. він перебував у підросійській Україні під наглядом поліції. Служив у Полтавській судовій палаті. А. прибічник ідеї *федерації* слов'янських народів, скасування кріпацтва та республіканського способу правління. Автор «Конституції Республіки» (1850) та поетичних творів, в яких показав трагічну долю пригнобленої України. На поетичну творчість А. значний вплив справив Т. Шевченко. У поезіях «Не плачьте, родненькая мати», «Украина» та ін. А. показав складну і трагічну долю кріпосного селянина. *Костомаров* познайомився з А. в 1846 р. У квітні 1847 р. заарештований Костомаров зустрів А. на шляху до *С.-Петербурга* і просив попередити Т. Шевченка про розгром Кирило-Мефодіївського братства. На слідстві у *Третьому відділенні* А. повівся малодушно. Він дав свідчення, від яких відмовився на очній ставці з Костомаровим. Зокрема, він спростував звинувачення Костомарова у намірах відновити *Запорожжя Січ*, про що згадується в «*Автобіографії*». Проте, незважаючи на ці спростування, свідчення А. були використані для звинувачення Костомарова та кирило-мефодіївських братчиків у державному злочині.

Літ.: *Виноградов Н.* К истории политической ссылки в Карелии: Г. Л. Андруцкий // Карелия: Ежегод. Карел. гос. музея за 1928 г. Петрозаводск, 1930; *Кузьміна З. М.* Шевченко і Андрузький конф. К., 1957; *Ротач П.* Матеріали до українського біографічного словника // Наук.-інформ. бюл. Архівного упр. УРСР. 1965. № 1; *Фруменков Г. Г.* Кирилло-мефодієвец Георгий Львович Андруцкий // Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря. Архангельск, 1970; *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. К., 1990. Т. 2.

АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український історик, археограф, етнолог, археолог, нумізмат і громадсько-політичний діяч, один із засновників Київської громади та руху хлопоманів. Народився у містечку Махнівка Київської губернії (тепер село Комсомольське Козятинського району Вінницької області, *Україна*). Навчався у Рішельєвському лицейі в *Одесі* (1844—1848) та Другій Одеській гімназії (1848—1850). Закінчив медичний (1855) та історико-філологічний (1860) факультети *Київського імператорського університету Св. Володимира*. У 1863—1880 рр. був редактором Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (див. *Київська археографічна комісія*). З 1878 р. — ординарний професор Київського університету Св. Володимира. З 1881 р. — голова Історичного товариства Нестора-літописця. З А. пов'язують впровадження традиції документалізму в українській історіографії. Він — засновник Київської школи істориків та автор численних праць з української історії, зокрема студій з історії давньої Русі, Великого князівства Литовського, *козацтва*, гайдамаччини (див. *Гайдамаки та гайдамаччина*) й інших. Під його керівництвом написано серію мо-

нографічних студій з історії окремих давньоруських земель (областей), що поклало початок систематичному розробленню регіональної історії України. Наукові погляди А. спиралися на позитивістські засади розуміння й тлумачення історії. В його працях чільне місце посідають ідеї еволюційної поступовості, органіцизму та генетичного зв'язку. Водночас А. як історик формувався під сильним впливом *народницького напрямку*, зокрема студій *Костомарова*. А., в певному розумінні, розглядають як послідовника Костомарова та визначного репрезентанта *народницького напрямку*. Ряд дослідників зазначає, що А. сприйняв деякі історичні погляди Костомарова, зокрема ідеалізацію певних форм давньоруського життя (грумада, віче), контрастність у висвітленні релігійних взаємин католиків і православних, негативне ставлення до норманізму та ін. Проте вони також констатують значні відмінності в підходах обох істориків. Зокрема, С. Томашівський підкреслює, що «...методичні сторони Антоновичевих дослідів значно відмінні від Костомарова. У зього останнього рішуча перевага описування (дескриптивна метода), глядання т. ск. історичних ефектів, драматизоване оповідання, надмірне довіре до жерел і недостача їх аналізу, переоцінювання індивідуальностей, багата фантазія в репродукції, поверхова історична обсервація і т. ін. Натомість у Антоновича виступає загальне поглиблення предмету, значно більше критики й аналізу, об'єктивізм, широке розуміння суспільного життя, а передівсім освітлення нових сторін і форм історичного процесу». А. був особисто знайо-

В. Б. Антонович

мий з Костомаровим, листувався з ним, уважно вивчав його праці, зокрема дав високу оцінку Костомарову як історика в статті, опублікованій в «*Киевской старине*» (1885. № 5). Він обстоював думку, що Костомаров «произвел в истории Украины значительный, если не совершенный переворот». Костомаров у листі від 7 березня 1883 р. розглядав А. як «единственного на Руси человека, имеющего полную возможность и подготовку быть судьей исторических сочинений, касающихся Южной Руси». Зокрема, Костомаров надіслав у подарунок А. свої студії «*Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича*» та «*Мазепа. Историческая монография*» з проханням прорецензувати ці праці. Перу А. належать також рецензії на монографію Костомарова «*Богдан Хмельницкий*» та 12 том «*Актов Южной и Западной России*», виданий за редакцією останнього.

Тв.: Рец. на изд.: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею* / Под ред. Н. Костомарова. СПб., 1882. Т. 12: 1675—1676 // Киев. старина. 1882. № 9. Рец. на кн.: *Костомаров Н. Богдан Хмельницкий: Ист. моногр. 4-е изд., доп. и испр.* СПб., 1884. Т. 1—3 // Киев. старина. 1884. № 6; *Н. И. Костомаров как историк* // Киев. старина. 1885. № 5; *Твори: Повне видання* [Вид. не завершено]. К., 1932. Т. 1; *Курс лекцій з джерелознавства 1880—1881*. К., 1995; *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. К., 1995; *Лекції з джерелознавства*. Острог; Нью-Йорк, 2003.

Літ.: *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. Л., 1906; *Грушевський М.* Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. К., 1909; *Синові України: 36. статей 1906 р. на пошану проф. Володимира Антоновича*. Фото-

тип. відтворення. К., 1993; *Академія пам'яті* проф. В. Антоновича: Доповіді та матеріали. К., 1994; *Оглоблин О.* Володимир Антонович та його історична школа // *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995; *Син України*: В. Б. Антонович: У 3 т. К., 1997. Т. 1; *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К., 1997; *Четверта академія пам'яті* професора Володимира Антоновича 26—27 берез. 1998 р. К., 1999. *Харченко В. Ю.* Громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2000; *Кіян О.* Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». К., 2005.

«АПОЛОГИИ ЗА ДИМИТРИЯ ДОНСКОГО гг. АВЕРКІЄВА И АСКОЧЕНСКОГО» — стаття *Костомарова*. Написана у квітні 1864 р., надрукована в газеті *«Голос»* (1864. № 124). Поміщена в книжках *«Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»* (К., 1928) та *«Самозванцы и пророки»* (М., 1997) із серії *«Актуальная история России»*. Стаття є відповіддю на критику полемічної праці Костомарова *«Куликовская битва»* з боку редактора-видавця В. Аскоченського (*«Домашняя беседа»*) і письменника-белетриста Д. Аверкієва (*«Епоха»*). Автор пояснює опонентам, що «не думал бесславить Димитрия», а писав про події так, як розумів і розуміє їх за джерелами. Крім цього, зазначає, що рецензії панів В. Аверкієва й Д. Аскоченського написано з великим запасом «словоизвятия и ругательной риторики, необходимой в качестве балласта, при чрезмерной легкости и пустоте научных доказательств».

Літ.: *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

АРЗАМАС — місто на річці Теші (притока Оки). З 1779 р. — повітове місто

(тепер центр Арзамаського району Нижегородської області Російської Федерації). А. виник у 1578 р. З 1802 по 1862 р. тут існувала перша в Росії провінційна школа малярства. На початку зими 1855 р. *Костомаров* проїздив через А. Перебуваючи тоді на засланні в *Саратові*, він отримав дозвіл поїхати до *С.-Петербурга* в тимчасову відпустку для вирішення справи про спадщину своєї матері. У той час найважливішим заняттям, як сказано в *«Автобиографии»* Костомарова, він «положил себе привести в окончание свою историю Хмельницкого» (див. *«Богдан Хмельницкий»*).

Літ.: *Нижний Новгород и Нижегородская губерния на 1904 год.* Н. Новгород, 1903; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

АРИСТОКРАТИЯ (від грец. *ἀριστος* — краший, *κράτος* — влада, у буквальному розумінні — влада найкращих) — 1. форма державного ладу, за якої правління здійснюється представниками родової знаті; 2. спадкова знать, вищий стан, привілейована соціальна група, верства або прошарок традиційного суспільства з особливим статусом, котрий надає виняткових прав, переваг і можливостей порівняно з іншими громадянами держави; 3. панівна верхівка сучасного суспільства (переважно у негативному сенсі). Термін А. вперше було вжито давньогрецькими філософами Платоном й Арістотелем для позначення однієї з форм державного ладу античного світу. Зокрема, Арістотель розглядав А. як одну з трьох «правильних» форм державного устрою (поряд з монархією і політією). В античній політичній теорії правління А. вважалось найкращим, найбільш компетентним і безкорисливим. Походження А. як соціальної спільноти пов'язане з античним суспільством. У традиційних станових

суспільствах доби середньовіччя та ранньомодерних часів А. відігравала провідну роль й очолювала соціальну ієрархію суспільства. Впродовж XVII — початку XX ст. у зв'язку із соціальною реструктуризацією суспільства та переходом від середньовічної Європи станових монархій до модерної Європи націй і національних держав традиційна А. розчинялася в індустріальну суспільність. Тоді ж відбулася руйнація традицій соціальної спадкоємності та духовного наступництва, які побутували в добу середньовіччя і слугували своєрідним механізмом відтворення старої А. Натомість постали нові соціальні ієрархії, які пов'язують з виникненням еліти, що певною мірою наслідувала зовнішні атрибути традиційної А. (стиль, манера поведінки, ціннісні орієнтири тощо). Проблеми А. та її ролі в суспільному житті порушувалися у працях Ф. Ніше, М. Бердяєва, Х. Ортеги-і-Гасета, а також багатьох інших учених і мислителів. Стосовно політичних еліт сучасного суспільства термін А. застосовується здебільшого в негативному сенсі, за винятком концепцій класичного консерватизму та неоконсерватизму. Похідна дефініція від терміна А. — «аристократизм» — вживається для позначення: 1) сукупності рис, притаманних знаті у широкому сенсі (властиві аристократам манера поведінки, витонченість, вишуканість смаку, звичок, естетизм та ін.); 2) особливого типу духовності та стилю життя. Поняття А. широко побутувало в українській історіографії XIX — першої третини XX ст. Спершу — переважно в негативному сенсі в межах дихотомічних протиставлень «народ» — «аристократія» у студіях істориків *народницького напрямку*, зокрема у працях *Костомарова*. В його творах зазначена антитеза застосовується для інтерпретації провідних чинників історичного

процесу. Водночас він уживає термін А. для порівняльно-типологічного аналізу українців, росіян та поляків. Так, у роботі «*Две русские народности*» автор виокремлює «аристократичність поляків» і «демократичність південнорусів» як національні риси, а також відзначає своєрідність панівних верств цих «народностей». Термін «аристократизм» Костомаров переважно вживає для тлумачення негативної ролі «панських впливів» у руйнації *Речі Посполитої*. Він наголошує на згубному впливі «отрути польського аристократизму» на провідників народних рухів в *Україні*, вбачає в ньому одну з основних причин поразок багатьох повстань. З поширенням *державницького напрямку* в українській історіографії 20—30-х років XX ст. термін А. використовується переважно в позитивному розумінні, наближеному до його первісного значення, зокрема в студіях В. Липинського. У сучасних науково-історичних студіях і публіцистичні термін А. часто вживається як рівнозначний терміну «еліта».

Літ.: Костомаров Н. И. Две русские народности // Основа. 1861. № 3; Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой // Вестн. Европы. 1869. № 2—12; Аристотель. Политика / Пер. С. А. Желябова. М., 1911; Ашин Г. К. Современные теории элиты. М., 1985; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. К., 1993; Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. К., 1994; Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський [Вид. триває]. Київ; Філадельфія, 1995. Т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму; Консерватизм: Антологія / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. К., 1998; Оглоблин-Мезько О. Люди Старої України та інші праці / Ред. Л. Винар. Острог; Нью-Йорк, 2000.

АРКОНА — див. Рюген.

АРТЕМОВСЬКИЙ-ГУЛАК — див. *Гулак-Артемовський* Петро Петрович.

АРХЕОГРАФІЧНА КИЇВСЬКА КОМІСІЯ — див. *Київська археографічна комісія*.

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ — наукова установа, створена в 1834 р. в *С.-Петербурзі* при Міністерстві народної освіти (спочатку як тимчасова для видання матеріалів, зібраних археографічними експедиціями). У 1837 р. затверджена як постійна інституція для збирання, опису і видання історичних джерел. А. к. опублікувала зібрання документів і пам'яток з історії *Росії, України, Білорусі, Литви* та інших держав. Ці документи стали науковим раритетом. Серед них — *Полное собрание русских летописей*. СПб., 1841—1921. Т. 1—24; *Акты исторические*. СПб., 1841—1843. Т. 1—5; *Акты Южной и Западной России*. СПб., 1863—1892. Т. 1—15. Пізніше було видано багато інших документів, зокрема й іноземними мовами. А. к. очолив видатний архівіст і археограф П. Строев. Комісія збирала історичні джерела в Росії, а також в архівах і бібліотеках Франції, Італії, Німеччини, Швеції, Ватикану й інших країн. Таким чином було зібрано й опубліковано багато документів з російської та української історії до XVII ст., що мають велике наукове значення й дотепер. Члени А. к. призначалися міністром народної освіти. В роботі комісії брали участь М. *Устрялов*, С. *Соловйов*, В. *Семевський* та інші вчені. У 1922 р. А. к. була підпорядкована Академії наук (див. *Російська академія наук*). *Костомарова* у 1860 р. запросили до А. к. спеціально для видання актів, які стосувалися історії Південної та Західної Росії («Акты Южной и Западной России»). В «*Автобиографии*» він писав: «Принявши на себя звание члена Археографичес-

кой комиссии и выписав из Москвы дела бывшего Малороссийского приказа, пригласивши к участию с собой явившегося в Петербург П. А. Кулиша, приступил к изданию актов, относящихся к эпохе Хмельницкого». Костомаров працював в А. к. упродовж багатьох років, майже щороку випускаючи один том «Актов Южной и Западной России». За його редакцією було видано 12 томів, з них т. 3 видано за участю П. *Куліша* і т. 11 — з примітками Г. *Карпова*. З 1862 р., після звільнення з роботи у *С.-Петербурзькому імператорському університеті*, до самої смерті Костомаров виконував лише один службовий обов'язок — був членом А. к. У 1870 р. за поданням міністра народної освіти російський імператор Олександр II нагородив Костомарова чином дійсного статського радника за його працю на теренах А. к. (див. також «*Летопись занятий Археографической комиссии*»).

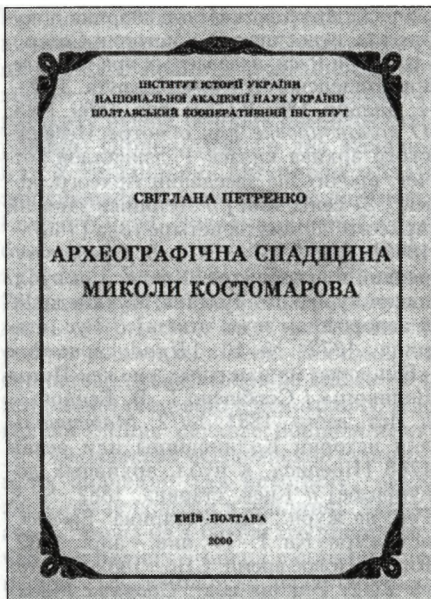
Літ.: *Подробный каталог изданий Археографической комиссии, вышедших в свет с 1836 по 1918 год*. Пг., 1918; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Софинов Л. Г.* Из истории русской дореволюционной археографии: Крат. очерк. М., 1957; *Библиографический указатель изданий Археографической комиссии*. 1836—1936. Л., 1985; *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

АРХЕОГРАФІЧНІ ПРАЦІ М. КОСТОМАРОВА — серійні видання джерел за редакцією *Костомарова*, публікації окремих документів і передмови до них, курси лекцій з джерелознавства російської історії, звіти про відрядження в архіви та бібліотеки, виступи на засіданнях *Археографічної комісії* в *С.-Петербурзі*, рецензії й нотатки з приводу видання збірників документів і матеріалів, літописів та інші досліді-

дження вченого. У проблемному аспекті А. п. Костомарова охоплюють питання як едиційної, так і польової (пошукової), камеральної археографії. Археографічна робота Костомарова була складовою його діяльності як історика. Її можна поділити на два періоди: до початку співробітництва вченого з Археографічною комісією в С.-Петербурзі (1839—1859) і 25-річний період його праці з підготовки та видання «*Актов Южной и Западной России*» (1860—1885). Редакторська діяльність Костомарова значно розширила джерельну базу його робіт, здебільшого актовий матеріал становив їх основу. Незважаючи на роботу з великими комплексами джерел, особливо на початкових етапах творчого шляху, Костомаров під впливом *романтизму* з певним упередженням ставився до юридичних, дипломатичних та інших джерел, пов'язаних з історією державних утворень. Археографічна діяльність Костомарова сприяла еволюції його історичних поглядів від романтизму до *позитивізму*, хоча вплив першого домінував у творчості вченого до кінця життя. Найпомітніші досягнення Костомарова як археографа пов'язані з його редакторською діяльністю. За редакцією вченого опубліковано 12 з 15 томів серійного видання «*Актов Южной и Западной России*» (1861—1884. Т. 1—9, 11—13), що складаються з 2258 документів на 4663 сторінках (див. також *Археографічна комісія, «Летопись занятий Археографической комиссии»*).

Тв.: Рец. на изд.: *Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским*. К., 1856. Т. 1 // Отч. зап. 1857. № 2; *Письмо в редакцию* [По поводу обвинения «Московского Обозрения» в некритичном использовании польских источников в «Богдане Хмельницком»] // Санкт-Петербургские ведомости. 1859. № 167; *Лекции по русской истории* Н. И. Костомарова / Сост.

С. М. Петренко. Археографічна спадщина М. І. Костомарова. Київ; Полтава, 2000. Обкладинка

по зап. слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. СПб., 1861. Ч. 1: Источники русской истории; Рец. на изд.: *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов*. К., 1861. Ч. 2 // Современник. 1861. № 4; Новые документы, относящиеся к истории Северо-Западной Руси. Рец. на изд.: *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*. Вильно, 1867. Т. 1; *Акты*, издаваемые Археографической комиссией, Высочайше учрежденною в Вильно. Т. 2: Акты брестского суда. Вильно, 1867 // Отч. зап. 1868. № 1; *Отчет о варшавских библиотеках* [отчет, прочит. на заседании Археогр. комис. 16 окт. 1865 г.] // Летопись занятий Археографической комис. [за 1865—1866]. СПб., 1868. Вып. 4; Новые документы, относящиеся к истории Северо-Западной Руси. Рец.

на изд.: *Археологический сборник документов*, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемых при управлении Виленского учебного округа. Т. 2—4. Вильно, 1867 // Отч. зап. 1869. № 8; *О командировке* для осмотра Несвижского архива князей Радзивиллов [отчет, прочит. на заседании Археогр. комис. 27 сент. 1867] // *Летопись занятий Археогр. комис. за четыре года [1867—1870]*. СПб., 1871. Вып. 5; *Султан турецкий и запорожцы* [Предисл. к публ. писем турецкого султана Мухамеда IV к запорожцам и их ответа] // *Рус. старина*. 1872. № 10; [*Предисловие*] к «Выпискам из памятных книжек Петра Великого» / Сообщено Г. В. Есиповым // *Ист. вестн.* 1881. № 2; *Материалы* для истории Коливицны или резни 1768 [Предисл. к публ. архивных документов] // *Киев. старина*. 1882. № 3; Рец. на журн.: *Киев. старина*: Ежемес. ист. журн. Кн. I—IV, янв.—апр., 1882, Киев // *Новое время*. СПб., 1882. 27 апр. № 2212; Рец. на изд.: *Сборник Моск. Главного Арх. М-ва Иностр. Дел*. Вып. 2. М., 1891 // *Ист. вестн.* 1882. № 5; Рец. на изд.: *Архив Юго-Западной России*, издаваемый Временною комис. для разбора древних актов. Ч. 1. К., 1859 // *Историческое монографии и исследования*: В 17 т. М., 1996. [Т. 16]: *Русские инородцы*; *Ответ* г. Карпову: [на его работу] «Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года». Сочинение Г. Карпова. М., 1870 // Там же. [Т. 16]: *Русские инородцы*.

Літ.: *Летопись занятий Археографической комиссии*. СПб., 1862—1895. Вып. 1—10; *Карпов Г. Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. М., 1870; *Его же*. Г. Костомаров как историк Малороссии. М., 1871; *Ковальский Н. П.* Источниковедение и археография истории Украины XVI — первой половины XVII вв.: Учеб. пособие по спецкурсу: В 4 ч. Днепрпетровск, 1978. Ч. 2: Анализ дорево-

люционных отечественных публикаций источников; *Крип'якевич І.* Археографічні праці Миколи Костомарова // *Історія української археографії: Персоналії*. К., 1993. Вип. 1: М. Костомаров, Д. Багалій, В. Антонович, М. Грушевський, о. А. Великий; *Петренко О. В.* Видання «Актов Южной и Западной России» (1861—1892) // *Історія України*. 1999. № 31/32; *Його ж.* Карпов — contra — Костомаров: Із історії однієї наукової дискусії // *Історія України*. 1999. № 19; *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

АРХЕОЛОГІЧНІ З'ЇЗДИ ТА М. КОСТОМАРОВ. За життя *Костомарова* відбулося 6 із 15 археологічних з'їздів, що скликалися Імператорським Московським археологічним товариством у Російській імперії з 1869 по 1911 рік. Проводились один раз на три роки. Вони відбувалися в різних регіонах і містах держави. На з'їздах, крім археології, значна увага приділялася питанням історії, етнографії та краєзнавства, проблемам спеціальних історичних дисциплін, мовознавства, мистецтва та іншим. Під час А. з. проводилися екскурсії і влаштовувалися виставки, що сприяли розвитку музейної справи. Перші 6 з'їздів пройшли в *Москві* (1869), *С.-Петербурзі* (1871), *Києві* (1874), *Казані* (1877), *Тифлісі* (1881) та *Одесі* (1884). Кожний з них відіграв свою позитивну роль в активізації археологічних досліджень, переосмисленні завдань історичної науки, становленні пам'яткознавства. Керували підготовкою А. з. та координували всю науково-дослідну й організаційну роботу підготовчі комітети. У їхні обов'язки входило: розроблення програми роботи чергового з'їзду і тематики орієнтовних доповідей та повідомлень; підготовка виставки пам'яток; підготовка до видання й публікація матеріалів до з'їзду, а також каталогів і покажчиків виставок з'їзду. Комітети

спочатку збиралися в Москві, згодом їхні функції значно розширилися, почали створюватися відділи комітетів у деяких губернських та університетських містах. Робота з'їзду відбувалася на пленарних засіданнях й у відділеннях, кількість яких, як правило, з кожним з'їздом зростала. Крім наукових засідань, проводилися практичні заняття — вивчення пам'яток на місці археологічних розкопок, тематичні екскурсії й інші заходи. Результати роботи (доповіді і звіти) публікувалися в «Трудах археологических съездов». Усього було видано 37 томів. З ім'ям Костомарова найбільше пов'язані III та V А. з., де він брав участь від *Археологічної комісії*. На II з'їзді в С.-Петербурзі, як згадував Д. *Мордовець*, він «нікому не бросил вызова, высидел весь съезд скромно». Причиною того було, зазначає Мордовець, що «справжні вчені» не вважали його вченим, і тільки в листі до мене він «відвів душу» й дісталоя «справжнім вченим» і їхній «справжній науці». Влітку 1873 р. Костомаров прибув до Києва для присутності в підготовчому комітеті з улаштування А. з., призначеного в цьому місті на 1874 рік. У його *Автобіографії* згадувалося, що наради членів комітету проходили в університеті Св. Володимира (див. *Київський імператорський університет Св. Володимира*) і тривали 9 днів. Було визначено теми рефератів, що намічалися до читання на з'їзді; вирішено розділити з'їзд на відділення; передбачалося, крім звичайних засідань, дати членам з'їзду можливість оглянути всі пам'ятки київської старовини, зробити показову розкопку курганів в одній з околиць Києва і здійснити подорож по *Дніпру* вгору до *Вишгорода* й униз до *Канева*. У серпні 1874 р. Костомаров брав участь у роботі А. з., який, на його думку, з усіх, що відбулися досі, був найбільш захопливим і цікавим.

На нього задалегідь запросили слов'янських учених з Чехії, Сербії, Франції та інших країн. У приміщенні університету влаштували археологічну виставку різних речових пам'яток старовини. Щодня було по два засідання. У призначені дні члени з'їзду здійснювали наукові поїздки по Києву і за його межі. Зокрема, в селі *Гатне* було зроблено розкопку двох давніх курганів. Учасники з'їзду відвідали *Вишгород* та багато інших визначних місць. «Правила з'їзду» передбачали роботу восьми відділень. Костомаров був затверджений головою відділення історичної географії й етнографії. Він високо оцінив наукове повідомлення Д. *Самоковасова* «Славянские курганы и их значение для истории», який здійснював пошуки в околицях *Чернігова* і привіз на з'їзд багато різних речей, викопаних з могил язичницького періоду. Чудовими були, на його думку, реферати П. *Житецького* про «Пересопницьке Євангеліє», пам'ятку XVI ст., перекладену українською мовою, і М. *Драгоманова* — про українські думи й історичні пісні. Костомаров виявив свою участь на цьому з'їзді читанням реферату «Об образовании княжеской дружины, о ее значении в древнее время и о ее изменениях в последующем быте русского народа» (див. «О княжеской дружине»). Аліна Костомарова, яка слухала його виступ у переповненому публікою залі університету, згадувала: «Когда наступила очередь Н. И. читать свой реферат и он подошел к кафедре, дружные рукоплескания раздались в зале и не смолкали долго. Н. И. глядел словно вдаль, но, видимо, был взволнован. Да и разве возможно было оставаться безучастным к выражению ему почтения и признания за ним права на почетное место в среде ученых и литераторов, особенно же в стенах того университета, где в молодых летах он блиста-

тельно починав свою професуру, котрою лишився, не смая і мечтатъ о ее возвращении». Цікаві спостереження Костомарова про атмосферу, в якій проходив цей київський форум учених. Він писав в «Автобіографії», що безсторонньому слухачеві було зрозуміло і мало здатися цілком природним і, так би мовити, законним, що на київському археологічному з'їзді історична народна поезія козацького періоду становила один із найбільших предметів наукового опрацювання. Але не так розглядали це проурядові газети, що звикли скрізь вишукувати політичні наміри, і навіть там, де, мабуть, дивно було шукати їх. На цьому з'їзді виступив український кобзар Остап Вересай з виконанням українських народних дум і пісень. Відразу після закінчення з'їзду в київській газеті «Киевлянин» почали друкуватися різні чутки про *українофільство*, реферантам, які читали про українську поезію, приписувалися сторонні цілі. «Подозрения, возводимые тогда на киевских ученых, были до крайности неуместны и вредны в том отношении, что на будущее время стесняли свободу выбора предметов, касавшихся местной истории, литературы и этнографии: после того каждому становилось опасно пуститься на съездах в толкования о подобных предметах науки, чтобы не подать повода к подозрениям в подобном роде, а между тем, если археологические съезды предположено собирать по очереди в разных краях России, то, естественно, надобно ожидать и желать, чтобы наибольшая и наилучшая часть рефератов относилась к предметам местной истории и археологии». Після цього в підході до вибору регіонів і міст для проведення А. з. організатори стали обережнішими. З листа Костомарова до І. Сокальського від 22 грудня 1882 р. відомо, що по закінченні V (Кавказь-

кого) з'їзду відбулася нарада про те, де провести наступний з'їзд, і він пропонував *Харків*, але керівництво в особі графа О. Уварова оголосило про його влаштування в Одесі. У 1881 р. Костомаров взяв участь в роботі V А. з., що проходив у Тифлісі. Там він зустрівся з визначним кирило-мефодіївцем (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) М. Гулаком, з яким втратив особисті контакти з часу ув'язнення їх 1847 р. у Шліссельбурзькій (Гулак) і *Петропавловській* (Костомаров) *фортецях*. Тепло спілкування і зміст їхніх бесід свідчать про те, що Гулак позитивно ставився до Костомарова як до громадсько-політичного діяча, високо цінував його внесок у розвиток науки і визвольних ідей. На цьому з'їзді Костомаров мав ділові зустрічі з багатьма відомими вченими, у тому числі українськими. Зокрема, він спілкувався з В. Антоновичем, який доправив йому в Тифліс листа від редактора-видавця «Киевской старины» Ф. Лебединцева з проханням надати для опублікування в цьому часопису студію «*Мазепа. Историческая монография*». Є фотографії, на яких Костомаров серед учасників V А. з. в Тифлісі, а також VI — в Одесі, що вміщені в каталозі III чергової виставки «В память Н. И. Костомарова. 1885 — 1910» (Воронеж, 1910).

Літ.: Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Рус. старина. 1885. № 6; Исторический очерк деятельности русских Археологических съездов в связи с деятельностью Московского археологического общества // Историческая записка о деятельности Императорского Московского археологического общества за первые 25 лет существования. М., 1890; Алфавитный указатель к статьям, речам и докладам, входящим в состав Трудов первых 12-ти археологических съездов и их предварительных комитетов // Тр. XII Археол. съезда в Харькове. М., 1905. Т. 3; Да-

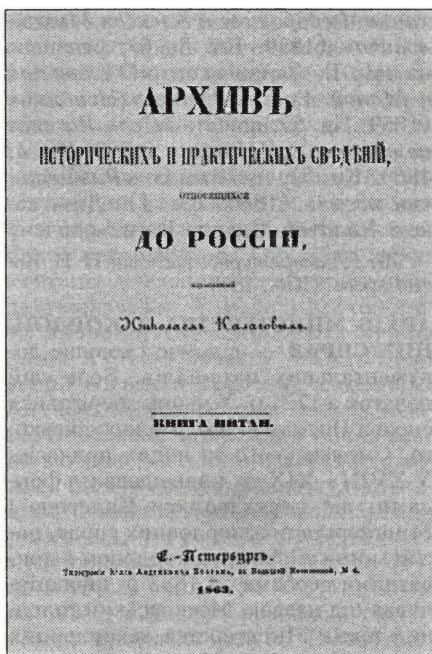

нилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова. К., 1907; *Бржостовская Н. В.* Вопросы архивного дела на археологических съездах в России (1869—1911) // Археогр. ежегод. за 1971 г. М., 1972; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. К., 1995.

«АРХИВ ИСТОРИКО-ЮРИДИЧЕСКИХ СВЕДЕНИЙ, ОТНОСЯЩИХСЯ ДО РОССИИ» — часопис, виходив у Москві в 1850—1861 рр. (опубліковано всього 8 книг). Його видавав професор кафедри історії російського законодавства при Московському університеті М. Калачов (з 1865 р. очолював Московський архів Міністерства юстиції — див. *Архів Міністерства юстиції*). З видавцем Костомаров познайомився наприкінці 50-х років, мав з ним дружні стосунки. «Архив» не був органом якоїсь певної наукової школи, в ньому друкувалися матеріали й дослідження авторів різних напрямів. Костомаров читав цей часопис, відгукнувся в *«Русском слове»* (1861. Кн. 4) рецензією на третю книгу «Архива», в якій докладно проаналізував статтю Д. Мордовця «Крестьяне в юго-западной России».

Літ.: Литературное наследие Н. И. Костомарова. СПб., 1890.

«АРХИВ ИСТОРИЧЕСКИХ И ПРАКТИЧЕСКИХ СВЕДЕНИЙ, ОТНОСЯЩИХСЯ ДО РОССИИ» — часопис, що публікував дослідження і матеріали з історії, права, географії та етнографії. Виходив у С.-Петербурзі в 1859—1861 рр. (усього вийшло 12 книг). Видавець — М. Калачов (російський історик, юрист, археограф, архівіст). «Архив» мав популярність, відповідаючи на запити громадянства в період підготовки й проведення реформи 1861 р. Його авторами були історики,

Архив исторических и практических сведений, относящихся до России, СПб., 1863. Титульная сторінка

літературознавці, юристи, зокрема О. Афанасьєв, К. Кавелін та ін. Костомаров був у дружніх стосунках з видавцем цього часопису, цінував обізнаність Калачова з російським старовинним побутом. Помістив у його «Архиве» свої полемічні твори: «Должно ли считать Бориса Годунова основателем крепостного права?» (1859. Кн. 2), «Два слова М. П. Погодину» (1859. Кн. 3), «Письмо к редактору» [II] («По поводу статей о происхождении Руси из Литвы: I Объяснение по поводу статьи г. Юрия Летголы. II. Объяснение по поводу статьи г. Васильева»; 1860. Кн. 1); передмову і примітки до перекладу А. Михайлова «О состоянии России в царствование Ми-

хаила Федоровича и Алексея Михайловича» (1859. Кн. 3—6); рецензію на твір В. Ламанського «О славянах в Малой Азии, Африке и Испании» (1859. Кн. 5); повість «Сын. Рассказ из времени XVII века» (1859. Кн. 4; 1860. Кн. 5), публікацію «Разбойничья песня» (1860. Кн. 1). Див. також Калачов Микола Васильович.

Літ.: Литературное наследие Н. И. Костомарова. СПб., 1890.

АРХІВ МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ — відомче сховище документальних матеріалів. Бере свій початок з 1724 р. У ньому зберігалися справи Посольського, Малоросійського, Смоленського та інших приказів. У XVIII—XIX ст. поповнювався фондами, що передавалися Колегією і Міністерством закордонних справ, російськими місіями за кордоном і приватними особами. З 1832 р. функціонував під назвою Московський головний архів Міністерства закордонних справ. Навесні 1859 р. Костомаров, прямуючи із Саратова до С.-Петербургу, зупинився в Москві для роботи в цьому архіві, поставивши перед собою мету: відшукати необхідні документи, що стосувалися історії бунту Степана Разіна. В «Автобіографії» він зазначив, що знайшов кілька цікавих паперів і що керівництво архіву в особі князя М. Оболенського було не зовсім прихильне до нього і його прохань. Згодом Костомаров не раз приїздив у Москву для наукових студій у бібліотеках та архівах, зокрема в А. М. з. с. У ньому в 1860 р. він переглянув справи, що стосувалися історії України після Б. Хмельницького, відібравши частину з них, щоб відправити в Археографічну комісію для видання. У 1861 р. він прожив у Москві понад місяць, «изо дня в день занимаюсь то в синодальной библиотеке, то в Архиве». Такі поїздки здійснювалися ним у 1863

і 1867 рр., коли пробув у Москві половину осені, працюючи в А. М. з. с., де шукав матеріали для своєї студії «Последние годы Речи Посполитой», та в інші роки.

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Самошенко В. Н. Исторические архивы дореволюционной России. М., 1986.

АРХІВ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ, Московський архів Міністерства юстиції — установа при відомстві для зберігання письмових документів, що функціонувала під цією назвою в Москві з 1852 р. Очолював її в 1865—1885 рр. історик-архівіст і юрист М. Калачов, з яким Костомаров познайомився в 50-х роках і мав дружні стосунки, вважаючи його чудовим знавцем російського старовинного побуту. В А. М. ю. зберігалися справи Урядового Сенату, документи про поземельну власність, судочинство та ін. Костомаров широко використовував матеріали архіву, в тому числі «Малороссийские дела», в науковій праці, готуючи свої історичні дослідження. Зокрема, ці матеріали стали одним з основних джерел для видання 16-го тому «Мазепа и мазепинцы» (СПб., 1885) 20-томного видання «Исторические монографии и исследования», куди увійшли його студії «Мазепа. Историческая монография» та розвідка «Мазепинцы».

«АРХИВ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ, ИЗДАВАЕМЫЙ ВРЕМЕННОЙ КОМИССИЕЙ ДЛЯ РАЗБОРА ДРЕВНИХ АКТОВ. Ч. 1. КИЕВ. 1859» — рецензія Костомарова, написана в 1859 р. у зв'язку з виходом у світ першої публікації (Ч. 1, т. 1) унікального багатотомного (35 томів, окремі з яких у двох випусках або частинах) видання історичних документів і літературних пам'яток Правобережної та Західної України XVI—XVIII ст., що здій-

снювалося *Київською археографічною комісією* в 1859–1914 рр. під назвою «Архив Юго-Западной России» («А. Ю.-З. Р.»). Надрукована в журналі «*Отечественные записки*» (1859. № 8). Увійшла до видання: Костомаров Н. И. Русские инородцы (М., 1996). Т. 1 містить акти, що стосуються церковного устрою і церковної історії *України* 1481–1596 рр. У рецензії Костомарова найбільша увага приділяється питанням взаємовідносин православної та католицької церков і церковної унії. Вони розглядаються рецензентом не тільки в національно-релігійному, а й у соціальному аспекті з урахуванням народних інтересів. Відгукнувся Костомаров і на другу частину першого тому «А. Ю.-З. Р.», помістивши анонімну рецензію в журналі «*Современник*» (1861. № 4). У ній, говорячи про унію, він переймався питанням: «не было ли посторонних, не зависящих от соединения причин, мешавших народному благосостоянию?»

Літ.: *Журба О. І.* Київська археографічна комісія, 1843–1921. К., 1993; *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ПРО М. КОСТОМАРОВА — документальні і наративні джерела про життя, творчу, наукову та суспільно-політичну діяльність *Костомарова*, про видання й поширення його праць, ушановування пам'яті вченого, а також інші матеріали, що зберігаються в державних, відомчих архівах і музеях, рукописних колекціях наукових бібліотек та інститутів. За традиційною видовою класифікацією джерел архівні матеріали про Костомарова поділяють на такі основні види: 1. Епістолярій (див. *Епістолярна спадщина М. Костомарова*). 2. Біографічні матеріали. 3. Інші документи особистого

характеру. 4. Рукописи та робочі матеріали до праць Костомарова. 5. Публікації вчених і сучасників Костомарова, а також рукописи та підготовчі матеріали про його наукову діяльність і твори, переклади праць Костомарова українською та іншими мовами. 6. Іконографічні матеріали (див. *Іконографія М. Костомарова*). 7. Бібліографічні матеріали. 8. Офіційна документація державних та відомчих фондоутворювачів. А. м. про Костомарова хронологічно охоплюють період кінця XVII — початку XX ст. Вони зберігаються в архівних сховищах *Москви, С.-Петербурга, Києва, Львова, Воронежа, Чернігова* й інших міст як в особистих костомаровських фондах, так і в інших фондах та колекціях. Особисті костомаровські фонди розміщені: у Російському державному історичному архіві (С.-Петербург), ф. 1603 (57 спр., 1790–1911; станом на 1994); у Відділі рукописів Національної бібліотеки Росії (С.-Петербург), ф. 385 (13 спр., 1859–1873; станом на 1982); в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Київ), ф. I (№ 1894–1901, 6670–6674) та ф. XXII (515 спр., кінець XVII ст. — 1901; станом на 2002); у Російському державному архіві літератури та мистецтва (Москва), ф. 1091 (12 спр., 1858–1911; станом на 1962); у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського — № 527, 719, 722, 734 (13 спр., 1861–1881; станом на 1962); у Воронежському обласному краєзнавчому музеї — № 3818 (22 спр., 1862–1911; станом на 1980). Епістолярні матеріали Костомарова, рукописи його робіт у С.-Петербурзі зберігаються також в інших фондах Російського державного історичного архіву (ф. 733, 735, 777); у фондах Відділу рукописів Національної бібліотеки Росії — В. Маслова (ф. 418), О. Пупіна (ф. 621),

М. Гербея (ф. 179), Г. Данилевського (ф. 236), І. Делянова (ф. 244), О. Котляревського (ф. 386), П. Савваїтова (ф. 664), В. Стасова (ф. 738), С. Шубинського (ф. 874), В. Одоевського (ф. 539), М. Погодіна (ф. 598), П. та І. Корнілових [див. *Корнілов І. П.* (ф. 376)]. У Москві епістолярні матеріали, рукописи робіт дослідників життя і творчості Костомарова зберігаються у фондах Російського державного архіву літератури та мистецтва — у колекції П. Рабиновича (ф. 2430), «Собрании писем писателей, ученых и общественных деятелей» (ф. 1348); у фондах Відділу письмових джерел Державного історичного музею — Є. Барсова (ф. 450), І. Забеліна (ф. 440), Д. Іловайського (ф. 2), Г. Карпова (ф. 369). У фондах Державного архіву Російської Федерації зберігаються матеріали сліdstва *Третього відділення* «Об Ук-райно-славянском обществе» (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), опубліковані в 1990 р. Археографічною комісією АН УРСР, зокрема справа Костомарова (ф. 109, 1 експед., spr. 81, ч. 3). У фондах Відділу рукописів Російської державної бібліотеки містяться деякі особисті документи Костомарова. Є також відомості щодо роботи Костомарова в московських архівах, зокрема з рукописними збірками бібліотеки Московської духовної академії (Відділ рукописів Російської державної бібліотеки, ф. 172), з фондами бібліотеки й архіву Троїце-Сергієвої лаври (Російський державний архів давніх актів, ф. 1204), Діловодства канцелярії Державного архіву Російської імперії і С.-Петербурзького Головного архіву Міністерства закордонних справ (Російський державний архів давніх актів, ф. 31), Канцелярії Московського архіву Міністерства юстиції [див. *Архів Міністерства ю-*

стиції; — (Російський державний архів давніх актів, ф. 377)] та ін. У Львові епістолярні матеріали, копії творів Костомарова, виписки з його праць, рукописи, присвячені історичу та його спадщині, зберігаються у фондах Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України — Барвінських [див. *Барвінський О. Г.* (ф. 11)], Я. Головацького (ф. 36), М. Шашкевича (ф. 142) та в інших особистих фондах, а у фондї І. Калиновича (ф. 57) міститься картотека з матеріалами до персональної бібліографії Костомарова. У Києві епістолярій Костомарова, підготовчі матеріали до його праць, рукописи розвідок інших учених про нього, переклади робіт Костомарова українською мовою зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України — М. Юзефовича (ф. 873), О. Грушевського (ф. 1235); в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського — ф. III; у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України — Т. Шевченка (ф. 1), І. Франка (ф. 3), О. Кониського (ф. 77), О. Бодяньського (ф. 99). Крім того, у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається бібліотечна колекція Костомарова (1425 книг і 29 рукописів за каталогом 1903 р.), пожертвована А. Костомаровою *Київському імператорському університету Св. Володимира* в 1894 р. У фондах Державного архіву м. Києва зберігаються також справи Ради Київського університету Св. Володимира, *Київського інституту шляхетних дівчат* (ф. 16, 144), в яких міститься важлива інформація про викладацьку і наукову діяльність Костомарова, про його співробітництво з *Київською археографічною комісією*, та інші матеріали. Архівні матеріали

про Костомарова є також в багатьох архівах *України та Росії*. У зв'язку з новими тенденціями в розвитку архівної справи в пострадянський період (розкриття фондів, зняття певних обмежень доступу, реформування архівної системи), а також з інших причин (надходження нових колекцій, поліпшення каталогізації й анотування, доукомплектування фондів) можливі виявлення нових матеріалів про Костомарова в архівних сховищах ряду країн СНД та інших держав, зміна складу зазначених вище фондів, назв архівів, бібліотек, музеїв та їхніх структурних підрозділів.

Літ.: *Каталог* библиотеки Н. И. Костомарова, пожертвванной в 1894 г. Императорскому университету Св. Владимира А. Л. Костомаровой. К., 1903; *Каталог* III Очередной юбилейной выставки: В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; *Центральный* государственный архив древних актов: Путеводитель. М., 1946—1947. Ч. 1—2; *Центральный* государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. К., 1958; *Личные* архивные фонды в государственных хранилищах СССР: Указ. М., 1962, 1980. Т. 1, 3; *Центральный* государственный архив литературы и искусства СССР. М., 1963—1975. Вып. 2—4; *Путеводитель* по фондам личного происхождения отдела письменных источников Государственного исторического музея. М., 1967; *Славяноведение* в дореволюционной России: Биобиблиогр. слов. М., 1979; *Аннотированный* указатель рукописных фондов ГПБ: В 6 вып. Л., 1982—1984. Вып. 2—4; *Рукописные* собрания Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина: Указ. М., 1983. Т. 1. Вып. 1—2; *Вскрыто* рукописи М. Костомарова [Знахідка Я. Рудницького у бібліотеці Університету ім. Саймона Фрейзера в Британській Колумбії, Канада] // Зап. Укр. Могилянсько-Мазепинської Акад. Наук. 1986. № 9; Kennedy-Grimsted P. Archives and manuscript repositories in the USSR: Ukraine and Moldavia. Princeton,

1988. Vol. 1: General bibliography and institutional directory; *Исторические* и краеведческие музеи СССР: Кат. М., 1988; Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. К., 1988; *Государственный* архив города Киева: Путеводитель. К., 1989; *Кирило-Мефодієвське* товариство: У 3 т. К., 1990. Т. 1; *Центральный* государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления СССР: Справ. М., 1990. Т. 1—2; *Документы* ГАФ СССР в библиотеках, музеях и научно-отраслевых архивах: Справ. М., 1991; *Центральный* государственный архив древних актов СССР: Путеводитель. М., 1991—1992. Т. 1—2; Бровкін А., Шовкопляс І. Фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського: Коротка інформація. К., 1993; *Рукописна* та книжкова спадщина України. К., 1994. Вип. 2; *Фонды* Российского государственного исторического архива: Крат. справ. СПб., 1994; *Особисті* архівні фонди відділу рукописів [Львів, Наук. б-ка ім. В. Стефаника НАНУ]: Анотований покажч. Л., 1995; *Бібліотечна* Україна: Довідник. К., 1996; *Костомаровские* дни в Воронеже: Седьмые костомаровские чтения. Воронеж, 1997; *Українські* архівісти: Біобібліогр. довід. К., 1999. Вип. 1: (XIX ст. — 1930-ті роки); *Путівник* по фондах відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. К., 1999; *Петренко* С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000; *Нариси* історії архівної справи в Україні / За ред. І. Матяш, К. Климової. К., 2002; *Особові* архівні фонди Інституту рукопису [Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського]: Путівник / Відп. ред. О. С. Онищенко. К., 2002; *Чалая* Т. Фонд Н. И. Костомарова в Воронежском областном краеведческом музее // *Історичний журн.* 2005. № 4.

АСКОЛЬДОВА МОГИЛА — невеличкий давній цвинтар у мальовничій місцевості *Кієва*, на схилі біля *Дніпра*,

Аскольдова могила.
Малюнок Т. Шевченка. 1846

по дорозі з Печерської частини міста (див. *Печерськ*). Тепер це куточок парку на правому березі Дніпра. Тут, за переказами, похований каган київський Аскольд, убитий близько 882 р. князем Олегом. На місці поховання Аскольда до 1809 р. стояла дерев'яна церква Св. Миколи. Замість неї у 1810 р. архітектором А. Меленським була споруджена цегляна церква-ротонда, перебудована в 1937 р. у парковий павільйон. 1979 р. парковий павільйон передано Музею історії міста Києва. У 1997–1998 рр. відбудовано баню храму та влаштовано каплицю. *Костомаров*, мешкаючи в 1845–1847 рр. у Києві, любив прогулятися з друзями по А. м. над Дніпром. Певно, бував він там із *Т. Шевченком*, з яким часто в ті роки бачився і який саме в квітні – вересні 1846 р. написав свою картину «Аскольдова могила».

Літ.: *Николай* Іванович Костомаров: По воспоминаниям Алены Леонтьевны Костомаровой // Автобіографія Н. І. Костомарова. М., 1922; *Нестуля* О. Доля церковної старовини в Україні. К., 1995; *Звід пам'яток історії та культури України*: У 28 т. К., 1999. Кн. 1: Київ. Ч. 1.

АСТРАХАНЬ — місто, за життя *Костомарова* — центр Астраханської губернії в дельті *Волги* (тепер обласний центр Російської Федерації). Відома

з XIII ст., у 1456–1555 рр. — центр Астраханського ханства, з 1556 р. — в Російській державі. Розкинувшись на перехресті караванних і водних шляхів, А. перетворилася на торгове місто. Це один із населених пунктів, в якому Костомарову було запропоновано з червня 1848 р. відбувати заслання після річного ув'язнення в *Петропавловській фортеці* за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). В «Автобіографії» Костомаров повідомляв, що «государь император изволил приказать графу Орлову спросить меня, не хочу ли я куда-нибудь теплее вместо Вятки». Костомаров просив відправити його в *Крим*, але граф *Орлов* сказав, що там багато поезії, і назвав для вибору чотири міста — Астрахань, *Саратов*, *Оренбург* або *Пензу*. А. неодноразово згадувалася в працях Костомарова, зокрема в його студіях, присвячених народним рухам XVII ст., — «*Бунт Стеньки Разина*» та ін.

Літ.: *Хлебников П. Х.* Астрахань в старые годы. СПб., 1907; *Никитин В. П.* Астрахань и ее окрестности. М., 1982; *Костомаров Н. И.* Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

«АФАНАСИЙ ФИЛИППОВИЧ, БОРЕЦ ЗА ПРАВОСЛАВНУЮ ВЕРУ В ЗАПАДНОЙ РУСИ» — історичне дослідження *Костомарова*. Вперше надруковано в «Газете А. Гатцука» (1878. № 46–50). Увійшло до XIV т. «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1881) і «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 5, т. 14), до книжки «Раскол» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». Присвячене життєпису О. Филипповича, який був деякий час ченцем Куп'ятицького монастиря, потім ігуменом у брестському Симеонівському монас-

тирі (у 1648 р. убитий зі згоди воєводи брестського за прихильність до *православ'я*). О. Филиппович залишив цікаву автобіографію (щоденник), яка була видана *Археологічною комісією* в четвертому томі «*Русской исторической библиотеки*» (серії збірників документальних джерел і літературних пам'яток, що виходили в 1872—1927 рр.). Костомаров яскраво змалював цю особистість, що прийняла мученицьку смерть за православну віру. На його думку, Филиппович сміливо й різко заявив протест проти *унії* та латинства і став жертвою єзуїтського фанатизму в період повстання Б. Хмельницького. Тоді змагання між католицизмом (див. *Католицизм*) і православ'ям на теренах *Речі Посполитої* перейшло від церковної полеміки до відкритого протистояння. Водночас учений дуже скептично схарактеризував цю історичну постать. За оцінкою автора дослідження, особистість Филипповича не перевершує своїх сучасників за важливістю зроблених справ, але вона

«в высокой степени достойна внимания как тип своего времени и своего края».

АХМАТОВА Єлизавета Миколаївна (1820—1904) — російська письменниця і перекладачка. Походила з дворян. Народилася в Астраханській губернії. Переклала понад триста романів європейських авторів. Співпрацювала з журналами «*Библиотека для чтения*», «*Отечественные записки*» та ін. У 1856—1885 рр. видавала «*Собрание иностранных романов, повестей и рассказов*». У 1863 р. придбала в *Костомарова* право на публікацію його оповідання про події XVII ст. «*Сын*», вісім розділів якого вперше були надруковані в часопису «*Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*» (1859. Кн. 4; 1860. Кн. 5). Опублікувала повний текст цього твору у виданні: Н. Костомаров «*Сын. Рассказ из времени XVII в.*» (СПб., 1865).

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

БАГАЛІЙ Дмитро Іванович (1857—1932) — український історик і громадський діяч, учень В. Антоновича. Походив з родини ремісника-лимаря. Народився в Києві. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті в Київському (див. *Київський імператорський університет Св. Володимира*) і Харківському університетах. З 1883 р. — доцент, з 1887 р. — професор, а в 1906—1910 рр. — ректор Харківського університету. З 1905 р. — в партії «Народної свободи» (кадети). В 1906, 1911—1914 рр. — член Державної ради від Імператорської С.-Петербурзької академії наук та дев'яти російських університетів, у 1914—1919 рр. — голова Харківської міської думи. З 1919 р. — голова Історико-філологічного відділу, потім — член Президії Української академії наук. У 1919 р. обраний академіком Української академії наук. З 20-х років — на викладацькій і науковій роботі в закладах та установах Полтави і Харкова. Б. — автор праць з історії Московської держави, Лівобережної, Південної і Слобідської України XVII—XVIII ст., досліджень про Т. Шевченка і Кирило-Мефодіївське братство (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), про Г. Сковороду, робіт у галузі історіографії та багатьох інших. Історичні погляди Б. ґрунтувалися на засадах позитивізму з част-

ковим залученням підходів неокантіанців та соціології початку ХХ ст. Як історик Б. формувався під впливом праць Костомарова й В. Антоновича. Він добре знав, досліджував і високо оцінював творчість Костомарова, листувався з ним. Костомаров, у свою чергу, з повагою ставився до Б. і його діяльності. Так, у листі від 7 грудня 1884 р. із С.-Петербурга він бажав Б. усіляких гараздів та успіху в «предприятіях і занятіях», виявляв намір бути йому корисним і готовим до будь-якої послуги. Б. порівнював Костомарова з видатними представниками західноєвропейської романтичної школи (див. *Романтизм*), зауважуючи при цьому, що в ньому як художнику-історика «всегда был и критик, не удовлетворявшийся готовыми построениями и характеристиками и стремившийся сказать свое собственное слово на основании внимательного пересмотра всех свидетельств». Це, на його переконання, дало можливість Костомарову в низці монографій і досліджень розкрити внутрішню історію Росії та України. Б. не раз згадував Костомарова у своїй «Автобіографії», зокрема дав йому таку характеристику: «М. І. Костомаров був великий історик (і український, і російський), вихованець Харківського університету, де харківська професура обрала його колись на

професора». На думку Б., «Костомаров національну програму «Історії русов», с которой мы начинаем нашу историографию, показал широким массам, искал душу и сердце автора «Истории русов» в глубинах жизни этих масс». Б. брав участь у проведенні 1911 р. «Костомаровських днів» у Воронежі. Було виголошено його привітання (як ректора Харківського університету) з нагоди влаштування виставки, присвяченої пам'яті Костомарова.

Д. І. Багалій

Тв.: *Костомаровские дни в гор. Воронеже. Харьков, 1911; Выбранные работы*. У 6 т. Х., 1999. Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія; 2001. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України [Вид. триває].

Літ.: Багалей О. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету // *Рус. старина*. 1914. № 12; Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990; Д. И. Багалій — профессор Харківського університету: Біобібліогр. покажч. Х., 1992.

БАГАТОТОМНІ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ М. КОСТОМАРОВА — найповніші фундаментальні видання наукових, публіцистичних та художніх праць ученого, здійснені як за його життя, так і пізніше. Серед них пріоритетними є такі зібрання творів *Костомарова*: «Исторические монографии» (видання Д. Кожанчикова. СПб., 1863—1872. Т. 1—12); «Исторические монографии» (видання друге Д. Кожанчикова, М. Вольфа, М. Стасюлевича. М.; СПб., 1872—1889. Т. 1—20); «Историчні монографії» (Ред. О. Барвінський [Сер. «Руська історична бібліотека». Т. 2, 9—18]. Л.; Т., 1886—

1895. Т. 1—11); «Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования» [видання «О-ва для пособия нуждающимся литераторам и ученым» («Литературного фонда») — див. *Товариство для допомоги нужденним літераторам і вченим* («Літературний фонд»)]. СПб., 1903—1905. Кн. 1—8, т. 1—21); «Исторические монографии и исследования» (Москва; Смоленск: Изд-во «Чарли»; «Смядынь»; 1994—1997. [Т. 1—17]); «История Руси Великой» (М.: ООО «Мир книги», 2004. Т. 1—12).

Літ.: *Библиографический указатель сочинений Н. И. Костомарова* // Литературное наследие Н. И. Костомарова. СПб., 1890; Микола Іванович Костомаров (1817—1885): Матеріали до бібліографії / Упоряд.: О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю. А. Пінчук. Запоріжжя; Чернівці, 2002; *Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова* / Упоряд.: О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю. А. Пінчук. К., 2003.

БАДЕН-БАДЕН — місто в Німеччині, в землі Баден-Вюртемберг, у горах Шварцвальд. Бальнеологічний і кліматичний курорт. *Костомаров* був тут у 1857 р. (коли лікувався за кордоном), їдучи з Німеччини до Швейцарії (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*).

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

БАЗЕЛЬ — місто на півночі Швейцарії у вузькій долині річки Рейн. *Костомаров* був у Б. й побіжно його оглянув, коли в 1857 р. здійснив першу поїздку за кордон, прямуючи через Швейцарію до Італії на лікування (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*).

Літ.: *Костомаров Н. И. Автобиография*. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

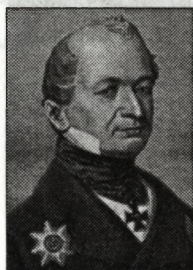
БАЙДАРСЬКІ ВОРОТА — перевал через головне пасмо Кримських гір на вигині Байдарської долини до узбережжя Чорного моря. Костомаров, перебуваючи на засланні у *Саратові*, за поданням губернатора отримав можливість у 1852 р. здійснити поїздку в *Крим* для лікування. Тоді з *Алупки* через Б. в. і Байдарську долину він проїхав до *Балаклави*. Це була його друга подорож історичними місцями Південного берега Криму. У 1870 р., відпочиваючи в Криму з Н. *Білозерською*, він із *Севастополя* вирушив у Балаклаву через Б. в., «которые издали казались окошком в зеленой верхушке горы».

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 // Рус. старина. 1886. № 6; *Москвич Г. Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. Пг., 1915.

БАЛАКЛАВА — місто в Таврійській губернії в XIX ст. Б. згадується в творах античних авторів під назвою Символон. У IX—XIII ст. вела торгівлю з Руссю, у XIV—XV ст. — генуезька колонія. З 1475 р. — у складі Османської імперії. З кінця XV ст. місто відоме як Б. У 1783 р. разом з усією територією *Криму* Б. увійшла до складу *Росії*. До 1957 р. — місто в Кримській області УРСР (тепер міський район *Севастополя* Автономної Республіки Крим, *Україна*). Костомаров відвідував Б. під час поїздки до Криму. У 1852 р., піднявшись на гору в Б., він оглянув генуезькі башти, що стояли на ній. Відпочиваючи в Криму з Н. *Білозерською* у 1870 р., знову відвідав Б., яку спалили під час Кримської війни 1853—1856 рр. На її місці тоді було бідне грецьке поселення, що простяглося уздовж бухти, де стояв об'єднаний ворожий флот. Костомаров жваво розпитував про війну й оглянув французькі бараки, місця, де швартувалися іноземні судна.

Літ.: *Москвич Г. Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. Пг., 1915; *Автобиография Н. И.* Костомарова. М., 1922.

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Дмитро Михайлович (1788—1850) — український і російський історик та археограф. По-

Д. М. Бантиш-Каменський

ходив з родини відомого історика та археографа М. Бантиша-Каменського. Народився в *Москві*. Навчався в *Московському університеті* (1813). Служив у Колегії іноземних справ у *С.-Петербурзі* (1814—1816). Упродовж 1816—1822 рр. служив у *Полтаві* чи-

новником з особливих доручень в канцелярії малоросійського військового генерал-губернатора, князя М. Рєпніна-Волконського. Тобольський (1825—1828) та віленський (1836—1837) цивільний генерал-губернатор. На доручення та за підтримки князя Рєпніна-Волконського підготував й опублікував одну з перших узагальнювальних праць з української історії — «Историю Малой России» (В 4 ч. М., 1822), яка кілька разів перевидавалася (1830, 1842, 1903 та 1993). В інтелектуальному плані «История Малой России» належить до пізньопросвітницьких, раціоналістичних версій української історії (див. *Раціоналізм*). Вирізняється багатством використаних документальних, наративних джерел, досить сухим, монотонним викладом матеріалу та моралізаторськими, повчальними сентенціями автора. Костомаров постійно використовував працю Б.-К. у своїх наукових студіях, хоча, як більшість істориків-романтиків (див. *Романтизм*), досить скептично ставився

до його способу викладу матеріалу. Костомаров також інакше трактував низку важливих питань з української історії, зокрема перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського (яке він оцінював позитивно), походження *козацтва* тощо.

Тв.: *История Малой России*: В 4 ч. М., 1822. Ч. 1—4; *Жизнь Мазепы*. М., 1834; *Источники Малороссийской истории*, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. 1649—1722: В 2 ч. // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Моск. ун-те. М., 1858. Кн. 1; 1859. Кн. 1.

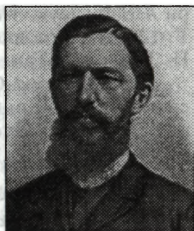
Літ.: *Павловский И. Ф.* Заботы кн. Н. Г. Репнина о составлении истории Малороссии // Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина (Очерки, материалы и переписка). По архивным данным. Полтава, 1905; *Кравченко В. В.* Д. М. Бантыш-Каменский // Укр. іст. журн. 1990. № 4, 9; *Його ж.* Рукописна «История Малой России» Д. М. Бантыша-Каменського // Київ. старовина. 1992. № 5; *Гуржий А. И.* Штрихи к портрету «настоящего историка» // Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. 5-е изд., репр. К., 1993; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Атаманенко А.* Наративні джерела та історична література в творчості Д. Бантыша-Каменського // *Осягнення історії*: Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999; *Гі ж.* Дмитро Бантыш-Каменський // *Історіогр. дослідж. в Україні*. К., 2003. Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.

БАРВИНОК Ганна — див. *Білозерська-Куліш* Олександра Михайлівна.

БАРВІНСЬКИЙ Олександр Григорович (псевдоніми — Австрієць, Подольянин та ін.; 1847—1926) — укра-

їнський історик літератури та громадський діяч. Народився в селі Шляхтинці в підавстрійському галицькому Поділлі (тепер село Гнізди́чка Тернопільського району Тернопільської області, *Україна*). Навчався в німецькій Тернопільській гімназії (1857—1865). З 1865 р. вивчав історію та слов'янську філологію у Львівському університеті. Був головою відновленої львівської Громади, співзасновником журналу «Правда». Викладав у Бережанській гімназії і Тернопільській учительській семінарії. У 1886 р. після консультації з В. Антоновичем розпочав видання «Руської історичної бібліотеки», в якій було опубліковано серію праць *Костомарова* (див. *Багатотомні зібрання творів М. Костомарова*). У своїх літературознавчих і публіцистичних творах приділяв увагу творчості Костомарова, переважно науково-полемічній. Він автор праці «Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції і літератури», в якій високо оцінив костомаровські публікації і діяльність в «*Основах*», спрямовані на розвиток національної свідомості українського народу, його літератури і мови. Б. надрукував дуже цікаві листи Костомарова до П. Куліша і В. Барвінського, що свідчать про щирю любов Миколи Івановича до українського народу. На думку Б., Костомаров — прихильник самостійного й окремого розвитку української літератури, але з цензурних міркувань він часто змушений був завуальовано висловлювати свої думки. Це, зазначає Б., підтверджував і професор В. Антонович.

Тв.: *Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції і літерату-*

О. Г. Барвінський

ри // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. 1918. Т. 126/127; *Три листи* М. Костомарова до П. Куліша // Там само. 1919. Т. 128.

Літ.: *Аркуша* О. Олександр Барвінський (До 150-річчя від дня народження). Л., 1997; *Павлишин* С. Олександр Барвінський. Л., 1997.

БАРСУКОВ Микола Платонович (1838—1906) — російський історик, археограф, бібліограф. Походив з дворян. Народився в Липецьку Тамбовської губернії (тепер обласний центр Російської Федерації). Навчався у Воронезькому кадетському корпусі (1850—1856). Закінчив Костянтинівське військове училище в С.-Петербурзі. У 1859 р. вийшов у відставку з військової служби. У 1859—1862 рр. — вільний слухач юридичного факультету С.-Петербурзького імператорського університету. Вважав себе учнем Костомарова. Відомий описами рукописних зібрань, виданням історичних джерел і працями біографічного характеру. Б. — видавець щоденника письменника і статс-секретаря Катерини II О. Храповицького, автор праці «Жизнь и труды М. П. Погодина» та ін. На початку 60-х років влаштувався на службу в *Археографічну комісію*, з 1883 р. завідував архівом Міністерства народної освіти. Він особисто знав Костомарова, слухав його лекції з листопада 1859 р. в С.-Петербурзькому університеті, які справили на нього значний вплив. Б. у 1898 р. надрукував спогади про Костомарова й А. Майкова, в яких докладно описав свою поїздку з ними навесні 1862 р. до Новгорода. Тоді вони оглянули Св. Софію (див. *Софійський собор* у Новгороді), церкву Св. Василя та інші визначні пам'ятки міста. У той час Костомарова дуже цікавила новгородська говірка, через що він їздив з Новгорода в сусіднє село Хотиші.

Тв.: *Воспоминания* о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове. СПб., 1898;

Жизнь и труды М. П. Погодина. СПб., 1888—1910. Кн. 1—22.

Літ.: *Рудаков* В. Е. Хронологический список учено-литературных трудов Николая Платоновича Барсукова. СПб., 1909; *Глинский* Б. Б. Н. П. Барсуков // Глинский Б. Б. Среди литераторов и ученых. СПб., 1914.

БАТУРИН — за життя Костомарова місто Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер селище міського типу в Бахмацькому районі Чернігівської області, *Україна*). У 1994 р. в Б. відкрито Батуринський державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Костомаров цікавився історією Б., що знайшла відображення у його творчості, побував у цьому місті. Свої особисті спостереження він нерідко використовував під час підготовки історичних творів, подаючи в них опис місць подій, планів міст тощо. Так, працюючи над життєписом Івана Мазепи (див. «*Мазепа. Историческая монография*»), Костомаров подав докладну історію Б., який був із 1669 по 1708 р. резиденцією українських гетьманів. При цьому він спирався, вочевидь, і на свої враження від огляду залишків міських укріплень, що збереглися після зруйнування Б. за наказом Петра Першого в 1708 р.

Літ.: *Горленко* В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киев. старина. 1886. № 1; *Костомаров* Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992; «*Гетьманська столиця*» (Батуринський державний історико-культурний заповідник). Батурин, 1999.

БАХМАЧ — за життя Костомарова містечко Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер місто, центр Бахмацького району Чернігівської області, *Україна*). Костомаров, намагаючись по можливості відвідувати місця, пов'язані з подіями, які він описував, побував у Б. та Батурині, коли працював над істо-

рієку епохи гетьмана Івана Мазепи (див. *«Мазепа. Историческая монография»*).

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Чернігівщина*: Енцикл. довід. К., 1990.

БАХЧИСАРАЙ (від татар. бахчи — сад, сарай — палац) — за життя *Костомарова* місто Сімферопольського повіту Таврійської губернії (тепер центр Бахчисарайського району Автономної Республіки Крим, *Україна*). Розкинувся в мальовничій долині річки Чурук-Су (притока Качі). Б. відомий своїми давніми пам'ятками архітектури, зокрема унікальним ханським палацом XVI—XVIII ст. У 1841 р. Костомаров уперше відвідав *Крим* і побував у Б., де оглянув тамтешній палац, інші визначні пам'ятки міста. Особливо його полонив палацовий зал з трьома фонтанами, одним з яких був знаменитий фонтан сліз, оспіваний *О. Пушкіним*. Перебування в Б. лишило слід у літературній діяльності Костомарова. Він написав кілька віршів українською мовою. Серед них — *«До Мар'ї Потоцькій»*, надрукований в альманасі *«Молодик»* (1843). У вірші оспівано легендарну полонянку одного з кримських ханів. Наступні поїздки в Б. він здійснив у 1852 і 1870 рр. Востаннє Костомаров застав палац зміненим: «он носил следы опустошения, так как во время Крымской войны уже не сохранялся бережно».

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // *Рус. старина*. 1886. № 6; *Нагаевская Е. В.* Бахчисарай: Путеводитель. Симферополь, 1979; *Бахчисарайский* историко-культурный заповедник: Путеводитель. Симферополь, 1995.

БЕКЕТОВ Андрій Миколайович (1825—1902) — російський ботанік-морфолог, громадський діяч і педагог. Походив з відомого від XVI ст. дворянського

роду Бекетових, який пов'язаний генеалогічно з черкеськими князями. Народився у селі Нова Бекетівка Пензенського повіту Пензенської губернії. У 1841—1842 рр. навчався на факультеті східних мов *С.-Петербурзького імператорського університету*. У 1849 р. закінчив *Казанський університет*. З початку 60-х років — професор *С.-Петербурзького університету*. У 1891 р. — віце-президент Вільного економічного товариства. Б. один із фундаторів *С.-Петербурзького товариства природознавців і журналу «Ботанические записки»*. Член-кореспондент (1891), почесний член (1895) *Імператорської С.-Петербурзької академії наук*. Засновник школи ботаніко-географів. Б. особисто знав *Костомарова*, був з ним у дружніх стосунках. Разом з М. Костомаровим, П. Павловим, Д. Менделєєвим, І. Сеченовим та іншими вченими читав публічні лекції, коли в 1861 р. припинилися заняття в *С.-Петербурзькому університеті*. Був присутній під час арешту Костомарова обер-поліцеймейстером Паткулем в трактирі Балабіна за те заворушення, що сталося на його лекції 9 березня 1862 р.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Русские ботаники*: Биографо-библиогр. слов. М., 1947. Т. 1.

БЕКЛЕМІШЕВ Володимир Олександрович (1861—1920) — російський скульптор. Народився в *Катеринославі* (тепер Дніпропетровськ, *Україна*). Навчався в Харківській рисувальній школі М. Раєвської-Іванової (1875—1876). З 1892 р. — академік *Академії мистецтв у С.-Петербурзі*. Автор портретів Т. Шевченка (1898, 1899). Брав участь у конкурсах на кращий пам'ятник Т. Шевченку. Б. зняв помертву маску з покійного *Костомарова* [(7 квітня 1885 р.) див. *Іконографія М. Костомарова*].

Літ.: *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 6; *Подорожний Н.* Из памятной книжки: Воспоминание о Н. И. Костомарове // Киев. старина. 1895. № 4; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

БЕЛГРАД — найбільше місто і столиця Сербії. Під сербською назвою Б. уперше згадується в IX ст. З 1806 р. — столиця Сербського князівства, а з 1882 р. — Сербського королівства. *Костомаров* відвідав Б. у 1864 р. і пробув у ньому з тиждень (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Уважно вивчаючи старожитності, він звернув увагу на особливості сербської столиці, відзначивши у своїй «*Автобіографії*», що вона не була схожа на європейські міста, оскільки в Б. дуже мало великих кам'яних будинків, а переважно — обсаджені деревами низенькі будиночки, біля воріт яких усюди лунають пісні. Костомарова вразило, що багато пісень були духовного змісту. Йому пояснили: це відбувається тому, що православний церковний спів має для сербів не тільки релігійний, а й національний характер унаслідок їхньої тривалої боротьби з турками. У Б. Костомаров познайомився з трьома професорами Сербської головної школи, на його погляд, «людьми очень развитыми и отлично знающими по-русски», позаяк вони здобули освіту в російських університетах. У 1869 р. Костомаров був удостоєний звання дописного члена наукового товариства в Б. — майбутньої Сербської академії наук (див. *Сербське вчене друштво*).

Літ.: *Каталог III* очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

БЕРЕНШТАМ Вільям Людвігович (1839—1904) — український громадський діяч, педагог. Народився у

Києві в купецькій родині вихідців з Курляндії. Закінчив *Київський імператорський університет Св. Володимира* (1862). Один із найвпливовіших членів Старої громади. Викладав у недільних школах Києва. У 1880—1898 рр. мешкав у *С.-Петербурзі*. Відомий як упорядник творів *Т. Шевченка*, виданих у *С.-Петербурзі* в 1883—1884 рр. Був одним з організаторів Товариства імені *Т. Г. Шевченка* для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які вчаться у вищих навчальних закладах *С.-Петербурга* (1898). Б. особисто знав *Костомарова*, на початку 80-х років часто бував у нього, бачив Миколу Івановича при смерті, написав «Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова». У них автор зауважив, що й у старості Костомаров «так різко видавався своїм потужним духом», що він не міг припуститися думки про поступове ослаблення його здібностей, яке тоді вже відбувалося. На переконання Б., в Миколі Івановичу історик завжди йшов пліч-о-пліч з громадянином, одне зі свідчень того — щира радість, з якою він зустрів звістку про дозвіл на видання «*Киевской старины*». Спогади Б. містять й іншу цікаву інформацію про Костомарова, серед них, наприклад, така: «Жена Хмельницького, говорил он мне, не дает мне покоя. Это несомненно была замечательная личность; чувствуется, что в ней надо искать завязку всей драмы Хмельниччины... мне хотелось бы написать трагедию».

Тв.: *Воспоминания* о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 6.

Літ.: *Науменко В. П.* Памяти В. Л. Беренштама // Киев. старина. 1906. № 2; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

БЕРЕСТЕЧКО — за часів *Костомарова* містечко Дубенського повіту Во-

Берестечко, місце битви війська
Б. Хмельницького з польським
військом. Сучасне фото

линської губернії (тепер місто Городівського району Волинської області, Україна) на річці Стир (басейн Дніпра). Біля нього відбулася відома в історії України Берестецька битва 1651 р. Костомаров, працюючи в Рівному, здійснив навесні 1845 р. разом з учителем Рівненської гімназії Маловським подорож по околицьніх історичних місцях, зокрема відвідав Кременець, Почаїв, Вишнівець і знамените Б., яке знав за письмовими джерелами. Ще не доїжджаючи до містечка, переправившись через річку Пляшівку, він натрапив на давню лінію окопів у вигляді півмісяця і зрозумів, що це сліди польського табору, створеного, коли поляки перейшли з правого боку річки Стир на лівий. Поселившись у будинку станового пристава, Костомаров два дні об'їжджав разом з ним поле битви й околиці, постійно розпитуючи місцевих жителів про подробиці минулого. «Поехавши снова на поле, — сказано в його *«Автобіографії»*, — где была битва, я увидел ясно на одной стороне, ближе к лесу, небольшое возвышение,

где стоял крымский хан, а вправо от него, через дорогу, ближе к Стири, следы кругловидных окопов, где был казацкий лагерь, укрепленный после ухода Хмельницкого за ханом». Він оглянуv також острів, де захищалися триста хоробрих козаків, що не здалися ворогам і мужньо загинули у завзятій битві. Докладний опис Б. і його околиць подано в монографії Костомарова *«Богдан Хмельницький»*.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Міжковський В.* Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; *Історія міст і сіл УРСР*. Волинська область. К., 1972.

БЕРЛІН — найбільше німецьке місто. У XV—XIX ст. — столиця Бранденбургу й Пруссії. З 1871 р. — столиця Німецької імперії (тепер столиця Федеративної Республіки Німеччини). Костомаров під час своїх поїздок за кордон з науковою метою, а також для лікування відвідував Б. у 1857, 1861 і 1864 рр. (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Про свої враження він докладно розповів в *«Автобіографії»*. У 1861 р., перебуваючи в Б., Костомаров звернувся до відомого окуліста Греффе у зв'язку із загостренням хвороби очей. Після огляду лікар заспокоїв Костомарова, запевнивши, що в нього немає схильності до катаракти, зауважив, що очі дуже стомлені, замінив йому окуляри і дав примочку, котра, як зазначається в костомаровській *«Автобіографії»*, одразу ж справила рятівний вплив на його хворі очі.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

БЕСТУЖЕВ-РЮМІН Костянтин Миколайович (1829—1896/1897) — російський історик та письменник. Народився у с. Кудряшки Горбатівського

К. М. Бестужев-Рюмін

І. Є. Бецький

повіту Нижегородської губернії у дворянській родині. Племянник декабриста М. Бестужева-Рюміна. У 1851 р. закінчив юридичний факультет *Московського університету*, з 1865 р. — професор кафедри російської історії *С.-Петербурзького імператорського університету*. У 1864—1879 рр. читав російську історію майбутньому імператору Олександру III. Б.-Р. — перший директор Вищих жіночих курсів (1878—1882). Академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1890). За світоглядом тяжів до слов'янофілів (див. *Слов'янофілство і західництво*). Історіографічне значення його праць пов'язане із розробленням ним питань джерелознавства. Ім'я Б.-Р. *Костомаров* не раз згадує в *Автобіографії*, зокрема, описуючи історію створення своєї роботи *«Личность царя Ивана Васильевича Грозного»*, опублікованої в часопису *«Вестник Европы»* (1871. № 10).

Літ.: *Киреева Р. А.* Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. М., 1990; *Костомаров Н. И.* Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

БЕЦЬКИЙ Іван Єгорович (1818—1890) — український і російський видавець, перекладач, меценат. Позашлюбний син князя Ю. Трубецького. При народженні зареєстрований як московський міщанин. Вихований

М. *Погодіним*. Вищу освіту здобув у *Московському та Харківському університетах*. Член-кореспондент *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1857). У 1843—1844 рр. видав чотири книжки альманаху *«Молодик»*, де були надруковані твори Т. *Шевченка*, М. *Костомарова*, О. *Пушкіна*, М. *Лермонтова* та інших авторів. Помер у Флоренції (Італія).

Літ.: *Срезневский В. И.* І. Е. Бецкий — издатель «Молодика». СПб., 1900; *Редин Е. К.* І. Бецкий и музей изящных искусств и древностей Харьковского университета. Харьков, 1901; *Костомаров Н. И.* Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

БЕЛГОРОДСЬКА ЛІНІЯ, Белгородська лінія — оборонна лінія для захисту південних меж Російської держави від грабіжницьких набігів кримських і ногайських татар наприкінці XVI—XVII ст. Починалася в Охтирці й простягалася в напрямі Белгорода (звідси й назва), *Острогозька*, *Воронежа* до Тамбова, перетинаючи Муравський та Ізюмський шляхи. У межах Б. л. укоренилися предки *Костомарова*, які прийшли з *Волині*. Один із них оселився в Острогозькому краї. Він, як зазначається в *«Автобіографії»* Костомарова, одружився з вихованкою і спадкоємицею козацького чиновника *Юрія Блюма*, який заклав свободу *Юрасівку*. До цієї гілки, на думку Костомарова, належав його батько.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

БЕЛІНСЬКИЙ Андрій Іванович (?—?) — учитель латинської мови у *Воронезькій чоловічій першій гімназії*, де з 1831 по 1833 р. навчався *Костомаров*. Він жив у будинку цього вчителя і залишив про нього спогади: «То был добрый старик, родом галичанин, живший в России уже более тридцати

лет, но говоривший с сильным мало-русским пошибом и отличавшийся настолько же добросовестностью и трудолюбием, насколько и бездарностью». Вихований у бурсі, Б. вимагав уведення в гімназії бурсацьких порядків, і насамперед так званих субіток — шмагання всіх учнів різками по суботах. В *«Автобіографії»* Костомаров дав характеристику й іншим учителям гімназії — математику Федорову, вчителю словесності *Севастіанову*, вчителю природничої історії *Сухомлинову*, загальної історії *Цветаєву*, грецької мови Покровському, французької мови *Журдену* — учаснику війни 1812 р. Учителем німецької мови був *Флямм*, директором гімназії — фон Галлере.

Літ.: Костомаров Н. И. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

БЕЛІНСЬКИЙ Віссаріон Григорович (1811—1848) — російський літературний критик і публіцист, філософ-матеріаліст, революційний демократ. Народився в сім'ї флотського лікаря у фортеці Свеаборг, Велике князівство Фінляндське (тепер місто Суоменлінна, Фінляндія). У 1816 р. його батько вийшов у відставку й оселився в місті Чембар (тепер Белінськ, Російська Федерація) Пензенської губернії, де минуло дитинство майбутнього критика. Закінчив Пензенську гімназію й у 1829 р. вступив на філологічний факультет *Московського університету*, звідки був виключений за написання антикріпосницької драми *«Дмитрий Калинин»* (1832). З 1833 р. Б. співпрацював з журналом М. Наєждіна *«Телескоп»* та газетою *«Молва»*. У 1834 р. опублікував першу значну працю (цикл із 10 статей) *«Літературные мечтания»*. Наступним етапом у розвитку критика стала велика праця, опублікована в 1835 р., *«О русской поэмы и повестях г. Гоголя»* (*«Арабес-*

ки» и *«Миргород»*). У 1839 р. він переїхав до *С.-Петербурга* і став вести в часопису *«Отечественные записки»* літературно-критичний відділ. Аналізуючи твори *Костомарова* *«Сава Чалый»* та *«Українські балади»*, дуже прихильно поставився до автора і визнав за ним безперечний талант, проте через деякий час піддав різкій критиці його дослідження про народну поезію. У 1847 р. перейшов до часопису *«Современник»*, який видавав М. Некрасов, і незабаром став його ідейним керівником. Того ж року Б., хворий на туберкульоз, вирушив для лікування за кордон. Там у липні 1847 р. написав знамените *«Письмо к Гоголю»*. Помер Б. у 1848 р. Похований у *С.-Петербурзі*.

Тв.: Полн. собр. соч.: В 12 т. Л.; М., 1953—1956. Т. 1—12.

Літ.: Чернышевский Н. Г. Очерки гоголевского периода русской литературы // Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.: В 15 т. М.; Л., 1947. Т. 3; *Негаева В. С.* В. Г. Белинский: Жизнь и творчество. 1842—1848. М., 1967; Костомаров Н. И. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

«БЕСЕДА» — щомісячний науковий, літературний і політичний журнал. Видавався в *Москві* в 1871—1872 рр. Редактор-видавець С. Юр'єв. У *«Б.»* друкувалися І. Аксаков, М. Погодін, Л. Толстой та інші відомі вчені і письменники. У 1871 р. на сторінках журналу була опублікована стаття *Костомарова* *«Ответ г. Карпову»* (№ 1). Костомаров також опублікував у *«Б.»* (1872. № 4—6, 8, 10—12) частину своєї великої праці *«Историческое значение южнорусского народного песенного творчества»*. У зв'язку з припиненням у 1872 р. існування журналу продовження цієї праці друкувалося в *«Русской мысли»* (1860), *«Литературном наследии Н. И. Костомарова»*.

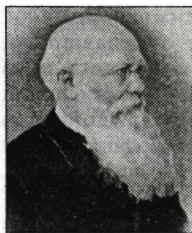
ва» (СПб., 1890) і журналі «Народна творчість та етнографія» (1978, 1982, 1989).

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«БЫТОВЫЕ ОЧЕРКИ ИЗ РУССКОЙ ИСТОРИИ XVIII ВЕКА» — історичні нариси Костомарова. Сюди увійшли нарис «Московские торговки», «Царский родич» і «Черви». Перші два надруковані в журналі «Исторический вестник» (1883. № 1), третій — там само (№ 3). Опубліковані в книжці «Земские соборы» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Присвячені проблемам соціально-економічного життя Росії XVIII ст. Розвиваючи тему, порушену автором у творі «Очерк торговли Московского Государства в XVI и XVII столетиях».

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

БИЧКОВ Опанас Федорович (1818—1899) — російський археограф. Народився у місті Фрідріхстад, Велике князівство Фінляндське (тепер Хаміна, Фінляндія). Походив з дворян. У 1840 р. закінчив Московський університет, працював в Археографічній комісії. Академік Імператорської С.-Петербурзької академії наук (1869). З 1844 р. — хранитель Відділення рукописів і слов'янських стародруків Публічної бібліотеки в С.-Петербурзі, у 1882—1899 рр. — її директор. Автор праць з російської історії та історії літератури, численних описів і публікацій пам'яток російської писемності. Б. — знавець не лише старослов'янської писемності, а й палеографії взагалі, людина дуже обов'язкова й авторитетна в наукових колах. Костомаров був особисто знайомий з Б. Часто бачився з ним у Відділенні рукописів Публічної бібліотеки, де посилено працював, готуючи монографії «Богдан Хмельниць-

О. Ф. Бичков

кий», «Бунт Стеньки Разина», «Смутное время Московского Государства», «Гетманство Юрия Хмельницкого», «Последние годы Речи Посполитой» та ін., іноді вступав з ним у величезні оригінальні диспути. «Од-

нажды, — згадував Д. Корсаков, — Костомаров пристал к Б. с таким предложением: «Афанасий Федорович, когда я умру, похороните меня здесь, в рукописном отделении, под полом»». У 1883 р., як свідчить листування Костомарова з Ф. Лебединцевим, Костомаров звертався до Б., а через нього до І. Делянова, який обіймав посади члена Державної ради і міністра народної освіти, з проханням про надання грошової субсидії на підтримку часопису «Киевская старина».

Тв.: Воспоминания о деятельности А. С. Норова // Летопись занятий Археографической комиссии. СПб., 1871. Вып. 5; Граф М. А. Корф // Древняя и новая Россия. 1876. № 4; Воспоминания о С. М. Соловьеве // Зап. АН. 1880. Т. 36, кн. 1; Воспоминания о П. И. Савватееве // Зап. Рус. археол. о-ва: Новая сер. 1891. Т. 9, вып. 1/2.

Літ.: Кобеко Д. А. Ф. Бычков. СПб., 1900; Майков Л. Н. Об ученой деятельности А. Ф. Бычкова. СПб., 1900; Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве // Вестн. Европы. 1906. № 9; Абрамович Д. И. Памяти А. Ф. Бычкова // Сб. Рос. публ. 6-ки. Пг., 1920. Т. 1, вып. 1.

БІБІКОВ Дмитро Гаврилович (1792—1870) — російський державний діяч, учасник Вітчизняної війни 1812 р. Народився в Москві у дворянській родині. Отримав домашню освіту. З 1808 р. служив у кавалерії. У 1819—1837 рр. був володимирським, саратовським,

московським віце-губернатором, а також обіймав різні посади у відомствах *С.-Петербурга*. Генерал від інфантерії (1843) та генерал-ад'ютант (1843). З 1837 по 1852 рр. — київський військовий губернатор, київський, подільський і волинський генерал-губернатор. З метою послаблення польського впливу в *Правобережній Україні* замінив місцевих чиновників росіянами, позбавив католицьке духовенство земельної власності, виступив ініціатором перевірки прав шляхти на російське дворянство, домогів від імператора Миколи I дозволу підпорядкувати собі Київський учбовий округ для поліцейського нагляду. У 1852—1855 рр. — міністр внутрішніх справ. Б. сприяв відкриттю у серпні 1843 р. в *Києві* зразкового жіночого пансіону пані *Де-Мельян* (див. *Київський зразковий пансіон Де-Мельян*), де викладав історію *Костомаров* і навчалася Аліна *Крагельська* (у 1847 р. — наречена, з 1875 р. — дружина *Костомарова*). Б. вороже ставився до українського відродження, здійснював русифікацію *України*. Був куратором *Київської археографічної комісії*, в якій *Костомаров* працював членом-співробітником з 1846 р. У 1847 р. Б. брав участь у розгромі *Кирило-Методіївського братства* (див. *Кирило-Методіївці та М. Костомаров*), що стало причиною ув'язнення і заслання *Костомарова*. В «*Автобіографії*» *Костомарова* зазначається, що Б. на зборах професорів і студентів *Київського імператорського університету Св. Володимира* радив «вместо политических вопросов заниматься лучше женщинами и кутежами, и что за это они не будут никого преследовать».

Д. Г. Бібіков

Літ.: *Шульгин В. Я.* Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838—1853) // Древняя и новая Россия. 1879. № 5—6; *Оболенский Д. Д.* Наброски из прошлого // Ист. вестн. 1893. № 11—12; *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992; *Шандра В.* Бібіков Дмитро Гаврилович // Українські архівісти: Біобібліогр. довід. К., 1999. Вип. 1: (XIX ст. — 1930-ті роки); *Ії ж.* Київське генерал-губернаторство: 1832—1914. К., 1999; *Шилов Д. Н.* Государственные деятели Российской империи: Биогр. справ. СПб., 2002.

БІБІКОВ Ілля Гаврилович (?—?) — брат київського, подільського і волинського генерал-губернатора *Д. Бібікова*, зять статс-дамі *П. М'ятлевої*. Вона на прохання нареченої *Костомарова* Аліни *Крагельської* та її матері доручила Б. у квітні 1847 р. в *С.-Петербурзі* «добыть необходимые для них сведения» про *Костомарова*, який перебував тоді в цьому місті під арештом.

Літ.: *Николай Иванович Костомаров*: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

БІБІКОВА Варвара Петрівна (?—?) — дружина *І. Бібікова*, брат якого — *Д. Бібіков* — був київським військовим губернатором. Вона з чоловіком у квітні 1847 р. допомагала в *С.-Петербурзі* нареченій *Костомарова* Аліні *Крагельській*, її матері і матері *Костомарова* в розшуку заарештованого *Костомарова*.

Літ.: *Николай Иванович Костомаров*: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

БІБІКОВСЬКИЙ БУЛЬВАР у *Києві* — центральна вулиця (тепер бульвар Тараса Шевченка). Виник у 30-х роках XIX ст. як Бульварна вулиця. Потім перейменований у Шосейний

бульвар, згодом — в Університетський, з 1869 р. — у Бібіковський. Названий на честь Д. Бібікова, київського військового генерал-губернатора. Перетинав майже все місто від Бессарабки до Шулявки. У квітні 1875 р. Костомаров і його майбутня дружина Аліна Леонтіївна (див. Костомарова А. Л.) приїхали із С.-Петербурга до Києва для консультації в окуліста, професора Київського імператорського університету Св. Володимира О. Іванова, що жив на Б. б. Оглянувши Костомарова, він зробив висновок, що послаблення зору відбувається через недавню хворобу і безмірне зловживання роботою. Сказав, що йому протипоказано читати й писати впродовж року. О. Іванов, відбуваючи тоді за кордон, призначив Костомарову купання в Дніпрі впродовж літа і залишив у розпорядженні вченого квартиру, прислугу й коней, які мали возити його двічі на день купатися.

Літ.: Тарновський Н. Ф. Город Киев и его окрестности. К., 1881; Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алены Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ М. КОСТОМАРОВА — див. *Показки творів М. Костомарова*.

«БИБЛИОТЕКА ДЛЯ ЧТЕНИЯ» — щомісячний часопис «словесності, наук, мистецтв, промисловості, новин і мод», що виходив у С.-Петербурзі в 1834—1865 рр. Його редактором тривалий час був О. Сеньковський. При ньому в середині 40-х років XIX ст. часопис розкритикував думку Костомарова про важливість народної поезії для історика, викладену в дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» (Харьков, 1843). Костомаров співпрацював з цим часописом,

надрукувавши в ньому праці: «Мысли об истории Малороссии» (1846. № 9), «Ливонская война» (1864. № 1—3), «Отрывки из истории южнорусского казачества до Богдана Хмельницкого» (1865. № 1—3), а також інші твори.

Літ.: Бернштейн Д. И. «Библиотека для чтения» // Уч. зап. каф. рус. лит. Моск. гос. пед. ин-та. М., 1939. Вып. 2.

БІЛА ЦЕРКВА — за часів Костомарова місто в Київській губернії (тепер місто обласного підпорядкування, районний центр Київської області, Україна). Костомаров був у Б. Ц., звертався до її історії у своїй творчості. У серпні 1881 р. він приїздив сюди разом з істориком Ф. Лебединцевим, майбутнім видавцем і редактором часопису «Киевская старина». Вони уважно оглянули Б. Ц., у минулому полкове місто Білоцерківського полку, де в 1651 р. був підписаний Білоцерківський договір із Польщею. Незабаром Костомаров написав нарис «Поездка в Белую Церковь», що був надрукований в «Киевской старине» (1882. № 5). Автор звернув увагу: на території цього міста залишилися сліди валу, які свідчать, що колись там існував замок. Він становив і тут, як

Біла Церква. Малюнок Я. Каусіка, літографія з малюнка невідомого художника

скрізь бувало, «ядро и охрану поселення, что принято на ученом языке называть греческим термином: акрополис». У нарисі детально висвітлено історію Б. Ц.

Літ.: Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова. К., 1907; Біла Церква: Шлях крізь віки: Історичний нарис про Білу Церкву. Біла Церква, 1994.

БІЛЕ ОЗЕРО — за життя *Костомарова* озеро в Новгородській губернії Російської імперії (тепер Вологодська область Російської Федерації). У 1866 р. Костомаров здійснив першу поїздку до садиби своїх приятелів Білозерських, що в *Білозерському повіті*. На зворотному шляху до *С.-Петербурга* зупинявся в *Білозерську*, милувався панорамою на Б. о.

Літ.: Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6.

БІЛОЗЕРСЬК — за життя *Костомарова* повітове місто в Череповецькій губернії Росії (тепер центр Білозерського району Вологодської області Російської Федерації). У 1869 р. Костомаров відвідав садибу своїх приятелів Білозерських у Софіївці. На зворотному шляху він зупинився в Б. й оглянув його. У минулому це було велике торгове й ремісничє місто, центр Білозерського князівства. У Б. збереглися вали кремля, кам'яна церква Успіння з п'ятьма банями, дерев'яна церква Іллі та інші визначні пам'ятки, які побачив Костомаров й описав їх у *Автобіографії*.

Літ.: Копанев А. И. История землеустройства Белозерского края XV—XVII вв. М.; Л., 1951; Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв. М., 1984.

БІЛОЗЕРСЬКА Надія Олександрівна [літературний псевдонім — Б. Гнів. (без гніву); 1838—1912] — перекладачка, педагог, автор творів на історичні теми, журналістка. Народилася в садибі Софіївка *Білозерського повіту* Новгородської губернії (тепер Вологодська область Російської Федерації) у сім'ї Олександра Гена, німця за походженням, і росіянки — у дівочтві Катеніної. Отримала домашню освіту. Наприкінці 60-х років XIX ст. склала іспити на звання вчительки. Б. — племінниця М. Катеніна, що фінансував видання часопису «Основа».

Н. О. Білозерська

М. Катенін — близький приятель *Костомарова*, якого в 1875 р. разом з лікарем Д. Муриновим врятував від смерті, коли той тяжко хворів. Б. була дружиною (з 1856 р.) друга й соратника *Костомарова* В. Білозерського, від якого пішла з трьома дітьми в 1867 р. З Костомаровим познайомилася в 1857 р., коли він уперше приїхав у *С.-Петербург* із заслання. Після його переселення із *Саратова* відвідувала костомаровські «вівторки» (див. «Вівторки» М. Костомарова), вечори редакції часопису «Основа», на яких спілкувалася з Т. Шевченком, П. Кулішем, а в 1868—1873 рр. була літературним секретарем у Костомарова, переписуючи начисто його рукописи, роблячи записи під диктовку. У 1868 р. Костомаров продиктував їй кількама заходами свою *Автобіографію*, надруковану в часопису «Русская мысль» (1885. № 5—6), що істотно доповнює інші автобіографічні твори автора. Костомаров часто допомагав Б. у літературній діяльності, зокрема супроводив своєю передмовою

(див. *Передмови М. Костомарова* [VI]) і примітками її переклад з англійської «Записок о Московии XVI века сэра Джерома Горсея» («*Библиотека для чтения*». 1865. № 4—6). Як друг і соратниця Костомарова, Б. написала про нього спогади, що є цінним свідченням про його життя і діяльність у період 1857—1875 рр. Великий інтерес викликає листування Б. і Костомарова, який був хрещеним батьком її дочки Лідії. Зокрема; їхнє листування найбільш повно пояснює причини так званих відмов Костомарова від численних запрошень університетів очолити в них кафедру. Б. та її сестра З. Кульжинська придбали право на видання костомаровської «*Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*». Під впливом Костомарова Б. розпочала самостійну наукову діяльність, надрукувала низку цікавих праць, зокрема «Мария Ивановна Гоголь» і «Записки о женском вопросе в России», підготувала до друку мемуари братів Жемчужникових. За історико-біографічне дослідження «В. Н. Нарезный» відзначена в 1893 р. Уваровською премією. У різні роки заробляла репетиторством і перекладами, редагувала журнал «Воспитание и обучение», брала участь у створенні Вищих жіночих курсів (завідувала ними до 1878 р.). Співпрацювала з Марком Вовчком. Заповіла права на свої літературні твори та переклади «Літературному фонду» [див. *Товариство для допомоги нужденним літераторам і вченим («Літературний фонд»)*]. Померла в С.-Петербурзі. Похована на Смоленському кладовищі.

Тв.: *Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг.* // Рус. старина. 1886. № 3, 5—6; *Автобиография* // Ист. вестн. 1913. № 6; *Спогади* про М. І. Костомарова // Спогади про Шевченка. К., 1958.

Літ.: *Николай Иванович Костомаров:* По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пинчук Ю.* Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. [Чис. 5]: Історіогр. дослідж. в Україні. [Вип. 10]: Об'єднаний вип. зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смолія (з нагоди 25-річчя наук. діяльн. та 50-річчя від дня народж.): У 2 ч. К., 2000. Ч. 2: Історіографія.

БІЛОЗЕРСЬКА-КУЛІШ Олександра Михайлівна (псевдонім — Ганна Барвінок; 1828—1911) — українська письменниця, дружина П. Куліша, сестра Василя, Віктора і Миколи Білозерських. Походила з дворян. Народилася на хуторі *Мотронівка* Борзнянського повіту Чернігівської губернії (тепер у складі села Оленівки Борзнянського району Чернігівської області, *Україна*). Навчалася у приватних пансіонах, зокрема в сільському пансіоні полковниці Козакової (село Кропивне на Прилуччині). Писала переважно на сімейно-побутові теми. Познайомилася з *Костомаровим* у березні 1847 р. в Києві, проїздом за кордон. Вдруге побачила його в *Петропавловській фортеці* (квітень 1847 р.), коли прибула до С.-Петербурга дізнатися про долю свого чоловіка, заарештованого у справі про Кирило-Мефодіївське братство (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Потім не раз зустрічалася з Костомаровим в С.-Петербурзі, Москві, а також *Варшаві*, куди він приїхав у 60-х роках XIX ст. і часто відвідував їхню родину, що мешкала тоді в цьому місті. Б.-К. написала спогади про їхні зустрічі, відзначивши, що Костомаров був завжди дуже люб'язний і добрий до неї, щедро ділився з нею своїм духовним багатством. При цьому вона висловила цікаву думку

про те, що не могла бути ні суддею, ні учасником «исторической, часто религиозной, часто и политической беседы» Костомарова з Кулішем. З ім'ям Костомарова у свідомості Б.-К. завжди асоціюється ім'я Тараса Шевченка.

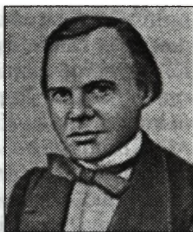
О. М. Білозерська-Куліш
(Ганна Барвінок)

Тв.: *Несколько встреч с Н. И. Костомаровым* // Киев. старина. 1885. № 6; *Вибрані твори*. К., 1927.

Літ.: *Гринченко Б. Д. А. М. Куліш. Ганна Барвінок. Чернигов, 1901; Чубинський В. Ганна Барвінок* // Барвінок Ганна. *Вибрані твори*. К., 1927; *Талант без таланту* // Вітчизна. 1968. № 12.

БІЛОЗЕРСЬКИЙ Василь Михайлович (1825—1899) — український громадський діяч, журналіст, учений і педагог. Брат Віктора і Миколи Білозерських та Олександри Білозерської-Куліш. Народився на хуторі *Мотронівка* Борзнянського повіту Чернігівської губернії (тепер у складі села Оленівки Чернігівської області, *Україна*) у дворянській родині. Закінчив *Київський імператорський університет св. Володимира* (1846). Викладав у Полтавському кадетському корпусі (1846—1847). Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства та авторів «Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Б. — прибічник християнської інтерпретації історії, *панславізму*, слов'янського месіанізму, республіканського ладу й об'єднання слов'янських народів у федеративну державу через пропагування теологічних догматів та освіти. Він автор «Записки» (пояснення до статуту). Був заарештований та висланий до *Петрозаводська* (1847—

1856). Служив в Олонецькому губернському правлінні. Після заслання служив радником першого Департаменту С.-Петербурзької управи благочиння. У 1861—1862 рр. — редактор часопису «*Основа*». Пізніше служив у *Варшаві*. Під-

В. М. Білозерський

тримував зв'язки з галицькими політичними діячами. В останні роки життя мешкав у Мотронівці. *Костомаров* познайомився з Б. у 1845 р. в *Києві*. Тоді Б. і Костомаров обговорювали проекти майбутньої федерації слов'янських народів на кшталт давньогрецьких полісів або Сполучених Штатів Північної Америки, але за збереження автономії кожного з її суб'єктів (див. *Федералізм, Федерація*). Після арешту Б. у 1847 р. їхні зв'язки тимчасово перервалися, але пізніше поновилися. Костомаров активно співпрацював з часописом «*Основа*» і мав дуже близькі стосунки з Б. У 1865 р. під час поїздки до Варшави для вивчення рукописних пам'яток початку XVII ст. Костомаров відвідав Б. і зупинився в нього на квартирі.

Літ.: *Петров В. Шевченко, Куліш, В. Білозерський* — їх перші стрічі // *Україна*. 1925. № 1/2; *Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст.* К., 1959; *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. К., 1990. Т. 1; *Левенець Ю. А. Василь Білозерський* // *Укр. іст. журн.* 1994. № 2/3; *Дудко В. І. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського* // *Київ. старовина*. 1998. № 2.

БІЛОЗЕРСЬКИЙ Віктор Михайлович (1815—1872) — брат Василя і Миколи Білозерських та української письмен-

ниці О. Білозерської-Куліш (псевдонім — Ганна Барвінок) — дружини П. Куліша, який був соратником Костомарова по Кирило-Мефодіївському братству (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). У 1840-х роках — чиновник у С.-Петербурзі, сприяв полегшенню долі сім'ї Костомарових (матері і сина) у період ув'язнення Костомарова в *Петропавлівській фортеці* та заслання до *Саратова*. Допомогавав звільнити із заслання П. Куліша. З 1869 р. — борзнянський мировий суддя.

Літ.: *Письма Н. И. Костомарова к В. М. и Н. М. Белозерским* // Киев. старина. 1897. № 10; *Письма Т. П. Костомаровой к В. М. Белозерскому* // Там же.

БІЛОЗЕРСЬКИЙ Микола Михайлович (1833—1896) — український етнограф і фольклорист. Брат Василя Білозерського (редактора часопису «Основа»), Віктора Білозерського та Олександри Білозерської-Куліш. Походив з дворян. Народився на хуторі *Мотронівка* Борзнянського повіту Чернігівської губернії (тепер у складі села Оленівки Борзнянського району Чернігівської області, *Україна*). Навчався у Петровському кадетському корпусі в *Полтаві*, але не завершив навчання. Під впливом свого зятя П. Куліша зацікавився українською історією. Збирав українські народні пісні. З 1854 р. служив у Чернігівському губернському правлінні. У 1856 р. видав збірник «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским», який *Костомаров* проаналізував у своїй рецензії (див. «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским, т. 1. Киев, 1856»), опублікованій у журналі «Отечественные записки» (1857. № 2). Костомаров листувався з Б. як із колегою.

Літ.: А. Л[азаревский]. Памяти Н. М. Белозерского // Киев. старина. 1897. № 1.

БІЛОЗЕРСЬКИЙ ПОВІТ — повіт Новгородської губернії Росії на південному березі Білого озера (тепер частина Вологодської області Російської Федерації). *Костомаров* улітку 1869 р. гостював у маєтку своїх приятелів Білозерських у Б. п. Він прожив там близько двох тижнів, здійснював поїздки для ознайомлення з історією цього краю. Зокрема, відвідав Ферапонтів монастир, де з 1667 по 1676 р. перебував в ув'язненні патріарх Никон (від монастиря на той час збереглася тільки одна стіна з келією, в якій був ув'язнений Никон).

Літ.: *Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг.* // Рус. старина. 1886. № 6.

БІОГРАФІЯ М. КОСТОМАРОВА. За свідченням «Автобіографії», Микола Іванович *Костомаров* (літературні псевдоніми — Ієремія Галка, Іван Богучаров) народився 4 травня 1817 р. в слободі *Юрасівка Острозького повіту Воронезької губернії* (до 1780 р. — у складі *Слобідсько-Української губернії*; тепер Ольховатський район Воронезької області, Російська Федерація). Однак у метричному свідоцтві М. Костомарова наводиться інша дата — 5 травня 1817 р. Того ж року 6 травня його охрестив священник Василь *Ряполовський* у місцевому Георгіївському храмі. Родина Костомарова була мішаною і нерівною щодо станового походження. Це справило значний вплив на долю майбутнього історика, зокрема на формування його поглядів (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). Батько — Іван Петрович *Костомаров* — місцевий дворянин-поміщик, нащадок козаків-переселенців, колишній військовий — капітан у відставці, який в молоді роки служив у російській імператорській армії, зокрема під командуванням О. Суворова брав участь у

штурмі *Ізмаїла*. Мати — *Тетяна Петрівна Костомарова* (у дівочтві — *Мильникова*), дочка *Петра Мильникова* (за іншими відомостями — *Мельникова*), українця за походженням (у згаданому метричному свідоцтві — «малороссиянин»), звичайна селянська дівчина, колишня кріпачка. До 1812 р. вона навчалася в одному з московських пансіонів.

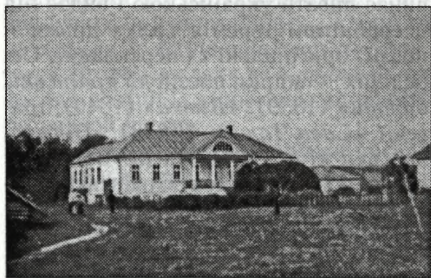

М. І. Костомаров

Батьки обвінчалися після народження М. Костомарова, якого І. Костомаров збирався, але не встиг усиновити, оскільки трагічно загинув у 1828 р. Микола, народжений до шлюбу, залишався у кріпосній залежності до 1832 р., коли завдяки неймовірним зусиллям і матеріальним жертвам матері отримав бажану волю. Отож перебування хлопчика на становищі незаконно народженого, напівкріпосного стало першою важливою віхою в житті М. Костомарова. У дитячі роки закладаються й перші інтелектуальні підвалини світогляду М. Костомарова. Зокрема, батько майбутнього історика, палкий прихильник європейських авторів-просвітників XVIII ст., особливо Вольтера, намагався прищепити сину вільнолюбні ідеї і дати йому пристойну освіту. Для цього Миколу в десятилітньому віці віддали у московський приватний пансіон. Пізніше мати, що стала вдовою, змушена була перевести сина в приватний пансіон у *Воронезі* (див. *Воронезький пансіон*), звідки він перейшов у передостанній клас місцевої гімназії (див. *Воронезька чоловіча перша гімназія*).

Закінчивши гімназію у 1833 р., Костомаров вступив до *Харківського університету* на історико-філологічний факультет, який називали тоді словес-

ним. Тогочасний університет був новітнім науковим осередком, в якому ширилися модерні інтелектуальні впливи (шеллінгіанство, гегельянство), зокрема наука «німецького типу», вільна від схоластичних догматів та обскурантизму. Вже перші роки університетських студій виявили блискучі здібності Миколи Костомарова в царині соціогуманітарних наук і красивого письма. Він багато працював, захоплювався стародавньою літературою і мистецтвом, популярними творами того часу, опановував класичні мови. Особливо помітний вплив справили на нього лекції професора грецької літератури А. *Валицького* і професора загальної історії, гегельянця М. *Луїна*. У 1836 р. Костомаров закінчив Харківський університет зі званням дійсного студента, а в січні 1837 р. здав іспит на ступінь кандидата. Того ж року, під впливом юнацьких мрій та наслідуючи приклад батька, він вступив до *Кінбурнського драгунського полку* юнкером. Однак незабаром Костомаров дійшов висновку про безперспективність своєї військової кар'єри. Натомість виявилися його найперші дослідницькі зацікавлення. Цьому посприяла робота з давніми паперами в архіві повітового суду міста *Острогозька*, де квартирував Кінбурнський

Будинок І. Костомарова в Юрасівці
Воронезької губернії, де народився
М. Костомаров

полк. Так була підготовлена перша студія Костомарова — опис Острозького слобідського полку (див. *«Описание Острожского слободского полка»*), яка загубилася пізніше, під час арешту автора у справі кирило-мефодіївців (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*).

Перший дослідницький досвід породив нові плани: написати історію слобідських козацьких полків (див. *«История Слободской Украины»*). Для реалізації цієї мети Костомаров залишає військову службу, вирушає до Харкова, а пізніше до Москви з наміром продовжити свої історичні студії. Він значно розширює знайомства, слухає лекції відомих учених. Проте вирішальними для становлення Костомарова як історика були тогочасні романтичні впливи, зокрема відомої збірки М. Максимовича *«Малороссийские песни»* (М., 1827) та середовища харківських романтиків (див. *Харківська школа романтиків*). Вони визначили творчі, народознавчі пріоритети молодого дослідника, які великою мірою збереглися до кінця його життя (див. *Романтизм, Народницький напрям*).

Наприкінці 30-х — на початку 40-х років XIX ст. Костомаров знайомиться з творчістю харківських поетів-романтиків, вивчає слов'янські мови, починає писати українською і видає під псевдонімом Ієремія Галка драми й поезії, оригінальні та перекладні. Серед них — збірки поезій *«Українські балади»* (1839), *«Вітка»* (1840); трагедії *«Сава Чалий»* (1838), *«Переяславська ніч»* (1841) та ін. Вони відкрили нову сторінку в українській драматургії (див. *Літературна спадщина М. Костомарова*).

Костомаров приділяє чимало уваги й історичним студіям, зокрема складає магістерський іспит наприкінці 1840 р., а також працює над дисертацією «О

причинах и характере уничи в Западной России». Після подорожі 1841 р. до Криму, молодий історик подав її у вигляді книги на перше відділення філософського факультету Харківського університету до захисту. Однак диспут, призначений на 23 березня 1842 р., не відбувся через протест з боку преосвященного Інокентія (Борисова). Книгу відправили на розгляд до тогочасного міністра народної освіти графа С. Уварова, який доручив професору С.-Петербурзького імператорського університету М. Устрялову скласти відгук. Останній фактично дійшов висновку, що праця суперечить офіційній політичній та релігійній доктрині Російської імперії. Як наслідок, дисертацію зняли із захисту, а всі її примірники вилучили та знищили. Втім Костомарову дозволили подати нову дисертацію.

На початку 40-х років XIX ст. Костомаров обіймає посаду помічника інспектора в Харківському університеті. Крім того, він викладає історію в приватних закладах та як домашній репетитор. Одночасно молодий учений активно готує нову дисертацію *«Об историческом значении русской народной поэзии»*, а також плідно працює на ниві літературної та наукової творчості. Він публікує в *«Молодики»* І. Бецького прозу, поезії (див. *Поезії М. Костомарова*), переклади, а також *«Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке»*. Останній, власне, став однією з перших критичних праць в українському літературознавстві.

Тоді ж з'являється й низка історичних розвідок, зокрема опис повстання С. Наливайка (див. *«Первые войны малороссийских козаков с поляками»*), біографічний нарис, присвячений родині князів Острозьких тощо. У 1843 р. Костомаров завершує підготовку нової магістерської дисертації та успішно захищає її в січні 1844 р.

Романтичне світобачення Костомарова активно стимулювало його творчі пошуки, які концентрувалися на динамічних, суперечливих епохах з неповторними та різноманітними виявами народного духу. Відтак у травні 1843 р. Костомаров розпочав студії з історії доби Богдана Хмельницького. Нові наукові зацікавлення, складні взаємини з харківським начальством, нарешті прагнення отримати кафедру в *Київському імператорському університеті Св. Володимира* спонукали його перебраться з Харкова до *Києва*. Проте у 1844 р. Костомарову не вдалося реалізувати свої плани повною мірою. Він отримує призначення в *Рівненську гімназію* на посаду вчителя історії, яку обіймав протягом року. Втім упродовж цього часу Костомаров не тільки не припиняв своєї роботи над добою Хмельниччини, а й здійснював польові студії з вивчення народного побуту і творчості (див. *Кременець, Рівне*). Тож стислий за часом рівненський період суттєво збагатив світогляд Костомарова, дозволив йому зібрати велику колекцію народних пісень і зробити важливі спостереження щодо української духовної та матеріальної культури.

У 1845 р. Костомарову випала нагода переїхати до Києва. З серпня 1845 р. він працює старшим учителем історії у славенній *Київській Першій (Олександрівській) гімназії*, паралельно викладає загальну й російську історію в приватних пансіонах, а пізніше — в *Київському Інституті шляхетних дівчат*. У червні 1846 р. після прочитання проної лекції «Изложение истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы» Рада Київського університету Св. Володимира затверджує його ад'юнктом кафедри російської історії.

Молодий учений вирізнявся чудовою пам'яттю, неабиякою лекторською

майстерністю та широкою ерудицією. Викладацьку діяльність він поєднував з інтенсивними науково-історичними студіями, вивчав добу Б. Хмельницького, готував до видання літопис С. Величка, а в 1847 р. опублікував славнозвісну «*Славянскую мифологию*».

За київського періоду формується широке коло знайомств Костомарова, серед яких чільне місце посідають представники української інтелігенції та національно-визвольного руху (В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.). Саме вони на ґрунті спільних інтелектуальних і духовних зацікавлень історичним минулим, а також під впливом романтичних віянь у літературі, культурі та мистецтві слов'янських народів створюють таємне політичне товариство — Кирило-Мефодіївське братство. Найважливіший програмний документ кирило-мефодіївських братчиків — «*Книга буття українського народу*» — був написаний Костомаровим. У ньому проголошувалися ідеї *українського месіанізму*, слов'янського *федералізму* (див. *Федералізм, Федерація*) та християнської історіософії. Навесні 1847 р. Костомаров та інші кирило-мефодіївці були заарештовані. Арешт стався напередодні весілля Миколи Івановича з випускницею київського пансіону Аліною *Крагельською*. Костомарова відправили до *С.-Петербурґа*. Його звинуватили в державному злочині та ув'язнили у *Петропавловській фортеці*. Згодом заслали до *Саратова* під нагляд поліції із заборобою «служить по ученой части».

У Саратові вчений обіймав посаду перекладача при Губернському правлінні, а пізніше служив діловодом у Статистичному комітеті. Та Костомаров не припиняв наукових студій, які значно ускладнилися через брак джерел з української історії у Саратові. Водночас він налагоджує стосунки з

томарова впродовж 1861—1884 рр. опубліковано 12 з 15 томів «Актів» (див. *Археографічні праці М. Костомарова, Акты Южной и Западной России*). Наукова діяльність в царині археографії, архівознавства та джерелознавства перетворила Костомарова в одного з найкращих фахівців з української історії свого часу, а також забезпечила джерельну основу його великих монографій та розвідок (див. *Гетманство Выговского, Гетманство Юрия Хмельницкого, Мазепа. Историческая монография, Мазепинцы, Павел Полуботок, Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многочисленного и Самойловича*).

На початку 60-х років XIX ст. Костомаров виявив себе як блискучий полеміст у дискусіях з визначними науковими авторитетами (М. Погодін, С. Соловйов та ін.). За поданий у 1861 р. критичний огляд праці І. Попки «Черноморские казаки» [див. «*Черноморские казаки*» (Сочинение Ивана Попки)] він одержав від Імператорської С.-Петербурзької академії наук золоту медаль. Одночасно вчений співпрацював з провідними російськими часописами пореформеної доби — журналами «*Отечественные записки*» та «*Современник*».

Тоді ж С.-Петербург, у якому мешкав Костомаров та колишні кирило-мефодіївці, перетворився на один із центрів українського національно-культурного руху. Його ідейним рупором став часопис «*Основа*» (1861—1862). На сторінках «*Основи*» Костомаров вів дискусії з польськими і російськими вченими, а також опублікував нариси про Г. Сковороду (див. «*Слово о Сковороде*»), Т. Шевченка (див. «*Слово над гробом Шевченка*») та інші праці. Крім того, він умістив у цьому виданні низку статей науково-полемічного і публіцистичного спрямування, присвяче-

них переважно з'ясуванню етносоціальних та етнопсихологічних рис українського народу, зокрема особливостей його історичного буття (див. «*Две русские народности*», *Етнопсихология, Мысли о федеративном начале в древней Руси*). Разом з іншими відомими студіями вченого [див. «*Украина*», «*Письмо к издателю "Колокола"*», «*Черты народной южнорусской истории*»] вони заклали основи народницько-романтичної історіософії.

У 1862 р. Костомаров був змушений перервати професорську кар'єру. Сталося це через тимчасове закриття С.-Петербурзького університету в 1861 р. та через конфлікт навколо професора П. Павлова, який був репресований за читання однієї з публічних лекцій у 1862 р. У читаннях цих лекцій брав участь і Костомаров, який відмовився їх припинити на знак протесту проти арешту П. Павлова. Відтак у вченого склалися напружені стосунки як з адміністрацією університету, так і з ініціаторами акцій протесту. Тому він вирішив вийти зі складу професорів С.-Петербурзького університету і з того часу став виключно кабінетним ученим. Утім Костомарову не раз пропонували кафедру в Київському (1862, 1863, 1868, 1869), Казанському (1865) та Харківському університетах (1864, 1865). Проте вченому так і не вдалося поновити викладацьку діяльність у вищій школі з різних причин, зокрема через перешкоди, які чинило йому Міністерство народної освіти. Та, незважаючи на це, в 1864 р. Рада Київського університету Св. Володимира присудила Костомарову ступінь доктора російської історії.

Одночасно Костомаров продовжував активну громадську та просвітницьку діяльність, зокрема проводив у своєму будинку костомаровські «вівторки» (див. «*Вівторки*» М. Костомарова), на яких збиралися науковці,

митці, письменники, журналісти, громадські діячі. Взагалі його помешкання стало своєрідним клубом для тогочасної петербурзької інтелігенції.

Упродовж 60—70-х років XIX ст. Костомаров співпрацює з багатьма відомими журналами. Та особливе місце в його творчій Б. займає співробітництво з часописами *«Вестник Европы»* та *«Киевская старина»*. Костомаров особисто брав участь у становленні зазначених видань, зокрема в їх популяризації тощо.

У пореформену добу він інтенсивно працює на ниві історії слов'янських народів, зокрема публікує низку відомих праць *«Севернорусские народоправства во времена удельно-вещного уклада. Новгород — Псков — Вятка»* (1863), *«Смутное время Московского Государства»* (1866—1867), *«Последние годы Речи Посполитой»* (1869—1870) та ін. Причому остання праця була відзначена премією Імператорської С.-Петербурзької академії наук.

У 1872 р. внаслідок напруженої роботи в Костомарова настільки ослабнув зір, що він уже не міг вести систематичні архівні пошуки. Тому вчений зосередився на написанні низки біографічних нарисів, в яких висвітлив російську історію від великого князя Володимира Святого до імператриці Катерини II (див. *«Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»*). Збірник цих студій є систематичною версією російської історії з перспективи біографістики, яка й до сьогодні користується чималою популярністю.

Упродовж 60—70-х років XIX ст. Костомаров невтомно працював і на теренах красного письменства. З-під його пера вийшла низка оригінальних творів (див. *«Кудеяр. Историческая хроника в трех книгах»*, *«Скотской бунт. Письмо малороссийского поме-*

щика к своему петербургскому приятелю», *«Холуй. Эпизод из историческо-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия»*, *«Черниговка. Быль второй половины XVII века»*), які принесли йому славу як письменнику.

У 70-х роках XIX ст. наукова діяльність Костомарова здобула загальне визнання як у Російській імперії, так і за кордоном. У 1876 р. вченого обирають членом-кореспондентом С.-Петербурзької академії наук, а пізніше — *Південнослов'янської академії та Сербського вченого друштва*. У 1884 р. він стає почесним членом Київського університету Св. Володимира.

У 1873 і 1874 рр. Костомаров зустрічається в Києві, де проводився III Археологічний з'їзд (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), зі своєю колишньою нареченою Аліною Крагельською (за чоловіком — *Кисіль*). У 1875 р. вона переїхала до С.-Петербурга, щоб доглядати Костомарова, оскільки він тяжко занедужав (див. *Костомарова А. Л.*). Узимку 1875 р. Костомаров захворів, імовірно, на тиф, що дуже підірвало його здоров'я. 1 лютого 1875 р. померла мати Костомарова — Тетяна Петрівна, яка опікувалася сином до кінця свого життя. Після одужання навесні 1875 р. Костомаров разом з Аліною Кисіль поїхав в Україну. Там, у *Дідівцях* на Чернігівщині, у маєтку першого чоловіка Крагельської-Кисіль 9 травня 1875 р. вони одружилися — через 28 років після арешту Костомарова у справі кирило-мефодіївців.

Упродовж 1875—1881 рр. Костомаров продикував своїй дружині спогади, в яких докладно висвітлив обставини свого життєвого і творчого шляху (див. *«Автобіографія»*). Вони являють собою не тільки власний життєпис Костомарова, а й репрезентують його світобачення епохи, тогочасних

політичних, громадських, наукових проблем і становлять неабияку цінність для вчених, які досліджують історію XIX ст.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст. Костомаров приділяє велику увагу полеміці навколо *українофільства*, зокрема вміщує в журнальний періодиці низку статей з цього питання: «*Еще по поводу малорусского слова "Московским Ведомостям"*» (1881), «*Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881*» (1882), «*Малорусское слово*» (1881), «*По вопросу о малорусском слове "Современным Известиям"*» (1881), «*По поводу статьи г. де Пуле об украинофильстве*» (1882) та ін. Розвідки Костомарова з українофільства мали поліфункціональне призначення. З одного боку, вони були спрямовані проти панівних стереотипів і міфів російської освіченої публіки, які побутували в суспільстві після *Емського акта 1876 р.*, а з другого — мали практичну мету: надати українському питанню суспільного розголосу, щоб хоч якоюсь мірою послабити репресивні антиукраїнські заходи російського царату. Проте українофільство Костомарова сприймалося досить суперечливо російською інтелігенцією, значна частина якої вбачала в ньому загрозу або для імперського режиму, або для доступу російської літератури та культури. Натомість радикально налаштовані кола українства гостро засудили позицію Костомарова.

В останні роки життя у вченого значно погіршився зір. На початку 1885 р. він практично вже не бачив на одне око й побоювався повної сліпоти. Тяжка хвороба Костомарова взимку з 1884 на 1885 р. майже повністю позбавила його можливості працювати, хоча він навіть за цих обставин диктував Аліні Леонтіївні невеликі статті і потроху писав сам.

7 квітня 1885 р. Микола Іванович Костомаров помер. Поховали його на Волковому кладовищі у С.-Петербурзі біля Літературних мостиків.

Літ.: *Карпов Г. Ф.* Костомаров как историк Малороссии. М., 1871; *Антонович В. Б.* Н. И. Костомаров как историк // Киев. старина. 1885. № 8; *Кулиш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. 1885. Т. 4, № 13; *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Костомарове // Рус. старина. 1885. № 6; *Пыпин А. Н.* Н. И. Костомаров (некролог) // Вестн. Европы. 1885. № 5; *Семевский В. И.* Николай Иванович Костомаров. 1817 — 1885 // Там же. 1886. № 1; *Драгоманов М. П.* Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. Л., 1901; *Ефименко А. Я.* Николай Иванович Костомаров // Вестн. и 6-ка самообразования. 1904. № 32; *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістн. 1910. № 5; *Каталог III Очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885 — 1910.* Воронеж, 1910; *Багалея Д. И.* Костомаровские дни в гор. Воронеже. Харьков, 1911; *Крип'якевич І. П.* Археографічні праці Миколи Костомарова // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1918. Т. 126/127; *Дорошенко Д. І.* Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. К., 1920; *Автобіографія Н. И. Костомарова.* М., 1922; *Гермайзе О. Ю. М. І.* Костомаров: З нагоди 40 роковин з дня смерті // Життя й революція. 1925. № 5; *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. 1925. № 3; *Крип'якевич І.* Микола Костомарів (В 40 роковини смерті) // Стара Україна. 1925. № 5; *Міяковський В.* Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; *Житецький І.* Куліш і Костомаров // Україна. 1927. № 1/2; *Грушевський О.* До статті Костомарова про федеративний лад Старої Русі // Україна. 1928. № 3; *Янів В.* Українська духовність у творах Костомарова // Визвольний шлях. 1953. № 12; *Зайончковський П. А.* Кирилло-Мефодиев-

ское общество (1846—1847). М., 1959; *Полухін Л. К.* Формування історичних поглядів М. І. Костомарова: До критики буржуазно-поміщицької історіографії України. К., 1959; *Станіславська А. М.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова // Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. М., 1960. Т. 2; *Шаблювський Є. С.* Микола Костомаров і Україна: До 150-річчя з дня народження // Жовтень. 1967. № 4; *Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф.* К., 1968; *Пінчук Ю. А.* Дожовтнева і радянська історіографія про М. І. Костомарова як історика // Історіогр. дослідж. в Україні РСР. К., 1971. Вип. 4; *Его же.* Н. И. Костомаров как историк Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / АН УССР. Ин-т истории. К., 1971; *Пінчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984; *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Укр. історик. 1986. № 3/4; *Мушкіна Г.* Теорія «хатнього вжитку»: До століття смерті Миколи Костомарова // Сучасність. 1986. № 2; *Смілянська В. М.* Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. К., 1990. Т. 1; *Замлинский В. А.* Жизнь и творчество Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 1991. № 1; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Балагутрак М.* Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анналів») // Народнознавчі зошити. 1996. № 4; *Prymak T. M.* Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto; Buffalo; London, 1996; *Козачок Я. В.* Микола Костомаров. Штрихи до портрету (Кирило-Мефодіївське братство і таємні товариства в Україні першої половини XIX століття). Т., 1998; *Ясь О. В.* Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії (1945—1991) // Історіогр. дослідж. в Україні. К., 1998. Вип. 8; *Дудко В.* Із коментаря «Воспоминания о духах малярах» Миколи Костомарова // Київ. старовина. 1999. № 4; *Литвак Б. Г.* Н. И. Костомаров // Портреты истори-

ков: Время и судьбы [Вид. не завершено]. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 1: Отечественная история; *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. та упоряд. Ю. А. Пінчук. Київ; Полтава, 2000; *Іванко А. Б.* Український Кремуцій Корд (М. І. Костомаров) // Історики України XIX—XX ст.: (Нариси української історіографії). Кіровоград, 2001; *Енциклопедія життя і творчості Н. И. Костомарова (1817—1885)* / Пред. редкол. В. А. Смолий; зам. пред., науч. ред. и рук. авт. коллектива Ю. А. Пінчук. Киев; Донецк, 2001; *Сондерс Д.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київ. старовина. 2001. № 5; *Чалая Т. П.* О дате рождения и родителях Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 2002. № 3; *Пінчук Ю.* Микола Костомаров // Історіогр. дослідж. в Україні. К., 2003. Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.; *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5; *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; *Малашевич А. Б.* Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11; *Пінчук Ю.* З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Там само. 2004. № 1/2; *Його ж.* Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі поемі Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // Там само. 2005. № 1.

БЛАГОВЕЩЕНСЬКИЙ Микола Михайлович (1821—1892) — російський філолог. Навчався в *С.-Петербурзі*. Пізніше стажувався в *Лейпцизі* та *Гейдельберзі*. Викладав у *Казанському університеті*, 1852 р. переведений до *С.-Петербурзького імператорського університету*, професор словесності. З 1872 р. — ректор університету

у *Варшаві* (див. *Варшавський університет*), звідки вийшов у відставку (1883). Б. був у дружніх стосунках з *Костомаровим*, котрий охарактеризував його в *«Автобіографії»* як людину чесну і пряму, дуже люб'язну в спілкуванні, таку, що знає свій предмет.

Літ.: *Н. М. Благовещенский* (некролог) // Журн. М-ва нар. просвещения. 1892. № 9; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

БЛУДОВ Дмитро Миколайович (1785—1864) — російський державний діяч, граф. Племянник Г. Державіна. Походив з дворян. Народився у Володимирській губернії. Отримав домашню освіту. Сановник за царювання Миколи I (1825—1855). Службу розпочав з 1800 р. у Московському архіві Колегії закордонних справ, потім був на дипломатичній службі. Успішно зробив кар'єру завдяки участі

Д. М. Блудов

1826 р. у Верховній слідчій комісії у справі декабристів. Президент *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1855—1864). Голова Державної ради (1862—1864). Б. — автор одного з проектів судової реформи (1857), що ставила за мету ліквідувати станові суди й утвердити принцип поділу адміністративної та судової влади. Був близький до літературних кіл. *Костомаров* на початку 60-х років XIX ст. часто відвідував оселю Б., де, за свідченням його *«Автобіографії»*, можна було зустріти як державних людей, так і вчених, до яких граф Дмитро Миколайович мав велике співчуття.

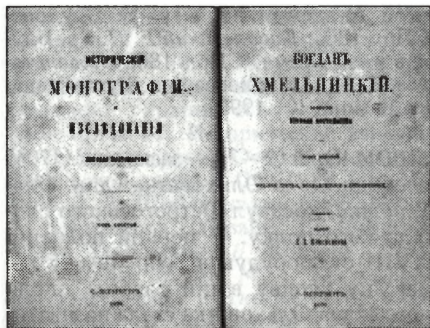
Літ.: *Никитенко А. В.* Воспоминание о бывшем президенте Император-

ской Академии наук графе Блудове. СПб., 1864; *Ковалевский Е. П.* Гр. Блудов и его время. СПб., 1866; *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

БЛЮМ Юрій (?—?) — засновник (1704) слободи Мала Ольховатка (див. *Ольховатка*), осавул Острогоського слобідського полку. У першій половині XVIII ст. побудував Георгіївську дерев'яну церкву в цій слободі, після чого Мала Ольховатка стала називатися *Юрасівкою*. Наприкінці 50-х років XVIII ст. з дочкою Б. одружився поручик Петро Гаврилович Костомаров. У їхній сім'ї народилися син Іван (1769) і дочка Варвара (1776) — майбутні батько і тітка М. *Костомарова*. Після смерті Б. Юрасівка цілком перейшла до Костомарових.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

«**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ**» — історична монографія *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису *«Отечественные записки»* (1857. № 1—8) під назвою *«Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России»* (до цього, як впливає із *«Записки о рукописи г. Костомарова»*, відправленої редактором часопису А. Краєвським у червні 1856 р. в С.-Петербурзький цензурний комітет, монографія мала назву *«Век царя Алексея Михайловича»*). Потім, перероблена й доповнена, вийшла в 1859 р. окремим (другим) виданням Д. *Кожанчикова* у двох томах; згодом, знову виправлена й доповнена *«Введением»*, вийшла третім виданням Д. *Кожанчикова* у 1870 р. в трьох томах, і під назвою *«Богдан Хмельницкий»* поміщена в IX, X, XI томах *«Исторических монографий»*; нарешті, четвертим виданням вийшла в 1884 р., знову доповнена й поміщена в тих самих томах *«Исторических*

Н. Костомаров. Богдан Хмельницкий.
Т. 1. СПб., 1870. Титульный разворот

монографий». Усі видання вийшли в С.-Петербурзі. Після смерті автора монографія «Б. Х.» неодноразово перевидавалася, увійшла до фундаментального «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда» (СПб., 1904. Кн. 4, т. 9/11), а також в «Історичні монографії» (Т., 1888—1889); була опублікована в книжці «Богдан Хмельницкий» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». Увійшла також до 12-томного зібрання творів Костомарова, яке випустило московське ВАТ «Мир книги» у 2004 р. (Т. 5—6). Двічі видавалася у 2004 р.: київським видавництвом «Варта» та в українському перекладі з російської дніпропетровським видавництвом «Січ». За оцінками вчених (В. Смолій, В. Степанков), «Б. Х.» — перша в українській історіографії спроба висвітлити на ґрунті великого фактичного матеріалу військову і державно-політичну діяльність гетьмана Хмельницького, а «Введение» до монографії, на думку В. Антоновича, безперечно, кращий систематичний нарис з історії козацтва. М. Грушевський вважав монографію «Б. Х.», як і «Бунт Стеньки Разина», зразком революційної історіографії. Дослідження історії епохи

Б. Хмельницького і створення його життєпису посідають одне з центральних місць у творчості Костомарова. У «Б. Х.» втілено історичну концепцію автора, складовою якої є ідея незалежності України. У монографії підкреслюється, що епоха Богдана Хмельницького розпочала і підготувала те, що мало з перебігом історичних обставин здійснитися в майбутніх поколіннях. Це свідчило про появу в науці нового і сміливого підходу до оцінення цієї доби, зокрема щодо ролі гетьмана. У монографії висловлюється думка про рух Хмельницького як такий, що, містячи в собі соціальні та релігійні мотиви, був насамперед національною козацькою революцією. Автор «Б. Х.», характеризуючи свій твір у записці для С.-Петербурзького цензурного комітету, зазначав, що Хмельницький має настільки ж мало спільного зі Степаном Разінім і Пугачовим, як і Пожарський. В інтерпретації Костомарова, Хмельницький — людина політична, муж ідеї, особистість всесвітньо-історичного значення.

Літ.: Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киев. старина. 1885. № 5; Грушевський М. С. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістн. 1910. Кн. 5; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: (Соціально-політичний портрет). К., 1993; Степанков В. Національна революція XVII ст. у висвітленні українських істориків другої половини XIX ст. (кілька штрихів для з'ясування проблеми) // Осягнення історії: 36. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999.

«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ — ДАННИК ОТТОМАНСКОЙ ПОРТЫ» — стаття Костомарова. Написана у зв'язку з тим, що наприкінці 70-х років XIX ст. учений натрапив у Московському го-

ловному архіві Міністерства закордонних справ (див. *Архів Міністерства закордонних справ*) на нові письмові джерела про епоху Б. Хмельницького, доступ до яких раніше не надавався йому владою. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1878. № 12). Увійшла до XIV т. «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1881) і «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1904. Кн. 5, т. 14). Була також опублікована в книжці *«Казак»* (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Стаття яскраво свідчить про еволюцію поглядів її автора на державно-політичну і дипломатичну (зокрема, в аспекті відносин з Туреччиною) діяльність Б. Хмельницького і на характер його знаменної епохи. Костомаров схилявся до думки, що «историческое значение личности Богдана заключается в обеспечении им национальных интересов Украины и ее независимости, поэтому его преемники — Бруховецкие, Дорошенки, Орлики и другие, преследуя идею самобытности Украины, не действовали вразрез с политикой Богдана Хмельницкого, — напротив, думали только следовать по указанному им пути».

Літ.: Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. К., 1995. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX — кінець 80-х років XX ст.) // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження) / Редкол.: П. Сохань та ін. К., 2003.

«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ И ВОЗВРАЩЕНИЕ ЮЖНОЙ РУСИ К РОССИИ» — журнальна назва історичної монографії Костомарова. Вперше надрукована в часопису *«Отечественные записки»* (1857. № 1—8). Була опублікована з численними цензурни-

ми купюрами і правками. З огляду на це Костомаров в *«Автобиографии»* писав, що цензор був до нього «очень строг: вымарал множество мест, не представлявших ничего подозрительного, если не прилагать особого желания толковать их с натяжкой в дурном смысле». Джерельну основу праці становлять друковані видання і література, літописи, неопубліковані рукописи тощо, переважно українського, російського та польського походження. Самостійне значення має передмова, в якій подано концентрований науковий огляд історії України з найдавніших часів до початку Хмельниччини. Праця розпочинається характеристикою в європейському контексті передодня Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст. і закінчується викладом подій, пов'язаних зі смертю Б. Хмельницького 1657 р. Ця монографія, виправлена й доповнена автором, тричі перевидавалася. Всі наступні прижиттєві видання виходили під назвою *«Богдан Хмельницкий»*.

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

БОГУСЛАВ — за життя Костомарова містечко Канівського повіту Київської губернії (тепер місто, районний центр Київської області, Україна) на річці Рось (притока Дніпра). Костомаров згадує Б. у примітках до *«Народных песен, собранных в западной части Волынской губернии в 1844 году»*, що були надруковані в *«Малорусском литературном сборнике»* Д. Мордовця (Саратов, 1859 р.). Зокрема, зазначає, що в пісні про Бондарівну у волинському варіанті змінене місце дії (йдеться не про Богуслав, а про Луцьк). Б. приділено увагу в монографіях Костомарова про історію України середини XVI — початку XVIII ст.

Літ.: Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3.

БОДЯНСЬКИЙ Осип Максимович (псевдоніми — М. Бода-Варвинець, І. Мастак, Ісько Материнка та ін.; 1808—1877) — український та російський філолог-славист, історик, письменник і перекладач, один із засновників слов'янознавства в Росії. Народився у селі Варва Лохвицького повіту *Полтавської губернії* (тепер Чернігівська область, Україна). Походив з родини сільського священика. Закінчив Полтавську духовну семінарію (1831) та відділення словесних наук *Московського університету* (1834). Перебував під впливом скептичної школи, зокрема М. Каченовського. Захистив магістерську дисертацію «Про народну поезію слов'янських племен» (1837) і став першим в Російській імперії магістром слов'янських мов. Екстраординарний (1842), ординарний (1855) професор кафедри історії та слов'янських літератур Московського університету. Б. редагував «Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете» (1846—1848, 1858—1877), на сторінках яких опублікував низку пам'яток української історичної думки, зокрема «Историю русов». Підтримував дружні стосунки з багатьма слов'янськими діячами та вченими, зокрема з М. Гоголем, Т. Шевченком та ін. Костомаров, імовірно, познайомився з Б. за посередництва П. Куліша. Як згадував Куліш, він високо цінував наукові студії Б., але досить іронічно сприймав його літературні твори. Обидва вчені підтримували епістолярний зв'язок, щоправда — епізодичний. Реєстр Б. зафіксував шість листів Костомарова до Б., а також чотири листи Б. до Костомарова. Чотири листи Костомарова до Б. були опубліковані в 2002 р. співробітницею Інституту літератури

О. М. Бодянский

ім. Т. Г. Шевченка НАН України А. Шацькою. У листуванні здебільшого обговорювалися питання друку джерел з української історії, зокрема Костомаров кілька разів пропонував Б. різні літописи, етнографічний матеріал для

публікації в «Чтениях». Костомаров також писав до Б. із *Саратова* з проханням надіслати йому праці С. Грондського, В. Коховського, Й. Пасторія та інших, коли готував монографію «*Богдан Хмельницький*». Приміром, у листі від 22 червня 1856 р. Костомаров просив Б. вислати йому «Короткую летопись Малыя России с 1506 по 1770 г. с изъяслением образа тамошнего правления» В. Рубана.

Тв.: *Подробный обзор «Истории русов»* // Чтения в об-ве истории и древностей российских при Моск. ун-те. М., 1846. Кн. 3; *Исторические сведения об Александре Ивановиче Ригельмане* // Там же. 1848. Кн. 6; *Исторические сведения о генеральном хорунжем Николае Даниловиче Ханенко (ум. 1759 г.)* // Там же. 1858. Кн. 1.

Літ.: В-н А. [Пытин А. Н.] О. М. Бодянский (некролог) // Вестн. Европы. 1877. № 10; Попов Н. А. Осип Максимович Бодянский в 1831—1840 // Рус. старина. 1879. № 11; Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. 1885. Т. 4, № 13; Котляревский А. А. О. М. Бодянский // Котляревский А. А. Сочинения: В 2 т. СПб., 1889. Т. 2; Василенко Н. П. О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. К., 1904; Кондрашов Н. А. Осип Максимович Бодянский. М., 1956; *Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968; Тодійчук О. В. Україна XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989; Шацька А. Чоти-*

ри листи Миколи Костомарова до Осипа Бодянського // Молода нація: Альманах. 2002. № 1.

«БОЛЬНАЯ. РАССКАЗ ВРАЧА» — оповідання *Костомарова*, опубліковане під псевдонімом *И. Богучаров*. Уперше надруковане в *«Газете А. Гатцука»* (1880. № 41). Увійшло до видань *Костомарова*: *«Рассказы И. Богучарова»* (СПб., 1886); *«Твори в двох томах»* (К., 1990); *«Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография»* (М., 1995). Оповідання присвячене долі жінки, що потерпала від галюцинацій, які згодом перейшли на лікаря. Той не вірив раніше в примари. Невдовзі лікар-оповідач переконався: «правда, привидения есть, во всяком случае, явление субъективное, но всегда ли мы в состоянии провести границу между субъективным нашим и объективным?»

Літ.: *Костомаров М. І.* Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1.

БОРОВИКОВСЬКИЙ Олександр Левокович (1844—1905) — судовий службовець, син українського поета, фольклориста й етнографа Л. Боровиковського. Народився в *Полтаві* (тепер обласний центр *України*). Навчався в місцевій гімназії, потім у *Харківському університеті*. Обіймав різні посади у судах *Харкова*, *Симбірська*, *С.-Петербурга*, *Одеси*, зробивши кар'єру фахівця з юриспруденції. Автор низки праць з права, зокрема, присвячених ідеалу судочинства. З них найвідоміша — *«Отчет судьи»* (СПб., 1891, 1892, 1894. Вып. 1—3). У 1864 р. в *Полтаві* написав фольклористичне дослідження *«Женская доля по малороссийским песням»* (СПб., 1879). У 70—80-х роках активно співпрацював з часописом *«Отечественные записки»*,

друкуючи у ньому багато віршів, які високо цінував *М. Некрасов*. Вірші, поеми Б. зберігаються в різних архівах і не видавалися окремою книжкою. Сам автор не вважав себе професійним поетом. Деякі його вірші опубліковані в художньо-історичній хрестоматії *«Русская муза»* (1908) і збірнику *«Русские поэты XIX века»* (М., 1958). Б. особисто знав *Костомарова*, який відвідував його дачу поблизу *Нарви*. У липні 1877 р. вони разом їздили до *Нарви*, що давно вже бентежила уяву *Костомарова*, оглянули тоді *Іван-місто*, давній замок і церкву з двома шпильастими банями на його території.

Літ.: *Науково-інформаційний бюлетень* Архівного Управління УРСР. 1965. № 1.

БОРОДІН Василь Степанович (1930) — український літературознавець. Доктор філологічних наук (1981). Народився в селі *Прилепи* (тепер *Мантуровського району* *Курської області*, *Російська Федерація*). Вищу освіту здобув у *Харківському університеті* (1953). З 1956 р. працює в Інституті літератури ім. *Т. Г. Шевченка* НАН *України*, з 1984 р. — завідувач відділу шевченкознавства, з 1997 р. — провідний науковий співробітник. Наукові інтереси Б. пов'язані з вивченням української літератури XIX ст., головним чином — творчості *Т. Шевченка* і проблем текстології. Б. — автор монографії *«Над текстами Т. Г. Шевченка»* (1971), розділу *«Текстология»* у колективній монографії *«Шевченковедство. Підсумки й проблеми»* (1975) та багатьох наукових розвідок. Брав участь у текстологічній підготовці та коментуванні Повного зібрання творів *Т. Шевченка* в шести томах (1963—1964), творів *Т. Шевченка* в п'яти томах (1978—1979; 1984—1985);

у підготовці «Шевченківського словника» у двох томах (1976—1977; Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980). Один з авторів нарисів «Шлях кобзаря» (1978), книжки «Т. Г. Шевченко. Біографія» (1984). Б. — один з упорядників та авторів коментарів до Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка у дванадцяти томах (2001 — видання триває). Разом із членом-кореспондентом НАН України Є. *Шаблювським* упорядкував і підготував тексти видання творів М. *Костомарова* у двох томах (1967), зробив ґрунтовні коментарі до них, які містять важливі новації. Зокрема, довів належність рецензії «*Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860*» [вперше надрукованої без підпису в журналі «*Отечественные записки*» (1860. № 3)] перу Костомарова.

Тв.: *Соціально-побутові теми* Т. Г. Шевченка періоду «Трьох літ» (1843—1845 рр.). К., 1958; *Передмова* до факсимільного видання «Кобзаря» 1840 року. К., 1974.

«БОРЬБА УКРАИНСКИХ КАЗАКОВ С ПОЛЬШЕЮ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА, ДО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО» — стаття *Костомарова*. Написана в період завершення його саратовського заслання і переїзду до *С.-Петербурґа*. Надрукована в часопису «*Отечественные записки*» (1856. № 9). У статті розглянуто всі значні повстання, що передували Національно-визвольній революції в *Україні* (1648), провадиться думка про *козацтво* як «цвіт і матеріальну силу» українського та російського народів, а також утверджується новий погляд на характер козацьких війн. На думку автора, вони велися козаками в ім'я своєї релігійної і громадянської самостійності. Згодом ця стаття слугувала Костомарову матеріалом під

час упорядкування монографії про Богдана Хмельницького (див. «*Богдан Хмельницький*»).

Літ.: *Пінчук* Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«БОРЬБА ЮЖНОРУССКОГО НАРОДА С ПОЛЬШЕЮ» — розділ дослідження *Костомарова* «*История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества*». Під час друкування в 1880 р. у часопису «*Русская мысль*» через недогляд редакції журналу було загублено і пропущено початок цього розділу — «Хмельнищина». Після відшукування розділ під назвою «История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества» і з підзаголовком «II. Борьба казаков с поляками» був опублікований у повному обсязі в тому самому часопису (1883. № 7—8).

Літ.: *Литературное наследие* Н. И. Костомарова. СПб., 1890.

«БРАТ З СЕСТРОЮ» — вірш *Костомарова*. Вперше надрукований в «*Малорусском литературном сборнике*», що виданий Д. *Мордовцем* у *Саратові* 1859 р. В «*Автобиографии*» Костомарова зазначається, що українські вірші, вміщені в цьому збірнику під псевдонімом Ієремія Галка, належать до раннього періоду його літературної творчості. Дата у першодруку: «1848». Увійшов до видань Костомарова: «Збірник творів І. Галки» (О., 1875); «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914); «Твори в двох томах» (К., 1967); «Українські поети-романтики 20—40-х рр. XIX ст.» (К., 1968); «Твори в двох томах» (К., 1990). Вірш написано за сюжетом народної пісні, його заголовок — назва квітки (рос. Іван-да-Марья).

Літ.: Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 1.

БРАТСЬКИЙ МОНАСТІР у Києві — православний монастир. Виник у 1616 р. із заснуванням Київського братства. В 1622 р. у Б. м. був похований гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. В ансамбль Києво-Братського монастиря входив Богоявленський собор, побудований 1693 р. Й. Старцевим у стилі українського бароко. *Костомаров* відвідав Б. м. у 1873 р., коли перебував у відрядженні від *Археологічної комісії* в Києві для присутності в підготовчому комітеті з улаштування III Археологічного з'їзду (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), призначеного в цьому місті на 1874 р. Повертаючись із монастиря через *Старе місто*, Костомаров проїхав повз будиночок, в якому 26 років тому містилася його остання квартира в Києві, де він був заарештований за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Відвідування цієї квартири описано в *«Автобіографії»*: «Я вошел в стеклянную галерею, которую узнал с первого раза, вошел в комнаты — все было здесь по-прежнему, словно как будто событие, так

потрясшее мою жизнь, происходило вчера».

Літ.: *Гарновский В. Ф.* Город Киев и его окрестности. К., 1881; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

БРОВАРИ — за життя *Костомарова* містечко Остерського повіту Чернігівської губернії (тепер місто обласного підпорядкування, районний центр Київської області, *Україна*). Костомаров бував у Б., проїздив через це містечко навесні 1847 р., коли його, заарештованого, везли до С.-Петербурга. З Б. пов'язаний цікавий епізод, що безпосередньо стосується Костомарова. Коли він був відправлений під арештом до С.-Петербурга, вслід за ним поїхали з Києва його мати Тетяна Петрівна і наречена Аліна Леонтіївна (див. *Костомарова Т. П., Костомарова А. Л.*). По дорозі вони зустріли в Б. Т. *Шевченка*, якого під наглядом жандармів везли на возі в те саме місто. За спогадами Аліни Леонтіївни, тоді Тарас встиг лише сказати, що «лично о себе он не горюет, потому что он одинок, “бобыль”, а Николу ему жаль, поскольку у него есть “мати й дружинонька”».

Літ.: *Краткие статистические сведения о Черниговской губернии в 1842 г.* Б. м., [1843]; *Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Доцин І.* Бровари — рідне місто моє: Історико-документальна фоторозповідь. К., 1997.

БРЮССЕЛЬ — столиця Бельгійської держави з 1830 р. (тепер столиця Королівства Бельгія, центр провінції Брабант). Упродовж трьох днів у 1864 р. *Костомаров* оглядав визначні місця Б. (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). У листі до Н. Біло-

Київська академія і Братський монастир. Дереворит Ковдена з малюнка М. Соколова. 1869

зерської він повідомляв, що в Б. є друкарня, де беруть на виробництво польські й російські книжки, видання яких обходиться значно дешевше, ніж у Росії.

Літ.: Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6.

«БУМАГИ КНЯЗЯ РЕПНИНА» — матеріали російського державного діяча, князя, генерал-фельдмаршала Миколи Васильовича Рєпніна (1734—1801), що містять історичні відомості, зокрема з правління *Литвою* в 1794—1796 рр. Надруковані за редакцією *Костомарова* і секретаря Російського історичного товариства О. Половцова в «Сборнике Императорского русского исторического общества» [(1875. т. XVI) — див. *Сборники Императорского русского исторического общества*].

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

БУНТ (нім. Bund — союз, сув'язь, об'єднання) — 1. Стихійне народне повстання, спричинене голодом, дорожнечою, відсутністю будь-яких продуктів або іншими причинами. 2. Кримінально-правовий термін у Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. для позначення насильницького зазіхання на владу й існуючий порядок правління: а) повстання гуртом (усі разом, спільно) і змова проти царя й держави; б) будь-яка інша спроба або намір повалити самодержавний порядок правління в більш-менш визначеному майбутньому. У політичних концепціях і платформах народницьких, анархістських та інших ультрареволюційних груп, партій і фракцій у Російській імперії кінця XIX — початку XX ст. термін Б. вживався для позначення однієї з найбільш крайніх форм класової бо-

ротьби, соціального протесту або стихійного руху народних мас. У творчості *Костомарова* термін Б. переважно використовується в рамках його історичної концепції «боротьби двох начал» — «єдинодержавного» [(самодержавного) — див. *Єдинодержавність*] і «удільно-вічового» [(федеративного) — див. *Федералізм, Федерация*] для інтерпретації основних чинників історичного процесу, зокрема «самостійності народу» за доби Степана Разіна. У монографії «*Бунт Стеньки Разіна*» термін Б. вживається *Костомаровим* в обох наведених вище значеннях, що свідчить, з одного боку, про деяку суперечливість його історичної концепції, з другого — про дотримування автором цензурних норм і обмежень. Термін Б. використовується *Костомаровим* також і для критики крайнощів революційного руху й урядової реакції. У нарисі «*Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю*» історик за допомогою зображення «бунта скота і домашньої птиці» як пародії на революційні події 1879 р. показав негативні наслідки дій революціонерів та уряду для російського суспільства.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Бунт Стеньки Разіна // Отч. зап. 1858. № 11—12; *Горев Б. И.* Аполитические и антипарламентские группы: (Анархисты, максималисты, махаевцы) // Общественное движение в России в начале XX в. / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова [Вид. не завершено]. СПб., 1914. Т. 3, кн. 5; *Костомаров Н. И.* Скотской бунт: (Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю) // Нива. 1917. № 34/37; *Дебагорий-Мокриевич В.* От бунтарства к терроризму: В 2 кн. М.; Л., 1930. Кн. 1; *Баталов Н.* Философия бунта. М., 1973; *Третьяков В.* Джордж Оруэлл или Николай Костомаров? // Моск. новости. 1988. № 26; *Панченко В.* Загадковий

Костомаров. Про химерність соціальних ілюзій // День. 2002. № 10.

«БУНТ СЕНЬКИ РАЗИНА» — історична монографія Костомарова. Написана в середині 1858 р. Вперше надрукована в часопису *«Отечественные записки»* (1858. № 11–12). Вийшла окремим доповненим виданням (Видання Д. Кожанчикова, СПб., 1859). Увійшла в «Исторические монографии» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1863 і 1872), а також в «Собрание сочинений Н. И. Костомарова» (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1903. Кн. 1, т. 1). Одна з останніх публікацій здійснена видавництвом «Чарли» (М., 1994) у серії «Актуальна історія Росії». Монографія «Б. С. Р.» — найвагоміше в історіографії дослідження про громадянську війну 1670–1671 рр. у Росії. Костомаров з огляду на ідею необхідності вивчення і відображення в історичних працях народного життя в усіх його виявах, відтворив повстання Степана Разіна як подію, що пов'язана з традиціями козацтва, реальними умовами народного життя і народними прагненнями. Пояснюючи задум свого монографічного дослідження про разінський рух, він зазначав в *«Автобіографії»*, що його «заняла сильно епоха дикой самодетельности народа, проявившейся в бурное восстание Сеньки Разина», і він, залишаючись вірним собі і своєму завданню працювати над історією народу, захопився нею так само, як раніше епохою Богдана Хмельницького, а пізніше — *«Смутным временем Московского Государства»*. Це було новим словом у науці. Аж до «Курса русской истории» В. Ключевського не з'являлося жодної узагальнювальної роботи з історії повстання Степана Разіна, в якій були б подані нові підходи до цієї події. Десятиліттями в історичній літературі переважно пере-

казувалася монографія Костомарова, написана за архівними джерелами з використанням фольклору. Самостійне наукове значення мають вступні розділи монографії про історію і розвиток козацтва, зокрема в Україні. Вони стали фундаментом пропагованої автором ідеї республіканської перебудови суспільства за прикладом козацтва з його демократичними засадами, до яких прагнули повстали [див. *Народоправство*].

Літ.: Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817–1885 // Рус. старина. 1886. № 1; Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістн. 1910. Кн. 5; Пинчук Ю. Николай Иванович Костомаров как историк // Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Сеньки Разина. К., 1992.

БУТИЧ Іван Лукич (1919) — український історик. Дійсний член НТШ (1992). Лауреат премії імені М. Грушевського НАН України. Народився в селі Усівка на Полтавщині, Україна. Закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1945) та аспірантуру (1948). У 1950 р. захистив кандидатську дисертацію «Селянський рух на Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.». Був начальником науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР (1954–1971), відповідальним редактором «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР» (1958–1965). У 1965–1971 рр. працював у журналі «Архіви України», в 1971–1991 рр. — у редакції історії міст і сіл Головної редак-

І. Л. Бутич

ції (згодом видавництва) УРЕ. З початку 90-х років — провідний науковий співробітник Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ). Б. — автор праць з історії, історіографії, джерелознавства, архівознавства та інших дисциплін, упорядник і редактор документальних видань з історії України XVI—XX ст. Йому належить низка досліджень про життя і наукову спадщину *Костомарова*, про Кирило-Мефодіївське братство (див. *Кирило-мефодіївці* та *М. Костомаров*). Б. зробив помітний внесок у популяризацію творів Костомарова, коменту-

ючи його перевидані твори, зокрема збірник «Исторические произведения. Автобиография» (К., 1989), «Богдан Хмельницкий» (К., 1992), «Иван Мазепа» (К., 1992).

Тв.: *М. І. Костомаров і царська цензура* // Архіви України. 1967. № 6; *Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография* / Примеч. И. Л. Бутича. К., 1989; *Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т.* / Голов. упоряд. І. Л. Бутич. К., 1990. Т. 1—3; *Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. К., 1998* [співупоряд.].

Літ.: *Іван Лукич Бутич: Біобібліографія* / Упоряд. М. Лозинська. К., 1999.

В

ВАЛААМ — острів у Ладозькому озері, на якому в XIV ст. був заснований Преображенський (Валаамський) монастир. *Костомаров* у червні 1876 р. разом з приятелем Д. *Лебединцевим* розпочав подорож по монастирях берегами Ладозького озера. Тоді він побував на В. і відвідав монастир. Про цю подорож докладно розказано на сторінках його «*Автобіографіи*», де, зокрема, зазначається, що в нього залишилися найшанобливіші враження від монастиря і В. Крім цього, повідомляється, що *Костомаров* зустрів у монастирі свого колишнього студента (у чернецтві — отця Пимона), який завідував монастирською канцелярією. Він розповів, як молилися там за одужання *Костомарова*, коли дізналися в 1875 р. з газет про його тяжку хворобу (див. *Біографія М. Костомарова*).

Літ.: *Спиридонов А. М., Яровой О. А.* Валаам: от апостола Андрея до игумена Иннокентия: Очерки истории Валаамского монастыря). М., 1991.

ВАЛИЦЬКИЙ Альфонс Йосипович (1808—1858) — професор грецької літератури в *Харківському університеті*. Народився у Віленській губернії. Навчався у вчительській семінарії при Віленському університеті. Здобув ступінь доктора філософії (1833) у

Дерптському університеті. Вирізнявся обдарованістю і неабиякими знаннями, які отримав у процесі закордонного стажування в середині 30-х років XIX ст. На початку 40-х років був деканом першого відділення філософського факультету Харківського університету. *Костомаров* ще студентом, а потім кандидатом цього відділення відвідував його лекції і слухав їх із великою насолодою. В. як декан історико-філологічного факультету, де готував дисертації *Костомаров*, у березні 1842 р. звертався з рапортом до Ради університету з проханням призначити дату й час, а також опонентів для публічного захисту дисертації. На рапорті було написано: «Оппоненты: Лунин, Ростовский и г. Якимов. Назначить это защещение 27 в 11 утра» (див. *Лунин М. М., Якимов В. О.*). Тоді захист не відбувся, оскільки дисертація *Костомарова* «*О причинах и характере унии в Западной России*» була визнана в офіційних колах крамольною, такою, що ганьбить владу і підлягає знищенню. В. вважав за необхідне надати дисертанту можливість захищати свої позиції на кафедрі під час захисту.

Літ.: *Грушевский А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; *Айзеншток І.* Перша дисертація *Костомарова* // Україна. 1925. № 3.

ВАЛУЄВ Петро Олександрович (1814—1890) — російський державний діяч, граф. Народився в селі Царицино Мос-

П. О. Валуєв

ковського повіту Московської губернії. Отримав домашню освіту. З 1832 р. перебував на державній службі. У 1861—1868 рр. — міністр внутрішніх справ Росії. Виразив інтереси консервативного дворянства, але заради

збереження непохитності самодержавного ладу підтримував реформи, що здійснювалися царським урядом. Автор кількох художніх творів і цікавих щоденників. У 1863 р. під впливом народних заворушень та польського повстання (1863—1864), у співчутті до якого російська преса звинувачувала провідників *українофільства*, підписав таємний *Валуєвський циркуляр 1863 р.*, яким заборонив друкувати українською мовою наукові, релігійні та навчальні книжки, підручники, за винятком літературних творів. *Костомаров* згадує В. в *«Автобіографії»* та інших творах, а також листах.

Літ.: *Стремоухов П. Д.* Из воспоминаний о графе П. А. Валуеве // Рус. старина. 1903. № 11; *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 р. — розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії П. *Валуєва* про заборону друкувати українською мовою наукові, навчальні та релігійні книжки. Виданий в липні 1863 р. Впровадження В. ц. згубно позначилося на діяльності *Костомарова*, пов'язаний

з виданням українських книжок освітнього спрямування для народу. Тому, як зазначається в *«Автобіографії»* Костомарова, він встиг опублікувати лише перший випуск священної історії С. *Опатовича* (який мав ще два готові випуски) та арифметику О. *Кониського*. Наступним етапом провадження такої політики царського уряду став *Емський акт 1876 р.*

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Чайковский А. С., Щербак М. Г.* За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX — початок XX ст.). К., 1996.

ВАРВАРОВКА — за життя *Костомарова* містечко Одеського повіту Херсонської губернії (тепер околиця міста *Миколаєва*, обласного центру *України*). Варваровське поселення відоме з IV—III ст. до н. е. На його місці були розкопані залишки наземних кам'яних осель. Відомий український та російський учений, фундатор школи славистів І. *Срезневський*, з яким Костомаров був у дружніх стосунках, захоплювався добутими у В. пам'ятками культури. Костомаров цікавився науковими пошуками І. Срезневського, згодом сам багато їздив історичними місцями України, записував думи, пісні та легенди. Результатом цього стали його публікації *«О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии»*, *«Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году»* та ін.

Літ.: *Грушевский А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908.

ВАРШАВА — столиця та найбільше місто Польщі, що простяглося вздовж берегів річки Вісли. Поселення поблизу В. відомі з X ст. Наприкінці XIII ст. на лівому березі Вісли був збудований замок — резиденція намісника

мазовецького. З початку XIV ст. В. — у складі Мазовецького князівства, а згодом — його столиця. З кінця XVI ст. — столиця *Речі Посполитої*. З 1792 р. у В. розміщувався російський гарнізон. Після третього поділу Польщі (1795) відійшла до Пруссії. У 1806 р. В. захопили війська французького імператора Наполеона I. У 1807—1813 рр. — столиця Великого герцогства Варшавського, яке перебувало у васальній залежності від Франції. У 1815 р. В. приєднана до Російської імперії. Столиця *Царства Польського*, адміністративний центр Варшавського воєводства (до 1837 р.) та Варшавської губернії (1837—1914). *Костомаров* відвідував В. у 1865 р., вивчав рукописні пам'ятки кінця XVIII ст., щоб зібрати матеріали для монографії «*Последние годы Речи Посполитой*». Там він працював у бібліотеці Красинських та інших книгосховищах, спілкувався з багатьма польськими вченими і видавцями, зокрема з письменником та археологом К.-В. *Юйцицьким*, істориком Ю. Бартошевичем та ін. 16 жовтня 1865 р. *Костомаров* прочитав звіт про роботу у варшавських бібліотеках (див. «*Отчет о варшавских библиотеках*») на засіданні *Археологічної комісії* в С.-Петербурзі. Вчений неодноразово відвідував В. під час своїх закордонних подорожей (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Він також часто згадував В. у своїх наукових студіях.

Літ.: *Костомаров Н.* Отчет о варшавских библиотеках [отчет, прочит. на заседании Археогр. комис. 16 окт. 1865 г.] // *Летопись занятий Археогр. комис. [за 1865—1866]*. СПб., 1868. Вып. 4; *Костомаров Н.* Последние годы Речи Посполитой // *Вестн. Европы*. 1869. Т. 1—6, кн. 2—12; *Чернявский Г. Ф.* Пролетное крепости Варшавы (1656—1897). Варшава, 1897; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Хросцицкий Ю., Роттермунд Л.* Архитектурный атлас Варшавы. Варшава, 1978;

Петренко С. М. Археологічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

ВАРШАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — великий навчальний, науковий і культурний центр Польщі. Один із вищих навчальних закладів *Царства Польського* у складі Російської імперії (1815—1914). Заснований у 1816 р. (статус університету надано 1818 р.). У 1830 р. В. у. присвоєно назву Олександрівського на честь його засновника Олександра I. Мав 5 факультетів: богослов'я, законодавства й адміністрації, медичний, математичний і факультет образотворчих мистецтв. У 1830 р. В. у. було закрито. Відновив діяльність у 1867 р. під назвою «Головна школа», мав 4 відділення: історико-філософське, фізико-математичне, медичне та юридичне. У 1869 р. В. у. був реформований в Імператорський В. у., отримав загальний статут російських університетів (1863). У ті роки викладання в університеті велося, головним чином, російською мовою. *Костомаров*, працюючи в 60—70-х роках XIX ст. над своїми творами «*Смутное время Московского Государства*», «*Последние годы Речи Посполитой*» та ін., досліджував рукописи, літературу, матеріали, що зберігалися в бібліотеці В. у. Чимало з них уперше ввів у науковий вжиток, значно збагативши джерельну базу російської, української та польської історіографії.

Літ.: *Есипов В. В.* Высшее образование в Царстве Польском за 100 лет (1815—1915). Варшавский университет. СПб., 1914; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

ВАСИЛЬЄВСЬКИЙ ОСТРІВ — найбільший острів у дельті річки *Неви*. В. о. омивається Великою і Малою Невкою, річкою Столенкою та із заходу — Фінською затокою (тепер Василеострів-

ський район *С.-Петербурга*). Названий за іменем новгородського посадника XV ст. Василя Селезня. Після заснування на ньому *С.-Петербурга* (пізніше *Петропавловської фортеці*) острів був подарований царем О. Меншикову, першому генерал-губернатору міста, де той побудував свій палац. Посівши місце екстраординарного професора в *С.-Петербурзькому імператорському університеті*, Костомаров оселився з матір'ю у квартирі на В. о. (9-та лінія), у бельетажі будинку, що належав Карманову. У цій квартирі він прожив з 1859 по 1883 р., коли через хворобу довелося поміняти її на іншу (також на В. о.), на першому поверсі (1-ша лінія, будинок № 6). Упродовж багатьох років Костомаров рано-вранці здійснював прогулянки по В. о.

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875—1885 // Рус. старина. 1886. № 2; *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; *Ленинград:* Путеводитель. Л., 1977.

«ВАСИЛИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ ПРОХОРОВ И ЕГО АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ» — стаття *Костомарова*, написана 1882 р. у зв'язку зі смертю археолога і викладача історії В. *Прохорова*. Він викладав у Херсонській духовній семінарії та *Академії мистецтв* у *С.-Петербурзі*, а також у Морському кадетському корпусі. Після виходу у відставку 1857 р. став відомий як дослідник давнього побуту. Стаття *Костомарова*, опублікована в *«Новом времени»* (1882. № 2144), характеризує *Прохорова* як «скромного, но полезного и почетного археолога».

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.*

ВАШКЕВИЧ Григорій Станіславович (1837—1923) — український філолог, співробітник часопису *«Киевская старина»* та інших видань.

Приятель Т. *Шевченка*, М. *Лазаревського*. Народився на хуторі Шумськ Роменського повіту *Полтавської губернії* (тепер село Шумське Роменського району Сумської області, *Україна*). Наприкінці 50-х років навчався в *С.-Петербурзькому імператорському університеті*. У 60-х роках у *С.-Петербурзі* був одним із найближчих до *Костомарова* людей, у 1895 р. опублікував про нього спогади. Костомаров разом з В. підготував за рукописами Шевченка, надрукованими текстами і списками найповніший за всі попередні видання *«Кобзарь»* (див. *«Кобзарь»*), що вийшов у 1867 р. в *С.-Петербурзі* з передмовою Костомарова.

Тв.: *Из воспоминаний* о Николае Ивановиче Костомарове // Киев. старина. 1895. № 4.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1885 гг. // Рус. старина. 1886. № 6.

ВЕЛИКА ВОЛОДИМИРСЬКА ВУЛИЦЯ в Києві — за життя *Костомарова* одна з найважливіших планувальних осей центрального району міста. Брала початок біля перетину Андріївського узвозу і вулиці Десятинної, від перехрестя з вулицею Л. Толстого спускалася в долину річки *Либідь* до вулиці Короленківської. У середині 30-х років XIX ст. розпочалося будівництво університету. До нього було прокладено від Золотих воріт вулицю, названу Університетською. Пізніше давні вали розрівняли й Університетську об'єднали із Золотою, Софіївською та Андріїв-

Г. С. Вашкевич

ською вулицями. Так виникла єдина цілісна магістраль, передбачена планом забудови Києва 1837 р. У 30-х роках XIX ст. вулиця мала дві назви — Володимирська та Велика Володимирська. Костомаров у 1847 р., коли став *професором Київського імператорського університету Св. Володимира*, планував купити житло для своєї матері на В. В. в. Тоді він оглянув там будинок, який привабив його наявністю саду і близькістю до університету. Він часто бував на цій вулиці в 1845—1847 рр., а також під час відвідування Києва в 1870, 1873 та 1874 рр. і наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст.

Літ.: *Закревский Н. В.* Описание Киева: В 2 т. М., 1868. Т. 1—2; *Тарновский В. Ф.* Город Киев и его окрестности. К., 1881; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Звід пам'яток історії та культури України*: У 28 т. К., 1999. Кн. 1: Київ. Ч. 1.

ВЕЛИКА ХОРТИЦЯ — див. *Хортиця*.

ВЕЛИКИЙ ПРОСПЕКТ, Большой проспект — один із перших проспектів у *С.-Петербурзі*. Виник на початку XVIII ст. на місці великої просіки, прорубаної на *Васильєвському острові* від садиби князя О. Меншикова до узвишшя (тепер Великий проспект Василеострівського району С.-Петербурга). *Костомаров*, мешкаючи у квартирі на Васильєвському острові (9-та лінія), в будинку, що належав Карманову, любив здійснювати піші прогулянки по В. п. для пообіднього відпочинку, а взимку, за негоди, їздити проспектом на санях до Гавані й назад.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров у 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; *Пыляев М. И.* Старый Петербург: Рассказы из былой жизни столицы. СПб., 1889.

ВЕНЕЦІЯ — місто на північному сході Італії, що лежить у узбережжі Адріа-

тичного моря у широкій лагуні, на багатьох островах, розділених каналами, через які перекинуто численні мости. У 1815—1866 рр. В. перебувала у складі Австрії, потім увійшла до Італійського королівства (тепер адміністративний центр провінції Венеція й області Венеція в Італії). Під час подорожі 1857 р. *Костомаров* побував у цьому місті, проживши тут п'ять днів (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Відвідав церкву Св. Марка і там угледів, як повідомляється в *«Автобіографії»*, щось давно знайоме — мозаїку стін, яка нагадувала Софію Київську (див. *Софійський собор у Києві*). Тоді ж він оглянув інші визначні пам'ятки В., здійснив прогулянку на гондолі уздовж Великого каналу. Спогадає *Костомаров* про перебування у В. цікаві екскурсами в її історію.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

«ВЕРБА (ПІСНЯ ДЕЗДЕМОНИ)» — переклад *Костомарова* пісні Дездемони з четвертої дії трагедії В. Шекспіра «Отелло». Вперше надрукований у книжці *«Литературное наследие Н. И. Костомарова»* (СПб., 1890) за автографом, знайденим 1886 р. в паперах А. Мордовцевої (див. *Пасхалова А. Н.*). Датований 1849 р. Увійшов до книжки «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914) та двотомника творів М. І. Костомарова, опублікованого в Києві видавництвом «Дніпро» у 1967 р. (Т. 1, с. 142) і 1990 р. (Т. 1, с. 163).

ВЕРЕСАЙ Остап Микитович (прізвиська — Радчишин, Лобза, Остап Сокиринський; близько 1803—1890) — видатний український кобзар. Походив з кріпаків. Народився в селі Калюжинці, жив у селі Сокиринці (те-

О. М. Вересай

пер села Срібнянського району Чернігівської області, Україна). На чотвертому році життя осліпнув. П'ятнадцятирічним юнаком пішов у науку до кобзарів і, маючи добрий голос і слух, блискуче опанував кобзарське мистецтво. В репертуарі В. було багато історичних пісень і дум: «Як три брати з Азова втікали», «Невольницька» та ін. Улюбленою піснею В. стала сатирична пісня «Про правду і кривду», за виконання якої кобзаря не раз заарештовували. В. добре знав Т. Шевченко, любив і цінував Костомаров. У 1871 р. В. вперше співав у Києві на відкритті Колегії Павла Галагана. У вересні 1873 р. виступав на засіданні Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. Під час роботи III Археологічного з'їзду (див. Археологічні з'їзди та М. Костомаров), що відбувався в Києві 1874 р.,

В. слухали вчені-славісти з усієї Європи, зокрема Костомаров, який згадав про це у своїй «Автобіографії». У 1875 р. В. побував у С.-Петербурзі, де співав у клубі художників на гостині, влаштованій на честь Т. Шевченка, в Зимовому палаці та ін. В. спілкувався з Костомаровим на початку 80-х років в Україні, коли той відпочивав і творчо працював у садибі Дідівці (тепер Чернігівська область). Тоді там гостювала художниця К. Юнге, яка залишила спогади про перебування кобзаря в родині Костомарових і його виконання дум, що нагадувало Гомера. Помер В. 1890 р. у селі Сокиринці, де 1959 р. було засновано кімнату-музей. У 1978 р. на могилі В. встановлено пам'ятник (скульптор І. Коломієць).

Літ.: Юнге Е. Ф. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Вестн. Европы. 1910. № 11; Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Лавров Ф. І. Кобзар Остап Вересай. К., 1955; Нудьга Г. Гомер XIX століття // Слово і пісня. К., 1985; Литвин М. Струни золоті. К., 1994.

ВЕСЕЛОВСЬКИЙ Григорій Михайлович (1837 – 1896) — російський історик-краєзнавець, журналіст, громадський діяч. Народився в Саратовській губернії. Після закінчення гімназії вступив до С.-Петербурзького педагогічного інституту. З 1859 р. чителював у Воронежі в одній з гімназій. З листопада 1861 р. — учитель статистики воронезького Михайлівського кадетського корпусу. Статті краєзнавчого характеру публікував у столичному журналі «Русский вестник». З травня 1863 р. — дійсний член Воронезького губернського статистичного комітету. Редагував «Воронежские губернские ведомости», газети «Воронежский листок», «Дон». В. — автор низки праць з місцевої історії. У книжці «Город Острогожск и его уезд» (Воронеж, 1867) він навів історичні дані про Остро-

гоз'як, села *Караяшник, Коротояк, Юрасівка*, інші місця, де народився, служив і бував *Костомаров*. В. писав про наукові зацікавлення *Костомарова*: «На главной площади Караяшника и вблизи нее в разных местах находились курганы. Никто после Костомарова не занимался их раскопками, да и сам Николай Иванович в короткое время своего пребывания в слободе не мог как следует исследовать их...».

Тв.: *Город Острогожск и его уезд. Воронеж, 1867.*

Літ.: *Соколов С. Саратовцы — писатели и ученые // Тр. Сарат. ученой архивной комис. Саратов, 1915. Т. 30; Н. И. Костомаров: Жизнь и творчество (VI Костомаровские чтения). Воронеж, 1996; Острогожск. 350 лет. Воронеж, 2002.*

«ВЕЛИКОРУССКАЯ НАРОДНАЯ ПЕСЕННАЯ ПОЭЗИЯ. РУССКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ, СОБРАННЫЕ ШЕЙНОМ» — стаття *Костомарова*, яка є розширеною рецензією на збірник російських народних пісень російського та білоруського фольклориста й етнографа П. Шейна (1826—1900). Вперше опублікована в «*Вестнике Европы*» (1872. Т. 3, кн. 6). Стаття увійшла в «*Исторические монографии*» (видання М. Вольфа, СПб., 1881. Т. 13) та «*Собрание сочинений Н. И. Костомарова*» (видання «*Литературного фонда*», СПб., 1904. Кн. 5, т. 13). Опублікована в книжці «*Славянская мифология*» (М., 1995) із серії «*Актуальная история России*». Вона містить принципи настанови *Костомарова* щодо фольклору взагалі, особливо новітніх лірико-побутових пісень, зокрема робітничих. Автор статті висловив невдоволення тим, що збирач народної пісенної творчості захопився переважно архаїкою, фольклором, що вимирає, залишивши без уваги сучасні пісні. Їх *Костомаров* назвав дорого-

цінними, бо вони є своєрідним документом народної поезії. Наприкінці статті *Костомаров* досить високо оцінив збірник П. Шейна.

Літ.: *Новиков Н. В. Павел Васильевич Шейн. Минск, 1972.*

«ВЕЛИКОРУССКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ, СОБРАННЫЕ В САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНИИ» — публікація *Костомарова*. Пісні, поміщені в ній, *Костомаров* збирав разом зі своєю приятельською Анною Никанорівною *Пасхаловою* (майбутньою дружиною письменника Д. *Мордовця*) у 1853 р. Вони часто виїжджали в село під *Саратовом* (за 8 верст), просили чоловіків і жінок співати пісні і записували їх. Зібралось чимало фольклорного матеріалу, обробивши який, у 1854 р. *Костомаров* здав без підпису в «*Саратовские губернские ведомости*». Незабаром із *С.-Петербурга* надійшло суворе зауваження — чому начальство не перевіряє, що друкується в місцевій газеті, чому цензура пропустила пісні непристойного змісту? З огляду на те, що автор не був зазначений під публікацією, переслідування з боку влади оминули *Костомарова*. Історичні і побутові пісні становлять великий інтерес для етнографічної науки. Пізніше вони були опубліковані в «*Летописях русской литературы и древностей*» Н. *Тихонравова* (1863. Т. 4), а також у книжці «*Русские народные песни, собранные в Саратовской губернии А. Н. Мордовцевой и Н. И. Костомаровым*».

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.*

«ВЕЛИКОРУССКИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ВОЛЬНОДУМЦЫ В XVI ВЕКЕ: МАТВЕЙ БАШКИН И ЕГО СОУЧАСТНИКИ. ФЕОДОСИЙ КОСОЙ» — стаття *Костомарова*, написана на основі

публічного курсу російської історії XVI ст., який він читав на початку 1862 р. Надрукована в часопису «*Отечественные записки*» (1862. № 10). Увійшла до I тому його «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1863 і 1872) і «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 1), до книжки «Бунт Стеньки Разина» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». У ній автор досліджує ознаки релігійного збурення умів московської Русі за царювання Івана Грозного, що вилилося в полемічні думки Матвія Башкіна, ігумена Артемія, дяка Висковатого і Феодосія Косого. Костомаров намагався пояснити, що, власне, тільки за Косим можна визнати справжні еретичні думки і що інші особи були звинувачені в ересі почасти через непорозуміння, почасти через неучтво суддів. У костомаровській «Автобиографии» зазначається, що вже після опублікування його твору він мав нагоду побачити в Московській публічній бібліотеці послання Артемія, написане ним після втечі до Литви, — «послание, несомненно указывающее на твердость в православии этого мнимого московского еретика».

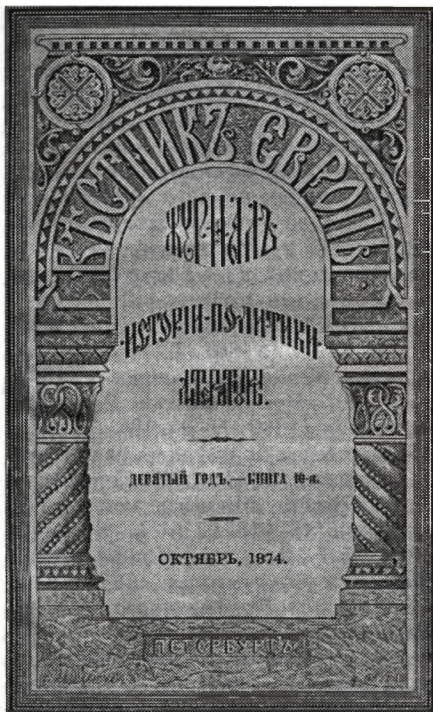
Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ВЕСТНИК ЕВРОПЫ» — російський історико-політичний та літературний часопис ліберально-демократичного спрямування, який видавався у С.-Петербурзі впродовж березня 1866 — квітня 1918 р. Спершу видання виходило як часопис історико-політичних наук, з 1870 р. — історії, політики та літератури, а з 1910 р. — науки, політики та літератури. У 1866—1867 рр. виходив чотири рази на рік у вигляді томів. З 1868 р. — щомісячник. Дві місячні книги часопису становили один

том. Засновник-видавець і перший редактор — М. Стасюлевич (з 1866 р. по жовтень 1908 р.). Пізніше часопис очолювали: видавець М. Ковалевський, редактор К. Арсеньев разом з О. Посниковим та Д. Овсянко-Куликовським (листопад 1908 р. — квітень 1916 р.), видавець Д. Овсянко-Куликовський, редактор Д. Грім (травень 1916 р. — квітень 1918 р.). У 70—90-х роках XIX ст. часопис репрезентував ліберальні та високоосвічені кола російського суспільства, які вимагали від самодержавства реформ на кшталт західноєвропейської модернізації. Під час революції 1905—1907 рр. більшість визначних співробітників «В. Е.» за своєю політичною платформою була близькою до конституційно-демократичної партії «Народної Свободи» (кадетів). У журналі друкувалися розвідки з майже всіх періодів російської та всесвітньої історії, а також публікувалися документи і матеріали, мемуари та діаріюші, белетристичні твори й переклади популярних закордонних авторів, рецензії і бібліографічні нотатки, іноземна й внутрішня хроніка суспільно-політичного життя та ін. «В. Е.» систематично знайомив широку читацьку аудиторію з найновішими досягненнями та здобутками наукової і суспільно-політичної думки, літературою й публіцистикою передових європейських країн. Видання належало до найвпливовіших часописів універсального або загального змісту. «В. Е.» мав неабияку популярність у середовищі інтелігенції та репутацію «професорського журналу». На сторінках «В. Е.» вміщували свої розвідки відомі українські вчені й публіцисти, зокрема друкувалися твори Д. Багалія, М. Василенка, К. Воблого, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, О. Єфименко, Г. Житецького, П. Зайцева, В. Іконникова, П. Куліша, І. Линниченка,

О. Лотоцького, М. Могилянського О. Романовича-Славатинського, І. Рудченка, М. Славинського, П. Стебницького, А. Стороженка. У відділах внутрішньої хроніки журналу систематично вміщувалися інформації щодо громадського, культурного, наукового та освітнього життя на теренах підросійської України. У публікаціях журналу порушувалися й дискусійні питання з української історії та суспільно-політичного життя, зокрема дискусія «південців» та «північан», холмське питання (про створення Холмської губернії), міжнаціональні взаємини в Малоросії, становище українців в Австро-Угорщині. Наукові, публіцистичні та полемічні твори українських учених і дописувачів, надруковані в журналі, особливо упродовж 60–90-х років XIX ст., сприяли ознайомленню російської читацької аудиторії з історією України, а також поширенню культурно-освітніх вимог та ідей *українофільства*. Одним із засновників-співробітників «В. Е.» (фактично його співредактором у 1866–1867 рр.) був Костомаров. Співпраця Костомарова з часописом здійснювалася на основі домашньої угоди між ним і М. Стасюлевичем, укладеної в С.-Петербурзі 7 грудня 1865 р. Згідно з цією «джентльменською угодою» Костомаров зобов'язувався не претендувати на будь-яку винагороду до того часу, як видання стане самодостатнім у фінансовому плані. Він не робив ніяких грошових видатків ні на видання, ні на виплату гонорарів співробітникам журналу. Костомаров зобов'язувався всіляко сприяти успіху журналу своїми статтями, а також перебирав на себе обов'язки оцінювати статті інших дослідників з російської історії та історії слов'ян. У разі успіху «В. Е.» Костомаров мав отримувати найвищий гонорар (100 рублів за аркуш) незалежно від відділу, в якому друкувалася роз-

Вестник Европы. Обкладинка

відка, підписана його іменем. Якщо видатки на журнал повністю покривалися передплатою, то він отримував 15 відсотків з кожного додаткового передплатника. Крім того, він мав право замовляти окремі відбитки своїх праць, опублікованих у часопису, але продавати їх міг тільки через рік після публікації, якщо весь наклад «В. Е.» розпродавався. Ця угода була чинна впродовж майже двох років. 13 листопада 1867 р. Костомаров надіслав редактору-видавцю листа, де повідомляв про скасування угоди. Формальним приводом для цього акту став інцидент зі статтею П. Куліша, яку М. Стасюлевич відмовився надрукувати. Проте в основі конфлікту, очевидно, були різні

лінії редакторської політики. М. Стасюлевич хотів змінити профіль журналу з історико-політичного на літературно-науковий. Костомаров обстоював думку про необхідність збереження попереднього профілю. Але, незважаючи на напружені стосунки із М. Стасюлевичем, він плідно співробітничав з «В. Е.» до кінця життя. Протягом 1866—1885 рр. Костомаров опублікував на сторінках журналу 38 праць, зокрема п'ять монографій: «*Смутное время Московского Государства*» (1866. Т. 1—4; 1867. Т. 1—3), «*Гетманство Юрия Хмельницкого*» (1868. № 4—5), «*Последние годы Речи Посполитой*» (1869. № 2—12), «*Руина. Историческая монография из истории Малороссии, 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича*» (1879. № 4—6, 8—9; 1880. № 7—9 — див. «*Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича*»), «*Фельд-маршал Миних и его значение в русской истории*» (1884. № 8—9). Шосту монографію «*Императрица Елизавета Петровна*» (1887. № 1—3) видали в «В. Е.» після смерті Костомарова. У типо-видовому плані праці Костомарова, вміщені у «В. Е.», складаються з найрізноманітніших публікацій: монографії, статті, polemічні нотатки, рецензії, огляди наукової літератури, бібліографічні нотатки та художня повість «*Кудеяр. Историческая хроника в трех книгах*» (1875. № 4—6). З дисциплінарно-фахового погляду вони належать до праць з української, російської та польської історії, етнології, фольклористики і красивого письменства. Костомаров також планував помістити в журналі свою славнозвісну монографію «*Мазепа. Историческая монография*», про що повідомив М. Стасюлевича в листі від 25 січня 1879 р. Пізніше він

відмовився від цього наміру, оскільки був не задоволений запропонованим гонораром. Костомаров не тільки співпрацював з «В. Е.», публікуючи власні студії, а й рекомендував М. Стасюлевичу інших авторів, зокрема І. Луцицького. Він пропонував редактору «В. Е.» надрукувати й деякі документи, зокрема записку Капніста (ймовірно, директора училищ *Полтавської губернії* Семена Васильовича Капніста) «Взгляд на причины постепенного упадка благосостояния поселян Полтавской губернии» (1840). Після смерті Костомарова на сторінках часопису з'являється низка публікацій, присвячених історичу: некролог (1885. № 5) та розвідка О. Пипіна про останні праці вченого (1885. № 12), неопублікований до 1910 р. розділ з «*Автобиографии*» Костомарова (1910. № 4), спогади його дружини А. Костомарової (1910. № 7—9) та Д. Корсакова (1906. № 9).

Літ.: Н. А. Б. Двадцатипятилетие «Вестника Европы» // Рус. старина. 1890. № 12; Джанишев Г. Д. Двадцатипятилетие «Вестника Европы» (март 1866—1891 гг.) // Джанишев Г. Д. Из эпохи великих реформ. М., 1893; М. Г. [Грушевський М. С.] «Вестник Европы» // Зап. Наук. т-во ім. Шевченка. 1903. Т. 56; Арсеньев К. К. Взгляд на прошлое «Вестника Европы» (1866—1908) // Вестн. Европы. 1909. № 1; Михальчук К. П. Открытое письмо к А. Н. Пыпину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами: (К истории отношений к Украинству представителей прогрессивной части русского образованного общества). К., 1909; М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. и с предисл. М. К. Лемке. СПб., 1911—1913. Т. 1—5; Арсеньев К. К. Пятидесятилетие «Вестника Европы» (1866—1915) // Вестн. Европы. 1915. № 12; Савенков А. А. «Вестник Европы» // Очерки по истории русской журналистики и критики. Л., 1965. Т. 2: Вторая половина XIX века; Шлемин П. И.

Дневник К. К. Арсеньева // Археографический ежегодник за 1977 год. М., 1978; *Алафаев А. А.* Аграрный вопрос в журнале «Вестник Европы». 1878—1882 гг. // Вторая революционная ситуация в России: отклики на страницах прессы: Сб. ст. М., 1981; *Никитина М. А.* «Вестник Европы» // Литературный процесс и русская журналистика конца XIX — начала XX в. 1890—1904. М., 1982. [Кн. 2]: Буржуазно-либеральные и модернистские издания; *Малашевич А.* Борьба за «русское первородство» (3 истории научовой дискусії «южан» і «северян» у висвітленні часопису «Вестник Европы») // Проблемы истории Украины XIX — початку XX ст. К., 2003. Вип. 6; *Ії ж.* Журнал «Вестник Европы» (1866—1918) в російській та українській історичній думці кінця XIX — XX ст. // Історіогр. дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14; *Ії ж.* Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11.

«ВЕЧЕ И ВЕЧЕВОЕ УСТРОЙСТВО В ДРЕВНЕЙ РУСИ» — стаття *Костомарова*. Надрукована в журналі «Дело и отдых» (1865. Т. 1.). У ній характеризується удільно-вічовий період російської історії з властивими йому двома початками: «князь» і «вече». На думку автора, віче панувало як у Північно-Східній Русі, так і в інших краях русько-слов'янського світу. Але вічовий устрій підривався спробами князів ставити свою волю над волею віча і надавати своєму санові царственного значення.

Літ.: *Сергеевич В. И.* Вече и князь. М., 1867; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

«ВЗГЛЯД НА СОСТОЯНИЕ САРАТОВСКОЙ ВЫВОЗНОЙ ТОРГОВЛИ, В ОТНОШЕНИИ ПРЕДПОЛАГАЕМОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ МЕЖДУ МОСКВОЮ И САРАТОВОМ» — стаття *Костомарова*. Написана на основі нотаток, зроблених в період його роботи

діловодом у Саратовському статистичному комітеті. Вперше надрукована із заголовком «Заметки о торговле города Саратова преимущественно сырыми материалами» в «Саратовских губернских ведомостях» (1856. № 30—34), а згодом, із доповненнями і поправками, стаття з'явилася під назвою «Взгляд на состояние саратовской вывозной торговли, в отношении предполагаемой железной дороги между Москвою и Саратовом» в тій самій газеті в тому ж році (№ 45—47). Була опублікована окремою брошурою (*Саратов*, 1856). Увійшла до книжки «Скотской бунт» (М., 2002) із серії «Актуальная история России». В публікації подано спостереження Костомарова про особливості торгівлі в місті *Саратові* предметами «царства корисних копалин» (сіль, метали), «рослинного царства» (хліб, льняне, конопляне і соняшникове насіння та олія, лісний товар) і «тваринного» (сало). Цією статтею автор продемонстрував майстерність у зборі й узагальненні статистичних даних, рідкісному поєднанні філософсько-узагальнювальної думки і художнього викладу з відповідальним ставленням до джерел. Про зацікавлення думкою історика з боку практиків свідчить лист до Костомарова із Саратовського губернського земського зібрання (див. *Саратовське губернське земство*) про будівництво залізниці між містами Саратов і Козлов (зберігається у Воронежському обласному краєзнавчому музеї, ф. 3818, спр. 21).

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ВИБОРГ — за життя *Костомарова* губернське місто Російської імперії (тепер районний центр Ленінградської області Російської Федерації). У травні 1860 р. до Костомарова в *С.-Петербурзі* приїхала його мати, яка виявила

бажання доживати віку біля сина. Тоді він з *готелю Балабіна* перебрався у помешкання на 9-й лінії *Васильєвського острова*. Влаштувавшись у новій квартирі, на початку червня він поїхав на дачу до віце-президента *Академії мистецтв* Ф. Толстого, з яким познайомив його Т. Шевченко. Дача Толстих була поблизу В. Костомаров гостював там до половини липня і мав дуже люб'язний прийом від господарів.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Выборг*: Очерк-путеводитель. Л., 1980.

ВИШГОРОД, Вишеград — місто Київської області, районний центр. Лежить на правому березі сучасного Київського водосховища на *Дніпрі*, трохи вище від *Києва* (звідси й назва). Вперше згадується у літопису близько 946 р. як резиденція княгині Ольги — «Ольжин град». У документах XV — XVI ст. фігурує вже як село, що належало Межигірському монастирю. Від 1797 р. — у складі Київського повіту Київської губернії. *Костомаров* під час роботи III Археологічного з'їзду в Києві (1874; — див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*) разом з його учасниками здійснив кілька екскурсій, зокрема й у В. Тут він оглянув, як зазначається в його «*Автобіографії*», місце, де був Спасо-Межигірський монастир, що належав запорожцям, відвідав Межигірську фаянсову фабрику і стару церкву, що стояла на високій горі.

Літ.: *Довженко В. Й.* Вишгород // Вісн. АН УРСР. 1949. № 8; *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. М., 1956; *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобіографія. К., 1989; *Старожитності* Вишгородщини. Вишгород, 2002.

ВИШНІВЕЦЬ — за часів *Костомарова* містечко Кременецького повіту Волинської губернії (тепер селище місь-

кого типу Збаразького району Тернопільської області, *Україна*). В. розкинувся вздовж річки Горинь (басейн *Дніпра*). Костомаров на Великдень 1845 р., будучи вчителем гімназії в *Рівному* (див. *Рівненська гімназія*), здійснив кілька цікавих поїздок по *Волині*. Після *Почаєва* разом з учителем Маловським відвідав В. — родовий маєток князів Вишневецьких, який на той час належав графу Мнішеку. Костомаров з рекомендаційними листами від князя Любомирського був прийнятий графом й оглянув старовинний замок. Досліджуючи в той час епоху Б. Хмельницького, він, як зазначається в його «*Автобіографії*», з особливим зацікавленням розглядав там портрети Вишневецьких. Тоді ж відвідав давню православну церкву, де похований Михайло Вишневецький (останній з цього роду, що помер у православній вірі) — це був батько відомого в історії України польського магната і воеводи руського Ієремії Вишневецького.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ВІВТОРКИ» М. КОСТОМАРОВА — дні, визначені *Костомаровим* для відвідування його дому. Проживаючи у *С.-Петербурзі* з 1859 р., Костомаров щотижня проводив у себе на квартирі так звані «вівторки» — культурні вечори, на яких обговорювалися різноманітні питання науки, творчості, політичного і громадського життя країни. На них бували відомі вчені, поети, прозаїки, художники, скульптори, артисти, студенти, навіть особи, що поверталися із заслання та в'язниць. Усім тут було цікаво. Відвідували «вівторки» Т. Шевченко, М. Чернишевський, М. Добролюбов, В. Стасов, О. Пупін, О. Бодянський та ін. Душею цих вечорів був Костомаров, «любимейший учитель всех» (за словами художника М. Ге). Учасниця «вівторків» Н. Білозерська

згадувала, що на цих зборах усі загально-мріяли про благо народів Росії і всього людства, порушувалися політичні, філософські й етичні питання, говорили про моральне вдосконалення тощо.

Літ.: Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 3, 6; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ВІДЕНЬ — місто в Центральній Європі, простягалося вздовж річки Дунай поблизу Віденського лісу — біля північно-східних відрогів Альп. З 1142 р. В. — резиденція герцогів Бабенбергів. У 1221 р. — отримав статус міста, з 1237 р. — вільне імперське місто. З 1282 р. — під владою Габсбургів. У XVI—XIX ст. — столиця держави австрійських Габсбургів, у 1867—1918 рр. — Австро-Угорської імперії (тепер столиця Австрійської Республіки). Під час закордонних поїздок у 1857 і 1864 рр. Костомаров відвідував В., щоб підлікуватися (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Його цікавили не тільки архітектурні та інші пам'ятки цього європейського міста, а й життя населення. В одному з листів тих років він писав, що в Австрії народ обтяжений податками жахливо, гірше, ніж у нас; що стосується свободи думки, то вона фіктивна, за будь-яке міркування, що не сподобається уряду, письменник піддається попередньому суду. Крім того, Костомаров відзначав свіжість і чистоту повітря В., своєрідність міських закладів з басейнами, які він відвідував за порадою лікарів для водолікування.

Літ.: Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6.

ВІЛЕНСЬКА АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ — наукова установа, створена у

Вільно (Вільнюс) 1864 р. для збору і видання документальних матеріалів з історії Західного краю Росії (див. *Західна Росія*). Цьому передувало відкриття в 1842 р. при Віленському статистичному комітеті Тимчасової комісії для розгляду архіву Литовського трибуналу. В 1862 р. Костомаров під час перебування у Вільно взяв участь в засіданні цієї комісії, членом якої вважався. Її засідання велися, як правило, польською мовою. Голова комісії, шанувальник історії й археології, засновник Музею старовини Західного краю граф Євстахій Тишкевич звернувся до Костомарова з промовою польською, «исполненною, — як зазначається в *«Автобиографии»* Костомарова, — любезностей і похвал». Костомаров відповідав також польською, висловив глибоку вдячність за увагу до його наукових праць. Згодом Костомарову в пресі докоряли, що він говорив польською мовою, а не російською. Тому в *«Автобиографии»* він порушує це питання і дає пояснення: «Я выполнял в то время не более как долг вежливости в отношении людей так любезно меня принимавших, тем более, что и со стороны правительства в то время не было никаких распоряжений об исключительном употреблении русского языка в Западном крае, — и в Комиссии, имевшей официальное значение, как в разговорах, так и в печатных ее протоколах, допускался польский язык. Если бы ко мне обратились с немецкою или французскою речью, я бы точно так же счел долгом вежливости отвечать, как сумел бы, на том языке, с которым ко мне обратились».

Літ.: Турцевич А. О. Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов, 1864—1906. Вильна, 1906; Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Жур-

ба О. І. Київська археографічна комісія, 1843–1921. К., 1993.

ВІЛЬНО (лит. Vilnius, рос. Вильно, Вильна, пол., нім. Wilna/o) — місто, столиця Литовської Республіки. Розкинулося біля злиття річок Няріс (Вілія) і Вільня. Після третього поділу Польщі 1795 р. *Литва* відійшла до Російської імперії. В. став губернським містом. Проте діяльність університету, Археологічної комісії та її Музею старовини, а з 1864 р. і *Віленської археографічної комісії* та інших установ зберегли за В. значення великого громадсько-політичного і культурного центру. *Костомаров* у 1862 і 1867 рр. відвідував В. з науковою метою і наміром оглянути це стародавнє місто, багате на історичні пам'ятки. У 1862 р. він приїхав туди у розпал підготовки польського повстання і побачив на вулицях юрби патріотично налаштованих людей, які співали революційні пісні. Тоді *Костомаров* познайомився з деякими літераторами і вченими, зокрема з істориком М. *Малиновським*, поетом Л. *Кондратовичем* (В. *Сирокомлю*), з видавцем «Віленського кур'єра» А. *Киркором*, з графом Є. *Тишкевичем* (майбутнім головою Віленської археографічної комісії), оглянув Музей старовини, околиці В., побував на руїнах замку Вітовта. У 1867 р., досліджуючи історію Польщі, *Костомаров* кілька днів працював у віленській Публічній бібліотеці, де знайшов цікавий рукописний збірник статей кінця XVIII ст. Збірник йому дозволили взяти на деякий час до С.-Петербурга.

Літ.: *Добрянский Ф. Н.* Старая и новая Вильна. Вильно, 1904; *Виноградов А. А.* Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям. Вильно, 1908. Ч. 1, 2; *Автобиография Н. И. Костомарова. М.*, 1922; *Kitkauskas N.* Vilniaus pilys. Vilnius, 1989.

ВІТЕБСЬК (від назви річки Вітьби — притоки Західної Двіни) — за життя *Костомарова* губернське місто в Російській імперії (тепер обласний центр Республіки Білорусь). Уперше згадується в письмових джерелах близько 1021 р. В., розкинувшись на шляху «із варяг у греки», вів торгівлю з *Ригою* та іншими містами. У першій третині XIV ст. увійшов до складу Великого князівства Литовського. *Костомаров* у своїй дисертації «О причинах и характере унии в Западной России» зазначив, що Ягайло, навертаючи до католицизму підданих і вважаючи себе цілковитим володарем Полоцька, В. та інших міст, «стал всячески попираť гражданские права православных». У квітні 1847 р. *Костомарова* у супроводі жандармів везли, перепрягаючи коней, через *Могильов* і В. до С.-Петербурга на слідство. Він був заарештований за доносом як учасник таємного політичного Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*).

Літ.: *Сухомлинов М.* Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 году // Древняя и новая Россия. 1877. Т. 1; *Терпигорев Д. Я.* Новый путеводитель по Витебску. Витебск, 1913; *Витебск: Историко-экон. очерк.* Минск, 1974; *Витебск: Энцикл. справ.* Минск, 1989.

«**ВІТКА**» — збірка українських віршів *Костомарова*. Вперше надрукована в 1840 р. у *Харкові* під псевдонімом Іеремія Галка. Складається з 30 віршів: «Пісня моя», «Клятьба», «Згадка», «Могила», «Грецька пісня», «Рожа», «Соловейко», «Хлопець», «Місяць», «Горлиця», «Мана», «Кульбаба», «Туга», «Дідівщина», «Голубка», «Дівчина», «Хмарка», «Сон», «Весна й зима», «І. І. Срезневському», «Баба Гребетничка», «Веснянка», «Зобачення», «Нічна розмова», «Підмова», «Березка», «Панікадильце», «Улиця», «По-

прики», «Панич і дівчина». Наприкінці травня 1847 р. ця збірка поезій, як і інші твори Костомарова і кирило-мефодіївців Т. Шевченка і П. Куліша (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) була розглянута у *Третньому відділенні*, заборонена й вилучена з продажу. Потім цілком передрукована у виданнях: «Збірник творів І. Галки» (О., 1875); «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914); «Твори в двох томах» (К., 1990). Увійшла до двотомника творів Костомарова, опублікованого в Києві 1967 р., за винятком 5 віршів: «Місяць», «Дідівщина», «Веснянка», «Зобачення», «Панікадильце».

ВЛАДИМИР — за життя *Костомарова* губернське місто Російської імперії (тепер центр Владимирської області Російської Федерації). В. заснований у 1108 р. князем Володимиром Всеволодовичем Мономахом на лівому березі річки Клязьми. Восени 1865 р. Костомаров, перебуваючи на засланні в *Саратові*, отримав дозвіл їхати до *С.-Петербурга* у тимчасову відпустку. По першій зимовій дорозі він, як зазначається в *Автобіографії*, вирушив поштовими кіннями через *Пензу*, *Арзамас*, Муром і В. до *Москви*, а звідти — залізницею до *С.-Петербурга*.

Літ.: *Георгиевский В. Т.* Город Владимир на Клязьме и его достопримечательности. Владимир, 1896.

ВОВЧОК Марко (справжні прізвище, ім'я та по батькові — Вілінська Марія Олександрівна, за чоловіком — Маркович; 1833—1907) — українська письменниця. Її чоловік, фольклорист та етнограф О. *Маркович*, належав до Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Кос-*

томаров), одним із фундаторів й ідеологів якого був *Костомаров*. Народилася в маєтку Єкатерининське (поблизу сучасного села Казаки Єлецького району Липецької області, Російська Федерація) у дворянській родині українсько-польського походження. У 1845—1848 рр. навчалася у приватному пансіоні в *Харкові*. В. цікавилася долею і творчістю Костомарова, який добре знав і високо цінував її твори, зокрема «Народні оповідання» (див. «Украинские народные рассказы *Марка Вовчка* / Пер. И. С. Тургенева. СПб., 1859 г.»). У 60-х роках XIX ст. в *С.-Петербурзі*, беручи участь у виданні першого українського громадсько-політичного і літературно-художнього часопису «*Основа*», Костомаров активно сприяв публікації в цьому часопису творів Марка Вовчка. Протягом 1861 р. тут друкувалися оповідання В., які стали основою другого тому «Народних оповідань». Останній рік життя В. мешкала на околиці міста Нальчик (тепер Російська Федерація), на хуторі Долинськ, де й померла.

Марко Вовчок

Тв.: *Твори*. К., 1975. Т. 1—3.

Літ.: *Засенко О. Є.* Марко Вовчок: Життя, творчість, місце в історії літератури. К., 1964; *Брандіс Є. П.* Марко Вовчок: Статті і дослідж. К., 1985; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ВОЗНЯК Михайло Степанович (1881—1954) — український літературознавець, академік Всеукраїнської академії наук (1929). Походив із селянської родини. Народився в селі Вілька-Мазовецька (тепер село Волиця Жовківського району Львівської області, *Украї-*

на). Закінчив Львівський університет (1908). До 1914 р. — учитель гімназії. У 1920 — 1939 рр. працював у журналах «Вікна» та «Культура». Від 1939 р. — професор, з 1944 р. — завідувач кафедри Львівського університету. З 1951 р. — завідувач відділу української літератури Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Автор праць з історії української літератури і мови, міжслов'янських культурних відносин. Цікавився життям і творчістю Костомарова, у своїх роботах досліджував окремі аспекти його біографії, громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності. Один з перших публікаторів костомаровської «Книги буття українського народу» (Львів; Київ, 1921), яку оцінив як «нев'янучий цвіт» в історії визвольного руху. У передмові до публікації він писав, що ні історик літератури, ні автор політичної історії України не залишать без уваги цього твору Костомарова, що написаний під свіжим враженням знайомства із Т. Шевченком, його безцензурними політичними поемами і під впливом бесід з генієм. Помер В. у Львові.

Тв.: Історія української літератури. Л., 1920 — 1924. Т. 1 — 3; Листування Костомарова з Кониським // Україна. 1925. № 3; Костомаров в поэтическом творчестве Шевченко // Львов. правда. 1946. 3 апр.

Літ.: Мороз М. О. Бібліографія наукових праць академіка М. С. Возняка // Українське літературознавство. 1968. Т. 4; Гumenюк М. Бібліографія в наукових дослідженнях академіка АН УРСР М. С. Возняка // Бібліотека, книга, читач. К., 1987; Нечитайлюк М. Честь праці: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. Л., 2000.

ВОЙЦИЦЬКИЙ (Войціцький) Казимир-Владислав (1807 — 1879) — польський письменник. Народився, виховувався і навчався у Варшаві. Автор

низки популярних творів, збірників народної творчості. Редагував журнал «Библиотека Варшавская» (1850). У 1865 р. Костомаров їздив до Варшави для ознайомлення там з рукописними пам'ятками початку XVII ст. Тоді він мав нагоду познайомитися з кількома почесними вченими, зокрема з В., якого схарактеризував в «Автобіографії» як чи не найкращого знавця побуту польського простолюдю.

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.

ВОЛГА — річка в європейській частині Росії, одна з найбільших річок земної кулі і найбільша в Європі (у давнину називалася Ра, в середні віки — Итиль). Костомаров досконало вивчив В. не тільки за письмовими джерелами, а й подорожуючи в 1858, 1865, 1866 рр. Досліджуючи історію козачтва, він зазначав, що воно охопило береги В., Терека, Яїка і пройшло до далекого Сибіру. Його зачаровував красою берег В. між Симбірськом і Саратовом, як і Дніпровий берег від Києва до Черкас. У Костомарова був дуже цікавий задум — описати історію річки В. за подорожніми враженнями, а також доступними історичними джерелами з додатком краєвидів волзьких міст XVII ст. і карт XVI — XIX ст. Задум залишився нереалізований, оскільки не знайшлося видавництва, яке б узяло на себе оплату і видання цієї праці.

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

ВОЛИНЬ, Волинська земля — історико-географічний регіон, що ввійшов у X ст. до складу Київської Русі. В. лежить у басейні Прип'яті і Західного Бугу (тепер основна частина Волинської області, Україна). У XII ст. од-

ним з осередків консолідації В. став *Луцьк*. У XIX ст. значна частина В. входила до складу Волинської губернії. З В. пов'язані походження, життя і творчість *Костомарова*. Його предки, за переказами, прийшли з В. і вкоренилися на річці *Тиха Сосна*, де було побудовано місто *Острогозьк*. У 1844—1845 рр. Костомаров перебував на В., коли працював старшим учителем історії в *Рівненській гімназії*. Тоді він постійно подорожував Волинським краєм, оглядаючи його визначні пам'ятки, знайомлячись з історичними старожитностями й побутом волинян. Особливу увагу приділяв огляду місцевостей, відомих подіями доби Богдана Хмельницького, історію якої почав писати з 1844 р. (див. *«Богдан Хмельницький»*). У 1859 р. були надруковані костомаровські *«Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году»* (*«Малорусский литературный сборник»*, виданий Д. Мордовцем у Саратові), у 1884 р. — спогади *«Из прожитых на Волыни дней»* (*«Киевская старина»*, № 2).

Літ.: *Биографический словарь* профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834—1884) / Сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова. К., 1884; *Петров Н. И.* Волинь: Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888; *Пінчук Ю., Пасеченко Г.* З волинських років М. І. Костомарова // *Осягнення історії: 36 наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.*

ВОЛКОВЕ КЛАДОВИЩЕ, Волковське кладовище у *С.-Петербурзі* — старовинне міське кладовище. Міститься південніше обвідного каналу між лініями Московської та Вітебської залізниць. Значну частину площі В. к.

займає некрополь Літературні мостики. Назва цвинтаря походить від села Волкове, що згадується близько 1640 р. у Писцевих книгах Іжорської землі. В. к. улаштоване за указом Сенату від 11 травня 1756 р. При кладовищі — дзвіниця Воскресенської церкви, головні ворота, що називаються Святими. На В. к. 11 квітня 1885 р. був похований *Костомаров* (див. *Могила М. Костомарова*). На його могилі встановлено пам'ятник (відкритий 7 квітня 1889) — гранітний хрест на постаменті з написом: *«Николай Иванович Костомаров. 1817—1885. Историк, писатель»* (майстер К. Сетінсон).

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Исторические кладбища Петербурга*. СПб., 1993.

ВОЛЬСЬК — за життя *Костомарова* повітове місто Саратовської губернії в Російській імперії, відоме ще під назвою Волзьк або Волгськ (тепер центр Волзького району Саратовської області Російської Федерації). В. розкинувся на правому березі *Волги*. Виник у XVII ст. Костомаров у 1856 р., за дорученням саратовського губернатора відвідав й оглянув В., щоб скласти його опис. У 1857 р. він помістив у *«Саратовских губернских ведомостях»* (№ 17—19) свою публікацію *«Поездка в Волгск»*.

ВОЛЬФ (Болеслав Маурицький) Маврикій Осипович (1825—1883) — видавець і книгопродавець. Народився у *Варшаві* в родині лікаря. Закінчив Варшавську гімназію (1838). Працював продавцем у різних книжкових фірмах у *Парижі, Лейпцизі, Кракові* та інших містах. У 1853 р. відкрив власну книгарню в *С.-Петербурзі*, а потім у *Москві*. У 1882 р. В. заснував видавництво на паях, що проіснувало до 1918 р. під фірмовою назвою *«Товарищество М. О. Вольф»*. Видавництво

випустило близько чотирьох тисяч книг, зокрема твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, зібрання творів А. Міцкевича. У видавництві В. публікувалися історичні монографії і дослідження Костомарова (див. *Багатотомні зібрання творів М. Костомарова*), зокрема «*Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича*» (1882); «*Смутное время Московского Государства*» (1883); «*Богдан Хмельницкий*» (1884); «*Мазепа. Историческая монография*» (1885).

Літ.: 1853—1878: К 25-летию издательской деятельности М. О. Вольфа. СПб., 1878; *Либрович С. Ф.* На книжном посту. Пг.; М., 1916; *Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817—1885)* / Пред. редкол. В. А. Смолий; зам. пред., науч. ред. и рук. авт. коллектива Ю. А. Пинчук. Киев; Донецк, 2001.

ВОРОНЕЖ — за життя Костомарова губернське місто в Російській імперії (тепер адміністративний центр Воронежської області Російської Федерації), один із найбільших промислових і культурних центрів Чорнозем'я. В. уперше згадується в Іпатіївському літопису близько 1177 р. Костомаров у 1829—1830 рр. навчався у *Воронезькому пансіоні*, який містився в будинку княгині О. Лобанової-Ростовської на Великій Дівочській вулиці (тепер вулиця Сакко і Ванцетті, будинок № 80). У 1831—1833 рр. він навчався у *Воронезькій чоловічій першій гімназії*, що містилася в особняку О. Сонцева (будинок зберігся дотепер, зараз — вулиця Сакко і Ванцетті, 102). Костомаров писав в одному зі своїх листів, що не має права назвати В. своєю батьківщиною, але він був йому близький в отроцтві. В. згадується в Костомаровській науковій і літературній спадщині.

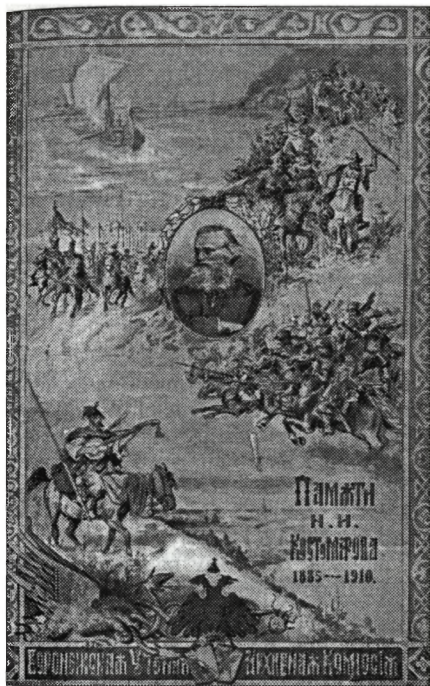
Літ.: *Веселовский Г. М.* Исторический очерк г. Воронежа. 1586—1886.

Воронеж, 1886; *Воронежский юбилейный сборник в память 300-летия: В 2 т.* Воронеж, 1886; *Из истории г. Воронежа.* Воронеж, 1984; *Топографическая карта Воронежской области.* Воронеж, 1996; *Пинчук Ю. А., Чалая Т. П.* До біографії Миколи Костомарова // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Наук. зб. К., 2003.

ВОРОНЕЗЬКА ГУБЕРНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії та в радянській Росії в 1725—1928 рр. До 1779 р. В. г. ділилася на провінції й повіти, з 1779 р. — на повіти. В. г. та багато її населених пунктів тісно пов'язані з ім'ям Костомарова, уродження Воронежського краю, де минули його дитячі й юнацькі роки. Слобода *Юрасівка* — місце його народження, *Воронеж* — навчання у пансіоні та гімназії, *Острогожск* — служби в *Кінбурнському драгунському полку* і захоплення архівами.

Літ.: *Евгений [Болховитинов].* Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии, собранное из историй архивных записок и сказаний. Воронеж, 1800; *Николаевский Н. М.* Описание Воронежской губернии. Воронеж, 1909; *Загоревский В. П.* История Воронежского края от «А» до «Я». Воронеж, 1982; *Острогожск. 350 лет.* Воронеж, 2002.

ВОРОНЕЗЬКА ГУБЕРНСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ — історико-краєзнавча інституція під опікуванням воронезького губернатора. Створена 1 грудня 1900 р. з ініціативи краєзнавчої громадськості міста *Воронежа*. Першим головою її став письменник Є. Марков, проваджувачем справ — секретар Воронежського губернського статистичного комітету М. Білов. Комісія ставила за мету систематично збирати й упорядковувати архівні справи й документи. Крім того, члени комісії шукали, описували й пояснювали інші пам'ятки старовини, вони постійно про-

Памяти Н. И. Костомарова.
1885—1910. Воронежская Ученая
Архивная Комиссия. Воронеж, 1910.
Обкладинка

вадили археологічні розкопки, глибоко і всебічно вивчали Воронежську губернію в історичному та культурному плані. Після смерті голови комісії Є. Маркова її очолив відомий історик-генеалог Л. Савелов. Проваджувачем справ був священник С. Зверев. За роки існування комісія підготувала чотири випуски «Трудов» (III випуск був присвячений св. Митрофану, першому єпископу Воронежської єпархії. Він так і не вийшов у світ). Члени комісії були присутні на всіх археологічних з'їздах (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), що проводилися в Росії з початку XX ст. Вони організували п'ять ювілейних виставок, до кож-

ної з яких видано друковані каталоги. Каталог III ювілейної виставки присвячений пам'яті *Костомарова*, 25-річчю його смерті. Багатоплановість виставки робила її унікальною. На виставці, розміщеній у залі дворянського зібрання, було подано багатющий матеріал, пов'язаний з життям і творчістю історика. В експозиції виставки вирізнялася колекція портретів *Костомарова* (фотографій, цинкографій, літографій, гравюр — всього 44), що належали до різних періодів його життя (див. *Іконографія М. Костомарова*), портретів його близьких, друзів і сучасників. Види місцевостей, де він жив і які стали йому рідними, — слобода *Юрасівка*, *Воронеж*, *Острогоз'як*, *Харків*, *Київ*, *Саратов*, *С.-Петербург*, село *Дідівці*. Помітне місце посідали особисті речі історика, його папери, листи, публікації робіт — як окремим виданням, так і в часописах і збірниках. Багатий на матеріал був відділ наукової критики і літератури про *Костомарова*. На жаль, революція і світові війни минулого століття не пощадили колекції. У фонді *Костомарова* Воронежського обласного краєзнавчого музею збереглося дуже мало експонатів. Про цю виставку писав історик *Д. Багалій*. Свое існування комісія припинила в 1918 р.

Літ.: *Каталог* III очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; *Багалей Д. И.* Костомаровские дни в г. Воронеже (27—29 марта 1911). Харьков, 1911; *Реновский А.* Костомаровские дни // Известия книжных магазинов т-ва М. О. Вольфа. 1911. № 5; *Труды* Воронежской ГУАК (1900—1918). Воронеж, 1994; *Энциклопедия* жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817—1885) / Пред. редкол. В. А. Смолий; зам. пред., научн. ред. и рук. авт. коллектива Ю. А. Пинчук. Киев; Донецк, 2001.

ВОРОНЕЗЬКА ЧОЛОВІЧА ПЕРША ГІМНАЗІЯ — навчальний заклад, у

**Будинок Воронезької чоловічої
гімназії, в якій навчався
М. Костомаров у 1832—1833**

якому з 1831 по 1833 р. здобував освіту *Костомаров*. На гімназію цей заклад перетворено в січні 1809 р. (до того — Воронезьке Головне народне училище). З 1809 по 1822 р. гімназія містилася в будинку купця Молоцького на Великій Дворянській вулиці, з 1822 по 1859 р. — у колишньому будинку губернатора О. Сонцева на Великій Дівочій вулиці (тепер вулиця Сакко і Ванцетті, 102). Гімназія мала багату бібліотеку. Кількість учнів у ній на той час була невелика — до 200 осіб у всіх чотирьох класах. Навчалися, головним чином, діти дрібних чиновників, небагатих купців, міщан і різночинців. У цій гімназії в третьому класі з 1831 р. почав навчатися Костомаров. У своїх спогадах він яскраво описав роки навчання, дав характеристики вчителям. 1833 р. успішно закінчивши гімназію, Костомаров поїхав у *Харків* для вступу до *Харківського університету*. Тепер на будинку колишньої гімназії є меморіальна дошка, яка засвідчує, що тут навчався Костомаров.

Літ.: *Материалы свода памятников истории и культуры РСФСР: Воронежская область. М., 1984. Ч. 1; Пінчук Ю. А., Чалая Т. П. До біографії Миколи Костомарова // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Наук. зб. К., 2003.*

ВОРОНЕЗЬКИЙ ПАНСІОН — навчальний заклад приватного типу, в якому з 1829 по 1830 р. здобував освіту *Костомаров*. Пансіон утримував Павло Кіндратович Федоров, учитель математики губернської гімназії. За часів навчання Костомарова пансіон був на Великій Дівочій вулиці (тепер вулиця Сакко і Ванцетті, 80). Він містився в будинку княгині Касаткіної на високій горі, над річкою Вороніж (навпроти корабельної верфі Петра Великого, його цейхгаузу і руїн царського будинку). Навчатися тут Костомаров почав через рік після смерті батька. Незабаром пансіон було переведено в іншу частину міста, недалеко від Покровського дівочого монастиря, в будинок, який у костомаровську пору належав княгині О. Лобановій-Ростовській (тепер у ньому загальноосвітня школа). У цьому пансіоні Костомаров пробув недовго, його виключили за порушення дисципліни, а в серпні 1831 р. він вступив до *Воронезької чоловічої першої гімназії*. На думку Миколи Івановича, пансіон був одним із закладів, де найбільше «хлопочут показати на вид чого-то необыкновенное, превосходное, а в сущности мало дают надлежащего воспитания». Як писав Костомаров, незважаючи на свій тринадцятилітній вік і пустотливість, він розумів, що не навчиться в цьому пансіоні того, що йому згодиться для вступу до університету, про який він тоді вже думав як про першу необхідність, аби стати освіченою людиною.

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Материалы свода памятников истории и культуры РСФСР: Воронежская область. М., 1984. Ч. 1; Акиншин А., Ласунский О. Семейный портрет Станкевичей // Удереvский листопад. Воронеж, 2003; Пінчук Ю. А., Чалая Т. П. До біографії Миколи Костомарова // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Наук. зб. К., 2003.*

ВОРОНЕЗЬКІ КОСТОМАРОВСЬКІ ЧИТАННЯ — проводяться з ініціативи Воронезького історико-генеалогічного товариства (ВІГТ) «Генезис» від початку 1992 р. Перші читання були проведені 20 лютого 1992 р., присвячені життю й діяльності історика та письменника *Костомарова*; Другі відбулися 30 квітня 1992 р., розглядали коріння роду дворян Костомарових, першобудівельників міста-фортеці *Воронежа*; Треті проведені 21–22 травня 1992 р. як міжнародна науково-практична конференція «Микола Іванович Костомаров і його творча спадщина»; Четверті відбулися 17 травня 1993 р.; П'яті — 21 травня 1994 р., були присвячені проблемам творчості письменника й історика Костомарова; Шості проводилися 25 травня 1996 р.; Сьомі пройшли 16 травня 1997 р., були присвячені 180-річчю від дня народження Костомарова і 150-річчю його арешту за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). За результатами усіх читань видано тези. 2002 р. відбулися читання з нагоди 185-річчя від дня народження Костомарова.

Літ.: *Николай* Іванович Костомаров и его творческое наследие. Воронеж, 1992; *Н. И. Костомаров*. Страницы жизни и творчества: (V Костомаровские чтения). Воронеж, 1994; *Н. И. Костомаров: Жизнь и творчество*: (VI Костомаровские чтения). Воронеж, 1996; *Костомаровские дни в Воронеже*. Воронеж, 1997; *Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885)* / Пред. редкол. В. А. Смольи; зам. пред., науч. ред. и рук. авт. коллектива Ю. А. Пинчук. Киев; Донецк, 2001.

ВОРОНОЧ — за життя *Костомарова* містечко у Псковській губернії (тепер Псковська область Російської Федерації). Костомаров у 1862 р. відвідав В., оглянув стародавнє місто й церкви, потім вирушив у Святогорський монас-

тир, що був неподалік, поклонитися, як він написав в «*Автобіографії*», прахові поета Пушкіна (див. *Пушкін О. С.*).

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ВОСЕНИ — ЛІТО» — вірш *Костомарова*. Вперше надрукований у книжці «*Литературное наследие Н. И. Костомарова*» (СПб., 1890). Автограф зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. На автографі позначка рукою Аліни Леонтіївни *Костомарової*: «Написано для мене в Павловске на даче в 1880 г.». «В.-л.» увійшов до книжки «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914) і до двотомника творів Костомарова, опублікованого в *Києві* у виданнях 1967 і 1990 рр.

«ВОСПОМИНАНИЕ О Д. Е. КОЖАНЧИКОВЕ» — стаття *Костомарова*. Написана в 1877 р. у зв'язку зі смертю відомого видавця і власника книгарні в С.-Петербурзі Дмитра Юхимовича *Кожанчикова*. Надрукована в газеті «*Новое время*» (1877. № 652). У ній автор, що дружив з Д. Кожанчиковим, видавцем багатьох його творів, всебічно висвітлив життя і діяльність цієї особистості, окреслив її роль у культурному процесі Росії другої половини XIX ст.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Толстяков А.* [Д. Е. Кожанчиков] // Памятные книжные даты. 1983. М., 1983.

«ВОСПОМИНАНИЕ О ДВУХ МАЛЯРАХ» — стаття *Костомарова*. Була прочитана ним у березні 1861 р. в С.-Петербурзі в університетському залі на літературному вечорі, присвяченому пам'яті Т. Шевченка. В «*Автобіографії*» Костомарова зазначається, що один із малярів — знайомий йому з юності кріпосний чоловік, позбавлений

можливості через свою неволю розвинути даний йому від Бога талант, а другий — померлий нещодавно Т. Шевченко. Стаття ця була сприйнята публікою із захопленням і надрукована незабаром у часопису «*Основа*» (1861. № 4). Потім вона побачила світ у редактованому М. *Грушевським* збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та у виданні «Твори в двох томах» (К., 1967. Т. 2). У 1989 р. була перекладена українською мовою і з коментарем Ю. *Пінчука* опублікована в газеті «Літературна Україна» (11 травня). Увійшла до збірника вибраних праць Костомарова «Слов'янська міфологія» (К., 1994) та книжки «Самозванці и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Стаття відіграла значну роль у становленні шевченкознавства.

Літ.: *Пінчук* Ю. З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // *Історичний журн.* 2004. № 1/2.

«ВОСПОМИНАНИЯ О ГРАФЕ АЛЕКСЕЕ СЕРГЕЕВИЧЕ УВАРОВЕ» — стаття *Костомарова*. Написана в січні 1885 р. у зв'язку зі смертю археолога, одного із засновників *Російського археологічного товариства* та Імператорського Російського історичного музею в Москві графа О. *Уварова*. Надрукована в газеті «*Новое время*» (1885. № 3181). Увійшла до книги «Самозванці и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Автор статті як член археологічного товариства, близько знаючи графа О. *Уварова*, з яким брав участь в організації і проведенні археологічних з'їздів, зокрема III з'їзду в Києві (1874; — див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), усебічно характеризує його як людину й ученого.

Літ.: *Памяти* гр. А. С. *Уварова*. Казань, 1885.

«ВОСПОМИНАНИЯ О МОЛОКАНАХ» — стаття *Костомарова*. Надрукована в часопису «*Отечественные записки*» (1869. № 3). Увійшла до XII тому «*Исторических монографий*» (видання Д. *Кожанчикова*, СПб., 1872) і «*Собрания сочинений Н. И. Костомарова*» (видання «*Литературного фонда*», СПб., 1904. Кн. 5, т. 12), а також до книжки «*Раскол*» (Москва; Смоленск, 1994) із серії «Актуальная история России». У квітні 1858 р. Костомаров взявся писати монографію «*Бунт Стеньки Разина*» і здійснив у травні подорож на південь Саратовської губернії. Тоді він побував у *Дубівці*, проїхавши туди німецькими колоніями, яких було так багато, що йому здалося, ніби він опинився в Німеччині. У *Дубівці* його захопило знайомство з розкольниками різних сект, переважно з молоканами, прихильниками релігійної течії, що критикувала панівну церкву та деякі її догми й обряди. Костомарова зацікавила наявність у їхній ідеології елементів соціальної протесту.

Літ.: *Дружинин* В. Молокане. [Л.], 1930; *Морозов* И. Молокане. М.; Л., 1931.

ВСТУПНА ЛЕКЦІЯ В КУРС РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ (прочитана *Костомаровим* у С.-Петербурзькому імператорському університеті 22 листопада 1859 р.) — лекція, якою Костомаров розпочав читання курсу російської історії, посівши в листопаді 1859 р. кафедру С.-Петербурзького імператорського університету у званні екстраординарного професора. Вперше надрукована в часопису «*Русское слово*» (1859. № 12). Увійшла у видання: «*Лекции по русской истории профессора Н. И. Костомарова. Составлены по запискам слушателей П. Г. Гайдебуровым*». Часть первая. *Источники русской истории*» (СПб., 1861). Ця лекція має велике історіо-

графічне значення, розкриваючи ставлення її автора до історичної думки того часу. В ній викладаються погляди автора на предмет і завдання історії. На думку Костомарова, необхідно висунути на перший план народне життя в усіх його приватних виявах, оскільки, викладаючи тільки історію державного життя, мимоволі будемо підпорядковувати принцип державності ідеї народності, позаяк майже завжди держава була тільки зовнішньою формою об'єднавчої поліцейської влади (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*).

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

В'ЯТКА — за життя *Костомарова* губернське місто Російської імперії (з 1797 р.; — тепер центр Кіровської області Російської Федерації). Костомаров у наукових творах неодноразово звертався до історії міст *Північної Русі*, зокрема до В., написав студію «История Новгорода, Пскова и Вятки во время удельно-вечевого уклада» (СПб., 1868; — див. «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород — Псков — Вятка»). На його думку, вирішальним чинником політичного життя слов'янських народів у давнину був народоправний принцип (див. *Народоправство*), що досяг найвищого розквіту в Київській Русі — в містах *Новгороді*, В. та деяких інших. В. у 1848 р. була визначена Костомарову місцем заслання за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), але

потім вирок змінили і його заслали до *Саратова*. Наречена Костомарова Аліна *Крагельська*, від якої приховували місце перебування засланця, деякий час відправляла до В. листи, поки випадково не дізналася, що він у Саратові.

Літ.: Милорадович Г. А. Вятка и ее достопримечательности. Вятка, 1875; Гнедовский Б. В., Добровольская Э. Д. Дорогами земли Вятской. М., 1971; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

В'ЯТСЬКА ГУБЕРНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця в північно-східній частині Російської імперії, створена в 1797 р. У XIX ст. — місце заслання політичних ув'язнених. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) і тривалого слідства стосовно його учасників *Костомаров* у травні 1847 р. був засуджений до ув'язнення у *Петропавловську фортецю* на один рік, а як мине цей час — до заслання в одну з віддалених губерній із встановленням щодо нього особливого суворого режиму. На аркуші з текстом вироку, що був зачитаний керуючим *Третім відділенням Л. Дубельтом* Костомарову, рукою імператора Миколи I написано: «в Вятскую губернию». Потім місце заслання було замінено на *Саратов*.

Літ.: *Столетие Вятской губернии 1780—1880: Сб. материалов к истории Вятского края: В 2 т.* Вятка, 1880—1881. Т. 1—2; *Семевский В. И.* Николай Иванович Костомаров. 1817—1885 // Рус. старина. 1886. № 1.

«Г. БИЦЫНУ ПО ВОПРОСУ О ЛИЧНОСТИ ПЕРВОГО САМОЗВАНЦА И ГРИШКИ ОТРЕПЬЕВА» — стаття *Костомарова*. Надрукована в газеті «Голос» (1865. № 30). Написана на спростування критичних закидів щодо його поглядів, викладених у дослідженні «Кто был первый Лжедмитрий?» (1864) та інших, які суперечили сформованим в історіографії думці стосовно історичних постатей початку XVII ст.

«Г. ПУБЛИЦИСТУ “МОСКОВСКИХ ВЕДОМОСТЕЙ” И “ВОСКРЕСНЫХ ПРИБАВЛЕНИЙ” К ЭТИМ “ВЕДОМОСТЯМ”» — полемічна нотатка *Костомарова*. Вперше надрукована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1863. № 164). Увійшла до видання: «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Поміщена в книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Опублікована Костомаровим у відповідь на випаді проти нього «Воскресных прибавлений к “Московским ведомостям”» (1863. № 24) стосовно видання книжок наукового змісту українською мовою.

«Г. ЮРИЮ ЛЕТТОЛЕ» — полемічна стаття *Костомарова*, адресована редактору «Северной пчелы». Надрукована в «Северной пчеле» (1860. № 262).

Увійшла до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Написана в період розгорнутої на початку 60-х років XIX ст. полеміки щодо походження давньоруських князів [див. «Письмо к редактору» [II] («По поводу статей о происхождении Руси и Литвы. I Объяснение по поводу статьи г. Юрия Леттолы. II Объяснение по поводу статьи г. Васильева»)], зокрема з приводу статті Летувіса «О возможности происхождения Руси из литовского мира».

ГАДЯЧ — за життя *Костомарова* повітове місто *Полтавської губернії* (тепер місто Полтавської області, центр Гадяцького району, Україна). Г. розкинувся в мальовничій місцевості, де річка Грунь впадає у Псел. Уперше згадується в інвентарях (переписах) польських королівських маєтків на початку XVII ст. У середині XVII ст. Г. — полкове містечко. Входив до Чернігівського (з 1782 р.), Київського (з 1791 р.), знову Чернігівського (з 1795 р.) намісництва, з 1803 р. — у складі Полтавської губернії. *Костомаров* згадує Г. в листі до О. Кониського у зв'язку з підготовкою життєписів відомих українських діячів для «Русской исторической библиотеки». Зокрема, 22 січня 1879 р. він писав про поета і фольклориста А. Метлинського.

кого, зазначаючи, що той із Г., син бідного дворянина. Г. дуже часто згадується в монографіях і дослідженнях Костомарова з історії Хмельниччини та доби Великої Руїни (див. «*Богдан Хмельницький*», «*Руїна. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича*»). Костомаров у полеміці з М. Максимовичем висунув тезу про важливість Гадяцької угоди 1658 р. для України-Гетьманщини, зокрема відзначив її укладачів, назвавши їх шляхетними патріотами.

Літ.: Костомаров Н. И. Ответ г. Максимоичу // Санкт-Петербургские ведомости. 1860. № 8; Возняк М. Листування Костомарова з Кониським // Україна. 1925. № 3; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. К., 1967.

«ГАЗЕТА А. ГАТЦУКА» — ілюстрований політичний, літературно-художній та ремісничий тижневик. Газета видавалася в Москві з 1875 по 1890 р. за редакцією О. Гатцука. У 1883—1884 рр. було заборонено її продаж у роздріб на півтора року. До неї друкувався щорічний додаток «Крестный календарь», а з 1885 р. — щомісячний збірник белетристики. У 1890 р. газета припинила своє існування. Спроба продовжити її видання під назвою «Заря» не вдалася. Костомаров співпрацював з цим тижневиком, листувався з його видавцем, зокрема стосовно опублікування свого твору «Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю» (див. Гатцук О. О.).

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ГАЙДАМАКИ ТА ГАЙДАМАЧЧИНА — терміни для позначення народних повстань та їх учасників у Правобережній Україні XVIII ст. Гайдамаки — учасники повстань проти кріпосниць-

кого і національно-релігійного гноблення з боку Речі Посполитої. Виникнувши на Волині та Західному Поділлі, гайдамацькі повстання поширилися в середині XVIII ст. на Київщину і Брацлавщину. Повстання 1734, 1750 і 1768 рр. (Коліївщина) та інші переросли у великі народні виступи, названі гайдамаччиною, що були широко висвітлені в українській історіографії та літературі XIX ст. Костомаров розглядає гайдамаччину як нову форму боротьби з польським шляхетством, що за характером і способами діяльності походила на колишнє козацтво, але відрізнялася від нього відсутністю станової солідарності. На думку історика, гайдамаччина, хоч і мала спочатку розбійницький характер, часто перетворювалася на справді народний рух проти польського гноблення. Причини гайдамацьких повстань Костомаров вбачає в соціально-політичних реаліях Правобережної України того періоду, зокрема у важкому становищі народних мас, особливо найбідніших прошарків населення, під владою Речі Посполитої (див. *Передмови М. Костомарова* [XX]). Загалом для творчості вченого характерна певна ідеалізація гайдамацьких повстань, як і інших стихійних народних виступів.

Літ.: Антонович В. Акты о гайдамаках (1700—1768) // Архив Юго-Западной России. К., 1878. Ч. 3, т. 3; Костомаров Н. И. Предисловие к статье: «Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г.» // Киев. старина. 1882. № 8; Горбань М. Гайдамаччина. Х., 1923; Гуслистий К. Коліївщина. К., 1947; Лола О. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965; Мірчук П. Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. Нью-Йорк, 1973.

ГАЙДЕБУРОВ Павло Олександрович (1841—1894) — російський журналіст і видавець. Співпрацював з часописа-

ми «Современник» та «Основа». Навчаючись у *С.-Петербурзькому імператорському університеті* (з якого був виключений 1861 р. за участь у студентських заворушеннях), слухав лекції *Костомарова*. Склав за нотатками слухачів «*Лекции по русской истории профессора Н. И. Костомарова. Составлены по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. Часть первая. Источники русской истории*», що побачили світ у друкарні В. Безобразова (СПб., 1861). Кошти від продажу цього видання за бажанням Костомарова передали в касу для допомоги бідним студентам. Г. брав участь у студентському визвольному русі початку 60-х років XIX ст. У травні 1862 р., після звільнення Костомарова з університету у зв'язку з інцидентом на його лекції 9 березня, він підніс йому адрес від імені студентів (понад 100 підписів). В адресі зазначалося, що студенти цінують заслуги Костомарова, як і раніше, і хотіли б бачити його серед професорів університету, а історія 9 березня була сумним непорозумінням.

Літ.: *Автобиография* Николая Ивановича Костомарова / С предисл. В. И. Семевского и примеч. Н. А. Белозерской // Рус. мысль. 1885. № 5—6.

ГАЛАХОВ Олександр Павлович (1802—1863) — генерал-лейтенант, генерал-ад'юнкт. Походив з дворян. У 1847—1856 рр. служив обер-поліцмейстером у *С.-Петербурзі*. У 1847 р. до нього зверталися петербурзькі знайомі на реченої *Костомарова* Аліни *Крагельської* та її матері з проханням дізнатися про долю Костомарова. Г. опікувався також питанням надання дозволу на проживання в *С.-Петербурзі* матері Костомарова Тетяні Петрівні (див. *Костомарова* Т. П.).

Літ.: *Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алены Леонтьевны*

Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Длуголенский Я. Н. Военно-гражданская и полицейская власть Санкт-Петербурга — Петрограда. Генерал-губернаторы, гражданские губернаторы, градоначальники. СПб., 2001.

ГАЛИЧЕНКО Уляна Іванівна (?—?) — служниця Аліни Леонтіївни *Костомарової*. Була відданою родині Костомарових, загальною улюбленицею. *Костомаров*, звертаючись до Г., ласкаво називав її Уляша.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ГАМБУРГ — місто в Центральній Європі в долині річки Ельби. Г. за життя *Костомарова* у 1815—1871 рр. був у складі Германського союзу зі статусом вільного міста, а в 1871—1918 рр. — у складі Німецької імперії (тепер адміністративний центр землі Гамбург у Федеративній Республіці Німеччини). У 1857 р. Костомаров вирушив у велике турне по Європі, відвідав ряд міст Швеції, Франції, Німеччини та інших держав, зокрема Г. (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Оглянувши місто, він відзначив, що там багато пишних будинків і мало залишків старовини.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ГАНКА Вацлав (1791—1861) — чеський поет, філолог, видавець і громадський діяч. Народився в містечку Горінвес поблизу міста Градець-Кралоуве, Австрія (тепер Чехія). У 1809 р. навчався у Карловому університеті в Празі. У 1813—1814 рр. вивчав право у Відні. Працював у Чеському національному музеї, викладав слов'янські мови в Карловому університеті. Член-кореспондент *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1840). Перекладав українські народні пісні, видав «Слово о полку Ігоревім». Разом

з літератором І. Ліндою створив «Краледворський рукопис» та «Зеленогорський рукопис», що були видані за давні чеські пам'ятки. Обидва рукописи пройняті національно-патріотичними мотивами і справили

Вацлав Ганка

значний вплив на чеське відродження. Костомаров зробив кілька перекладів з «Краледворського рукопису» українською мовою («Олень», «Рожа» та ін.), що вперше були надруковані у збірці «Українські балади» (Х., 1839), у виданні «Сніп» (Х., 1841) та альманасі «Молодик» (1843). Г. цікавився творчістю Костомарова, у 1857 р. познайомився з ним особисто. Тоді Костомаров здійснював свою першу поїздку за кордон і відвідав Прагу (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*), де пробув близько тижня й зустрівся з «патриархом» чеського славянства, — як він писав в «Автобіографії», — Вячеславом Вячеславовичем Ганкой». Г. прийняв Костомарова як найближчу людину, водив його по всій Празі, їздив з ним на Петчин милуватися міськими краєвидами, у Градчин, де вони оглянули собор св. Віта і палац біля собору, побували в університетській бібліотеці і чеському театрі. Г. люб'язно наділив Костомарова всіма своїми творами і виданнями.

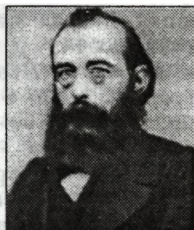
Літ.: Францев В. А. Очерки по истории чешского возрождения. Варшава, 1902; Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.

ГАТНЕ — село біля верхів'я річки Віти (Гатенки) поблизу Києва. Вперше згадується в писемних джерелах XV ст. Тут лишилися сліди поселень і кургани епохи бронзи (скіфів та сарматів). У серпні 1874 р. Костомаров

брав участь у роботі III Археологічного з'їзду в Києві (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Учасники з'їзду здійснювали наукові поїздки як містом, так і за його межі. Тоді вони відвідали, зазначається в костомаровській «Автобіографії», Г., «где совершена была раскопка двух древних курганов, поросших лесом. В этих курганах найдено было несколько скелетов и глиняных сосудов».

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.

ГАТЦУК Олексій Олексійович (1832 — 1891) — історик, філолог і видавець. Походив з дворян. Народився в Одесі у родині конотопських поміщиків. Закінчив Московський університет (1857), у 1859—1861 рр. викладав у Рішельєвському лиці в Одесі, у 1861 р. переселився до Москви. Як українець за походженням, Г. цікавився українською літературою і брав участь у роботі часопису «Основа».

О. О. Гатцук

Відомий як видавець «Газети А. Гатцука», що виходила у Москві з 1875 по 1890 р. У цій політичній, літературно-художній і ремісничій газеті вперше були надруковані статті Костомарова «Православие в современном восточном вопросе» (1876. № 48—50), «Афанасий Филиппович, борец за православную веру в Западной Руси» (1878. № 46—50), а також оповідання (під псевдонімом И. Богучаров) «Приключения по смерти. Рассказ одного слобожанина» (1880. № 41) і «Большая. Рассказ врача» (1880. № 42—43). Костомаров листувався з Г. щодо видання своїх творів. Зокрема, в Інституті рукопису Націо-

нальної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається один з листів Костомарова, який містить цінні відомості стосовно історії друку його сатиричного твору «*Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю*». Газета Г. відгукнулася на смерть Костомарова публікаціями «Похорони Н. И. Костомарова» (1885. 20 квіт.) і «К памяти Н. И. Костомарова» (1885. 5 трав.).

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ГАТЧИНА — за життя *Костомарова* місто в Царськосельському повіті С.-Петербурзької губернії (тепер у Ленінградській області Російської Федерації). Вперше згадується в писемних джерелах 1499 р. під назвою Хотчино як володіння *Новгорода*, пізніше належало Лівонії і Швеції. Після Північної війни 1700—1721 рр. повернуте Росії. З 1786 р. — одна з резиденцій російських монархів. Костомаров у 1847 р. був заарештований і відправлений з Києва до С.-Петербурга на слідство у справі про Кирило-Мефодіївське братство (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). У дорозі він вирішив заморити себе голодом і п'ять днів нічого не їв. Провідник радив йому цього не робити, зауваживши: «Я вас успею довести, но вы себе повредите: вас начнут допрашивать, а с вами от истощения сделается бред, и вы наговорите лишнего и на себя, и на других». Костомаров дослухався до цієї поради й у Г. поснідав уперше після п'ятиденного голодування.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

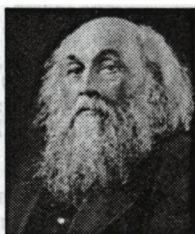
«ГДЕ ТЫ, НОВОГРАДА ПАМЯТЬ НЕТЛЕННАЯ?..» — чотирирядкова строфа початого і незакінченого вірша *Костомарова*. Написана ним до ареш-

ту, що стався в березні 1847 р. за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Знайдена в його паперах, які викликали сумнів у влади щодо політичної благонадійності їх власника й були надіслані в *Третє відділення* з Києва після обшуку квартири Костомарова. Вперше надрукована в четвертому розділі костомаровської «*Автобиографии*», опублікованої в часопису «*Вестник Европы*» (1910. № 4), потім — у повному варіанті «*Автобиографии*» (М., 1922) та її наступних перевиданнях, зокрема в Києві в 1989 і 1992 рр. У вірші автор оспівує давню свободу слов'ян.

ГЕ Микола Миколайович (1831 — 1894) — художник, майстер історичного живопису. Народився у *Воронежі*. Навчався в *Київській Першій гімназії*. Ще студентом математичного факультету С.-Петербурзького імператорського університету багато сил і часу віддавав живопису, практикуючись у картинних галереях Ермітажу. З 1850 по 1857 р. навчався в *Академії мистецтв* у П. Бахіна. Академію закінчив із золотою медаллю, після чого був направлений до Італії за рахунок академії. Там він жив і працював кілька років. Після короткочасного перебування в С.-Петербурзі Г. знову повернувся до Італії (1864 — 1869). Там він зустрівся з О. Герценом і написав його портрет, що вирізняється великою реалістичною глибиною. У 1869 р. в С.-Петербурзі взяв активну участь в організації Товариства пересувних виставок, з діяльністю якого був пов'язаний багато років. У цей період він спілкувався з передовими представниками російської інтелігенції (В. Стасовим, М. Салтиковим-Шchedріним, М. Некрасовим та ін.). Тоді створив картини: «Петро I допитує царевича Олексія Петровича в Петергофі» (1871),

«Пушкін у Михайловському» (1875). Костомаров присвятив першій з цих картин статтю «Царевич Алексей Петрович», опубліковану в журналі «Древняя и новая Россия» (1875. № 1—2).

М. М. Ге

У 1876 р. Г. поїхав з Петербурга й оселився в Чернігівській губернії, де створив цикл картин про страждання Христа: «Милосердя» (1880), «Вихід з Таємної вечери» (1889), «Що є істина?» (1890), «Розп'яття» (1892—1894) та ін. У 1882 р. художник зблизився з Л. Толстим, у 1894 р. написав його портрет. Картини останнього періоду життя Г. вирізнялися реалістичним трактуванням образів, глибиною психологічної характеристики. Костомаров був у добрих стосунках з художником. Той регулярно відвідував костомаровські «вівторки» (див. «Вівторки» М. Костомарова) і з нагоди 35-річчя літературної діяльності історика виконав малюнок до оформлення подарункового альбому, що був вручений Костомарову на урочистому обіді в С.-Петербурзі 9 травня 1873 р. Г. — автор портретів Костомарова (1870, 1878) і його матері (див. *Іконографія М. Костомарова*), а також спогадів про Костомарова як учителя Київської першої гімназії, де майбутній художник слухав його оповіді з руської історії.

Тв.: *Киевская первая гимназия в со- роковых годах* // Сб. в пользу недо- статочных студ. ун-та Св. Владимира. СПб., 1895.

Літ.: Костин В. Николай Нико- левич Ге. 1881—1894. М.; Л., 1946; Пінчук Ю. А. До питання про історич- ний живопис М. М. Ге // Вісн. АН УРСР. 1978. № 7; Верещагина А. Г. Н. Н. Ге. Л., 1988; Костомаров Н. И.

Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ГЕЙДЕЛЬБЕРГ — місто в Центральній Європі на річці Неккар, що неподалік впадає у Рейн (тепер у землі Баден-Вюртемберг, Федеративна Республіка Німеччина). У 1806—1871 рр. Г. був у складі Великого герцогства Баден, що входило в Германський союз, а з 1871 р. — у Німецьку імперію. У 1857 р. Костомаров здійснив поїздку за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). У Парижі він проконсультувався в окуліста і вирішив поїхати в Г. до лікаря Хеліуса. Цей лікар втішив його, сказавши, що ніяких ознак катаракти не бачить, і пора- див їхати до Італії, запевняючи, що там він відчуже полегшення від болю в очах. Костомаров пробув у Г. чотири доби, прогулюючись чудовими околицями міста, і двічі відвідав його знаменитий замок. В «Автобіографії» він зазначив, що руїни цього замку збереглися в кращому вигляді, ніж більша части- на середньовічних замків Німеччини.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Косто- марова. М., 1922.

ГЕЛЬСІНГФОРС — місто на узбереж- жі Фінської затоки Балтійського моря на півострові Естенс та прилеглих ост- ровах (фінська назва — Гельсінкі). У 1809—1917 рр. Г. — столиця Вели- кого князівства Фінляндського у скла- ді Російської імперії. Тепер столиця Фінляндської Республіки. У 1857 р. Костомаров здійснив першу закордон- ну поїздку (див. *Подорожі М. Косто- марова за кордон*), відвідав ряд міст Європи, зокрема Г.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Косто- марова. М., 1922; *Иконников А. Хель- синки*. Л., 1967.

ГЕРМАЙЗЕ Осип Юрійович (1892—1958) — український історик та архео- граф. Народився в сім'ї фотографа в

Києві. Закінчив *Київський імператорський університет Св. Володимира* (1916). Член Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. У 1920—1929 рр. викладав у різних навчальних закладах Києва. У 1924—1929 рр. — завідувач секції методології і соціологічного обґрунтування історії науково-дослідної кафедри історії України в Києві під керівництвом М. Грушевського. Очолював Археографічну комісію Всеукраїнської академії наук (1924—1929). Заарештований у сфабрикованій справі «Спільки визволення України» в липні 1929 р., був засуджений 1930 р. до п'яти років позбавлення волі. Звільнений із Соловецьких таборів у липні 1934 р. У 1937 р. заарештований вдруге. Засуджений до десяти років таборів. Помер у місцях позбавлення волі. Реабілітований у 1958 і 1989 рр. Автор праць з історії громадсько-політичних рухів XIX—XX ст. Присвятив кілька статей *Костомарову*, в яких проаналізував його участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), склав примітки до видання Костомарова: «Чернігівка: Бувальщина з другої половини XVII віку» (Пер. Б. Грінченка. К., 1928; — див. «Черниговка. Быль второй половины XVII века»).

Тв.: М. І. Костомаров: З нагоди 40 років з дня смерті // *Життя й революція*. 1925. № 5; М. Костомаров у світлі автобіографії // Україна. 1925. № 3; П. Куліш і М. Костомаров як члени Кирило-Мефодіївського братства // Шевченко та його доба. Х., 1925. 36. 1.

Літ.: Складенко Є. М. У сфабрикованій справі «СВУ» (Й. Ю. Гермайзе) // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Водотика С. Г., Кондратов В. Ф., О. Ю. Гермайзе* // Укр. іст. журн. 1992. № 12; *Водотика С., Мазур І.* Творча спадщина визначного українознавця: До сторіччя з дня народження Осипа Гермайзе // Київ. старо-

вина. 1992. № 6; Юркова О. Гермайзе Осип Юрійович // Українські архівісти: Біобібліогр. довід. К., 1999. Вип. 1: (XIX ст. — 1930-ті роки); *Ії ж.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

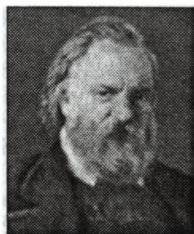
ГЕРМАН Ернст-Адольф (1812—1884) — німецький історик. Одержав освіту в *Дерпті*, був професором у Сні та Марбурзі. Автор «Історії Росії» та інших творів, завдяки яким німецька публіка знайомилася з російською історією. Г., що добре володів російською мовою, на прохання *Імператорської С.-Петербургської академії наук* рецензував твір *Костомарова* «*Последние годы Речи Посполитой*», за який автору у вересні 1872 р. на підставі відгуку Д. Іловайського була присуджена мала академічна премія. З огляду на це Костомаров писав в «*Автобіографії*»: «Разбор моего сочинения, составленный Германом, был прислан в Академию. Немецкий ученый не только не руководствовался какими-нибудь предубеждениями против русского ума, но оказался ко мне внимательнее самого Иловайского — русского человека: Герман присудил мне за сочинение большую премию». Разом з твором Костомарова історик Г. було надіслано рецензію Д. Іловайського, з якою він не погодився і відкинув зауваження, зроблені в ній. Стосовно поглядів Костомарова, Г. вбачав у них певну частку російського патріотизму, що завадив з абсолютною неупередженістю поставитися до польських подій.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ГЕРЦЕН Олександр Іванович (псевдонім — Іскандер; 1812—1870) — російський революціонер, філософ і письменник. Народився у *Москві* в сім'ї поміщика. Навчався в *Московському університеті*. Під впливом ідей де-

кабризму став учасником революційного руху (1833). Був заарештований і засуджений до шести років заслання (1834). 1842 р. очолив у Москві ліве крило громадсько-го руху західників (див. *Слов'янофільство і західництво*).

О. І. Герцен

З 1847 р. — в еміграції. Автор низки філософських робіт: «Дилетантизм в науке», «Письма об изучении природы», «Былое и думы» та ін. Гостро критикував кріпосницький лад у Росії. Після поразки європейських революцій 1848 р. розчарувався в революційних можливостях Заходу. Розробив теорію російського соціалізму, яка стала основою народництва. Заснував у Лондоні Вільну російську друкарню (1853). У своїй газеті «Колокол», що вперше побачила світ 1857 р., рішуче став на бік ультрареволюційної демократії. Видавав часопис «Полярная Звезда». В останні роки життя переймався діяльністю Першого Інтернаціоналу та боротьбою робітничого класу. 15 січня 1860 р. газета «Колокол» опублікувала статтю Костомарова «Україна» («Письмо к издателю "Колокола"»). Г. назвав цю статтю чудовою.

Тв.: *Собрание сочинений*: В 30 т. М., 1954—1966. Т. 1—30.

Літ.: *Базанова З. П.* «Колокол» Герцена (1857—1867). М., 1949; «Колокол». Изд. А. И. Герцена и Н. П. Огарева. 1857—1867: Систематизированная роспись статей и заметок. М., 1957; «Колокол». Газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Волная русская типография. 1857—1867. Лондон; Женева. [Факс. изд.] М., 1960—1964. Вып. 1—10, т. 11: Указ.; *Летопись жизни и творчества А. И. Герцена 1813—1870*. М., 1984; *Пирумова Н. М.* Александр Герцен — революционер, мыслитель, человек. М., 1989.

ГЕТЬМАНЩИНА [походить від терміна «гетьман» — військовий ватажок, начальник війська (від польсь. *hetman*, чесь. *hejtman*, нім. *Hauptmann* — капітан, начальник)] — 1. Національно-державне утворення, козацька держава на території України середини XVII — 60-х років XVIII ст. на чолі з гетьманом. 2. Напівофіційна історична назва Лівобережної України, що на правах автономії ввійшла до складу Росії за Андрусівським мирним договором (1667). 3. Назва Української Держави (квітень — грудень 1918 р.) на чолі з гетьманом П. Скоропадським, носієм монархічної влади. У сучасній українській історіографії для позначення території лівобережних земель у XVII—XVIII ст., головним чином, використовується термін «Україна-Гетьманщина». У працях Костомарова інститут Г. переважно розглядається у взаємозв'язку з історією «козацької вольниці» (див. *Козацтво*), народних рухів XVI—XVIII ст. супроти національного, релігійного і кріпосницького гніту. В історичних постатях гетьманів учений, в основному, вбачає керівників народних виступів проти державного гноблення, що набули специфічної форми козацтва під впливом зовнішніх чинників (татарські наскоки, соціально-політичне і релігійне гноблення з боку Речі Посполитої, прикордонне місцезположення «південноруських земель»), а не виборних правителів національно-державного утворення. Основний критерій, за яким історик оцінює Г. в період правління певного гетьмана, — ступінь відповідності зацікавлень останнього інтересам народних низів.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Иван Свирговский, украинский казачий гетман XVI века // Москвитянин. 1855. № 19—20; *Его же.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отеч. зап. 1857. № 1—8; *Его же.* Гетманство

Выговского // Основа. 1861. № 4, 7; *Его же*. Гетманство Юрия Хмельницкого // Вестн. Европы. 1868. № 4–5; *Его же*. Павел Полуботок: Ист. очерк // Рус. старина. 1876. № 3; *Его же*. Руина: Историческая моногр., 1663–1687 (Гетманство Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича) // Вестн. Европы. 1879. № 4–6, 8–9; 1880. № 7–9; *Его же*. Мазепа: Ист. моногр. // Рус. мысль. 1882. № 1–5, 8–12; *Голобуцкий В.* Запорожское казачество. К., 1957; *Оглоблин О.* Думы про Хмельниччину. Нью-Йорк, 1957; *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. К., 1959; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960; *Голобуцький В.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. К., 1961; *Gajecy G.* Cossack terminology: suggestions for the study of the Hetmanate, the Ukrainian Cossack state // Укр. історик. 1975. № 1/2; *Гуржій О. І.* Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі і населення. К., 1992; *Його ж.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, права. К., 1996; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. К., 1997; *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Гетьманська Україна. К., 1999; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ; Нью-Йорк, 2003.

«ГЕТМАНСТВО ВЫГОВСКОГО» – історичне дослідження *Костомарова*. Написане в 1861 р. Вперше надруковане в часопису «Основа» (1861. № 4, 7). У 1862 р. вийшло окремою книжкою. Неодноразово перевидавалася, ввійшло до II тому «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1863 і 1872), в «Историчні монографії» (Т., 1891–1892) та «Собрание сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 1). Було також на-

друковане в книжці «Казак» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». В основу дослідження покладено публічні лекції Костомарова з історії доби гетьманства Івана Виговського в Україні (1657–1659), які він читав у січні 1861 р. в залі С.-Петербургського імператорського університету на користь бідних студентів. Джерелами для створення «Г. В.» стали акти архівів міністерств закордонних справ і юстиції (див. *Архів Міністерства закордонних справ, Архів Міністерства юстиції*), рукописні сучасні йому польські листи й акти, що зберігалися в Публічній бібліотеці, зібрання державних грамот та угод, літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка та ін. У дослідженні розповідь хронологічно охоплює період від дня смерті гетьмана Б. Хмельницького до часу відмови І. Виговського від гетьманства і проголошення гетьманом Юрія Хмельницького. На думку автора, із закінченням гетьманства І. Виговського «кончилося і Великое Княжество Русское. И украинцы, и поляки были не в состоянии: первые – понять этот плод создания голов, стоявших не в уровне с народом, вторые – с честью и прямою сохранили данное слово».

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. К., 1998.

«ГЕТМАНСТВО ЮРИЯ ХМЕЛЬНИЦКОГО» – монографія *Костомарова*. Підготовлена до друку навесні 1868 р. Вперше опублікована в часопису «Вестник Европы» (1868. № 4–5). Неодноразово перевидавалася, увійшла до XII тому «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1872), у серію «Руська історична бібліотека» (Т., 1891–1892) та «Собрание сочи-

нений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1904: Кн. 5, т. 12). Ця монографія є продовженням досліджень «Гетманство Выговского» та «Богдан Хмельницький». Автор користувався для її написання справами колишнього Малоросійського приказа (див. «Акты Южной и Западной России»), польськими актами, надрукованими в третьому розділі IV тому Пам'яток Київської археографічної комісії, творами В. Кожовського, П. Гордона, літописами Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, офіційними грамотами, надрукованими в «Полном собрании законов Российской империи», та багатьма іншими джерелами. У монографії розглядаються події в Україні з вересня 1659 р. по червень 1663 р., коли почався сумний і бурхливий період двоветманства. Костомаров вважав, що Ю. Хмельницький як козак хотів для своєї батьківщини одного — самостійності, але він не мав самотнього розуму, що міг би об'єднати інші уми і спрямувати до однієї мети. Ця монографія була також надрукована в книжці «Казаки» (М., 1995) із серії «Актуальная история России».

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ГЛУХІВ — за життя Костомарова повітове місто Чернігівської губернії (тепер районний центр Сумської області, Україна). Вперше згадується в Іпатівському літопису близько 1152 р. У 1708—1722 рр. і 1727—1734 рр. Г. був резиденцією гетьманів Лівобережної України; у 1722—1727 рр. і 1764—1786 рр. — місцем перебування Малоросійської колегії. Через Г. пролягав поштовий тракт Москва—Київ. Приїхавши влітку 1845 р. до Києва, Костомаров дізнався, що все вже зроблено для його переведення з Рівного у Київську Першу гімназію. Скорис-

тавшись літніми канікулами, він вирушив поштовими кінями через Г. і Курськ у Воронежську губернію до своєї матері. Костомаров приділив Г. велику увагу у творах «Богдан Хмельницький», «Руїна. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича», «Мазепа. Историческая монография» та ін.

Літ.: Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1965; Апанович О. М. Столиці гетьманської доби: Глухів // Неопалима купина. 1995. № 7—8.

ГНИЛОСИРОВ (Гнилосир) Василь Степанович (псевдонім — А. Гавриш; 1836—1900) — український педагог, журналіст, письменник. Народився в Кобеляках, повітовому центрі Полтавської губернії (тепер Полтавської області України), в міщанській сім'ї. У 1850 р. закінчив Полтавське повітове училище і вступив до гімназії. Його вчителем був друг Т. Шевченка художник Ф. Ткаченко. Згодом закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Працював учителем в Охтирці. У 1873—1895 рр. — директор повітової школи в Каневі. Г. брав участь в організації недільних шкіл. Листувався з Костомаровим. У 1863 р. звертався до нього стосовно видання книжок для народу, висилав для цього гроші. Костомаров у листах до Г. наголошував на необхідності мати в кожному повіті осіб, які розповсюджували б книжки серед народу, що сприяло б піднесенню народної свідомості. У 1860—1863 рр. Г. під час літніх канікул їздив Полтавщиною, збираючи пісні, записуючи народні обряди і звичаї. Свої враження від цих поїздок виклав у нарисі «П'ять днів із життя харківського студента (Вічній пам'яті Т. Г. Шевченка)» на сторінках «Основи» (1862. № 10). Неоціненною його заслугою є збережен-

ня й упорядкування могили Т. Шевченка. З неопублікованих матеріалів значний інтерес викликають його щоденники (зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Вірші та біографічна довідка про Г. надруковані у збірнику «Поети пошевченківського часу» (К., 1961).

Літ.: *Житецький П. И.* Шевченко и харьковская молодежь // Україна. 1925. Кн. 1/2; *З листування Костомарова /* Подав І. Житецький // Україна. 1925. № 3.

ГОГОЛЬ Микола Васильович (1809—1852) — російський письменник. Народився в селі Великі Сорочинці на Полтавщині в сім'ї дрібнопомісних дворян. Дитинство минуло в селі Василівці Миргородського повіту *Полтавської губернії* (тепер Гоголеве Диканьського району Полтавської області, Україна). Навчався в Полтавському повітовому училищі (1818—1819) та Ніжинському ліцеї (1821—1828). У 1820 р. мешкав у *Полтаві*, даючи приватні уроки. Наприкінці 1828 р. переїхав до *С.-Петербурга*. Г. ніде й ніколи не забував рідного краю. У Василівку приїздив з *Росії*, з-за кордону в 1832, 1835, 1841, 1848 рр. Як завжди, залишаючись вдома на все літо, він іноді виїжджав до Полтави, *Миргорода*, Шишаків. Улітку 1848 р. їздив у *Київ* до свого друга О. Данилевського. Під час останніх відвідин рідного краю в 1851 р. Г. працював над другим томом «Мертвых душ» (з 20 квітня до 22 травня). Улюбленим місцем прогулянок Г. були околиці поля та ліс поблизу Василівки. Рідні місця — *Диканьку*, Миргород, *Гадяч*, Сорочинці, річку Псел Г. прославив у книжках «Вечера на хуторі близ Диканьки», «Миргород» та ін. *Костомаров* не був особисто знайомий з Г., але його твори знав досконало. Вони

М. В. Гоголь.
Портрет роботи
художника
Ф. Моллера

дуже на нього вплинули і пробудили інтерес до вивчення життя українського народу. Творчістю Г. він перейнявся в студентські роки, коли із захопленням читав «Тараса Бульбу» і «Вечера на хуторі близ Диканьки». Восени 1838 р. Костомаров відвідав гоголівські

місця (Полтаву, Диканьку та ін.), оскільки дуже хотів побачити знаменитого письменника. Тоді пройшла чутка, що Г. перебуває на батьківщині в Сорочинцях. Але там Костомаров його

Н. В. Гоголь. Тарас Бульба.
Обкладинка

не застав і пішов селами Полтавщини в пошуках живого спілкування з народом, записуючи пісні, обряди та звичаї. Костомаров написав переднє слово (див. *Передмови М. Костомарова* [XII]) до видання відомого твору Г. «Тарас Бульба» (СПб., 1874). Ця передмова опублікована також в книжці «Казаци» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». У ній акцентується увага на особливостях історії козацтва.

Тв.: Н. В. Гоголь. Тарас Бульба / С предисл. Н. И. Костомарова. СПб., 1874; Твори: В 3 т. К., 1952. Т. 1—3.

Літ.: Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817—1885 // Рус. старина. 1886. № 1; Гринько Д. По гоголівських місцях. К., 1952; *Литературно-мемориальний музей Н. В. Гоголя*. Путеводитель. Харьков, 1960; Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989.

ГОЛОВАЦЬКИЙ Яків Федорович (1814—1888) — український письменник, учений і педагог. Народився у селі Чепелі Золочівського округу, під-австрійська Галичина (тепер село Бродівського району Львівської області, Україна), у родині греко-католицького священика. Навчався у Львівській греко-католицькій семінарії. У 1841 р. закінчив Львівський університет. Здобув освіту також у Пештському університеті (Будапешт, Угорщина). З 1848 р. викладав у Львівському університеті українську мову і літературу, з 1849 р. — його ректор. У 60-х роках XIX ст. був головою *Віленської археографічної комісії*. Автор праць з історії, археології, етнографії і філології. Співатор альманаху «Русалка Дністровая» (1837). Упорядник цінного збірника народних пісень Галицької й Угорської Русі (1878). Прихильник слов'янофільських ідей. Був особисто знайомий з Костомаровим, разом з ним брав участь у засіданнях III Ар-

хеологічного з'їзду в Києві (1874; — див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Костомаров високо оцінив наукове повідомлення Г. на цьому з'їзді, присвячене галицьким русинам.

Тв.: О народной одежде и убранстве русинов, или русских, в Галичине и северо-восточной Венгрии. СПб., 1877.

Літ.: Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве // Вестн. Европы. 1906. № 9; Ваврик В. Р. Яков Федорович Головацкий, его деятельность и значение в галицко-русской словесности. Львов, 1925; Климкова Л. Н. Я. Ф. Головацкий та О. М. Бодянский // Слов'янське літературознавство і фольклористика. 1971. Т. 7; Матисьякевич З. М. Український археограф Я. Ф. Головацький. К., 1993.

ГОЛОВНІН Олександр Васильович (1821—1886) — державний діяч Росії. Походив з дворян. Народився у С.-Петербургі. Закінчив Царськосельський лицей (1839) із золотою медаллю. Почесний член *Імператорської С.-Петербургської академії наук* (1861). У 1861—1866 рр. — міністр народної освіти. При ньому було введено університетський статут (1863), статут гімназій (1864), а також цензурний статут (1865). Г. особисто знав Костомарова. Прагнувши зберегти за вченню професорське утримання після його звільнення в 1862 р. із С.-Петербургської імператорської університету, він залишив його на посаді члена-редактора в *Археографічній комісії* зі збереженням професорської платні. На думку Костомарова, Г. — освічений і з добрими замірами діяч, ставився цілком неупереджено до питання української літератури, вважав видання українських книжок наукового змісту справою корисною і необхідною. На пропозицію Г. Костомаров надрукував в «Журнале Министерства народного просвещения» (1863. № 9) статтю «О некоторых фонети-

ческих и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским», в якій обґрунтував право самобутності української мови серед слов'янських мов. Водночас Г. був проти того, щоб Костомаров посів кафедру в якомусь з університетів України, куди його неодноразово запрошували.

Літ.: А. В. Головинин // Рус. старина. 1887. № 3; Кони А. Ф. А. В. Головинин // Кони А. Ф. За последние годы. 2-е изд. СПб., 1898; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ГОЛОС» — щоденна політична і літературна газета. Виходила в С.-Петербурзі в 1863—1884 рр. Видавець і редактор — А. Краєвський, з 1871 р. — у співредакторстві з В. Більбасовим. У перші роки свого існування газета мала ліберальне спрямування, підтримувалася субсидіями уряду. Широка поінформованість «Г.» щодо загальної політики забезпечувала їй значне розповсюдження і робила однією із впливових газет у Росії. Згодом газета стала піддаватися цензурним утискам. Костомаров друкував у «Г.» наукові студії часто під одним зі своїх псевдонімів. Він помістив у газеті статті «О преподавании на народном языке в Южной Руси» (1863), «Лекции по истории Западной России М. Кояловича. 1864» (1865) та ін. У 1863 р. Костомаров мав опублікувати в «Г.» полемічну статтю «Правы ли наши обвинители?», однак її не пропустила цензура. Стаття залишилася ненадрукованою і дійшла до нас у вигляді коректурного варіанта з позначкою: «Статья эта Комитетом к печати не разрешена». У 1990 р. вона була опублікована в «Українському історичному журналі» (№ 9). Письменник і вчений Д. Мордовець згадував про їхнє спільне з Костомаровим співробіт-

ництво в «Г.»: «Мы оба с К. участвовали в «Голосе». Так как статей я своих не подписывал, то Коялович был уверен, что это пишет Костомаров и на него обрушивал мусор своих обвинений в украинофильстве и сепаратизме».

Літ.: Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875—1885 // Рус. старина. 1885. № 12; Пінчук Ю. А. Заборонена стаття М. І. Костомарова // Укр. іст. журн. 1990. № 7.

ГОНЧАРОВ Іван Олександрович (1812—1891) — російський письменник. Народився в Симбірську (тепер Ульяновськ, обласний центр Російської Федерації) у купецькій родині. Закінчив Московський університет (1834). Член-кореспондент Імператорської С.-Петербурзької академії наук (1860). Був особисто знайомий з Костомаровим, який вбачав у ньому неабиякого романіста, а його повісті оцінив як «бесспорно даровитые».

Літ.: Соловьев Е. А. И. А. Гончаров, его жизнь и литературная деятельность. СПб., 1895; Лошиц Ю. М. Гончаров. М., 1986; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ГОРБУНОВ Іван Федорович (1831—1895/1896) — російський письменник та актор. Походив з кріпаків. Народився на Копненській фабриці (Московська губернія). Навчався у Московській гімназії, яку не закінчив через брак коштів. З 1854 р. — артист Малого театру в Москві, з 1855 р. — Олександринського театру в С.-Петербурзі. Автор гумористичних оповідань. Познайомився з Костомаровим наприкінці 50-х років XIX ст., мав з ним приятельські стосунки. 9 травня 1873 р. Г. був присутній на іменинах Костомарова, що збіглися з 35-річчям виходу у світ першого його твору «Са-

ва Чалий». Там Г. прочитав кілька своїх віршів у прозі, зокрема «Каковы куры и в каково время». Він брав участь у підготовці «Альбома в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова» та вшануванні вченого. У цьому фотоальбомі — унікальному творі мистецтва, що зберігається в С.-Петербурзі у Відділі рукописів Національної бібліотеки Росії, — є також фотографія Г.

Тв.: Полн. собр. соч. СПб., 1904. Т. 1—3.

Літ.: Кузнецов Е. М. И. Ф. Горбунов. Л., 1947; Мордовець Д. З минулого та пережитого // Спогади про Шевченка. К., 1958; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

«ГОРЕ-ЗЛОЧАСТЬЕ» — давньоруський поетичний твір. У 1856 р. був знайдений О. Пипіним у присутності Костомарова в одному з погодінських збірників, що зберігалися в Публічній бібліотеці в С.-Петербурзі. Вперше надрукований з поясненнями і зауваженнями Костомарова в часопису «Современник» (1856. № 3). Передрукований з невеликими змінами в «Памятниках старинной русской литературы» (СПб., 1860. Вып. I), видання графа Г. Кушелева-Безбородка.

ГОРЛЕНКО Василь Петрович (1853—1907) — український літературознавець, мистецтвознавець, критик, фольклорист та публіцист. Походив з прилуцького козацько-старшинського роду. Народився в селі Ярошівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер селище Українське Талалаївського району Чернігівської області, Україна). Навчався в Ніжинському ліцеї. Закінчив Сорбонну в Парижі. Збирав етнографічні та архівні матеріали, співпрацював з часописами «Ки-

евская старина», «Отечественные записки», «Русский архив», «Исторический вестник» та ін. Автор численних оглядів української літератури, історико-літературних нарисів про Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка та ін., статей на історичні та етнографічні теми, розвідок про українських митців доби класицизму (В. Боровиковського, Д. Левицького). За політичними поглядами належав до представників старого малоросійського дворянства консервативного спрямування. Г. підтримував тісні стосунки з істориками В. Антоновичем, Д. Яворницьким, письменниками А. Чеховим, М. Горьким та ін., був особисто знайомий з Костомаровим. У С.-Петербурзі до 1883 р. він відвідував костомаровські «вітторки» (див. «Віторки» М. Костомарова). У своїх спогадах «Две поездки с Н. И. Костомаровым» Г. зазначав: «Эти вечера в квартире его на 9-й линии Васильевского острова, где он прожил двадцать пять лет, останутся всегда памятли посещавшим их. В этом уютном уголке, откуда бесчисленные книги почти вытесняли хозяина, все, с первого взгляда, напоминало родину: и образ Ахтырской Богоматери, посреди стены, близ рабочего стола в кабинете, и портреты Мазепы, Хмельницкого, и малороссийская речь, и интересы родной народности». Г. написав рецензію на історичну драму Костомарова «Эллины Тавриды. Историческая драма в пяти действиях» (Київська старина. 1884. № 9), в якій приділив велику увагу основній ідеї цієї роботи — створенні федерації на національній основі. Г. дуже тепло відгукувався про Костомарова у своїх листах, порівнював його з іншими видатними істориками, відзначаючи в ньому всеосяжність, живучість душі,

які є головними чеснотами його особистості. Влітку 1883 р. разом з Костомаровим Г. здійснив поїздку в місто *Лубни*. По дорозі туди вони зустріли сліпого кобзаря, який ішов з монастиря. У нотатці «Две поездки с Н. И. Костомаровым», опублікованій в «Киевской старине» (1886. № 1), Г. наводить цікаві відомості про особистість ученого. Залишив велику та різноманітну епістолярну спадщину. Останні роки життя Г. мешкав у С.-Петербурзі, де й помер. Похований у рідній Ярошівці.

Тв.: *Бандурист* Иван Крюковский // Киев. старина. 1882. № 12; *Из бумаг* Котляревского (письма к нему) // Там же. 1883. № 5; *Еще о Боровиковском* // Там же. 1884. № 7; *Кобзари и лирики* // Там же. № 1, 12; *Распродажи в* Вишневецком замке // Там же. № 10; *Киев в 1799 г.* // Там же. 1885. № 3; *Две поездки с Н. И. Костомаровым* // Там же. 1886. № 1; *В. Л. Боровиковский:* (Биогр. очерк) // Там же. 1891. № 6; *Старинные заметки о роде* Горленков и Записки Иоасафа Горленка, епископа Белгородского // Чтения в Ист. об-ве Нестора-летописца. 1892. Кн. 6; *Из истории* южнорусского общества начала XIX в.: (письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // Киев. старина. 1893. № 1; *Живописец* малорусской старины // Рус. архив. 1895. № 4; *Южнорусские очерки и портреты.* К., 1898 [2-ге вид. К., 1993]; *Украинские были.* К., 1899; *Отблески:* Заметки по словесности и искусству. СПб., 1905.

Літ.: *В. П. Горленко* (некролог) // Ист. вестн. 1907. № 6; *В. П. Горленко* (некролог) // Новое время. 1907. № 11167; *Дорошенко Д. В.* Горленко // Україна. 1907. Т. 2, кн. 2; *Рудинська Є.* Листи В. Горленка до П. Мирного. 1883—1905. К., 1928; *Грушевська К.* З етнографічної праці 1880-х років: (До листування П. Мартиновича і В. Горленка) // Наук. зб. за рік 1929: Зап. Іст. секції ВУАН. К., 1929; *Степович А.* З листування В. Горленка // Зап. іст.-філол. від. ВУАН. 1929. Кн. 23; *Дорошкевич О.*

Естет і поміщик // Життя й Революція. 1929. № 11; *Василь Горленко* (1853—1907) // Тризуб (Париж). 1933. № 47; *Дорошенко Д.* Василь Горленко. Париж, 1934; *Борщак І.* Василь Кричевський і Василь Горленко // Україна (Париж). 1952. № 8; *Оглоблин О.* З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженька (1893—1905) // Там само. 1952. № 7—8; *Шевчук В.* Шукач «перлів многоцінних» (Фольклорист і етнограф Василь Горленко) // Народна творчість і етнографія. 1971. № 3; *Маленький В.* Життєвські і творчі стежки Василя Горленка // Україна: Наука і культура. Щорічник. К., 1988. Вип. 22; *Шевчук В.* Доля й недоля Василя Горленка // *Шевчук В.* Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. К., 1990; *Забіяка І. М.* У чеканні спадкоємців: Про взаємини між В. Горленком і Кулішами // Вітчизна. 1991. № 8; *Білокінь С.* Борг перед Василем Горленком // Слово і час. 1993. № 1; *Забіяка І. М.* Василь Горленко і «Киевская старина» // Академія пам'яті проф. Володимира Антоновича. К., 1994; *Його ж.* До питання про авторство «Історії русів»: Еволюція гіпотези В. Горленка // Наук. зап.: Зб. праць молодих учених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К., 1997. Т. 2; *Його ж.* Епістолярна спадщина В. П. Горленка як історико-культурологічне джерело: Дис. канд. іст. наук: 07.00.06. К., 1998.

ГОРСЬКИЙ Олександр Васильович (1812—1875) — російський історик церкви, археограф, філолог. Народився в місті *Костромі* (тепер обласний центр Російської Федерації). Закінчив Московську духовну академію (1832), був її професором, а з 1864 р. — ректором. Член-кореспондент *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1867). Співавтор «Описания рукописей Московской синодальной библиотеки» (У 5 т. М., 1855—1869. Т. 6 виданий в 1917 р.). Зробив значний внесок у публікацію пам'яток давньоруської літератури, зокрема вперше

надрукував «Слово о законе и благодати митрополита Илариона». Г. був особисто знайомий з *Костомаровим*, вони не раз зустрічалися. У 1860 р. Костомаров жив у нього вдома близько трьох тижнів, працюючи з рукописами, що зберігалися в Московській духовній академії. Влітку 1865 р. Костомаров вирушив на північ від Москви для огляду кількох історичних місцевостей, побував у Троїце-Сергіївській лаврі і тоді ж бачився з Г. На думку Костомарова, Г. був такий знавець богословської літератури взагалі, й особливо давньоруських рукописів, що подібно-го навряд чи можна було десь знайти.

Літ.: *Евсеев И. Е. А. В. Горский // Древности. Тр. Славян. комис. Моск. археол. об-ва. М., 1902, Т. 3; У Троицы в Академии. М., 1914; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.*

ГОСПІТАЛЬНА ВУЛИЦЯ в Києві — вулиця в одній з історичних частин міста — на *Печерську* (тепер тягнеться від бульвару Лесі Українки до Госпітального провулка). Названа в XIX ст. у зв'язку з побудованим тут госпіталем. *Костомаров* часто бував на Г. в. у жовтні 1846 р. — березні 1847 р., відвідуючи будинок своєї нареченої Аліни *Крагельської*. Їхнє весілля, призначене на неділю 30 березня 1847 р., не відбулося, оскільки напередодні в п'ятницю Костомарова заарештували за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) і відправили до *С.-Петербурга*. Після цього він знову відвідав Київ через 23 роки (проїздом з *Одеси* до *С.-Петербурга*), зупинившись у ньому на добу. Тоді він об'їхав весь Київ і частину його околиць, побував на Г. в.

Літ.: *Тарновский Н. Ф. Город Киев и его окрестности. К., 1881; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.*

ГОТЕЛЬ БАЛАБІНА — один з готелів у центральній частині міста *С.-Петербурга*

(в районі вулиці Великої Садової і *Невського проспекту*) в середині XIX ст. Після звільнення із саратовського заслання навесні 1859 р. *Костомаров* був запрошений до *С.-Петербурзького імператорського університету* на кафедру російської історії. Він приїхав до *С.-Петербурга* й, очікуючи остаточного вирішення питання, зупинився в готелі, що містився в будинку Балабіна, поруч з *Публічною бібліотекою*. Про обрання на кафедру і затвердження на посаді професора університету першим повідомив ученого К. *Кавелін*, що прибіг, як зазначається в «*Автобіографії*» Костомарова, до нього в готель Балабіна. У цьому готелі Костомаров мешкав до травня 1860 р., коли до нього приїхала мати Тетяна Петрівна (див. *Костомарова Т. П.*), і вони стали шукати для себе більш зручне помешкання. Квартиру було знайдено на *Васильєвському острові* (9-та лінія) у будинку, що належав Карманову. Туди й переїхали Костомарови, відзначивши новосілля 1 червня. Костомаров і далі відвідував трактир Балабіна, де за чаєм зустрічався зі своїми друзями і знайомими (професорами університету, видавцями та ін.), обговорюючи насущні проблеми, питання політики, науки й культури, як це було раніше, під час проживання його в Г. Б.

Літ.: *Божерянов Н. И. Невский проспект: Культурно-исторический очерк двухвековой жизни С.-Петербурга: В 2 т. СПб., 1901—1903. Т. 1—2; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.*

ГРЕБІНКА Євген Павлович (1812—1848) — український і російський письменник. Народився на хуторі Убіжище (тепер село Мар'янівка Гребінківського району Полтавської області, *Україна*). З 1834 р. мешкав у *С.-Петербурзі*. Сприяв викупу Т. *Шевченка* з кріпацтва. У 1841 р. видав альма-

нах «Ластівка», який читав *Костомаров*, захоплюючись тоді літературою, що була написана українською мовою або стосувалася України.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ГРЕЧЕСКИЙ ЭДИП В САРАТОВСКОМ УЕЗДЕ» — твір *Костомарова*. Написаний ним під час перебування у засланні в *Саратові*. Надрукований в *«Саратовских губернских ведомостях»* (1851. № 22).

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ГРОТ Яків Карлович (1812—1893) — російський філолог та історик. Походив з родини німецьких дворян. Закінчив Царськосельський ліцей (1832) із золотою медаллю. Академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1858) та її віце-президент з 1889 р., професор Гельсінгфорського університету, потім С.-Петербурзького ліцею. Автор багатьох робіт з філології, фінської та шведської літератур, граматики, лексики і лексикографії. Встановив норми російського правопису й орфографії. Видавав академічний *«Словарь русского языка»*. Полемізував з *Костомаровим* з питань російської історії. Як норманіст, Г. в *«Отечественных записках»* (1860. № 3) опублікував статтю *«Литва или Скандинавия»*, в якій обстоював свої погляди. *Костомаров* у докладній рецензії *«Заметка на возражения о происхождении Руси»* (*Современник*, 1860. Т. 80, кн. 4) дав відповідь автору цієї статті.

Літ.: *Грот К. Я.* Матеріали для живописання академіка Я. К. Грота (1812—1893): В 2 т. СПб., 1912. [Т. 1—2]; *Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук*. 1913. Т. 90, № 3; *Столетие рождения Я. К. Грота* // *Ист. вестн.* 1913. № 2; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

М. С. Грушевський

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866—1934) — український історик, соціолог, організатор науки, політичний, державний та громадський діяч. Народився у місті Холмі (тепер місто Хелм, Польща) у сім'ї вчителя. Закінчив Тифліську гімназію (1886) та історико-філологічний факультет *Київського імператорського університету Св. Володимира* (1890), в якому навчався у В. Антоновича. У 1894 р. очолював новостворену кафедру всесвітньої історії у Львівському університеті. Реорганізував та очолював Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1897—1914), зокрема редагував його *«Записки»* (з 1895 р.). Один із засновників Української національно-демократичної партії (1899). У 1905—1907 рр. тривалий час мешкав у С.-Петербурзі. Брав участь у роботі української фракції Першої Державної думи Російської імперії та редакції *«Украинского вестника»*. Пізніше провадив активну наукову і суспільно-політичну діяльність в Києві. Один із фундаторів газети *«Рада»* (1906). У 1907 р. за ініціативою Г. засновано Українське наукове товариство у Києві. У листопаді 1914 р. заарештований як *«мазепинець»* та прихильник Австро-Угорщини. У 1915 р. висланий до Симбірська, звідки його, завдяки клопотанням *Російської академії наук*, переведено до Казані, а пізніше (1916) — до Москви під нагляд поліції. Після Лютневої революції 1917 р. Г. повернувся до Києва, де був обраний головою Української Центральної Ради, а у квітні 1918 р. — Президентом Української Народної Республіки. У 1919 р. залишає Україну. На еміграції засно-

вує Український соціологічний інститут у *Празі*, який пізніше перебирається до *Відня*. Обраний академіком Всеукраїнської академії наук (1923). У березні 1924 р. повертається до Києва, де розгортає широку науково-дослідну та науково-організаційну діяльність. Академік АН СРСР (1929). У березні 1931 р. заарештований за звинуваченням у керівництві буфаторською контрреволюційною організацією «Український національний центр». Після звільнення Г. був змушений переїхати до Москви. Автор понад двох тисяч наукових праць, серед яких фундаментальні студії: «Історія України-Руси» (У 10 т., 13 кн. 1898—1936), «Ілюстрована історія України» (1911); «Історія української літератури» (У 5 т. 1923—1927) та чимало інших. У 2002 р. розпочато видання п'ятдесяти томного зібрання творів Г. Під керівництвом та опікою Г. виховано кілька поколінь українських істориків, зокрема таких визначних, як О. Баранович, В. Гарасимчук, О. *Гермайзе*, І. Джиджора, П. Клименко, М. Кордуба, І. Кревецький, І. *Крип'якевич*, М. Ткаченко, С. Томашівський, М. Чубатий, С. Шамрай, В. Юркевич. Історичні погляди та світогляд Г. формувалися й еволюціонували від ідей романтичного народництва (М. *Максимович*, М. *Костомаров*) через «позитивне знання» (В. Антонович, Г. Бокль, О. Конт, Г. Спенсер) до соціальної історії в дусі переосмисленої соціології Е. Дюркгейма (див. *Народницький напрям*, *Позитивізм*, *Романтизм*). У своїх працях Г. спростував уявлення про українську минушину як частину загальноросійської, зокрема обґрунтував тезу про міфотворчість «звичайної схеми» руської історії. Як учений тримався думки, що Київська держава є творенням української, а Володимирсько-Московська — російської народності. У наукових працях Г. по-

рушено і розглянуто низку соціологічних проблем, пов'язаних з історичним пізнанням. Зокрема, Г. обстоював ідею про вирішальну роль в історії конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій, а також їхнього періодичного чергування. За стилем мислення Г. належав до соціологізуючих істориків, які спиралися на модернізовані позитивістські засади із включенням різноманітних методологічних підходів та інтерпретували історію на широкий етносоціальний основі. Г. як учений особливо в ранній період формувався під інтелектуальним впливом наукових і публіцистичних студій Костомарова. Деякі вчені розглядають Г. як ідейного спадкоємця Костомарова та найвизначнішого репрезентанта народницького напрямку в українській історіографії початку ХХ ст. Г. є автором низки досліджень про Костомарова як історика, етнографа, публіциста, полеміста та діяча українського національно-визвольного руху. У статті «Українська історіографія і Микола Костомаров» (1910) Г. всебічно розглянув його творчість в галузі історії і дав їй високу оцінку. У науковій розвідці «Костомаров і новітня Україна» (1925) Г. схарактеризував Костомарова як політичного діяча, ідеолога українського відродження та борця супроти бюрократично-самодержавного режиму старої *Росії*. На думку Г., Костомаров уже в Кирило-Мефодіївський період (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) був ідеологічним лідером України. З різноманітних видів творчості Костомарова Г. звернув особливу увагу на його науково-публіцистичні студії, які докладно охарактеризував у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (1928), що був виданий за його редакцією. Останні, за оцінкою Г., становлять більший інтерес, ніж власне наукові твори Костомарова. За редак-

цією Г. був також опублікований збірник «Етнографічні писання Костомарова» (1930). Розглядаючи наукову і літературну творчість Костомарова в цілому, Г. наголошував на її громадянській спрямованості та значенні для становлення української ідеї в новітні часи. Помер Г. у Кисловодську (тепер Ставропольський край Російської Федерації) за нез'ясованих до сьогодні обставин після хірургічного видалення карбункулу. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

Тв.: *На спомин* Миколи Костомарова (7 квіт. 1885 р.) // Рада. 1907. № 82.; *Микола Костомаров* // Село. 1910. № 16; *Українська історіографія* і М. Костомаров // Літ.-наук. вістн. 1910. Кн. 5; *Костомаров* і новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. 1925. № 3; *3 публіцистичних писань* Костомарова // Наук.-публіцист. і полем. писання Костомарова. К., 1928; *Етнографічне діло* Костомарова // Етногр. писання Костомарова. К., 1930.

Літ.: *Науковий збірник*, присвячений професору Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Л., 1906; *Ювілейний збірник* на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності: У 3 ч. К., 1929. Ч. 1–3; *Документальні матеріали* М. С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР: Каталог / Уклав С. М. Кіржаєв. К., 1991; *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембридж, 1991; *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: Історичні розвідки / Упоряд. і авт. передм. Є. Пшеничний. Дрогобич, 1992; *Пінчук Ю. А., Гриневич Л. В.* Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова // Укр. іст. журн. 1992. № 4; *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.* С. Грушевський і Акаде-

міа. К., 1993; *Винар Л.* Михайло Грушевський в українській і світовій історії: У 125-ліття з дня народження. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Київ, 1993; *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: Історик і будівничий нації / Вступ. ст. І. Гирича. Нью-Йорк; Торонто; Київ, 1995; *Михайло Грушевський і Західна Україна:* Доп. й повідомл. наук. конф. (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.): До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. Л., 1995; *Михайло Грушевський і львівська історична школа:* Матеріали конф. (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.). Нью-Йорк; Львів, 1995; *Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. К., 1996; *Гоцуляк В. В.* Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби. Черкаси, 1996; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. К., 1996; *Михайло Грушевський:* Між історією і політикою (1920–1930-ті роки): 36. документів і матеріалів. К., 1997; *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський / Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997; *Михайло Грушевський* — погляд із сьогодення: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського. Т., 1997; *Винар Л.* Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток / Ред. і упоряд. І. Гирич. Київ; Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998; *М. Грушевський і сучасна історична наука:* Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.). Л., 1999; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНІП» і останні роки (1931–1934). К., 1999; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). К., 1999; *Масненко В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. Київ; Черкаси, 2000; *Гирич І. Б.* Спадщина М. С. Грушевського і сьогодення

// Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. К., 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога; *Михайло Грушевський*: Перший президент України, академік: Біобібліографія (1885—2000 рр.) / Уклад. Б. Грановський. К., 2001; *Михайло Грушевський* — науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. праць. К., 2002; *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919—1924 рр. // Укр. іст. журн. 2002. № 1; *Ващенко В. В.* Неврастення: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису — сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). Д., 2002; *Тельвак Віталій.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX ст.): Монографія. Нью-Йорк; Дрогобич, 2002; *Тельвак Вікторія.* Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського // Історіогр. дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14.

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович (1877 — близько 1943) — український історик, літературознавець. Молодший брат видатного вченого і державного діяча *України* Михайла Сергійовича *Грушевського*. Народився в губернському місті Ставрополі (тепер адміністративний центр Ставропольського краю Російської Федерації). Закінчив *Київський імператорський університет Св. Володимира* (1899). Працював у навчальних закладах *Одеси, Москви, С.-Петербурга, Києва* (професор Київського університету в 1918—1919 рр.). Діапазон його наукових досліджень досить широкий. Перу Г. належить понад 100 праць, зокрема книжка «Из современной украинской литературы. Очерки и характеристики» (1909). Г. є автором низки робіт про життя і діяльність *Костомарова*. Серед них — брошура «Из харьковских лет Н. И. Костомарова» (СПб., 1908), що містить чотири розділи: I. Роки студентства. II. Етнографічні захоплен-

ня. III. Літературні досвіди. IV. Наукові праці. У брошурі дано оцінку Костомарову як письменнику, котрий, на думку автора, зі своїми драматичними сценами «*Сава Чалій*», збірками віршів «*Українській баллади*» та «*Вітка*» й

трагедією «*Переяславська ніч*» — є письменником українським. Г. охарактеризував також Костомарова як історика: «Пред нами молодой ученый со сложившимся уже историческим мировоззрением. Демократическое понимание истории проведено им уже в своих харьковских работах, и навсегда останется он верен этим своим историческим взглядам, оформившимся под влиянием исторических указаний профессора Лунина, с одной, и под влиянием непосредственной связи с народом и этнографических интересов — с другой стороны». У серпні 1938 р. Г. був заарештований у Києві НКВС як один з учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації, у жовтні 1939 р. засуджений до 5 років заслання в Казахстан (Павлодарська область). Там, мабуть, і помер. Місце поховання невідоме. Реабілітований у вересні 1989 р.

Тв.: Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1907. Т. 79; *Нові матеріали до біографії Костомарова* // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. 1908. Кн. 1.

Літ.: Реєстр головніших праць проф. О. С. Грушевського // Зап. іст.-філол. від. ВУАН. К., 1923. Кн. 2/3; *Пиріг Р. Я.* Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК-ГПУ — НКВД-КГБ. 1994. № 1; *Качкан В. А.* Українське народознавство в іменах: Навч. посіб.: У 2 ч. К., 1995. Ч. 2; *Матяш І.* Літературознавець, історик, архівіст: Олександр

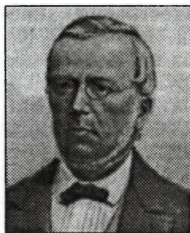

О. С. Грушевський

Грушевський // Слово і час. 1998. № 8; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). К., 1999; *Приходько Л. Ф.* Олександр Грушевський — дослідник історії України // Студії з архівної справи та документознавства. К., 2004. Т. 11; *Пиріг Р. Я.* Олександр Сергійович Грушевський // Зневажена Клію: 36. на пошану акад. П. Т. Тронька. К., 2005; *Приходько Л. Ф.* Олександр Сергійович Грушевський — історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Держ. ком. архівів України. Наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. К., 2005.

ГУЛАК Микола Іванович (1822–1899) — український громадсько-політичний діяч, педагог, учений. Походив з дворян. Народився на Полтавщині. (За іншими даними, народився 1821 р. у *Варшаві*.) Закінчив юридичний факультет у Дерптському університеті (1843), здобув ступінь кандидата правознавства (1844). Переїхав до *Києва*, де працював перекладачем в Археологічній комісії (див. *Київська археологічна комісія*) та чиновником при канцелярії генерал-губернатора (1845–1847). Увійшов до гуртка «Київська молода», членами якого були *В. Білозерський*, *П. Куліш* та інші діячі українського національно-визвольного руху. На рубежі 1845–1846 рр. разом з *Костомаровим* і *В. Білозерським* заснував таємне Кирило-Мефодіївське братство («Україно-слов'янське товариство»; — див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), був одним з авторів його програмних документів, зокрема Статуту. Причетний до складання «*Книги буття українського народу*». За політичними переконаннями — республіканець. Як кирило-мефодіївець зазнав жорсткого покарання — ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці (1847–1850). Після закінчення терміну ув'язнення прова-

М. І. Гулак

див педагогічну й наукову діяльність в Україні, Грузії, Азербайджані. Автор багатьох праць з історії, філософії, математики, філології, юриспруденції та інших наук, а також перекладів класичних творів з грузинської, іранської, англійської та інших мов. Помер у Гянджі (Азербайджан). Г. — найближчий друг і соратник *Костомарова* в Києві. Після заслання *Костомаров* і Г. підтримували епістолярний зв'язок. Під час роботи V Археологічного з'їзду на Кавказі (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*) вони зустрічалися в *Тифлісі* (1881). Листи Г., які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 22), свідчать, що він високо цінував громадсько-політичну діяльність *Костомарова*, його внесок у розвиток науки і визвольних ідей. На думку *Костомарова*, Г. — це людина найвищої християнської моральності, яка під час слідства в *С.-Петербурзі* хотіла взяти на себе одну все те, що могло бути визнане злочинним.

Літ.: *Стороженко П.* Кирило-Мефодієвские заговорщики (Н. И. Гулак) // Киев. старина. 1906. № 2; *Семевский В. И.* Н. И. Гулак // Галерея шліссельбургских узников. СПб., 1907. Т. 1; *Зайончковский П. А.* Кирило-Мефодієвское общество. М., 1959; *Сергієнко Г. Я.* Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1983; *Іванчук Р. І.* Четвертий вимір. К., 1984; *Марахов Г. И.* С верой в будущее: Революционер-демократ Н. И. Гулак. К., 1989; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Козачок Я. В.* Микола Костомаров. Штрихи до портрета (Кирило-Мефодіївське братство і таємні товариства в Україні першої половини XIX ст.). Т., 1998.

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ Петро Петрович (1790—1865) — український поет, історик і культурно-просвітній діяч. Народився в містечку Городище (тепер місто у Черкаській області *України*) у сім'ї священика. Навчався в Київській духовній академії. Не закінчивши її, пішов учителювати в маєтки польських поміщиків. У 1817 р. став вільним слухачем *Харківського університету* й активним співробітником перших українських журналів. У 1821 р. захистив дисертацію на ступінь магістра історії. Був одним з авторитетних учених університету. З 1828 р. — професор історії, з 1838 р. — декан словесного відділення, в 1841—1849 рр. — ректор Харківського університету. Г.-А. увійшов в історію української літератури як байкар і автор балад. Підтримував тісний зв'язок з М. *Максимовичем*, вислав йому записані народні пісні й казки. Був особисто знайомий з *Костомаровим*, який ще студентом Харківського університету з 1835 р. жив у його будинку. Як згадував Костомаров, тут він із великим захопленням вивчав історію і проводив дні і ночі за читанням всіляких історичних книжок. У 1836 р. Г.-А. відмовився брати з Костомарова гроші за помешкання і запропонував йому викладати історію його синам. На такому становищі Костомаров прожив у нього до січня 1837 р. У 1840 р. Г.-А. екзаменував Костомарова з російської історії на ступінь магістра і позитивно оцінив його знання, але дисертацію не підтримав, вважаючи, що її тема («*О причинах и характере унии в Западной России*») близька до сучасних подій і тому не може бути предметом наукової праці. До нової дисертації Костомарова «*Об историческом значении русской народной поэзии*» він також поставився негативно, хоча й не перешкодив її захисту в 1844 р. З огляду на це Костомаров пи-

сав в «*Автобиографии*»: «Профессор философии Протопопов первый не одобрил ее (диссертацию) и находил, что такой предмет, как мужицкие песни, унижен для сочинения, имеющего целью приобретение ученой степени; но всего страннее, что против этой темы был и Артемовский-Гулак, несмотря на то, что по правде считался лучшим знатоком малороссийской народности, как это и доказывали его собственные малорусские сочинения... Одним из превосходнейших его малорусских произведений была басня «Пан та собака», явно обличавшая темные стороны тогдашнего крепостного права». На думку Костомарова, Г.-А. як поет і людина був іншою особою, ніж професор. Намагаючись все життя грати роль професора російської історії, ректора університету і попечителя двох жіночих інститутів, він не досяг своєї мети — не здобув ні популярності, ні пам'яті нащадків на цій ниві, але набув безсмертя як народний український поет; ніхто не перевершив його в знанні усіх відтінків української народності й у незрівнянному мистецтві передавати їх поетичними образами і чудовою народною мовою.

Тв.: *Байки*, балади, лірика. К., 1958; *Твори*. К., 1964.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Айзеништок* І. Я. Гулак-Артемовський. Х., 1927; *Науково-інформаційний бюлетень* Архівного Управління УРСР. 1965. № 3.

ГУРЖІЙ Іван Олександрович (1915—1971) — український історик, член-кореспондент АН УРСР (1958), доктор історичних наук (1954), професор (1955). Народився в селі Худяки Київ-

П. П. Гулак-Артемовський

І. О. Гуржій

ської губернії (тепер Черкаського району Черкаської області, *Україна*) в селянській сім'ї. У 1932 р. закінчив сільську школу і вступив на педагогічні курси в *Черкасах*. Працював учителем, навчався в Черкаському педагогічному інституті. У 1936—1941 рр. — студент історичного факультету Одеського університету. Учасник Великої Вітчизняної війни (1941—1945). З 1945 р. — аспірант, з 1948 р. — старший науковий співробітник, з 1955 р. — завідувач відділу історії феодалізму, з 1958 р. — заступник директора Інституту історії АН УРСР (тепер Інститут історії України НАН України). У 1963—1968 рр. — академік-секретар відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР і член Президії АН УРСР, з 1969 р. — заступник директора і завідувач відділу історіографії і джерелознавства Інституту історії АН УРСР. Г. — автор праць з історії України другої половини XVIII — XIX ст., у яких досліджено найважливіші питання її соціального, господарського, культурного і політичного життя, місце економіки на внутрішньому ринку, а також у зовнішній торгівлі. Його праці вирізняються фундаментальною джерельною базою, широтою охоплення досліджуваних проблем і є цінним внеском в історіографію України. У 60-х роках XX ст. учений був одним з ініціаторів розширення в АН УРСР наукових досліджень про життя і творчість *Косто-*

марова, його діяльності як кирило-мефодіївця (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Під керівництвом Г. підготовлено й захищено дисертацію про Костомарова *Ю. Пінчука* на тему «М. І. Костомаров як історик України» (К., 1971). Помер Г. у *Києві*, похований на Байковому кладовищі.

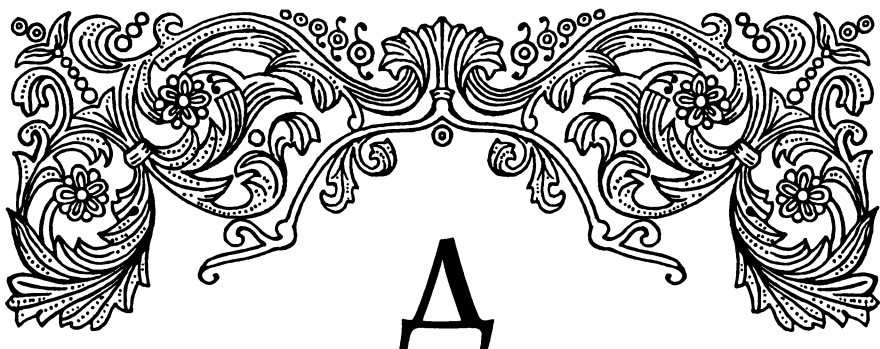
Тв.: *Розвиток* товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К., 1962; *Україна* в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968.

Літ.: *Санцевич А. В.* І. Гуржій: Життя і творчість // Історія та історіографія України. К., 1985; *Пінчук Ю. А.* Спомин про І. О. Гуржія // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: 36. наук. праць і спогадів. К., 1998. Чис. 2; *Смолій В. А.* І. О. Гуржій — вчений і людина // Там само.

ГУСТИНСЬКИЙ МОНАСТИР — чоловічий Свято-Троїцький монастир у селі Густиня *Полтавської губернії* Прилуцького повіту (тепер Прилуцького району Чернігівської області, *Україна*). Г. м. заснований у 1600 р., був одним із центрів ідейної боротьби в Україні за православну віру. Г. м. — унікальна пам'ятка культури, архітектурний ансамбль у стилі українського бароко. *Костомаров* відвідав цей монастир у 1883 р. разом з *Д. Мордовцем*, який гостював у нього в *Дідівцях*. Мордовець згадував, що вони уважно оглянули монастир, храм Петра і Павла, бачили старовинний портрет гетьмана Самойловича у всьому його гетьманському вбранні.

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875—1885 // Рус. старина. 1885. № 12.

«ДАВНО ЛИ МАЛАЯ РУСЬ СТАЛА ПИСАТЬСЯ МАЛОРОССИЕЮ, А РУСЬ — РОССИЕЮ?» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в газеті *«Голос»* (1868. № 67) під псевдонімом *Иван Богучаров*. Увійшла у редакційний збірник *М. Грушевським* «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова», опублікований у Києві (1928), а також до книжки *«Земские соборы»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*. У статті автор полемізує з *М. Максимовичем* стосовно вживання назв *«Мала Русь»*, *«Малороссия»*, *«Русь»* та *«Россия»*.

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ДВА СЛОВА М. П. ПОГОДИНУ» — нотатка *Костомарова*. Надрукована в часопису *«Архив исторических и практических сведений, относящихся до России»* (1859. № 3), що видавався *М. Калачовим* у *С.-Петербурзі*. Написана у відповідь на зауваження *М. Погодіна* до статті Костомарова *«Должно ли считать Бориса Годунова основателем крепостного права?»*, опублікованої в № 2 *«Архива»* *М. Калачова* за 1859 р.

«ДВЕ РУССКИЕ НАРОДНОСТИ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису *«Основа»* (1861.

№ 3). Увійшла в дещо переробленому вигляді до I тому *«Исторических монографий»* (видання *Д. Кожанчикова*, СПб., 1863, 1872), до серії *«Руська історична бібліотека»* (Т., 1886) і до книжки *«Собрания сочинений Н. И. Костомарова»* (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1903. Кн. 1, т. 1). Була також надрукована в книжці *«Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова»* (Л., 1906; 2-ге вид. 1914). Здійснювалися й окремі її видання, деякі з них — за кордоном: *«Peux nationalites russes: Traduit de l'Ukrainien»* / Par Gustave Brocher (Lausanne, 1916), *«Дві руські народності»* / Передм. *Д. Дорошенка* (Київ; Лейпциг, [1923]) та *«Две русские народности»* / Предисл. *В. Дорошенка* (Київ; Харьков, 1991). Увійшла до книжки *«Бунт Стеньки Разина»* (М., 1994) із серії *«Актуальная история России»*. У цій статті автор розвиває й обґрунтовує свою тезу про відмінності українського і російського народів, спочатку сформульовану ним у магістерській дисертації *«О причинах и характере унии в Западной России»* (1841). Поява цієї статті в 60-х роках XIX ст. була пов'язана з необхідністю спростувати думку політичних мислителів, які хотіли, щоб на Русі існувала тільки одна — російська — народність, і не терпіли, коли їм указу-

вали не на одну, а на кілька народностей, які існували — нехай навіть і в минулому. Публікація статті викликала нападки на Костомарова та звинувачення його в сепаратизмі, *українофільстві*, а пізніше — у *москвофільстві*, українському буржуазному націоналізмі тощо, хоча сам він не применшував значення жодної народності (див. *Дорошенко Д. І., Етнопсихологія, Янів В. М., «Правда москвичам о Руси»*). На його думку, український і російський народи доповнюють один одного, і їх зближення корисне для них обох, але за умови, що кожен буде свято зберігати свою окрему автономію.

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

ДЕЛЛЕН Олександр Карлович (1814—1882) — російський філолог. Народився в губернському місті Мітава Курляндської губернії (тепер місто Єлгава, Латвійська Республіка). Закінчив Дерптський університет (1836), в якому захистив магістерську дисертацію (1838). З 1857 р. — викладач кафедри грецької і римської словесності *Київського імператорського університету Св. Володимира*, а з 1867 р. — кафедри римської словесності *Харківського університету*. Костомаров, ще ад'юнктом кафедри російської історії Київського університету (1846—1847) особисто знав Д., котрого згодом назвав в *«Автобіографії»* серед осіб, які з честю посідали кафедри. На думку Костомарова, він, як і професор І. Нейкірх (за походженням обидва німці), був чесною людиною, завжди відданою науці, і надзвичайно суворим цінителем студентських обдаровань та успіхів.

Літ.: *Биографический словарь профессоров и преподавателей Импера-*

торского университета Св. Владимира (1834—1884) / Сост. и изд. под. ред. В. С. Иконникова. К., 1884; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ДЕЛЯНОВ Іван Давидович (1818—1897) — державний діяч Росії, граф. Народився у Москві. Закінчив юридичний факультет *Московського університету* (1838). Почесний член *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1859). У 1861—1882 рр. — директор *Публічної бібліотеки у С.-Петербурзі*. Обіймав посади члена *Державної ради* (1874), міністра народної освіти (1882—1897). При ньому введено університетський статут (1884), що позбавляв навчальні заклади колишньої автономії. Костомаров був із Д. у службових стосунках. Д. як попечитель *Петербурзького усьогового округу* був причетний до заборони виступу Костомарова з промовою про К. Аксакова (див. *«О значении критических трудов Константина Аксакова по русской истории»*) на зборах у *С.-Петербурзькому імператорському університеті* (1861).

Літ.: Хрущов І. П. Памяти гр. И. Д. Делянова. СПб., 1898; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ДЕ-МЕЛЬЯН Лаура Осипівна (?—1862) — у дівоцтві баронеса Брікен, начальниця жіночого *Київського зразкового пансіону*, відкритого в Києві 1843 р. У цьому пансіоні Костомаров викладав історію (1845—1847). У ньому навчалися Аліна Леонтіївна *Крагельська* (яка стала в лютому 1847 р. нареченою Костомарова, а в травні 1875 р. — його дружиною) та її сестра Стефанія (див. *Крагельська С. Л.*). Коли в березні 1847 р. Костомарова було заарештовано в Києві як учасника *Кирило-Мефодіївського братства* (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) і доправлено до *С.-Петербур-*

бурга, пані Д.-М. намагалася полегшити долю підслідного і його близьких. Вона надала свій екіпаж матері Костомарова Тетяні Петрівні (див. *Костомарова Т. П.*), його нареченій та її матері для поїздки у столицю, а пізніше, проживаючи у С.-Петербурзі, сприяла налагодженню листування між Аліною Леонтіївною і Костомаровим, який перебував на засланні в *Саратові*.

Літ.: Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ДЕ-МЕЛЬЯН Пилип (? — близько 1847) — брат знаменитого Робесп'єра (за повідомленням *Костомарова*), який втік з *Парижа*. Чоловік начальниці жіночого *Київського зразкового пансіону* Лаури Осипівни *Де-Мельян*. Був особисто знайомий із Костомаровим, у 1845 р. представляв його як нового вчителя у класі зразкового пансіону.

Літ.: Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ НАПРЯМ (школа, течія) в історіографії — термін для позначення провідної генералізуючої, об'єднавчої ідеї наукового розвитку в українській історіографії 20–30-х років ХХ ст. та в історичній науці інших країн (*Росія*, *Німеччина* і т. д.) упродовж різних періодів. Застосовується для відображення процесу неформальної інституціоналізації науки в інтелектуальній історії *України*. Типовими передумовами виникнення Д. н. виступають: об'єднання етнічних земель, трансформація багатонаціональної держави в національну, консолідація національної еліти, ствердження національної ідентичності

та ін. В українській історичній науці Д. н. постав під впливом: 1) національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.; 2) повоєнної інтелектуальної та духовної кризи 20-х років ХХ ст.; 3) суспільно-політичних та наукових здобутків західноєвропейської думки. Крім того, Д. н. виник як на основі часткового запозичення інтелектуального спадку істориків-народників — ідея самостійності та безперервності українського історичного процесу (схема М. *Грушевського*), так і його заперечення (роль народних мас, ідея соціального поступу в історії). Засновники Д. н. — В. Липинський та С. Томашівський. У 20–30-х роках ХХ ст. до Д. н. української історіографії належав ряд відомих істориків, зокрема В. Гарасимчук, І. Джиджора, Д. Дорошенко, М. Кордуба, І. Кревецький, І. Крип'якевич, В. Кучабський, а також молоді дослідники М. Андрусак, В. Заїкин, Б. Крупицький, Д. Оляничин та ін. Д. н. справив помітний вплив як на студії істориків у радянській Україні (О. Оглоблин, Л. Окіншевич та ін.), так і на українську зарубіжну історіографію (40–80-ті роки ХХ ст.). Цей напрям відображав реакцію тогочасної історичної думки і гуманітарної сфери суспільства на соціокультурне середовище та умови, в яких розгортався науковий процес, віддзеркалював перенесення проблем і потреб тодішнього українства на реконструкцію історичного минулого, виступав як своєрідна рефлексія, яка фіксувала взаємовідносини між тодішньою реальністю та минувиною, вказувала на спрямованість пізнавальної ситуації, провідні тенденції науково-історичного процесу. Водночас ряд сучасних дослідників наголошує на розмитості меж між Д. н. та *народницьким напрямом* в українській історичній науці першої третини ХХ ст., підкреслює абстрактність та умовність

його змістового наповнення (І. Гирич, Я. Дашкевич та ін.). Наукова творчість істориків-державників в українській історіографії вирізняється наявністю таких рис: 1) пріоритетне дослідження «державних періодів» української історії (княжа доба, епоха України-Гетьманщини, національна революція та громадянська війна 1917–1921 рр.); 2) контрасте висвітлення і контрверсійна інтерпретація на засадах цивілізаційного або культурного перехрестя різних чинників історичного процесу (географічних, природничих, політичних, етно- та соціокультурних, психологічних, геополітичних) стосовно виникнення, функціонування і руйнації державних організацій, які здебільшого репрезентовані у формі дихотомічного протиставлення: *народ* (народні маси) — аристократія (провідна верства), егалітаризм — елітаризм, Схід — Захід, римо-католицький — візантійсько-православний світ, хліборобська — кочова культура та ін.; 3) західноєвропейська культурно-історична орієнтація, а саме — використання інтелектуальних здобутків європейської думки та методологічного інструментарію через його засвоєння й адаптацію до українських потреб, зокрема для обґрунтування самоцінності ідеї національної державності, пояснення чергування «державних» та «бездержавних» періодів (скептично-релятивістська філософія історії, історична циклічність, містично-релігійне чи морально-етичне витлумачення ідеї поступу в історії та ін.); 4) пріоритетна увага до висвітлення та інтерпретації проблеми ролі національної еліти і визначної особистості в історії державного будівництва. Представники Д. н. в українській історіографії ставилися до Костомарова та його наукового доробку неоднозначно. Вони акцентували увагу на типологічних узагальненнях Костомарова стосовно національної

своєрідності українців та росіян, зокрема на етнопсихологічних і соціальних рисах костомаровських характеристик. Відтак праця Костомарова «*Две русские народности*» розглядалася Д. Дорошенком як «євангеліє українського націоналізму». Позитивно оцінювалися думки Костомарова про перехід князівської доби через литовсько-польську в козацькі часи, що тлумачилися як спроба продемонструвати безперервність українського історичного процесу. Водночас учені Д. н. здебільшого ігнорували або сприймали скептично-негативно погляди Костомарова стосовно федеративних засад (див. *Федералізм, Федерація*) майбутньої слов'янської державної організації, *панславізму*, ролі народних мас в історичному процесі тощо. Історики-державники наголошували також на негативному ставленні Костомарова до державної організації в українській історії. Зокрема, підкреслювалося, що на рецепцію вченого стосовно цієї проблеми негативно вплинуло його ставлення до *Російської держави*, яке він переносив і на інші держави та державні утворення. Загалом для представників Д. н. в інтерпретації творчості Костомарова характерне домінування проблем етнічної та політичної самоідентифікації українського народу, етнопанціонального антагонізму росіян та українців (див. *Дорошенко Д. І., Етнопсихологія, Крупницький Б. Д., Мацьків Т. І., Народ, Народницький напрям, Янів В. М.*).

Літ.: Томашівський С. Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. Л., 1919; Липинський В. Історичні студії та монографії. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ; Відень, 1920; (Філадельфія, 1991); Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Прага, 1923; Кривецький І. Відродження на-

ціонально-державної думки в українській історіографії // Літопис політики, письменства і мистецтва (Берлін). 1924. № 3; *Його ж.* Українська історіографія на переломі // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка 1924. Т. 134/135; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Відень, 1926; *Томашівський С.* Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика. Л., 1926. № 1; *С. Томашівський:* Історик, політик, публіцист. Л., [1931]; *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917–1956 / Translated by R. Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. New York, 1957. Vol. 5/6, N 4(18), 1/2(19/20); *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей [На правах рукопису]. Мюнхен, 1959; *Пеленський Я.* В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. журн. 1992. № 2; *Потульніцький В. А.* Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992; *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; *Пінчук Ю. А.* Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). Х., 1995; *Ясь О. В.* Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив // Історія укр. середньовіччя: Козацька доба: 36. наук. праць: (На пошану О. М. Апанович): У 2 ч. К., 1995. Ч. 1; *Ісаєвич Я. Д.* «Народницький» і «державницький» напрями української класичної історіографії в інтерпретації істориків кінця ХХ ст. // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.): Матеріали Всеукр. наук.-освітньої конф. (Глухів, груд. 1996 р.) / Ред. В. Г. Сарбей. Київ; Глухів, 1996; *Водо-*

тика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. Київ; Херсон, 1998; *Ясь О. В.* Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії // Історіографічні дослідж. в Україні: (На пошану д-ра іст. наук Ю. А. Пінчука). К., 1998. Вип. 8; *Гурич І. Б.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.): 36. / Ред.: Я. Грицак, Я. Дашкевич. Л., 1999; *Дашкевич Я. Р.* Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.): 36. / Ред.: Я. Грицак, Я. Дашкевич. Л., 1999; *Ясь О. В.* Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні дослідж. в Україні: Наук. зб. пам'яті Ф. П. Шевченка. К., 1999. Вип. 7; *Гурич І. Б.* «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення поняття // Молода нація: Альманах. 2000. № 4.

ДЕРМАНСЬКИЙ МОНАСТИР — один з найдавніших монастирів на території

Дерманський Свято-Троїцький монастир. Гравюра. ХІХ ст.

України. Заснований на Волині наприкінці XV ст. українським магнатом князем Василем Федоровичем Острозьким. Монастир відомий причетністю до антиуніатської боротьби, яка тривала в Україні в кінці XVI — першій половині XVIII ст. У XVIII ст. Д. м. захопили уніати. Костомаров, коли працював викладачем у Рівненській гімназії (1844—1845), дуже цікавився історичними пам'ятками, відвідував монастирі, фортеці тощо. Під час Різдвяних свят 1845 р. він побував у Д. м.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук Ю., Пасеченко Г.* З волинських років М. І. Костомарова // *Осягнення історії*: 36. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999.

ДЕРПТ — за життя Костомарова місто на річці Емба (Емайгі), яка неподалік впадає в Чудське озеро (тепер місто Тарту, Естонська Республіка). У 1030—1224 рр. та 1893—1919 рр. офіційна назва міста — Юр'єв. Із 1721 р. — у складі Російської імперії. У 1783—1917 рр. — повітове місто Ліфляндської губернії. Костомаров знав декого з відомих особистостей, що закінчили університет у Д. (там було українське земляцтво). Серед них — М. Гулак, один з його найближчих друзів і соратників по Кирило-Мефодіївському братству, організованому наприкінці 1845 — на початку 1846 р. у Києві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), професор С.-Петербурзького імператорського університету О. Саєвич. Д. згадується в багатьох творах Костомарова, а також в його «Автобіографії», де є відомості про своєрідну ментальність вихідців і вихованців з цього міста.

Літ.: Пулат Р., Тарвел Э. История г. Тарту. Таллинн, 1980; Костомаров Н. И. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

«ДЕЛО И ОТДЫХ» — дитячий журнал, що видавався в С.-Петербурзі в 1864—1866 рр. письменницею і перекладачкою Є. Ахматовою. У журналі «Д. и о.» (1865. Т. 1) уперше була надрукована стаття Костомарова «Вече и вечевое устройство в древней Руси».

Літ.: *Литературное наследие* Н. И. Костомарова. СПб., 1890.

«ДЕЛО О ДЬЯЧКЕ ВАСИЛИИ ЕФИМОВЕ, КАЗНЕННОМ В НОВГОРОДЕ СОЖЖЕНИЕМ ЗА ЛОЖНОЕ ЧУДО В 1721 ГОДУ» — публікація Костомарова. Надрукована у щомісячному історичному часопису «Русский архив» (1867. № 12), який видавався в Москві П. Бартеневим. Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России».

Літ.: *Литературное наследие* Н. И. Костомарова. СПб., 1890.

«ДЕНЬ» — щотижнева газета. Видавалася в Москві у 1861—1865 рр. І. Аксаковим. Виступала з позицій слов'янофільства, розмішувала на своїх сторінках памфлети, спрямовані проти Костомарова. У них він звинувачувався в недоброзичливості до Росії, приниженні великих людей російської історії тощо. Костомаров захищався від цих нападів на сторінках газети «Голос» та інших, а також надсилав у газету «Д.» свої спростування (див. «Ответ "Московским ведомостям"», «Письмо к редактору» [IV], «Ответ г. Малоросс-Волынцу»).

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

ДИВНОГОРСЬКИЙ УСПЕНСЬКИЙ МОНАСТИР — православний мона-

стир. Заснований у 1635 р. З побудо-
вою міста *Острогозька* (1652) став на-
зиватися Острогозько-Дивногорським.
У 1696 р. за указом Петра I монастир
із Белгородської єпархії був переда-
ний у Воронежську. Архімандритом мо-
настиря в той час був Амвросій, з ним
40 душ братії. У 1699 р. обитель від-
відав Петро I. Закрито монастир у
1786 р. *Костомаров* не раз бував у
ньому, оглянувши його детально й описав:
«Дивногорський монастирь расположен
в чрезвычайно красивой местности над
Доном, близ устья Тихой Сосны. Это
одна из живописных местностей, кото-
рые мне случалось встречать в Рос-
сии. Меловые горы, составлявшие бе-
рега Дона, по своей природной кон-
струкции приняли здесь фантастические
фигуры столбов, колонн, каменных ска-
лов, пристенных башен и т. п.».

Літ.: *Трухачев Н.* Дивногорский Ус-
пенский монастырь // Памятная книжка
Воронежской губернии на 1863—1864 гг.
Воронеж, 1864; *Автобиография Н. И. Ко-
стомарова*. М., 1922.

ДИКАНЬКА — за часів *Костомарова*
село Полтавської губернії (тепер се-
лище міського типу, райцентр Полтав-
ської області, *Україна*). Д. відома з
середини XVII ст. З кінця XVII ст.
була у володінні генерального писаря

(з 1687 р.) і генерального судді (з
1699 р.) Лівобережної України В. Ко-
чубея, засновника українського козаць-
ко-старшинського роду Кочубеїв. Ко-
стомаров після закінчення *Харківського
університету* (1836) захопився ви-
вченням історії українського народу
та його життя, і щоб ближче познайо-
митися з народом за допомогою живо-
го спілкування, здійснював екскурсії
з *Харкова* по сусідніх селах. Взимку
1837 р. відвідав маєток Кочубея. У
той час він почав писати драму (див.
«Мазепа»), сюжетом якої стала відо-
ма історія Мотрони Кочубеїв. В «*Ав-
тобиографії*» Костомаров повідомляє,
що в Д. священник показав йому со-
рочку з кривавими плямами, зняту з
тіла Василя Леонтіювича Кочубея в
день його мученицької смерті.

Літ.: *Автобиография Н. И. Косто-
марова*. М., 1922.

**ДИСПУТ М. КОСТОМАРОВА З М. ПО-
ГОДИНИМ** — публічна наукова дискусія
щодо походження давньої Русі. У
1860 р. в часопису «*Современник*»
(№ 1) було надруковано статтю *Косто-
марова «Начало Руси»*. Вона виклика-
ла заперечення в російського історика
і письменника, професора *Московсь-
кого університету*, академіка М. По-
годіна. Ветеран російської історії ніяк
не міг примиритися з тим, що Костомаров
наважився спростувати теорію про
норманське походження давньорусь-
кої держави. Прибувши до С.-*Петер-
бурга* і зустрівши Костомарова в біб-
ліотеці, Погодін запропонував йому
провести публічний диспут з цього пи-
тання. Костомаров погодився з огляду
на те, що прибуток з продажу квитків
надійде до каси бідних студентів. Дис-
пут відбувся 19 березня 1860 р. Кож-
ний з його учасників залишився при
своїй думці, хоча більшість публіки і
преса схилилися на бік Костомарова
та його припущення про походження

Палац і церква в маєтку Кочубеїв
у Диканьці. Літографія з малюнка
О. Кунавїна. XIX ст.

перших російських князів з *прибалтійських слов'ян*. Таке міркування мало позитивне значення. Воно було альтернативним до поширеного (і визнаного єдино правильним) судження про норманське походження російських князів. Власне кажучи, ні Погодін, ні Костомаров не були абсолютно праві, але після прочитання літописів Костомаров дійшов висновку, що історія прикликання князів є не що інше, як легенда, котра ґрунтується на поглядах, які корінням сягають у міфічний, казковий світ. Крім цього, він зазначив, що його теорія про походження Русі з литовського світу, хоч і не була незаперечною історичною істиною, принаймні доводила норманістам, що походження наших князів і їхніх дружин ще з більшою вірогідністю, ніж зі Скандинавії, можна виводити з інших земель. Таким чином вона підірвала авторитет думок, що до того часу були визнані незаперечними і занесені до підручників як безсумнівна істина. Перебіг цієї наукової дискусії був докладно висвітлений у часопису «Современник» (1860. № 3), що надрукував матеріал «Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым» (І. Письмо Погодина к Костомарову, читанное Погодиным на публичном диспуте. ІІ. Ответ Н. И. Костомарова. ІІІ. Ответ на возражения г. Погодина, читанный г. Костомаровым на том же публичном диспуте. ІV. Приложение: Словесные прения между Погодиным и Костомаровым на диспуте, записанные со слов Погодина и Костомарова В. Мордвиновым). «Публичный диспут...» опубліковано в книжці «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России».

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Грушевський М.* 3 публічних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Кос-

томарова. К., 1928; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ДІДІВЦІ — за життя *Костомарова* село Прилуцького повіту *Полтавської губернії* (тепер село в Прилуцькому районі Чернігівської області, *Україна*). Тут була садиба першого чоловіка Аліни Леонтіївни *Крагельської М. Киселя*. Після його смерті садиба на початку 70-х років XIX ст. стала власністю Аліни Леонтіївни, яка 9 травня 1875 р. обвінчалася з Костомаровим у невеличкій церкві в Д. З Д. пов'язані десять останніх років життя Костомарова. Там він відпочивав і працював, часто залишаючи *С.-Петербург* з весни до осені. Дідівчанський період творчості Костомарова був плідний і позначений написанням оригінальних праць, серед яких «*Эллины Тавриды. Историческая драма в пяти действиях*», пам'ятка мемуарної літератури «*Автобиография*» та ін. Костомаров почував себе в Д. ближчим до природи, прогулюючись садом, луками й полями, спостерігав селянське життя, відвідуючи сіножаті, весілля і т. д. Він записував пісні й думи, здійснюючи свої «історичні» подорожі з Д. по околицях містах і місцевостях, у замки, монастирі, зокрема у знамениті *Густинський монас-*

Будинок А. Костомарової в Дідівцях поблизу Прилук. Фото. 2004

тур та садибу *Тарновських* у *Качанівці*. Костомарови, перебуваючи в Д., запрошували до себе і радо приймали своїх друзів: Д. *Мордовця*, В. *Горленка*, К. *Юнге* та багатьох інших. Не раз гостював у них в садибі видатний кобзар *Остап Вересай*. Багато років у будинку, де жив і працював Костомаров, розміщувалася місцева школа. Тепер будинок напівзруйнований, стоїть без вікон і дверей, хоча вважається філіалом Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського.

Літ.: *Юнге Е. Ф.* Воспоминания (1843—1860 гг.). М., 1913; *Савон О. А.* Дідівці: Садиба творчості і доброти. Прилуки, 1993; *Пінчук Ю.* Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Історичний журн. 2004. № 8; *Панченко В.* Дідівці та Микола Костомаров // День. 2005. 22 жовт.

«ДІТИ СЛАВИ, ДІТИ СЛАВИ!» — незакінчений вірш *Костомарова*. Написаний не пізніше березня 1847 р. Під час арешту Костомарова за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) автограф потрапив у *Третє відділення*, де його помилково сприйняли за твір Т. *Шевченка* і зробили позначку на ньому: «Из бумаг Костомарова. Стихи Шевченка». Цей напис увів в оману М. *Стороженка*, котрий, вивчаючи справи про Кирило-Мефодіївське братство в архіві департаменту поліції, знайшов цей автограф і під довільною назвою «Славянам» уперше опублікував його в «*Киевской старине*» (1897. № 10) як твір Т. Шевченка. Незабаром з'ясувалося, що справжній автор вірша — Костомаров, який відобразив у своєму творі ідеї кирило-мефодіївців. Публікація *Стороженка* вийшла у світ з цензурною купюрою, а без пропусків вірш надрукований у першому томі видань: Костомаров М. І.

Твори в двох томах (К., 1967 і К., 1990), першому томі тритомного збірника документів та матеріалів «Кирило-Мефодіївське товариство» (К., 1990) та «Пам'ятках суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.): Хрестоматія» (Д., 1995).

«ДИТИНКА. ИЗ НАРОДНОГО ПРЕДАНИЯ» — вірш *Костомарова*. Написаний у 1841 р. Вперше надрукований у книжці «*Литературное наследие Н. И. Костомарова*» (СПб., 1890), згодом — у книжці «Твори Амврозия Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914). Увійшов також до видання: Костомаров М. І. Твори в двох томах (К., 1967 і К., 1990).

ДНІПРО — головна річка України, третя за величиною (після *Волги* й *Дунаю*) у Європі (давньогрец. Борисфен, старослов'ян. Славутич). Впадає в Дніпровський лиман *Чорного моря*. З Д. тісно пов'язана історія українського козацтва. *Костомаров*, подорожуючи у 1873 р. історичними місцями *Запорозької Січі*, вирушив з *Катеринослава* вниз по Дніпру, милувався його порогами (див. *Дніпрові пороги*). В «*Автобіографіи*» вчений зазначав, що Д. і його береги здалися

Під Києвом. Малюнок художника Гроте. Олія. 1850

йому більш мальовничими і поетичними, ніж він собі уявляв. Перебуваючи в Києві у середині 40-х років XIX ст., а потім у середині 70-х — на початку 80-х років, Костомаров здійснював прогулянки до Д., часто купався в ньому, щоб оздоровитися. Д. згадується в численних костомаровських творах.

Літ.: Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. К., 1901; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ДНІПРОВІ ПОРОГИ — виходи гранітів, гнейсів та інших порід Українського щита в річищі Дніпра між Дніпропетровськом (див. *Катеринослав*) та Запоріжжям, на території яких у XVI ст. виникла Запорозька Січ. Ці камені повністю перегороджували Дніпро й утворювали дев'ять порогів. У порогах існував природний «козацький хід», по якому з великою небезпекою могли проходити невеличкі судна. Костомаров у 1873 р. здійснив подорож історичними місцями Запорозької Січі, побував на Д. п., які його дуже вразили. Він писав в *Автобиографии*, що «на протязі всього течення Дняпра по порогам оба берега становляться високими; шум прорывающихся через пороги волн слышен более чем за версту». На думку Костомарова, особливо мальовничі пороги *Ненаситець* і *Вольник*. Він милувався водою, що переливалася через

пороги, вслухувався в її рокотання, яке доходило до села, що розкинулося на високому правому березі. Навіть у селі треба було говорити голосніше — такий був гул. У своїх спогадах Костомаров охарактеризував поріг *Вольник*, острови *Княжий*, *Виноградський*, зазначаючи, зокрема, що острів *Хортиця* в давнину звався *Варязький* і в XVI ст. був першим поселенням запорожців під начальством князя Дмитра Вишневецького.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Яворницький* Д. І. Дніпрові пороги. Д., 1989.

«ДО МАР'І ПОТОЦЬКІЙ», до «Марії Потоцької» — вірш Костомарова. Написаний 1841 р. в *Бахчисарай* під час поїздки вченого до Криму. Вперше надрукований в альманасі «*Молодик*» (1843. Ч. 2). Датований 31 липня. Увійшов до «Збірника творів І. Галки» (псевдонім Костомарова; О., 1875), до книжки «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914), а також у видання: Костомаров М. І. Твори в двох томах (К., 1967 і К., 1990). Вірш присвячений легендарній полонянці, князівні й дружині одного з кримських ханів, на честь якої споруджено знаменитий фонтан у *Бахчисарай*, оспіваний О. Пушкіним.

Літ.: *Бахчисарайский* историко-культурный заповедник: Путеводитель. Симферополь, 1995.

ДОБРОЛЮБОВ Микола Олександрович (1836—1861) — російський літературний критик, публіцист, революціонер-демократ. Народився в *Нижньому Новгороді*. У 1857 р. закінчив історико-філологічний факультет Головного педагогічного інституту в *С.-Петербурзі*. Був постійним співробітником часопису «*Современник*», у якому з 1858 по 1860 р. публікувалися статті Костома-

Кодацький поріг на Дніпрі. Літографія Дюпресоара з малюнка М. Вебеля. 1849

рова. Д. особисто знав ученого, відвідував його «вівторки» (див. «Вівторки» М. Костомарова). У березні 1861 р. жваво відгукнувся на диспут Костомарова з М. Погодіним (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним*), надрукувавши у «Свистку», що був додатком до «Современника», теплий опис цього диспуту, підкреслюючи неспроможність теорії норманського походження давньоруської держави. Оцінюючи полеміку, Д. підкреслював, що Костомаров намагається вглядіти в ній боротьбу двох начал — віхового і самодержавного (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова, Єдинодержавність*). Погодін, навпаки, «истоощається в доказательстве того, что у нас никогда никакой борьбы не было...», что в этом именно и заключается противоположность русской истории с историей Запада». Д. вважав, що Костомаров дуже часто займав половинчату позицію стосовно представників офіційного урядового табору. Це особливо яскраво виявилось у згаданому диспуті.

Тв.: Собр. соч.: В 9 т. М.; Л., 1961 — 1964. Т. 1—9.

Літ.: *Евгеньев-Максимов В. Е.* «Современник» при Чернышевском и Добролюбова. Л., 1936; *Рейсер С. А.* Летопись жизни и деятельности Н. А. Добролюбова. М., 1953; *Козьмин Б. П.* Журнал «Современник» — орган революционной демократии // Журнально-публицистическая деятельность Н. Г. Чернышевского и Н. А. Добролюбова. М., 1957.

ДОЛГОРУКОВ Василь Андрійович (1804—1868) — російський державний і військовий діяч, князь, генерал від кавалерії (1856), член Державної ради (1853). Отримав домашню освіту. У 1856—1866 рр. обіймав посаду шефа жандармів і головного начальника *Третього відділення*. Після повернення

Костомарова із саратовського заслання Д. установив за ним поліцейський нагляд. У період студентських заворушень в С.-Петербурзі, після бучі, що сталася на лекції Костомарова (1862), він допитував його, вимагаючи назвати імена ініціаторів, погрожуючи посадити їх негайно у фортецю. З огляду на це в костомаровській *«Автобіографії»* зазначається: «Тогда я стал просить князя (В. А. Долгорукова) не делать этого, так как весь этот беспорядок произошел из-за меня. Студенты стали мною недовольны и хотели учинить собственно мне пакость — и если по такому поводу, да еще вследствие моих показаний, их заключат в крепость, то у меня это будет на совести, и, кроме того, на меня падет незаслуженное и ничем не смываемое пятно».

Літ.: *Долгорукий А. В., Шпилевская Н. С.* Долгорукие, Долгоруковы и Долгорукие-Аргутинские: В 2 ч. СПб., 1869—1913. Ч. 1—2; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

«ДОЛЖНО ЛИ СЧИТАТЬ БОРИСА ГОДУНОВА ОСНОВАТЕЛЕМ КРЕПОСТНОГО ПРАВА?» — стаття *Костомарова*. Написана з приводу статті М. Погодіна з такою самою назвою (Русская беседа. 1858. № 4). Вперше надрукована в *«Архиве исторических и практических сведений, относящихся до России»* (1859. № 2), що видавав М. Калачов. Увійшла до I тому «Історических монографій» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1863 і 1872) і «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 1), а також до книжки «Бунт Стеньки Разина» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». На думку Костомарова, «не о введении крепостного права должна идти речь, когда призывается на исторический суд тень Бориса, а просто о прекращении перехода крестьян в Юрьев день».

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

ДОМБРОВСЬКИЙ Василь Федорович (1810—1846) — російський історик. Народився в повітовому місті Гомелі Могильовської губернії (тепер обласний центр Республіки Білорусь). Закінчив Ніжинську гімназію (1831). З 1837 р. — викладач, а з 1840 р. — професор кафедри російської історії в *Київському імператорському університеті Св. Володимира*. Одночасно до 1844 р. викладав історію і географію в *Київському інституті шляхетних дівчат*, а також загальну і російську історію в *Київському зразковому пансіоні* пані Де-Мельян. Д. — автор низки творів, зокрема про міста і замки *України*. Він сприяв переведенню *Костомарова* з *Рівненської гімназії*, де той з 1844 р. працював учителем історії, у *Київську Першу гімназію*. Після смерті Д. університет Св. Володимира в травні 1846 р. сповістив *Костомарова* про намір обрати його викладачем російської історії, на що той дав згоду. До цього *Костомаров* замінив Д. на посаді вчителя в *Київському інституті шляхетних дівчат* і *Київському зразковому пансіоні*.

Тв.: *Очерки г. Чернигова и его области в древнее и новое время*. К., 1846.

Літ.: *Кульжинский И. Г.* Воспоминания о В. Ф. Домбровском // *Москвитянин*. 1854. № 21; *Николай Иванович Костомаров*: По воспоминаниям Алены Леонтьевны Костомаровой // *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

ДОН (давньогрец. Танаїс) — річка в Європейській частині *Росії*. Бере початок на східному схилі Середньоруської височини біля міста Новомосковська Тульської області. Впадає в Таганрозьку затоку Азовського моря. На Д. та його притоках в кінці XV ст. виникло донське козацтво на теренах

сучасних Ростовської, частково Волгоградської, Воронежської областей Російської Федерації, почасти — Донецької та Луганської областей *України*. Д. тісно пов'язаний з життям і творчістю *Костомарова*, який у Подонні провів дитячі і юнацькі роки, описав річку у своїх численних творах. Побував він на Д. і в 1845 р., перед переїздом з *Рівного* до *Києва*. З цього приводу в його «*Автобіографії*» зазначалося: «Во время вакаций я съездил в Дивногорский монастырь, расположенный в чрезвычайно красивой местности над Доном, близ устья Тихой Сосны».

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Корчин М.* Донское казачество (Из прошлого). Ростов н/Д, 1949; *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. Київ; Запоріжжя, 1998.

«ДОПОЛНЕНИЕ К «ПРАВДЕ МОСКВИЧАМ О РУСИ»» — стаття *Костомарова*. Надрукована в часопису «*Основа*» (1862. № 1). Увійшла до книжки «*Русские инородцы*» (М., 1996) із серії «*Актуальная история России*». У ній автор розвиває тему, порушену ним раніше в статті «*Правда москвичам о Руси*» (*Основа*. 1861. № 10) з приводу висловлених московськими слов'янофілами (див. *Слов'янофільство і західництво*) заперечень щодо його історичних поглядів (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). Основне питання, яке обстоює *Костомаров* у полеміці, — це південне походження українсько-руської федерації (див. *Федералізм*), державності та культури.

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань *Костомарова* // *Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. К., 1928.

ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович (псевдоніми — М. Забаревський, М. Жученко, Книголюб, Посполитий, Присут-

ній, D. Iwanenko та ін.; 1882 — 1951) — український політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф. Походив із дворян, з давнього старшинсько-гетьманського роду. Народився у губернському місті Вільні (тепер Вільнюс, столиця Литовської Республіки). Навчався у *Варшавському* (1901), *С.-Петербурзькому імператорському* (1902 — 1905) та *Київському імператорському Св. Володимирі* (1906 — 1909) *університетах*. Член Революційної української партії і Товариства українських поступовців. Учасник просвітницького руху. У період Першої світової війни — уповноважений Союзу міст Південно-Західного фронту на території Галичини та Буковини. Після Лютневої революції 1917 р. — крайовий комісар Тимчасового уряду в Галичині та Буковині. Член Виконавчого губернського комітету Київщини. Один із засновників Центральної Ради. Член тимчасового ЦК Союзу українських автономістів-федералістів, член Української партії соціалістів-федералістів. Губернський комісар Центральної Ради на Чернігівщині. Міністр іноземних справ в гетьманському уряді (травень — листопад 1918 р.). На еміграції з 1919 р. Один з визначних представників *державницького напрямку* в українській історіографії, організатор наукового життя на еміграції та в діаспорі, перший президент Української вільної академії наук (1945 — 1951). Професор українських високих шкіл в Чехо-Словаччині, Німеччині, Польщі та Австрії. Активний учасник гетьманського руху на еміграції. Автор близько тисячі наукових та науково-популярних праць з

Д. І. Дорошенко

історії *України*, Східної та Центральної Європи, зокрема систематичних курсів з української історії та історіографії, історико-біографічних нарисів, мемуарів. Д. присвятив низку праць життю, творчості та науковій спадщині *Костомарова*, в яких виділяв три основні ідеї в суспільно-політичних та історичних поглядах ученого (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*): республіканський демократизм, панславізм і український месіанізм. Особливу увагу Д. звертає на народницьку інтерпретацію (див. *Народницький напрям*) української і російської історії в роботах Костомарова, зокрема вважає його історіософію кроком назад порівняно з «Історією русів». Водночас він обстоює думку, що народницький підхід Костомарова був певною мірою шкідливий для формування національної свідомості українського народу. Недоліки «історичної ідеології» Костомарова Д. пов'язує з його народницькими поглядами. В інтерпретації Д. для Костомарова історія України закінчується з об'єднанням «южнорусских земель» з *Росією* через нездатність української народності до політичного життя, внаслідок чого «народна стихія» руйнує необхідні для національної державності соціальні зв'язки. Водночас Д. вказує на важливе значення для розвитку української історіографії тези Костомарова про «органічний перехід» князівської доби через литовсько-польську в козацьку епоху, що дозволило йому зробити висновок про безперервність національного історичного процесу. Заслугу Костомарова історик вбачає у використанні ним великої джерельної бази в поєднанні з художністю викладу, що сприяло ознайомленню широких прошарків російського суспільства з найважливішими подіями української історії. У 1923 р. Д. написав передмову до українського перекладу роботи Костомарова «*Две*

русские народности», в якій оцінив її як «євангеліє українського націоналізму» (див. Державницький напрям). Помер Д. у Мюнхені (Федеративна Республіка Німеччина).

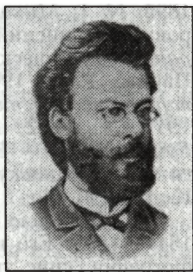
Тв.: *Указатель источников для ознакомления с Южной Русью.* СПб., 1904; *Микола Костомаров* // Світло. 1910. № 5 [Підпис Д. Д.]; *Н. И. Костомаров и его историко-литературная деятельность* // Укр. жизнь. 1915. № 5/6 [Підпис М. Жученко]; *Покажчик нової української літератури в Росії за 1798—1897 роки.* Чернівці, 1917. Ч. 1; *Коротенька історія Чернігівщини.* Чернівці, 1918; *Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність.* К., 1920; *Огляд української історіографії.* Прага, 1923; *Пантелеймон Куліш: Літературні характеристики українських письменників.* Лейпциг, [1923]; *Передмова* // Костомаров М. І. Дві руські народності. Київ; Лейпциг [1923]; *Микола Іванович Костомаров.* Лейпциг, 1924; *В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу.* Відень, 1925; *Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність.* Прага, 1934; *З історії української політичної думки за часів світової війни.* Прага, 1936; *Мазепа в історичній літературі і в житті* // Мазепа: Збірник: У 2 т. Варшава, 1938. Т. 1; *Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу.* Берлін, 1940; *Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність.* Прага, 1942; *Мої спомини про давнє-минуле (1901—1914).* Вінніпег, 1949; *По рідному краю (Подорожні враження й замітки).* 3-те вид. Нью-Йорк, 1956; *Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1918):* У 4 ч. 2-ге вид. Мюнхен, 1969; *Що таке історія Східної Європи? (До питання про розмежування української і російської історії)* // Укр. історик. 1982. № 1/2; 1982—1983. № 3/4(75/76), 1(77); 1983. № 2/4; *Нарис історії України.* Л., 1991; *Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen.* München, 1994.

Літ: *Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899—1942 роки.* Прага, 1942; *Білецький Д.* Дмитро Дорошенко: біографічний нарис. Вінніпег, 1949; *Крупницький Б. Д. І.* Дорошенко (Спомини учня) // Наук. зб. УВАН у США. Нью-Йорк, 1952; *Оглоблин О.* Рід і Земля Дмитра Дорошенка // Укр. літопис. 1953. № 1; *Липинський В.* Твори. Архів. Студії / Ред.: Є. Зиблкевич, І. Коровецький, Є. Пизюр. Філадельфія, 1973. Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського; *Винар Л.* Дмитро Дорошенко, 1882—1951. Мюнхен, 1983; *Бурін Д. В. Д. І.* Дорошенко про історичні праці В. Б. Антоновича // Третя Академія пам'яті проф. Володимира Антоновича: Доп. та матеріали (11—12 груд. 1995 р., Київ). К., 1996; *Пінчук Ю. А., Гриневич Л. В.* Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії» // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. 3-те вид., репр. К., 1996; *Андрєєв В. М.* Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д. І. Дорошенка. Запоріжжя, 1997; *Курас Г.* Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського // Сіверянський літопис. 2002. № 4.

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (псевдоніми — Волинець, М. Галицький, П. Петрик, Українець та ін.; 1841—1895) — український історик, фольклорист, літературознавець, філософ, публіцист, громадський та політичний діяч. Народився у повітовому місті *Гадячі* Полтавської губернії (тепер районний центр Полтавської області, *Україна*). Походив із дворянської родини. Вищу освіту здобув у *Київському імператорському університеті Св. Володимира* (1863), в якому згодом викладав до 1875 р. У 1876 р. емігрував за кордон до *Женеви* через переслідування російським царством за участь у громадівському русі. Заснував вільну безцензурну українську друкарню в Женеві, де видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878—1882). Підтримував зв'яз-

ки з діячами української культури і національно-визвольного руху в Російській (Б. Грінченко та ін.) та Австро-Угорській (І. Франко та ін.) імперіях. Разом із С. Подолинським і М. Павличком заснував «Женевський гурток» — зародок українського соціалістичного руху. Внаслідок розриву з громадівцями С.-Петербурґа та Києва (1886) був позбавлений фінансової підтримки і в 1889 р. прийняв запрошення обійняти посаду професора кафедри загальної історії Софійського університету. Автор численних праць з історії, літературознавства, фольклористики та інших наукових галузей і дисциплін. Розглядав суспільний процес як поступальний розвиток політичних і моральних ідей, підпорядкованих внутрішнім законам поступу (див. *Позитивізм*). Політичним ідеалом Д. була федеративна держава (див. *Федералізм, Федерація*), побудована на засадах адміністративного децентралізму і широкої культурно-національної автономії з урахуванням соборності українських земель. У студіях «Передне слово до «Громади», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропащий час» та інших висловив ряд міркувань з багатьох проблем української історії XIV—XIX ст., зокрема щодо *Запорозької Січі*, Переяславської угоди 1654 р. тощо. У публіцистичних творах «Внутрішнє рабство і війна за звільнення», «До чого довоювалися?», «Листи на Наддніпрянську Україну» та інших засуджував національне і соціальне поневолення народів у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Як літературний критик показав здобутки ук-

М. П. Драгоманов

раїнського письменства, його значення і місце в Європі. Брав участь у закордонному виданні творів Т. Шевченка та інших українських учених і письменників. У працях «Малоруські народні перекази і оповідання», «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.» та інших високо оцінював виховну і пізнавальну роль народної творчості. Д. цікавився творчістю *Костомарова*, знав його особисто і високо цінував як ученого та громадського діяча, не раз із ним зустрічався, вів листування. Д. імпонувала костомаровська ідея про введення народного елемента в історичну науку (див. *Народ, Народоправство*), висловлена в монографії «*Севернорусские народоправства во времена удельно-вещевого уклада. Новгород—Псков—Вятка*» та інших працях. Він був присутній разом із Костомаровим на III Археологічному з'їзді (Київ, серпень 1874; — див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), читав на ньому реферати, що викликали велике зацікавлення у Костомарова. Останній записав в «*Автобіографії*»: «...Важними были рефераты профессора Киевского университета Драгоманова и Антоновича». На з'їзді Д. також брав участь у дискусії з приводу прочитаного Костомаровим реферату про значення князівської дружини (див. «*О княжеской дружине*»), що знайшло відображення в «Дневнике заседаний III Археологического съезда в Киеве, 1874 г.» російського історика В. *Ключевского*, котрий був присутній на цьому форумі як делегат від Московської духовної академії. У 1875 р. Д. відвідав Костомарова на Різдво в С.-Петербурзі, обговорював з ним тоді багато важли-

вих питань, зокрема про видання «Кобзаря» Т. Шевченка. На еміграції він листувався з Костомаровим, ділився з ним своїми планами про друкування української літератури за кордоном. На один із листів Д. з Відня (середи- на 1876 р.) Костомаров 8 січня 1877 р. відповів, що не поділяє ідеї про ви- дання публіцистичної літератури, оскільки «публики малороссийской — нет, а есть — народ, которому нужны элементарные книги, а не публицистика». Д. багато зробив для того, щоб ім'я Костомарова стало надбанням європейської громадськості. У 1873 р. він опублікував у флорентійському журналі «Rivista Europea» свою пра- цю «Український літературний рух у Росії і Галичині», в якому приділив увагу Костомарову як історику, фольклористу і громадському діячу. У липні 1881 р. Д. вмістив у мілансько- му журналі «Rivista minima» («Ма- ленький огляд») статтю «Література однієї плебейської нації», де акценту- валася увага на участі Костомарова в національному відродженні України. Перу Д. належать цінні праці про життя і творчість Костомарова, серед яких — публікація однієї з його робіт: «Письмо до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова» (Л., 1902). На думку Костомарова, Д. — один з найталановитіших діячів, що присвя- тили себе історії, чудовий професор, який міг би стати яскравим світилом у нашій науковій літературі, якби його не змусили зробитися емігрантом і «разыгрывать в Женеве роль вешего Герцена». У Болгарії Д. провів ос- тання роки життя. Там і помер (місто Софія).

Тв.: *Костомаров* і штунда на Україні // Народ. 1891. № 15—16; *Матеріали* і замітки до історії життя і слова на Україні: 1) Лист М. Ів. Костомарова до М. П. Драгоманова; 2) Дві шутки М. Ів. Костомарова // Жите і слово.

1895. № 1; *Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк*. Л., 1901; *Соб- рание политических сочинений*: В 2 т. Париж, 1905—1906. Т. 1—2; *Літера- турно-публіцистичні праці*: У 2 т. К., 1970. Т. 1—2; *Вибране*. К., 1991; *Грінченко Б.* — Драгоманов М. Діало- ги про українську національну справу. К., 1994.

Літ.: *Михайло* Петрович Драгоманов, 1841—1895. Его юбилей, смерть, авто- біографія і спис. творів / За ред. М. Пав- лика. Л., 1896; *Батурицкий В. К* био- графии Н. И. Костомарова // Былое. 1907. № 9; *Гермайзе О. М. П.* Драго- манов в українській історіографії // Ук- раїна. 1926. № 2/3; *Ключевский В. О.* Письма. Дневники. Афоризмы и мы- сли об истории. М., 1968; *Іванова Р. П.* Михайло Драгоманов у суспільно-полі- тичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.). К., 1971; *Штрихи* до наукового портрета Михайла Драго- манова. К., 1991; *Prymak T.* Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto; Buf- falo; London, 1996; *Круглов А. М.* Дра- ма інтелектуала: Політичні ідеї Михай- ла Драгоманова. Чернівці, 2000.

ДРЕЗДЕН — місто на південному сході Німеччини. З 1485 р. — резиден- ція саксонських герцогів. У 1806—1870 рр. — столиця королівства Сак- сонія. З 1871 р. — у складі Німець- кої імперії (тепер адміністративний центр округу Дрезден Федеративної Республіки Німеччини). *Костомаров* уперше відвідав Д. у 1857 р. (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*), оглянув його визначні пам'ятки: кар- тинну галерею, «Зелене склепіння», сховище регалій і королівських при- крас. Вдруге він був у Д. під час поїздки за кордон наприкінці травня 1864 р.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Косто- марова. М., 1922.

«ДРЕВНЯЯ И НОВАЯ РОССИЯ» — щомісячний історико-етнографічний та археологічний ілюстрований часопис.

Видавався в *С.-Петербурзі* з 1875 р. по березень 1881 р. У ньому крім статей з історії, археології та культури вміщувалися у відділі критики відгуки на російські й іноземні роботи. З часописом співпрацювало багато відомих учених, зокрема *С. Соловйов*, *С. Бестужев-Рюмін*, *І. Забелін*, *В. Гер'є*. Редактором часопису до 1879 р. був *С. Шубинський*. На думку читачів тих років, багато хто передплачував цей часопис лише тому, що в ньому брав участь *Костомаров*. Відмінною рисою публікацій Костомарова було те, що вони писалися на пропозицію *С. Шубинського*, і, як правило, з приводу актуальних явищ тодішнього культурного життя. Так, його стаття «*Царевич Алексей Петрович*», що з'явилася в першій книжці цього часопису як реакція на відому картину художника *М. Ге*, відразу привернула увагу громадськості, зміцнивши успіх часопису. Услід за нею тут опубліковано твори Костомарова «*Екатерина Алексеевна, первая русская императрица*» (1877), «*Самодержавный отрок*» (1878), «*Луи Петрович*» (1879). У часопису було надруковано цікаве дослідження *М. Сухомлинова* «Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 году» (1877. Т. 1).

Літ.: *Корсаков Д.* Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве // Вестн. Европы. 1906. № 9; *Глинский Б. Б.* С. Н. Шубинский // Глинский Б. Б. Среди литераторов и ученых. СПб., 1914; *Корсаков Д. С. Н.* Шубинский и «Древняя и новая Россия» // Ист. вестн. 1914. № 6; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

ДУБЕЛЬТ Леонтий Васильович (1792—1862) — російський державний діяч, генерал-лейтенант, начальник штабу Окремого корпусу жандармів, у 1839—1856 рр. — керуючий *Третім відділенням*. Походив з дворян. Народився у губернському місті *Могильов* (тепер обласний центр у Республіці Біло-

русь). Д. вів політичні справи гуртка *О. Герцена*, Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), петрашевців та ін. За свідченням сучасників, був жорстокою і підлою людиною, у рисах його обличчя вбачалося щось вовче. Як згадувала *Аліна Леонтіївна Костомарова (Крагельська)*, Д. бував як знайомий у домі її батьків у *Вільні* в часи польської революції початку 30-х років XIX ст., коли там стояв полк її батька. Незважаючи на це, коли вона звернулася до Д. в *С.-Петербурзі* навесні 1847 р. з проханням про побачення із заарештованим *Костомаровим*, з яким була заручена, він їй відповів: «Остається одно средство — подождать, пока не переведут преступника в Петропавловскую крепость, куда он, по великому милосердию Государя, будет заключен вместо виселицы, которую заслужил». Д. допитував Костомарова в Третньому відділенні у квітні — травні 1847 р., відмовив йому в проханні дозволити читати книжки і газети, оголосив резолюцію імператора в його справі. Костомаров згадував у «*Автобиографии*»: «Он развернул тетрадь и прочитал приговор, в котором было сказано, что “адъюнкт-профессор Костомаров имел намерение вместе с другими лицами составить украинско-славянское общество..., дал ход преступной рукописи “Закон Божий”, а потому — лишитъ его занимаемой им кафедры, заключитъ в крепость на один год, а по прошествии этого времени послать на службу в одну из отдаленных губерний, но никак не по ученой части, с учреждением над ним особого стражашего надзора”». Після повернення Костомарова із саратовського заслання Д. перешкоджав друкуванню його творів, зокрема в 1855 р. монографії «*Богдан Хмельницкий*», закликав цензорів бути особливо суворими й уважними до його робіт.

Тв.: *Заметки и дневники Л. В. Дубельта* // Рос. арх. М., 1995. Т. 6.

Літ.: Л. В. Дубельт: Біографічний очерк и его письма // Рус. старина. 1888. № 11; Лемке М. К. Николаевские жандармы и литература. 1826—1855. СПб., 1908; Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ДУБІВКА — за життя *Костомарова* посад Царицинського повіту Саратовської губернії, заснований у 1734 р. як місто волзьких козаків на правому березі *Волги*, де в неї впадає річка Дубівка (тепер місто Дубівського району Волгоградської області, Російська Федерація). Костомаров, почавши писати монографію «*Бунт Стеньки Разина*», у травні 1858 р. здійснив поїздку на південь Саратовської губернії і тоді відвідав Д. Там його захопило знайомство з розкольникими різних тлумачень, і переважно з молоканами (див. «*Воспоминания о молоканах*»).

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ДУБНО — за життя *Костомарова* повітове місто Волинської губернії (тепер районний центр Рівненської об-

ласті України). У 1844 р., перебуваючи у *Рівному*, Костомаров здійснив ряд екскурсій по місцях, пов'язаних з історією доби Хмельницького. Тоді він відвідав Д., зазначивши, що це місто досить гарне для волинського містечка і вимощене.

Літ.: *Міяковский В.* Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3.

ДУНАЙ — річка у Європі, друга за довжиною після *Волги*. На Д. діяла Дунайська військова флотилія, сформована 1771 р. запорозькими козаками з огляду на необхідність активної боротьби з турецьким флотом в період російсько-турецьких воєн 1771—1791 рр. *Костомаров* у 1864 р. під час подорожі за кордон здійснив поїздку по Д., про що згадується в його творах (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Зокрема, в дисертації «*Об историческом значении русской народной поэзии*» один із позначених ним трьох циклів народних пісень — турецько-татарський — містить ще рубрику про подвиги козаків на берегах Д.

Літ.: *Грушевский А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ЕВАРНИЦЬКИЙ Дмитро Іванович — український учений і письменник. Див. *Яворницький* Дмитро Іванович.

«ЭЛЛИНЫ ТАВРИДЫ. ИСТОРИЧЕСКАЯ ДРАМА В ПЯТИ ДЕЙСТВИЯХ» — белетристичний твір *Костомарова*. Вперше надрукований окремою книжкою (СПб., 1884) з приміткою: «Содержание заимствовано из рассказа, помещенного в сочинении императора Константина Порфирородного “Об управлении государства”». Датується за спогадами Д. *Мордовця* і В. *Горленка*. Останній, що гостював улітку 1883 р. у маєтку Костомарових в *Дідівцях*, повідомляв: «В то лето, кроме исторических работ, Костомаров писал свою драму “Эллины Тавриды”». Вона згодом публікувалася у виданнях *літературної спадщини М. Костомарова* «Твори в двох томах» (К., 1967 і К., 1990). Костомаров написав до «Э. Т.» короткий, але винятково змістовний і цікавий вступ, у якому висвітлив стародавню історію *Криму* і задум твору. Зокрема, автор зазначав: «Жизнь старых эллинских поселенцев в Крыму до сих пор не была еще предметом, которого касалась бы наша беллетристика. Самая ученая литература по отношению к эллинским колониям в Крыму ограничивалась только археологическими исследованиями, относящимися до вещественных памятников.

Даже опыта написать по возможности связную историю эллинских древних поселений не было предпринято. Мы отважились воскресить древнюю греческую жизнь в Крыму в драматической форме, избравши событие, по нашему мнению, более всего подходящее к такой цели. Удачно ли окажется исполненной наша задача — оценят читатели». Відомо, що читачі дали високу оцінку *костомаровській* праці. На думку вченого і письменника Д. *Мордовця*, історична драма «Э. Т.» написана «с необыкновенным философским спокойствием: только уравновешенная старость, чуждая страстей, могла создать подобное произведение... она напоминала произведения классические — Эсхила и Софокла».

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875—1885 // Рус. старина. 1885. № 12; *Горленко В.* Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киев. старина. 1886. № 1; *Шаблювський Є.* Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 1; *Савон О. А.* Дідівці: Садиба творчості і доброти. Прилуки, 1993.

ЕМСЬКИЙ АКТ 1876 р. — таємний законодавчий документ, спрямований на придушення української культури, підписаний у травні 1876 р. царем Олександром II у німецькому містечку Емс.

Е. а. доповнював *Валуєвський циркуляр* 1863 р. Ініціював його виникнення помічник попечителя Київського учбового округу М. *Юзефович*, один з учасників викриття 1847 р. в Києві Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). У доповідній записці російському імператору він звертав увагу на небезпеку для державної єдності Росії з боку *українофільства*, в якому офіційні діячі звинувачували також *Костомарова*. Згідно з Е. а. заборонялося ввозити до Росії з-за кордону українські книжки, видавати оригінальні твори українською мовою й українські переклади з російської та іноземних мов. Заборонялися також українські вистави, концерти тощо. На підставі цього акта було закрито українські громади, переслідувалися періодичні видання, чинився утиск щодо багатьох учених, професорів університетів. Зокрема, поява Е. а. негативно вплинула на життя і творчість Костомарова. Його праці підлягали жорсткій цензурі, деякі з них залишалися неопубліковані до відміни царським урядом Е. а. Серед таких праць — сатирична повість *«Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю»*. Костомаров постійно зазнавав нападів з боку проурядової періодики (див. *«Киевлянин»* та ін.), не допускався до професури в університетах українських міст, не міг переїхати на схилі віку до України.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук* Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА М. КОСТОМАРОВА (від грец. *ἐπιστολή* — лист, послання) — поштово-телеграфна та інша кореспонденція, зокрема відкриті листи, послання, записки тощо. Е. с. М. К. велика і різноманітна за видовим та жанровим складом, а також за

формою і проблематико-тематичною спрямованістю. Вона містить листування, пов'язане зі службовою діяльністю та діловими питаннями; проблемами наукового, культурного, освітнього й громадського життя; полемічною і публіцистичною практикою; повсякденним життям, родинними й інтимними взаєминами тощо. Хронологічно охоплює час від студентських років адресанта до його смерті (1885). Імовірно, до перших епістолярних матеріалів *Костомарова* слід віднести його листи І. *Срезневському* 1838—1839 рр., а також адресовані членам Ради *Харківського університету* записки, що супроводили дисертацію, написану ним для здобуття ступеня магістра історичних наук. Відомо, що один з таких листів від 22 грудня 1843 р. зберігався у Катеринославському обласному музеї імені О. М. Поля, а перші два — в бібліотеці І. Срезневського. У каталозі виставки 1910 р. подається інформація про лист Костомарова 1849 р. із саратовського заслання до А. *Метлинського*, про його листування у 80-х роках з професором Київської духовної академії М. Петровим та ін. Один із примітних листів останнього періоду життя Костомарова був до Д. *Багалія*, датований груднем 1884 р. [опублікований у статті Ольги Багалій (*Русская старина*. 1914. № 12)]. Географія листування досить широка, охоплює низку країн: Велику Британію, Іспанію, численні регіони Російської імперії (Грузію, *Царство Польське*, українські землі та ін.), а також багато міст, містечок і сіл, таких як *Воронеж*, *Казань*, *Київ*, *Лондон*, *Москва*, *Рівне*, *Санкт-Петербург*, *Саратов*, *Тифліс*, *Харків*; *Дідівці*, *Основа*, *Прохорівка*, *Софіївка*. Загальний обсяг кореспонденції, зокрема її кількісні характеристики, а саме повний перелік адресатів, не встановлено. Е. с. М. К. ніколи не вивчалася у повному обсязі, а також

не видавалася у вигляді систематичних публікацій. Попередні, дуже приблизні, підрахунки дають змогу стверджувати, що кількість респондентів як мінімум становила десятки, а обсяг поштових відправлень — щонайменше сотні одиниць. Значна частина листування загублена або знищена. Причому, назавжди втрачено листи Костомарова кінця 40-х — початку 50-х років XIX ст. із Саратова до його нареченої Аліни Крагельської в Київ, що могли б висвітлити чимало обставин перших років саратовського заслання вченого. Останні Крагельська знищувала відразу після прочитання у зв'язку з родинними обставинами. Встановлення обсягу та номенклатури Е. с. М. К. впродовж найближчого часу є велим проблематичним, оскільки вона розпорошена в багатьох державних, відомчих архівах і музеях, рукописних збірках наукових бібліотек та установ, приватних архівах в Україні, Росії та інших країнах (див. *Архівні матеріали про М. Костомарова*). Серед тих, з ким листувався Костомаров, були переважно вчені, письменники, видавці, актори, художники, а досить часто — визначні історичні постаті, відомі широкому загалу. Передусім це український національний поет, художник і мислитель Тарас Шевченко [за інформацією видання «Шевченківський словник» (К., 1976. Т. 1), збереглися п'ять листів Костомарова до Шевченка]. З числа інших адресатів чимало належало до кола його друзів і близьких знайомих, а також до опонентів та відвертих противників історика. Довгий ряд респондентів першої категорії репрезентують такі постаті, як В. Антонович, Д. Багалій, Н. Білозерська, В. Білозерський, М. Ге, М. Гулак, М. Драгоманов, М. Іванішев, В. Іконников, Г. Квітка-Оснóв'яненко, П. Куліш, О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, М. Максимович, Д. Мордовець, О. Пи-

пін, О. Селін, І. Сокальський, В. Тарновський-молодший, В. Тарновський-старший, М. Чернишевський, П. Чубинський, К. Юнге, Д. Яворницький. До другої належали його опоненти і недоброзичливці О. Головнін, В. Долгоруков, Л. Дубельт, російський імператор Олександр II, О. Орлов, М. Погодін, А. Фрейганг, М. Юзефович та ін. У листуванні порушувалися і відображалися суспільні та громадські проблеми, розкривалася сутність тих чи тих історичних подій, широко висвітлювалися наукові питання, літературне життя тощо. Певне місце в ньому займали особисті моменти, що найповніше представлено у листах до Н. Білозерської, А. Блудової, А. Крагельської (згодом Костомарової), А. Пасхалової, К. Юнге та ін. З-поміж всієї Е. с. М. К. багато поштових відправлень, пов'язаних зі службовою та діловою кореспонденцією вченого, зокрема його листування з адміністрацією Харківського, Київського імператорського Св. Володимира, Казанського, С.-Петербурзького імператорського університетів, з чиновниками Третього відділення, з С.-Петербурзьким цензурним комітетом, з редакціями періодичних видань, особливо з редактором «Вестника Европы» М. Стасюлевичем, тощо. Політичні погляди Костомарова найбільш повно відбилися у його листах середини 40-х років з Рівного до К. Сементовського, другої половини 40-х років до В. Білозерського із Саратова, початку 60-х років XIX ст. до О. Герцена в Лондон. Питання наукового життя та історичних студій порушуються в листах Костомарова до В. Антоновича, О. Бодянского, М. Максимовича, М. Погодіна та інших респондентів, а ставлення до подій на ниві культури й освіти репрезентовано у його вітальних телеграмах до Харкова в 1878 р. у зв'язку з відзначенням 100-річчя від дня народження Г. Квітки-Оснóв'яненка,

до Києва в 1884 р. з нагоди 50-літнього ювілею Київського університету Св. Володимира, в листі до О. Піпіна від 27 лютого 1880 р. із повідомленням про панахиду по Т. Шевченку та ін. Певна частина листів була опублікована (іноді з купюрами), зокрема у таких виданнях: *Костомаров Н.* Письмо к редактору (Голос. 1874. № 93); *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове (Рус. старина. 1885. № 6); *Его же.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875 — 1885 (Там же. № 12); *Письмо* Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова (Женева, 1885); *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857 — 1875 гг. (Рус. старина. 1886. № 3, 5—6); *Лазаревский А.* Письмо Н. И. Костомарова к А. М. Л. (Киев. старина. 1891. № 9); *Письма* Н. И. Костомарова к В. М. и Н. М. Белозерским (Там же. 1897. № 10); *Иван Сергеевич Аксаков* в его письмах (Там же. № 11); *Бобров Е.* Эпизод из жизни Н. И. Костомарова: По архивным документам (Рус. старина. 1904. № 3); *Батурицкий В.* К биографии Н. И. Костомарова (Былое. 1907. № 10); *Данилов В.* Материалы для биографии Н. И. Костомарова (К., 1907); *Стороженко Н. В.* Н. И. Костомаров в Киевской 1-й гимназии (Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца. 1911. Кн. 22, вып. 1/2); *М. М. Стасюлевич* и его современники в их переписке (В 5 т. / Под ред. М. К. Лемке. СПб., 1912. Т. 2); *Багалей О.* Отношение Н. И. Костомарова к г. Харьков и Харьковскому университету (Рус. старина. 1914. № 12); *Барвинський О.* Три листи М. Костомарова до П. Куліша (Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1919. Т. 128); *Автобиография* Н. И. Костомарова (М., 1922); *Возняк М.* Листування Костомарова з Кониським (Україна. 1925. № 3);

Єфремов С. З листування Костомарова до Антоновича (Там само); *Житецький І.* Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок (Там само); *Міяковський В.* Костомаров у Рівному (Там само); *Абрамович Д.* З листування М. І. Костомарова з графинєю А. Д. Блудовою (Там само. 1926. № 5); *Житецький І.* Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова (Там само. 1927. № 4); *Бухбіндер Н.* Листи М. І. Костомарова до Ол. М. Піпіна (Там само. 1928. № 4); *Бухбіндер Н.* Листи М. І. Костомарова до О. С. Суворина (За сто літ. Х.; К., 1929. Кн. 4); *Айзеншток І.* Листи М. Костомарова до А. Краєвського (Там само. 1930. Кн. 6); *Бухбіндер Н.* Лист М. Костомарова до І. П. Корнілова (Там само); *Никольская Г.* Из переписки Н. И. Костомарова с редактором «Исторического вестника» Шубинским (Красный арх. 1939. № 2); *Возняк М.* Костомаров в поетическом творчестве Шевченко (Львов. правда. 1946. 3 апр.); *Шаблювський Є. С.* М. І. Костомаров і М. Г. Чернишевський (Укр. іст. журн. 1967. № 5); *Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк) (К., 1984); *Кирило-Мефодіївське товариство* (В 3 т. К., 1990. Т. 1); *Пинчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров (К., 1992); *Гончар О.* У пошуках істини (з епістолярної спадщини М. І. Костомарова) (Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2002. Вип. 11); *Шацька А.* Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодянського (Молода нація: Альманах. 2002. № 1); *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії «супутніх» подій (Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5). В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернад-

ського зберігається машинопис неопублікованої статті Н. Бухбіндера «Письма Н. И. Костомарова к В. Ф. Одоевскому и К. Н. Бестужеву-Рюмину» (ф. Х., № 16950). Окрім того, в низці видань опубліковано листи інших осіб до Костомарова: *Житецький І.* П'ять листів П. П. Чубинського до М. І. Костомарова (За сто літ. Х.; К., 1929. Кн. 4); *Гончар О.* «Неизменно предан Вам...»; Листи С. М. Шубинського до М. І. Костомарова (Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14); «*Повне збір. творів. Листи*» П. Куліша (К., 2005. Т. 1: 1841—1850).

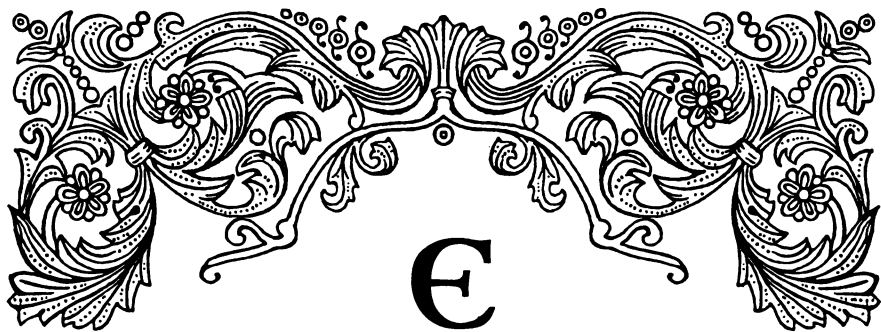
Літ.: *Каталог III* Очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; *Захарченко В. А.* Архівні джерела до біографії М. І. Костомарова в ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України // *Архіви України*. 1990. № 3.

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ, психологія народів — міждисциплінарна галузь наукових знань, що вивчає етнічні особливості психіки людей та окремих етносоціальних спільностей, національний характер, закономірності і функції етнонаціональної свідомості, етнічні стереотипи і поведінкову мотивацію етнічних груп. Народження Е. було проголошено М. Лацарусом і Х. Штейнталем у 1860 р. Як об'єкт дослідження Е. вони розглядали «народний дух» — особливе, ідеальне утворення, що виражає психічну схожість індивідів, які належать до певної нації, а також інтерпретували його одночасно як їхню самосвідомість, зміст якої має бути розкритий через порівняльне вивчення мови, міфології, моралі, побуту, традицій і культури. Деякі вчені (О. Кульчицький, В. Янів) вважали, що першим до-

слідником Е. українського народу був *Костомаров*, посилаючись зокрема на його працю «*Две русские народности*», яка містить перші синтетичні узагальнення, що належать до цієї галузі знань. На думку вчених, основною характерною рисою українського народу в інтерпретації Костомарова є пріоритет особистісного над колективним, на відміну від російського народу, для якого характерне домінування колективістських начал над індивідуальними (див. *Община*, *Янів В. М.*). Протиставлення в працях Костомарова українського індивідуалізму російському колективізму стало основою для висунення й обґрунтування в українській Е. другої половини ХХ ст. ідеї про інтровертивність (внутрішню спрямованість) українського національного типу і екстравертивність (зовнішню спрямованість) російського.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Две русские народности // *Основа*. 1861. № 3; *Его же*. Черты народной южнорусской истории // Там само. 1861. № 3; 1862. № 6; *Книги* битія українського народу / Публ. та передм. Б. Янівського. Авгсбург, 1947; *Янів В.* До психологічної аналізи «Книг Битія»: (Рез. доп. читаної на 1-й наук. конф. НТШ у Європі) // *Вісті Європ.* Від. НТШ. Сарсель., 1952. № 3; *Його ж.* Українська духовність у творах Костомарова // *Визвольний шлях*. Лондон., 1953. № 12; *Його ж.* Візія теократичного громадянства в «Книгах Битія»: (У 140-ліття постання) // 36. на пошану Ю. Панейка. Мюнхен, 1988; *Його ж.* Нариси до історії української етнопсихології / Упоряд. М. Шафовал. Мюнхен, 1993; *Балагутрак М. П.* Українська етнопсихологія ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. Ін-т українознавства ім. В. Крип'якевича. Л., 2004.

ЄВПАТОРІЯ — в часи *Костомарова* повітове портове місто в Таврійській губернії Російської імперії на березі відкритої затоки *Чорного моря* (тепер місто Автономної Республіки Крим, *Україна*). За Кримського ханства — місто Гезльов. Після приєднання *Криму* до *Росії* перейменоване на Євпаторію. Костомаров у червні 1870 р. під час поїздки до Криму відпочивав у *Феодосії*, *Ялті*, *Алуці*, *Севастополі* та Є., куди прибув пароплавом із Севастополя. Три дні він оглядав місто і постійно купався в морі. У своїх спогадах зазначив, що це місто заселене головним чином караїмами, звернув увагу на те, «что рынок евпаторийский изобилует громадным складом всякого рода местных продуктов, но в городе нет ни общественных садов, ни деревьев, под которыми можно было бы укрыться от томительного зноя», проте жителі на своїх подвір'ях розводять садки, що становлять їхню родинне надбання.

Літ.: *Ливанов Ф. В.* Путеводитель по Крыму. М., 1875; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ЄВРЕЙСЬКІ СПІВАНКИ» — збірка українських перекладів *Костомарова* з циклу віршів «Єврейські мелодії» англійського поета Д. Байрона, який став уособленням романтизму і політич-

ного лібералізму в Європі у ХІХ ст. Вперше надрукована в альманасі О. Корсуна «Сніп» (Х., 1841) під псевдонімом Ієремія Галка. Збірка містила сім віршів: «Журба єврейська», «Над Йорданом арабські верблюди пасуться...», «Місяць», «Погибель Саннахерибова», «Дика коза», «До жидівки», «Кохавсья з тобою...». Всі вони увійшли до «Збірника творів І. Галки» (О., 1875) і частково — до книжки «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914). В «Є. с.» була поміщена лише частина зроблених Костомаровим перекладів, інші, які передбачалося опублікувати в другому випуску альманаху «Сніп», загубились у процесі вирішення цензурних питань. 1859 р. побачила світ поезія «Погибель Єрусалима», опублікована в «Малорусском литературном сборнике», виданому в Саратові Д. Мордовцем. У 80-х роках ХІХ ст. О. Корсун передав А. Костомарові копії двох неопублікованих перекладів — «Єврейська співанка» і «Бенкет Валтазара». Перший з них був опублікований у виданні «Литературное наследие Н. И. Костомарова» (СПб., 1890), другий, разом з іншими віршами збірки «Є. с.» (крім «Над Йорданом арабські верблюди пасуться...» і «Погибель Саннахерибова»), — у виданні «Твори в двох томах» (К., 1967). Усі

згадані вище вірші увійшли також у видання «Твори в двох томах» (К., 1990).

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

ЄДИНОДЕРЖАВНІСТЬ — 1. Термін для позначення самодержавної форми правління. 2. Поняття у науковій творчості Костомарова та деяких інших істориків для інтерпретації самодержавного, монархічного чинника (начала) в історичному процесі. Відповідно до історичних поглядів Костомарова (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*) «Русь сроднилась с монархизмом более чем все другие славяне, только здесь он вошел в плоть и кровь народа до такой степени, что русское политическое общество сделалось не мыслимым иначе как в образе монархии». В історичній концепції Костомарова Є. протиставляється удільно-вічовому (федеративному) началу (див. *Федерація, Федералізм*), яке в процесі історичного розвитку поступилося місцем Є. На відміну від інших істориків (К. Кавелін, С. Соловйов) Костомаров пов'язував утвердження Є. в Московському князівстві не з особливостями великоруського племені (див. «Две русские народности»), а з привнесеним впливом татарської навали, оскільки в до-татарський період не виробилося жодних основ для майбутньої єдинокоролівської в Росії. Костомаров вважав, що самодержавні (єдинокоролівські) елементи з ослабленням Орди перейшли від ханів до московських великих князів і, поступово посилюючись, придумали собою як феодалізм, так і удільно-вічові елементи. Причини перемоги Є. Костомаров вбачав у тому, що за нього було народне почуття, яке сформувалося в історичних умовах багатовікової зовнішньої загрози.

Літ.: Кавелін К. Взгляд на юридический быт древней России. СПб., 1847; Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. 1861. № 1; Его же. Начало единокоролівства в древней Руси // Вестн. Европы. 1870. № 11–12; Миллюков П. Юридическая школа в русской историографии: (Соловьев, Кавелин, Чичерин, Сергеевич) // Рус. мысль. 1886. № 6; Тальников Д. Концепция Кавелина и исторические взгляды Белинского // Вопр. истории. 1956. № 9; Миллюков П. Н. Очерки по истории русской культуры: В 3 т. М., 1993. Т. 1: Земля. Население. Экономика. Сословие. Государство.

«ЕКАТЕРИНА АЛЕКСЕЕВНА, ПЕРВАЯ РУССКАЯ ИМПЕРАТРИЦА» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в журналі «Древняя и новая Россия» (1877. № 2). Увійшла до XIV т. «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1881), до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 5, т. 14), до книжки «Раскол» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». На думку автора «Е. А., п. р. и.», в історії всіх людських суспільств мало знайдеться особистостей з такою химерною долею, якою була доля «нашей Екатерины I-й, второй супруги Петра Великого. Без всякого собственного стремления к самовозвышению, не одаренная от природы блестящими, из ряда выдающимися способностями, не получив не только образования, но даже поверхностного воспитания, эта женщина из звания крепостной девушки вознесена была судьбою, через постепенные шаги на жизненном пути, в сан самодержавной обладательницы одного из пространнейших государств земного шара». Костомаров подає докладний життєпис імператриці Катерини і робить висновок, що її очікувала роль не блискуча, швидше нікчемна, а можливо, й жалюгідна. Доля позбавила її цю-

го; Катерина померла, залишивши по собі в історії світлий спогад як віддана супутниця російського царя, котру він ніжно любив, і як добра жінка, що завжди, наскільки було можливо, готова полегшити чужу біду.

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

ЕЛАГІН ОСТРІВ — найпівнічніший острів у гирлі *Неви*. За Катерини II ним володів директор придворного театру гофмейстер І. Елагін, його ім'ям і названо острів (колись острів Мельгунова). Є. о. був улюбленим місцем відпочинку с.-петербурзьких жителів, з нього відкривався краєвид Фінської затоки. *Костомаров* бував там не раз. Д. *Мордовець* повідомляв, що в 1872 р. він разом з *Костомаровим* прогулювався цим островом, і вони згадували минуле, обговорювали плани майбутньої роботи.

Літ.: *Мордовець Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Рус. старина. 1885. № 6; *Пыляев М. И.* Старый Петербург. СПб., 1889.

ЄНІКАЛЕ — мис на Керченському півострові. На його березі в 1706 р. під керівництвом французьких інженерів було збудовано турецьку фортецю Єнікале (тепер відома пам'ятка військово-фортифікаційного мистецтва та архітектури *Криму*). *Костомаров*, перебуваючи влітку 1852 р. у Криму, зупинявся на чотири дні в *Керчі*, де був присутній разом з одеським професором М. *Мурзакевичем* на розкопках одного з курганів. Тоді, оглядаючи околиці Керчі, вчений відвідав Є. й ознайомився з його пам'ятками.

Літ.: Ф. В. Путеводитель по Крыму. М., 1875; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЄФИМЕНКО Олександра Яківна (у дівоцтві Ставровська; 1848—1918) —

О. Я. Ефименко

український і російський історик, педагог, автор робіт з історії та етнографії. Народилася в селі Варзуга Кольського повіту Архангельської губернії (тепер Мурманської області Російської Федерації). У 1863 р. закінчила Архангельську гімназію, працювала вчителем у Холмогорах, де вийшла заміж за засланця з *України* етнографа П. Єфименка. У 1877 р. переїхала до *Чернігова*, у 1879 р. — до *Харкова*. З 1907 р. викладала українську історію на Бестужевських вищих курсах у С.-Петербурзі. У 1910 р. *Харківський університет* присвоїв їй ступінь почесного доктора історії. З 1917 р. до кінця життя мешкала на Харківщині. Є. як історик представляла *народницький напрям*, що чітко проглядається в її працях «Южная Русь. Очерки, исследования, заметки» (СПб., 1905), «История украинского народа» (СПб., 1906) та ін. Вона високо цінувала діяльність і творчість *Костомарова*, писала про нього у своїх творах, присвятила йому спеціальну статтю, в якій охарактеризувала його монографії «*Богдан Хмельницький*» та «*Бунт Стеньки Разина*» як блискучі.

Тв.: *Николай* Иванович Костомаров // Вестн. и 6-ка самообразования. 1904. № 3.

Літ.: *Марков П. Г.* А. Я. Ефименко — историк Украины. К., 1966; *Смолий В. А.* А. Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества // Ефименко А. Я. История украинского народа. К., 1990.

«ЕЩЕ ЗАМЕТКА ОБ ИУДЕЯХ» — нотатка *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «Основа» (1862. № 5).

Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Опублікована в книжці «Русские инородцы» із серії «Актуальная история России» (М., 1996). Ця нотатка написана автором у зв'язку з дискусією про причини єврейсько-українських непорозумінь, що розгорнулася в 1861 р. та була викликана публікаціями «Основа и вопрос о национальностях» (Сион. 1861. № 10) та П. Куліша «Передовые жида» (Основа. 1861. № 9).

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; Козачок Я. В. До питання про дискусію Костомарова з «Сіоном» // Сучасний погляд на літературу: 36. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. К., 2000.

«ЕЩЕ НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ПОСТАНОВКЕ “ЖИЗНИ ЗА ЦАРЯ”» — нотатка Костомарова. Надрукована в газеті «Голос» (1868. № 250). Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». У ній автор розвиває тему, порушену ним у нотатці «О новой постановке оперы Глинки “Жизнь за царя”» (Голос. 1868. № 237), на яку відгукнулася преса (Санкт-Петербургские ведомости. 1868. № 242). Як історик, Костомаров у цих публікаціях характеризує постановку героїко-патріотичної опери композитора М. Глинки «Иван Сусанин» на сцені с.-петербургського Маріїнського театру. Автор також відзначає в постановці наявність похибок і неточностей в історичній реконструкції доби початку XVII ст.

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«ЕЩЕ НЕСКОЛЬКО СЛОВ ОБ УНИВЕРСИТЕТАХ» — нотатка Костомарова. Надрукована в «Санкт-Петербург-

ских ведомостях» (1861. № 258). Поміщена в книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Написана автором у відповідь на статтю історика Б. Чичеріна «Что нужно для русских университетов?», опубліковану в «Московских ведомостях» (1861. № 247). Костомаров викладає в цій нотатці свої погляди на проблеми вищої освіти, які він виразив у науково-полемічній публікації «Замечание о наших университетах. (По поводу напечатанной в № 1 газеты “День” статьи Хомякова)» (Санкт-Петербургские ведомости. 1861. № 237).

Літ.: Пинчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ЕЩЕ О ПЕРВОМ САМОЗВАНЦЕ» — полемічна стаття Костомарова. Надрукована в газеті «Голос» (1865. № 56). Написана ним у зв'язку з появою в пресі критичних відгуків на його історичне дослідження «Кто был первым Лжедмитрий?» (СПб., 1864). У цьому дослідженні Костомаров спробував відтворити історію життя та діяльності царя-самозванця Лжедмитрія І.

Літ.: Ульяновский В. И. Российские самозванцы: Лжедмитрий I: [Моногр.] К., 1993.

«ЕЩЕ ОБ УНИВЕРСИТЕТАХ. (ПРОЕКТ ОТКРЫТЫХ УНИВЕРСИТЕТОВ)» — стаття Костомарова. Надрукована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1861. № 261). Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Написана у зв'язку з полемікою про стан і розвиток вищої освіти у Росії, що розгорнулася в пресі на початку 60-х років XIX ст. У ній та інших публікаціях (див. «Заметка на заметку г. Никитенка об университетах») автор обстоював ідею удо-

ступнення університетської освіти для всіх, незалежно від статі. Думка Костомарова цінувалася практичними діями. Свідомством цього є лист до нього від вересня 1862 р. із запрошенням взяти участь у засіданнях Ученого комітету Головного правління училищ з розробки нового університетського статуту (лист зберігається у Воронезькому обласному краєзнавчому музеї, ф. 3818, спр. 18).

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ЕЩЕ ОДНО И ПОСЛЕДНЕЕ ЗАМЕЧАНИЕ ОБ УНИВЕРСИТЕТАХ» — нотатка Костомарова. Надрукована в *«Санкт-Петербургских ведомостях»* (1861. № 281). Поміщена в книжці *«Самозванцы и пророки»* (М., 1997) із серії *«Актуальная история России»*. Вона завершує цикл полемічних публікацій Костомарова про стан і розвиток вищої освіти у Росії, розпочатий ним у статтях *«Замечание о наших университетах. (По поводу напечатанной в № 1 газеты "День" статьи Хомякова)»* (Санкт-Петербургские ведомости. 1861. № 237) та *«Замечание на статью "Русского инвалида" (в № 265): "Наши университеты"»* (Санкт-Петербургские ведомости. 1861. № 275).

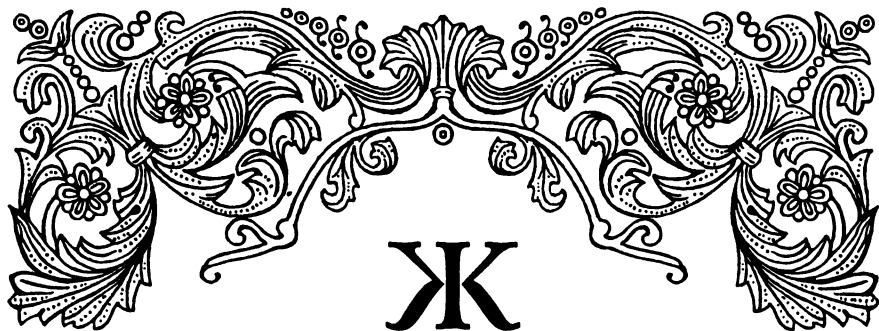
Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (ху-

дожня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ЕЩЕ ПО ПОВОДУ МАЛОРУССКОГО СЛОВА "МОСКОВСКИМ ВЕДОМОСТЯМ"» — полемічна стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1881. № 4). Увійшла до збірки *«Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»* (К., 1928) та до книжки *«Русские инородцы»* (М., 1996) із серії *«Актуальная история России»*. Написана ним у відповідь на статтю пана Соловйова *«Голос из глухой провинции по поводу украинофильства»*, опубліковану в *«Московских ведомостях»*, що заперечувала корисність допущення української мови в сільські школи (див. *«Малорусское слово»*, *«По вопросу о малорусском слове "Современным Известиям"»*, *Українофільство*). Лейтмотив костомаровської статті чітко простежується у словах з вимогою, щоб не забороняли українцям *«быть тем, чем их природа и прежняя история устроили, и главное, чтобы не держали над головою у них палки, потому что чрезвычайно бьется эта проклятая палка (по выражению Голяя)»*.

Літ.: Козачок Я. В. Проблеми різномовної освіти і літератури в публіцистиці Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Т., 2003. Вип. 14.

Ж

ЖЕЛГОВСЬКИЙ Едвард-Вітольд (псевдонім — Антоній Сова; 1815—1864) — польський політичний діяч, поет і перекладач. Народився у Віленській губернії. Навчався у Дерптському університеті (1833—1836). Висланий з *Вільни* до *Петрозаводська* (1851), а згодом — в Оренбурзьку губернію за революційну спрямованість написаної ним віршованої драматичної фантазії «Йордан», що була заборонена цензурою. Звільнений з-під нагляду поліції у 1857 р. У 1858 р. видав у *С.-Петербурзі* польською мовою збірку віршів під псевдонімом Антоній Сова. Особисто знав *Костомарова*, з яким познайомився у 1857 р. в *С.-Петербурзі* за рекомендацією В. Білозерського і П. Куліша. Оскільки Ж. чув про Костомарова як про людину, що постраждала за слов'янську ідею, то відразу завів з ним розмову про слов'янство. Костомаров на той час дуже переймався ідеєю про об'єднання слов'ян (див. *Панславизм*), і вони швидко зблизилися як приятелі. Ж. читав Костомарову свої польські вірші, які тому сподобалися. Відтоді вони часто бачилися, зокрема в присутності Т. Шевченка й інших відомих людей, поки Ж. не емігрував 1860 р. до *Парижа*.

Літ.: Кулиш А. Несколько встреч с Н. И. Костомаровым // Киев. старина.

1885. № 6; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЖЕМЧУЖНИКОВ Лев Михайлович (1828—1912) — український та російський художник і гравер. Брат поетів, письменників і публіцистів Володимира, Олександра та Олексія Жемчужникових. Народився в селі Павлівка Орловської губернії (тепер Орловська область Російської Федерації). Навчався в *Академії мистецтв* у *С.-Петербурзі* (1849—1852). У 1852—1856 рр. жив в *Україні*, збирав український фольклор. Добре знав творчість *Костомарова* і Т. Шевченка. У 1857 р. Ж. виїхав до *Парижа*, щоб продовжити освіту, де замовив з переданих йому туди фотографій найкращому французькому літографу А. Муїльрону портрети М. Костомарова, Т. Шевченка та ін. (див. *Іконографія М. Костомарова*). У 1860 р. повернувся до *С.-Петербурга* і тоді особисто познайомився з Костомаровим, згодом зустрічався з ним, листувався. Костомаров, перебуваючи в 1864 р. за кордоном, писав до Ж., передавав через нього свою кореспонденцію для Н. Білозерської. У 1861 р. Ж. опублікував у часопису «*Основа*» спогади про Т. Шевченка, де помістив промову Костомарова, виголошену на похороні поета, що відома в літературі як «*Слово над гробом Т. Г. Шевченка*».

Тв.: *Воспоминание о Шевченке, его смерть и погребение* // Основа. 1861. № 3.

Літ.: *Попова Л. И.* Лев Михайлович Жемчужников. К., 1961; *Ії ж.* Т. Г. Шевченко і Л. М. Жемчужников // Шевченко-художник. К., 1963.

ЖЕНЕВА — місто на південному заході Швейцарії, адміністративний центр кантону Женева. Розкинулось на березі Женевського озера біля виходу з нього річки Рони. У XIX ст. — у складі Швейцарської конфедерації (тепер третє за величиною місто у Швейцарії). *Костомаров* відвідав Ж. у 1861 р., коли здійснював другу поїздку до Європи (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Тоді він, побувавши в Генуї та Флоренції, через Альпи вирушив до Ж. По дорозі туди оглянув місто Сіон з його стародавнім замком, а також Шільйонський замок на острові Женевського озера. Пробувши у Ж. три дні та ознайомившись з її визначними пам'ятками, *Костомаров* повернувся до Росії через *Баден-Баден, Франкфурт і Берлін*. У другій половині 70-х — на початку 80-х років XIX ст. *Костомаров* листувався з *М. Драгомановим*, який з 1876 р. мешкав у Ж., де видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878—1882).

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ЖИВОТКО Аркадій Петрович (1890—1948) — український журналіст, громадський діяч, історик української преси. Народився в селі Пухово *Воронезької губернії* (тепер *Острогозький район* *Воронезької області*, *Російська Федерація*). Закінчив Інститут психології та неврології у Петрограді (1917). Після проголошення Української Народної Республіки й опублікування III Універсалу Центральної Ради обстоював на *Острогожчині* при-

єднання південно-західних повітів *Воронезької губернії* до *України*. Для цього провів в *Острогозьку* і *Валуїках* з'їзди «Просвіти», на яких було ухвалено резолюцію про приєднання Подоння до України. З 1923 р. — на еміграції. Ж. — автор низки книжок з історії *Острогожчини*: «*Острогожчина. Осередок Подонья*» (Прага, 1942); «*Подонь (Українська Вороніжчина)*» (Прага, 1943). В останній роботі він подає біографічні дані про відомих людей Подоння, зокрема і про *Костомарова*. Ж. наводить розповідь старого селянина слободи *Юрасівки* *Ф. Щербини*: «Подивися, бувало, на Миколу Івановича — розумний він, з вигляду — справжній старий Костомар, цілком, як дві краплі води, вдався в нього, такий суворий з обличчя, а був такої широї душі, що я не бачив подібних людей...»

Тв.: *Історія української преси*. Мюнхен. 1989/1990.

«ЖИДОТРЕПАНИЕ В НАЧАЛЕ XVIII ВЕКА» — стаття *Костомарова*. Надрукована в часопису «*Киевская старина*» (1883. № 1, 3). Увійшла до книжки «*Русские инородцы*» (М., 1996) із серії «*Актуальная история России*». У ній розглядаються питання історії етнонаціональних та соціальних відносин.

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань *Костомарова* // Наук.-публіцистичні і полемічні писання *Костомарова*. К., 1928.

ЖИТЕЦЬКИЙ Гнат (Ігнат) Павлович (1866—1929) — український історик, архівіст і літературознавець. Народився в *Кам'янці-Подільському Подільської губернії* (тепер *Хмельницька область України*) у родині українського філолога та фольклориста *П. Житецького*. У 1889 р. закінчив історико-філологічний факультет *Київського імператорського університету Св. Володимира*. У

1898 — 1903 рр. — редактор відділу російської та української історії видавництва «Просвещение». У 1919 р. — редактор часопису «Книжний вісник». Упродовж 1890 — 1924 рр. — викладав у середніх навчальних закладах *С.-Петербурга* та *Києва*.

Г. П. Житецький

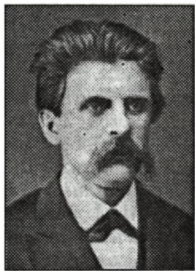
У 1922—1929 рр. — один із засновників та завідувач відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (тепер Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського). Брав участь у комплектуванні українознавчого рукописного фонду цієї бібліотеки. У зв'язку зі створенням Центрархіву розподіляв рукописний матеріал між архівами, музеями та бібліотеками (1926—1928). Автор праць з історії української суспільно-політичної думки та історіографії XIX—XX ст., літературознавчих розвідок, зокрема присвячених *Т. Шевченкові*. Вивчав твори *М. Гоголя*, *О. Пушкіна* та багатьох інших українських і російських письменників й учених. Серед найвизначніших праць Ж. — «Т. Шевченко в повному виданні його творів» (1907), «Шевченко і харківська молодь» (1925), «Київська громада за 60-х років» (1928). Ж. — автор низки праць з костомаровознавства: «М. І. Костомаров як учений і митець» (1910), «Профессорская деятельность Н. И. Костомарова» (1917), «Перші роки “Київської старовини” та М. І. Костомаров» (1927), «Куліш і Костомаров» (1927). Оцінюючи постать Костомарова, Ж. у соту річницю з дня його народження писав: «Йому приходилося доводити право любити свою рідну землю, жити радістю і горем одноплемінного народу... готувати краще, світле майбутнє лю-

бому краю». Помер Ж. у селі Буча (тепер Києво-Святошинський район Київської області).

Тв.: *Граматика* Мелетія Смотрицького // Книжний вісн. 1919. № 2; *Листування* Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок // Україна. 1925. № 3; *Перші роки «Київської старовини»* та М. І. Костомаров // Там само. 1926. № 4; *Життя* М. О. Максимовича // Там само. 1927. № 6; *Куліш* і Костомаров: недруковане листування 1860—1870 рр. // Там само. № 1/2; *Листування* О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Там само. № 4; *Заходи* коло організації історичного товариства в Києві // Там само. 1929. № 1; *Новий уривок з автобіографії* М. І. Костомарова // За сто літ. Х.; К., 1929. Кн. 4; *П'ять листів* П. П. Чубинського до М. І. Костомарова // Там само.

Літ.: *Дубровіна Л.* Житецький Гнат Павлович // Українські архівісти: Біобібліогр. довід. К., 1999. Вип. 1: (XIX ст. — 1930-ті роки).

ЖИТЕЦЬКИЙ Павло Гнатович (1836/37 — 1911) — український філолог, фольклорист, педагог і громадський діяч. Народився в повітовому місті Кременчуці *Полтавської губернії* (тепер Полтавська область *України*) у сім'ї священика. Закінчив *Київський імператорський університет* *Св. Володимира* (1864), з 1867 р. викладав російську мову і літературу в середніх навчальних закладах *Києва* (з перервою в 1880—1882 рр., коли був доцентом *С.-Петербурзького імператорського університету*). Член-кореспондент *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1898). Автор численних праць з історії української мови і літератури, фольклористики, теорії словесності. Ж. особисто знав *Костомарова*, зустрічався з ним у *С.-Петербурзі* та *Києві*, зокрема на III Археологічному з'їзді (1874; — див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). З ог-

П. Г. Житецький

ляду на це Костомаров в «Автобіографії» зазначав: «Учитель киевской гимназии Житецкий читал любопытный реферат о Пересопницком Евангелии, памятнике XVI в., замечательном по языку: перевод сделан на местное наречие, очень похожее на нынешнее малорусское. Вместе с тем тот же референт сообщил ученые исследования об истории образования и изменения малорусского наречия».

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Плечинда В. П. Павло Гнатович Житецький. К., 1987.

ЖОВТІ ВОДИ — місцевість біля верхів'я річки Жовтої (басейн Дніпра), де в 1648 р. відбулася Жовтоводська битва (тепер місто в Дніпропетровській області України). Костомаров, вивчаючи історію доби Богдана Хмельницького і готуючи монографію про нього (див. «Богдан Хмельницький»), відвідав цю місцевість, досліджував матеріали, що стосуються Ж. В., зокрема плани і карти. Він докладно висвітлив у монографії «Богдан Хмельницький» битву на Ж. В. між військами українського козацтва й авангардом польських військ, підкресливши її значення для розгортання всенародного повстання.

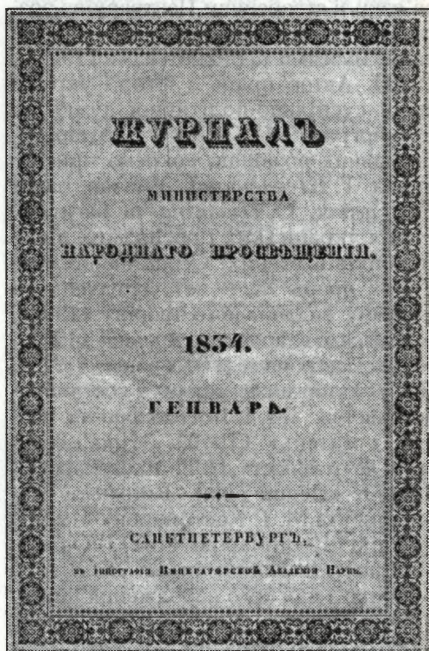
Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЖУРДЕН (Журдан) Карл Іванович (? — ?) — учитель французької мови у Воронезькій чоловічій першій гімназії в часи навчання в ній Костомарова (1831—1833). Ж., за відомостями Костомарова, «бывший некогда капитан

наполеоновской армии и оставшийся в России в плену, не отличался ничем особенным, был вообще ленив и апатичен, ничего не объяснял и только задавал уроки по грамматике Ломонда, отмечая в ней ногтем места, следуемые к выучке».

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Пінчук Ю. А., Чалая Т. П. До біографії Миколи Костомарова // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення. К., 2003.

«ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ» — щомісячний друкований орган Міністерства народної освіти Росії. Видавався з 1834 по 1917 рр. у С.-Петербурзі. Часопис складався з офіційної части-

«Журнал Министерства народного просвещения». Обкладинка

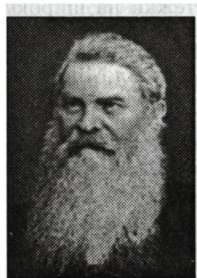
ни, де друкувалися матеріали міністерства, та неофіційної частини, в якій публікувалися статті з народної освіти, класичної філології, історії. Особливо цінними були наукові статті за редакторства К. Ушинського (1860—1861). «Ж. М. н. п.» вперше в Росії почав друкувати «Указатель вновь выходящих книг», поклавши тим самим початок державній бібліографічній реєстрації видань. Костомаров публікував у цьому часопису свої наукові дослідження, особисто знав К. Ушинського, спілкувався з ним на педагогічні та інші теми. Надзвичайно велике значення мала надрукована в «Ж. М. н. п.» (1863. № 9) розвідка Костомарова «О некоторых фонетических и грамматических особенностях южно-русского (малорусского) языка, не-

сходных с великорусским и польским», зважаючи на запровадження в липні 1863 р. в Російській імперії *Валуєвського циркуляра*, спрямованого на утилки української мови і літератури.

Літ.: Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 3, 5—6; Пасещенко Г. «Журнал Министерства народной освіти» (1834—1843) як джерело з української історії та історіографії // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2001. Вип. 11; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; Пасещенко Г. «Журнал Министерства народной освіти» (1844—1853) як джерело з української історії та історіографії // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14.

І. Є. Забелін

ЗАБЕЛІН Іван Єгорович (1820 — 1909) — російський історик, археолог та музейний діяч. Народився в губернському місті *Твері* (тепер обласний центр Російської Федерації) у родині дрібного чиновника.

Виховувався в Преображенському сирітському училищі в *Москві* (1832 — 1837). У 1837 — 1859 рр. працював у Збройній палаті, у 1859 — 1876 рр. — в Археологічній комісії в *С.-Петербурзі*. У 1879 — 1888 рр. — голова *Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті*. Член-кореспондент (1884), почесний член (1907) *Імператорської С.-Петербурзької академії наук*, дійсний член *Академії мистецтв* у *С.-Петербурзі* (1892). Був одним з організаторів і керівником *Історичного музею* в *Москві*. Автор праць з археології, історії матеріальної культури, російського побуту. Між З. і *Костомаровим* велася цікава дискусія про багатьох російських діячів початку XVII ст. (див. «Кто виноват в Смутном времени? И. Е. Забелину»). З цього приводу *Костомаров* писав в «Автобиографии»:

«г. Забелин сообщал такой взгляд, что в России главную роль играл народ всею своею массою, а не типичными личностями, и поэтому историку не нужно гоняться за отысканием заслуг отдельных исторических лиц. Собственно, в назидательном мнении И. Е. Забелина я не нашел для себя ничего нового или противоречащего моим взглядам».

Тв.: *О металлическом производстве в России до конца XVII в.* СПб., 1853; *История русской жизни с древнейших времен.* М., 1876; *Материалы для истории, археологии и статистики города Москвы.* М., 1884 — 1891. Т. 1 — 2; *Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст.* М., 1990; *Домашний быт русских цариц в XVI и XVII ст.* Новосибирск, 1992; *Записные книжки И. Е. Забелина.* 50-е годы XIX века // Рос. арх. М., 1994. Т. 5.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Кто виноват в Смутном времени? И. Е. Забелину // Вестн. Европы. 1872. № 9; Два юбилея учено-литературной и служебной деятельности И. Е. Забелина. М., 1910; *Кузьминский К. С.* И. Е. Забелин и его печатные труды. М., 1912; *Автобиография Н. И. Костомарова.* М., 1922; *Сахаров А. Н.* И. Е. Забелин: новая оценка творчества // Вопр. истории. 1990. № 7.

«ЗАГАДКА. З НАРОДНОЇ КАЗКИ» — п'єса *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «*Основа*» (1862. № 6).

увійшла до видань: «Збірник творів І. Галки» (О., 1875); «Твори Амвросія Меглинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914); «М. І. Костомаров. Твори в двох томах» (К., 1967 і К., 1990). В костомаровській «Автобіографії» наводяться дані про зміст, фольклорне джерело та датування цього твору: «Тогда же в «Основе» напечатана была по-малорусски моя драматическая пьеса «Загадка», написанная уже несколько лет тому назад и оставшаяся в рукописи. Это была переделка, или изложение в драматической форме известной малороссийской сказки «Про дивку Семилитку», которой содержание состоит в том, что пан загадывает своим подданным мудрые загадки, их отгадывает девочка и делается через то женою пана». «Казка про дівку Семилітку» була записана Костомаровим 1840 р. в *Острогозькому повіті* і надрукована в 1860 р. у *С.-Петербурзі*.

Літ.: *Автобіографія* Н. І. Костомарова. М., 1922; *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ЗАДАЧИ УКРАИНОФИЛЬСТВА. ЛУНА. УКРАИНСКИЙ АЛЬМАНАХ НА 1881 ГОД. КИЕВ, 1881» — рецензія *Костомарова*. Написана в стилі полемічної статті у зв'язку з появою в Києві українського альманаху «Луна». Вперше надрукована в часопису «*Вестник Европы*» (1882. № 2). Увійшла до видання «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928), а також до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Автор рецензії докладно зупиняється на питаннях історії українського народу та його мови, доводячи опонентам, що такий народ зі своєю мовою існує. Визнає за всіма учасниками альманаху «Луна»

те важливе достоїнство, що вони виявляють любов до рідного слова, котре піддається незаслуженій зневазі. Пропонує шляхи, якими доцільно розвивати українську літературну діяльність. Перший шлях — знайомити інтелігентну громаду за допомогою творів як суто наукових, так і художньо-літературних, з народним життям у всіх його виявах. Другий шлях — розширювати розумовий горизонт самого народу, повідомляючи йому в доступній формі загальнолюдські знання (див. *Українофільство*). Саме другому шляху Костомаров віддавав пріоритет, за що був підданий критиці М. *Грушевським* та ін.

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; *Мухіна Г.* Теорія «хатнього вжитку»: До століття смерті Миколи Костомарова // Сучасність. 1986. № 2; *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

ЗАЙОНЧОВСЬКИЙ Петро Андрійович (1904–1983) — російський історик. Народився в місті Уральськ Уральської області (тепер Республіка Казахстан) у сім'ї військового лікаря. Навчався у Першому московському (1914–1918) і Київському кадетському корпусі (1918). Після революції працював на залізниці та машинобудівному заводі. Закінчив екстерном історичний факультет Московського інституту історії, філософії та літератури (1937). Захистив кандидатську дисертацію з історії Кирило-Мефодіївського братства (1940; — див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) під керівництвом Ю. Готьє та докторську — з історії військових реформ у Російській імперії 60–70-х років XIX ст. (1950). Працював у Державній публічній біб-

П. А. Зайончковський

ліотеці ім. Леніна (1944–1952). Професор *Московського університету* (з 1951). Автор дев'яти монографій (вісім опубліковано) та численних студій з соціально-політичної та військової історії Росії XIX–XX ст. За редакцією З. видано щоденники відомих російських державних діячів П. *Валуєва*, Д. Мілютіна, О. Половцова. За науковою редакцією та під керівництвом З. підготовлено й видано ряд фундаментальних універсальних довідників з історії Російської імперії, зокрема «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Аннотир. указ. книг и публикаций в журналах» (В 5 т., 13 кн. М., 1976–1989. Т. 1–5), «Справочники по истории дореволюционной России: Библиогр. указ.» (М., 1971; 2-е изд., доп. М., 1978). Приділяв значну увагу історії Кирило-Мефодіївського братства. У 1959 р. опублікував монографію «Кирило-мефодиевское общество», в якій помістив як додаток (під назвою «Закон Божий») «Книгу буття українського народу», написану Костомаровим. Почесний член Асоціації американських істориків (1967). Дійсний член Британської академії (1973). За радянської доби З. був одним з небагатьох істориків, які трималися думки, що автором «Закону Божого» був саме Костомаров. Помер у Москві.

Тв.: *К вопросу о библиотеке П. И. Пестеля* // Историк-марксист. 1941. № 4; *Кирило-Мефодиевское общество* // Тр. Историко-Архивного ин-та: каф. истории СССР. 1947. Т. 3; *Военные реформы 1860–1870-х годов в России*. М., 1952; *Подготовка и принятие закона 24 ноября 1866 г. о государственных кре-*

стьянах // История СССР. 1958. № 4; *Кирило-Мефодиевское общество (1846–1847)*. М., 1959; *Попытка созыва земского собора и падение министерства Н. П. Игнатьева* // История СССР. 1960. № 5; *Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х годов*. М., 1964; *Отмена крепостного права в России*. М., 1968; *Российское самодержавие в конце XIX столетия: (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов)*. М., 1970; *Словесный состав офицерского корпуса на рубеже XIX–XX веков* // История СССР. 1973. № 1; *Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий*. М., 1973; *Высшая бюрократия накануне Крымской войны* // История СССР. 1974. № 4; *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.* М., 1978.

Літ.: *Міяковський В.* Книга про кирило-мефодіївське братство П. Зайончковського // Сучасність (Мюнхен). 1963. № 3; П. А. Зайончковский (К 70-летию со дня рождения): Биобиблиогр. / Сост. А. С. Стрелкова, И. И. Филимонова. М., 1974; *Мироненко С. В.* П. А. Зайончковский – археограф и библиограф // Археографический ежегодник за 1979 г. М., 1981; *Emmons T. P.* A. Zaiionchkowskii (1904–1983) // *Slavic Review*. 1983. N. 11; *Мироненко С. В.*, *Швылев А. П.* Памяти учителя // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 8. История. 1984. № 6; *Ананьич Б. В.* История России второй половины XIX века в трудах П. А. Зайончковского (К 80-летию со дня рождения) // История СССР. 1984. № 5; *Захарова Л. Г.* П. А. Зайончковский – ученый и учитель // Вопр. истории. 1994. № 5; *Айрапетов О. Р.*, *Андреев Д. А.*, *Мамонов А. В.* К 90-летию проф. П. А. Зайончковского // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 8. История. 1995. № 3; П. А. Зайончковский (1904–1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем / Под ред. Л. Г. Захаровой и др. М., 1998; *Портреты историков*. Время и судьбы: В 2 т. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 1: Отечественная история.

ЗАКОРДОННІ ПОЇЗДКИ М. КОСТОМАРОВА — див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*.

ЗАЛЕСЬКА (?-?) — дружина польського поета Богдана Залеського, яка утримувала в Києві жіночий пансіон. У ньому з 1845 р. викладав історію Костомаров. За спогадами А. Костомарової, пані З. в березні 1847 р., прочувши, що в Костомарова передбачається обшук (у зв'язку з доносом про його участь у таємному політичному Кирило-Мефодіївському братстві; — див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), хотіла врятувати його і, щоб попередити про небезпеку, кликала до себе «“по делу”»; — по щастливий жених был занят приготовлениями к свадьбе, летал к невесте» (тобто до Аліни Крагельської, з 1875 р. — його дружини) і відклав відвідини З.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ЗАЛІГ, ЗАЛІГ КОЗАЧЕНЬКО...» — вірш Костомарова. У 1841 р. був переданий видавцю О. Корсуну для опублікування в другому випуску альманаху *«Сніп»* (Харків). Цей випуск не вийшов у світ. О. Корсун у 80-х роках ХІХ ст. переслав копію вірша А. Костомаровій (зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Вперше надрукований у двотомному виданні творів Костомарова (К., 1967), увійшов до видання *«Костомаров М. І. Твори в двох томах»* (К., 1990. Т. 1).

Літ.: *Смілянська В. Л.* Примітки // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1.

«ЗАМЕТКА» — однойменні публікації Костомарова. Невеликі, переважно публіцистичні нотатки (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*), які є відгуками на публікації опонентів Костомарова. В них подано міркування вченого стосовно певних аспектів наукових дискусій, подій

громадського, культурного та освітнього життя.

[I] «З.» про необхідність видання книжок українською мовою для народу. Вперше опублікована в газеті *«Санкт-Петербургские ведомости»* (1863. № 186). Увійшла до збірника *«Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»* (К., 1928) та до книжки *«Самозванцы и пророки»* (М., 1997) із серії *«Актуальная история России»*. Написана у відповідь на публікацію *«По поводу объяснений г. Костомарова»*, надруковану в *«Современной летописи»* (1863. № 26). Див. також полеміку Костомарова з цього питання з різними авторами: *«О преподавании на народном языке в Южной Руси»*, *«Ответ “Московским ведомостям”»*, *«Письмо к редактору [IV], “Г. Публицисту “Московских ведомостей” и “Воскресных Прибавлений” к этим “Ведомостям”»*.

[II] «З.» з приводу статті В. Стасова *«Археологическая заметка о постанове Рогнеды. Письмо к Н. И. Костомарову»*. Надрукована в журналі *«Вестник Европы»* (1866. Т. 1).

[III] «З.» з приводу книжки Г. Карпова *«Г. Костомаров как историк Малороссии»* (М., 1871). Уперше надрукована в газеті *«Голос»* (1871. № 130). Увійшла до збірника *«Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»* (К., 1928) та до книжки *«Русские инородцы»* (М., 1996) із серії *«Актуальная история России»*. Ця нотатка є продовженням дискусії Костомарова з Г. Карповим стосовно костомаровської монографії *«Богдан Хмельницкий»* та принципів і засад публікації джерел в *«Актах Южной и Западной России»* (див. *Археографічні праці М. Костомарова, «Ответ г. Карпову»*).

Літ.: *Петренко О. В.* Карпов — contra — Костомаров: Із історії однієї наукової дискусії // *Історія України*. 1999. № 19; *Ясь О.* Образи Переясла-

ва в українській історіографії академічної доби (початок XIX — кінець 80-х років XX ст.) // Переяславська рада 1654 року: Історіогр. та дослідж. К., 2003; Малашевич А. Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал "Вестник Европы" // Історичний журн. 2004. № 10/11.

«ЗАМЕТКА НА ВОЗРАЖЕНИЯ О ПРОИСХОЖДЕНИИ РУСИ» — полемічна нотатка Костомарова. Надрукована в часопису «Современник» (1860. № 4). Увійшла до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Написана з приводу статті професора Я. Грота «Литва или Скандинавия», опублікованої в «Отчестственных записках» (1860. № 3). Її автор, що був прихильником теорії норманського походження давньоруської держави, виступив проти поглядів Костомарова, викладених у дослідженні «Начало Руси» (СПб., 1860).

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ЗАМЕТКА НА ЗАМЕТКУ г. НИКИТЕНКА ОБ УНИВЕРСИТЕТАХ» — полемічна стаття Костомарова. Надрукована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1861. № 270). Поміщена в книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Написана у зв'язку з відгуком критика О. Никитенка в пресі (Санкт-Петербургские ведомости. 1861. № 265) на статті Костомарова «Еще об университетах. (Проект открытых университетов)», «О служебных преимуществах университетов» та інші, присвячені проблемам вищої освіти в Росії.

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ЗАМЕТКИ О ТОРГОВЛЕ ГОРОДА САРАТОВА ПРЕИМУЩЕСТВЕННО СЫРЫМИ МАТЕРИАЛАМИ» — див. «Взгляд на состояние саратовской вывозной торговли в отношении предполагаемой железной дороги между Москвою и Саратовом».

«ЗАМЕЧАНИЕ г. ЛОХВИЦКОМУ» — полемічна нотатка Костомарова. Вперше надрукована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1864. № 205). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Опублікована в книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». У цій нотатці автор спростовує міркування правознавця О. Лохвицького, викладені в його докторській дисертації «Губерния, ее земские и правительственные учреждения» (СПб., 1864), з приводу понять про федеративне начало в давній Русі, висловлених у костомазовських творах (див. *Федералізм, Федерация*). На думку Костомарова, поняття О. Лохвицького про удільно-вічовий устрій та про народність надзвичайно односторонні.

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ЗАМЕЧАНИЕ НА СТАТЬЮ г. СОЛОВЬЕВА "МАЛОРОССИЙСКОЕ КОЗАЧЕСТВО ДО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО"» — полемічна стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Современник» (1859. № 11). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Написана у зв'язку з опублікуванням в «Русском вестнике» (1859. Т. 23, кн. 2) статті історика С. Соловйова «Мало-

російське казачество до Хмельницького», в якій провадиться думка, що «виход козака в степь из государства вовсе не был шагом вперед в общественном развитии, а скорее шагом назад». Костомаров висловлює незгоду з таким поглядом С. Соловйова і доводить, що *козацтво* було ідеалом суспільного життя українського народу.

Літ.: Козачок Я. В. До питання про дискусію Костомарова з Соловйовим з приводу ролі козацтва в історії України // Наук. зап. Кіровогр. держ. пед. ун-ту. Сер.: філологічні науки (літературознавство). Кіровоград, 2000. Вип. 27.

«ЗАМЕЧАНИЕ НА СТАТЬЮ «РУССКОГО ИНВАЛИДА» (В № 255): «НАШИ УНИВЕРСИТЕТЫ»» — полемічна нотатка Костомарова. Надрукована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1861. № 275). Поміщена в книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». У нотації порушуються проблеми, пов'язані зі станом університетської освіти в Росії середини XIX ст. (див. «Еще одно и последнее замечание об университетах»).

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ЗАМЕЧАНИЕ О НАШИХ УНИВЕРСИТЕТАХ. (ПО ПОВОДУ НАПЕЧАТАННОЙ В № 1 ГАЗЕТЫ «ДЕНЬ» СТАТЬИ ХОМЯКОВА)» — полемічна нотатка Костомарова. Надрукована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1861. № 237). У ній автор торкається питань розвитку вищої освіти в Росії (див. «Еще одно и последнее замечание об университетах»).

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ЗАМЕЧАНИЕ ПО ПОВОДУ БРОШЮРЫ, ИЗДАННОЙ г. ХВОЛЬСОНОМ: «УПОТРЕБЛЯЮТ ЛИ ЕВРЕИ ХРИСТИАНСКУЮ КРОВЬ?» СПБ. 1879» — полемічна стаття Костомарова. Надрукована в «Новом времени» (1879. № 1172). Увійшла до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». У цій статті Костомаров критично відгукується про зазначену студію, зокрема згадує про вбивство двох хлопчаків під час його перебування в Саратові та слідство у цій справі. Він також зауважує, що звинувачення євреїв у викраденні дітей іновірців побутувало ще в еллінському світі й наводить свідoctва античних авторів.

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«ЗАПИСКИ ИМПЕРАТОРСКОГО РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА» — друкований орган Імператорського Російського географічного товариства (див. *Російське географічне товариство*). «З. И. Р. Г. О.» видавалися з 1846 р. під назвою «Географические известия» (до 1850 р. вийшло всього три томи). У 1851 р. «Географические известия» перейменовано у «Вестник Географического Общества», що виходив до 1860 р. З 1861 р. видавався під назвою «Записки Русского Географического Общества» і став виходити чотири рази на рік. З 1865 р. видання виокремилася в самостійний журнал «Известия Русского Географического Общества», що регулярно виходив до 1925 р. У 1925—1993 рр. мав назву «Известия Всесоюзного Географического Общества», з 1993 р. — «Известия Русского Географического Общества». Журнал висвітлював питання теорії географічних проблем. Важливе місце в журналі посідала географічна бібліогра-

фія. Періодичність видання — шість книжок на рік. У «З. И. Р. Г. О.» публікували свої статті визначні російські географи П. Семенов-Тян-Шанський, О. Воейков та ін. Костомаров як член Російського географічного товариства виявляв великий інтерес до його друкованого органу, помістив у «З. И. Р. Г. О.» (1863. № 2) свій твір «Об отношении русской истории к географии и этнографии».

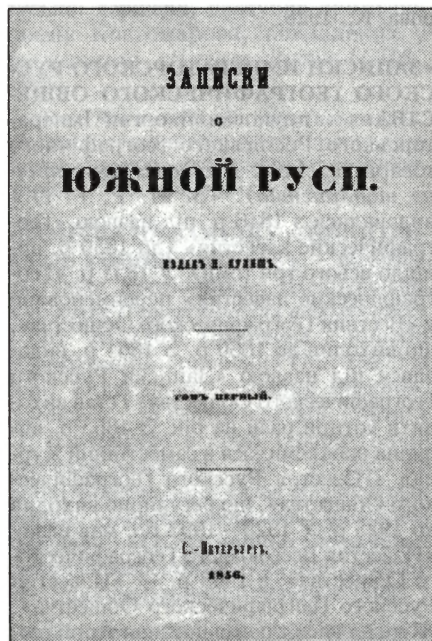
Літ.: Семенов П. П. История полувековой деятельности императорского общества. 1845—1895: В 3 ч. СПб., 1896. Ч. 1—3.

«ЗАПИСКИ О ЮЖНОЙ РУСИ», ИЗД. П. КУЛИШ. Т. I—II.» — рецензія Костомарова. Надрукована в часопису «Отечественные записки» (1857. № 6).

У ній автор докладно розглядає і позитивно оцінює збірник фольклорних та літературних творів, а також історичних матеріалів, який впорядкував і видав у двох томах П. Куліш в 1856—1857 рр. у С.-Петербурзі під назвою «Записки о Южной Руси». Ця рецензія Костомарова увійшла до видання «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930) та до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России».

Літ.: Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. К., 1930; Янковська Ж. Фольклорно-етнографічна праця П. Куліша «Записки о Южной Руси» в оцінці його сучасників // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999.

ЗАПОРІЖЖЯ — за часів Костомарова повітове місто Катеринославської губернії (до 1921 р. — місто Олександрівськ). Виникло як фортеця Олександрівська в 1770 р. для захисту південно-західної частини України від нападів кримських татар і турків (тепер центр Запорізької області України). Костомаров у 1872 р. здійснив сюди поїздку для огляду місцевості Запорозької Січі. На той час він досконало вивчив писемні і матеріальні пам'ятки, пов'язані з цим регіоном та його історією. Відвідуючи, приміром, церкви і розглядаючи іконостаси, Костомаров міг визначити їхнє походження. Оглядаючи церкву в селі Покровському, він помітив, що її іконостас виготовлявся не місцевими майстрами, а був придбаний у художників з якогось іншого регіону. Тоді Костомаров оглянув пороги (див. Дніпрові пороги) й береги Дніпра, побував на знаменитому острові Хортиця та сусідніх островах і острівцях, на Кічкасі, в Капулівці, де відвідав могилу Івана Сірка, а також в інших історичних місцях, що були по-

Записки о Южной Руси. Т. 1. СПб., 1856. Титульна сторінка

близу З. Звідти через Катеринослав вирушив до Києва.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків*. Л., 1990. Т. 1.

«ЗАПОРОЖСКАЯ ПЕСНЯ» — публікація Костомарова. Надрукована в серії *«Летописи русской литературы и древности»* (1861. Т. III, кн. 6), що видавалася професором Московського університету М. Тихонравовим. Увійшла до видання «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930).

Літ.: *Грушевський М.* Етнографічне діло Костомарова // *Етнографічні писання Костомарова*. К., 1930.

«ЗАПОРОЖСКАЯ СТАРИНА» — фольклорні та історико-літературні збірники, що видавав філолог-славист І. Срезневський у 1833—1838 рр. у Харкові (1833—1834. Ч. 1, вып. 1—3; 1834—1838. Ч. 2, вып. 1—3). Прагнувши відтворити історію запорізьких козаків (див. *Козацтво*) та українського народу загалом, І. Срезневський помістив у «З. с.» уривки з козацьких літописів, повістей, оповідань, а також історичні пісні й думи XVI—XVIII ст., власні статті та стилізації під фольклор. Костомаров мав дуже близькі стосунки з видавцем «З. с.» і регулярно читав цей збірник, який справив на вченого дуже сильний вплив і пробудив у нього інтерес до вивчення історії українського народу в усіх її виявах. Він зазначав в *«Автобіографії»*, що «наивно верил как подлинности помещенных там песнопений, под именем народных, так и историческим объяснением издателя», якого часто відвідував і дім якого став для нього улюбленим місцем відпочинку й обміну думками (див. *Харківська школа романтиків*). Довіра Костомарова до «З. с.» зашкодила йому, коли він писав трагедію *«Переяславська ніч»* (Х., 1841).

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Дзира Я. І.* Творець «Запорожской старины» (До 155-річчя з дня народження І. І. Срезневського // *Укр. іст. журн.* 1967. № 6; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ, Запорізька Січ — суспільно-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва, що сформувалася в першій половині XVI ст. за *«Дніпровими порогами»*. Костомаров як історик, крім того, що вивчав писемні джерела, старанно знайомився з матеріальними пам'ятками і по можливості відвідував місця, пов'язані з історичними подіями, які описував. У липні 1873 р. він відвідав З. С., об'їхавши всі острови, острівці, місця і маєтки, де, за переказами та історичними даними, жили запорожці. Тоді ж Костомаров відвідав могилу легендарного Івана Сірка, повідомивши у своїй *«Автобіографії»* таке: «Я увидел холм, обросший со всех сторон посаженными подсолнечниками, на нем возвышался серый каменный крест с надписью, гласившей, что здесь погребен Иоанн Дмитриевич Сирко, кошевой атаман войска запорожского; далее следует день его преставления». Оцінюючи історичне значення З. С., Костома-

Запорізька Січ. Малюнок за О. Рігельманом

ров у монографії «*Бунт Стеньки Разина*» писав, що славнозвісне Запорозжя розлило дух козацтва по всій Україні. Костомаров називав З. С. «християнською козацькою республікою».

Літ.: *Еварницький (Яворницький) Д. И.* Запорозжє в остатках старины и предания народа: В 2 ч. СПб., 1888. Ч. 1—2; *Его же.* Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. СПб., 1889; *Его же.* Вольности запорожских казаков. СПб., 1890; *Грушевский М. С.* История Украинского козачества до соединения с Московским государством: В 2 т. К., 1913—1914. Т. 1—2; *Костомаров Н. И.* Автобиография. М., 1922; *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. К., 1957; *Гордеев А. А.* История казаков: В 4 т. Париж, 1968. Т. 1—4; *Путро А. И.* Положение и антифеодальная борьба казачества Левобережной Украины (2-я пол. XVIII в.). К., 1970; *Українське козацтво:* Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю українського козацтва (К.; Д., 13—17 трав. 1991 р.): У 3 вип. К., 1993. Вип. 1—3; *Скальковский А. О.* История Новой сечи, або останнього Коша Запорозького. Д., 1994.

«ЗАПРОС» — нотатка Костомарова. Надрукована в «*Санкт-Петербургских ведомостях*» (1861. № 61). У ній повідомляється про допущені редакцією «*Русского слова*» скорочення у костомаровській статті «*О значении критических трудов Константина Аксакова по русской истории*» (Рус. слово. 1861. № 2).

ЗАХІДНА РОСІЯ — історико-географічна назва українських земель XVII—XIX ст. в російській історіографії XIX — початку XX ст. (див. *Західна Русь*). Інколи це поняття поширювали на територію Білорусі та Литви, а часто на всі землі підросійської України. Костомаров досліджував історію З. Р., цю назву часто вживав у своїх творах і навіть у їхніх заголовках. Перша його дисертація має заго-

ловок: «*О причинах и характере уничи в Западной России*». На думку автора дисертації, З. Р., що спочатку мала свою релігійну і національну самобутність, втрачала її в міру занепадання внутрішніх сил і єдності після прийняття унії.

Літ.: *Сухомлинов М.* Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 г. // Древняя и новая Россия. 1877. № 1.

ЗАХІДНА РУСЬ, Русь Західна — історико-географічна назва українських і білоруських земель, що перебували під владою *Речі Посполитої* у XVI—XVIII ст. Вживалася в російській історіографії XIX — початку XX ст. У XIX ст. — територія Подільської (див. *Подільська губернія*), Волинської, Київської та інших губерній Російської імперії, а також українських земель у складі Австро-Угорської імперії (Галичина, Буковина та ін.). Іноді зазначений термін уживався щодо всіх українських земель у складі Російської імперії. З історичної науки про *Україну* кінця XVII—XIX ст. термін З. Р. витісняється іншим — *Західна Росія*. Мало місце використання й інших термінів, переважно рівнозначних згаданим вище: *Південно-Західна Росія*, *Південна Русь* та ін. Історія З. Р. (Західної Росії) становить значну частину наукових інтересів Костомарова. Йі він присвятив свою першу дисертацію, обравши тему про значення унії в історії З. Р. З 1860 р., ставши членом *Археографічної комісії*, редагував видання «*Акты Южной и Западной России*». Постійно підтримував наукові зв'язки та був особисто знайомий з багатьма видатними людьми З. Р.

Літ.: *История Европы.* М., 1993—1994. Т. 3—4.

ЗАХІДНИЦТВО — див. *Слов'янофільство і західництво*.

«ЗАЯВЛЕНИЕ» — полемічна нотатка *Костомарова*. Надрукована в «*Санкт-Петербургских ведомостях*» (1867. № 205). Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Опублікована з приводу чуток про участь Костомарова у різних періодичних виданнях.

ЗВЕРЕВ Стефан Єгорович (1860 — 1920) — російський історик-краєзнавець, археолог, священник. Народився в *Москві* в сім'ї диякона. Залишившись сиротою у ранньому віці, виховувався в дядька. Закінчив Московську семінарію, потім духовну академію. Працював у *Воронежі*, викладав історію і Закон Божий у Михайлівському кадетському корпусі. Засновник і перший директор краєзнавчого музею у *Воронежі*. З. — один з організаторів *Воронезької губернської вченої архівної комісії*. З 1901 р. і до самої смерті був проваджувачем справ цієї комісії. За його ініціативою в 1910 р. організовано виставку, присвячену 25-річчю з дня смерті *Костомарова*, опубліковано «Каталог III очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова: 1885—1910» (*Воронеж*, 1910).

Літ.: *Юбилей* свящ. С. Е. Зверева // *Ист. вестн.* 1910. № 4; *Зверев М. С.* С. Е. Зверев, его семья и культурная

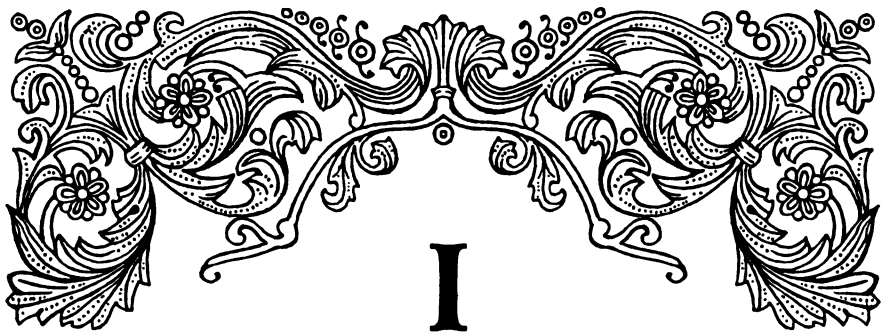
жизнь *Воронежа* конца XIX в. — первых лет Советской власти // *Воронеж. краеведч. сб.* Воронеж, 1985.

«ЗІРКА» — вірш *Костомарова*. Вперше надрукований в «*Малорусском литературном сборнике*» (видання Д. *Мордовця*, Саратов, 1859). Увійшов до «Збірника творів І. Галки» (О., 1875), до книжки «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914), а також до двотомних видань творів Костомарова, опублікованих у *Києві* в 1967 і 1990 рр.

«ЗОЗУЛЯ» — вірш *Костомарова*. Вперше надрукований у книжці «*Литературное наследие Н. И. Костомарова*» (СПб., 1890), згодом — у виданні «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914). Увійшов до двотомних видань творів Костомарова, опублікованих у *Києві* в 1967 і 1990 рр.

«ЗОРІ» — вірш *Костомарова*. Вперше надрукований у книжці «*Литературное наследие Н. И. Костомарова*» (СПб., 1890), згодом — у виданні «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914). Увійшов до двотомних видань творів Костомарова, опублікованих у *Києві* в 1967 і 1990 рр.

«ИВАН СВИРГОВСКИЙ, УКРАИНСКИЙ КОЗАЦКИЙ ГЕТМАН XVI ВЕКА» — історичний нарис *Костомарова*. Вперше надрукований у часопису *«Москвитянин»* (1855. Кн. 19/20). Увійшов до II тому «Исторических монографий» (видання Д. *Кожанчикова*, СПб., 1863 і 1872), до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1903. Кн. 1, т. 2), до книжки «Исторические произведения. Автобиография» (К., 1989) та інших видань, зокрема до книжки «Казак» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Цей нарис учений написав під час перебування на засланні в *Саратові*, використавши літописи, історичну літературу, пам'ятки пісенної народної творчості. У ньому висвітлюються стосунки українських козаків з Молдовою, подано в подробицях похід Івана Свирговського (Сверговського), описується сумний кінець гетьмана і туга по ньому в Україні.

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

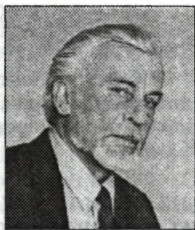
«ИВАН СУСАНИН. ИСТОРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ» — твір *Костомарова*. Вперше надрукований в часопису *«Отечественные записки»* (1862. № 2). Увійшов до I тому «Исторических монографий» (видання Д. *Кожанчи-*

кова, СПб., 1863 і 1872), до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1903. Кн. 1, т. 1) та до книжки «Бунт Стеньки Разина» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». У цій праці автор доводить, що історія Івана Сусанина прикрашена різноманітними домішками довільної фантазії і що подія не могла відбуватися саме так, як звикли бачити її і читати про неї в підручниках. Зокрема, Костомаров писав: «В истории Сусанина достоверно только то, что этот крестьянин был одною из бесчисленных жертв, погибших от разбойников, бродивших по России в Смутное время; действительно ли он погиб за то, что не хотел сказать, где находился новоизбранный царь Михаил Федорович — это остается под сомнением...». Ця публікація викликала в літературі численні докори на адресу Костомарова, який нібито поставив собі завданням принижувати роль доблесних російських особистостей. З огляду на це Костомаров зазначав в *«Автобиографии»*, що дуже несправедливо вивувати історика, якщо він в жодному разі не принижував особистості, якій звикли виявляти повагу, а лише намагався показати її справжнє історичне значення і позбавити вигаданих рис.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ІВАНИЧУК Роман Іванович (1929) — український письменник. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка та Літературної премії ім. А. В. Головка. Народився в селі Трач (тепер Косівського району Івано-Франківської області, Україна). Походить з родини сільського вчителя. Закінчив Львівський університет (1957). Учителював. Згодом у 1963—1990 рр. працював у редакції журналу «Жовтень» (з 1990 р. — «Дзвін»), завідував відділом прози. Автор збірок новел «Прут несе кригу» (1958), «Тополина заметіль» (1965), «Сиві ночі» (1975), трилогії «Край битого шляху» (1964), повістей «Місто» (1977), «Сьоме небо» (1985), романів «Черлене вино» (1977) та інших, а також мемуарів «Дороги вольні і невольні: Спогади та медитації» (Л., 1999). І. написав відомий історичний роман «Четвертий вимір» (К., 1984). У ньому висвітлюється діяльність Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), розкривається образ одного з його організаторів М. Гулака — соратника Т. Шевченка. Велика увага приділяється кирило-мефодіївцю *Костомарову* — вченому і політичному діячу, ідеологу братства. Лейтмотив роману — дилема компромісу і безкомпромісності. Джерельну основу «Четвертого виміру» становили «Автобіографія» Костомарова, спогади його дружини А. Л. Костомарової (у дівочтві *Красельської*), слідчі справи та інші документи й матеріали з історії кирило-мефодіївських братчиків.

Р. І. Іваничук

Літ.: *Письменники Радянської України:* Біобібліогр. довід. / Упоряд.: О. Килимник, О. Петровський. К., 1970; *Кудлик Р.* Високі виміри духовності // *Жовтень*. 1989. № 5; *Слабошпицький М.* Роман Іваничук. К., 1989.

ІВАНИШЕВ Микола Дмитрович (1811—1874) — український історик права. Народився в Києві у дворянській родині козацько-старшинського та духовного походження. Навчався в Київській духовній семінарії. Закінчив Головний педагогічний інститут у *С.-Петербурзі* (1835). У 1845 р. був відраджений за кордон для підготовки до професорської діяльності. З 1838 р. викладав право в *Київському імператорському університеті Св. Володимира*. Обіймав у ньому посаду декана юридичного факультету (1849—1861), в 1862—1865 рр. був першим обраним ректором цього університету. І. — один із засновників *Київської археографічної комісії*, в якій плідно працював понад двадцять років. Вивчав історію російського права в тісному зв'язку з історією права інших слов'янських народів. Автор багатьох наукових праць, видавець історичних пам'яток. У 1840 р. захистив докторську дисертацію «О плате за убийство в древнерусских и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою». У 1846 р. І. познайомився з *Костомаровим*, який тоді почав викладати історію в Київському університеті і став членом-співробітником Київської археографічної комісії. Професор І., що був одночасно й інспектором *Київського інституту шляхетних дівчат*, запропонував Костомарову (крім викладання в університеті) читати лекції в цьому закладі. В «Автобіографії» Костомаров зазначав, що І. посідав помітне місце на юридичному факультеті, особливо у зв'язку зі своєю видавничою діяльністю, оскільки редагував писемні па-

Тв.: *У отчего порога*. М., 1978; *Четвертий вимір*: Роман. К., 1984; *Твори*. К., 1988. Т. 1—3.

М. Д. Іванишев

від 16 липня 1862 р., 15 травня 1864 р., а також 1868 р. І. запрошував Костомарова обійняти кафедру в цьому університеті, 12 травня 1864 р. надіслав йому власноручно підписаний диплом (№ 682) доктора російської історії. Цього ступеня Рада Київського університету удостоїла Костомарова без захисту дисертації 10 квітня 1864 р., з огляду на його визначний внесок в історичну науку, про що свідчать листи І., зокрема ті, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 22).

Тв.: *Твори*. К., 1876.

Літ.: Кистяковский А. Ф. Проф. Н. Д. Иванышев и его сочинения // Юрид. вестн. 1877. № 7–8; *Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. университета Св. Владимира (1834–1884)* / Сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова. К., 1884; *Андрейцев В. І., Короткий В. А.* Микола Іванишев: [Монографія]. К., 1999; *Киян О. І.* М. Д. Іванишев як історик та організатор історичної науки // Укр. іст. журн. 2002. № 2.

«ІЗ АНТОЛОГІЇ: І. ЕЛЛАДА. ІІ. ДАВНИНА» — українські поетичні твори Костомарова з античними мотивами. Вперше надруковані в часопису «Основа» (1861. № 1). Увійшли до «Збірника творів І. Галки» (О., 1875), до книжки «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914), а також у двотомні видан-

ня творів М. І. Костомарова, опубліковані в Києві в 1967 і 1990 рр.

Літ.: *Шаблювський Є.* Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 1.

«ІЗ МОГИЛЬНЫХ ПРЕДАНИЙ. ЛЕГЕНДА О КРОВОСМЕСИТЕЛЕ» — твір Костомарова. Вперше надрукований в часопису «Современник» (1860. № 3). Увійшов до I тому «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1863 і 1872) та «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 1). Основна ідея цієї легенди та її загальний тон сфокусовані в епіграфі до твору, що є уривком з української народної пісні:

Ой що то за світ є,
Що син матусю бере?
Піди, мати, утопись,
А я йду в темний ліс:
Нехай мене звір з'їсть!

«ІЗ ПОЕЗДКИ В БАТУРИН» — нарис Костомарова. Надрукований у газеті «Порядок» (1881. № 124). У ньому автор ділиться враженнями від міста Батурина, яке відвідав у 1878 р. під час подорожі Чернігівщиною. Це місто з 1669 по 1708 р. було резиденцією українських гетьманів.

Літ.: *Бичек В.* Гетьманська столиця України // Наука і суспільство. 1998. № 9/10.

«ІЗ ПРОЖИТЫХ НА ВОЛЫНИ ДНЕЙ» — спогади Костомарова. Надруковані в часопису «Киевская старина» (1884. № 2). Опубліковані в книжці «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Автор розповідає про своє перебування на Волині в 1844–1845 рр., коли працював

учителем історії у *Рівненській гімназії*. Тоді він подорожував Волинським краєм, записував народні пісні, оглядав місцевості, ознаменовані подіями доби Богдана Хмельницького, історію якої почав писати у 1844 р. (див. «*Богдан Хмельницький*»). Основна увага у спогадах приділяється Почаївському монастирю.

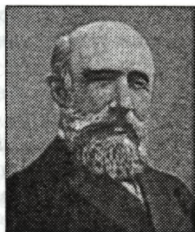
Літ.: Пінчук Ю., Пасеченко Г. З волинських років М. І. Костомарова // Осягнення історії: 36. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острогоз; Нью-Йорк, 1999.

ІЗМАЇЛ — за часів Костомарова повітове місто Бессарабської області (з 1873 р. — губернії; тепер місто обласного підпорядкування в Одеській області України). За відомостями Костомарова, його батько Іван Петрович Костомаров, виходець із козаків-переселенців Острогозького полку Слобідської України, в молоді роки служив в армії, брав участь у військових походах О. Суворова та взятті І.

Літ.: Клименко А. И. Измаил: Путеводитель. О., 1984; Пінчук Ю. Николай Иванович Костомаров как историк // Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ІКОННИКОВ Володимир Степанович (1841—1923) — український і російський історик. Народився в Києві у дворянській родині відставного майора. У 1865 р. закінчив Київський імператорський університет Св. Володимира, з 1871 р. — професор цього університету. Академік Імператорської С.-Петербурзької академії наук (1914) та Всеукраїнської академії наук (1921). Праці І. пов'язані з історичною ідеологією і культурою Росії (наприклад, «Максим Грек», 1865—1866. Вип. 1—2). Політичну історію розглядав у площині особистісних біо-

графій і характеристик політичних діячів: «Русские общественные деятели XVI в.» (1866), «Граф Н. С. Мордвинов» (1873) та ін. Основні наукові інтереси І. стосувалися російської історіографії. Йому належать численні статті про окремих істориків (М. Карамзін, К. Бестужев-Рюмін, Л. Шлецер, І. Болтін та ін.). І. — автор ґрунтовної праці «Опыт русской историографии» (К., 1891—1908. Т. 1, кн. 1—2; Т. 2, кн. 1—2; Т. 3 — залишився в рукопису). Костомаров читав праці І., високо оцінював його історіографічні дослідження, знав ученого особисто, зустрічався з ним у 1874 р. на III Археологічному з'їзді в Києві (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Так само й І. цінував наукові заслуги Костомарова, що видно з редактованого ним «Биографического словаря профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834—1884)» (К., 1884).

В. С. Іконников

Літ.: Матеріали для біографічного словаря действительных членов АН. Пг., 1917. Ч. 3; Войцехівська І. Н. Академік Володимир Іконников: Життєпис та бібліографія. К., 1998; Її ж. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. К., 1999.

Літ.: Матеріали для біографічного словаря действительных членов АН. Пг., 1917. Ч. 3; Войцехівська І. Н. Академік Володимир Іконников: Життєпис та бібліографія. К., 1998; Її ж. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. К., 1999.

ІКОНОГРАФІЯ М. КОСТОМАРОВА — сукупність різноманітних зображень ученого, а також описи його зовнішності в мемуарній літературі та інших наративних джерелах. Іконографія Костомарова поділяється на прижиттєву та посмертну, а також у видовому плані — на світліни, автопортрети, гравюри, літографії, цинкографії, шаржі-замальовки та інші зображення. Особ-

ливистю цієї іконографії є тривалий час створення та значне видове розмаїття. Сюди належать роботи відомих художників М. Ге, М. Лаверецького, К. Маковського, В. Мате, І. Рєпіна, скульптора В. Беклемішева та ін. Перша відома спроба систематизації зображень історика представлена в «Каталогі III Очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885 – 1910» (Воронеж, 1910). У цьому виданні зафіксовано перелік портретів, світлин та інших зображень Костомарова (44 позиції, зокрема ряд дублів), які експонувалися на зазначеній виставці. Частина з них була опублікована в різних виданнях, інші не публікувалися і належали приватним власникам, музеям, бібліотекам тощо. Деякі з них не були точно атрибутовані щодо авторства, часу і т. ін. Крім того, в каталозі вміщено список відомих бюстів Костомарова та світлин його могили (12 позицій). Нижче подано перелік відомих зображень Костомарова у хронологічній послідовності: 1) світлина 1845 р. періоду викладання в *Київській Першій гімназії* (з приватної збірни В. Котельникова; каталог 1910 р.); 2) світлина періоду між 1848 та 1857 рр.: Робота Везенберга. С.-Петербург (у 1910 р. належала Воронезькому губернському музею); 3) літографія з М. *Погодіним* зі світлин роботи Гоха. 1860 р. (Русский Художественный Листок. 1860. 10 июля); 4) цинкографія 1860 р. (Журнал для всех. 1903. июль. № 7); 5) літографія 1861 р. Французький гравер А. Муїльрон. Париж (Портреты украинских писателей / Изд. Д. С. Каменецкого. СПб., 1861. Вып. 1); 6) світлина у повний зріст початку 60-х років XIX ст. (з приватної збірни Г. *Вашкевича*; каталог 1910 р.); 7) світлина з П. *Кулішем*. 60-ті роки XIX ст. Світлопис С. Левицького (з приватної збірни В. Котельникова; каталог 1910 р.); 8) збільшена

світлина для паспорта початку 60-х років XIX ст. Світлопис А. Желякова. С.-Петербург (з приватної збірни В. Котельникова; каталог 1910 р.); 9) світлина періоду між 1862 та 1864 рр. (з приватної збірни В. Котельникова; каталог 1910 р.); 10) офорт. 1870 р. Художник М. Ге; 11) світлина 1872 р. Робота А. Денъера. С.-Петербург (з приватної збірни В. Котельникова; каталог 1910 р.); 12) гравюра 70-х років XIX ст. Друк Ф. Брокгауза. Лейпциг (у 1910 р. належала Воронезькому губернському музею); 13) світлина початку 70-х років XIX ст., знята в кабінеті. Робота А. Денъера. С.-Петербург (з приватної збірни В. Котельникова; каталог 1910 р.); 14) ксилографія зі світлин 1876 р. роботи А. Денъера. Дозволено цензурою 27 травня 1880 р. (Типография А. Суворина. СПб., 1880); 15) літографія А. Мюнстера зі світлин 1876 р. роботи А. Денъера (з приватної збірни Ф. Вітберга; каталог 1910 р.); 16) гравюра на сталі роботи невідомого художника. Друга половина 70-х років XIX ст. (Русские современные деятели / Изд. А. Баумана. СПб., 1877); 17) дружній шарж Д. *Мордовця* «Костомаров летом». 27 серпня 1878 р. (Перші Костомаровські читання: Програма. Чернігів, 3 грудня 2002 р.); 18) портрет. 1878 р. Худож. М. Ге; 19) ксилографія (Нива. 1878. № 44); 20) дружній шарж Д. *Мордовця* «Костомаров зимой». 4 листопада 1879 р. (Перші Костомаровські читання: Програма. Чернігів, 3 грудня 2002 р.); 21) світлина кінця 70-х років XIX ст. Робота А. Денъера. С.-Петербург (з приватної збірни Г. *Вашкевича*; каталог 1910 р.); 22) світлина кінця 70-х років XIX ст., знята в кабінеті. Робота А. Денъера. С.-Петербург (з приватної збірни В. Котельникова; каталог 1910 р.); 23) ксилографія (чеський ілюстрований часопис «Светозор». 1880. 6 січня); 24) ксило-

графія (львівська газета «Світ». 1881, 10 січня); 25) автотипія 1885 р. (Живописное Обозрение. 1885. № 15); 26) гравюра (Газета А. Гатцука. 1885, 20 апреля № 15); 27) ксилографія зі світлина К. Шапіро. Художник П. Борель (Всемирное обозрение. 1885. 13 апреля Т. 33, № 848); 28) збільшена світлина К. Шапіро (*Новь*. 1885. Т. 4, № 13); 29) гравюра. Робота Вейермана (Нива. 1885. № 17); 30) ксилографія Ф. Меркіна з фотографії К. Шапіро (Бібліотечний вісник 1999. № 3); 31) ксилографія російського гравера О. Зубчанникова (Бібліотечний вісник 1999. № 3); 32) посмертна маска з обличчя Костомарова. 7 квіт. 1885 р. Скульптор В. Беклемішев; 33) картина «Костомаров на смертном одре». 1885 р. Художник І. Репін; 34) літографія (Юбилейный сборник в память 300-летия г. Воронежа. Воронеж, 1886); 35) офорт. Робота російського гравера В. Мате. Кінець XIX ст. (Бібліотечний вісник 1999. № 3); 36) ксилографія зі світлина К. Шапіро (з приватної збірні Ф. Вітберга; каталог 1910 р.); 37) портрет (Современный календарь на 1892 / Сост. А. Д. Ступин; Типолитография И. Н. Кушнарв и К°. М., 1891); 38) фототипія 1903 р. Робота Шерера, Набгольца і К°. Москва (з приватної збірні Ф. Вітберга; каталог 1910 р.); 39) гравюра з портрета роботи художника К. Маковського. Гравер Лихачов (Нива. 1903. № 46); 40) геліогравюра з портрета роботи художника М. Ге (Вестник Европы. 1910. № 4); 41) цинкографія з портрета роботи художника М. Ге (Нива. 1910. № 17); 42) цинкографія зі світлина роботи А. Денъера (Природа и Люди. 1910. № 23); 43) бюст роботи скульптора М. Лаверецького (у 1910 р. належав Воронежській публічній бібліотеці); 44) ювілейна поштова марка до 175-річчя М. І. Костомарова. 1992 р. Художник Б. Ілюхін (див. *Марка*

поштова на честь ювілею М. І. Костомарова). Воронежскою губернською вченою архівною комісією на основі матеріалів, що експонувалися на виставці (каталог 1910 р.), було видано набір з п'ятнадцяти листівок «Памяти Н. И. Костомарова», зокрема шість портретів історика в різні роки його життя. Ряд відомих зображень Костомарова представлено в Інтернеті (див. *Интернет про М. Костомарова та його наукову спадщину*): Портрет Костомарова з видання А. Мюнстера 1859 р. (<http://www.biblio.ru/rusbook/kostomarovoff.htm>); Електронний зведений каталог російської книги XIX ст. (рубрика «Лица века») та ін. У наративних джерелах подаються описи зовнішнього вигляду Костомарова, але вони здебільшого фрагментарні. Приміром, П. Куліш у спогадах зазначає, що Костомаров був «ширококостный добрый молодец», «представитель великорусского типа». Він також підкреслює, що вчений вирізнявся великими руками і ногами, носив «сапоги крайне просторные, а его колосхи поражали каждого слугу своей величиною».

Літ.: Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // *Новь*. 1885. Т. 4, № 13; *Каталог III Очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910*; *Николай Николаевич Ге: Письма, статьи, критика, воспоминания современников / Вступ. ст., сост. и примеч. Н. Ю. Зограф. М., 1978*; *Государственный Русский музей: Живопись. 18 — начало 20 в. Л., 1980*; *Федорова В. И. В. В. Матэ и его ученики. Л., 1982*; *Фоменко Д. Кілька портретів М. І. Костомарова (з фондів НБУВ) // Бібл. вісн. 1999. № 3*; *Чалая Т. Фонд Н. И. Костомарова в Воронежском областном краеведческом музее // Историч. журн. 2005. № 4*.

ІЛОВАЙСЬКИЙ Дмитро Іванович (1832—1920) — російський історик, публіцист. Народився в місті Ранен-

Д. І. Іловайський

бурзі Рязанської губернії (тепер місто Чаплигін Липецької області, Російська Федерація) у збіднілій міщанській родині. Закінчив Третю Рязанську гімназію (1850), історико-філологічний факультет *Московського*

університету (1854). Викладав у Третій Рязанській (з 1854 р.) і Третій Московській (з 1858 р.) гімназіях. З 1860 р. — ад'юнкт Московського університету. Захистив магістерську дисертацію «История Рязанского княжества» (1858), що була відзначена п'ятою Малою Уварівською премією, та докторську — «Гродненский сейм 1793 г. Последний сейм Речи Посполитой» (1870). З 1862 р. вийшов у відставку. В 60—90-х роках XIX ст. І. не раз відвідував Австро-Угорщину, Болгарію, Францію, Іспанію, Туреччину, Велику Британію та інші країни. Проводив публіцистичну діяльність. У 1885 р. спеціальною постановою Сенату йому було надано спадкове дворянство. Видавав і редагував газету правої орієнтації «Кремль» (1897—1916). Дійсний член Московського археологічного товариства (1864), Товариства прихильників Російської словесності (1865). Почесний член Рязанської вченої архівної комісії (з 1887 р.), *Товариства історії та старожитностей російських* (з 1904 р.). Тимчасовий голова Товариства прихильників Російської словесності (1875—1884). Заснував спеціальну премію Товариства історії та старожитностей російських за студії з ранньої історії слов'ян (1914). Член «Спілки руських людей» (1905). І. належав до істориків слов'янофільської орієнтації (див. *Слов'янофільство і західництво*). Він автор концепції «державних побутів» (близької

до теорії «культурно-історичних типів» М. Данилевського). Вважав, що психологічні особливості «народного характеру» визначають спроможність існування національної держави. Стверджував, що поступ в історії здійснюється у формах «державного побуту». І. противник теорії норманського походження давньоруської держави. Висунув гіпотезу про існування «Приазовської Русі», за якою наближав слов'ян до роксоланів та гуннів. Автор праць про походження давньоруської держави, численних підручників з російської та загальної історії, які впродовж 1860—1916 рр. перевидавалися понад сто разів. У 1871 р. І. оцінював працю Костомарова «*Последние годы Речи Посполитой*», подану в Російську академію наук на здобуття академічної премії. Запропонував відзначити Костомарова Малою премією. Незадоволена рішенням І. Рада академії відіслала згадану студію Костомарова марбурзькому вченому, професору Е.-А. Герману. Той високо оцінив роботу і запропонував відзначити її Великою премією. Цей епізод Костомаров згадує в «*Автобиографии*».

Тв.: *История Рязанского княжества*. М., 1858; *Гродненский сейм 1793 г. Последний сейм Речи Посполитой*. М., 1870; *О мнимом призвании варяг* // *Вестн. Европы*. 1871. № 11—12; *История России*: В 5 т. М., 1876—1905. Т. 1—5; *Разыскания о начале Руси*, дополненные вопросом о гуннах. М., 1876; *Сочинения*. М., 1884—1914. Ч. 1—3; *Дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому*. М., 1886; *Иван Грозный и Стефан Батый в борьбе за Ливонию* // *Ист. вестн*. 1889. № 2—3; *Мелкие сочинения и письма*. М., 1896. Вып. 1—2; *Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому*. М., 1902; *Краткие очерки русской истории*: Курс старшего возраста. М., 1992; *Очерки отечественной истории*. М., 1995;

Начало Руси. М., 1996; Новая династия. М., 1996; Отец Петра Великого. М., 1996; Собиратели Руси. М., 1996; Становление Руси. М., 1996; Царская Русь. М., 1996; Рязанское княжество. М., 1997.

Літ.: Языков Д. Учено-литературная деятельность Д. И. Иловайского // Ист. вестн. 1884. № 1; **Южаков С. Н.** Дневник журналиста: О гимназических учебниках // Рус. богатство. 1896. № 7; **Цветаев Д. В.** К 50-летию учено-литературной деятельности Д. И. Иловайского. М., 1908; **Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Цветаева М. И.** Дом у Старого Пимена // Москва. 1966. № 7; **Славяноведение** в дореволюционной России: Биобиблиогр. слов. М., 1979; **Фукс А. Н.** Школьные учебники Д. И. Иловайского и их реакционная сущность // Преподавание истории в шк. 1982. № 5; **Цамутали А. Н.** Борьба направлений в русской историографии в период империализма: Историографические очерки. Л., 1986; **Шаханов А. Н.** Д. И. Иловайский и его учебники // Педагогика. 1999. № 1.

ІМАТРА — водоспад на багатоводній і найбільшій у Фінляндії річці Вуокса. **Костомаров**, ставши в 1859 р. професором *С.-Петербурзького імператорського університету*, незабаром набув величезної популярності не лише серед студентів, а й взагалі в інтелігентських колах Росії. У нього з'явилося чимало знайомих і друзів, що відвідували знамениті костомаровські «вівторки» (див. «Вівторки» *М. Костомарова*), а він, у свою чергу, бував у них вдома, їздив до декого відпочивати на дачу. Дочка графа **Ф. Толстого К. Юнге** згадувала, що під час однієї з поїздок з Костомаровим на дачу Толстих вони відвідали І., потрапивши туди під час зливи. За її словами, шум потужного водоспаду супроводжувався великою грозою, подорожани сховалися в скляному павільйоні над водоспадом, і ця грізно-прекрасна ніч вразила історика та його супутників.

Літ.: Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Киев. старина. 1890. № 1; **Пинчук Ю.** Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Історичний журн. 2004. № 8.

ИМПЕРАТОРСКА САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКА АКАДЕМІЯ НАУК — див. *Російська академія наук*.

ИМПЕРАТОРСКА ПУБЛІЧНА БІБЛІОТЕКА у *Санкт-Петербурзі* — див. *Публічна бібліотека в Санкт-Петербурзі*.

«ИМПЕРАТРИЦА АННА ИВАНОВНА И ЕЕ ЦАРСТВОВАНИЕ» — історична монографія *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «*Новь*» (1885. Т. 3, кн. 10—12; Т. 4, кн. 13—15). Увійшла до сьомого випуску систематичного збірника історико-біографічних праць Костомарова «*Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*» (СПб., 1888; перевидання — М., 1990. Т. 1—3) та до інших видань цього твору. Опублікована також у книжці «Окно в Европу» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Монографія, як зазначається в «Новостях» (1885. № 98), була перекладена німецькою мовою А. Коном з передмовою і за редакцією доктора Р. Левенфельда. В ній Костомаров виявив себе як блискучий історичний нарисовець.

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«ИМПЕРАТРИЦА ЕЛИЗАВЕТА ПЕТРОВНА» — історична монографія *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «*Вестник Европы*» (1887. № 1—3). Увійшла до сьомого випуску систематичного збірника історико-біографічних праць Костомарова «*Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*» (СПб., 1888;

перевидання — М., 1990. Т. 1—3) та до інших видань цього твору. Опублікована також у книжці «Окно в Європу» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Ця монографія підтвердила сформовану думку про її автора як одного з кращих майстрів історичного портрета.

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

ІНОКЕНТІЙ (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — Борисов Іван Олексійович; 1800—1857) — ректор Київської духовної академії (1830—1836), засновник тижневика «Воскресное чтение» в Києві, професор С.-Петербурзької духовної академії, православний письменник, богослов, харківський архієрей (1841—1848), архієпископ, автор низки богословських книг, один із найвідоміших російських проповідників XIX ст. І. народився в місті Єльці Орловської губернії (тепер Липецька область Російської Федерації) у сім'ї священника. Навчався у Вороногому духовному училищі, Орловській духовній семінарії, Київській духовній академії. У 1842 р. І. був одним з ініціаторів заборони захисту в Харківському університеті дисертації Костомарова «О причинах и характере уни в Западной России» та знищення всіх її примірників. Його, як зазначається в костомаровській «Автобіографії», неприємно зачепило те, що автор дисертації нагадав «о безнравственности духовенства в Западной Руси пред унией, о тяжелых поборах, которые брал с русских константинопольский патриарх». Головну участь цього церковного ієрарха в затримці дисертації Костомарова підтверджує біографія І., надрукована в часопису «Русская старина» (1878).

Тв.: *Собрание слов, бесед и речей...* В 2 т. К., 1836—1837. Т. 1—2; *Исто-*

рия русской церкви в связи с историей церковей славянских. Харьков, 1857; *Сочинения*: В 12 т. СПб.; М., 1901. Т. 1—12.

Літ.: Барсов Н. Архиепископ И. Борисов по новым материалам для его биографии. СПб., 1884; Грушевский А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; Архиепископ Херсонский Иннокентий (Борисов) // Богословские тр. М., 1992. Сб. 31.

ІНТЕРНЕТ ПРО М. КОСТОМАРОВА ТА ЙОГО НАУКОВУ СПАДЩИНУ — інформація та матеріали, що представлені у всесвітній мережі на різноманітних сайтах і в порталах у вільному доступі. Налічує тисячі посилань: від епізодичних згадок у різних контекстах до спеціальних статей про творчість Костомарова та електронних версій його праць, а також зображень ученого, енциклопедичних і словникових гасел про нього тощо. В Інтернеті розміщено низку творів Костомарова, зокрема «Автобіографія» (http://www.ukrstor.com/ukrstor/kostomarov_avtobiografiya-x.html); «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Вып. 1—3 (<http://www.saslib.ru/ref/arh/materials/kostomarov/index.htm>); «Автобіографія», «Домашняя жизнь и нравы великорусского народа в XVI и XVII столетиях», «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», «Сын. Рассказ из времени XVII века», «Черты народной южнорусской истории», «Южная Русь в конце XVI века» (<http://history.tuad.nsk.ru/Author/Russ/K/KostomarovNI/index.html>); «Домашняя жизнь и нравы великорусского народа в XVI и XVII столетиях» (<http://www.ukrstor.com/ukrstor/nravy.zip>); «Мазепа. Историческая монография» (<http://www.ukrstor.com/ukrstor/mazepa.zip>); «Малорусская литература» (http://www.ukrstor.com/ukrstor/kost_malorusskajaliteratura.htm); «Малорусское слово» (http://www.ukrstor.com/ukrstor/malorusskoe_slovo.htm).

com/ukrstor/kost_malorusskoeslovo.htm); «Мое украинофильство в "Кудеяре"» (http://www.ukrstor.com/ukrstor/kost_moeukrainofilstvo.htm); «Мысли Южнорусса» (див. «Мысли Южнорусса. I. О преподавании на южнорусском языке; II. Христианство и крепоство; IV. Историческая неправда и западнороссийский патриотизм» (http://www.ukrstor.com/ukrstor/kost_myslijuzhnorusa.htm); «Правда полякам о Руси (по поводу новой статьи в "Revue Contemporaine")» (http://www.ukrstor.com/ukrstor/kostomarov_poliakam.html); «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Вып. 1 (<http://www.hrono.ru/libris/kostom00.html>); «Скотский бунт» (див. «Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю» (http://www.orwell.ru/a_life/kostomarov/russian/); «Сын. Рассказ из времени XVII века» (<http://www.ukrstor.com/ukrstor/syn.zip>); «Украинофильство» (http://www.ukrstor.com/ukrstor/kost_ukrainofilstvo.htm); «Черты народной южнорусской истории» (<http://www.ukrstor.com/ukrstor/cherty.zip>); «Южная Русь в конце XVI века» (http://www.ukrstor.com/ukrstor/yuzhnaya_rus_xviv.zip); «Дві руські народності» / Пер. О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка (див. «Две русские народности» (<http://www.utoronto.ca/elul/Kostomarov/DviNarodnosty.html>)). Електронна бібліотека «Україністика в Торонтському університеті» та ін. Подано також уривки з праць Костомарова: Глава 10. Из книги «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (<http://www.lavrabook.ru/lavra/sergij/prepodobnyj1/index.khtml>) (Православний інтернет-магазин видавництва Свято-Троїцької Сергієвої Лаври), а також програмні документи Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-ме-*

фодіївці та М. Костомаров), зокрема відозва «Брати українці!», написана Костомаровим і вилучена у М. Гулака під час обшуку в Олексіївському раєліні 2 квітня 1847 р. (<http://thales.iatp.org.ua/kmb.html>). Крім того, розміщено низку статей, присвячених творчості Костомарова, зокрема розвідка Віталія Третьякова «Джордж Оруэлл или Николай Костомаров?» (Московские Новости. 1988. 26 июня) (http://www.orwell.ru/a_life/kostomarov/russian/). Широко представлено відомості про історичні, суспільно-політичні погляди та світогляд Костомарова, а також про його життєвий і творчий шлях (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова, Біографія М. Костомарова*): Електронний зведений каталог російської книги XIX ст. (рубрика «Лица века») (<http://www.biblio.ru/rusbook/kostomarovoff.htm>); Біобібліографічний словник «Філософська думка в Україні» (<http://litopys.org.ua/fdm/fdm30.htm>); Український центр. Освітньо-інформаційний ресурс (<http://www.ukrcenter.com/read.asp?id=1284>); інформація про персональний склад *Російської академії наук*, зокрема про обрання Костомарова членом-кореспондентом *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (<http://www.pran.ru/rus/personalst/pran.html>); сайт «Українська спадщина», відомості про побутування Костомарова в *Качанівці* (<http://www.heritage.com.ua/istorija/doslidzhennja/KachStud/KachStud03.htm>) та ін. Подається також інформація про вшанування пам'яті Костомарова, перевидання його праць (див. *Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова*), зокрема відомості про презентацію монографії Костомарова «*Богдан Хмельницький*» (К., 2004) (<http://pravda.org.ua/>); опис і зображення поштової марки 1992 р. на честь М. І. Костомарова (див. *Марка поштова на*

честь ювілею М. І. Костомарова) (<http://www.brama.com/art/pics/stamp2.jpg>) та ін.

ІПАТІЇВСЬКИЙ МОНАСТИР — чоловічий кафедральний Іпатіїв-Троїцький монастир, пам'ятка російської архітектури. Заснований у 1330 р. біля *Костроми* (тепер Російська Федерація) предком Бориса Годунова, що походив із костромських нетитулованих бояр Сабурових-Годунових, які з XIV ст. служили московським великим князям. *Костомаров* відвідав І. м. влітку 1865 р., коли оглядав історичні місцевості північніше *Москви*, про що лишив спогади в «*Автобіографії*». Зокрема, він повідомляв, що побачив будинок, де жила Марфа Іванівна зі своїм царським сином (мається на увазі Михайло Романов), ризницю, в якій зберігалося багато речей, подарованих Михайлом Федоровичем.

Літ.: *Костромской* Ипатьевский монастырь. Кострома, 1913; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Брюсова* В. Г. Ипатьевский монастырь. М., 1982.

ІСТОРИЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. КОСТОМАРОВА — система переконань, уявлень і пріоритетів стосовно минувшини, історичного процесу та його провідних чинників, соціогуманітарних складових навколишнього світу, зокрема ролі людини, держави та суспільства в ньому, які становлять засадні підвалини світогляду і стилю мислення вченого. Погляди *Костомарова* формувалися на соціо- та етнокультурному підґрунті двох традицій — російської й української в добу модернізації Російської імперії і переходу від кріпосницького до пореформеного типу суспільства, в часи перетікання академічного періоду національного руху в культурницький. В інтелектуальному плані погля-

ди та світогляд *Костомарова* зазнали впливу ідей пізньопросвітницького раціоналізму, *позитивізму* та *романтизму*, з-поміж яких останній посідає провідне місце в його системі світосприйняття. Тоді як впливи просвітницького *раціоналізму* та *позитивізму* побутують в його поглядах у вигляді окремих вкраплень (див. *Аристократія, Бунт, Гайдамаки та Гайдамаччина, Гетьманщина, Державинський напрям, Етнопсихологія, Єдинодержавність, Козацтво, Народ, Народницький напрям, Народноправство, Община, Панславизм, Позитивизм, Раціоналізм, Романтизм, Руїна, Слов'янофільство і західництво, Українофільство, Український месіанізм, Унія, Християнство, Федералізм, Федерація*). Стрижневою ідеєю в поглядах та світогляді *Костомарова* є романтична теза про народний дух, який на історичній сцені репрезентує масовий, колективний герой — народ, народні маси. Різноманітність виявів народного духу, його розмаїті реакції, почування, дії і становлять внутрішній сенс історичного руху. На відміну від М. *Максимовича*, який наголошував на самодостатності фактографічної правди історії, *Костомаров* посилював романтичні тлумачення емпіричного матеріалу, прагнув знайти головну ідею, що поєднує минуле, сучасне та майбутнє народу в органічному історичному потоці (див. *Романтизм*). Водночас він намагався не тільки з'ясувати і відтворити причинно-наслідковий, каузальний зв'язок між подіями, явищами та процесами, а заглибитися у внутрішній світ української людини, ірраціональним шляхом віднайти етнопсихологічні, морально-етичні та мистецько-естетичні характеристики її історичного буття (див. «*Две русские народности*», «*Книга буття українського народу*», «*Лекции по русской истории профессора Н. И. Костомарова. Состав-*

лены по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. Часть первая. Источники русской истории», «Мысли об истории Малороссии», «О причинах и характере унии в Западной России»). Романтичне світобачення Костомарова є християнсько орієнтованим, зокрема, скерованим на досягнення вищого розуму, якому підпорядковується мінлива, суперечлива, конечна та нескінченна історична минувшина. Романтичне піднесення, емоційно-психологічна експресія, потяг до моральних, духовних, передусім вічних трансцендентних вартостей співіснує у світогляді Костомарова з етичними настановами в дусі пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема щодо рівності та свободи особистості, що часто протистоїть державній організації і суспільному устрою. Костомарова вважають одним із фундаторів народницького напрямку в українській історіографії XIX ст. (див. *Народницький напрям*). У системі його поглядів дух народу виступає як єдиний та розмаїтий герой, реальна, жива першооснова світу історії з безліччю своїх виявів, глибокими, іманентно властивими тільки йому морально-етичними засадами. Відтак Костомаров уважав, що в етнопсихології народу, в різноманітних способах його відчування, його духовній основі слід шукати реально пояснення історичних подій та явищ, зокрема причини трагічних, катастрофічних перетворень (див. *Руїна*). На думку Костомарова, відтворити почування, множинність дії, врешті-решт спосіб існування колективного героя можливо тільки в контексті багатовимірних площин історичного буття народу, що потребує пильного студіювання географії, етнографії та інших дисциплін (див. «Об отношении русской истории к географии и этнографии»). Він обстоює тезу, що дух народу керується виключно моральними постулатами,

які є найвищими позачасовими цінностями. Тому вчений виводить єдине мірило і найважливішу причину історичного руху з царини духовних перетворень. Костомаров актуалізує морально-етичні принципи, християнські постулати для ствердження не тільки невмирущого духу народу, а й для визначення його етнонаціональної окремішності, призначення на арені історичного буття, що подається у вигляді української ідеї, місії (див. *Український месіанізм*) щодо слов'янських народів (див. *Панславизм*) та світу. Втім, ідеї українського месіанізму та панславизму 40–50-х років XIX ст. у 60–70-х роках істотно коригуються його федералістськими пріоритетами (див. *Федерализм, Федерация*) та загальнопросвітницькою еволюцією в культурницькому сенсі, які, у свою чергу, вирізняються загальноросійською лояльністю за збереження української ідентичності. Однак внутрішній конфлікт лояльностей у світогляді та поглядах Костомарова не набуває антагоністичних форм, а досить гармонійно співіснує, що характерно для багатьох представників культурницької фази українського національно-визвольного руху XIX ст. Таке співіснування розмаїтих етнонаціональних, аксіологічних компонентів призвело до своєрідного перетворення народницьких інтенцій на культурно-просвітницьку програму українофільства кінця 70-х — першої половини 80-х років XIX ст. у світогляді та поглядах Костомарова (див. *Українофільство*). Водночас погляди вченого щодо української минувшини, мови, культури, психології, побуту та світовідчування (ментальності), врешті-решт особливої історичної долі українців зумовлювали перманентний інтелектуальний і психологічний конфлікт Костомарова з централістичними та державно-авторитарними традиціями російської історичної дум-

ки, що виявилось в його численних дискусіях і з західниками, і зі слов'янофілами (див. *Слов'янофільство і Західництво*). Як мислитель-інтелектуал, Костомаров обстоював ідею рівності людей, станів та етнонаціональних спільнот, національної гармонії, що спиралася на трансцендентальні цінності християнства та морально-етичні відчуття народного духу, актуалізовані постулати народоправства і федеративний спосіб організації суспільства, витoki якого він вбачав в удільно-вічовому укладі Київської Русі та демократичних традиціях козащини (див. *Козацтво*). Дослідницький інструментарій Костомарова як історика вирізняється ірраціоналізмом і складається з творчої уяви й споглядання, інтуїтивного прозирання та чуттєвого переживання, здатності до індивідуалізації історичної дійсності, сприйняття певного духовного стану конкретних осіб і відтворення сюжетів старої Гетьманщини та козащини, зокрема побутових дрібниць у мистецько-естетичному або морально-етичному сенсі, характеризується спроможністю до численних трансформацій різноманітних форм вираження ідей або колективних, масових образів, що інколи суперечило фактографічним відомостям. Загалом наукова творчість Костомарова репрезентує героїко-художній стиль мислення з поєднанням різноманітних історіографічних практик (етнографічної, мовної, літературної та ін.), що сформувалися в межах його романтичного світогляду з притаманним йому синкретизмом.

Літ.: Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии. М., 1871; Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киев. старина. 1885. № 8; Кулиш П. Вспоминання о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. 1885. Т. 4, № 13; Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Костомарове // Рус. старина.

1885. № 6; Пытин А. Н. Н. И. Костомаров (некролог) // Вестн. Европы. 1885. № 5; *Семевский В. И.* Николай Иванович Костомаров. 1817—1885 // Там же. 1886. № 1; *Драгоманов М. П.* Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. Л., 1901; *Ефименко А. Я.* Николай Иванович Костомаров // Вестн. и 6-ка самообразования. 1904. № 32; *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістн. 1910. № 5; *Крип'якевич І. П.* Археографічні праці Миколи Костомарова // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1918. Т. 126/127; *Дорошенко Д. І.* Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. К., 1920; *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Гермайзе О. Ю.* М. І. Костомаров: 3 нагоди 40 роковин з дня смерті // Життя й революція. 1925. № 5; *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. 1925. № 3; *Крип'якевич І.* Микола Костомарів: (В 40 роковини смерті) // Стара Україна. 1925. № 5; *Міяковський В.* Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; *Житецький І.* Куліш і Костомаров // Україна. 1927. № 1/2; *Грушевський О.* До статті Костомарова про федеративний лад Старої Русі // Там само. 1928. № 3; *Янів В.* Українська духовність у творах Костомарова // Визвольний шлях. 1953. № 12; *Зайончковський П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847). М., 1959; *Полухін Л. К.* Формування історичних поглядів М. І. Костомарова: До критики буржуазно-поміщицької історіографії України. К., 1959; *Станиславская А. М.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова // Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. М., 1960. Т. 2; *Шаблювський Є. С.* Микола Костомаров і Україна: До 150-річчя з дня народження // Жовтень. 1967. № 4; *Попов П. М.* М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; *Пінчук Ю. А.* Дожовтнева і радянська історіографія про М. І. Костомарова як історика // Історіографічні дослідж. в Українській РСР. К., 1971. Вип. 4; *Его же*. Н. И. Костомаров как историк

Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / АН УССР. Ин-т истории. К., 1971; *Его же*. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984; *Господин А. Микола Костомарів*: Публікація для вшанування сторіччя смерті основоположника народовецького напрямку в українській історіографії / Передм. М. Марунчака. Вінніпег, 1986; *Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці* — М. Костомарова // Укр. історик. 1986. № 3/4; *Мухіна Г.* Теорія «хатнього вжитку»: До століття смерті Миколи Костомарова // Сучасність. 1986. № 2; *Смілянська В. М.* Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. К., 1990. Т. 1; *Замлинский В. А.* Жизнь и творчество Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 1991. № 1; *Козак С.* Між історіософією і месіанізмом («Книги буття українського народу») // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1992. Т. 224; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Балагутрак М.* Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анналів») // Народознавчі зошити. 1996. № 4; *Prymak T. M.* Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto; Buffalo; London, 1996; *Козачок Я. В.* Микола Костомаров. Штрихи до портрету (Кирило-Мефодіївське братство і таємні товариства в Україні першої половини XIX століття). Т., 1998; *Ясь О. В.* Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії (1945—1991) // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 1998. Вип. 8; *Дудко В.* Із коментаря «Воспоминания о двух мальчиках» Миколи Костомарова // Київ. старовина. 1999. № 4; *Литвак Б. Г.* Н. И. Костомаров // Портреты историков: Время и судьбы. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 1: Отечественная история; *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. та упоряд. Ю. А. Пінчук. Київ; Полтава, 2000; *Іванко А. Б.* Український Кремуцій Корд (М. І. Костомаров) // Історики України XIX—XX ст.: (Нариси української історіографії). Кіровоград, 2001; *Энциклопе-*

дия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817—1885) / Пред. редкол. В. А. Смолий; зам. пред., науч. ред. и рук. авт. коллектива Ю. А. Пинчук. Киев; Донецк, 2001; *Сондерс Д.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київ. старовина. 2001. № 5; *Чалая Т. П.* О дате рождения и родителях Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 2002. № 3; *Лачаева М. Ю.* Н. И. Костомаров (1817—1885) // Історіографія історії Росії до 1917 года: В 2 т. М., 2003. Т. 2; *Пінчук Ю.* Микола Костомаров // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2003. Вип. 12; *Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.; Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарії. Медієвістика. Історія церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5; *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; *Малашевич А. Б.* Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11; *Ясь О.* Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14; *Його ж.* Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. 2004. Вип. 4; *Пінчук Ю.* Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // Історичний журн. 2005. № 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО М. КОСТОМАРОВА — наукові студії, монографії, статті, енциклопедичні нотатки, рецензії, бібліографічні покажчики й інші дослідження, присвячені *Костомарову*, різним аспектам його творчого та життєвого шляху, наукової та літературної спадщини тощо. Історіографія про Костомарова налічує сотні бібліографічних позицій, вирізняється розмаї-

тим жанровим та видовим складом, а також широким проблемно-тематичним спектром, змістовним наповненням і різноманітними підходами. У найзагальнішому плані цю історіографію хронологічно можна поділити на п'ять періодів: 1) прижиттєва історіографія (кінець 1830-х років — 1885 р.); 2) до-революційна історіографія (1885 — 1917); 3) історіографія доби визвольних змагань і національного відродження (1917 — 1930); 4) радянська та українська зарубіжна історіографія (30 — 80-ті роки ХХ ст.) з перспективи двох науково-історичних процесів у СРСР та в еміграції і діаспорі, які вирізняються тотальною ідеологічною конфронтацією; 5) сучасна історіографія (1990-ті — 2000-ні роки). Початок першого періоду збігається з публікацією перших творів Костомарова «*Сава Чалий*» (1838), «*Українські балади*» (1839), «*Переяславська ніч*» (1841), «*Об историческом значении русской народной поэзии*» (1843) та інших, на які відгукувалася російська преса наприкінці 30-х — на початку 40-х років ХІХ ст. (Литературное при-бавление к Русскому инвалиду. 1839. № 12; Маяк. 1843. № 12; Москвитин. 1844. № 3 та ін.). Упродовж цього часу студії Костомарова перебували під пильною увагою наукової громадськості, зокрема з боку визначних учених, публіцистів та літературних критиків (В. Белінський, І. Забелін, Г. Карпов, М. Коялович, П. Куліш, М. Максимович, М. Погодін, С. Соловйов, І. Срезневський, М. Чернишевський та ін.). Оцінки і тлумачення праць Костомарова протягом першого періоду переважно визначалися спрямованістю його наукових дискусій, зокрема з прибічниками державно-юридичного напрямку в російській історіографії (І. Забелін, Г. Карпов, С. Соловйов), слов'янофілами (М. Коялович) і норманістами (М. Погодін),

українськими істориками-романтиками (П. Куліш, М. Максимович) та ін. Отож діапазон оцінок і тлумачень творчої діяльності Костомарова був досить широким, відзначався утилітарно-прагматичною спрямованістю, суперечливістю і здебільшого віддзеркалював ті чи ті погляди його опонентів (див. *Романтизм, Слов'янофільство і західництво*). Другий період історіографії про вченого характеризується домінуванням наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. позитивістського світогляду в історичній науці (див. *Позитивізм*), розвою українського національно-визвольного руху, що зумовило прагнення багатьох учених до різнобічного студювання доробку Костомарова. Впродовж другого періоду здійснено перевидання праць Костомарова в багатьох томах (див. *Багатотомні зібрання творів М. Костомарова*), опубліковано значну кількість мемуарної літератури про нього, зокрема його «*Автобіографію*», а також кілька бібліографічних показників творів історика (див. *Показники творів М. Костомарова*). Відразу після смерті Костомарова з'явився цілий масив публікацій про нього, які містять передусім свідчення «з перших рук» його друзів, знайомих, колег та ін. З'являються спеціальні розвідки, присвячені його біографії і творчій спадщині (В. Антонович, М. Драгоманов, П. Куліш, Д. Мордовець, В. Семевський та ін.). Водночас відбувається диференціація оцінок та інтерпретацій наукового доробку Костомарова. Частина вчених досить гостро критикувала з позитивістських позицій народницько-романтичні пріоритети Костомарова як історика (В. Ключевський, О. Маркевич та ін.). Ряд істориків народницького напрямку (В. Антонович, М. Грушевський) відзначали видатну роль Костомарова у становленні української академічної історіографії

та в національному відродженні України, хоча й зауважували фактографічні прогалини в його працях. Дещо відмінні, аніж в інших українських учених, тлумачення спадщини Костомарова представлено у творах М. Драгоманова, який наголошував на суспільно-політичному значенні праць Костомарова, але вказував на однобічність та відсталість його наукової методології. Взагалі, протягом другого періоду історіографії про вченого сформувалися та диференціювалися провідні підходи у вивченні життя й творчості Костомарова, зумовлені різними науково-історичними традиціями. Початок третього періоду в дослідженні життя і творчості Костомарова припадає на добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. З появою та поширенням *державницького напрямку* в українській історіографії акценти в оцінці спадщини Костомарова та його ролі в історії національної науки істотно змістилися. Представники цього напрямку, передусім *Д. Дорошенко*, наголошували на провідних ідеях у творчості вченого: республіканський демократизм, *панславизм* та *український месіанізм*. Вони позитивно оцінювали думки Костомарова про перехід князівської доби через литовсько-польську в козацькі часи, що тлумачилися як спроба продемонструвати безперервність українського історичного процесу. Водночас історики-державники здебільшого ігнорували або сприймали скептично й негативно погляди Костомарова стосовно федеративних засад (див. *Федералізм, Федерация*) майбутньої слов'янської державної організації, панславізму, ролі народних мас в історичному процесі (див. *Народ*) тощо. Зокрема, поширювалася теза про негативне ставлення Костомарова до державної організації в українській історії (див. *Дорошенко* Д. І.). Протягом цього періоду

публікуються епістолярні матеріали і мемуарна література (спогади *А. Костомарової* та ін.), що істотно розширює джерельну базу студій, присвячених Костомарову (див. *Епістолярна спадщина М. Костомарова*). Друкуються матеріали і дослідження про Кирило-Мефодіївське братство (*В. Міяковський*, *В. Семевський*; — див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), що розкривають Костомарова як громадсько-політичного діяча, видаються збірники його науково-публіцистичних, полемічних та етнографічних праць. Публікуються спеціальні студії, присвячені окремим напрямам діяльності та певним сегментам творчої спадщини Костомарова: археографічні праці (*І. Крип'якевич*), публіцистичні, полемічні твори й етнографічний доробок (*М. Грушевський*) та інші (див. *Багалій* Д. І., *Грушевський* М. С., *Грушевський* О. С., *Крип'якевич* І. П.). Водночас наприкінці 20-х років ХХ ст. простежується дещо однобічне висвітлення особистості Костомарова, зокрема домінування тематики, присвяченої його конфлікту з російським царем та участі в національно-визвольному русі. На початку 30-х років ХХ ст. багатообіцяльні тенденції у розробці наукової спадщини Костомарова зникли внаслідок масових репресивних заходів радянського тоталітарного режиму. Четвертий період історіографії про Костомарова, що розпочався з 30-х років ХХ ст., характеризується наявністю двох варіацій у вивченні життя і творчості Костомарова — радянської та еміграційної і діаспорної. Розробка проблематики, пов'язаної з Костомаровим, майже повністю припиняється. Натомість типовою стає оцінка вченого в дусі панівних партійних догматів як «ідеолога буржуазно-поміщицької історіографії» та «буржуазного націоналіста» (*М. Ілюкович*, *М. Рубінштейн* та ін.). Певний по-

ІСТОРИО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 9.
Вийшло за редакцією: Володимир Іваниць.

М. ДРАГОМАНОВ.

Микола Іванович Костомарів.

ЖИТТЄВИЙ ОЦЕРК.

У Львові 1901.

В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНА ШЕНШЕЛІНА.
СІДІ ВАРХАНІЙ М. ПОДНАРЬСЬКОГО.

Ю. А. Пинчук

ИСТОРИЧЕСКИЕ
ВЗГЛЯДЫ

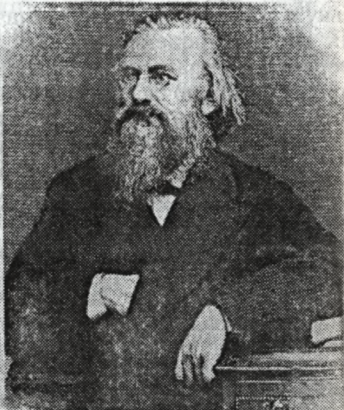
Н. И.
КОСТОМАРОВА

Критический очерк

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ЖИЗНІ І ТВОРЧЕСТВА
Н. И. КОСТОМАРОВА
(1817-1885)

Mykola Kostomarov

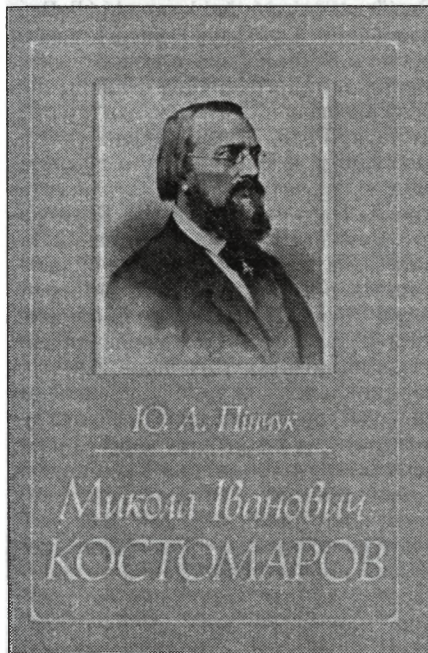

РІМКА

Mykola Kostomarov: A Biography

Література про М. Костомарова. Видання різних років

ступ у вивченні костомаровської спадщини намітився тільки наприкінці 50-х років XX ст. в монографії Л. Полухіна, присвяченій виключно формуванню історичних поглядів Костомарова,

хоча автор і далі розглядав історика як представника «буржуазно-поміщицької історіографії». Більш позитивна оцінка діяльності Костомарова як історика та кирило-мефодіївця по-

дана в працях окремих представників російської радянської історіографії (П. Зайончковського, А. Станіславської). Проте в переважній частині праць творче кредо Костомарова характеризувалося у руслі ідеологічних канонів. У середині 60-х — на початку 70-х років в українській історіографії набирає сили поміркована та обмежена, але позитивна тенденція оцінки праць Костомарова, яка спричинилася до спроби часткової переоцінки його ролі в історичній науці. Тоді були опубліковані монографія П. Попова, присвячена етнографічним студіям Костомарова, статті Р. Іванової, Ф. Кислого, І. Пільгука, Ю. Пінчука, В. Сарбея, Є. Шаблійовського та інших, в яких позитивно оцінювалася громадська і наукова діяльність та праці Костомарова. У 1972 р. за вельми складних обставин була захищена кандидатська дисертація Ю. Пінчука «М. І. Костомаров як історик України». Втім, спроби реабілітувати Костомарова, що мали місце в УРСР наприкінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст., були ґрунтально обірвані. Відтак повноцінне вивчення наукового доробку Костомарова стало неможливе, хоча в 1984 р. опубліковано монографію Ю. Пінчука про історичні погляди Костомарова, яку позитивно оцінили діаспорні вчені. В обширах української зарубіжної історіографії до кінця 60-х років ХХ ст. творча спадщина Костомарова розглядалася переважно з позицій державницького напрямку української історіографії (див. *Крупницький* Б. Д., *Мацьків* Т. І.). Науковий доробок Костомарова оцінювався діаспорними істориками з перспективи обґрунтування ідей національної державності України, зокрема домінували проблеми «етнічної і політичної самоідентифікації», «етнонаціонального антагонізму росіян і українців». Водночас ідеї *федералізму*, народницького де-

мократизму і панславізму цими істориками, як і в 20-х роках ХХ ст., ігнорувалися або оцінювалися скептично й негативно. З початку 70-х років ХХ ст. спостерігається відхід істориків, переважно представників молодшого, англомовного, покоління української зарубіжної науки й інших учених, від усталених стереотипів (див. *Лисяк-Рудницький* І. П., *Приймак* Т. М., *Янів* В. М.). Однак нові оціночні критерії й підходи щодо місця Костомарова в науці так і не сформувалися на еміграції та в діаспорі до кінця 80-х років ХХ ст. Російські еміграційні історики (Г. Вернадський, А. Мазур) висвітлювали постать Костомарова в межах синтетичних історіографічних оглядів, зокрема відзначали його внесок в історичну науку Росії. З-поміж інших студій, виконаних на еміграції та в діаспорі, слід відзначити докторську дисертацію Д. Папазіана «Nicholas Kostomarov: Russian Historian, Ukrainian Nationalist, Slavic Federalist», яка була захищена в Мічиганському університеті в 1966 р. П'ятий, сучасний період історіографії про Костомарова розпочався на початку 90-х років ХХ ст. з кардинального повороту у вивченні наукової спадщини вченого, що був зумовлений як потребами національно-державного відродження України, так і необхідністю всебічного вивчення його життєвого і творчого шляху. В пострадянську добу розгорнувся активний процес дослідження творчого доробку та інтелектуальної біографії Костомарова, зокрема у монографіях Ю. Пінчука та Я. Козачка, розвідках В. Замлинського, А. Іванка, В. Сарбея, В. *Смілянської*, В. Ульяновського, в англомовному життєпису вченого, створеному українсько-канадським істориком Томасом Приймаком та роботах багатьох інших дослідників. Інтенсивно вивчається суспільно-політична, публіцистична, літературна, епі-

стоярна, археографічна та інші складові творчої спадщини Костомарова. Протягом 1990 – 2000-х років студії з різних соціогуманітарних дисциплін заклали підвалини для створення міждисциплінарної наукової галузі – костомаровознавства. У 2001 р. зусиллями українських і російських дослідників було видано «Енциклопедію життя і творчості Н. І. Костомарова (1817 – 1885)», а у 2003 р. опубліковано найповнішу бібліографію його праць.

Літ.: *Карпов Г. Ф.* Костомаров как историк Малороссии. М., 1871; *Сухолинов М.* Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 году // *Древняя и новая Россия*. 1877. Т. I; *Коялович М. О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1884; *Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк* // Киев. старина. 1885. № 8; *Мордowieв Д. Л.* Исторические поминки по Костомарове // *Рус. старина*. 1885. № 6; *Науменко В. Н. И. Костомаров как этнограф* // Киев. старина. 1885. № 5; *Пыпин А. Н.* Последние труды Н. И. Костомарова // *Вестн. Европы*. 1885. № 12; *Семевский В. И.* Николай Иванович Костомаров. 1817 – 1885 // Там же. 1886. № 1; *Драгоманов М.* Костомаров і штунда на Україні // *Народ*. 1891. № 15 – 16; *Пыпин А. Н.* История русской этнографии: В 4 т. СПб., 1891. Т. 3: Этнография малорусская; *Драгоманов М.* Матеріали і замітки до історії життя і слова на Україні: 1) Лист М. Ів. Костомарова до М. П. Драгоманова; 2) Дві шутки М. Ів. Костомарова // *Житє і слово*. 1895. № 1; *Його ж.* Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. Л., 1901; *Маркевич А. И.* Костомаров Николай Иванович // *Рус. биогр. слов.* СПб., 1901. [Т. 9: Кнаппе-Кюхельбекер]; *Грушевський М.* На спомин Миколи Костомарова (7 квіт. 1885 р.) // *Рада*. 1907. № 82; *Грушевський О.* Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*. 1907. Т. 79; *Його ж.*

Нові матеріали до біографії Костомарова // *Зап. Укр. наук. т-ва в Києві*. 1908. Кн. 1; *Грушевський М.* Микола Костомаров // *Село*. 1910. № 16; *Його ж.* Українська історіографія і Микола Костомаров // *Літературно-наук. вістн*. 1910. № 5; *Д. Д. [Дорошенко Д.]* Микола Костомаров // *Світло*. 1910. № 5; *Каталог III Очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885 – 1910.* Воронеж, 1910; *Багалей Д. И.* Костомаровские дни в гор. Воронеже. Харьков, 1911; *Стороженко Н. В.* Н. И. Костомаров в Киевской I гимназии // *Чтения в Ист. о-ве Нестора-Летописца*. 1911. Кн. 22, вып. 1/2; *Жученко М. [Дорошенко Д.]* Н. И. Костомаров и его историко-литературная деятельность // *Укр. жизнь*. 1915. № 5/6; *Житецкий И.* Профессорская деятельность Н. И. Костомарова // *Голос минувшего*. 1917. № 5 – 6; *Корсаков Д. А.* Н. И. Костомаров в его отношениях к К. Д. Кавелину // *Ист. вестн*. 1917. № 7/8; *Крип'якевич І.* Археографічні праці Миколи Костомарова // *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*. 1918. Т. 126/127; *Семевский В.* Кирилло-Мефодиевское общество 1846–1847 гг. М., 1919; *Дорошенко Д. І.* Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. К., 1920; *Його ж.* Передмова // Костомаров М. І. Дві руські народності. Київ; Лейпциг, [1923]; *Його ж.* Микола Іванович Костомаров. Лейпциг, 1924; *Міжковський В.* З нових матеріалів до історії Кирило-Методіївського братства: I. Записка В. Білозерського про сільські школи; II. Записка М. Костомарова про панславизм; III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталіч» // *Україна*. 1924. № 3; *Айзеншток І.* Перша дисертація Костомарова // Там само. 1925. № 3; *Гермайзе О. Ю.* М. І. Костомаров: З нагоди 40 років з дня смерті // *Життя й революція*. 1925. № 5; *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // *Україна*. 1925. № 3; *Житецкий І.* Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок // Там само. 1925. № 3; *Крип'якевич І.* Микола Костомарів (В 40-ві

роковини смерті) // Стара Україна. 1925. № 5; *Міжковський В.* Костомаров у Рівному. // Україна. 1925. № 3; *Житецький І.* Перші роки «Київської старовини» та М. І. Костомаров // Там само. 1926. № 4; *Його ж.* Куліш і Костомаров: недруковане листування 1860—1870 рр. // Там само. 1927. № 1/2; *Його ж.* Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Там само. № 4; *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; *Грушевський О.* До статті Костомарова про федеративний лад Старої Русі // Україна. 1928. № 3; *Андрусяк М.* Українці-Великоруси-Поляки: Із думок М. Костомарова про відношення українського народу до російського і польського народів до поч. 60-х рр. XIX ст. // Нові шляхи. 1929. № 1; *Бухбіндер Н.* Листи М. І. Костомарова до О. С. Суворина // За сто літ. Х.; К., 1929. Кн. 4; *Житецький І.* Новий уривок з автобіографії М. І. Костомарова // Там само; *Айзеншток І.* Листи М. Костомарова до А. Краєвського // Там само. 1930. Кн. 6; *Бухбіндер Н.* Лист М. Костомарова до І. П. Корнілова // Там само; *Грушевський М.* Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. К., 1930; *Ілюкович М. Н. І.* Костомаров і буржуазно-націоналістическая українская историография // Проблемы марксизма. 1934. № 2; *Рубинштейн Н. Л.* Николай Иванович Костомаров // Ист. журн. 1940. № 10; *Білецький Л.* «Книга битія» українського народу як пам'ятка декларації прав українського народу // Наук. зб. УВУ Прага, 1942. Т. 3; *Порський В.* [Міжковський В. В.] Сторіччя кирило-методіївського братства 1846—1847 // Календар на 1946 рік. Авгсбург, [1946]; *Зайончковський П. А.* Кирилло-Мефодіевское общество // Тр. Ист.-Архив. ин-та: каф. истории СССР. 1947. Т. 3; *Тарновський Л. Ф.* Литературная деятельность Н. И. Костомарова: Тез. на соиск. ученой степени канд. филол. наук. Л., 1948; *Янів В.* До психологічної аналізи «Книг Битія»: (Рез. доп., чита-

ної на 1-й наук. конф. НТШ у Європі) // Вісті Європ. Від. НТШ. Сарсель., 1952. № 3; *Його ж.* Українська духовність у творах Костомарова // Визвольний шлях. 1953. № 12; *Міжковський В.* Шевченко і Костомаров // Шевченко. 1958. № 7; *Зайончковський П. А.* Кирилло-Мефодіевское общество (1846—1847). М., 1959; *Полухін Л. К.* Формування історичних поглядів М. І. Костомарова: До критики буржуазно-поміщицької історіографії України. К., 1959; *Станиславская А. М.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова // Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. М., 1960. Т. 2; *Міжковський В.* Книга про кирило-методіївське братство П. Зайончковського // Сучасність. 1963. № 3; *Хлебников Л. М.* Сожженная диссертация // Вопр. истории. 1965. № 9; *Злупко С. М.* Зв'язки М. І. Костомарова із Західною Україною // Укр. іст. журн. 1967. № 5; *Іванова Р. П.* Микола Іванович Костомаров у суспільно-політичному русі XIX ст. // Там само. 1967. № 5; *Пільгук І. І.* М. І. Костомаров: До 150-річчя з дня народження // Укр. мова і л-ра в шк. 1967. № 5; *Попов П., Сухобрус Г.* Видатний дослідник фольклору: 150-річчя від дня народження М. І. Костомарова // Нар. творчість та етнографія. 1967. № 3; *Сарбей В. Г., Шаблювський Е. С.* Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса // Вопр. истории. 1967. № 8; *Шаблювський Е.* Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. К., 1967. Т. 1; *Його ж.* Микола Іванович Костомаров і М. Г. Чернишевський // Укр. іст. журн. 1967. № 5; *Його ж.* Микола Костомаров в Україні: До 150-річчя з дня народження // Жовтень. 1967. № 4; *Попов П. М. М. І.* Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; *Шаблювський Е. С.* З приводу одної літературознавчої концепції (Література для хатнього вжитку та М. І. Костомаров) // Рад. літературознавство. 1970. № 12; *Его же.* Н. И. Костомаров в годы революционной ситуации (1859—1861 гг.) // Революционная ситуация в России в

1859—1861 гг. М., 1970. [Т. 5]; *Кислий Ф. С.* М. І. Костомаров як літературний критик // Укр. мова і л-ра в шк. 1971. № 9; *Пінчук Ю. А.* Дожовтнева і радянська історіографія про М. І. Костомарова // Історіографічні дослідж. в Українській РСР. К., 1971. Вип. 4; *Пінчук Ю. А.* Н. І. Костомаров как историк Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / АН УССР. Ин-т истории. К., 1971; *Его же.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984; *Господин А.* Микола Костомаров: Публікація для вшанування сторіччя смерті основоположника народовецького напрямку в українській історіографії / Передм. М. Марунчака. Вінніпег, 1986; *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Укр. історик. 1986. № 3/4; *Мухіна Г.* Теорія «хатнього вжитку»: До століття смерті Миколи Костомарова // Сучасність. 1986. № 2; *Янів В.* Візія теократичного громадянства в «Книгах Битія»: (У 140-ліття постанови) // Зб. на пошану Ю. Панейка. Мюнхен, 1988; *Замлинский В. А.* Николай Иванович Костомаров — историк // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989; *Замлинский В. О.* Видатний і маловідомий водночас [М. І. Костомаров] // Дніпро. 1989. № 4; *Ключевский В. О.* Н. И. Костомаров // Сочинения: В 9 т. М., 1989. Т. 7; *Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. К., 1990. Т. 1; Киян О. І.* Співробітництво М. І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // Укр. іст. журн. 1990. № 4; *Пінчук Ю. А.* М. І. Костомаров та його твір «Мазепинці» // Там само. № 8; *Смілянська В. М.* Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. К., 1990. Т. 1; *Замлинский В. А.* Жизнь и творчество Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 1991. № 1; *Міяковський В.* Шевченко і кирило-мефодіївське братство: Пер. з англ. // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1991. Т. 221; *Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації:* Тези доп. наук.-практ. конф., присвяч.

175-річчю від дня народження М. І. Костомарова (13—14 трав. 1992 р.). Рівне, 1992; *Пінчук Ю. А.* До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова // Укр. іст. журн. 1992. № 3; *Скуратівський В.* Микола Костомаров (1817—1885) // Сучасність. 1992. № 9; *Толочко П. П.* Видатний історик України і Росії [М. І. Костомаров] // Київ. старовина. 1992. № 5; *Пінчук Ю. А.* Дослідження про принципи демократичного федералізму // Укр. іст. журн. 1993. № 10; *Його ж.* Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства [М. І. Костомаров] // Київ. старовина. 1992. № 5; *Його ж.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Козак С.* Біблія і «Книги буття українського народу» // Дзвін. 1994. № 5; *Сарбей В. Г.* Про Марксів контекст розвідки М. Костомарова «Гетьманство Виговського» // Праці центру пам'яткознавства. К., 1993. Вип. 2; *Пінчук Ю. А.* Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова // Укр. іст. журн. 1994. № 5; *Його ж.* М. І. Костомаров і його історіографічна концепція // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука. К., 1995; *Його ж.* Постать Богдана Хмельницького у творчості М. І. Костомарова // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. праць. К., 1995; *Поліщук І. І.* Проблема громадсько-політичного устрою України середини XVII ст. в поглядах М. Костомарова // Вісн. Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка: Сер.: Історія. К., 1995. Вип. 33; *Балагутрак М.* Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анналів») // Народознавчі зошити. 1996. № 4; *Киреева Р. А.* Не мог жить и не писать. Н. И. Костомаров // Историки России XVIII — начала XX в. М., 1996; *Prymak T. M.* Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto; Buffalo; London, 1996; *Астаф'єв А.* Художня історіософія: від Миколи Костомарова до Євгена Маланюка // Слово і час. 1997. № 2; *Ващен-*

ко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX ст. (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський): Навч. посіб. / Ред. В. В. Підгаєцький. Д., 1998; *Козачок Я. В.* Микола Костомаров. Штрихи до портрету (Кирило-Мефодіївське братство і таємні товариства в Україні першої половини XIX століття). Т., 1998; *Ясь О. В.* Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії (1945 — 1991) // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 1998. Вип. 8; *Ващенко В.* До постановки проблеми «вартості слова» М. Костомарова: джерелознавчий аспект у світлі постмодерністських практик // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк, 1999; *Дудко В.* Із коментаря «Воспоминания о двух малярах» Миколи Костомарова // Київ. старовина. 1999. № 4; *Ковальчук О.* Міфопоетичне начало в історіософській концепції М. Костомарова (до методології дослідження романтичного типу мислення) // Наук. зап.: Зб. праць молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К., 1999. Т. 3; *Петренко О. В.* Карпов — contra — Костомаров: Із історії однієї наукової дискусії // Історія України. 1999. № 19; *Козачок Я. В.* До питання про дискусію Костомарова з «Сіоном» // Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. К., 2000. Вип. 4; *Його ж.* До питання про дискусію Костомарова з Соловйовим з приводу ролі козацтва в історії України // Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту. Сер.: філол. науки (літературознавство). Кіровоград, 2000. Вип. 27; *Його ж.* Освіта і політика в поглядах Миколи Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Педагогіка. Т., 2000. № 9; *Його ж.* Остання дискусія Миколи Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Т., 2000. Вип. 7; *Його ж.* Про дискусію

між Миколою Костомаровим і Тадеушем Падаліцею з приводу польсько-українських взаємин // Актуальні проблеми сучасної філології: Літературознавство: Зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Рівне, 2000. Вип. 9; *Його ж.* Про дискусію між Костомаровим і Кояловичем з приводу визначення терміна «народ» // Образы времени — Образы мира: Вестн. Нац. Харьк. ун-та ім. В. Н. Каразіна. Харьков, 2000. № 484; *Його ж.* Про статтю Миколи Костомарова «Князь Володимир Мономах і козак Богдан Хмельницький» // Бористен. 2000. № 12; *Литвак Б. Г.* Н. И. Костомаров // Портреты историков: Время и судьбы. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 1: Отечественная история; *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000; *Пінчук Ю. А.* Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Чис. 5] / Історіографічні дослідж. в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смолія (З нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. Ч. 2: Історіографія; *Сініцина А.* Етнопсихологічне обґрунтування М. Костомаровим самоцінності українського народу // Зб. праць наук.-дослід. центру періодики. Л., 2000. Вип. 7; *Чорновол І. П.* Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // Молода нація: Альманах 2000. № 3; *Верменич Я. В.* Становлення регіонального напрямку в українській історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів: У 2 ч. (Пам'яті В. О. Замлинського). К., 2001. Вип. 6, ч. 2; *Іванко А. Б.* Український Кремуцій Корд (М. І. Костомаров) // Історики України XIX — XX ст.: (Нариси української історіографії). Кіровоград, 2001; *Козачок Я. В.* Микола Костомаров і українсько-польські взаємини (стаття Костомарова «Полякам-миротворцям» і його

публіцистика в 70-ті роки XIX ст.) // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Журналістика. Д., 2001. Вип. 4; *Його ж.* Проза Миколи Костомарова (до проблеми нової інтерпретації) // Рідний край. Полтава, 2001. № 2; *Його ж.* Фольклор у світоглядно-естетичній генезі Миколи Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Т., 2001. Вип. 10; *Малютіна О. К.* Основні теоретичні принципи історичних поглядів К. Д. Кавеліна та М. І. Костомарова // Вісн. Харк. держ. акад. культури: 36. наук. праць. Х., 2001. Вип. 4; *Енциклопедія життя і творчості Н. І. Костомарова (1817–1885)* / Пред. редкол. В. А. Смолий; зам. пред., науч. ред. і рук. авт. колектива Ю. А. Пінчук. Київ; Донецьк, 2001; *Сондерс Д.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київ. старовина. 2001. № 5; *Гончар О.* У пошуках істини (з епістолярної спадщини М. І. Костомарова) // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2002. Вип. 11; *Козачок Я. В.* Публіцистика Костомарова і становлення національної ідеї // Слобожанщина. Літ.-художній, суспіл.-політ. та теоретико-методол. журн. Х., 2002. № 22; *Лук М.* Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація: Альманах 2002. № 1; *Чалая Т. П.* О дате рождения и родителей Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 2002. № 3; *Шацька А.* Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодяньського // Молода нація: Альманах 2002. № 1; *Панченко В.* Загадковий Костомаров. Про химерність соціальних ілюзій // День. 2002. № 10; *Козачок Я. В.* Зміст і естетика національної ідеї в поезії Миколи Костомарова // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. Рівне, 2003. Вип. 13; *Його ж.* Проблеми рідномовної освіти і літератури в публіцистиці Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Т., 2003. Вип. 14; *Його ж.* Публіцистика М. І. Костомарова і питання панрусизму // Наук. зап. Терноп. держ.

пед. ун-ту. Сер.: Історія. Т., 2003. Вип. 3; *Його ж.* Художньо-стильові особливості романтичної творчості Миколи Костомарова харківського періоду // Рідний край. Полтава, 2003. № 2; *Пінчук Ю.* Микола Костомаров // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2003. Вип. 12; *Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст.; Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарії. Медієвістика. Історія церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5; *Гончар О.* «Неизменно предан Вам...» (Листи С. М. Шубинського до М. І. Костомарова) // Історіогр. дослідж. в Україні. К., 2004, Вип. 14; *Козачок Я. В.* Ідейно-естетичний концепт національного в російськомовній прозі Миколи Костомарова (на матеріалі повісті «Кудеяр») // Мандрівець. 2004. № 2; *Його ж.* Націєтворчий характер прозових текстів Миколи Костомарова // Наративні виміри літератури (Studia Methodologica). Т., 2004; *Його ж.* Національно-етичний компонент у повісті Миколи Костомарова «Син» // Рідний край. Полтава, 2004. № 2; *Його ж.* Педагогічні ідеї в художній спадщині та діяльності Миколи Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Педагогіка. 2004. № 1; *Його ж.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; *Його ж.* Українські характери і конфлікти в драматургії Костомарова // Бористен. 2004. № 3; *Малашевич А.* Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11; *Пінчук Ю.* З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2; *Тельвак В.* Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14; *Ясь О.* Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) //

Соціум. 2004. Вип. 4; *Пінчук Ю.* Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // *Історичний журн.* 2005. № 1; *Його ж.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. К.; 2005; *Чалая Т.* Фонд Н. И. Костомарова в Воронежском областном краеведческом музее // *Історичний журнал.* 2005. № 4.

«ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА В 1830 ГОДУ» — стаття *Костомарова*. Надрукована без підпису автора в часопису *«Вестник Европы»* (1866. Т. 1). Її належність Костомарову була встановлена видавцями *«Литературного наследия Н. И. Костомарова»* (СПб., 1890) на підставі відомостей редакції *«Вестника Европы»*. У цій розвідці Костомаров подав огляд науково-історичних публікацій на сторінках журналу *«Вестник Европы»* (1802—1830), який виходив за редакцією визначного російського історика М. Карамзіна. Костомаров також виразив намір редакції *«Вестника Европы»* нової версії (1866—1918) відновити колишнє значення цього часопису, але спираючись на засоби та ідеї нової доби (див. *Вестник Европы*).

Літ.: *Малашевич А.* Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал *«Вестник Европы»* // *Історичний журн.* 2004. № 10/11.

«ИСТОРИЧЕСКАЯ НЕПРАВДА И ЗАПАДНОРОССИЙСКИЙ ПАТРИОТИЗМ» — див. *«Мысли южнорусса. IV. Историческая неправда и западнороссийский патриотизм»*.

«ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК» — історико-літературний щомісячний часопис. Виходив у *С.-Петербурзі* (1880—1917). Видавець — О. Суворін, зго-

**Исторический вестник.
Титульная страница**

дом — Б. Глинський (1913—1917), редактор — С. Шубинський. «И. в.» публікував статті з вітчизняної історії, історії російської літератури, географії й етнографії *Росії*, щоденники та інше, запрошував до співробітництва авторів, що мали в офіційних колах репутацію «неблагонадійних». Серед них був і *Костомаров*, який постійно підтримував з С. Шубинським творчі стосунки і цінував його як редактора та знавця бібліографічних джерел з російської історії XVIII ст. Видавець О. Суворін вирізнявся консерватизмом і зволював з друкуванням матеріалів з історії *України*, що дуже обурювало Костомарова. У цьому часопису Костомаров публікував переважно історичну белетристику, а також відгу-

ки на історичну літературу (див. *Рецензії М. Костомарова*), що виходила. Один з кращих його творів, поміщених в «И. в.», — повість «Черниговка. Быль второй половины XVII века». Із сатиричним твором «Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю», що передбачалося опублікувати в «И. в.», виникла конфліктна ситуація: С. Шубинський відмовився друкувати його, злякавшись цензорів. Незважаючи на це, Костомаров залишався найшанованішим автором серед тих, хто співпрацював з «И. в.».

Літ.: Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний // Ист. вестн. 1890. Т. 40; Писарев М. Памяти Н. И. Костомарова // Ист. вестн. 1911. № 7; Глинский Б. Б. С. Н. Шубинский (1834—1913 гг.). СПб., 1913; Киян О. І. Співробітництво М. І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // Укр. іст. журн. 1990. № 4; *Его же*. История Украины на страницах русской журнальной периодики второй половины XIX — начала XX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / АН УССР. Ин-т истории Украины. К., 1991; *Бекетова В. М.* Журнал «Исторический вестник» і його місце в історичній науці кінця XIX — початку XX ст.: Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.09 / Дніпропетр. держ. ун-т. Д., 1993.

«ИСТОРИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК В ПЕРЕЯСЛАВЕ 1654 г.» — стаття Костомарова. Надрукована в часопису «Русская старина» (1883. № 6). Увійшла до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». У статті йдеться про переговори гетьмана Б. Хмельницького та української старшини з російськими послами в січні 1654 р. у Переяславі, відвідання ними церкви Успіння Пресвятої Богородиці, питання будівництва нової кам'яної Успенської церкви.

Літ.: Пінчук Ю. Переяслав очима М. Костомарова // Історичний журн. 2003. № 3.

«ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЮЖНОРУССКОГО НАРОДНОГО ПЕСЕННОГО ТВОРЧЕСТВА» — монографія Костомарова. Вперше надрукована частинами в часописах: «Беседа» (1872. Т. IV—VI, VIII, X—XII), «Русская мысль» (1880. № 1—2, 5—8; 1883, № 7—8) та збірнику «Литературное наследие Н. И. Костомарова» (СПб., 1890). Увійшла до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1905. Кн. 8, т. 21), а також до книжки «Славянская мифология» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Про історію створення цієї монографії є відомості в «Автобиографии» Костомарова: «С половины 1871 года я принялся за большой труд — писать сочинение «Об историческом значении русского песенного народного творчества». В 1872 году я начал помещать его в московском журнале «Беседа», издаваемом Юрьевым, но печальная судьба этого журнала, присужденного, по независящим от редакции причинам, прекратить преждевременно свое существование, лишила меня возможности окончить печатание моего труда». Залишився неопублікованим розділ монографії під заголовком «Общественная и домашняя жизнь в произведениях народного южнорусского песенного творчества в период по упадке казачества» (зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Він був надрукований лише через багато років у журналі «Народна творчість та етнографія» (1978. № 5; 1982. № 1; 1989. № 2). Ця монографія — одна з найфундаментальніших праць з українського пісенного фольклору. В її основу покладено магістерську дисертацію

Костомарова (істотно перероблену й доповнену) «Об историческом значении русской народной поэзии» (Х., 1843). Оригінальність монографії полягає в тому, що в ній автор узагальнив свою роботу з вивчення народної пісенної творчості й одночасно подав монументальне зібрання українських народних пісень і народних звичаїв XVIII—XIX ст.

Літ.: Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; Пінчук Ю. А. Недрукований розділ з монографії М. І. Костомарова «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» // Нар. творчість та етнографія. 1978. № 5; Козачок Я. Художньо-стильові особливості романтичної творчості Миколи Костомарова харківського періоду // Рідний край. Полтава, 2003. № 2.

«ИСТОРИЯ КОЗАЧЕСТВА В ПАМЯТНИКАХ ЮЖНОРУССКОГО НАРОДНОГО ПЕСЕННОГО ТВОРЧЕСТВА» — твір Костомарова, що є частиною його монографії «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества», яка увійшла до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1905. Кн. 8, т. 21). Надрукований у часопису «Русская мысль» (1880. № 1—2, 5—8). Через недогляд редакції «Русской мысли» у розділі «Борьба южнорусского народа с Польшею» був загублений і пропущений під час друку його початок — «Хмельщина». Після відшукування розділ був надрукований в тому самому часопису під назвою «История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества» та з підзаголовком «Борьба козаков с поляками» (1883. № 7—8). Увійшов до книжки «Славянская мифология» (М., 1995) із серії «Актуальная история России».

Літ.: Пінчук Ю. А. Недрукований розділ з монографії М. І. Костомарова «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» // Нар. творчість та етнографія. 1978. № 5; Козачок Я. Художньо-стильові особливості романтичної творчості Миколи Костомарова харківського періоду // Рідний край. Полтава, 2003. № 2.

«ИСТОРИЯ РАСКОЛА У РАСКОЛЬНИКОВ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Вестник Европы» (1871. № 4). Увійшла до XII тому «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1872) та «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 5, т. 12), а також до книжки «Раскол» (Москва; Смоленск, 1994) із серії «Актуальная история России». Присвячена науковому аналізу твору Павла Любопитного. У цій статті автор обрав собі завданням пояснити культурне значення, як він писав, «великорусского раскола в духовной жизни русского народа». На противагу тим вченим, що звикли бачити у розколі лише тупу любов до старовини, безглузду відданість букві, Костомаров висловлює думку, що розкол був неабияким явищем народного розумового прогресу.

Літ.: Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817—1885 // Рус. старина. 1886. № 1.

«ИСТОРИЯ СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЫ» — твір Костомарова. Готувався ним до друку з 1837 р. Повністю автор закінчив лише частину цієї праці під назвою «Описание Острожского слободского полка». Та намір не судилося здійснити цілком: розпочатий твір з усіма документами, доданими до нього, був з іншими паперами конфіскований у Києві під час арешту Костомарова в 1847 р. за участь у Кири-

ло-Мefeldiivському братстві (див. *Кирило-мefeldiivці та М. Костомаров*). Відтак цей твір автору не повернули, і він загубився.

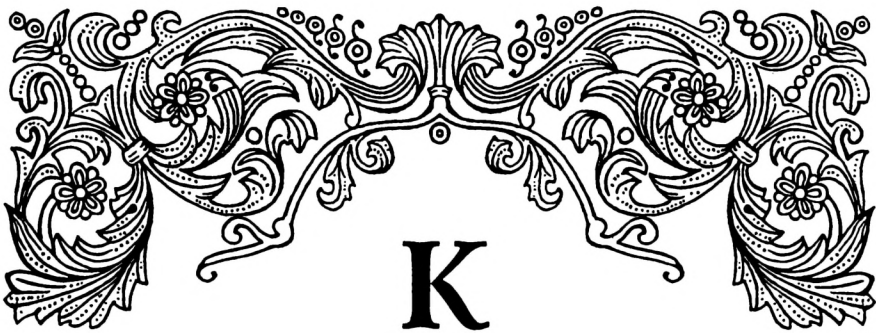
Літ.: *Грушевський А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; *Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«ИУДЕЯМ» — полемічна стаття *Костомарова*. Написана ним наприкінці 1861 р. у зв'язку з листом, надісланим до редактора часопису «Основа» якимось паном П-вим. Вперше надрукована в часопису «Основа» (1862. № 1). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Автор статті полемізує стосовно вживання

назв євреї, іудеї та ін. На його думку, іудеї, до яких належать сповідники Мойсеевого закону, котрі живуть у нас, становлять вид єврейського племені; сказати про них «євреї» — те саме, що назвати росіян слов'янами. Це буде родова, а не видова назва. На переконання *М. Грушевського* та деяких інших учених, Костомаров не розвинув цю полеміку як слід, привнісши в неї свої суб'єктивні емоції (див. *Лисяк-Рудницький І. П.*, «Еще заметка об иудеях»).

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; *Козачок Я.* До питання про дискусію Костомарова з «Сіоном» // Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. К., 2000. Вип. 4.

КАВЕЛІН Костянтин Дмитрович (1818—1885) — російський історик, громадський діяч, публіцист, правознавець. Народився в *С.-Петербурзі* у дворянській родині. Отримав початкову домашню освіту. Одним із його вчителів був *В. Белінський*. У 1839 р. закінчив *Московський університет*. Професор Московського (1844—1848) і *С.-Петербурзького імператорського університетів* (1857—1861). Разом з істориком *Б. Чичеріним* належав до державного, або юридичного, напрямку російської історіографії. Вважав державу основним чинником російського історичного процесу, протиставляв історію Західної Європи історії Росії. У 40—50-х роках XIX ст. *К.* був видатним західником (див. *Слов'янофільство і західництво*). Брав активну участь у підготовці селянської реформи 1861 р. Автор одного з перших проєктів скасування кріпосного права 1861 р. *К.* особисто знав *Костомарова*. В *«Автобіографії»* Костомаров згадував: «С ним я познакомився в 1855 году и с тех пор он долго производил на меня очень симпатичное впечатление; человек живого нрава, увлекающийся современными вопросами, с поэтическим отблеском, человек много читавший, а еще более много думавший. Он особенно остался у меня в памяти, когда осенью 1857 года, возвращаясь

К. Д. Кавелін

из-за границы, я прожил в Петербурге, в гостинице Демута недели две и однажды ночью, часов в 11, заехал ко мне Кавелин и мы с ним просидели почти до рассвета один на один. Это было время благих ожиданий, готовилось уничтожение крепостного права, и вся мыслящая Россия от мала до велика только о том постоянно и думала. И у нас с Кавелиным тогда беседа вращалась преимущественно около этого вопроса. В 1859 году, когда меня избрали на кафедру, Кавелин был одним из ревностнейших друзей, проводивших мое избрание, и в октябре этого года, когда последовало Высочайшее утверждение меня в должности, он первый прибежал ко мне в гостиницу Балабина, где я жил, с таким радостным чувством, как будто бы дело шло о нем самом».

Літ.: *Языков Д.* Учено-литературная деятельность К. Д. Кавелина // Вестн. Европы. 1885. № 6; *Корсаков Д.* Константин Дмитриевич Кавелин: Очерк жизни и деятельности. СПб., 1896; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Медушевский А. Н.* История русской социологии. М., 1993; *Малюти-*

на О. К. Основні теоретичні принципи історичних поглядів К. Д. Кавеліна та М. І. Костомарова // Вісн. Харк. держ. Акад. культури: Зб. наук. праць. Х., 2001. Вип. 4.

КАЗАНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навчальний заклад. Створений у Казані в листопаді 1804 р. Підпорядковувався Міністерству народної освіти. Костомаров 17 січня 1858 р. звернувся з проханням про зарахування його до К. у. для викладання «руських старожитностей». Відтак 5 квітня 1858 р. його обрали екстраординарним професором К. у. У листі до ректора цього університету від 24 травня 1858 р. Костомаров подякував за обрання його екстраординарним професором. До цього, в грудні 1857 р., він подавав на обговорення вченої ради відповідне прохання з долученням програми викладання згаданого курсу. Проте Міністерство народної освіти не затвердило його на посаді професора К. у., і він у квітні 1859 р. прийняв запрошення від С.-Петербурзького імператорського університету. У 1865 р. К. у. запрошував Костомарова посісти кафедру російської історії.

Літ.: Борисов В. К биографии Н. И. Костомарова // Ист. вестн. 1899. № 9; Загоскин Н. П. История императорского Казанского университета за первые сто лет его существования. 1804—1904: В 4 т. Казань, 1902—1903. Т. 1—2; За сто лет: Биограф. слов. профессоров и преподавателей Казан. ун-та. (1804—1904): В 2 ч. / Под ред. Н. Загоскина. Казань, 1904. Ч. 1; Казанский университет: Время, события, люди. Казань, 1994.

КАЗАНЬ — за життя Костомарова губернське місто (тепер столиця Республіки Татарстан у складі Російської Федерації). Заснована булгарами в середині XIII ст. на річці Казанці, неподалік від сучасної К., і називалася Старою Казанню. У XV—XVI ст.

К. була столицею Казанського ханства. Приєднана до Росії в 1552 р. У XVII—XIX ст. К. — великий економічний центр Росії. З 1708 р. — центр Казанської губернії. З травня 1920 р. — столиця Татарської АРСР. У своїх творах Костомаров не раз звертався до історії цього міста, зокрема у відомій монографії «Бунт Стеньки Разина». Вчений мав намір після саратовського заслання оселитися в К. (див. *Казанський університет*).

Літ.: Пинегин М. Казань в ее прошлом и настоящем. СПб., 1890; Агафонов Н. Я. Казань и казанцы. Казань, 1906—1907. Вып. 1—2; Тунаков П. Д. Казань сегодня и завтра. 2-е изд. Казань, 1961; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«КАЗКА ПРО ДІВКУ СЕМИЛІТКУ» — українська народна казка в обробці Костомарова. Вперше побачила світ у С.-Петербурзі (1860) у друкарні П. Куліша. Увійшла до збірника «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930). Записана в Острогоському повіті Воронежської губернії в 1840 р. Цю казку Костомаров виклав у драматичній формі і надрукував під назвою «Загадка. З народної казки» в часопису «Основа» (1862. № 6). Свою п'єсу автор схаактеризував в «Автобіографії» як переробку з відомої малоросійської казки.

Літ.: Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989.

«КАК ПИШУТ В НАШЕ ВРЕМЯ УЧЕНЫЕ СТАТЬИ В ЗАЩИТУ ПРОИСХОЖДЕНИЯ РУССОВ ОТ НОРМАНОВ, ПЕЧАТАЕМЫЕ В УЧЕНО-ЛИТЕРАТУРНОМ ЖУРНАЛЕ» — полемічна стаття Костомарова. Надрукована в «Северной пчеле» (1860. № 168). Увійшла до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная

история России». Написана у відповідь на відгуки в пресі (зокрема, відгук Д. Щеглова) на гіпотезу Костомарова про походження перших руських князів з прибалтійських слов'ян, висловлену ним у березні 1860 р. під час диспуту з М. Погодіним (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним*).

КАЛАЧОВ Микола Васильович (1819—1885) — російський історик, археограф, архівіст, юрист. Народився в селі Алексіно Юр'єв-Польського повіту Владимирської губернії. Закінчив *Московський університет* (1840). За науковими поглядами належав до державно-юридичного напрямку (юридичної школи) в російській історіографії. Автор багатьох праць з теорії та практики архівної справи. За його редакцією з 1869 р. видавалося «Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции». Організатор *Археографічної комісії у С.-Петербурзі*. Заснував у 1860 р. щомісячний часопис «Юридический вестник». З 1848 р. — професор кафедри історії російського законодавства Московського університету, а з 1865 по 1885 р. очолював Московський архів Міністерства юстиції (див. *Архів Міністерства юстиції*). Академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1883). *Костомаров* був у добрих стосунках з К., про що згадував в «Автобіографії»: «Я прибыл в Петербург 20 июля [1858 года] и через два дня, по приглашению Николая Васильевича Калачова, переселился в его квартиру, так как, отправивши семейство за границу, он жил один. Каждый день ходил я в библиотеку и занимался там рукописями, с целью дополнить мой очерк домашнего быта и нравов великорусского народа. Вечера проводили мы вместе с Н. В. Калачовым в беседах, постоянно касавшихся русского старинного быта, кото-

рым он занимался и был замечательным знатоком его. Суждения и замечания этого археолога были всегда полезны по причине его рассудительного и трезвого взгляда. В то же время подстрекаемый Николаем Васильевичем, я начал писать своего «Сына», обещавши поместить его в издаваемом Калачовым журнале, называемом «Архив исторических и практических сведений, относящихся до России»». У травні 1864 р. повість Костомарова «Сын. Рассказ из времени XVII века» побачила світ у С.-Петербурзі (див. «Архив исторических и практических сведений, относящихся до России»).

Літ.: *Востоков Н. В.* Литературная деятельность Н. В. Калачова // *Ист. вестн.* 1887. № 5; *Соколов В. Н.* В. Калачов // *Тр. Сарат. ученой архивной комис.* [Саратов], 1911. Т. 26; *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Автократова М. И., Самошенко В. Н.* Н. В. Калачов и развитие архивного дела в России во 2-й половине XIX в. // *Сов. архивы*. 1985. № 5.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ — за часів *Костомарова* місто в *Подільській губернії* (тепер місто обласного підпорядкування, районний центр Хмельницької області, *Україна*). Вперше згадується близько 1062 р. В XI—XIV ст. К.-П. — у складі Київської Русі, Галицько-Волинського князівства. З 60-х років XIV ст. місто перебувало під владою Великого князівства Литовського, з 1430 р. — під владою Польщі. З 1793 р. — у складі Російської імперії. У 1797—1917 рр. — адміністративний центр Подільської губернії. *Костомаров* підтримував стосунки з культурними діячами багатьох міст, зокрема К.-П. У 1884 р. до нього звертався член Кам'янець-Подільської архівної комісії Ю. Сіцінський стосовно публікації у виданні цієї комісії проповідей пастиря Ігнатовича. К.-П. та його історія згадуються в багатьох працях Косто-

марова, зокрема в монографії «*Богдан Хмельницький*».

Літ.: *Островерхов Н.* Каменец-Подольск. К., 1882; *Данилов В.* Матеріали для біографії Н. И. Костомарова. К., 1907; *Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область.* К., 1971.

КАНІВ — за часів *Костомарова* повітове місто Київської губернії на *Дніпрі* (тепер районний центр Черкаської області, *Україна*). У 1873 р. Костомаров здійснив подорож по Дніпру, щоб оглянути його пороги й береги. Дорогою з *Катеринослава* до *Києва* він проминув К., поспішаючи у відрядження від *Археографічної комісії*, щоб взяти участь у роботі підготовчого комітету з улаштування в Києві III Археологічного з'їзду (1874; — див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). У К. мріяв оселитися друг Костомарова і його соратник по Кирило-Мефодіївському братству Т. *Шевченко*, що жваво обговорювалося ними під час зустрічей у *С.-Петербурзі*. На Чернечій горі біля К. височіє одна з найбільших святинь українського народу — могила Т. Шевченка. Костомаров — один з ініціаторів виконання заповіту Т. Шевченка — поховати його над Дніпром у К.

Літ.: *Кілессо С. К.* Канів. К., 1969; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Мицик Ю.* Канів козацький. Канів, 1997.

КАПУЛІВКА — за часів *Костомарова* село в Катеринославській губернії (тепер Нікопольського району Дніпропетровської області, *Україна*). Неподалік К. є курган Сторожова Могила — поховання І. Сірка. Костомаров у липні 1873 р. здійснив поїздку історичними місцями *Запорозької Січі*. За спогадами вченого та його сучасників, він прямував від *Нікополя* правим берегом *Дніпра* до К., де оглянув поховання запорожців і відвідав

могили кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; *Скальковський А. О.* Історія Нової січі, або останнього Коша Запорозького. Д., 1994.

КАРАВАЄВ Володимир Опанасович (1811—1892) — російський хірург. Народився в губернському місті *В'ятка* (тепер місто Кіров, обласний центр Російської Федерації) в купецькій родині. Закінчив В'ятську гімназію та *Казанський університет* (1831). Професор *Київського імператорського університету Св. Володимира*, у 1843—1847 рр. — декан медичного факультету Київського університету, з 1844 р. — завідувач факультетської хірургічної клініки. К. оперував *Костомарову* горло — видалив нарив, спричинений застудою в дорозі між *Полтавою* і *Києвом* під час повернення з *Воронежа*, куди він їздив у грудні 1845 р., щоб продати маєток своєї матері в *Острогозькому повіті*.

Літ.: *Хирургическая* факультетская клиника университета Св. Владимира с ноября 1844 г. по май 1884 г. К., 1884; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

КАРАЯШНИК — за життя *Костомарова* село *Воронезької губернії* (тепер Воронежська область Російської Федерації), неподалік від *Юрасівки*, батьківщини Костомарова. Виникло в 1780 р. Першопоселенцями були жителі села Хохол-Тростянки. У 1806 р. в К. було 29 подвір'їв. Назву село отримало від дерева караяч (берест, карагач), яке росло в тих місцях. З Юрасівки Костомаров регулярно здійснював прогулянки до К., проводив там розкопки курганів. Про це є повідомлення дослідника старовини Г. *Веселовського*: «На главной площади Караяшника и близ нее в разных местах находились

курганы. По словам Н. И. Костомарова, они уходят в домонгольский период истории. И цель их была — сторожить от набегов кочевников русские селения. Никто после Н. И. Костомарова не занимался их раскопками, да и он за короткое время пребывания в Караяшнике не мог как следует изучить курганы. По временам в них находили серебряные и медные монеты, оружие и другие предметы. Лет пять тому назад найдены несколько старинных вещей, которым не только названия, но и цели назначения их не подыскали. Когда Н. И. Костомаров раскапывал один из курганов, то о нем в слободe говорили, что «він шукає шкарби»».

Літ.: Веселовский Г. М. Город Острожск и его уезд. Воронеж, 1867; Прохоров В. А. Вся Воронежская земля. Воронеж, 1973.

КАРЛСБАД — за часів Костомарова місто в Богемії, один з найвідоміших курортів у Європі (тепер місто-курорт Карлові Вари у Чеській Республіці). Костомаров у 1857 р. здійснив поїздку за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*), щоб відпочити і, як він писав в *Автобіографії*, для прогулянки. Тоді він побував у К., де за порадою лікарів лікувався водами.

Літ.: Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 5.

КАРПОВ Геннадій Федорович (1839—1890) — російський історик. Народився в сім'ї доглядача Борисоглібського духовного училища. Навчався в Борисоглібському духовному і Ростовському повітовому училищах, Ярославській гімназії та Демидівському ліцеї. Закінчив юридичний факультет Московського університету (1861). Викладав у Третньому Олександрівському військовому училищі (1863—1866).

У 1867 р. захистив магістерську дисертацію «История борьбы Московского государства с польско-литовским (1462—1508)», а в 1870 р. — докторську дисертацію «Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года». Професор Харківського університету. Представник державної (юридичної) школи російської історіографії, учень С. Соловйова і прибічник його централістичної схеми реконструкції історії Росії та України. Не раз дискутував з Костомаровим та П. Кулішем стосовно засад реконструкції української історії. З 1871 р. — у відставці. Член Археологічної комісії в С.-Петербурзі (з 1873 р.), Російського історичного т-ва (з 1880 р.). За редакцією К. видано три томи *«Актів Южной и Западной России»* (Т. 10, 14—15), а також додатки до одинадцятого тому цього видання, чотири томи *«Сборников Русского исторического общества»* (Т. 35, 41, 53—54; — див. *Сборники императорского русского исторического общества*). Полеміка К. з Костомаровим виявила два різні концептуальні підходи до інтерпретації доби Хмельниччини: державної школи в російській історичній науці та народницького напрямку в українській історіографії. Лінія протистояння між ними пролягла в питанні про залучення різних видів джерел для висвітлення цієї епохи та ступеня їхньої достовірності. Якщо К. наполягав на офіційних російських джерелах (централістична тенденція), то Костомаров здебільшого спирався на польські джерела та «малоросійські» (українські) літописи (регіональна тенденція). Очевидно, що в способі опрацювання й трактування джерел Костомаров і на початку 70-х років XIX ст. ще перебував під впливом ідей романтизму, що пояснює його

скептичне й негативне ставлення до окремих джерел з політичної та дипломатичної історії, державного законодавства, які здебільшого висвітлювали офіційну державну історію. К., навпаки, виходив з централістичної схеми російської історії, віддаючи перевагу правничим джерелам. Щодо гострих полемічних висловів К. про джерельну основу монографії Костомарова «*Богдан Хмельницький*» та некритичне запозичення матеріалів окремих літописів, то вони іноді виходять за межі наукової об'єктивності і можуть розглядатись як висунуті в полемічному запалі. У фондах відділу писемних джерел Державного історичного музею у Москві зберігається рукопис полемічної статті К. «По поводу ответа г. Костомарова» (ф. 369), яка є продовженням цієї дискусії (див. «Заметка» [III], «*Ответ г. Карпову*»).

Тв.: *Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года.* М., 1870; г. Костомаров как историк Малороссии. М., 1871; *Митрополия Киевская и московское правительство во время объединения Малороссии с Великою Россіей* // Православное обозрение. 1871. № 8—9; *Дионисий Балабан, митрополит Киевский: Из истории отношений киевской церковной иерархии к московскому правительству* // Православное обозрение. 1874. № 1; *О крепостном праве в Малороссии.* М., 1875; *Малороссийские города в эпоху соединения с Великою Россіей.* СПб., 1876; *Объяснение к сочинению П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши»* // Чтения в о-ве истории и древностей российских при Моск. ун-те. М., 1888. Кн. 4; *В защиту Богдана Хмельницкого: Историко-критическое объяснение по поводу сочинения П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши»* // Там же. 1889. № 1.

Літ.: Барсов Е. В. Г. Ф. Карпов // Журн. М-ва нар. просвещения. 1890.

№ 6; *Ключевский В. О. Памяти Г. Ф. Карпова* // Чтения в о-ве истории и древностей российских при Моск. ун-те. М., 1892. № 1; *Русский биографический словарь: В 25 т.* СПб., 1897. [Т. 8: Ибак-Ключарев]; *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905): Биогр. слов. профессоров и преподавателей.* Х., 1908; *Путеводитель по фондам личного происхождения отдела писемных источников Гос. ист. музея.* М., 1967; *Ковальский Н. П. Источниковедение и археография истории Украины XVI — первой половины XVII вв.: Учеб. пособие по спецкурсу: В 4 ч. Д., 1978. Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников; Костомаров Н. И. Заметка по поводу изданной в Москве книги: «г. Костомаров как историк Малороссии».* Соч. Геннадия Карпова // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. М., 1996. [Т. 16]: Русские инородцы; *Его же. Ответ г. Карпову* // Там же; *Петренко О. В. Карпов — contra — Костомаров: Из історії однієї наукової дискусії* // Історія України. 1999. № 19; *Маслак В. І. Г. Карпов як дослідник «Статей Богдана Хмельницького»* // Грані. 2000. № 5; *Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова.* Київ; Полтава, 2000.

«КАРИНИ ИЗ РУССКОЙ ИСТОРИИ ОТ НАЧАЛА РУСИ ДО НАШЕГО ВРЕМЕНИ» — видання (Аргольда і Вармунда), підготовлене до друку Н. Білозерською (1875. Вип. 1). Його текст був переглянутий Костомаровим на предмет редагування.

Літ.: *Надежда Александровна Белозерская, урожденная Ген. (Автобиография)* // Ист. вестн. 1913. № 6.

КАТЕНІН (Котенін) Микола Іванович (?—?) — родич дружини В. Білозерської, перекладачки й педагога Н. Білозерської. К. матеріально допоміг В. Білозерському у виданні ним щомісячного часопису «*Основа*», який вихо-

див у *С.-Петербурзі* в 1861—1862 рр. Він — один з організаторів урочистостей з нагоди відзначення 35-річчя творчості *Костомарова* у травні 1873 р. Брав участь у підготовці ювілейного «*Альбома в пам'ять тридцятипяти-летней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова*» — унікальної пам'ятки мистецтва, виконаної за малюнком художника М. Ге. В той час К. жив у С.-Петербурзі (в «Гороховом доме» № 48, квартира № 11). Він також морально й матеріально підтримував Костомарова під час хвороби, що виникла після смерті його матері. Костомаров про це повідомляв в «*Автобиографии*»: «Я был в то время в беспамятстве. Происходили консультации врачей, пользующихся заслуженною известностью; они находили мое состояние безнадежным. Попечения и уход за мною Николая Ивановича Котенина и доктора Димитрия Андреевича Муринова спасли меня от смерти».

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук* Ю. А. До питання про історичний живопис М. М. Ге // Вісн. АН УРСР. 1978. № 7.

КАТЕРИНОСЛАВ — за життя *Костомарова* губернське місто. К. заснований у 1777 р. в гирлі річки Кільчені, вище сучасного міста Дніпропетровська, 1787 р. перенесений на нове місце — на високий правий берег *Дніпра*. З

1802 р. — адміністративний центр Катеринославської губернії. З 1926 р. — місто Дніпропетровськ (тепер центр Дніпропетровської області *України*). У 1872 р. *Костомаров* вирішив відвідати історичні місця *Запорозької Січі* і прибув у К. до сестри своєї приятельки і секретаря Н. Білозерської — Зої Олександрівни (у заміжжі — Кульжинської). Проживши з тиждень у К., він разом з інженером К. Яковлевим, якого йому порекомендували в сім'ї Кульжинських для супроводу, вирушив униз по Дніпру, щоб оглянути пороги (див. *Дніпрові пороги*) й береги. Тоді Костомаров здійснив давню мрію — побачити запорозькі пенати, про які багато читав, збирав легенди й пісні, писав у своїх численних монографіях і дослідженнях.

Літ.: *Владимиров* М. М. Первое столетие Екатеринослава. 1787—1887. Екатеринослав, 1887; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Яворницький* Д. И. История города Екатеринослава. Днепропетровск, 1889.

КАТОЛИЦИЗМ — див. *Християнство*.

КАЧАНІВКА — за часів *Костомарова* село Борзнянського повіту Чернігівської губернії (тепер селище Ічнянського району Чернігівської області, *Україна*). Костомаров в останні десять років життя багато часу проводив у маєтку своєї дружини в *Дідівцях*, що був неподалік від К., де мешкали Тарновські, друзі родини А. *Костомарової*. Він здійснював поїздки з Дідівців до маєтку В. *Тарновського*-молодшого, де мав з ним цікаві бесіди. Художниця К. *Юнге* згадувала, що Микола Іванович вів з ним історичні суперечки стосовно його музею українських старожитностей, бо не визнавав автентичності деяких речей і відверто висловлював це. Крім того, К. тісно пов'язана з ім'ям Т. *Шевченка*, про яко-

Катеринослав. ХІХ ст.

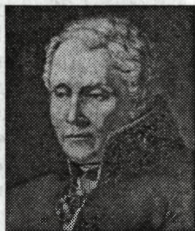

го, за свідченням А. Костомарової, постійно велися довгі бесіди в Дідівцях.

Літ.: Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Вестн. Европы. 1910. № 11; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Пінчук Ю. Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Історичний журн. 2004. № 8.

КАЧЕНОВСЬКИЙ

Михайло Трохимович (1775—1842) — історик і літературний критик, один з фундаторів скептичної школи в російській історіографії. Народився в Харкові у родині небагатих грецьких переселенців з Балаклави.

М. Т. Каченовський

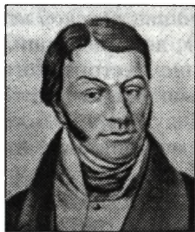
Закінчив Харківський коле́гіум (1789). У 1805—1830 рр. (з перервами) редагував часопис «Вестник Европы». З 1810 р. — професор, з 1837 р. — ректор Московського університету. Автор студій з історії давньої Русі, про літописи, зокрема про початковий літопис, відомий під назвою Несторовий. К. доводив, що літопис — пізніший твір і в ньому чимало підробок. Це спонукало багатьох учених (М. Погодіна, І. Срезневського та ін.) взятися за ґрунтовне дослідження літопису Нестора. Костомаров також зазнав впливу К., лекції якого вже кандидатом відвідував як студент-вільнослухач у Москві після закінчення Харківського університету і драгунської служби в 1837 р., оскільки харківські лекції тоді його не задовольнили. Від К. він перейняв певний заряд скептицизму, що відбився у його численних працях, зокрема в «Лекциях по русской истории профессора Н. И. Костомарова. Составленных по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым].

Часть первая. Источники русской истории» (СПб., 1861), де серед інших розглядається й літопис Нестора, його характер, зазначаються джерела літопису, висловлюється думка про його авторство і редакцію окремих частин.

Тв.: Письма к другу от киевского жителя. М., 1818—1819; О сказочном времени в русской истории. М., 1833.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского университета. 1755—1855: В 2 ч. М., 1855. Ч. 1; Иконников В. С. Скептическая школа в русской историографии и ее противники // Унив. изв. К., 1871. № 9—11; Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875—1885 // Рус. старина. 1885. № 12; Барсуков Н. П. М. Т. Каченовский (послужной список) // Рус. старина. 1889. № 10; Козлов В. П. «История государства Российского» Н. М. Карамзина в оценках современников. М., 1989.

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Григорій Федорович (справжнє прізвище — Квітка; літературний псевдонім — Грицько Основ'яненко; 1778—1843) — український письменник, основоположник художньої прози в новій українській літературі. Народився в селі Основа Слобідсько-Української губернії (тепер частина Харкова, Україна) у родині поміщика козацько-старшинського походження. Отримав домашню освіту. Був активним діячем культурного і громадського життя Харкова. Брав участь у виданні часопису «Украинский вестник» (1816—1819). Автор комедій, п'єс, історичних нарисів та багатьох інших творів. К.-О. познайомився з Костомаровим у 1841 р., часто приймав його в селі Основі, де жив тоді в маєтку свого брата. На той час Костомаров добре знав творчість К.-О., оскільки почав вивчати її ще в 1837 р. Про К.-О. та поїздки до нього вчений писав в «Автобиографии»: «Я очень полюбил этого старика, ис-

Г. Ф. Квітка-
Основ'яненко

кренним серцем любившого свою народність. Иногда я ездил к нему с Бецким, иногда с Корсуном. То было время самого большого развития таланта Квитки, поступившего в малорусские писатели уже около шестидесяти лет от рождения». Твори К.-О., спілкування з ним дуже вплинули на вченого. На думку Костомарова (див. «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке»), К.-О. і Т. Шевченко, без сумніву, кращі українські письменники. У 1878 р. Костомаров брав активну участь у заходах з нагоди 100-річчя від дня народження К.-О., надіслав із С.-Петербурга до Харкова вітальну телеграму.

Тв.: Зібрання творів: У 7 т. К., 1978—1981. Т. 1—6.

Літ.: Андриевский А. А. Г. Ф. Квитка. 1778—1843. Одесса, 1878; Корсун А. Н. И. Костомаров // Рус. арх. 1890. № 3; Грушевский А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908.

КЕЛЬН — за часів Костомарова торгове і промислове місто Рейнської провінції у складі Пруссії (тепер місто у Федеративній Республіці Німеччині). Костомаров відвідав К. під час поїздки за кордон у 1857 р. (див. Подорожі М. Костомарова за кордон). Його тоді вразила не лише архітектура Кельнського собору, а і його вміст. В «Автобіографії» Костомарова зазначається, що в соборі йому показували мощі трьох волхвів, які поклонялися Христу, коли той народився у Віфлеємі. На думку Костомарова, в К., як і загалом в католицьких містах, набагато відрадніше, ніж у протестант-

ських, де панує якась сухість духовного життя.

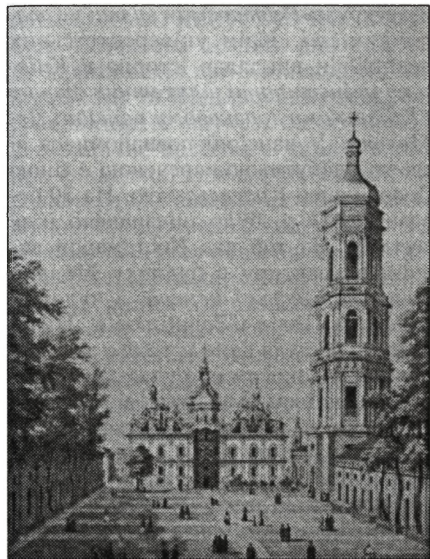
Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.

КЕРЧ — за часів Костомарова портове місто в Таврійській губернії на березі Керченської протоки (тепер місто в Автономній Республіці Крим, Україна). Одне з найдавніших міст, що змінило за 26 сторіч чимало назв (Пантікапей, Боспор, Карх, Корчев та ін.). У К. Костомаров бував кілька разів. Уперше він відвідав це місто в 1841 р. під час поїздки до Криму після написання дисертації «О причинах и характере унии в Западной России». Тоді із Сімферополя він вирушив до К. і з інтересом оглянув боспорські могили й музеї, де, як згадував в «Автобіографії», на той час зберігалося безліч старожитностей, згодом переданих до Ермітажу. Під враженням побаченого Костомаров написав вірш українською «Пантікапей», надрукований в «Молодику» (1843). У 1852 р. учений знову відвідав К. Цього разу з одеським професором М. Мурзакевичем він був присутній на розкопках одного з давніх курганів, спускався в підземні склепи, оглядав розкопані Царський і Золотий кургани. У 1870 р. Костомаров з Н. Білозерською знову відвідав К., оглянув Царський курган і міський музей.

Літ.: Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; Случанко-Поплавский Б. Керчь. Симферополь, 1967.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА — православний монастир, заснований у 1051 р. ченцями Антонієм і Феодосієм у селі Берестовому поблизу Києва. У XII ст. отримала статус лаври. З 1926 р. — Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник (тепер в одній

Киево-Печерська лавра. Літографія з малюнка невідомого художника. XIX ст.

Софійський майдан у Києві. Літографія з малюнка невідомого художника. XIX ст.

частині К.-П. л. — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, в іншій — монастир). Костомаров, мешкаючи в Києві в 1845—1847 рр., здійснював тривалі прогулянки мальовничими схилами та історич-

ними місцями міста. Як віруюча людина, він ходив на богослужіння до храмів, про що не раз згадував в *«Автобіографії»*. Бував у К.-П. л., можливо, разом з кирило-мефодіївцями (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), зокрема з Т. Шевченком, який не раз її відвідував і зобразив у своїх малюнках. У 1873 р. Костомаров у Києві брав участь у засіданнях підготовчого комітету з улаштування в цьому місті III Археологічного з'їзду (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Тоді ввечері 6 серпня він їздив разом зі своєю майбутньою дружиною Аліною Крагельською Києвом і переважно тими його місцями, з якими він пов'язував спогади про давно минулі часи. У мемуарах А. Костомарової повідомляється, що вони «заехали в лавру и там сначала зашли в церковь для поклонения издревле чтимой чудотворной иконе Успения Пресв. Богородицы, — потом прошли к могилам Кочубея и Искры; там Ник. Ив. прочитал эпитафии».

Літ.: Титов Ф. И. Краткое описание Киево-Печерской лавры. К., 1911; *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; Логвин Г. Н. Киево-Печерская лавра. М., 1958; Толочко П. П. Древний Киев. К., 1976.

КИЇВ — одне з найдавніших і найкрасивіших міст України, у XIX ст. — адміністративний центр Південно-Західного краю Росії (тепер столиця України). У середині XIX ст. К. являв собою три окремі частини: Поділ, Печерськ і Верхнє місто. На той час у ньому мешкало понад 50 тисяч осіб, розпочалася забудова основних вулиць — Володимирської, Бібиковського бульвару, Великої Васильківської, Олександрівської (тепер М. Грушевського) та ін. Костомаров уперше відвідав К. в 1844 р. Перебування в ньому дуже вплинуло на все його по-

дальше життя і діяльність. Згадуючи той час, він писав в *«Автобіографії»*, що тоді на Печерську біля фортеці були ряди торгових лавок, найбільше відвідувані публікою. Університет стояв майже в полі. Старе місто було небруковане. Хрещатик не мав тоді ні магазинів, ні лавок, ні готелів. Набережної над Дніпром взагалі не було; його берег від Подолу під горою був буквально непрохідний. У 1844 р. Костомаров познайомився в К. з П. Кулішем, а в 1846 р. відбулася його знаменна зустріч, що перейшла в дружбу, із Т. Шевченком. З серпня 1845 р. Костомаров починає працювати вчителем *Київської Першої гімназії*. Тоді він жив на квартирі у свого приятеля М. Гулака. До них заходили В. Білозерський, О. Маркович, Д. Пильчиков. Під час бесід про історичну долю слов'янських народів виникла ідея організувати таємне політичне братство, що назвали Кирило-Мефодіївським (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). У лютому 1846 р. Костомаров переселився на Хрещатик — в будинок Сухоставської, а з протилежного боку на розі площі Бессарабської і Хрещатика у готелі жив Т. Шевченко, який приїхав із С.-Петербурга з наміром залишитися в Україні і знайти собі посаду. Костомаров зазначав в *«Автобіографії»*, що тоді була найбільш діяльна пора для таланту Шевченка, апогей його духовної сили. Вони часто бачилися, Костомаров захоплювався творами Тараса Григоровича, з яких багато, ще не виданих, він давав йому в рукописах. Незабаром Костомарова запросили до *Київського імператорського університету Св. Володимира*, рада якого одностайно обрала його на посаду професора після виголошення ним лекції «Изложение истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы». Згодом він переїхав на іншу

квартиру на *Рейтарській вулиці у Старому місті*. Крім університетських лекцій він викладав історію в *Київському інституті шляхетних дівчат і Київському зразковому пансіоні Демельян*. У пансіоні познайомився зі своєю майбутньою нареченою Аліною Леонтіївною *Крагельською*. На 30 березня 1847 р. було призначено їхнє весілля. На той час Костомаров винаймав квартиру в будинку Моньки біля *Андріївської церкви*, з чудовим видом на Поділ і Задніпров'я. Напередодні весілля саме тут його заарештували за доносом про участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Згодом, відбувши ув'язнення й заслання, Костомаров оселився в С.-Петербурзі. Знову побувати в К. йому вдалося лише через 23 роки. У 1870 р., пробувши тиждень в Одесі, він вирушив до С.-Петербурга залізницею через К., у якому зупинився на добу і, як повідомляється в його *«Автобіографії»*, найнявши візника, з шести годин ранку й до відходу залізничного потягу об'їхав весь К., захопивши навіть частину його околиць. Потім він не раз бував у К., працюючи в 1873 р. в комісії з підготовки III Археологічного з'їзду в цьому місті (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), а також у 1874 р., беручи участь у засіданнях цього з'їзду.

Літ.: *Закревский Н. В.* Описание Киева: В 2 т. М., 1868. Т. 1—2; *Путеводитель по г. Киеву и его святыням*. К., 1895; *Сементовский Н. М.* Киев, его святыни, древности. К., 1900; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Логвин Г. Н.* Киев: Путеводитель. К., 1959; *Берлинский М. Ф.* История міста Києва. К., 1991; *Звід пам'яток історії та культури України*: У 28 т. К., 1999. Кн. 1: Київ. Ч. 1; *Зінченко Н.* Арешт напередодні весілля // Хрещатик. 2002. 17 квіт.; *Пінчук Ю.* З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2.

КИЇВСЬКА АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ, Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Волинському та Подільському генерал-губернаторі — наукова інституція археографічно-архівного спрямування при канцелярії київського генерал-губернатора для виявлення, збирання та видання документів і матеріалів. Заснована 1843 р. за ініціативою М. Максимовича. Проводила пошукову діяльність в архівах державних установ, магістратів, монастирів, у приватних збірниках, колекціях, бібліотеках на Київщині, Волині, Поділлі, а також за межами українських земель — у Москві, С.-Петербурзі та Варшаві. На основі зібрання матеріалів і документів К. а. к. в 1852 р. створено Київський центральний архів давніх актів. Комісія підготувала й опублікувала низку серійних та інших видань, в яких уміщено важливі джерела з української історії: «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и вольнском генерал-губернаторе» (К., 1845—1859. Т. 1—4), «Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» (За ред. М. Д. Іванишева. К., 1846. Вип. 1—3), «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., составленная в 1720 г. бывшим канцеляристом малороссийской генеральной канцелярии Самоилом Величком» (За ред. М. А. Рігельмана, І. О. Самчевського. К., 1848—1864. Т. 1—4), «Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки» (За ред. І. О. Самчевського. К., 1853), «Архив Юго-Западной России» (К., 1859—1911. Ч. 1—8), «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (За ред. В. Б. Антоновича, Ф. О. Терновського. К., 1874), «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам» (За ред.

О. І. Левицького. К., 1878), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси» (За ред. В. Б. Антоновича. К., 1888), «Материалы по истории русской картографии» (За ред. В. О. Кордта. К., 1899—1910. Вип. 1—2), «Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV—XVIII вв.» (За ред. І. М. Каманіна. К., 1899), «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России». (К., 1911, 1916. Вип. 1—2) та ін. З К. а. к. співпрацювали відомі українські вчені та діячі В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, С. Голубев, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, В. Домбровский, М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, В. Кордт, П. Куліш, О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, О. Левицький, М. Максимович, Н. Молчановський, М. Рігельман, А. Стороженко та М. Стороженко, М. Судієнко, В. Щербина, М. Юзефович та ін. У 1845—1847 рр. співробітником комісії (художником) був Т. Шевченко, який також брав участь у збиранні етнографічного та фольклорного матеріалу. З 1914 р. у зв'язку з ліквідацією Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства комісію було підпорядковано Міністерству внутрішніх справ. У 1921 р. К. а. к. реорганізовано та приєднано до Всеукраїнської академії наук. Костомаров особисто знав засновників й активних членів комісії М. Максимовича, М. Іванишева та багатьох інших. Він був членом-співробітником комісії з 1846 р. До складу К. а. к. входили кирило-мефодіївці П. Куліш, Т. Шевченко (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), з якими вчений мав дружні стосунки. Тоді Костомаров почав готувати до друку літопис С. Величка, який передав комісії відомий збирач пам'яток культури історик М. Погодін. Піз-

ніше цю роботу виконали М. Рігельман та І. Самчевський. Окрім того, Костомаров готував до друку акти з історії України, які планувалося помістити у виданнях К. а. к. Навесні 1847 р. діяльність Костомарова в К. а. к. була перервана його арештом як кирило-мефодіївця.

Літ.: *Левицкий О. И.* 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов. К., 1893; *Торжественное публичное собрание Киевской комиссии для разбора древних актов в день пятидесятилетнего ее юбилея.* К., 1893; *Абрамович Д.* З листування М. І. Костомарова з графинею А. Д. Блудовою // Україна. 1926. № 5; *Міжковський В.* Кирило-мефодіївці в Археографічній комісії // Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наук. діяльності: У 3 ч. К., 1928. Ч. 1; *Павленко С. Ф.* Деятельность Киевской временной комиссии для разбора древних актов и её значение для развития источниковедения на Украине в XIX в. // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных дисциплин. К., 1990; *Сергієнко Г. Я.* Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845—1847 рр.) // Укр. іст. журн. 1991. № 3; *Гончарук П. С.* Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів // Київ. старовина. 1993. № 4; *Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань.* К., 1993. Вип. 1; *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843—1921: Нарис історії і діяльності / Відп. ред. П. С. Сохань. К., 1993; *Матеріали* ювіл. конф., присвяч. 150-річчю Київ. археогр. коміс. (Київ—Седнів, 18—21 жовт. 1993 р.). К., 1997; *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000; *Нариси історії архівної справи в Україні* / За ред. І. Матяш, К. Климової. К., 2002.

КИЇВСЬКА ПЕРША ГІМНАЗІЯ — середній чоловічий навчальний заклад.

Створена в Києві 1809 р. на базі Головного народного училища. *Костомаров* працював у цій гімназії старшим учителем з серпня 1845 р. по серпень 1846 р. Один із його учнів, згодом знаменитий художник *М. Ге*, згадував, що не було жодного учня, який би уважно не слухав костомаровські розповіді про історію Росії, адже уроки Миколи Івановича були духовним святом.

Літ.: *Ге Н.* Киевская первая гимназия в сороковых годах // Сб. в пользу недостаточных студентов университета Св. Владимира. СПб. 1895; *Столетие Киевской Первой Гимназии:* В 3 т. К., 1911. Т. 1; *Стороженко Н. В. Н. И. Костомаров в киевской 1-й гимназии* // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца. 1911. Кн. 22, вып. 1/2.

КИЇВСЬКИЙ ЗРАЗКОВИЙ ПАНСІОН ДЕ-МЕЛЬЯН — приватний навчальний заклад гімназійного рівня. Відкритий у Києві в 1843 р. Пансіон був жіночим, навчання в ньому — платним. Розміщувався в одному з престижних будинків міста, у районі *Липки*. У пансіоні передбачався семирічний курс навчання, але в перші роки в ньому було три, потім чотири класи, викладала переважно професура *Київського імператорського університету Св. Володимира*. *Костомаров* з серпня 1845 р. читав у пансіоні російську і загальну історію. Тоді в ньому навчалася майбутня наречена Костомарова *Аліна Крагельська*, яка згодом стала його дружиною. *Аліна Леонтіївна Костомарова* згадувала, що «с перших же лекцій Костомаров победил своих юных слушательниц силой и живостью своего изложения».

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова.* М., 1922.

КИЇВСЬКИЙ ІМПЕРАТОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ СВ. ВОЛОДИМИРА — один із найвідоміших вищих навчальних закладів України (тепер Київський

національний університет імені Тараса Шевченка). Заснований у 1834 р. на базі колишнього Кременецького ліцею, переведеного до Києва. Професорський склад, бібліотека і наукова колекція ліцею перейшли до університету. Спочатку був один факультет — філософський (з історико-філологічним і фізико-математичним відділеннями), згодом відкрито юридичний, медичний та інші факультети. Перший ректор — М. Максимович. Із середини XIX ст. університет — великий науковий центр та важливий осередок суспільно-політичної думки і національно-визвольних ідей. Відомий багатьма видатними особистостями, до кола професорів входили В. Антонович, М. Драгоманов, І. Лучинський та ін. У 1846—1847 рр. Костомаров був ад'юнктом університету, його затвердили на цій посаді 1 серпня 1846 р. — через місяць після виголошення ним пробної лекції перед радою й одноставного обрання викладачем російської історії. З початку 1846/47 навчального року він почав читати лекції по чотири години на тиждень «по собственным тетрадям, руководствуясь источниками», як коротко заявив у своєму звіті. Крім підготовки і читання лекцій писав монографію «Богдан Хмельницький», готував до друку «Славянскую мифологию» й літопис Величка (див. *Київська Археологічна комісія*). Успішно розпочата професорська діяльність зненацька була перервана арештом Костомарова як кирило-мефодіївця. У 1862, 1863, 1868 і 1869 рр. університет Св. Володимира запрошував Костомарова до Києва посісти кафедру, але цьому протидіяло Міністерство народної освіти. 10 квітня 1864 р. рада університету надала Костомарову ступінь доктора російської історії. 7 вересня 1884 р. Костомаров надіслав вітальну телеграму Київському університету Св. Володимира з нагоди

Вигляд університету з Ботанічного саду.
Художник М. Сажин. Акварель. 1846

50-ліття від дня його заснування. У ній зазначалося: «Удостоите принять и мой привет Университету. Да процветает в нем наука, да стяжают славу достойные ее представители и будущие поколения их воспитанников. Николай Костомаров, бывший профессор университета святого Владимира». 8 вересня 1884 р. рада присвоїла йому звання почесного члена Київського університету Св. Володимира. Костомаров відвідував університет у 1873 і 1874 рр., коли брав участь у підготовці та проведенні III Археологічного з'їзду в Києві (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). На з'їзді він прочитав свій реферат «О княжеской дружине». Київському університету Костомаров заповів свою унікальну бібліотеку, яку передала у 1894 р. А. Костомарова.

Літ.: *Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834—1884)* / Сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова. К., 1884; *Каталог библиотеки, пожертвованной в 1894 г. Императорскому университету Св. Владимира А. Л. Костомаровой*. К., 1903; *Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова*. К., 1907; *Житєцький І. П. Профессорская деятельность Н. И. Костомарова* // *Голос минувшего*. 1917. № 5—6; *Автобиография* Н. И. Ко-

стомарова. М., 1922; *З іменем Святого Володимира* / Упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. К., 1994. Кн. 1–2; *Alma Mater*: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: Матеріали, документи, спогади / Упоряд.: В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. К., 2000–2001. Кн. 1–2; *Ульяновський В. Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій* // Просемінарий. Медієвістика. Історія церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5; *Пінчук Ю. Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомарової* // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ — навчальний заклад, заснований у Києві в 1833 р. переважно для виховання дворянських дочок. У 1846 р. його інспектором був професор *Київського імператорського університету Св. Володимира М. Іваннишев*, який запропонував *Костомарову* читати в ньому лекції з російської історії. Цьому передував дозвіл міністра народної освіти, згідно з яким ад'юнкту Костомарову, крім виконання університетських обов'язків, дозволялося викладати в зазначеному інституті.

Хрещатицький майдан у Києві (зліва на горі — Інститут шляхетних дівчат). Літографія з малюнка невідомого художника. XIX ст.

Літ.: *Захарченко М. М.* История Киевского института благородных девиц. 1838–1888. К., 1889; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

КИРИЛО-БІЛОЗЕРСЬКИЙ МОНАСТИР — православний російський чоловічий монастир. Заснований у 1397 р. Кирилом Білозерським на березі Сіверського озера (у межах сучасного міста *Кирилова* Вологодської області, Російська Федерація). У XV–XVII ст. К.-Б. м. був місцем ув'язнення осіб зі світської та церковної знаті (боярин І. Шуйський, патріарх Никон та ін.). *Костомаров* у 1865 р. відвідав К.-Б. м., залишивши спогади про нього в «*Автобиографии*»: «Кирпичные стены монастыря напоминают ограду Троице-Сергиевой Лавры, хотя несколько ниже, со множеством башен». Тоді він побував у ризниці, оглянувши дарунки московських царів і цариць, а також великий запас старої зброї для ратних людей, які розташовувалися у військовий час в монастирі, що мав значення фортеці. Там до Костомарова підійшов послушник, на вигляд старезний дід, як виявилось, його університетський товариш Панас Іванович Ромашев, ув'язнений 1846 р. у Шліссельбурзькій фортеці, де він пробув близько двадцяти років у камері-одиночці через забудькуватість *Третього відділення*. У 1865 р. про нього згадали і відправили до К.-Б. м. Після заступництва Костомарова Ромашеву було надано деякі пільги в монастирі.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; *Никольский Н.* Кирило-Белозерский монастырь и его устройство до 2-й четверти XVII в. (1397–1625). СПб., 1897, 1910. Т. 1, вып. 1–2; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

КИРИЛОВ — за життя *Костомарова* повітове місто Новгородської губернії (тепер районний центр Вологодської області, Російська Федерація). Костомаров відвідував К. улітку 1865 р., коли працював над російською історією початку XVII ст. і здійснював поїздки з науковою метою для огляду історичних місцевостей північніше *Москви*, а також у 1869 р., прямуючи в маєток своїх друзів Білозерських у *Білозерському повіті*.

Літ.: *Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6.*

КИРИЛО-МЕФОДІЙЦІ ТА М. КОСТОМАРОВ — члени таємного братства (товариства), заснованого наприкінці 1845 — на початку 1846 р. в *Києві*. До Кирило-Мефодіївського братства належали *Г. Андрузький, В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Навроцький, О. Петров, Д. Пильчиков, І. Посяда, О. Савич, О. Тулуб, Т. Шевченко* та ін. Головними програмними документами братства були *«Книга буття українського народу»*, написана Костомаровим, і Статут, складений *В. Білозерським, М. Гулаком та М. Костомаровим*. Братчики підготували також виступи *«Браття українцы» та «Браття великороссияне и поляки»*. В організаційному плані товариство не мало чіткої структури і за різними, часто досить суперечливими, відомостями та інтерпретаціями, налічувало від 10—12 до 100 осіб. Кирило-мефодіївські братчики ставили за мету перебудувати тодішнє суспільство на засадах християнської історіософії, зокрема на принципах братерства, рівності, свободи, справедливості, гармонії і т. ін. Перетворення суспільства мало здійснюватися на реформістській основі, зокрема через ліквідацію кріпосництва, проголошення станової рівності, гар-

М. І. Костомаров. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). К., 1991. Обкладинка

монійне співіснування народів та їхніх національних культур, широкі культурно-просвітницькі заходи серед народних мас. В інтелектуальному плані значний вплив на діяльність братчиків справили розвій європейського *романтизму*, ідеї *панславізму* та національного відродження східнослов'янських народів, зокрема *«Книги народу польського та палігримства Польського» А. Міцкевича*. Суспільно-політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського братства щодо реалізації програмних засад не були одностайними й утворювали широкий спектр: від християнсько-просвітницького реформізму (Костомаров) до революційних за своєю сутністю перетворень (Т. Шевченко). Братчики були виказані О. Петровим та заарештовані в

Будинок у Києві, де жив Т. Шевченко і в якому бували кирило-мефодіївці

березні — квітні 1847 р. за його доносом. Деяких членів товариства ув'язнили та вислали у віддалені губернії. Костомаров був ув'язнений на один рік у *Петропавловській фортеці*, а пізніше висланий до *Саратова* під нагляд поліції. Найтяжче було покарано Т. Шевченка, якого після ув'язнення в казематі *Третього відділення*, заслали солдатом в Окремий Оренбурзький корпус з категоричною заборобою писати й малювати. Кирило-мефодіївські братчики справили неабиякий вплив на становлення українського національно-визвольного руху другої половини XIX — початку XX ст., зокрема на формування політичного українства. Костомаров відігравав у діяльності братства величезну роль. Він був не лише автором програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, а й одним з ініціаторів його заснування та неформальним лідером братчиків. Його інтелектуальний вплив на членів братства виявився в поширенні ідей християнської історіософії, *українського месіанізму*, панславізму, станової рівності, демократичного *федералізму* та *федерації* (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*).

Літ.: Ст-т Б. К. Арест г.г. Кулиша и Костомарова по рассказу немецких газет в 1847 г. // Рус. старина. 1885. № 10; *Матеріали до історії Кирило-*

Мефодіївського братства: признання кирило-мефодіївців / Приладив до друку М. Грушевський. К., 1915; *Грушевський О.* Нові матеріали до біографії Костомарова // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. 1918. Кн. 1; *Семевский В.* Кирилло-Мефодиевское общество 1846—1847 гг. М., 1919; *Возняк М.* Кирило-Методіївське братство. Л., 1921; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Міяковський В.* З нових матеріалів до історії Кирило-Методіївського братства: I. Записка В. Білозерського про сільські школи; II. Записка М. Костомарова про панславізм; III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич» // Україна. 1924. № 3; *Багалій Д. Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці: Історико-літературна розвідка*. Х., 1925; *Міяковський В.* Кирило-Методіївці в Археографічній комісії // Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського: з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наук. діяльності: У 3 ч. К., 1928. Ч. 1; *Його ж.* Люди сорокових років: (Кирило-Мефодіївці в їх листуванні) // За сто років. Х.; К., 1928. Кн. 2; *Білецький Л.* «Книга биття» українського народу як пам'ятка декларації прав українського народу // Наук. зб. УВУ. Прага, 1942. Т. 3; *Порський В.* [Міяковський В. В.] Сторіччя Кирило-Мефодіївського братства. 1846—1847 // Календар на 1946 рік. Авгсбург, 1946; *Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество // Тр. Историко-Архивного ин-та: каф. истории СССР. 1947. Т. 3; *Янів В.* До психологічної аналізи «Книг Биття»: (Рез. доп., читаної на 1-й наук. конф. НТШ у Європі) // Вісті Європ. Від. НТШ. Сарсель, 1952. № 3; *Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847). М., 1959; *Міяковський В.* Книга про Кирило-Мефодіївське братство П. Зайончковського // Сучасність. 1963. № 3; *Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство*. К., 1983; *Міяковський В.* Недруковане й забуте: Громадські рухи XIX сторіччя: Новітня українська література / Ред. М. Антонович. Нью-Йорк, 1984; *Марахов Г. И.* Роль Н. И. Гулака в выработке идеоло-

гии Кирилло-Мефодиевского общества // *Вопр. истории*. 1986. № 9; *Янів В.* Візія теократичного громадянства в «Книгах Битія»: (У 140-ліття постанови) // 36. на пошану Ю. Панейка. Мюнхен, 1988; *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. К., 1990. Т. 1; *Міяковський В.* Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство: Пер. з англ. // *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*. 1991. Т. 221; *Козак С.* Між історіософією і месіанізмом («Книги буття українського народу») // Там само. 1992. Т. 224; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Козак С.* Біблія і «Книги буття українського народу» // *Дзвін*. 1994. № 5; *Антонович М.* Національно-політичні наслідки постанови Кирило-Методіївського братства // *Генеза*. 1995. № 1; *Козак Я. В.* Микола Костомаров. Штрихи до портрету (Кирило-Мефодіївське братство і таємні товариства в Україні першої половини XIX століття). Т., 1998.

КИРКОР Адам-Гонорій Карлович (літературні псевдоніми — Ян зі Сливина, Собаррі; 1818 — 1886) — польський учений, літератор і видавець. Народився на Смоленщині (*Росія*) у шляхетській родині. Навчався в Могильовській (до 1834 р.) та Віленській (до 1838 р.) гімназіях. Автор робіт з історії, археології й етнографії *Литви*, *Білорусі* й *України*. Видавав з 1860 р. «Виленский вестник». У 1862 р. К. познайомився з *Костомаровим*, коли той здійснював третю поїздку за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*) і відвідав *Вільно*. Згодом К., переїхавши до *С.-Петербурга*, часто з ним зустрічався. *Костомаров* в «*Автобіографії*» схаактеризував К. як дуже жваву й діяльну людину, що вирізнялася великим польським патріотизмом, назвав його «Путеводитель по Вильне» діловою і цікавою книжкою. К. не раз згадував *Костомарова* у своїх працях.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857 — 1875 гг.

// *Рус. старина*. 1886. № 6; *Янчук Н. А. К.* Киркор. М., 1888.

КИСЕЛЬОВА Стефанія Леонтіївна — див. *Крагельська* Стефанія Леонтіївна.

КИСІЛЬ Аліна Леонтіївна — див. *Костомарова* Аліна Леонтіївна.

КИСІЛЬ Марко Дмитрович (? — 1870) — полковник, власник маєтку в селі *Дідівці* Прилуцького повіту *Полтавської губернії* (тепер Чернігівська область *України*). Перший чоловік Аліни Леонтіївни *Крагельської*, яка була заручена в 1847 р. з *Костомаровим*, але у зв'язку з його арештом залишилася незаміжньою. Обвінчалася з К. 11 листопада 1851 р. Прожила з ним 19 років, супроводжуючи його всюди, куди йому доводилося переїжджати у справах військової служби. К. був доброю, чуйною людиною, шанував почуття Аліни до *Костомарова*. Зиму 1864 — 1865 рр. Аліна Леонтіївна з чоловіком провела в *С.-Петербурзі*, де випадково зустріла на вулиці *Костомарова*, який через короткозорість не помітив її. Про зустріч Аліна розповіла чоловікові. Марко Дмитрович був не проти її дружніх стосунків з *Костомаровим*, а по приїзді до *Києва* купив і подарував їй книжку *Костомарова* «*Кремуйць Корд*» з авторською присвятою Аліні *Крагельській*. Похований К. у *Києві*.

Літ.: *Николай* Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Савон О. А.* Дідівці: Садиба творчості і доброти. Прилуки, 1993.

КИСІЛЬ Олександр Маркович (1855 — 1933) — власник маєтку (з 1885 р.) в селі *Дідівцях* Прилуцького повіту *Полтавської губернії* (тепер Чернігівська область *України*). Син від першого шлюбу *А. Костомарової* з полковни-

ком Марком Дмитровичем *Киселем*. Дитячі роки минули серед сільської дівчини, вищу освіту здобув у *Києві*. З 1895 р. не раз обирався депутатом Прилуцького повітового земства, читав лекції з сільського господарства. Написав кілька книжок про поліпшення сільськогосподарського виробництва, з 1914 р. працював редактором газети «Прилуцький голос». К. особисто знав і шанував *Костомарова*. Ще 17-річним юнаком він відвозив 6 серпня 1873 р. листа своєї матері на київську квартиру професора університету В. Антоновича (на розі Жиянської та Ковальської вулиць) для передачі Костомарову із запрошенням «приїхати к вечерньому чаю». Тоді Костомаров перебував у Києві, беручи участь у засіданнях підготовчого комітету для проведення III Археологічного з'їзду (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Завдяки цьому листу відбулася зустріч після тривалої розлуки між Костомаровим та його колишньою нареченою Аліною Леонтіївною *Крагельською* (*Кисіль*), з якою вони обвінчалися 9 травня 1875 р. у невеличкій церкві в селі Дідівцях. У Києві мешкає онук сестри дружини К. — Вільям Феодосійович Янкевич. Їхня сім'я передала до Національного музею Тараса Шевченка меблі, картини, рушники, посуд та інші родинні речі, а також музичну скриньку кінця XVIII — початку XIX ст., що належала Костомарову. У Янкевичів залишився браслет, який колись Микола Іванович надів на руку Аліні Крагельській. Його планується передати у фонд музею Костомарова, який передбачається незабаром створити. Помер К. у *Прилуках*, де й похований на старому цвинтарі.

Літ.: Савон О. А. Дідівці: Садиба творчості і доброти. Прилуки, 1993; Зінченко Н. Арешт напередодні весілля // Хрещатик. 2002. 17 квіт.

КИСІЛЬ Софія Марківна (1863—1887) — менша донька Аліни Леонтіївни *Костомарової*, пасербиця *Костомарова*. Виховувалася в *Смольному інституті* в *С.-Петербурзі*, куди її в серпні 1874 р. відвіз із *Києва* Костомаров, а потім регулярно відвідував упродовж осені і першої половини зими, аж доки не захворів на тиф. Костомаров дуже любив Софію, завжди ласкаво звертався до неї, називав Сонечкою. К. була дружиною В. Котельникова, який чимало зробив для популяризації творчої спадщини Костомарова. К. похована на *Волковому кладовищі* у *С.-Петербурзі*.

Літ.: Мордовцев Д. Л. Памяти Софьи Марковны Котельниковой, урожденной Кисель, падчерицы историка Н. И. Костомарова // Рус. старина. 1887. № 11.

КИСІЛЬ Юлія Марківна (1857—?) — старша донька Аліни Леонтіївни *Костомарової*, пасербиця *Костомарова*. Навчалася в *Київському інституті шляхетних дівчат*. Костомаров познайомився з К. у серпні 1874 р., коли перебував у *Києві* на III Археологічному з'їзді (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), завжди був дуже ласкавий до неї.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

КИШИНІВ — у XIX ст. губернське (обласне) місто Бессарабської губернії (тепер столиця Республіки Молдова). Вперше згадується в писемних джерелах близько 1576 р. як селище. У XVI—XVII ст. К. — у складі Туреччини, з 1812 р. — у складі Російської імперії. У 1818—1873 рр. — центр Бессарабської області, у 1873—1917 рр. — Бессарабської губернії. *Костомаров* цікавився історією К., листувався з його діячами культури. Зокрема, у 1884 р. він писав інспектору Кишинівської семінарії Л. Мацке-

вичу стосовно видання проповідей священика Подільської єпархії Йосипа Ігнатовича українською мовою (що знайшли учні в бібліотеці села Чичельники), маючи намір опублікувати їх у часопису «Киевская старина».

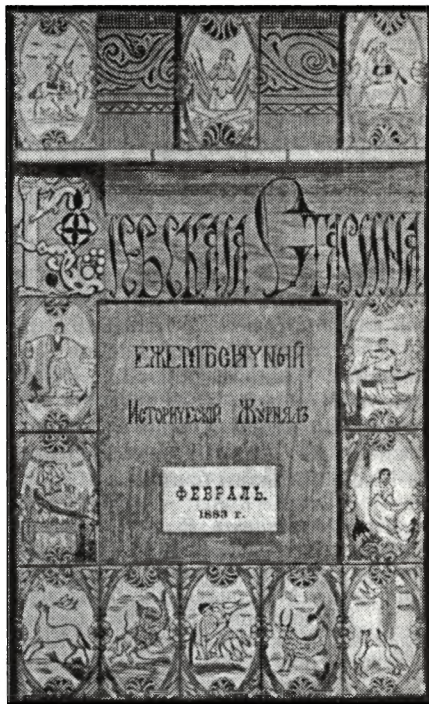
Літ.: Данилов В. Матеріали для біографії Н. И. Костомарова. К., 1907.

«КИЕВЛЯНИН» — щоденна літературна і політична газета монархічного напрямку, видавалася в Києві у 1864—1919 рр. і субсидювалася урядом. Засновником і першим редактором «К.» був професор Київського імператорського університету Св. Володимира В. Шульгін. З 1878 р. редактор — Д. Піхно, а з 1911 р. — В. Шульгін (син В. Шульгіна). Видання «К.», перерване в 1917 р., відновилося в 1919 р. Костомаров у липні 1874 р. брав участь в роботі III Археологічного з'їзду в Києві (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), де прочитав реферат «Об образовании княжеской дружины, о ее значении в древнее время и о ее изменениях в последующем быте русского народа» (див. «О княжеской дружине»). Одним із предметів дискусій на з'їзді була історична народна поезія козацького періоду. Роботу з'їзду висвітлювали місцеві газети, зокрема «К.». Ця газета вирізнялася тим, що в ній, як зазначається в «Автобіографії» Костомарова, друкувалися різні поголоски про *українофільство*, референтам, які читали про українську поезію, приписувалися сторонні цілі.

Літ.: «Киевлянин» под редакцией В. Я. Шульгина (1864—1878). К., 1880; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«КИЕВСКАЯ СТАРИНА» — щомісячний історико-етнографічний і белетристичний часопис. Виходив у Києві з 1882 по 1907 р. російською мовою, у

1907 р. став друкуватися українською і дістав назву «Україна», але проіснував лише один рік (відновлений у 1992 р.). Був заснований О. Лазаревським, В. Антоновичем, Ф. Лебединцевим. У цьому часопису публікувалися твори Т. Шевченка, І. Франка та інших відомих авторів. Костомаров, за спогадами його сучасників, зі щирою радістю зустрів появу «К. с.», з великим нетерпінням очікував на кожний її номер, а після отримання відкладав читання всіх інших часописів. «Киевская старина» могла з гордістю відзначити, перефразовуючи відомий вірш О. Пушкіна, що її помітив «старик Костомаров» і благословив перед кончиною. В «К. с.» Кос-

Киевская старина. Титульна сторінка

томаров уперше побачив друкований орган, спеціально присвячений дорогій для нього історії українського народу та його побуту. Першому редактору Ф. Лебединцеву він обіцяв бути корисним часописові настільки, «скільки сил станет», відразу розмістивши в ньому свій нарис «*Поездка в Белую Церковь*» (1882. № 5). За 1882 р., крім згаданої статті, Костомаров опублікував у «К. с.» передмову до роботи «*Материалы для истории Коливищины или резни 1768 года*» (№ 8; — див. *Передмови М. Костомарова* [XX]) і нотатку «*Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века?*» (там само). Він намагався матеріально підтримувати часопис, відмовлявся від гонорару, докладав величезних зусиль для його популяризації, систематично друкуючи огляди «К. с.» в «*Новом времени*» (див. *Рецензії М. Костомарова* [IX—X]). «К. с.» оперативно відгукнулася на смерть Костомарова, надрукувавши у травні 1885 р. стислий нарис про його життя та діяльність, бібліографічний покажчик його творів (див. *Покажчики творів М. Костомарова*), статті В. Антоновича «*Н. И. Костомаров как историк*» і В. Науменка «*Н. И. Костомаров как этнограф*». У травні 1992 р., на 175-ліття від дня народження Костомарова, у відновленій «К. с.» було надруковано про нього статті П. Толочка «*Видатний історик України і Росії*» та Ю. Пінчука «*Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства*».

Літ.: *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // *Киев. старина*. 1885. № 6; *Данилов В.* Материалы для биографии Н. И. Костомарова. К., 1907; *Систематический указатель журнала «Киевская старина»* (1882—1906) / Сост.: И. Ф. Павловский, В. А. Щепотьев, А. А. Явойский, Б. Д. Чигринцев. Полтава, 1911; *Житецький І.* Перші роки

«*Київської старини*» та М. І. Костомаров // *Україна*. 1926. № 4; *Лазаревський Г.* Київська старовина // *Укр. л-ра*. 1943. № 7—12; 1944. № 1—10; *Палієнко М.* Місце журналу «Киевская старина» в українській історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. [Чис. 5] / Історіографічні дослідж. в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск наук. праць на пошану акад. В. А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наук. діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. Ч. 2.: Історіографія.

«**КИЕВСКАЯ СТАРИНА**». ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ 1882 года — рецензія *Костомарова*. Надрукована без підпису в «*Правительственном вестнике*» (1882. № 276). У бібліографічному покажчику творів Костомарова в книжці «*Литературное наследие Н. И. Костомарова*» (СПб., 1890) ця рецензія пропущена. Її належність Костомарову підтверджує його лист до редактора «*Киевской старины*» Ф. Лебединцева. Рецензія, разом з іншими, надрукованими в «*Новом времени*» (див. *Рецензії М. Костомарова* [IX—X]), яскраво засвідчує прагнення Костомарова популяризувати «К. с.», що почала виходити у світ з 1882 р.

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«**КИЕВСКИЙ ТЕЛЕГРАФ**» — політична, наукова і літературна газета. Видавалася в Києві з 1859 по 1876 р. російською мовою. Відновлена 2001 р. У «К. т.» вперше було надруковано статтю *Костомарова* «*Мое украинофильство в “Кудеяре”*» (1875. № 85), що є відгуком на статтю «Хлопоманы то же ли, что хохломаны?», опубліковану в «*Киевлянині*» (1875. № 81).

КІНБУРНЬСЬКИЙ ДРАГУНСЬКИЙ ПОЛК — військовий підрозділ росій-

ської імператорської армії, що дислокувався наприкінці XVIII ст. в *Острогозьку*. З березня 1765 р. усі слобідські козацькі полки було ліквідовано і переформовано в регулярні гусарські полки, зокрема й Острогозький полк. У 1796 р. Острогозький гусарський полк ліквідовано, а замість нього в 1798 р. на постій у місто призначено щойно сформований імператором Павлом I Сьомий драгунський полк Шрейдера. З 1801 р. полк став називатися Кінбурнським. У 1837 р. в цьому полку в чині юнкера відбував службу випускник *Харківського університету Костомаров*.

Літ.: *Подушкин Н. А.* Прошлое Кинбурнских драгун (1788—1796, 1798—1898). Ковель, 1898; *Керсновский А. А.* История русской армии: В 4 т. М., 1992. Т. 1; *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

КІССИНГЕН — за життя *Костомарова* місто і курорт у королівстві Баварія, а з 1871 р. у Германській імперії (тепер у Федеративній Республіці Німеччині). Славиться мінеральними джерелами, відомими з XVI ст. У 1857 р. Костомаров за порадою лікарів побував у К. (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*), де впродовж п'ятих тижнів пив мінеральні води і щодня приймав ванну. Крім того, він постійно гуляв великим і чудовим лісом, що оточував пагористі околиці К.

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович (1833—1885) — учений-криміналіст, історик права, археограф і громадський діяч. Народився в містечку Городище Сосницького повіту Чернігівської губернії (тепер Чернігівська область *України*) у родині священика. У 1857 р. закінчив юридичний

факультет *Київського імператорського університету Св. Володимира*. З 1864 р. — приват-доцент, з 1869 р. і до кінця життя — професор у цьому університеті. К. зробив значний внесок у дослідження права та судочинства в Україні. Зібрав, систематизував й опублікував «Права, по которым судится малороссийский народ» (К., 1879). Співпрацював з часописом «*Основа*». Автор унікального «Дневника», в якому є повідомлення (запис від 6 березня 1876 р.), що в 1847 р. (під час розгрому в *Києві* Кирило-Мефодіївського братства; — див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) попечитель Київського учбового округу М. Юзефович передав у руки поліції *Костомарова*.

Тв.: *Щоденник (1874—1885)*: У 2 т. К., 1994. Т. 1.

Літ.: *Володимиров В. М.* Кистяковский А. Ф. // Журн. гражданского и уголовного права. 1885. № 2; *Науменко В.* Библиографический указатель трудов А. Ф. Кистяковского // Киев. старина. 1895. № 1; *Ефремов Е. Н.* А. Ф. Кистяковский и его научное наследие // Юрид. вестн. 1915. Кн. 9; *Шандра В.* Кистяківський Олександр Федорович // Українські архівісти: Біобібліогр. довід. К., 1999. Вип. 1: (XIX ст. — 1930-ті роки).

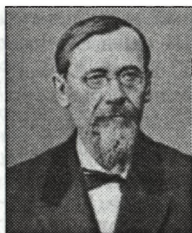
КІЧКАС — за часів *Запорозької Січі* одна з найзручніших переправ через *Дніпро*. З 1781 р. в писемних джерелах згадується слобода К., що в 1782 р. отримала назву Павло-Кічкас. Тепер Павло-Кічкас — район міста *Запоріжжя*, який простягся на північ від сучасної Кічкаської затоки Дніпровського водосховища. К. називалася також колонія німців-менонітів Ейнлаге, що містилася на сході від сучасної вулиці Каховської на правому березі Дніпра. У 1872 р., оглядаючи місця *Запорозької Січі*, *Костомаров* побував у К. В «*Автобиографии*» він описав свої

відвідини цього поселення німців, відзначив чудовий стан їхнього побуту: «Дворы их обсажены садами, домики просторны и светлы, хотя крыты соломой и носят на себе характер мало-русского жилья, только несравненно культурнее и богаче». Особливо вразила Костомарова бездоганна українська мова колоністів.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Українське козацтво*: Мала енцикл. Київ; Запоріжжя, 2002.

КЛЮЧЕВСЬКИЙ Василь Йосипович (1841–1911) — російський історик, академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1900). Народився в селі Воскресенське Пензенського повіту Пензенської губернії (тепер Пензенська область Російської Федерації) в родині священика. Навчався в духовному училищі й семінарії у Пензі. У 1865 р. закінчив історико-філологічний факультет *Московського університету*. Прихильник державного напрямку в історіографії, який намагався у своїй творчості трансформувати на соціально-економічних засадах. Автор синтетичних праць і монографій з історії Боярської думи, походження кріпосного права в Росії та багатьох інших, а також відомого «Курса русской истории» (український переклад — К., 1938–1940. Ч. 1–5), де значне місце посідають сюжети, пов'язані з історією України. Залишив різноманітну творчу спадщину, в якій науковий і пізнавальний інтерес становить зібрання «Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории» (М., 1968). Зокрема, в цьому зібранні надруковано його «Дневник заседаний III Археологического съезда в Киеве. 1874 г.» (на з'їзді К. був присутній як делегат від Московської духовної академії; — див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), що містить стислий виклад реферату *Костомарова*

В. Й. Ключевський

про значення княжої дружини (див. «*О княжеской дружине*»). К. виявляв інтерес до творчості Костомарова, знав його особисто, написав про нього нарис, що підкреслює внесок ученого в дослідження і майстерний виклад

усього драматичного в нашій історії, особливо в історії України. Тому, зауважував він, ми говоримо: це костомаровський Богдан Хмельницький, костомаровський Степан Разін... Водночас К. обстоював думку, що для Костомарова історія була «музеем, наполненным коллекцией редких или обыкновенных предметов. Он равнодушно проходил мимо последних и останавливался перед первыми, долго внимательно любовался ими. Чрез несколько времени читающая публика получала прекрасную монографию в одном или двух томах и прочитывала ее с наслаждением, отнимавшим всякую охоту спрашивать, как и из каких материалов построена эта привлекательная повесть». К. помер у Москві.

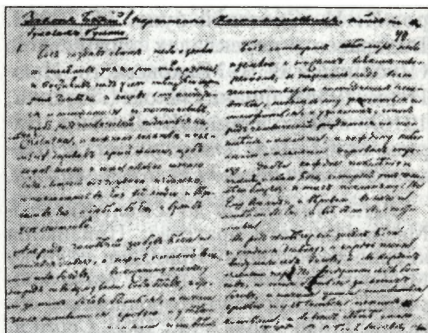
Тв.: Н. И. Костомаров // сочинения: В 9 т. М., 1989. Т. 7; *Наброски по варяжскому вопросу* // Там же.

Літ.: В. О. Ключевский: Характеристики и воспоминания. М., 1912; *Астахов В. И.* Курс лекций по русской историографии. Харьков, 1962. Ч. 2; *Киреева Р. А.* В. О. Ключевский как историк русской исторической науки. М., 1966; *Нечкина М. В.* Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. М., 1974; *В. О. Ключевский*: Сб. материалов. Пенза, 1995. Вып. 1.

«КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ», «Книга бытия украинского народа» — твір *Костомарова*. Має й іншу назву — «Закон Божий». У ба-

гатьох працях та в низці передруків подається як «Книги буття українського народу» («Книги бытия украинского народа»). Написаний у період діяльності Костомарова в таємному Кирило-Мефодіївському братстві (товаристві) у Києві (1845–1847; — див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Уперше надрукований в журналі «Наше минуле» (1918. № 1). На думку ряду вчених (М. Грушевський, М. Возняк та ін.), в «К. б. у. н.» в найвідвертішій формі висловлено суспільно-політичні погляди Костомарова (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*) — проповідь самостійності української нації та її необмеженого права на свій вільний розвиток, а також ідеї *месіанства* та *панславізму*, саме стосовно *України, Росії та Польщі*. «К. б. у. н.» є основним програмним документом Кирило-Мефодіївського братства. У ній підкреслено, що Україна зробиться незалежною Річчю Посполитою в союзі слов'янському. Неодмінні умови створення згаданого союзу — знищення кріпосництва, дотримання повної свободи всіх націй і народностей. Ідеал державної організації кирило-мефодіївці пов'язували з *федерацією* народів (див. також *Федералізм*). Водночас тим вони не виключали можливості її адміністративно-територіального поділу. В усіх частинах федерації, зазначав Костомаров в «*Автобіографії*», передбачалися загальні основні закони і введення принципу рівнозначності у вазі, мірі та монеті, відсутність митниць і свобода торгівлі, загальне знищення рабства, в якому б воно не було вигляді, єдина центральна влада, що опікується зв'язками поза союзом, військом і флотом, але повна автономія кожної частини щодо внутрішніх закладів, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти. У зв'язку з розгромом Кирило-Мефодіївсь-

Закон Божий. Автограф
М. Костомарова

кого братства (березень 1847 р.) цей твір, написаний Костомаровим у біблійному стилі, не мав широкого розповсюдження. Він багаторазово перевидавався: *Книга буття українського народу* // *Наше минуле*. 1918. № 1; *Те саме* [Публікація М. Возняка]. Л.; К., 1921; *Те саме* // Яворський М. Україна в епоху імперіалізму. Х., 1924 [Скорочено]; *Те саме* [Публікація І. К. Борщака]. Париж, 1947; *Те саме* [Публікація В. В. Міяковського]. Авгсбург, 1947; Костомаров Н. И. *Закон Божий* // Зайончковский П. А. *Кирило-Мефодиевское общество* (1846–1847). М., 1959; *Те саме* // Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. Нью-Йорк, 1964; *Те саме*. Нью-Йорк: «Наша Батьківщина», 1967; *Те саме*. Нью-Йорк: «Славия», 1977; *Те саме*. Торонто, 1980; *Те саме* // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. К., 1990. Т. 1; Костомаров М. І. *Закон Божий: (Книга буття українського народу)* / Уклад. І. І. Глизи. К., 1991; *Те саме* // Вивід прав України / Ред. М. М. Парцей. Л., 1991; *Те саме* // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Ред. А. Г. Болебрух. Д., 1995 (текст із купюрами); *Те саме* // Костома-

ров Н. И. Скотской бунт. М., 2002. Видавався у перекладах англійською (Публікація В. В. Міяковського. Нью-Йорк, 1954), французькою (Лозанна, 1916) та (Публікація Ж. Люсіані. Париж, 1956). Див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*.

Літ.: *Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства: Признання кирило-мефодіївців / Приладив до друку М. Грушевський. К., 1915; Зайончковський П. А. Кирилло-Мефодієвское общество (1846—1847). М., 1959; Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1983; Марахов Г. И. Роль Н. И. Гулака в выработке идеологии Кирилло-Мефодієвського общества // Вопр. истории. 1986. № 9; Козак С. Між історіософією і месіанізмом («Книги буття українського народу») // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1992. Т. 224; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.*

«КНЯЗЬ ВЛАДИМИР МОНОМАХ И КАЗАК БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в *«Русском инвалиде»* (1863. № 86). Окремі відбитки опубліковані в тому самому році (СПб.). Увійшла до збірника *«Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»* (К., 1928) та до книжки *«Казаци»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*. У цій статті звертається увага, що «в протекшей жизни южной Руси светлеются две исторические личности — великие вожди судеб народных». Перша — це Володимир Мономах, друга — Богдан Хмельницький. За Костомаровим, В. Мономах — це була людина-борець федеративного начала в минулій нашій історії, а Б. Хмельницький — діяч, який нагадав про давній *федералізм* (див. також *Федерация*) і зазначив, що він може ще ожити в народі і в інших формах, за інших понять.

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Козачок Я. В.

Про статтю Миколи Костомарова *«Князь Володимир Мономах і козак Богдан Хмельницький»* // Бористен. 2000. № 12.

«КНЯЗЬ МИХАИЛ АНДРЕЕВИЧ ОБОЛЕНСКИЙ, ЕГО ТРУДЫ И ИЗДАНИЯ» — твір *Костомарова*. Надрукований у виданні П. Бартенєва *«Русский архив»* (1873. № 4). Вийшов окремим виданням в 1873 р. Увійшов до книжки *«Земские соборы»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*. Написаний не раніше січня 1873 р. у зв'язку зі смертю М. Оболенського, якого автор знав особисто. У цьому творі Костомаров зазначає, що смерть застала Оболенського «среди старых бумаг и исторических материалов, с которыми прожил он большую часть жизни и которые так горячо любил».

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«КОБЗАР» — назва збірки віршів українського національного поета Т. Шевченка, вперше опублікованої в С.-Петербурзі у 1840 р. Твори Шевченка під назвою *«Кобзар»* виходили багато разів. У 1867 р. за редакцією *Костомарова* і Г. Вашкевича вийшло перше посмертне видання *«К.»*, здійснене Д. Кожанчиковим. З цього приводу в костомаровській *«Автобиографии»* зазначається: «В мае (1866) я занимался редакцією сочинений Т. Г. Шевченко, издание которых взял на себя книготорговец Кожанчиков». У спогадах Г. Вашкевича зауважується, що Костомарова тоді дуже хвилювала думка про збереження великої кількості неопублікованих рукописів Тараса Григоровича. У передмові до цього видання Костомаров дає високу оцінку поезії Т. Шевченка, який, за його переконанням, співав так, як за відповідних умов заспівав би сам народ.

Літ.: *Вашкевич Г.* Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове // Киев. старина. 1895. № 4; *Пінчук Ю.* З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2.

«КОБЗАРЬ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКО. 1860» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована без підпису в часопису «*Отечественные записки*» (1860. № 3). Увійшла до видання «Твори в двох томах» (К., 1967. Т. 2 [укр. і рос. мовами]). Написана в 1860 р. у зв'язку з опублікуванням у *С.-Петербурзі* збірки поетичних творів Т. Шевченка «*Кобзар*». Авторство Костомарова переконливо доведено українськими літературознавцями Є. Шаблювським і В. Бородиним, упорядниками згаданого вище двотомного видання творів Костомарова (за їхнім визначенням, цей твір Костомарова є рецензією). У цій костомаровській статті велика увага приділяється питанню самостійного значення української мови і літератури, ролі в їх розвитку Т. Шевченка. Костомаров писав: «Проникаясь поэзией Шевченко, возникает и утверждается мысль и надежда возрождения массы, прежде осужденной на лишения под гнетом предрассудков, от ко-

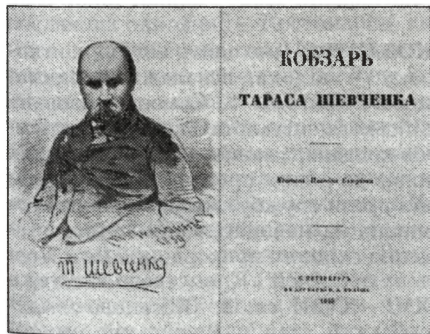
торых мы еще вообще слишком несвободны, хотя и думаем, что освободились, — возрождения массы не только малороссийской, но вообще всякой... Вот отчего и великорус, и поляк, и немец, и француз, если только у него есть поэтическое чутье и теплое, любящее сердце, не останется без влияния от поэзии Шевченко». За оцінкою Костомарова, Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу.

Літ.: *Пінчук Ю.* З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Євграф Петрович (1790—1867) — російський державний діяч і гірничий інженер. Народився в *Харкові* (тепер обласний центр *України*) у дворянській родині. Закінчив Гірничий кадетський корпус (1810). З 1856 р. — почесний член *Імператорської С.-Петербурзької академії наук*, у 1858—1861 рр. був міністром народної освіти й очолював Головне управління цензури. К. у 1859 р. прилучився до зняття з *Костомарова* накладеної на нього в 1847 р. заборони «служить по ученой части» і до затвердження його у званні професора *С.-Петербурзького імператорського університету*, а також сприяв дозволу друкувати монографію «*Бунт Стеньки Разина*» і, згодом, інші костомаровські твори.

Літ.: *Исторический обзор деятельности М-ва нар. просвещения. 1802—1902.* СПб., 1902; *Автобиография Н. И. Костомарова.* М., 1922; *Новик Е. О., Пермяков В. В., Коваленко Е. Е.* История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700—1917). К., 1960.

КОДАК, Старий Кодак — фортеця на правому березі *Дніпра*, заснована у 1635 р. біля Кодацького порога (див. *Дніпріві пороги*). Наприкінці XVIII ст.

«Кобзарь» Тараса Шевченка. СПб., 1860. Титульний розворот

з появою села перейменована на Старі Кайдаки (тепер у межах міста Дніпропетровська, *Україна*). К. була побудована польським урядом для зміцнення своєї влади в Україні, військово-політичного й економічного контролю за діями запорозького козацтва. Історія К. знайшла відображення у численних наукових дослідженнях Костомарова, зокрема в монографіях *«Богдан Хмельницький»*, *«Мазепа. Историческая монография»* та інших, а також у його етнографічній спадщині (див. *«Историческое значение южнорусского народного песенного творчества»*, *«Об историческом значении русской народной поэзии»*).

Літ.: Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. К., 1994; Мицик Ю. А. Козацький край. Д., 1997.

КОЖАНЧИКОВ Дмитро Юхимович (1819; за іншими даними — 1820 або 1821—1877) — російський видавець і книгопродавець. Народився у Москві в сім'ї селянина, який викупився з кріпосної залежності на волю. Навчався в Московській гімназії, яку не закінчив. Надалі здобував знання самоосвітою. Розпочав свою діяльність у С.-Петербурзі наприкінці 50-х років виданням творів О. Писемського, І. Гончарова, Ф. Буслаєва та ін. У 1867 р. надрукував *«Кобзар» Шевченка*, який редагував Костомаров. Володів книгарнею, що була своєрідним клубом, який відвідували відомі діячі науки і культури, зокрема Костомаров. У 70-х роках XIX ст. публікував пам'ятки розкольників літератури, чим розладнав свої справи. К. належить першість у виданні творів Костомарова (див. *Багатомісний збірник творів М. Костомарова*). Він опублікував монографію вченого *«Бунт Стеньки Разина»* (СПб., 1859). Загальновідомими стали надруковані К. зібрання творів Костомарова під назвою *«Исторические*

монографии» (СПб., 1863 і 1872 pp.). Він розпочав 20-томне видання *«Исторических монографий»*, яке завершили М. Вольф та М. Стасюлевич. Костомаров і К. приятелювали, часто зустрічалися або листувалися. Н. Білозерська згадувала: «Н. Ів. принимался за чтение поднесенной ему диссертации или же писал о немедленной присылке последней Д. Е. Кожанчикову, который, нередко в ущерб себе, издавал такого рода сочинения». У травні 1873 р. К. брав участь у ювілейному вшануванні Костомарова і підготовці *«Альбома в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова»*. Костомаров, описуючи в *«Автобиографии»* 70-ті роки XIX ст., називає ім'я К. серед своїх добрих знайомих і давніх приятелів, він присвятив йому статтю *«Воспоминания о Д. Е. Кожанчикове»* (Новое время. 1877. № 652).

Літ.: *Каталог книг, продающихся в книжном магазине русских и иностранных книг Д. Е. Кожанчикова*. СПб., 1863; *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; *Жур П.* Шевченківський Петербург. К., 1972; *Толстяков А.* [Д. Е. Кожанчиков] // Памятные книжные даты: 1983. М., 1983.

КОЗАЦТВО (походить від тюрк. «козак» — вільна, незалежна людина, шукач пригод). 1. Самоорганізована військова спільнота з колишніх утікачів-кріпаків, *холопів*, вихідців з міських низів та інших прошарків населення, які несли службу, жили з різних промислів на малонаселених землях південно-східного прикордоння *Речі Посполитої, Росії* і Кримського ханства в XVI—XVIII ст. 2. Військово-землеробський стан у Російській імперії XIX — початку XX ст., зобов'язаний нести військову службу в територіаль-

них козацьких військах за пільгове користування землею та інші привілеї. Костомаров розглядає К. як соціальну спільноту, що сформувалася з представників різних станів і прошарків населення та особливо поширилася в Україні під впливом зовнішніх чинників (татарських набігів, національного, релігійного і соціально-політичного гноблення з боку Речі Посполитої, прикордонного місцеположення південноруських земель тощо). У ранніх працях (див. «Об историческом значении русской народной поэзии») він виокремлював шість рис козацького характеру: 1) православна віра; 2) любов до Батьківщини; 3) родинність; 4) товарищність; 5) вояковичність; 6) слава. Водночас Костомаров підкреслював двоїстість козацького характеру, спричинену змаганням ідеї відданості родині (мати, дружина, батьки) з ідеалом героїки (кінь, товариш, слава). Козацькі повстання Костомаров тлумачив як своєрідну форму народних виступів проти політичного і національно-релігійного гноблення, характерною рисою яких була станова солідарність усіх учасників руху. Війну з поляками під проводом гетьмана Б. Хмельницького історик розглядав як козацьку революцію, в якій особливе місце посідав релігійний чинник — возз'єднання православних одновірців. Костомаров, як й інші історики-романтики (див. *Романтизм*), визнавав історичну заслугу К. Зокрема, він вважав, що козаки стали причиною духовного переродження Малоросії, рятівниками православ'я і народності, носіями великої «внутрішньої сили». Водночас моральна сила К. в інтерпретації Костомарова не є явищем постійним і позачасовим. Тому «внутрішня сила» К. асоціюється в Костомарова з усвідомленням цієї спільноту правої ідеї, яку вона представляє на певному відрізку історичного часу. На його думку, К. мало

Тип запорожця. Війнетка: Місце колишньої Чортомлицької Січі та деякі річі, знайдені під час розкопок: кресало, порохівниця та ін. З колекції Д. Яворницького

дві ідеї, які виправдовували його існування: захист християнства від невірних та оборону руської віри й народності від зазіхань католиків і польського панства. Піднесення К. відбувається в той час, коли, за спостереженнями Костомарова, зростає моральний занепад польської нації. Натомість покочення українців розгортається під знаком духовного піднесення народних мас, яке отримало моральне освячення. Костомаров стверджує, що після втілення ідеї об'єднання з Москвою (див. *Московія*) соціальна функція К. була повністю реалізована і воно зникає, як непотрібний залишок, рудимент давньоруського життя. Варто підкреслити, що зникнення К. вчений розглядає як цілком природний процес, оскільки після доби Хмельниччини ідейна основа його існування вичерпалась ос-

таточно. Відтак К. зробилося анахронізмом серед нових стихій історичного буття. Одночасно К. для Костомарова — репрезентант старих традицій «вічової вольниці», елемент давньої Русі, своєрідний місток між княжою добою та новим часом, що виступає як тенденція (стихія), супротивна єдинодержавним засадам (див. *Єдинодержавність*), як їх репрезентують московські цари. Такий підхід до історії К. був досить оригінальним, оскільки історики-романтики, сучасники Костомарова, здебільшого наголошували на наявності в К. значних орієнтальних впливів. Зокрема, М. Максимович обстоював думку про дві стихії, які відіграли вирішальну роль у його творенні, — «азіатсько-наїзницьку» та «греко-християнську». Подібних поглядів тримався й П. Куліш, який вважав, що К. є спільним продуктом Азії та Європи. Іншою важливою складовою в поглядах Костомарова на К. є конечність його соціального буття як стану. Взагалі конечність буття — типова характеристика та своєрідний інструмент романтичного типу мислення. Однак найцікавішим методичним аспектом в інтерпретаціях ученого виступає проблема співвідношення особи, стану або явища з позачасовими цінностями, які й визначають момент переходу останнього зі світу історії в інобуття. Для Костомарова таким критерієм, абсолютною цінністю є ідея «правди» К. як стану в обороні народності й православ'я. Звідси дві відмінні історичні фази побутування К. як стану до доби Хмельниччини та після неї, які добре простежуємо в ірраціональному світобаченні українського історика. Вірогідно, що саме у специфіці романтичних поглядів Костомарова на соціальні функції К. в українській історії, а не лише в його традиційній народницькій орієнтації (див. *Народ, Народницький напрям*), варто відшукувати причини так

званого бездержавництва ученого, що не раз закидали йому історики в ХХ ст. Зазначимо, що сам Костомаров уникає безпосередньої відповіді на це запитання. Натомість він посилається на думку, яку приписують Стефану Баторію, що з козаків з часом може виникнути незалежна Річ Посполита. Ця суперечлива відповідь чудово ілюструє погляди Костомарова. Зрештою, саму можливість створення козацької держави, історик пов'язує з тією «духовною фазою» побутування цього стану, коли К. виступало як оборонець віри та народності і водночас представляло ідею станової, всенародної «правди». Недаремно в працях Костомарова побутує термін «християнська козацька республіка» для позначення *Запорозької Січі*, що репрезентує його розуміння історичної функції К. Втім, після об'єднання з Москвою К. вже не представляє повною мірою цю ідею, яка виступає як абсолютна позитивна вартість на шкалі позачасових цінностей Костомарова-романтика. Натомість розпочинається доба *Руїни*. Костомаров розуміє під цим терміном руїну не лише матеріального, а й морального побуту. Відтак відбувається суспільний занепад козацької України, а найголовніше — деградація провідних ідей, які, власне, освячували існування К. як стану і воно сходить з арени історичного буття. Значний інтерес становить полеміка Костомарова з П. Кулішем у 1877—1878 рр. стосовно духовних засад існування козащини як стану. Останній розглядав К. як «могутню руїницьку», але «морально нікчемну силу» стосовно до будь-якої суспільності та влади. Він стверджував, що К. відкидало усі встановлення верховної влади, зокрема й ту владу, що саме К. піднесло над собою. На його думку, К. здатне скоритися найгрубішому деспотизму обраного ватажка, але за невдалий похід ватажок відпо-

відав у них власною головою. Тому висновок П. Куліша категоричний: держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею і врешті-решт на загибель. П. Куліш також виступає проти ототожнення К. з усім українським народом, оскільки останній найбільше потерпав від дій цієї «грабіжницької корпорації». Костомаров зосередився не так на пильному та всебічному аналізі прогалин і перекручень, що мали місце в працях Куліша, як спрямував своє полемічне вістря супроти його засадних тез. Для побудови альтернативної системи аргументації Костомаров вводить одне з ключових понять романтизму — поняття «хаосу». Він тримається думки, що К. свого часу було новою фазою історичного життя і за незмінним законом виникнення, розквіту та занепаду людських суспільств мало як свій період дикунства, хаосу, так і період становлення. Тому будь-якому суспільству, зокрема й К., у початковий період притаманні риси, що відображають «хаос». На думку Костомарова, «розбійницькі риси та інстинкти» не можна поширювати на весь час існування К. як стану, який був знаряддям, що рухало механізм політичних інтересів країни у певну історичну добу. Таким чином, у полеміці 1877—1878 рр. [див. «О казаках (По поводу статьи П. А. Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях "Русского Архива", изд. 1877 года)»] Костомаров обстоював свою давню думку про кілька фаз побутування К., хоча, навіть приблизно, не уточнював їхню хронологічну локалізацію.

Літ.: Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. Харьков, 1843; *Его же*. Борьба украинских казаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого // Отечественные зап. 1856. № 9;

Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные зап. 1857. № 1—8; *Его же*. Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого» // Современник. 1859. № 11; *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси: В 3 т. СПб., 1874. Т. 1—2; М., 1877. Т. 3; *Собрание сочинений М. А. Максимовича*: В 3 т. К., 1876. Т. 1; *Костомаров Н.* О казаках: (По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского Архива, изд. 1877 г.). Историко-критич. очерк // Рус. старина. 1878. № 3; *Его же*. История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества // Рус. мысль 1880. № 1—2, 6—8; *Хороших М.* Казачьи войска. СПб., 1881; *Зварницкий [Яворницкий] Д.* История запорожских казаков: В 3 т. СПб., 1892—1897. Т. 1—3; *Андрусак М.* Історія козаччини. Мюнхен, 1946. Вип. 1—4; *Голобуцкий В.* Черноморское казачество. К., 1956; *Его же*. Запорожское казачество. К., 1957; *Губарев Г.* Книга о казаках: Материалы по истории казачьей древности. Париж, 1956. Вип. 2; *Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки української козаччини // Укр. історик. 1966. № 1/2, 3/4; *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; *Українське козачтво*: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козачтва (Київ—Дніпропетровськ, 13—17 трав. 1991 р.): У 3 вип. К., 1993. Вип. 1—3; *Костомаров Н. И.* Казаки: Исторические монографии и исследования. М., 1995; *Ясь О.* Сила і безсилля. Соціальні функції козачства в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. 2004. Вип. 4.

КОЗАЧОК Ярослав Вікторович (1965) — український філолог, доктор філологічних наук, дослідник творчої спадщини Костомарова. Народився в місті Бучачі Тернопільської області в ро-

Я. В. Козачок. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004. Обкладинка

дині службовців. Закінчив філологічний факультет Тернопільського державного педагогічного інституту ім. Я. Галана (1986). Працював асистентом, старшим викладачем, доцентом Тернопільського педагогічного інституту (1986–2001). Закінчив аспірантуру (1991) та докторантуру (1999) при кафедрі української літератури Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. З 2002 р. — проректор, професор Національного авіаційного університету. Захистив докторську дисертацію «Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова» (2004). Автор двох монографій «Микола Костомаров. Штрихи до портрету (Кирило-Мефодіївське братство і таємні товариства в Україні пер-

шої половини XIX століття)» (Т., 1998) та «Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова)» (К., 2004), а також низки наукових розвідок, присвячених переважно літературній творчості та публіцистиці Костомарова.

Тв.: Публіцистика Миколи Костомарова і українська ідея в 60-х роках XIX ст. («Український сепаратизм») // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Т., 1999. Вип. 5; *Стаття* М. Чернишевського «Национальная бестактность» і українське національне питання (в контексті поглядів Миколи Костомарова) // Сучасний погляд на літературу: 36. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. К., 1999. Вип. 1; *До питання* про дискусію Костомарова з «Сіоном» // Там само. К., 2000. Вип. 4; *До питання* про дискусію Костомарова з Соловйовим з приводу ролі козацтва в історії України // Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту. Сер.: Філологічні науки (літературознавство). Кіровоград, 2000. Вип. 27; *Освіта і політика* в поглядах Миколи Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Педагогіка. Т., 2000. № 9; *Остання дискусія* Миколи Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Т., 2000. Вип. 7; *Про дискусію* між Миколою Костомаровим і Тадеушем Падаліцею з приводу польсько-українських взаємин // Актуальні проблеми сучасної філології: Літературознавство: 36. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Рівне, 2000. Вип. 9; *Проблеми історії української літератури XIX століття*. Цикл статей: I. Стаття Миколи Костомарова «Тисячоліття» та суспільна думка у Росії в 60-ті роки XIX століття. II. Про дискусію між Костомаровим і Кояловичем з приводу визначення терміна «народ». III. Микола Костомаров та студентські заворушення в Петербурзі 1862 року // Слобожанщина: Літ.-худ., сусп.-політ. та теоретико-методол. журн. Х., 2000. № 5; *Про дискусію* між Костомаровим і Ко-

яловичем з приводу визначення терміна «народ» // *Образы времени — Образы мира: Вестн. Нац. Харьк. ун-та им. В. Н. Каразина. Харьков, 2000. № 484; Про статтю Миколи Костомарова «Князь Володимир Мономах і козак Богдан Хмельницький» // Бористен. 2000. № 12; Микола Костомаров і українсько-польські взаємини (стаття Костомарова «Полякам-миротворцям» і його публіцистика в 70-ті роки XIX століття) // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Журналістика. Д., 2001. Вип. 4; Проза Миколи Костомарова (до проблеми нової інтерпретації) // Рідний край. 2001. № 2; Фольклор у світоглядно-естетичній генезі Миколи Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Т., 2001. Вип. 10; Публіцистика Костомарова і становлення національної ідеї // Слобожанщина: Літ.-худ., сусп.-політ. та теоретико-методол. журн. Х., 2002. № 22; Зміст і естетика національної ідеї в поезії Миколи Костомарова // Актуальні проблеми сучасної філології: Літературознавство. Рівне, 2003. Вип. 13; Проблеми рідномовної освіти і літератури в публіцистиці Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Т., 2003. Вип. 14; Публіцистика М. І. Костомарова і питання панрусизму // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Історія. Т., 2003. Вип. 3; Художньо-стильові особливості романтичної творчості Миколи Костомарова харківського періоду // Рідний край. Полтава, 2003. № 2; Ідейно-естетичний концепт національного в російськомовній прозі Миколи Костомарова (на матеріалі повісті «Кудеяр») // Мандрівець. 2004. № 2; Націстворчий характер прозових текстів Миколи Костомарова // Наративні виміри літератури (Studia Methodologica). Т., 2004; Національно-етичний компонент у повісті Миколи Костомарова «Син» // Рідний край. Полтава, 2004. № 2; Педагогічні ідеї в художній спадщині та діяльності Миколи Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Педагогіка; № 1. 2004; Українські характери і конфлікти в драматургії Костомарова // Бористен. Д., 2004. № 3.*

«КОЗАЧЬЯ ДУБРОВА, ІНАЧЕ КОЗАЧЬЯ СЛОБОДА, ИЛИ КОЗАЧЬЕ» — нарис Костомарова. Надрукований у часопису «Русская старина» (1882. № 1). У розвідці Костомаров висвітлює відомі історичні події, пов'язані з цією місцевістю. Зокрема, він описує обрання гетьмана Івана Самойловича у червні 1672 р. Крім того, автор розповідає про свої враження од відвідування Козачої слободи Путівльського повіту Курської губернії 29 квітня 1881 р. Костомаров також викладає місцеві перекази про минувшину цього поселення, зокрема про поміщицю-розбійницю Марфу Дурову.

КОКТЕБЕЛЬ — за часів Костомарова містечко в Таврійській губернії, приморський кліматичний курорт у Криму. З 1944 р. — населений пункт Планерське (тепер у складі Автономної Республіки Крим, Україна). Костомаров, здійснюючи в 1870 р. подорож по Криму, дорогою з Феодосії до Судака милувався мальовничою природою і першою гірською місцевістю, якою, за спогадами Н. Білозерської, виявився Коктебель — ущелина в оточенні скель.

Літ.: Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; Крым: Путеводитель. М.; Л., 1925.

«КОЛОКОЛ» — перша російська безцензурна газета, заснована в середині XIX ст. за кордоном. Видавали О. Герцен і М. Огарьов у 1857—1865 рр. у Лондоні, у 1865—1867 рр. — у Женеві. Виходила російською та французькою мовами (спочатку як додаток до «Полярной звезды»). Усього опубліковано 245 номерів. У Росії й Україні розповсюджувалася нелегально. Виступала проти політики царату, обстоювала право українського народу вживати рідну мову в школах, державних установах, у книговидаванні. У 1860 р.

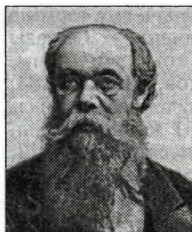
«К.» (№ 61) надрукував науково-публіцистичну статтю *Костомарова «Україна»* («Письмо к издателю "Колокола"»), відому ще як «Письмо к издателю "Колокола"». У ній, окрім характерного для свого часу погляду на історію України, подано історію політичних ідей в Україні.

Літ.: «Колокол». Издание А. И. Герцена и Н. П. Огарева. 1857—1867: Систематизированная роспись статей и заметок / Сост. Е. С. Радченко. М., 1957; *Сарбей В. Г.* «Колокол» і Україна // Укр. іст. журн. 1972. № 8; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

КОЛОМНА — за життя *Костомарова* повітове місто в Московській губернії (тепер місто в Московській області Російської Федерації). Вперше згадується близько 1177 р. у Лаврентіївському літопису. У XIII—XV ст. К. — у складі Московського князівства. У XVII—XVIII ст. — торговельне і купецьке місто, наприкінці XIX ст. — великий промисловий центр. Костомаров відвідав К. у 1859 р., коли їхав із *Саратова* (де відбував з 1848 р. заслання) до *С.-Петербурга*, щоб посісти кафедру російської історії в *С.-Петербурзькому імператорському університеті*. Тоді він оглянув напівзруйновані стіни старого міста К., зазначивши в «Автобіографії», що, за переказами, тут у підземеллі була ув'язнена й померла Марина Мнішек. На думку Костомарова, ці дані навряд чи достовірні.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Фехнер М. В.* Коломна. М., 1963.

КОНИСЬКИЙ Олександр Якович (псевдоніми — О. Перебендя, Полтавець та ін.; 1836—1900) — український письменник, педагог і громадський діяч. Народився на хуторі Переходівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії (тепер Ніжинський район Черні-

О. Я. Кониський

гівської області, *Україна*). Навчався у Ніжинському університеті та Чернігівській гімназії. За професією адвокат. Був учасником київської «Громади», у 1863 р. його заарештували і вислали до Вологди, а згодом — до Тотьми. У 1866 р. повернувся в Україну. К. і *Костомаров* листувалися стосовно видання українськомовних книжок навчального призначення. Зокрема, Костомаров писав до нього в *Полтаву* листа з проханням завершити і надіслати до *С.-Петербурга* його «Арифметику, або щотницю», яку незабаром випустив у світ, а також у Вологду, нарікаючи на те, що дуже важко працювати, коли кращих діячів культури розсилають з України «по Вологдам и по Вяткам».

Літ.: *Франко І.* Кониський // Літературно-наук. вісн. 1901. № 1; *Єфремов С.* Історія українського письменства. Київ; Лейпциг, 1919; *Возняк М.* Листування Костомарова з Кониським // Україна. 1925. № 3.

КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ М. КОСТОМАРОВУ — див. *Воронезькі Костомаровські читання; Чернігівські Костомаровські читання.*

КОРНИЛОВ Іван Петрович (1811—1901) — збирач давньоруських і слов'янських рукописів та книг. Походив з роду костромських дворян. Навчався в Пажеському корпусі у *С.-Петербурзі*. З 1830 р. — на військовій та державній службі, з 1859 р. — помічник попечителя *С.-Петербурзького* учбового округу, згодом — попечитель *Віленського* учбового округу (1864—1868). Заснував у *Вільні* відділення Географічного товариства, влаштував

публічну бібліотеку й архів. К., на думку *Костомарова*, був однією з найсимпатичніших особистостей, яких йому випадало зустрічати у житті. У 1867 р. Костомаров бачився з ним у Вільні, коли працював у публічній бібліотеці, і тоді К. дозволив йому взяти тимчасово з бібліотеки у С.-Петербург рукописну книгу, що зацікавила його і належала до XVIII ст.

Літ.: Чечулин Н. Д. И. П. Корнилов (Некролог) // Журн. М-ва нар. просвещения. 1901. № 12; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Бухбіндер* Н. Лист М. Костомарова до І. П. Корнілова // За сто літ. Х.; К., 1930. Кн. 6.

КОРОТОЯК — за часів *Костомарова* повітове місто у *Воронезькій губернії* на правому березі *Дону* (тепер центр Коротояцької сільської адміністрації Острогозького району Воронежської області, Російська Федерація). Заснований у 1647 р. як форпост боротьби з кочовими народами. Назву місто дістало від річки Коротояк, притоки *Дону*. У 1653 р. гарнізон фортеці К. був приписаний до Острогозького козацького полку і почав нести сторожову службу в Дикому полі. Костомаров, навчаючись у 1831—1833 рр. у губернській гімназії, з *Воронежа* їздив на канікули до рідної *Юрасівки* й назад. Шлях його лежав до *Острогозька* верстовою поштовою дорогою, минаючи села Оленячий Колодязь, Хворостань, місто К., де він переправлявся через Дон. Про це докладно розповідається в його «*Автобиографии*». К. згадується у творах Костомарова, зокрема у монографії «*Бунт Стеньки Разина*».

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Аббасов* А. М. Коротояк. Воронеж, 1992.

КОРОТОЯЦЬКИЙ ПОВІТ — за часів *Костомарова* адміністративно-терито-

ріальна одиниця у *Воронезькій губернії*. К. п. був утворений у 1648 р., через кілька місяців після заснування міста *Коротояка*. У другій половині XVII ст. входив до Белгородського розряду, потім — Воронежської провінції, а з 1725 р. — до Воронежської губернії. Адміністративним центром було місто Коротояк. З К. п. тісно пов'язані молоді роки Костомарова. Гімназистом він об'їздив чимало хуторів цього повіту, коли з *Воронежа* вирушав до рідної *Юрасівки*, а потім назад.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Загоровский* В. П. История Воронежского края от «А» до «Я». Воронеж, 1982.

КОРСАКОВ Дмитро Олександрович (1843—1920) — російський історик. Народився в *Москві* у дворянській родині. Отримав домашню освіту. Закінчив *Казанський університет* (1864), з 1881 р. — професор цього університету. Автор робіт з історії XVIII ст., праць, присвячених історикам К. *Кавеліну*, К. *Бестужеву-Рюміну* та іншим, а також докторської дисертації «Воцарение императрицы Анны Иоанновны» (Казань, 1880). К. познайомився з *Костомаровим* у 1867 р., підтримував з ним постійний творчий зв'язок, за його пропозицією на III Археологічному з'їзді в *Києві* (1874; — див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*) був секретарем відділення історичної географії й етнографії, яке очолював Костомаров. К. лишив про Костомарова спогади, в яких зазначив, що його книжки займають почесне місце серед художніх історичних творів не лише російських, а й загальноєвропейських.

Тв.: *Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве* // Вестн. Европы. 1906. № 9.

Літ.: *За сто лет*. Биограф. слов. профессоров и преподавателей Казан. у-та

(1804—1904): В 2 ч. / Под ред. Н. Заго-скина. Казань, 1904. Ч. 1; *Сб. статей*, посвящ. Д. А. Корсакову. Казань, 1912.

КОРСУН Олександр Олексійович (1818—1891) — український поет-романтик, видавець. Народився в селі Богданівська Антипівка Ростовського повіту Катеринославської губернії, пізніше Обласі Війська Донського (тепер Ростовська область Російської Федерації). Закінчив *Харківський університет*, служив у Харківській кримінальній палаті, а з 1847 р. — при Дербентському військовому губернаторі. З 1861 р. мешкав в Антипівці, збирав етнографічні матеріали. К. у 1841 р. підготував і видав альманах «Сніп», в якому надрукував свої поетичні твори, а також твори інших письменників, зокрема й *Костомарова* (трагедію «*Переяславська ніч*» і переклади українською мовою з творів Байрона та «Краледворського рукопису»). Він був особисто знайомий з Костомаровим і мав з ним дружні стосунки, це зазначено в його спогадах. Зокрема, К. писав, що із захопленням слухав чудовий твір Костомарова «*Переяславська ніч*» і відтоді полюбив його, що зв'язок між ними міцнішав з дня на день і вони часто бачилися. Він також згадував, як удвох із Костомаровим на початку 40-х років зачитувалися кримськими сонетами А. *Мицкевича* і як Костомаров навіть переписав їх у свій зошит. Костомаров також приділив увагу К., зазначивши в «*Автобіографії*» стосовно його віршованих оповідань, поміщених в альманасі «Сніп», таке: «...Рассказы, взятые из народного вымысла о хождении Христа с апостолом Петром по свету... переданы верно, но цензура не дозволила печатать имен Христа и апостола Петра, и Корсун должен был заменить их именами “Билбога и Юрка”».

Тв.: *Н. И. Костомаров* // Рус. арх. 1890. № 3.

Літ.: *Грушевский А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; *Його ж.* Нові матеріали до біографії Костомарова // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. 1908. № 1.

КОРСУНЬ — за життя *Костомарова* містечко Канівського повіту Київської губернії (тепер адміністративний центр Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, *Україна*). Розкинувся на річці Росі. К. був одним із центрів формування українського козацтва. У травні 1872 р. Костомаров на запрошення деяких своїх знайомих в Україні вирушив до Київської губернії, аби відвідати історичні місця, пов'язані з історією козацтва. Тоді він разом з українським етнографом і фольклористом П. *Чубинським* побував у К., де, як зазначено в «*Автобіографії*», крім чудового саду, що належав князю Лопухіну, оглянув знаменитий Різаний яр, або, як він колись називався, Круту балку — місце поразки, завданої Богданом Хмельницьким 16 травня 1648 р. польському війську, очолюваному гетьманами М. Потоцьким та М. Калиновським.

Літ.: *Местечко Корсунь Киевской губернии и его примечательные древности* // Сын Отечества. 1848. Т. 3. № 6; *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Корсунщина* козацької доби: проблеми дослідження та збереження історичних пам'яток. К., 1993.

КОРФ Модест Андрійович (1800—1876) — російський державний діяч, історик. Походив із курляндських дворян, барон. Народився у *С.-Петербурзі*. Закінчив Царськосельський ліцей (1817). Почесний член *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1852). З 1826 р. працював у М. Сперанського в II Відділенні імператорської канцелярії. З 1848 р. — член, а в 1855—1856 рр. — голова Цензурного комітету. У 1864—1872 рр.

очолював Департамент законів Державної ради. Автор монографій про Миколу I, графа М. Сперанського та інших творів. К. був особисто знайомий з *Костомаровим*. Керуючи *Імператорською публічною бібліотекою* в С.-Петербурзі (1849–1861), сприяв його науковим студіям у відділенні рукописів цієї бібліотеки. Костомаров, описуючи в *«Автобіографії»* свій приїзд 1859 р. до С.-Петербурга, зазначав: «...Я погрузился в занятия рукописями и книгами Императорской Публичной Библиотеки, и благодаря любезности библиотекарей и тогдашнего директора Библиотеки барона Модеста Андреевича Корфа получил такой доступ в отделение Библиотеки, что сделался в ней домашним человеком».

Літ.: *Геннади Г.* Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX ст.: В 3 т. СПб., 1887. Т. 2; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Голубева О. Д.* М. А. Корф. СПб., 1995; *Ружницкая И. В.* Барон М. А. Корф — историк: По материалам его архива. М., 1996.

«КОСИНСЬКИЙ» — драматичний твір *Костомарова*. Написаний не пізніше березня 1847 р. У його основу покладено справжні історичні події, що відбувалися в *Україні* наприкінці XVI ст. за гетьмана реєстрового *козацтва* Криштофа Косинського. Ця драма, написана українською мовою, загубилася у зв'язку з арештом Костомарова 28 березня 1847 р. у Києві за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*).

Літ.: *Корсун А. Н.* И. Костомаров // Рус. арх. 1890. № 3.

КОСТОМАРОВ Іван Петрович (1769–1828) — батько історика та письменника Миколи Івановича *Костомарова*. Народився у сім'ї поручика російської армії Петра Костомарова. Отри-

мав домашню освіту. Пішовши слідами батька, вступив на військову службу. Під командуванням О. Суворова штурмував *Ізмаїл*, брав участь в альпійських походах, після чого у званні капітана вийшов у відставку й оселився в *Юрасівці*. Як поміщик мав чотириста душ кріпаків і чотирнадцять тисяч десятин орної землі, багаті сінокісні угіддя, луки, ліси, пасовища. Надумавши оженитися, обрав собі в дружини кріпосну дівчину Тетяну Мильникову (див. *Костомарова Т. П.*), яка 4 (за іншими відомостями — 5) травня 1817 р. народила йому сина Миколу. Офіційно одружився з Тетяною лише 1827 р., а в липні 1828 р. він був убитий двірнею, що поважилася на його гроші. Тому Микола Костомаров, якого батько не встиг усиновити, залишався у кріпацькій залежності до 1832 р. К. поховали на території Георгіївської церкви в селі Юрасівці. Його сестра Варвара Ровнева, тітка Миколи Костомарова, заявила свої претензії на майно брата. Все це дуже вплинуло на долю Костомарова, який зі своїх дитячих років щасливими вважав лише ті, що передували смерті батька. Значною мірою це пояснюється тим, що як шанувальник європейських письменників XVIII ст., особливо Вольтера, К. намагався прищепити синові волелюбні ідеї, зробити з нього високоосвічену людину (див. *Біографія М. Костомарова*).

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Чалая Т.* Крестьянка Костомарова — мать историка // Історичний журн. 2005. № 1.

КОСТОМАРОВ Микола Іванович — український історик, письменник, політичний і громадський діяч. Див. *Біографія М. Костомарова*.

КОСТОМАРОВА Аліна Леонтівна (у дівоцтві *Крагельська*, за першим чо-

А. Л. Костомарова

ловіком — *Кисіль*; 1830—1908) — дружина *Костомарова*. Народилася в сім'ї військового, виховувалася і виросла в *Києві*, закінчила 1846 р. жіночий *Київський зразковий пансіон Де-Мельян*, в якому Костомаров з 1845 до 1847 р.

викладав загальну та російську історію. К. мала неабиякий музичний хист, у 1847 р. була відрекомендована Ф. *Лісту*, який гастроллював у Києві і запропонував влаштувати її до Віденської консерваторії, пророкував їй блискуче майбутнє. 13 лютого 1847 р. вона заручилася з Костомаровим, на 30 березня було призначено їхнє весілля, яке не відбулося, оскільки 28 березня Костомарова заарештували за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), ув'язнили на рік у *Петропавловській фортеці*, потім відправили на тривале заслання до *Саратова*. К. через низку вагомих причин вийшла заміж за полковника М. *Киселя*, власника маєтку в селі *Дідівцях* Прилуцького повіту *Полтавської губернії*, який успадкувала після його смерті (1870). Овдовівши, К. залишилася з трьома дітьми. У 1873 р., а згодом у 1874 р. вона зустрілася з Костомаровим у Києві, де він брав участь у III Археологічному з'їзді (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). У 1875 р. приїхала до *С.-Петербурга*, щоб надати йому допомогу, позаяк він тяжко захворів. Навесні 1875 р., вилікувавшись, Костомаров з Аліною Леонтіївною поїхав в *Україну*. Там, у Дідівцях, 9 травня вони обвінчалися в місцевій церкві. За описами сучасників, які близько знали К., вона швидко перейнялася

науковими інтересами Костомарова, стала для нього помічником у роботі, його секретарем, його читцем і радником у справах. Після смерті Костомарова особисто здійснювала коректуру перевидань його творів. К. записала зі слів Миколи Івановича його «*Автобіографію*», присвятила йому спогади. Костомаров в останні роки життя любив відпочивати в маєтку К. (влучно прозваному нащадками «садибою творчості і доброти»), здійснюючи екскурсії Чернігівщиною і Полтавщиною, зустрічаючись із друзями, створюючи нові праці, серед яких його твір «*Эллины Тавриды. Историческая драма в пяти действиях*». К. з великою увагою поставилася до пам'яті Миколи Івановича, заповідала право на видання його творів «*Литературному фонду*», у 1894 р. передала *Київському імператорському університету Св. Володимира* унікальну бібліотеку покійного чоловіка — 1425 книжок і 29 рукописів. Похована К. на *Волковому кладовищі* у *С.-Петербурзі* поруч з могилою своєї дочки Софії (див. *Кисіль С. М.*).

Тв.: *Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова* // Отд. отт. из журн. «*Киев. старина*». К., 1895; *Николай Иванович Костомаров* // Автобіографія Н. И. Костомарова / Под ред. В. Котельникова. М., 1922.

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875—1885 // Рус. старина. 1885. Т. 48; *Савон О. А.* Дідівці: Садиба творчості і доброти. Прилуки, 1993; *Пінчук Ю.* Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомарової // Історіографічні дослідж. в Україні. 2004. Вип. 14.

КОСТОМАРОВА Тетяна Петрівна [у дівочтві Мильникова (за іншими даними — Мельникова); 1798 (за іншими даними — не раніше 1800) — 1875] — мати *Костомарова*. Родом з

кріпаків. Навчалася у пансіоні в Москві. У 1817 р. народила від поміщика І. Костомарова сина Миколу, шлюб був оформлений у 1827 р. Після смерті чоловіка (1828) на гроші, що залишилися від поділу майна із сестрою померлого, викупила в 1832 р. з кріпацької неволі свого сина. Решту життя присвятила Миколі. У грудні 1845 р. продала маєток у Юрасівці і переїхала на постійне проживання до сина в Київ. Після арешту Миколи Івановича у справі Кирило-Методіївського братства (див. *Кирило-методіївці та М. Костомаров*) та заслання його до Саратову поїхала за ним. Потім постійно мешкала з Костомаровим у С.-Петербурзі. Була особисто знайома з Т. Шевченком. Її портрет, намальований художником М. Ге, чудово передає риси і характер цієї незвичайної жінки. Померла 1 (13) лютого 1875 р. від запалення легень, що сталося після захворювання на тиф. Похована в С.-Петербурзі на Смоленському кладовищі.

Т. П. Костомарова

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Шевченківський словник*: У 2 т. К., 1976. Т. 1; *Чалая* Т. Крестьянка Костомарова — мать историка // *Историчний журн.* 2005. № 1.

КОСТРОМА — за часів Костомарова губернське місто на лівому березі Волги, де впадає річка Кострома (тепер центр Костромської області Російської Федерації). Вперше згадується у Воскресенському і Тверському літописах близько 1213 р. У середині XIII ст. К. — центр удільного князівства, від середини XIV ст. — у складі Московського князівства. У XVI—XVII ст.

К. — одне з великих міст. З 1778 р. — губернське місто в Російській імперії. Костомаров, здійснюючи влітку 1865 р. поїздки на північ Росії, відвідав й оглянув К., Іпатіївський монастир. В *«Автобіографії»* він писав, що бачив на одній з площ цього міста пам'ятник І. Сусаніну з барельєфним зображенням його вбивства поляками в лісі, у тому вигляді, «в якому розповідається це событие под влиянием книжных вымыслов», а в Богоявленському соборі — ікону, відому під іменем Федорівської Божої Матері.

Літ.: Козловский А. Д. Взгляд на историю Костромы. М., 1840; Скворцов П. Материалы для истории Костромы. Кострома, 1913; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«КОСТЮШКО И РЕВОЛЮЦИЯ 1794 ГОДА» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1870. № 1—3). Увійшла до костомаровської монографії *«Последние годы Речи Посполитой»*, випущеної другим виданням у 1870 р. (перше видання монографії — у 1869 р.). Ця стаття зберегла свою окрему назву у другому виданні (1870), а в третьому виданні зазначеної монографічної студії (1886) без назви поміщена в V розділі II тому. Публікувалася також у наступних виданнях монографії, зокрема в *«Собрании сочинений Н. И. Костомарова»* (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1905. Кн. 7, т. 17). Костомаров у роботі над цією статтею спирався на цінний документальний матеріал, знайдений ним в архівосховищах Росії та Польщі, зокрема на справі Чотирирічного сейму Височайшої Ради, що існував у Варшаві за часів Т. Костюшка. Завдяки цьому стаття Костомарова, присвячена національно-визвольному повстанню 1794 р. під керівництвом польського політичного і військового діяча Тадеуша Кос-

тюшка, стала значним науковим внеском у дослідження проблем загальної історії.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук* Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

КОТЕЛЬНИКОВ Василь Григорович (?—?) — державний службовець. Зять А. Костомарової, був одружений з її меншою дочкою і пасербицею *Костомарова* Софією Марківною *Кисіль*. К. чимало зробив для популяризації імені і творчої спадщини Костомарова. У 1910 р. він брав участь у черговій ювілейній виставці «В пам'ять Н. И. Костомарова (1885—1910)», організованій у *Воронежі*, на якій були представлені подаровані ним місцевому музею експонати з його колекції: портрети Костомарова (див. *Іконографія М. Костомарова*), біографічні матеріали, автографи, твори, особисті речі й інші предмети. У 1922 р. в *Москві* за редакцією К. вперше була опублікована в повному обсязі «*Автобіографія*» Костомарова — важливий історичний документ, що висвітлює звичаї і поняття тієї доби і того суспільного середовища, в умовах яких формувалася його непересічна й оригінальна особистість.

Літ.: *Каталог* III чергової ювілейної виставки. В пам'ять Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; *Багалеї* Д. И. Костомаровские дни в гор. Воронеж (27—29 марта 1911 г.). Харьков, 1911; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван Петрович (1769—1838) — український письменник. Народився у полковому місті *Полтаві* (тепер обласний центр *України*) у родині дрібного урядовця. Навчався у Полтавській духовній семінарії (1780—1789). З 1796 р. перебував на військовій службі. У 1818—1821 рр. — директор полтавського театру, у 1827—1835 рр. — попечитель «богоугодних за-

І. П. Котляревський. Портрет роботи художника Г. Коваленка. Олія

кладів», з 1835 р. — у відставці. Літературну діяльність розпочав близько 1794 р. Автор поеми «*Енеїда*» (сюжет якої запозичив з давньоримського епічного шедевра поета Вергілія), п'єси «*Наталка Полтавка*» та інших, що започаткували нову українську драматургію. «*Енеїда*» К. — перший твір нової української літератури, який на матеріалі суспільного життя України кінця XVIII — початку XIX ст. представив світові менталітет українського народу. *Костомаров* захопився творчістю К. на початку своєї літературної діяльності, хоча поему «*Енеїда*» читав іще в юності. Саме з «*Енеїди*» К. починається костомаровський «*Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке*» (1843), що розкриває мовне та естетичне значення української літератури.

Тв.: *Повн.* зібр. творів. К., 1969.

Літ.: *Еремін* И. П. И. П. Котляревский. М., 1952; *Іван Котляревський* у документах, спогадах, дослідженнях. К., 1969; *Нахлік* Е. Творчість Івана Котляревського: Заможчані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроби нового прочитання. К., 1994.

КОЯЛОВИЧ Михайло Йосипович (1828—1891) — російський історик і публіцист. Народився у місті Кузніці Сокольського повіту Гродненської губернії (тепер Гродненська область Республіки Білорусь) у сім'ї священника. Закінчив Литовську семінарію у *Вільні* (1851), С.-Петербурзьку духовну академію (1855). Викладав у Ризькій та С.-Петербурзькій духовних семінаріях. Член *Археографічної ко-*

місії в С.-Петербурзі. З 1862 р. викладав у С.-Петербурзькій духовній академії: професор (1873), інспектор (1874—1878), помічник ректора на церковно-історичному відділенні (1878—1884). Прибічник слов'янофільської та панславистської інтерпретації історії (див. *Панславизм, Слов'янофільство і західництво*). Виходив з домінації ідеї суб'єктивності історичного пізнання. Розглядав розвиток історіографії у руслі єдиного процесу розвитку історичної самосвідомості суспільства. Вважав, що росіяни, українці та білоруси походять від спільного коріння, об'єднані належністю до слов'янського етносу та православ'я, а тому становлять єдине ціле — російський народ. Виступав за урядову підтримку православ'я. Полемізував з *Костомаровим* та іншими істориками і публіцистами з питань національної та конфесійної політики уряду в західних губерніях Російської імперії та *Царстві Польському*, української та польської історії. Автор праць з історії *Литовсько-Руської держави* та Польщі, історії української та білоруської церкви, міжконфесійних взаємин, польсько-російських відносин, російської суспільно-політичної думки та історіографії. За редакцією К. видано «Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше» (СПб., 1865), «Дневник Люблинского сейма 1569 года. Объединение Великого княжества Литовского с королевством Польским» (СПб., 1869), а також низка джерел з історії польсько-російських відносин XVI—XVII ст. К. дискутував з *Костомаровим* стосовно його тези про наявність федеративних начал у давній Русі (див. *Федерализм, Федерация*). Зокрема, в «Истории русского самосознания» він зазначав: «Поклонением западноевропейской цивилизации Н. И. Костомаров придвинул теорию

федеративного устройства России к теории Соловьева». *Костомаров* також висловлював своє ставлення до поглядів К. — у полемічній статті «Лекции г. Кояловича по истории Западной России» (Голос. 1864. № 118), в рецензії «По поводу книги М. О. Кояловича: "История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям", 1884 г.» (Вестник Европы. 1885. № 4) та ін. На думку *Костомарова*, К. тенденційно висвітлював та перекичував погляди своїх опонентів (див. «Лекции по истории Западной России М. Кояловича, 1864»).

Тв.: *Литовская церковная уния: В 2 т. СПб., 1859—1861. Т. 1—2; Лекции по истории Западной России. М., 1864; Просьба жителей западной Малороссии о принятии их в русское подданство (1773) // Журн. М-ва нар. просвещения. 1872. № 9; История воссоединения западно-русских униатов старых времен. СПб., 1873; Три подъема русского народного духа для спасения нашей государственности во времена самозванческих смут // Христианское чтение. 1880. № 3—4; Историческая живучесть русского народа и ее культурные особенности. СПб., 1883; История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1884; Чтения по истории Западной России. СПб., 1884.*

Літ.: *Бершадский И.* Коялович М. О. // Журн. М-ва нар. просвещения. 1891. № 10; *Пальмов И. С.* Памяти М. И. Кояловича (23 авг. 1891 г.): Речь, произнесенная в торжественном собр. славянского благотворительного о-ва 1-го дек. 1891 г. СПб., 1891; *Родосский А.* Биографический словарь студентов первых 28 курсов С.-Петербургской духовной академии. СПб., 1907; *Языков Д. Д.* Обзор жизни и трудов покойных русских писателей и писательниц. СПб., 1909. Вып. 11; *Костомаров Н. И.* По поводу книги М. О. Кояловича: «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочине-

ниям», 1884 г. // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. М., 1996. [Т. 16]: Русские инородцы; *Черепица В. Н. М. О. Коялович: История жизни и творчества*. Гродно, 1998.

КРАГЕЛЬСЬКА Аліна Леонтіївна — див. *Костомарова* Аліна Леонтіївна.

КРАГЕЛЬСЬКА Стефанія Леонтіївна (за чоловіком *Кисельова*; близько 1829—?) — старша сестра А. *Костомарової*. Закінчила в 1846 р. *Київський зразковий пансіон Де-Мельян*, в якому з 1845 р. викладав історію *Костомаров*. З 1873 р. мешкала з родиною в *Москві*. Перебуваючи в *Києві*, часто бачилася з *Костомаровим*, який постійно відвідував наприкінці 1846 — на початку 1847 р. будинок *Крагельських*, дуже його поважала. З 1848 р. К. писала засланому *Костомарову* листи до *Саратова*. Знала про його перебування в 1873 р. у *Києві*, коли *Костомаров* брав участь у роботі підготовчого комітету з улаштування в цьому місті III Археологічного з'їзду (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Тоді її сестра Аліна Леонтіївна вперше зустрілася з *Костомаровим* після тривалої розлуки.

Літ.: *Николай* Іванович *Костомаров*: По воспоминаниям Алены Леонтьевны *Костомаровой* // Автобиография Н. И. *Костомарова*. М., 1922.

КРАЄВСЬКИЙ Андрій Олександрович (1810—1889) — російський видавець і журналіст. Народився в *Москві* у дворянській родині. Закінчив *Московський університет* (1828). Видавав і редагував часопис «*Отечественные записки*» у 1839—1860 рр., а з вересня 1860 р. і до кінця 1866 р. — разом з С. Дудишкіним. З 1868 р. залишався номінальним редактором і передав часопис в оренду М. *Некрасову*. У різні роки в цьому часопису співпра-

цювали В. *Белінський*, О. *Герцен*, Д. *Григорович*, В. *Даль*, М. *Лермонтов*, В. *Одоєвський* та багато ін. Свої пісні і думи в «*Отечественных записках*» поміщав виходець з воронезького краю поет О. *Кольцов*, серед них — «*Хуторок*», «*Что ты спишь, мужичок?*», «*Доля бедняка*». На сторінках цього часопису публікував власні твори *Костомаров*, зокрема монографії «*Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России*» (1857) та «*Бунт Стеньки Разина*» (1858). *Костомаров* був особисто знайомий з К., листувався з ним стосовно видання твору «*Век царя Алексея Михайловича*» та цензурних утисків (див. «*Богдан Хмельницький*»).

Літ.: *Айзеншток* І. Листи М. *Костомарова* до А. *Краєвського* // За сто літ. Х.; К., 1930. Кн. 6; *Орлов* В. Молодой *Краевский* // *Орлов* В. Пути и судьбы. М.; Л., 1963; *Зайцева* А. А. Деятельность А. А. *Краевского* по созданию газеты «Голос» // Проблемы истории СССР. 1983. Вып. 13.

«**КРАШАНКА**» г. **КУЛИША. ПИСЬМО В РЕДАКЦИЮ** — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часописі «*Вестник Европы*» (1882. № 8). Увійшла до книжки «*Скотской бунт*» (М., 2002) із серії «Актуальная история России». Написана у зв'язку з виходом у світ твору П. *Куліша* «*Крашанка*» (Л., 1882). У цій статті *Костомаров* критикує судження *Куліша*, висловлені в «*Крашанке*» з приводу суспільного ладу *України*, літератури українського народу, зокрема поезії Т. *Шевченка*, і викладає власне бачення цих питань.

Літ.: *Пінчук* Ю. З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. *Шевченка*) // Історичний журн. 2004. № 1/2.

КРЕМЕНЕЦЬ — за життя *Костомарова* повітове місто Волинської губернії в ущелині *Кременецького* кря-

жа (тепер центр Кременецького району Тернопільської області, *Україна*). Костомаров, перебуваючи на службі в *Рівному*, здійснив у 1844 р. кілька цікавих подорожей історичними місцями *Волині*. Напередодні Великодня він побував у К., де, зокрема, оглянув рештки замку і колишній Кременецький лицей, перетворений на православну семінарію. Про поїздку до К. у листі етнографу і критику К. Семеновському Костомаров повідомляв: «По мере приближения к Кременцу возвышаются горы и представляют вид пленительный. Недалеко от Кременца находится большой мост на р. Икве, назывался Королевским: тут некогда Ян Казимир после Берестецкой битвы прощался с войском и, распустив посполитое рушение, уехал в столицу».

Літ.: М'яковський В. Костомаров у Рівному // *Україна*. 1925. № 3; Ельгорт Б. Б. Кременець: історико-краєзнавчий нарис. Л., 1977.

КРЕСТОВСЬКИЙ Всеволод Володимирович (1840—1895) — російський письменник. Народився в селі Малій Березанці Київської губернії (тепер Яготинський район Київської області, *Україна*) у дворянській родині. Навчався в *С.-Петербурзькому імператорському університеті*, який не закінчив. Автор твору «Петербургские трущобы». Для «Кобзаря Тараса Шевченка в перекладі російських поетів» (СПб., 1860) переклав балади Т. Шевченка «Причинна» й «Утоплена». З 1892 р. був головним редактором «Варшавского дневника». К. у 1865 р. зустрічався у *Варшаві* з Костомаровим, який приїздив туди для ознайомлення з рукописними пам'ятками початку XVII ст. та з історії Польщі другої половини XVIII ст. Тоді К. здійснював розкопки в підземеллях варшавських монастирів і запросив Костомарова супроводжувати його у

підземних подорожах. Про це Костомаров залишив спогади у своїй «*Автобіографії*», зокрема зазначивши, що майже в кожному монастирі вони зустрічали усипальні з трунами, що були замуrowані у стіну або стояли на землі. Становить інтерес і таке його повідомлення: «В монастыре капуцинов, на Медовой улице, нашел я несколько трупов высохших и сохранивших человеческого вид. Один из этих трупов, какой-то панны Кицкой, лежал в гробе без одежды, обтянутый большим куском белого атласа, и чрезвычайно хорошо сохранился».

Тв.: *Собр. соч.*: В 8 т. / Под ред. Ю. Л. Ельга. СПб., 1899—1900; *Петербургские трущобы*: Книга о сытых и голодных: Роман: В 3 т., 6 ч. М.; Л., 1935—1937. Т. 1—3.

Літ.: Введенский А. К. В. В. Крестовский // *Ист. вестн.* 1890. № 12; Берг Ф. В. В. Крестовский // *Рус. вестн.* 1895. № 2; Маркузе И. К. Воспоминания о В. В. Крестовском // *Исторический вестн.* 1900. № 3; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«КРЕМУЦИЙ КОРД» — п'еса Костомарова. Вперше була надрукована окремою книжкою (СПб., 1862). Увійшла до двотомного видання творів письменника (К., 1967; К., 1990) та ін. П'еса написана в саратовському закланні 1849 р., про що автор повідомляє в «*Автобіографії*»: «В этом же году (1862 — ред.) напечатана была моя драма «Кремуций Корд», написанная еще в 1849 году и оставшаяся в рукописи». Цей твір Костомарова — історична драма часів римських імператорів. Вона містить цікаві автобіографічні натяки, зокрема пов'язані з костомаровською дисертацією, з діяльністю кирило-мефодіївців і нюансами слідства над ними, а також карою, що спіткала їх (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). «К. К.» має присвяту: «Незабвенной А. Л. К. на

пам'яті 14 июня 1847» — Аліні Леон-тіївні *Крагельській*, нареченій Костомарова. Їхнє весілля, призначене на 30 березня 1847 р., не відбулося через арешт Костомарова як кирило-мефодіївця. 14 червня 1847 р. — день побачення А. Крагельської з ув'язненим Костомаровим у *Петропавловській фортеці*. Після тривалої розлуки вони зустрілися в *Києві* і 9 травня 1875 р. обвінчалися в церкві у селі *Дідівцях*.

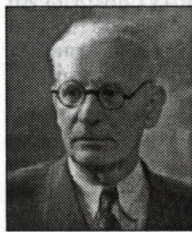
Літ.: *Семевский В. И.* Николай Иванович Костомаров. 1817—1885 // Рус. старина. 1886. №1; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

КРИМ, Кримський півострів — історико-географічний регіон на Півдні *України*. Омивається з півдня і заходу *Чорним морем*, зі сходу — Азовським морем і Керченською протокою. На півночі сполучається з материком вузьким Перекопським перешийком. У давнину називався Таврикою (від назви місцевого племені таврів), після приєднання до Російської імперії в 1783 р. став називатися Тавридою. У 1802—1917 рр. К. — у складі Таврійської губернії. З 1918 р. в К. була утворена Радянська Соціалістична Республіка Таврида. В 1954 р. К. увійшов до складу України (тепер Автономна Республіка Крим у складі України). *Костомаров* здійснив свою першу поїздку до К. в 1841 р., після написання дисертації. Пізніше бував на Південному березі К., щоб відпочити і полікуватися, в 1852 р., коли відвідав *Керч*, *Феодосію*, *Ялту*, *Балаклаву*, *Севастополь* та інші міста. Їздив туди у 1870 р., побувавши у Феодосії, Ялті, *Алуці*, Севастополі, *Євпаторії*, *Бахчисарай* та інших містах і місцях. Чимало уваги приділяється К. у творах Костомарова, особливо у висвітленні історії *козацтва* (монографії *«Бунт Стеньки Разина»*, *«Богдан Хмельницький»* та ін.). Враження від

перебування в К. та екскурси в історію Кримського півострова відзеркалено в автобіографіях Костомарова, записаних з його слів А. *Костомаровою* та Н. *Білозерською* (див. *«Автобіографія»*, *«Автобіографія Николая Ивановича Костомарова»*).

Літ.: *Россия*. Полное географическое описание нашего отечества. СПб., 1910. Т. 14: Новороссия и Крым; *Андреев А. Р.* История Крыма: Краткое описание прошлого Крымского полуострова. М., 1997.

КРИП'ЯКЕВИЧ Іван Петрович (псевдонім — Vialor; 1886—1967) — український історик, академік АН УРСР (1958), доктор історичних наук (1941), професор (1939). Народився у *Львові*. У 1908 р. закінчив філософський факультет Львівського університету. З 1909 р. — на викладацькій і науковій роботі. У 1953—1962 рр. — дирек-

І. П. Крип'якевич

тор Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів). К. — автор багатьох праць з суспільно-політичної історії *України*, української історіографії, археографії та інших спеціальних історичних дисциплін. Велику увагу приділяв творчості *Костомарова* і високо оцінив його доробок, особливо археографічні праці. На думку К., «Микола Костомаров має ім'я в українській історіографії не тільки як автор монографій і творець нових історіософічних ідей, але також як видавець історичних матеріалів... І якби всі монографії Костомарова втратили наукове значення внаслідок новітніх досліджень, археографічні публікації залишаться вічним пам'ятником його роботи». Цей висновок було зроблено у дослідженні К. «Археографічні праці

Миколи Костомарова» (1918), де докладно схарактеризовано «*Акты Южной и Западной России*», інші документальні видання, наведено дані про архіви і бібліотеки, якими користувався Костомаров.

Тв.: *Археографічні праці Миколи Костомарова* // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1918. Т. 126/127; *Українська історіографія XVI—XVIII в. Л.*, 1923; *Микола Костомаров: в 40 роковини смерті* // Стара Україна. 1925. № 5; *Богдан Хмельницький*. К., 1954.

Літ.: Кізлик О. Д. Іван Петрович Крип'якевич: Бібліогр. показч. Л., 1966; *Пріцак О. Іван Крип'якевич* // Укр. історик. 1968. № 1/4; *Дашкевич Я. Іван Крип'якевич — історик України* // Крип'якевич І. Історія України. 2-ге вид., допов. і переробл. Л., 1992; *Ковальський М. Іван Крип'якевич* // На службі Кліо: 36. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наук. діяльності. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000.

КРОНЕБЕРГ Іван Якович (Йоган-Християн; 1788—1838) — російський учений-латиніст, філософ та історик літератури, знавець класичної філології. Народився у Москві. Навчався в місті Галле, а пізніше — в Єнському університеті, в якому захистив докторську дисертацію (1807). Директор Московського комерційного училища (1814—1818). У 1819—1837 рр. — у *Харківському університеті*: ад'юнкт, екстраординарний та ординарний професор, декан факультету словесності (1823—1826; 1831—1833), ректор (1823—1829; 1833—1836). В цьому університеті з 1833 по 1836 р. навчався *Костомаров*. Характеризуючи університет, Костомаров зазначив в «*Автобіографії*», що він був у великому занепаді, професорські кафедри займалися почасти людьми бездарними, почасти, хоча й талановитими, яким був, наприклад, К., проте ледачими. К. — автор творів «Об обрядах и обычаях древ-

них римлян» (1818); «*Латинская грамматика*» (1820). Видавав науковий журнал «*Минерва*».

Літ.: *Кронеберг И. Я.* (некролог) // Харьк. ведомости. 1838. № 43; *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905)*: I. История факультета. II. Биографический словарь профессоров и преподавателей. Харьков, 1908; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

КРУПНИЦЬКИЙ Борис Дмитрович (1894—1956) — український історик. Народився в селі Медведівці Чигиринського повіту Київської губернії (тепер Чигиринський район Черкаської області, *Україна*) у родині псаломщика. Навчався в *Київському імператорському Св. Володимира* та Берлінському *університетах*. На еміграції з 1921 р. Учень Д. *Дорошенка*, представник української зарубіжної історіографії. Захистив докторську дисертацію «Йоганн Християн фон Енгель та його «Історія України» у Берлінському університеті (1929). Закордонний співробітник Українського наукового інституту у *Варшаві* (1936—1939). Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка та Української вільної академії наук. Голова Історичної комісії Наукового товариства імені Шевченка (1947—1949). Професор Українського вільного університету в *Празі* та *Мюнхені*. Автор понад 140 праць з української історіографії XVIII—XX ст., історіософії, політичної історії України-Гетьманщини XVII — початку XVIII ст., мазепинської еміграції, історії українсько-шведських відносин на початку XVIII ст., спогадів. Залишив цікаву епістолярну спадщину. За редакцією К. видано 148-й том «Записок наукового товариства імені Шевченка» («В 300-ліття Хмельниччини» Мюнхен, 1948). К. висунув оригінальну інтерпретацію національного історичного процесу і

Б. Д. Крупницький

сприяв оформленню української історіософії. В історіософських та історіографічних працях К. розглядав *Костомарова* як одного з найвидатніших представників *народницького напрямку* в українській історичній науці, сві-

тогляд якого ґрунтувався на народницькому *романтизмі*, етнографізмі і глибокій релігійності. К. вважав, що ідея суверенітету України у федеративному союзі з іншими слов'янськими народами (див. *Федералізм, Федерація*) пройшла через усі періоди творчості Костомарова, хоча після 40-х років XIX ст. вона так і не знайшла повного відображення в його роботах. Водночас К. підкреслював, що захоплення етнографічним та фольклорним матеріалом часто відволікало Костомарова від власне історичних досліджень, а також наголошував на безплідності його пошуків федеративних начал у давній Русі. К. відзначав взаємовплив представників «старої» шведської (А. Фріксель, Е. Карлсон) та української народницької (Костомаров) історіографії у висвітленні та поясненні історичних подій доби І. Мазепи. К. також належить своєрідна характеристика Костомарова, в якій він виокремив ідеалістичні риси його світогляду: «...З живою фантазією митця, забувдуватий і непрактичний в житті, а тому все під опікою жінок, він належав до тієї породи людей, що з думок роблять життя, а на життя дивляться як на якесь доповнення до думок». Помер К. у місті Гіммельпфортен, поблизу *Гамбурга* (Федеративна Республіка Німеччина).

Тв.: *Johann Christian v. Engel* und die Geschichte der Ukraine. Berlin, 1931; *Мазепа* в світлі шведської історіографії // *Мазепа: Збірник: У 2 ч.* Варшава, 1938.

Ч. 1; *Hetman Mazepa und seine Zeit* (1687—1709). Leipzig, 1942; *Geschichte der Ukraine*. Leipzig, 1943; 3 ed. Wiesbaden, 1963; *До методологічних проблем української історії*. Авдсбург, 1946; *Історичні основи європеїзму України* // Літературно-наук. вісн. Регенсбург, 1948. № 1; *Теорії доби і сучасність* // Орлик. Берхтесгаден, 1948. № 8; «*Нація*» в козацькій Україні XVIII в. // Україна. 1952. № 8; *Теорія III Риму і шляхи російської історіографії*. Мюнхен, 1952; *Німеччина й Україна в XVIII ст.* (Міллер, Шлеєр, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер) // Україна. Париж, 1953. № 10; *Михайло Грушевський і його історична праця* // Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. Нью-Йорк, 1954. Т. 1; *Основні проблеми історії України*. Мюнхен, 1955; *Українська історична наука під Советами*. Мюнхен, 1957; *Історіознавчі проблеми історії України*. Мюнхен, 1959; *Богдан Хмельницький в світлі української історіографії* // Київ. старовина. 1995. № 6.

Літ.: *Оглоблин О.* Борис Крупницький (1894—1956) // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742), його життя і доля. Мюнхен, 1956; *Полонська-Василенко Н.* Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894—1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. Мюнхен, 1957; *Вінтоняк О.* Борис Дмитрович Крупницький, 1894—1956 // Укр. історик. 1987. № 1/4; *Ясь О.* Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х років XX ст. (Б. Крупницький, В. Петров) // Молода нація: Альманах. 2002. № 2; *Його ж.* Борис Крупницький // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2003. Вип. 12: *Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.*

«КСЕНИЯ БОРИСОВНА ГОДУНОВА. ПО ПОВОДУ КАРТИНИ ХУДОЖНИКА НЕВРЕВА» — стаття *Костомарова*. Надрукована в журналі «*Исторический вестник*» (1884. № 1). Увійшла до книжки «*Земские соборы*» (М., 1995) із серії «*Актуальная история России*». Написана як аналіз історичної картини

російського живописця М. Неврева. У статті з позицій фахового історика докладно розглядаються переваги й вади художнього твору М. Неврева.

«КТО БЫЛ ПЕРВЫЙ ЛЖЕДМИТРИЙ?» — історичне дослідження *Костомарова*. Вперше було надруковано окремим виданням (СПб., 1864). Згодом публікувалося зі змінами і доповненнями в газеті *«Голос»* (1865. № 20, 30, 56; 1867. № 263), у часописах *«Русская старина»* (1876. Т. 15), *«Русский архив»* (1886. № 8), у монографії *«Смутное время Московского Государства»* (СПб., 1868; 1883), в *«Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»* (СПб., 1874. Вип. 2) і наступних перевиданнях. Увійшло до книжки *«Земские соборы»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*. Доля Лжедмитрія I стала однією з центральних тем у творчості Костомарова. На думку автора, початок XVII ст. — це доба, коли розпочалася польська інтрига із самозванцями, але її головним героєм був руський народ. Костомаров перший з вітчизняних істориків зрозумів необхідність фронтальних наукових пошуків, особливо в провінції та в районах, де розгорталися події початку XVII ст. Це його дослідження та багато інших творів становлять величезну цінність з огляду на використання в них польських матеріалів, значна частина яких загинула під час Другої світової війни. Певний час побутувала версія, що знайшла відображення у виданні *«Каталог III очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910»* (Воронеж, 1910), за якою згадану працю написав автор для здобуття наукового ступеня доктора. У 2003 р. цю версію піддав сумніву у своїх дослідженнях професор В. Ульяновський.

Літ.: Ульяновский В. И. Российские самозванцы: Лжедмитрий I. К., 1993; Його ж. Докторський диплом Миколи

Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5.

«КТО ВИНОВАТ В СМУТНОМ ВРЕМЕНИ? И. Е. ЗАБЕЛИНУ» — полемічна стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1872. № 9). Поміщена в XIII т. *«Исторических монографий»* (видання М. Вольфа, СПб., 1881) і *«Собрании сочинений Н. И. Костомарова»* (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1904. Кн. 5, т. 12), а також у книжці *«Земские соборы»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*. Написана як спростування заперечень історика І. Забеліна на статтю Костомарова *«Личности Смутного времени. Михаил Скопин-Шуйский, Пожарский, Минин, Сусанин»*, опубліковану в 1871 р. І. Забелін дотримувався погляду, що в Росії головну роль відігравав народ усією своєю масою, а не типовими особистостями, і тому історик не потрібно *«ганятися»* за відшукуванням заслуг окремих історичних осіб. Костомаров провадить думку, що в повчальному погляді І. Забеліна він не знайшов для себе нічого нового або такого, що суперечило б його поглядам, не раз уже ним заявленим, зокрема й у творі *«Смутное время Московского Государства»*. Костомаров вважав, що І. Забелін начебто не хотів звертати увагу на головну думку його статті, саме на те, що джерела через свою мізерність або стислість подають мало рис для розуміння характерів тих осіб, яких сам І. Забелін визнає важливими діячами.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«КУДЕЯР. ИСТОРИЧЕСКАЯ ХРОНИКА В ТРЕХ КНИГАХ» — повість *Костомарова*. Написана ним, як свідчить його *«Автобиография»*, у червні — липні 1874 р. Рукопис повісті був проданий

автором редакторів часопису *«Вестник Европы»* М. Стасюлевичу. Йому передали рукопис в лютому 1875 р., коли Костомаров тяжко хворів, перебував у безпам'ятстві і видужання вважали майже неможливим. Гонорар за нього — 3 тисячі рублів — призначався на лікування Костомарова і похорон його матері Тетяни Петрівни, яка померла 13 лютого 1875 р. Повість уперше була надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1875. № 4—6). Згодом опублікована окремим виданням у друкарні О. Суворіна (СПб., 1882), поміщена у виданнях: *«Кудеяр: Историческая хроника»* (У 3 кн. М., 1989), *«Твори у двох томах»* (К. 1990. Т. 2). Увійшла до книжки *«Кудеяр. Сын. Холоп. Сорок лет»* (М., 1994) із серії *«Актуальная история России»*. Повість також опублікована українською мовою видавничою спілкою *«Український голос»* (Вінніпег, 1921). *«К.»* — один із найцікавіших зразків художньої прози Костомарова (див. *Літературна спадщина М. Костомарова*), сюжет якого взято з доби Івана Грозного. Автор за допомогою головного героя отамана Кудеяра, трагедії його особистості долі розкриває загальну тенденцію трагізму національної історії.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Перрі М.* Історичний роман М. І. Костомарова *«Кудіяр»*: факт, вигадка, фольклор // *Укр. іст. журн.* 1990. № 10; *Козачок Я. В.* Ідейно-естетичний концепт національного в російськомовній прозі Миколи Костомарова (на матеріалі повісті *«Кудеяр»*) // *Мандрівець.* 2004. № 2.

«КУЛИКОВСКАЯ БИТВА» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в *«Приложении к месяцеслову на 1864 год»* у виданні *Імператорської С.-Петербургської академії наук*. Увійшла до III тому костомаровських *«Исторических монографий»* (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1867), до *«Собрания*

сочинений Н. И. Костомарова» (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1903. Кн. 1, т. 3) і до книжки *«Бунт Стеньки Разина»* (М., 1994) із серії *«Актуальная история России»*. «К. б.» належить до історичних нарисів Костомарова, що стали причиною звинувачення його у відсутності патріотизму. Річ у тім, що він, керуючись джерелами, помітив такі риси в особистості Дмитра Донського, які суперечили усталеній думці про нього. Згодом Костомаров з'ясував, що літописні оповіді були не завжди достовірні, відкинув їх і заявив про це у своїй *«Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»*. Водночас він залишався противником тенденції ідеалізації особистості Дмитра Донського [див. *«М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в № 4 «Дня», «М. П. Погодину» (По поводу его ответа на ответ о «Куликовской битве»)*].

Літ.: *Куликовская битва*. М., 1980; *Костомаров Н. И.* Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

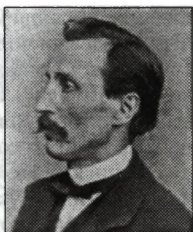
КУЛІШ Олександра Михайлівна — див. *Білозерська-Куліш* Олександра Михайлівна.

КУЛІШ Пантелеймон Олександрович (псевдоніми — Хуторянин, Панько Казюка, Данило Юс та ін.; 1819—1897) — український письменник, історик, культурний і громадсько-політичний діяч. Народився в містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер селище міського типу Шосткинського району Сумської області, *Україна*) у родині нащадків козацької старшини. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії та на філософському факультеті *Київського імператорського університету Св. Володимира*. Був членом таємного політичного Кирило-Мефодіївського братства

(див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), учасником українського громадського руху в С.-Петербурзі, видавцем часопису «Основа». Творча спадщина К. величезна й різноманітна. Він автор загально-

П. О. Куліш

відомих творів «Чорна рада», «Записки о Южной Руси», «История воссоединения Руси» та ін. Костомаров і К. познайомилися восени 1844 р. у Києві. Відтоді до кінця життя Костомарова вони підтримували творчі стосунки, співпрацювали, зустрічалися або листувалися, разом подорожували, полемізували усно й у пресі. Згадуючи 40-ві роки XIX ст., К., вже не студентом, відзначав, що Костомаров був його професором («моим и моих сверстников»). Костомаров, ставши з 1860 р. членом *Археографічної комісії* в С.-Петербурзі, запросив К. до участі у виданні актів доби Б. Хмельницького (див. «Акты Южной и Западной России»). У 1862 р. вони здійснили поїздку за кордон, відвідавши Швейцарію, Німеччину й інші країни (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Обидва постійно цікавилися творчістю один одного, високо оцінювали, але ставилися навізаєм критично. Костомаров не залишив без уваги закидів К. у його книжці «История воссоединения Руси» (СПб., 1874. Т. 1–2; М., 1877. Т. 3), на адресу Т. Шевченка. Він писав в «Автобиографии», що коли й дорікати Т. Шевченкові за те, що його карав у минулому уряд, «то уж никак не г. Кулишу, который был соучастником Шевченка и в одно с ним время подвергся наказанию от правительства, хотя и в меньшей противу Шевченка степени». Перу Костомарова належать роботи «Крашанка» г. Кулиша. Пись-

мо в редакцію» (Вестник Европы. 1882. № 8), «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» (Киевская старина. 1883. № 2) та ін. К. також не оминув увагою життя і діяльність Костомарова в низці своїх творів, опублікував мемуари про нього: «Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове» (Новь. 1885. Т. 4, № 13). К. залишив слід в історії української культури не лише своїми літературними, історичними, етнографічними та іншими творами, а й першим повним українським перекладом Біблії (разом з І. Пулюєм). Помер і похований на хуторі *Мотронівка* (тепер у складі села Оленівки Борзнянського району Чернігівської області, Україна).

Тв.: О публичных чтенях профессора Костомарова из истории Украины, по смерти Богдана Хмельницкого // Основа. 1861. № 2; Публичные чтения профессора Костомарова об Украине во времена Гетмана Выговского // Век. 1861. № 7; Другой человек. Из воспоминаний бывшего // Основа. 1861. № 2; Вибрані твори. К., 1969; Твори: У 2 т. К., 1989. Т. 1–2; Повне збір. творів. Листи. [Вид. не завершено]. К., 2005. Т. 1: 1841–1850.

Літ.: Шенрок В. П. А. Кулиш. К., 1901; Ефименко А. Я. П. А. Кулиш как историк // Вестн. и 6-ка самообразования. 1904. № 44; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Дорошенко Д. П. Кулиш. Огляд його життя й літературної та наукової праці. Берлін, 1923; Житецький І. Куліш і Костомаров // Україна. 1927. № 1/2; Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Кулиша та писань про нього. К., 1929; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; Пінчук Ю. З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2.

КУНИК Арист Аристович (Ернст-Едуард; 1814–1899) — російський історик, філолог, етнограф і нумізмат. Походив

з родини пруського дворянина. Народився в селі Гранівці, поблизу міста Яуер у Пруській Сілезії (тепер у складі Польщі). Закінчив Берлінський університет (1838). З 1839 р. — в Росії. У Москві познайомився з М. Погодіним, під керівництвом якого вивчав російську мову, літературу та історію. З 1850 р. — член *Імператорської С.-Петербурзької академії наук*. Автор праць з історії давньої Русі, русько-скандинавських і русько-візантійських відносин, а також з порівняльного мовознавства. К. відіграв вирішальну роль під час обрання кандидатури на заміщення вакансії академіка в 1871 р. (після смерті Н. Устрялова). Тоді для обрання в академіки пропонувалися кандидатури *Костомарова* й *О. Пипіна* — дослідника історії суспільної думки, російської і зарубіжної літератури та фольклору. Перевагу було віддано О. Пипіну, якого підтримав К. На його думку, О. Пипін більше, ніж Костомаров, обіцяв «свежие и молодые силы», як зазначено в костомаровській «*Автобиографии*».

Літ.: *Полевой П.* Три типа русских ученых (Куник, Срезневский, Григорович) // *Ист. вестн.* 1899. № 4; *Ланно-Данилевский А. С.* А. А. Куник // *Изв. Императ. АН.* 1914. № 18; *Материалы для биографического словаря действительных членов Академии наук:* В 2 т. Пг., 1915. Т. 1; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

КУПРІЯНОВ Іван Купріянович (1820 — близько 1878) — російський історик, упорядник чудової колекції рукописів і стародруків. Здобув освіту в Гатчинському сирітському притулку. Склад іспити в *С.-Петербурзькому імператорському університеті* та був затвер-

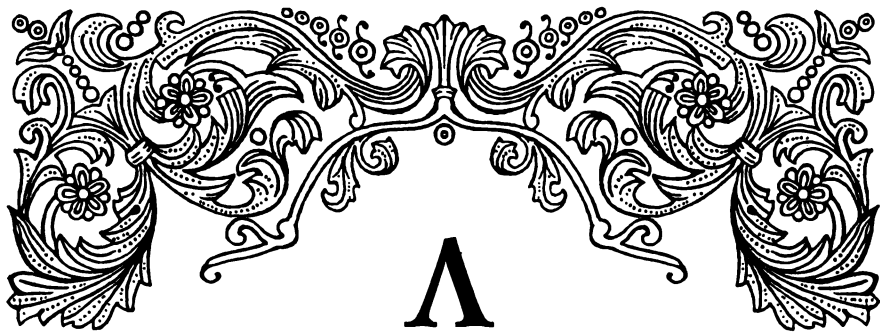
джений доглядачем молодших класів Новгородської чоловічої гімназії (1846). Викладав у гімназії до 1867 р., а пізніше — в Гатчинському сирітському притулку. Автор публікацій «Два неизвестных проекта Посошкова» (Отечественные записки. 1856. № 3), «Обозрение пергаментных рукописей новгородской софийской библиотеки» (Отечественные записки. 1857. № 6) та ін. *Костомаров* познайомився з К. 1860 р. у *Новгороді*. Пізніше не раз зустрічався з ним, бував у нього вдома, коли приїздив до Новгорода, щоб оглянути це місто, оскільки читав про нього курс в університеті і писав його історію. Костомаров, часто з К., знавцем місцевої старовини, оглядав місто та околиці, відвідував усі його церкви, знайомився в них із рештками старовини, шукав сліди старовинної топографії Новгорода тощо.

Літ.: *Барсуков Н.* Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове. СПб., 1898; *Русский биографический словарь:* В 25 т. М.; СПб., 1903. [Т. 9: Кнаппе-Кюхельбекер]; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

КУТАЇС — за часів *Костомарова* губернське місто. З 1846 р. — адміністративний центр Кутаїської губернії. У давнину — столиця Колхідського царства. У складі Російської імперії — з 1810 р. Тепер місто Кутаїси в західній частині Грузії. Костомаров їздив до К. разом з учасниками V Археологічного з'їзду, що відбувся 1881 р. у *Тифлісі* (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Тоді він оглянув визначні історичні пам'ятки цього міста.

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875—1885 // *Рус. старина.* 1886. № 2.

ЛАВЕРЕЦЬКИЙ Микола Якимович (1837—1907) — російський скульптор. Народився в *Москві*. Навчався в *Академії мистецтв* у *С.-Петербурзі*. У 1863—1870 рр. жив і працював в Італії. Автор найвідоміших статуй «Торгівля» (1876), «Мефістофель» (1881), пам'ятника М. Глинці, погруддя співака О. Петрова та багатьох інших, зокрема надзвичайно вдалого погруддя *Костомарова* (див. *Іконографія М. Костомарова*). У 1870—1894 рр. викладав скульптуру в Академії мистецтв у *С.-Петербурзі*. Був ініціатором заснування стипендії імені М. І. Костомарова (зокрема, зі зборів від продажу знімків його творінь) у *Харківському університеті* для студентів, що вивчають місцеву історію й етнографію.

Літ.: *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // *Киев. старина*. 1885. № 6.

ЛАДОЗЬКЕ ОЗЕРО — найбільше прісноводне озеро Європи, що знаходиться майже в центрі серед великих озер *Росії* на кордоні з Фінляндією. З південно-східної його частини бере початок багатоводна річка *Нева*. У літопису Нестора Л. о. згадується як *Нево*. У червні 1876 р. *Костомаров* разом зі своїм приятелем *Д. Лебединцевим* здійснив подорож до монастирів на Л. о. Тоді вони відвідали *Коневецький* мо-

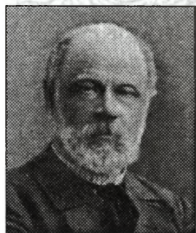
настир, скити, *Валаамські* острівці й однойменний монастир (див. *Валаам*), де подорожани на час перебування в ньому стали начебто членами чернечої общини. *Костомаров* докладно описав в «*Автобіографії*» свою мандрівку на пароплаві «*Коневець*» Л. о.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Михайло Матвійович (1818—1867) — чиновник, один з братів українського історика О. *Лазаревського*, близький друг Т. *Шевченка*. У 1837 р. закінчив Ніжинський ліцей, з 1841 по 1846 р. перебував у *Тобольську*, з 1850 р. — радник *С.-Петербурзького* губернського правління. В останні роки життя — керуючий справами графа О. *Уварова* в *Москві*. *Костомаров* особисто знав Л., спілкувався з ним у *С.-Петербурзі*. В «*Автобіографії*» він зазначив, що з *Академії мистецтв* Л. першому повідомили про смерть Т. Шевченка. Разом з Л. влаштував похорон поета, організовував перевезення його тіла в *Україну*.

Тв.: *Із спогадів* про Т. Г. Шевченка // *Спогади* про Шевченка. К., 1958.

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович (1834—1902) — український історик. Народився в селі *Гиравці* Ко-

О. М. Лазаревський

нотопського повіту Чернігівської губернії (тепер село Шевченкове Сумської області, *Україна*). Його рід походив з конотопських козаків та міщан Лазоренків. У 1858 р. закінчив *С.-Петербурзький імператорський університет*.

Служив у судових установах *Полтави*, *Кременчука*, *Ніжина* і *Курська*. З 1880 р. жив і працював у *Києві*. Л. — один з кращих знавців історії *Гетьманщини*. Все свідоме життя збирав, опрацьовував, вивчав і публікував історичні джерела, широко використовував їх у своїх численних дослідженнях. Він автор загальновідомих творів «*Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.)*», «*Люди Старой Малороссии*», «*Очерки малороссийских фамилий*», «*Очерки из быта Малороссии XVIII в.*», «*Описание Старой Малороссии*» та ін. У цих працях розкрив процес деградації нащадків козацької старшини у другій половині XVIII—XIX ст., негативно оцінивши роль цієї соціальної верстви в історії *Гетьманщини*. Один з ініціаторів створення часопису «*Киевская старина*». *Костомаров* цікавився працями Л., високо цінував його творчість, листувався з ним. У листі від 10 серпня 1882 р. він писав: «С любопытством прочел я Лазаревского о Миклашевском».

Тв.: *Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVI—XVIII вв.* // Рус. арх. 1875. Т. 1—3; 1876. Т. 3; *Люди Старой Малороссии* // Киев. старина 1882. № 1, 3, 8; 1885. № 5.

Літ.: *Письмо Н. И. Костомарова к А. М. Л.* // Киев. старина. 1891. № 9; *Данилов В.* Материалы для биографии Н. И. Костомарова. К., 1907; *Житєць-*

кий І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. 1927. № 4; *Сарбей В. Г.* Історичні погляди О. М. Лазаревського. К., 1961; *Олександр Матвійович Лазаревський. 1834—1902: Матеріали до біобібліографії.* К., 1994; *Герасименко Н. О.* Подвижник історичної науки О. М. Лазаревський (До 170-річчя від дня народження) // Укр. іст. журн. 2004. № 4—5.

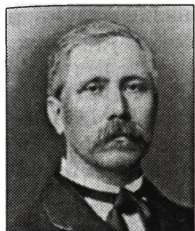
«**ЛАСТІВКА**» — вірш *Костомарова*. Написаний українською мовою в ранню пору його творчості, як зазначається в «*Автобіографії*» автора. Вперше надрукований під псевдонімом Ієремія Галка в «*Малорусском литературном сборнике*» (видання Д. Мордовця, Саратов, 1859). Датований 1849 р. Увійшов до видань: «Збірник творів І. Галки» (О., 1875); «Твори Амврозия Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914); «Твори в двох томах» (К., 1967); «Українські поетиромантики» (К., 1968); «Твори в двох томах» (К., 1990). Початок вірша є літописним поетичним переказом: «Під Києвом, стольним градом...».

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.*

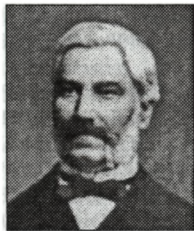
ЛЕБЕДИНЦЕВ Данило Гаврилович (?—1897) — церковний діяч, історик-аматор. Народився у сім'ї священика. *Костомаров* особисто знав Л., який у 60-х роках XIX ст. в *С.-Петербурзі* був одним з близьких йому людей. У червні 1876 р. *Костомаров* здійснив разом з ним подорож у монастирі на *Ладозькому озері*.

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.*

ЛЕБЕДИНЦЕВ Феофан Гаврилович (псевдонім — Ф. Лобода; 1828—1888) — український історик, перший видавець і редактор часопису «*Киевская старина*» (1882—1887). Народився у селі Зеленій Діброві Звенигородського по-

Д. Г. Лебединцев

Ф. Г. Лебединцев

віту Київської губернії (тепер Городищенський район Черкаської області, *Україна*). Навчався в Київській духовній академії. У 1851—1864 рр. викладав у семінаріях і духовній академії в *Києві*, потім був начальником дирекції училищ. Після відставки з 1882 р. видавав і редагував часопис «Киевская старина». Автор праць переважно з історії православної церкви і братств в *Україні*. *Костомаров* цікавився творами Л., листувався з ним, сприяв йому в організації часопису «Киевская старина». Листи *Костомарова* до Л. мають велике пізнавальне значення.

Літ.: *Данилов В.* Матеріали для біографії Н. И. Костомарова. К., 1907; *Житецький І.* «Київська старовина» за часи Ф. Лебединцева (1882—1887) // *Україна*. 1925. № 6; *Його ж.* Перші роки «Київської старовини» та М. І. Костомаров // Там само. 1926. № 4.

ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Семенович — див. *Нечуй-Левицький* Іван Семенович.

ЛЕЙПЦИГ — у XIX ст. за розміром друге, за значенням перше місто королівства Саксонія (тепер місто на півдні Федеративної Республіки Німеччини). *Костомаров* відвідав Л. з П. *Кулішем* у травні 1861 р., під час другої поїздки за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Знаменно, що іще за життя *Костомарова* в Л. була видана його монографія «*Императри-*

ца Анна Ивановна и ее царствование», а в 1889 р., у німецькому перекладі В. Генкеля — «*Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*».

Літ.: *Каталог III* очередной юбилейной выставки: В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910.

ЛЕОНТОВИЧ Федір Іванович (1833—1911/12) — історик російського права. Народився в селі Попівка Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер Конотопського району Сумської області, *Україна*) у родині сільського священика. Закінчив Ніжинську гімназію та Ніжинський ліцей. Навчався у *Київському імператорському університеті Св. Володимира* (1856—1860). Ординарний професор (1868), ректор (1869—1877), проректор (1881—1884), декан юридичного факультету (1878—1881) у Новоросійському університеті в *Одесі*. З 1892 р. посів кафедру у *Варшавському університеті*. Автор праць з історії литовсько-руського права XIV—XVI ст. *Костомаров* познайомився з Л. 1870 р. під час поїздки до *Криму* (коли подорожував на пароплаві до *Євпаторії*). Потім в *Одесі* на запрошення Л. він оселився в його квартирі в будинку університету, оскільки сам ректор проводив літо на дачі. Туди завітав і *Костомаров*, перебуваючи ще тиждень в *Одесі*.

Літ.: *Тарановський Ф. В.* Федор Іванович Леонтович // Юридическое зап. [Изд. Демидовским юрид. лицеем]. 1911. Вып. 2/3; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Музичко О. Є.* Висвітлення творчості Ф. І. Леонтовича в історіографії // Південний арх.: Історичні науки. 2003. Вип. 10; *Його ж.* Внесок Ф. І. Леонтовича у розробку теоретичних проблем історичної науки // Зап. іст. ф-ту Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. О., 2003. Вип. 13.

«ЛЕКЦИИ г. КОЯЛОВИЧА ПО ИСТОРИИ ЗАПАДНОЙ РОССИИ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в газеті *«Голос»* (1864. № 118). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Написана в 1864 р. з приводу публікації в газеті *«День»* істориком, професором С.-Петербурзької духовної академії М. Кояловичем «Лекций по истории Западной России». Костомаров полемізує з К. стосовно складу «західноросійського» народу, його мови, особливостей, а також щодо вживання слова «князівство» тощо (див. *«Ответ на Ответ г. Кояловича»*).

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ЛЕКЦИИ ПО ИСТОРИИ ЗАПАДНОЙ РОССИИ М. КОЯЛОВИЧА, 1864» — рецензія *Костомарова*. Вперше надрукована під псевдонімом Іван Богучаров у газеті *«Голос»* (1865. № 6). Увійшла до видання «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Написана у зв'язку з виходом у світ книжки російського історика М. Кояловича «Лекции по истории Западной России» (СПб., 1864). Костомаров продовжує в цій публікації полеміку з М. Кояловичем, розпочату в 1864 р. статтею *«Лекции г. Кояловича по истории Западной России»* (Голос. № 118). На думку автора рецензії, стислій книжці про *Західну Росію* М. Кояловича бракує попередньої критики джерел, у ній перекручені первісна історія *Литви* та *Білорусі*, історія *козацтва* тощо (див. *«Ответ на Ответ г. Кояловича»*).

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (ху-

дожня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ЛЕКЦИИ ПО РУССКОЙ ИСТОРИИ ПРОФЕССОРА Н. И. КОСТОМАРОВА. СОСТАВЛЕНЫ ПО ЗАПИСКАМ СЛУШАТЕЛЕЙ П. Г-ВЫМ [ГАЙДЕБУРОВЫМ]. ЧАСТЬ ПЕРВАЯ. ИСТОЧНИКИ РУССКОЙ ИСТОРИИ» — лекції *Костомарова*, що були прочитані ним з кафедри С.-Петербурзького імператорського університету наприкінці 1859 — на початку 1860 рр. і передували його курсу російської історії. Укладені за записами слухачів студентом Костомарова, майбутнім журналістом та видавцем П. Гайдебуровим. Вперше надруковані (крім лекцій першої — вступної, опублікованої в журналі *«Русское слово»*. 1859. № 12) у виданнях: «Лекции по русской истории профессора Н. И. Костомарова. Составлены по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. Часть первая. Источники русской истории» (СПб., 1861), «Лекции по русской истории. Изд. П. Гайдебуров. Вступительная лекция и летописи» (СПб., 1862). До цих видань увійшло п'ять лекцій. У першій (вступній) лекції викладається погляд автора на предмет і завдання історії, в інших чотирьох подається «Обозрение источников русской истории удельно-вечевого уклада», переважно літописів. Перша частина цих лекцій була також надрукована в книжці *«Земские соборы»* (М., 1995) із серії «Актуальная история России».

Літ.: Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

«ЛЕТОПИСИ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ДРЕВНОСТИ» — серія наукових збірників, що видавав у 1859—1863 рр. в Москві російський літературознавець, академік *Імператорської С.-Пе-*

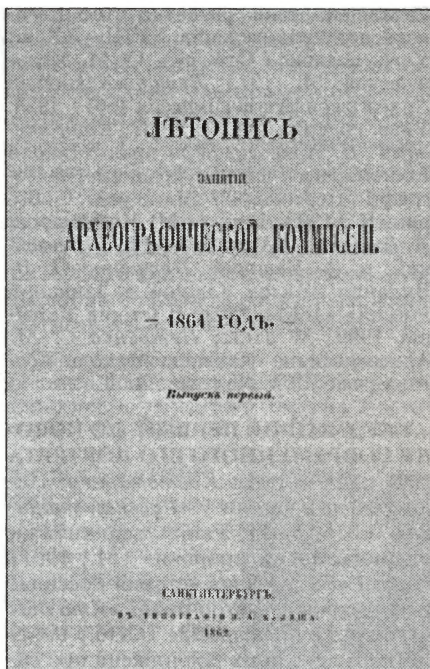

тербурзької академії наук М. Тихо-
нравов. У цій серії вийшло п'ять то-
мів — рецензії, різноманітні статті, істо-
ричні та фольклорні матеріали. Серед
авторів — І. Забелін, О. Котляревсь-
кий та ін. Костомаров опублікував у
цьому виданні (1862. Т. IV) зібраний
ним та А. Мордовцевою (Пасхаловою)
в Саратовській губернії «Русские на-
родные песни». Переважна більшість
цих пісень була надрукована в «Са-
ратовских губернских ведомостях»
(1851. № 22; 1853. № 1; 1854. № 12,
15—22, 29—31, 33—35, 37 і 38).

Літ.: Автобиография Н. И. Косто-
марова. М., 1922.

**«ЛЕТОПИСЬ ЗАНЯТИЙ АРХЕОГРА-
ФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ»** — непері-
одичне видання Археографічної комі-
сії у С.-Петербурзі (Петрограді, Ле-
нінграді) у 1861—1928 рр. Тут дру-
кувалася інформація про діяльність
цієї інституції, наукові студії з архео-
графії та архівознавства, описи ко-
лекцій документів, протоколи засідань
тощо. У виданні вміщено цікаві відомості
про українських істориків, які
співпрацювали з Археографічною ко-
місією в С.-Петербурзі (Д. Зубриць-
кий, П. Куліш, О. Лазаревський та ін.),
про члена цієї інституції Костомарова,
про підготовку серійних видань («Ак-
тов Южной и Западной России») то-
що. У «Л. з. А. к.» опубліковано зві-
ти Костомарова про здійснену роботу
у варшавських бібліотеках (див. «От-
чет о варшавских библиотеках»), про
відрядження для огляду Несвізького
архіву (див. «О командировке для
осмотра Несвижского архива князей
Радзивиллов»), а також численні висту-
пи та репліки історика з приводу
підготовки й публікації низки серій-
них видань: «Актов Южной и Запа-
дной России», «Русской исторической
библиотеки», «Полного собрания рус-
ских летописей» та ін. Крім того, в

Летопись занятий Археографической
Комиссии. 1861. СПб., 1862. Вип. 1.
Титульна сторінка

«Л. з. А. к.» є також важливі відомості
щодо археографічної та редак-
торської діяльності Костомарова, при-
значення його членом Археографічної
комісії, його роботи у відомчих і мі-
ністерських архівах, надання йому чину
дійсного статського радника, відря-
дження історика в підготовчі комітети
II і III археологічних з'їздів (див. *Ар-
хеологічні з'їзди та М. Костомаров*)
та багато іншого. Костомаров 15 груд-
ня 1879 р. на засіданні Археографічної
комісії зачитав інформацію про видан-
ня, що були надруковані за його ре-
дакцією впродовж двадцяти років.

Літ.: Софинов А. Г. Из истории рус-
ской дореволюционной археографии:
Краткий очерк. М., 1957; Николаева А. Т.

Основные этапы развития отечественного историкоисследования XVIII—XX в.: Учеб. пособие / Отв. ред. О. М. Медушевская. М., 1975; *Летопись* занятий Археографической комиссии 1861—1928: Указ. содержания. Л., 1987; *Крип'якевич І. П.* Археографічні праці Миколи Костомарова // Історія української археографії: Персоналії / Відп. ред. Г. Боряк. К., 1993. Вип. 1: М. Костомаров, Д. Багалій, В. Антонович, М. Грушевський, о. А. Великий; *Петренко О. В.* Видання «Актів Южной и Западной России» (1861—1892) // Історія України. 1999. № 31/32; *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

«ЛЖЕДМИТРИЙ ПЕРВЫЙ. ПО ПОВОДУ СОВРЕМЕННОГО ЕГО ПОРТРЕТА 1606 г.» — стаття *Костомарова*. Надрукована в часопису «Русская старина» (1876. № 1). Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Костомаров як автор праці «*Кто был первый Лжедмитрий?*» (СПб., 1864) та багатьох інших досліджень про самозванця, захоплений його долею, у статті висловлює думку про зовнішність та автентичність портрета цієї історичної особистості.

ЛИБІДЬ — річка, права притока *Дніпра* в межах міста *Києва*. *Костомаров* у 1845—1847 рр., вже професором *Київського імператорського університету* *Св. Володимира*, жив поблизу Л., згадував її у своїх творах, розглядаючи елементи культури, виплекані на київському ґрунті, на берегах річки Либеді.

Літ.: *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна // Україна. 1925. № 3.

ЛИПКИ в *Києві* — історична місцевість між долинами Клова та *Хрещатика* (тепер — між вулицями М. Грушевського, Банковою, Лютеранською, Академіка Богомольця, провулками

Виноградним і Кріпосним). Назва походить від липових насаджень середини XVIII ст. навколо Кловського палацу. З середини XIX ст. Л. — аристократичний квартал Києва, в якому мешкала місцева адміністрація. В Л. розміщувався *Київський зразковий пансіон Де-Мельян*, у ньому з 1845 р. *Костомаров* вів уроки історії і тоді ж навчався *А. Крагельська*, його майбутня наречена, а згодом — дружина (з 1875 р.). У Кловському палаці з 1811 р. розміщувалася *Київська Перша гімназія*, в якій також викладав Костомаров.

Літ.: *Николай* Іванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; *Вулиці Києва: Довідник* / За ред. А. В. Кудрицького. К., 1995.

ЛИСЕНКО Микола Віталійович (1842—1912) — український композитор, основоположник фахової музичної школи в *Україні*, етнограф. Народився в селі *Гриньки* *Полтавської губернії* (тепер *Полтавська область* *України*). Навчався в *Київському імператорському університеті* *Св. Володимира*. У 1869 р. закінчив *Лейпцизьку консерваторію*. Композиторську творчість розпочав музикою до віршів *Т. Шевченка*. Написав «Заповіт» для чоловічого хору, соло для тенора і фортепіано, багато інших творів. Він автор опер «*Різдвяна ніч*», «*Тарас Бульба*» та інших, досліджень про українську народну музику. Композитор виявляв жвавий інтерес до історії *козацтва*. У 1872 р. завершив оперету «*Чорноморці*». Л. відомий як активний збирач, популяризатор та дослідник українського фольклору, записав низку історичних пісень і дум від кобзаря *О. Вересая*. У 1904 р. заснував у *Києві* музично-драматичну школу. Л. особисто знав *Косто-*

марова, відвідував його дім, зустрічався там з П. Кулішем, Д. Мордовцем та іншими особистостями, своєю музикою часто вливав утіху, як писав Д. Мордовець, у їхні «українські душі».

Тв.: Зібрання творів: У 20 т. К., 1950–1959. Т. 1–20.

Літ.: Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Рус. старина. 1885. № 6–7; Архімович Л., Гордійчук М. Микола Віталійович Лисенко. К., 1963; М. В. Лисенко у спогадах сучасників. К., 1968.

ЛИСТ М. КОСТОМАРОВА ДО РЕДАКТОРІВ І. ЛИВЧАКА ТА К. КЛИМКОВИЧА З ДОДАТКОМ ЙОГО СТАТТІ «ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО ОБЪЕДИНЕНИЯ СЛАВЯНСКИХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ» — кореспонденція і стаття Костомарова. Вперше надруковані у віденській «Славянської зарі» (1867. № 1). Лист увійшов до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) і до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». У згаданій книжці опублікована також стаття про мову. Ці твори Костомарова були написані з приводу програми майбутнього періодичного видання «Славянская заря» й адресовані його редакторам І. Ливчаку (1839–1914) і К. Климовичу (1835–1881). У листі та статті висловлена думка про корисність засвоєння російської мови всіма слов'янськими народами, але переважно для їхньої літературної діяльності. При цьому автор наголошує на шкідливості так званого панславізму, за яким криється «желание присоединить других славян к России политически, хотя бы насиліем и обманом, и составит из них одно единовластное государственное тело». На думку Костомарова, необхідно, щоб уведення російської мови між іншими слов'янами не мало жодних потенцій

на переслідування і знищення інших слов'янських мов, щоб ревнителі поширення російської мови між слов'янськими народами «не примешивали отнюдь к этому политических грез о расширении пределов Российской империи на счет Австрийских владений» [див. «Объяснение»] (IX) («По поводу нападок петерб. корреспондента “Мос. ведомостей” за изложенные в письме к редакторам Славянской Зари мысли по вопросу о распространении русского языка между славянами»).

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

Іван Павлович (1919–1984) — український історик, представник української закордонної незалежної історіографії, організатор наукового життя в діаспорі, автор понад 200 праць з історії української суспільно-політичної думки, історіографії, історіософії, теорії історичного пізнання, зокрема робіт, присвячених М. Драгоманову, О. Назаруку, В. Липинському, виконаних переважно у формі історичних есе. Народився у Відні (Австрія) у родині політика й адвоката Павла Лисяка і видатного громадсько-політичного діяча та педагога Мілени Рудницької. Навчався в університетах Львова, Берліна, Праги (1937–1945). Закінчив Інститут міжнародних досліджень у Женеві (1951) і Колумбійський університет (США, 1953). Професор Ла-Сальського коледжу у Філадельфії, Американського університету у Вашингтоні (1956–1971), Альбертського університету в

І. П. Лисяк-Рудницький

Едмонтоні (1971—1984). У працях з історії української політичної думки XIX ст. Л.-Р. розглядає *Костомарова* як фундатора «народницької школи» (див. *Народницький напрям*) в українській історіографії, а також як політичного мислителя народницької епохи періоду *романтизму* (40-ві роки XIX ст.), ідеолога і теоретика народництва в *Україні*. На думку Л.-Р., справу національного і соціального визволення українського народу Костомаров пов'язував з перебудовою Росії на демократичній та федералістській основі (див. *Федералізм, Федерація*), що пояснювалося значним впливом романтичного *панславізму* на ідеологію кирило-мефодіївців (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Л.-Р. позитивно оцінював деякі роботи Костомарова: «*Україна*» («*Письмо к издателю "Колокола"*»), «*Две русские народности*», вбачаючи в них «апологію українського історичного процесу від Москви і Польщі», а також ідейні засади зародження *українського месіанізму*. На відміну від більшості представників української закордонної історіографії, Л.-Р. негативно ставився до ідеї «етнічного антагонізму», яку виводили з праць Костомарова. Підкреслював, що на ранніх стадіях українського національного відродження Костомаров, як і чимало інших інтелектуалів, сполучав український патріотизм з ідеєю великоросійської ідентифікації, а отже, не сприймав українсько-російські відносини як непримиренний етнічний антагонізм. Водночас Л.-Р. наголошував на ідеалізації масових народних рухів, романтизації життя й побуту народу у творчій спадщині Костомарова. Аналізуючи статтю Костомарова «*Иудеям*» (1862) у контексті українсько-єврейських відносин у XIX ст., Л.-Р. зазначав, що, виступаючи проти всіляких переслідувань та утисків євреїв, її автор у за-

палі полеміки висунув спірні твердження, звинувачуючи євреїв у клановості, у повній байдужості до долі й добробуту країни, в якій вони проживають, у використанні безпорадності, неуцтва та неосвіченості сільських низів з огляду на власні інтереси. Згідно з Л.-Р. саме ці суб'єктивні емоції не дозволили Костомарову адекватно висвітлити і пояснити причини українсько-єврейських конфліктів.

Тв.: *Між історією і політикою*: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен, 1973; *Роль України в новітній історії // Сучасність. 1961—1985; Вибране* [Мюнхен]. 1987; *Історичні есе: У 2 т. К., 1994. Т. 1—2.*

Літ.: І. Лисяк-Рудницький // Бюл. Канад. ін-ту українознавчих студій (Едмонтон). 1984. Т. 8, № 2; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Тарнавський О.* Іван Лисяк-Рудницький — людина дисципліни думки // Укр. історик. 1986. № 3/4; *Грицак Я.* Іван Лисяк-Рудницький: (Нарис інтелектуальної біографії) // Сучасність. 1994. № 11; *Його ж.* «...Холодну війну розхолодити...»: (З історії спроб нав'язання контактів між українськими інтелектуалами зі США та УРСР у 1965—1971 рр.) // 36. наук. праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

ЛИТВА — Велике князівство Литовське, відоме також як *Литовсько-Руська держава* (тепер Литовська Республіка, держава на північному заході Європи, на узбережжі Балтійського моря). *Костомаров* зазначав в «*Автобіографії*», що його предок «сын боярский Самсон Мартынович Костомаров, служивший в опричнине, убежал из Московского Государства в Литву, и был принят ласково Сигизмундом Августом и наделен поместьем». Л. часто згадується у творах Костомарова, зокрема присвячених історії утворення

Польсько-Литовської держави, в етнографічних нотатках, де звертається увага на становище українського народу у складі Л. Костомаров під час поїздок за кордон у 1862 і 1867 рр. (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*), бував у Л., відвідував Вільно й інші міста, де познайомився з членами Віленської археографічної комісії та деякими видатними особистостями того часу (див. *Киркор А.-Г., Малиновський М. Я., Тишкевич Є. П.*).

Літ.: Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА — див. *Литва*.

ЛІВАДІЯ — за життя *Костомарова* маєток у Таврійській губернії на Південному березі *Криму* поряд з *Ялтою* (тепер селище міського типу в Автономній Республіці Крим у складі *України*). Костомаров відвідав Л. у 1852 р. під час другої поїздки до Криму. Як повідомляється в його *«Автобіографії»*, Л. належала тоді графу Северину Потоцькому. Його палац був улаштований і прикрашений в античному, грецькому стилі. Перед ганком палацу розбито квітник, надзвичайно витончений і багатий рослинами.

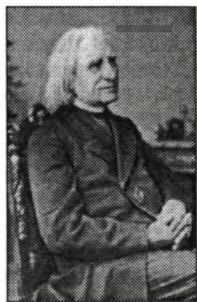
Літ.: *Ливанов Ф. В.* Путеводитель по Крыму. М., 1875; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ЛИВОНСКАЯ ВОЙНА» — історичне дослідження *Костомарова*. Вперше надруковане в журналі *«Библиотека для чтения»* (1864. № 1—3). Окремі відбитки — в тому самому році (СПб., 105 с.). Увійшло пізніше до III т. *«Исторических монографий»* (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1867) та III т. *«Исторических монографий»* (видан-

ня М. Вольфа, СПб., 1880), а також до *«Собрания сочинений Н. И. Костомарова»* (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1903. Кн. 1, т. 3) і до книжки *«Бунт Стеньки Разина»* (М., 1994) із серії *«Актуальная история России»*. Цей твір написано на основі рідкісних закордонних і вітчизняних джерел. Автор користувався «разными рукописными летописцами и хронографами», що були в *Археографічній комісії*, та багатьма іншими матеріалами (*«Сказание князя Курбского»* тощо). На їхній основі висвітлюється напад царя Івана Васильовича Грозного на Лівонію і падіння Лівонського ордена. На думку Костомарова, «в племенном вопросе ливонская история кончена тем, чем начата: славяне завладели туземцами: немцы отняли их у славян; теперь опять немцы сами отдавали край славянам. Одни коренные хозяева страны и теперь, как и прежде, были безгласны и должны были покорно нести ту судьбу, которую положат им на шею другие».

Літ.: *Форстен Г. В.* Балтийский вопрос в XVI и XVII ст. (1544—1643). СПб., 1893. Т. 1: Борьба из-за Ливонии.

ЛІСТ Ференц (Франц; 1811—1886) — угорський композитор, піаніст, диригент, педагог, музичний та громадський діяч. Народився у місті Добор'яні (Угорщина). Навчався музики у свого батька, потім — у Відні в австрійського композитора Карла Черні (1791—1857). З 1823 р. — в Парижі. Як піаніст виступав з дев'яти років. Л. — один з основоположників угорської національної музичної школи. Автор понад 1200 всесвітньо відомих музичних творів для фортепіано, мес, ораторій, пісень, симфоній, органної музики тощо. Поставив у Парижі оперу *«Дон Санчо»*, був придворним диригентом у Веймарі. На українські теми написав дві п'єси для фортепіано — *«Ук-*

Ф. Ліст

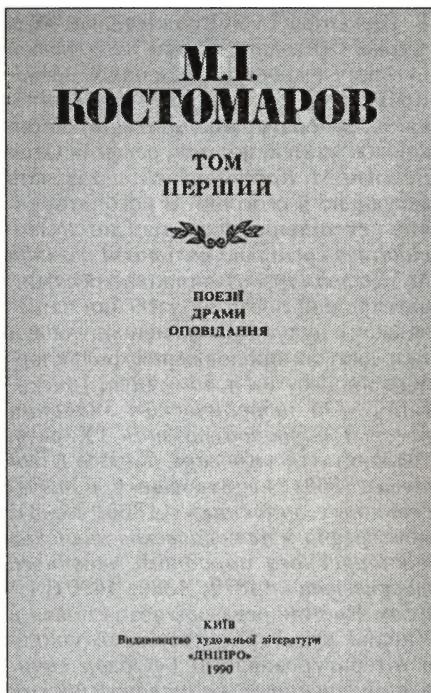
райську баладу» та «Скаргу». Багато подорожував Європою, в 1842, 1843 та 1847 рр. гастролював у Російській імперії, виступав з концертами в Україні, зокрема на початку 1847 р. — у Києві в актовому залі *Київського імператорського університету Св. Володимира*. Виконував аранжовані твори Л. ван Бетховена, Ф.-П. Шуберта, В.-Р. Вагнера та ін. Його концерти, імовірно, відвідував геніальний поет Т. Шевченко, який двічі згадував Л. у повісті «Музикант». Перекладені Л. для фортепіано п'єси Ф.-П. Шуберта любив слухати Костомаров. Він зі своєю нареченою А. Крагельською, обдарованою музикальними здібностями, був на виступі Л. в Київському університеті Св. Володимира. Тоді Л. усадовив А. Крагельську за рояль, нібито для гри в чотири руки, і сказав їй французькою: «Стежете за моєю грою — це урок для Вас на пам'ять про мене». Л. також побував у А. Крагельської вдома, запропонував улаштувати Аліну до Віденської консерваторії. Під час поїздки Україною Л. відвідав Житомир, Немирів, Бердичів, Кременець, Львів, Одесу та інші міста. У 1861 р. він оселився у Римі, прийняв сан абата, але й далі гастролював з концертами. Від 1869 р. і до кінця життя мешкав у Веймарі, звідки часто наїздив до Будапешта, де завдяки його зусиллям у 1875 р. була заснована Академія музики. Помер Л. у місті Байрейті (Німеччина).

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Кузьмін* М. Ліст на Україні // Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972.

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА М. КОСТОМАРОВА — одна зі складових творчої спадщини Костомарова, що відрізняється фундаментальністю і різноманітністю. Складається з віршів, прози, драматичних творів, перекладів і записів народних пісень, спеціальних наукових досліджень, критичних, полемічних і публіцистичних статей (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*), листів, мемуарів та інших творів. В історію вітчизняної літератури Костомаров увійшов як письменник-романтик: збірки віршів «*Українські балади*» (1839), «*Вітка*» (1840), історичні п'єси. Структурною основою костомаровських поетичних творів є народна поезія, її легендарні та фантастичні сюжети й мотиви, художня символіка, ритміка, образна будова. Поезія цього автора характеризується широкою проблематикою і палітрою жанрових форм: вірші-балади на основі народних вірувань, легенди, перекази («*Стежки*», «*Посланець*», «*Мана*», «*Брат з сестрою*», «*Ластівка*»); ремінісценції на історичні теми з яскраво вираженою ліризациєю епічного начала («*Загадка. З народної казки*», «*Могила*», «*Максим Перебийніс*»). Вірші-пісні романсового характеру і стилізації під народну ліричну пісню, позначені рисами інперсональності («*Стежки*», «*Поцілунок*», «*Горлиця*», «*Голубка*»). Індивідуально-психологічний лірици властиве нарікання на життя, туга за недосяжним щастям, молодістю («*Туга*», «*Дівчина*», «*Сон*», «*Ой ішов козак, ой ішов бурлак...*», «*Зорі*»). Стилiзаціям притаманні послідовність подій, пісенні паралелізми, образна символіка. Морально-етична проблематика переплітається з гуманістичними, християнськими й просвітельськими ідеями (див. *Раціоналізм*). Громадянська лірика Костомарова перейнята мотивами боротьби з тиранією, поетизацією козацької слави *України*,

у ній звучить віра в майбутній рівноправний союз вільних слов'янських народів [(«*Діти слави, діти слави!*», «*Давнина*», «*Где ты, Новограда память нетленная?..*») див. Панславізм, Федералізм, Федерація]. Для його поетичної творчості характерна посилена увага до історичної проблематики, до виняткових драматичних ситуацій і персонажів, що іноді виступають виразниками історіософських ідей автора. Твори на історичні теми, зокрема у формі алюзій, спроектовані на проблеми сучасності («*Юпитер светлый плывет по зеленым водам киммерийским...*», «*Співець Митуса*»). Костомаров один з перших в українській поезії увів гекзаметр («*Эллада*»); особливостями вірша цього автора стали багатство ритміки, відсутність регулярної строфіки. Для його громадянської лірики характерні ораторсько-публіцистичні інтонації, риторичні засоби красномовства. Костомаров — автор історичних трагедій «*Сава Чалый*» (1838), «*Переяславська ніч*» (1841), які піднімаються над традиційними для української драматургії того часу етнографічно-побутовими ситуаціями і характерами, вирізняються новизною проблематики, поглибленим психологізмом. Романтичні драми «*Кремуций Корд*» (1849), «*Эллины Тавриды*». *Историческая драма в пяти действиях*» (1883) та інші позначені тираноборчими мотивами. Костомаров відомий і як прозаїк: повісті «*Сорок лет. Народная малороссийская легенда*» (1840, потім видавалася в опрацюванні Л. Толстого), «*Сын. Рассказ из времени XVII века*» (1865; з часів повстання С. Разіна), історична хроніка «*Кудеяр. Историческая хроника в трех книгах*» (1875; з часів І. Грозного), «*Холуй. Эпизод из историческо-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия*» (1878), «*Черниговка. Быль второй половины*

М. І. Костомаров. Твори в двох томах.
К., 1990. Т. 1. Титульна сторінка

XVII века» (1881; з українського життя XVII—XVIII ст.), «*Казка про дівку Семилітку*» (1840; опублікована в 1860 р.), казки «*Торба*» і «*Лови*» (обидві — 1843 р.). У 1886 р. в С.-Петербурзі був опублікований збірник його прозаїчних творів «*Рассказы И. Богучарова (Николая Костомарова)*». Цю прозу вирізняє докладність і достовірність у зображенні звичаїв, побуту, історичних реалій, у ній засуджуються кріпосництво, самодержавний деспотизм і сваволя поміщиків, зловживання правлячої бюрократії Російської імперії. Костомарову належать талановиті переклади з «*Краледворського рукопису*» («*Олень*», «*Турнія*»), окремих творів Дж. Байрона,

В. Шекспіра (з «Отелло»), пам'яток чеської («Ягода», «Рожа») і польської («Панич і дівчина») народної поезії. Костомаров — один з перших вітчизняних літературних критиків, автор книжок, статей, нотаток, рецензій (див. *Рецензії М. Костомарова*), що звучать актуально й сьогодні. З його історичних і суспільних поглядів (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*) впливає розуміння народної поезії як утілення національного духу, а також індивідуальної творчості як продовження фольклорного процесу на новому рівні [дисертація «Об историческом значении русской народной поэзии» (Харків, 1843); стаття «Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860», надрукована в «Отечественных записках» (1860. № 3); монографія «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» (1872, 1880, 1890)]. З ім'ям Костомарова пов'язана поява в Україні культурно-історичної школи в літературознавстві [«Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» (Харків, 1843)]. Він приділяв багато уваги проблемам самобутності слов'янських літератур, зокрема української, її народності, історичному підході до літературних явищ минулого, сприяв розробці принципів реалістичного зображення, з'ясуванню ідейно-естетичних функцій комічного в літературі й інших аспектів на прикладі творчості Г. Сковороди, І. Котляревського, М. Гоголя та ін. («Слово о Сковороде», 1861; «Малорусская литература», 1971). Костомаров досконало знав і високо цінував творчість російських письменників, шанобливо ставився до О. Пушкіна, але вершиною реалістичного мистецтва, народності вважав творчість Т. Шевченка, підкреслюючи його загальнослов'янське, світове значення. У розвідках «Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860» (1860),

«Воспоминание о двух малярах» (1861), «Воспоминаниях о Т. Г. Шевченко», у празькому виданні «Кобзаря» (1876) та інших творах він визначав спадщину Т. Шевченка як всенародний скорб і наголошував, що головною для цього поета була ідея звільнення народу від соціального і національного утиску. Один з перших Костомаров зробив критичний огляд художніх і публіцистичних творів П. Куліша («П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность», 1883). У численних науково-публіцистичних і полемічних творах («Правда москвичам о Руси», 1861; «Мысли южнорусса. I. О преподавании на южнорусском языке», 1862; «О преподавании на народном языке в Южной Руси», 1863; «Правы ли наши обвинители?», 1863, опубліковано в 1990 р.; «Малорусское слово», 1881; «Украинофильство», 1881) він обстоював історичне право слов'янських мов і літератур, насамперед української мови і літератури, на самобутній розвиток. Проте в період репресивних 70–80-х років ХІХ ст. тяжів до слов'янофільської концепції літератури для «домашнього вжитку» (див. *Слов'янофільство і західництво*). Попри певну непослідовність у літературних поглядах, Костомаров написав цикл праць, лишив кілька варіантів автобіографічних творів та унікальні епістолярні матеріали (див. *Епістолярна спадщина М. Костомарова*), виписки, зібрання пам'яток народної творчості і т. ін., що є унікальною літературною спадщиною, в якій вітчизняна культура нерозривно пов'язана зі слов'янською і світовою цивілізацією. Його творча, зокрема літературна, спадщина набула популярності й визнання не лише в Україні і Росії, а й у країнах Західної Європи та за її межами: 150-річчя від дня народження Костомарова за рішенням ЮНЕСКО широко відзначалося в усьому світі

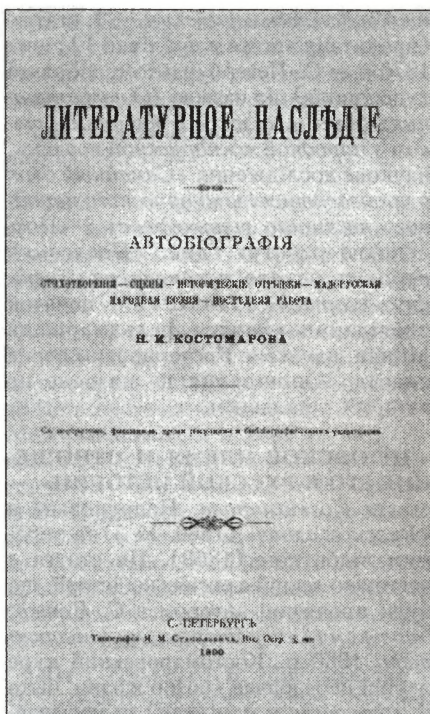

(див. *Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова*).

Літ.: Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; **Тарновський Л. Ф.** Літературна діяльність Н. И. Костомарова: Тез. на соиск. ученої степені канд. філол. наук. Л., 1948; **Шаблійовський Є.** Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. К., 1967. Т. 1; **Попов П. М. М.** Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; **Яценко М. Т.** Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст. К., 1979; **Пінчук Ю. А.** Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984; **Яценко М. Т.** Микола Костомаров (1817—1885) // Історія української літературної критики. К., 1988; **Смільяńska В. Л.** Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. К., 1990. Т. 1; **Пінчук Ю. А.** Микола Іванович Костомаров. К., 1992; **Яценко М. Т.** Костомаров Микола Іванович // Українська літературна енциклопедія. К., 1995. Т. 3 [Вид. не завершено]; **Ковальчук О.** Міфопоетичне начало в історіософській концепції М. Костомарова (до методології дослідження романтичного типу мислення) // Наук. зап.: 36. праць молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ К., 1999. Т. 3; **Козачок Я. В.** Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; **Пінчук Ю.** З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2.

«ЛИТЕРАТУРНЫЙ ФОНД» — див. *Товариство для допомоги нужденним літераторам і вченим («Літературний фонд»)*.

«ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ Н. И. КОСТОМАРОВА» — посмертне видання

Литературное наследие. СПб., 1890.
Титульна сторінка

творів *Костомарова*, укладене з мемуарів, літературно-художніх і наукових творів. Випущене друкарнею *М. Стасюлевича* (СПб., 1890). На титулі: «Литературное наследие. Автобиография. Стихотворения — сцены — исторические отрывки — малорусская народная поэзия — последняя работа. Н. И. Костомарова. С портретом, факсимиле, тремя рисунками и библиографическим указателем». Видання містить «Автобиографию» (скорочену), вісім віршів, написаних у 1841—1880 рр. під псевдонімом Ієремія Галка, «Украинские сцены из 1649 года», вірш, написаний у Криму в 1852 р. («Юпитер светлый плывет по зеле-

ним водам киммерийским...»), статтю (прочитану автором публічно 12 січня 1876 р. у С.-Петербурзькому зібранні художників) під назвою «О воспоминаниях борьбы козаков с мусульманством в народной южнорусской поэзии», наукове дослідження «Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества» і «Последнюю работу» (див. «Последняя работа: начало рассказа из жизни фельдмаршала Миниха») — початок оповідання з життя фельдмаршала Мініха, написане Костомаровим перед смертю. Оповідання це назване не автором, а видавцем.

«ЛИТОВСКОЕ ПЛЕМЯ И ОТНОШЕНИЕ ЕГО К РУССКОЙ ИСТОРИИ» — стаття Костомарова. Надрукована в «Русском слове» (1860. № 5) та окремим відбитком (1860). Ця стаття є частиною лекцій з російської історії, що були прочитані автором в С.-Петербурзькому імператорському університеті 1860 р. Костомаровський курс лекцій передбачав «обзор жизни, быта и отношения к нам всех так называемых инородцев». Огляд починається «історико-етнографічною подорожжю» литовського племені із заходу. Восьмий розділ цієї статті увійшов під назвою «Литовская народная поэзия» до III т. «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1867) та до III т. «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб.; М., 1880), а також до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 3).

«ЛИЧНОСТИ СМУТНОГО ВРЕМЕНИ. МИХАИЛ СКОПИН-ШУЙСКИЙ, ПОЖАРСКИЙ, МИНИН, СУСАНИН» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Вестник Европы» (1871. № 6). Увійшла до XIII т.

«Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1881), до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 5, т. 13), а також до книжки «Земские соборы» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Костомаров досліджував історію початку XVII ст. та її особистостей упродовж більшої частини свого творчого життя. На його думку, у вітчизняній історії епоха початку XVII ст. — це справді велика епоха, але особи, що діяли в цю славнозвісну і тяжку добу, оповиті славою і втілилися для нас у такі образи, які за суворого і тверезого дослідження виявляться, швидше, «произведениями нашего воображения, чем исторического изучения былой действительности». У статті автор розмірковує про роль окреслених у її назві осіб, вважаючи, що вони постають з такими нечіткими рисами, що не дозволяють історика зрозуміти і достеменно з'ясувати їхні характери. Позиція Костомарова в цьому питанні не була послідовною, але створені ним праці становлять наукову цінність через використання в них рідкісних джерел, насамперед польських.

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ЛИЧНОСТЬ ЦАРЯ ИВАНА ВАСИЛЬЕВИЧА ГРОЗНОГО» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Вестник Европы» (1871. № 10). Увійшла до XIII т. «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1881) і «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 5, т. 13). Була опублікована в серії «Российский летописец» (М., 1988), а також у виданні «Исторические монографии и исследования: В двух книгах» (М., 1989). Надрукована також

у книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Написана у зв'язку з промовою, виголошеною професором С.-Петербурзького імператорського університету К. Бестужевим-Рюміним на засіданні Слов'янського добровільного комітету [надрукована в «Заре» (1871. № 3) під назвою «Несколько слов по поводу поэтического воспроизведения характера Иоанна Грозного»]. На думку Костомарова, поважний петербурзький професор підніс царя Івана до небес як велику людину, але «следует строго отличать великое от крупного». Характеризуючи особистість царя Івана Васильовича, Костомаров, за його власним визнанням, не сказав нічого нового, а намагався тільки «развить и защититъ сложившееся под пером Карамзина и господствовавшее у нас мнение о сумасбродном тиране, которого новейшие историки, постепенно поднимая, дотянули уже до того, что указывают в нем идеал не только для Руси, но для целого славянского племени».

Літ.: Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

«ЛОВИ» — прозовий твір Костомарова за мотивами народної казки, написаний українською мовою. Надрукований в українському літературному збірнику «Молодик» (Х., 1843), що видавався І. Бецьким.

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЛОПАНЬ — річка (тепер у Белгородській області Російської Федерації та Харківській області України). Костомаров бував на Л., особливо часто в 1837 р., коли відвідував І. Срезневського, який жив тоді за цією річкою, в будинку, що став для гостя улюбленим місцем відпочинку й обміну думками. Костомаровська остання квар-

тира в Харкові також була за Л., у будинку, як зазначено в його «Автобиографии», вдови священника, неподалік від церкви Благовіщення.

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЛУБНИ — за часів Костомарова повітове місто (тепер районний центр Полтавської області України). Вперше згадується в Іпатіївському літопису близько 1107 р. З другої половини XVI ст. Л. належали Вишневецьким. У 1658—1781 рр. Л. — центр Лубенського полку. З 1782 р. — повітове місто Київського намісництва, з 1797 р. — Малоросійської, а з 1802 р. — Полтавської губернії. Костомаров завітав до Л., коли в серпні 1883 р. разом із В. Горленком здійснив подорож із Дідовців до цього міста й Переяслава. Тоді, відпочивши на заїзному дворі в Л., він відвідав Мгарський монастир і милувався тамтешніми дубами, грабами та ясеними.

Літ.: Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киев. старина. 1886. № 1.

ЛУГАНО — місто у Швейцарії. Костомаров відвідав Л. в 1857 р. під час першої поїздки за кордон (див. Подорожі М. Костомарова за кордон). Звідси він поплив озером Лаго-Маджоре до Італії. Його вразила вода озера. Як зазначено в «Автобиографии», вона так світилася блакитним полиском, що він був помітний навіть у склянці, коли зачерпнути цієї води.

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ЛУИ ПЕТРОВИЧ» — стаття Костомарова. Надрукована в журналі «Древняя и новая Россия» (1879. № 2). Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Належить до

циклу його досліджень про самозванців, над яким він працював майже все своє творче життя. Луї Петрович — самозванець, що видавав себе за сина царевича Олексія Петровича.

Літ.: Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989.

ЛУНІН Михайло Михайлович (1809 — 1844) — історик. Народився у купецькій сім'ї. Закінчив Дерптський університет (1828), де 1832 р. захистив докторську дисертацію з філософії. Потім продовжив освіту в навчальних закладах Німеччини. Після її завершення з 1835 р. викладав світову історію на філологічному факультеті *Харківського університету*, був його професором. Прихильник філософії Г.-В.-Ф. Гегеля. Як людина з європейською освітою, здатний був дивитися на проблеми ширше за інших учених. Вирізнявся талановитістю, глибокими знаннями та хистом до слова. Курс історії, який він читав, характеризувався багатством змісту і критичним напрямом — Л. умів привернути увагу слухачів. Своїми лекціями справляв настільки значний вплив на студентів, що в духовному житті деяких з них викликав справжній переворот, зокрема у *Костомарова*, котрий згадував, що завдяки цим лекціям він полюбив історію понад усе. Л. автор низки праць з історії Риму, історіографії Сходу тощо, які публікував у часописах «*Московитянин*», «*Журнал Министерства народного просвещения*». У біографічному нарисі Костомарова (1860) зазначається, що «если бы не было в университете Лунина, то время, проведенное в звании студента, надобно было бы считать потерянным» (*Русская старина*. 1891. № 3). Л. був один з небагатьох, хто високо оцінив наукове значення дисертації Костомарова. В. Семеvський писав: «Лунин, лучший из преподавателей филологического факультета,

доказывал, что “в диссертации Костомарова проводится настоящий взгляд на историю»». Згадуючи 1843 р., Костомаров зазначав у мемуарах: «Диссертация моя была рассмотрена, одобрена и зимою напечатана. По ее поводу я сошелся с профессором Луниным: хотя прежде я часто слушал его на лекциях и глубоко уважал, но домашним образом не был с ним знаком. Теперь меня свело с ним то, что моя диссертация ему особенно понравилась и он вполне сочувствовал моей мысли о введении народного элемента в науку истории». Л. похований у *Києві* на Старокіївському кладовищі.

Літ.: Николай Иванович Костомаров в 1817 — 1860 гг. // Рус. худож. листок. 1860. № 20; *Семевский В. И.* Николай Иванович Костомаров. 1817 — 1885 // Рус. старина. 1886. № 1; *Грушевский А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905)*. Харьков, 1908; *Мяковский В.* Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; *Пинчук Ю. А.* Николай Иванович Костомаров как историк // Н. И. Костомаров. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992; *Стельях С. П.* Исторична думка в Україні XIX — початку XX ст. К., 1997; *Його ж.* Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX ст.). К., 2005.

ЛУЦЬК — за часів *Костомарова* повітове місто Волинської губернії на річці Стирі (тепер центр Волинської області *України*). Згадується близько 1085 р. в Іпатіївському літопису. У XI—XII ст. — у складі Київської Русі, у XIII—XIV ст. — Галицько-Волинського князівства. У 40-ві роки XIV ст. Л. приєднаний до *Литви*. З 1563 р. Л. — центр Волинського воєводства *Речі Посполитої*, з 1795 р. — повітове місто Волинського намісництва, з 1797 р. — Волинської губернії у скла-

ді Російської імперії. Л. часто згадується у творах Костомарова. У виданому в Саратові 1859 р. «*Малорусском литературном сборнике*» вміщені пісні, зібрані ним під час подорожей у 1844—1845 рр. Волиню. Серед них, як зазначається в коментарях, є такі, в яких змінено місця подій. Так, у пісні про Бондарівну, на думку Костомарова, місце події — не Богуслав, а Л. У творах Костомарова повідомляється, що в 1702 р. в Л. шляхта стратила, завдавши мученицької смерті, українського громадського діяча і письменника Д. Братковського, та багато інших фактів.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Луцьк* (Нарис історії міста). К., 1959; *Вільний В. М.* Луцьк. К., 1966.

ЛЮБЕК — за часів *Костомарова* вільне місто у складі Германського союзу (пізніше — Германської імперії) неподалік від Балтійського моря (тепер місто у Федеративній Республіці Німеччини). Костомаров відвідав Л. у 1857 р. (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*), там оглянув ратушу, патрональний храм, побудований у грецькому стилі, й інші визначні пам'ятки. Він зазначив в «*Автобіографії*»: «Первое, что поражает путешественника в Любеке, это средневековый характер постройки многих из его домов, из которых иные сооружены в XIII и даже XII веке и остались до сих пор без значительных перестроек».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЛЮБЛЯНА — місто, у 1813—1918 рр. — адміністративний центр Іллірійських провінцій у складі Австрійської, з 1867 р. — Австро-Угорської імперії (тепер столиця республіки Словенія). Костомаров у 1857 р. здійснив першу подорож за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*) і тоді відвідав Л., оглянувши визначні пам'ятки й у книжковій лавці купив кілька брошур, написаних місцевим слов'янським наріччям. В «*Автобіографії*» він зазначив, що все відгукувалося тут німеччиною, але коли забрів на ринок, там почув, хоча й майже незнайому, та все ж таки не цілком чужу йому слов'янську говірку.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЛЮЦЕРН — за часів *Костомарова* місто в Центральній Швейцарії на північному березі Фірвальдштетського озера (тепер адміністративний центр однойменного кантону у Швейцарії). Костомаров під час першої закордонної поїздки (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*) у 1857 р. побував у Л., оглянувши визначні пам'ятки цього міста, зокрема й місця, пов'язані з ім'ям легендарного народного героя Швейцарії Вільгельма Телля.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«**М. П. ПОГОДИНУ**» — лист *Костомарова*. Вперше опублікований в газеті «*Санкт-Петербургские ведомости*» (1860. № 60). Передрукований в газеті «*Северная пчела*» (1860. № 63) і, з деякими скороченнями, в часопису «*Современник*» (1860. № 3). Опублікований також у книжці «*Русские инородцы*» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». «М. П. П.» написаний 11 березня 1860 р. з приводу відгук-заперечення академіка М. *Погодіна* на теорію Костомарова про прихід перших руських князів з Литовської Русі, викладену в статті «*Начало Руси*». Завершуючи своє заперечення, М. Погодін запропонував Костомарову «публичное рассуждение в университете» з цього питання, на що Костомаров дав згоду (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним*). В його листі зазначалося: «Я принимаю вызов М. П. Погодина с полным уважением как к науке, так и к почтенному ее ветерану, считаю это предложение высокою для себя честью и объявляю М. П. Погодину, что он найдет меня, с оружием в руках, везде и всегда, куда только назначит явиться».

Літ.: *Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым // Современник. 1860. № 3.*

«**М. П. ПОГОДИНУ. ОТВЕТ НА ЗАМЕЧАНИЕ ЕГО НА МОЮ СТАТЬЮ “КУ-**

ЛИКОВСКАЯ БИТВА”, НАПЕЧАТАННОЕ В № 4 “ДНЯ”» — полемічна стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в газеті «*Голос*» (1864. № 32). Увійшла до видання «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Написана з приводу зауважень академіка М. *Погодіна* до опублікованої в «*Приложении к месяцеслову на 1864 год*» статті Костомарова «*Куликовская битва*», в якій було висвітлено деякі риси особистості Дмитрія Донського, що суперечили сформованій про нього думці. У відповіді М. Погодіну Костомаров, зокрема, писав: «Во всяком случае, Вы несправедливо обвиняете меня, будто я сердит на Дмитрия за то, что он возвысил Москву. Я не могу так ребячески обращаться с историей, чтобы сердиться на исторические лица. Кажется, что, по крайней мере, при описании таких отдаленных событий, как Куликовская битва, авторы должны быть изъяты от подозрений в неблагонамеренности своих взглядов... Иначе невозможно заниматься историей».

Літ.: *Грушевський М. З публіцистичних писань М. І. Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.*

«**М. П. ПОГОДИНУ (ПО ПОВОДУ ЕГО ОТВЕТА НА ОТВЕТ О «КУЛИ-**

КОВСКОЙ БИТВЕ») — полемічна стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в газеті «Голос» (1864. № 62) під заголовком «Переписка гг. Погодина и Костомарова» в такій послідовності: спершу лист М. *Погодіна*, а потім — *Костомарова*. Підписано: М. Костомаров, дата: лютого 19-го. Увійшла до видання «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). У цій статті Костомаров розглядає відповідь академіка М. *Погодіна* з власне наукового боку, а також з публіцистичного, зокрема спростовує адресоване йому звинувачення у відсутності патріотизму та лояльності до *Москви* як столиці Російської держави. Відповідаючи на порушені М. *Погодіним* питання, він подає свою оцінку Дмитрія Донського і розмірковує над призначенням історика: «Историк есть вместе и гражданин своего отечества; его труды могут принести тогда только гражданскую пользу, когда они будут иметь целью не потачку национальной гордости и предубеждениям, а строгую, неумолимую истину, как бы она не казалась горькою для патристических чувствований, которые нередко соединяются с застарелыми предубеждениями национального чванства».

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань М. І. Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«МАЗЕПА» — драматичний твір *Костомарова*. Написаний українською мовою не пізніше березня 1847 р., ще до арешту автора за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Рукопис драми, за повідомленням українського поета і видавця О. *Корсуна*, згорів 28 січня 1863 р. під час пожежі у маєтку Корсунів. Збереглися лише деякі фрагменти цього твору в

російському перекладі самого О. Корсуна.

Літ.: *Корсун А. Н. И.* Костомаров // Рус. арх. 1890. № 3.

«МАЗЕПА. ІСТОРИЧЕСКАЯ МОНОГРАФИЯ» — студія *Костомарова*. Вперше надрукована у часопису «Русская мысль» (1882. № 1—5, 8—12); вийшла також окремим виданням редакції «Русская мысль» (М., 1882). Згодом разом з дослідженням автора «*Мазепинцы*» була опублікована у XVI томі «Исторических монографий» (видання М. *Стасюлевича*, СПб., 1885), у серії «Руська історична бібліотека» (Л., 1895—1896) і в «Собрании сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1905. Кн. 6, т. 16). Потім неодноразово перевидавалася, зокрема наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. у Києві («Український історичний журнал». 1988. № 8—12; 1989. № 1—2, 4—9, 11; 1990. № 1, 3—6) і в Москві (видавництва «Республика», 1992; «Тerra-Книжный клуб», 2004), а також публікувалася у перекладах шведською, французькою та іншими мовами. У середині 90-х років XX ст. твір поміщено у книжці «Руина; Мазепа; Мазепинцы: Исторические монографии и исследования» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». За оцінкою фахівців, ця монографія Костомарова посідає одне з почесних місць у справі створення повноцінного дослідження, присвяченого українському гетьману І. Мазепі. Вона стала першою спробою в історіографії показати Івана Мазепу не лише як історичну особистість, а й як людину своєї доби. Праця вирізняється фундаментальним змістом. Основному викладу передують характеристика джерел. Розповідь починається описом родоvodu І. Мазепи і завершується розділом про історичне значення цієї особистості. Ве-

лика увага приділяється питанням історії козацтва, торгівлі, переселень та багатьох подій періоду правління гетьмана. Тривалий час монографія залишалася найбільш повним зібранням фактичних даних про життя й діяльність І. Мазепи, що були запозичені з архівосховищ і праць попередників.

Літ.: Антонович В., Науменко В. Памяти Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 5; Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817—1885 // Рус. старина. 1886. № 1; Грушевський М. Микола Костомаров // Літературно-наук. вісн. 1910. № 5; Мазепа: Збірник: У 2 т. Варшава, 1938—1939. Т. 1—2; Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Іван Мазепа. К., 1994; Павленко С. О. Міф про Мазепу. Чернігів, 1998; Ковалевська О. Гетьман Іван Мазепа: проблема «зради» та «анафемування» в українській та російській історіографії // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 1999. Вип. 7; Сюдюков І. Воскресіння Івана Мазепи. Гетьман України очима Миколи Костомарова // День. 2000. 26 жовт.

«МАЗЕПИНЦЬ» — історичне дослідження Костомарова. Вперше надруковане в часопису «Русская мысль» (1884. № 1—4). Разом з монографією автора «Мазепа. Историческая монография» увійшло до XVI тому «Исторических монографий» (видання М. Стасюлевича, СПб., 1885) та до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1905. Кн. 6, т. 16). Згодом перевидавалося, зокрема в Києві, з примітками Ю. Пінчука («Український історичний журнал». 1990. № 8, 10—12; 1991. № 1—2). Увійшло до книжки «Руина; Мазепа; Мазепинці: Исторические монографии и исследования» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Дослідження «М.» тематично й композиційно є продов-

женням студії «Мазепа. Историческая монография». У ньому висвітлюються події та явища історії України періоду Північної війни 1700—1721 рр., а також часів російсько-турецьких війн 1710—1713 рр. і 1735—1739 рр. У контексті європейської і близькосхідної історії першої половини XVIII ст. розглядаються перипетії боротьби за державність і майбутність України. Простежуються різноманітні зовнішньополітичні орієнтації козацької старшини, сюжети, пов'язані із Запорозькою Січчю. На відміну від багатьох істориків, які торкалися теми І. Мазепи та мазепинців, Костомаров як історик-романтик (див. Романтизм) пріоритетну увагу приділяє не «зраді» І. Мазепи та його прихильників, а відтворенню людських доль, драматичним поворотам у житті визначних особистостей того часу — мазепинців.

Літ.: Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; Ковалевська О. Гетьман Іван Мазепа: проблема «зради» та «анафемування» в українській та російській історіографії // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 1999. Вип. 7.

МАЗУРОВ Микола Кузьмич (?—1851) — вітчим Аліни Леонтіївни (з 1875 р. — дружини Костомарова) і Стефанії Леонтіївни Крагельських (див. Крагельська А. Л. та Крагельська С. Л.). Служив у комісаріатській комісії (згодом інтендантство) в Києві. Надзвичайно добра людина, був знайомий з Костомаровим, який у жовтні 1846 — березні 1847 р. часто відвідував його будинок на Госпітальній вулиці на Печерську. Під час арешту Костомарова за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров) він, як повідомляється у спогадах Аліни Леонтіївни Костомарової, їздив до губернатора дізнатися про долю заарештованого, відвідав

його матір Тетяну Петрівну (див. *Костомарова Т. П.*) і повідомив їй, що сина відправлять до *С.-Петербурга*.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

МАЙКОВ Аполлон Миколайович (1821—1897) — російський поет і перекладач. Народився в *Москві* у родині відомого художника, академіка *Академії мистецтв* у *С.-Петербурзі* М. Майкова (1796—1873). Отримав початкову домашню освіту. Закінчив юридичний факультет *С.-Петербурзького імператорського університету* (1841). Служив у бібліотеці при *Рум'янцевському музеї*, а з 1852 р. — в Комітеті іноземної цензури. У 40-х роках XIX ст. дотримувався ліберальних поглядів, з 50-х років — прихильник теорії «чистого мистецтва». *Костомаров* особисто знав М., разом із Т. *Шевченком* часто зустрічався з ним у домі заступника президента Академії мистецтв Ф. *Толстого*, на літературних вечорах, організованих для допомоги недільним школам *С.-Петербурга*. У травні 1862 р. їздив у супроводі М. *Барсукова* та М. до *Новгорода* для огляду визначних історичних пам'яток міста й околиць. Тоді вони відвідали церкви св. *Василія* і св. *Софії*. Описуючи в «*Автобіографії*» події, пов'язані із замахом 1866 р. на життя імператора *Росії* Олександра II, *Костомаров* згадував, що на урочистому спектаклі в *Маріїнському театрі* М. у присутності членів найяшнішого дому читав зі сцени вірші, в яких висловлював від імені російського народу обурення на адресу злочинця, що учинив замах.

Літ.: *Барсуков Н.* Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове. СПб., 1898; *Златковский М. Л.* А. Н. Майков. СПб., 1898; *А. Н. Майков.* Его жизнь и сочинения: Сб. историко-литературных статей. М., 1911; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

МАЙНЦ — у середині XIX ст. місто на лівому березі Рейну у Великому герцогстві Гессен-Дармштадт (тепер адміністративний центр землі Рейнланд-Пфальц у Федеративній Республіці Німеччині). *Костомаров* 1857 р. здійснив першу подорож за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Тоді після відвідування *Кельна* вирушив на пароплаві Рейном до М. Пропливаючи повз мальовничі береги, він порівнював їх з берегами *Волги* та *Дніпра* і визнав, що дніпровські береги не поступаються красою рейнським. Прибувши до М., він оглянув собор, цінну пам'ятку романської архітектури X ст. і, як зазначено в «*Автобіографії*», накупивши собі на згадку рейнських видів, попрямував залізницею до *Франкфурта*, а звідти в діліжансі — до *Кіссінгена*, місця, призначеного йому для лікування.

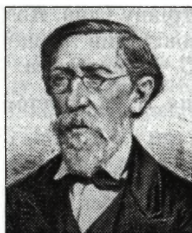
Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

МАКСИМОВ Сергій Васильович (1831—1901) — російський письменник, етнограф та мандрівник. Народився у *Парфентіївському посаді* Кологривського повіту *Костромської губернії* (тепер *Костромська область Російської Федерації*). Навчався в *Московському університеті* (1850—1851) та *Медико-хірургічній академії* у *С.-Петербурзі* (1852—1855). Почесний член *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1900). Нариси М. містять цінні етнографічні відомості, а також численні матеріали усної народної творчості. М. у 60—70-х роках XIX ст. був одним з близьких *Костомарову* людей у *С.-Петербурзі*. 9 травня 1873 р. він брав участь у вшануванні 35-річчя літературної діяльності *Костомарова* (див. «*Альбом в пам'ять тридцятипятилітньої літературної діяльності* *Николая Ивановича Костомарова*»).

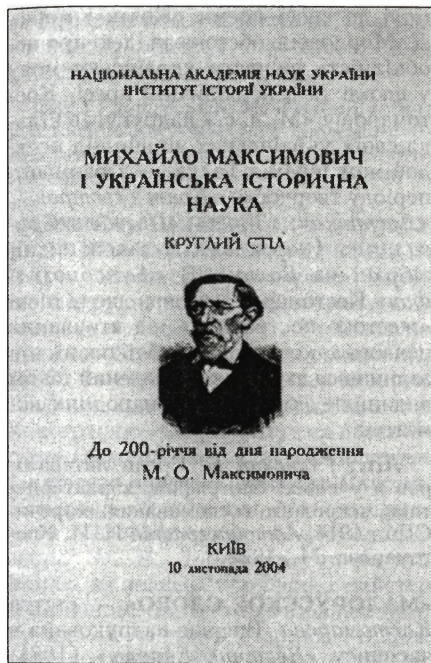
Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 3, 5—6; *Плеханов С.* Странник (К 50-летию со дня рождения С. В. Максимова) // Наш современник. 1981. № 10; *Мартынова А. А.* Бытописатель земли русской. М., 1987; *Пинчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (1804—1873) — український учений-природознавець, історик, філолог, фольклорист та етнограф, член-кореспондент *Імператорської С.-Петербургської академії наук* (1871). Народився на хуторі Тимківщина Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер село Богуславець Черкаської області, *Україна*) в сім'ї дворянина. У 1823 р. закінчив *Московський університет*. М. — перший ректор (1834—1835) і професор російської словесності *Київського імператорського університету Св. Володимира*. У 1845 р. за станом здоров'я вийшов у відставку. Жив у своєму маєтку на хуторі Михайлівій Горі поблизу села *Прохорівки*, захоплювався науковою працею. Брав участь у роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (див. *Київська археографічна комісія*). Видав збірники «Малороссийские песни» (М., 1827), «Украинские народные песни» (М., 1834) і «Сборник украинских песен» (К., 1849). Написав низку праць з проблем історії Київської Русі, українського козацтва і *Запорозької Січі*, гайдамацького руху (див. *Гайдамаки та гайдамаччина*) та ін. Був одним з ініціаторів археологічних розкопок у Києві. Зробив значний внесок у розвиток української та російської журналістики, редагував часопис «Русская беседа». *Костомаров* захопився творчістю М. у 1837 р., коли після закінчення *Харківського університету* історія стала для нього «любимим до

М. О. Максимович

страсти предметом», і він готувався, отримавши вже ступінь кандидата, здобути ступінь магістра історичних наук. У жовтні 1844 р., у свій перший приїзд до Києва, познайомився з М. особисто, а потім, вже мешкаючи в цьому місті з 1845 по 1847 р., часто з ним бачився, слав листи на хутір Михайлову Гору поблизу Прохорівки. В одному з них, від 18 березня 1847 р., Костомаров незадовго до свого одруження писав: «Я бы приехал к Вам в Прохоровку, но занят важным делом, именно я женюсь, и желал бы видеть Вас при таком многозначительном событии моей частной жизни». На думку Костомарова, М. був людиною дуже розумною і неупередженою. Бесіди з ним, зазначав він в *«Автобіографії»*, були взагалі приємні. М. належить першість у науковому розгляді монографії Костомарова *«Богдан Хмельницький»*, якій він присвятив низку статей, зокрема: «Письма о Богдане Хмельницком» (Украинец. 1859. № 1); «О приезде Богдана Хмельницкого в Киев из Замостья» (Русская беседа. 1859. № 6); «Письма о Богдане Хмельницком к Н. И. Костомарову» (Основа. 1861. № 2, 5). Вони викликали дискусію між М. та Костомаровим, який відреагував на них у пресі: «Объяснение» [I] («По поводу "Писем о Богдане Хмельницком" М. А. Максимова к М. П. Погодину, помещенных в книжке "Украинец" № 1»; Санкт-Петербургские ведомости. 1859. № 122); «Ответ г. Максимовичу» («По поводу правописания казачьих имен в сочинении о Богдане Хмельницком»; Санкт-Петербургские ведомости. 1860. № 8); «Объяснение» [V] («По поводу замечания г. Максимовича отно-

Михайло Максимович і українська історична наука. Програма круглого столу. К., 2004. Обкладинка

сительно неправильностей в сочинении о Богдане Хмельницком»; Санкт-Петербургские ведомости. 1860. № 283).

Тв.: *Собр. соч.*: В 3 т. К., 1876—1880. Т. 1—3; *У пошуках* омріяної України / Упоряд. і вступ. ст. В. Короткого. К., 2003; *Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України* / Уклад. П. Г. Маркова. К., 2004.

Літ.: *Юбилей М. А. Максимовича*. СПб., 1872; *Пономарев С. И.* М. А. Максимович. СПб., 1872; *Данилов В.* Материалы для биографии Н. И. Костомарова. К., 1907; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Марков П. Г.* Жизнь и труды М. А. Максимовича. К., 1997; *Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Украй-

ні в першій половині XIX ст. К., 1999; *Мельник Л.* «Не покину, — поки згину — мою Україну...» (до 200-ліття від дня народження М. Максимовича) // *Історичний журн.* 2004. № 8; *Пінчук Ю.* Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // *Історичний журн.* 2005. № 1.

МАЛАХІВ КУРГАН — у XIX ст. висота на південному сході від *Севастополя* (тепер у межах міста). Під час Севастопольської оборони 1854—1855 рр. була перетворена на один із найважливіших опорних пунктів. Відпочиваючи в *Криму* 1870 р., *Костомаров* побував у *Феодосії, Ялті, Алуці, Севастополі та Євпаторії*. По приїзді до Севастополя, як зазначається в його *«Автобиографии»*, найперше відвідав М. к. Там він побачив зриту землю, безліч розкиданих гілзь, окремі та братські могили, інші свідчення «недавно пронесшейся бури», які справили на нього приголомшливе враження.

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

МАЛИНОВСЬКИЙ Микола Янович (1799—1865) — польський історик. Народився на Поділлі. Початкову освіту отримав у школі в Немирові та у Віленській гімназії. Навчався у Віленському університеті. У 1860—1863 рр. співробітничав з «Виленским вестником». Працював у *Віленській археографічній комісії*. Відомий виданням пам'яток з історії Польщі та *Литви*. *Костомаров* познайомився з М. у червні 1862 р., коли їздив до *Вільни* з наміром оглянути стародавнє місто, багате на історичні пам'ятки. В *«Автобиографии»* він зазначив, що М. був дідусем років сімдесяти, з хворими очима, цілковитий кандидат на сліпоту, яка й спіткала його через кілька років. На думку Костомарова, він був

знавцем польської та литовської історії, давнього польського права і старожитностей, у своїх судженнях вирізнявся неупередженістю і тверезим поглядом на старовину.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

МАЛОРОСІЯ — див. *Україна*.

«МАЛОРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована у виданні поета-перекладача М. Гербеля «Поэзия славян» (1871) — збірнику кращих поетичних творів слов'янського світу в перекладах російських письменників. Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та збірника вибраних праць Костомарова «Слов'янська міфологія» (К., 1994). У статті автор розглядає розвиток українського літературного процесу від І. Котляревського до письменників, що гуртувалися навколо часопису «Основа» (1861—1862). На думку Костомарова, ніхто з них «не мав таланту настільки, чтобы составить эпоху в молодой литературе. Это суждение было Тарасу Григорьевичу Шевченко».

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«МАЛОРУССКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ СБОРНИК» — один із перших українських альманахів у Росії, що відіграли певну роль у розвитку українського літературного процесу. Вийшов у 1859 р. в Саратовській губернській друкарні. Видавав альманах Д. Мордовець за участю *Костомарова*. У «М. л. с.» вміщено праці Д. Мордовця, перший український переклад твору М. Гоголя «Вечір проти Івана Купала», народні пісні, казки. У перед-

мові до своєї поеми «Козак і море» Д. Мордовець обстоював ідею про необхідність вживати українську мову у школі та в періодичній пресі. Костомаров у «М. л. с.» надрукував кілька своїх українських віршів під псевдонімом Ієремія Галка — з раннього періоду творчості: «Брат з сестрою», «Ластівка», «Зірка», «Погибель Єрусалима» (переклад), а також пісні, зібрані на Волині. В «Автобіографії» Костомаров зазначав, що ці пісні «жестко постраждали» від втручання цензора і, хоча були опубліковані, він залишився вкрай незадоволений таким виданням зібраних ним народних пам'яток.

Літ.: *Глинский Б.* Среди литераторов и ученых: биографии, характеристики, некрологи, воспоминания, встречи. СПб., 1914; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«МАЛОРУССКОЕ СЛОВО» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «Вестник Европы» (1881. № 1). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928), до збірника вибраних праць Костомарова «Слов'янська міфологія» (К., 1994) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Написана у зв'язку з наміром російського уряду піддати перегляду на початку 80-х років XIX ст. законоположення про пресу, а також з огляду на перешкоди, що з 1876 р. чинилися публікації будь-яких матеріалів, пов'язаних з українством (див. *Емський акт 1876 р.*). Автор висловлює міркування, які, на його думку, належало б не залишати без уваги, переглядаючи законоположення про пресу, і сподівається, що українська мова врешті позбудеться обмежень як у пресі, так і в церковній проповіді (див. «По вопросу о малорусском сло-

ве «Современным известиям», «Еще по поводу малорусского слова "Московские ведомости"»).

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«МАРИНА МНИШЕК. (ПО ПОВОДУ КАРТИНИ ХУДОЖНИКА РЯБУШКИНА)» — нарис *Костомарова*. Вперше надрукований в *«Историческом вестнике»* (1885. № 1). Увійшов до книжки *«Самозванцы и пророки»* (М., 1997) із серії *«Актуальная история России»*. Автор нарису, який написав монографію *«Смутное время Московского Государства»*, статті *«Личности Смутного времени. Михаил Скопин-Шуйский, Пожарский, Минин, Сусанин»*, *«Кто виноват в Смутном времени? И. Е. Забелину»* та багато інших, як знавець проблеми і майстер історичного портрета висловлює думку про особистість Марини Мнішек (близько 1588/1589 — не раніше 1614), дочки польського магната Єжи Мнішека, яка одружилася із Лжедмитрієм І і коронувалася 1606 р. в *Москві*.

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

МАРКА ПОШТОВА НА ЧЕСТЬ ЮВІЛЕЮ М. І. КОСТОМАРОВА — перша поштова марка в *Україні*, надрукована глибоким друком, присвячена 175-річчю від дня народження *Костомарова*; знак оплати поштової кореспонденції, що водночас сприяє популяризації імені *Костомарова*, увічненню його пам'яті (див. *Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова*). З'явилася в продаж 16 травня 1992 р. Автор марки — художник Б. Ілюхін. У лівій частині марки оливково-коричневим кольором зображено символічні знаряддя праці знаменитого історика й письменника: гусяче перо на тлі ар-

Поштова марка, надрукована в *Україні* з нагоди ювілею М. Костомарова. 1992

куша паперу. Вгорі напис «*Україна*» (українською та англійською мовами). У правій частині поміщено портрет *Костомарова* і зазначено дати його життя (1817 — 1885). Вартість марки — 20 копійок, наклад — 2,5 мільйона примірників.

Літ.: *Каталог українських державних поштових марок* [Друкується за випуском бюл. Асоц. філателістів *України*]. К., 1992.

МАРКЕВИЧ Микола Андрійович (1804 — 1860) — український історик, етнограф, фольклорист. Народився в селі Дунайці Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер Глухівський район Сумської області, *Україна*). Освіту здобув у Благородному пансіоні при Головному педагогічному інституті в *С.-Петербурзі*. Служив у драгунському Курляндському полку спочатку юнкером, потім — поручиком. Після виходу 1824 р. у відставку більшу частину життя провів у родовому маєтку в *Україні*. М. — автор близько 200 різноманітних творів, переважно українознавчої та краєзнавчої тематики. Історія *України* була на одному з перших місць у його творчості. Вона переважно відображена в 5-томній *«Истории Малороссии»* (М., 1842 — 1843). М. приділив спеціальну увагу історії українського козацтва. *Кос-*

томаров у початковий період своєї творчості широко використовував праці М. та «Историю русов». За написання ранніх наукових студій перебував, як і М., під впливом «Истории русов», пізніше зайняв критичну позицію щодо цього твору. Критично ставився він і до «Истории Малороссии» М., де, за словами Костомарова, «всякий гетман представляется гением, почти равным Наполеону».

Літ.: *Грушевский А. Н.* А. Маркевич (из прошлого украинской литературы и историографии) // Журн. М-ва нар. просвещения. 1911. № 1; *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич. 1804—1860. Л., 1987; *Історична спадщина у світлі сучасних досліджень*: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський / За ред. В. Смолія, Ю. Пінчука. К., 1995; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996.

МАРКО ВОВЧОК — українська письменниця. Див. *Вовчок Марко*.

МАРКОВИЧ Опанас Васильович (1822—1867) — український фольклорист та етнограф. Чоловік письменниці, що друкувалася під псевдонімом *Марко Вовчок*. Народився в селі Кулажинці *Полтавської губернії* (тепер Гребінківського району Полтавської області, *Україна*). Закінчив *Київський імператорський університет Св. Володимира* (1846). За участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) був засланий 1847 р. до міста Орел під нагляд поліції. На початку 60-х років XIX ст. жив у *С.-Петербурзі*, брав участь у виданні часопису «*Основа*». З 1861 р. мешкав в Україні. М. познайомився з *Костомаровим* у Києві,

деякий час (восени 1845 р.) студентом винаймав разом з ним житло на *Хрещатику*. Пізніше вони часто зустрічалися на квартирі в М. *Гулака*, в університеті та інших місцях. Як зазначено в «*Автобіографії*» Костомарова, їхні приятельські бесіди найчастіше точилися тоді навколо ідеї слов'янської взаємності (див. *Панславізм*), і з'явилася думка створити братство, якому вирішили дати назву за іменами святих Кирила і Мефодія. Після розгрому братства їхні зустрічі припинилися, а відновилися лише 1860 р. в *С.-Петербурзі*. Костомаров убачав в М. палкого шанувальника української мови та ревного етнографа. Зібрані М. матеріали публікувалися у збірниках П. *Куліша*, В. *Антоновича*, М. *Драгоманова* та ін. Помер М. у *Чернігові*.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Коцюба А. И.* Афанасий Васильевич Маркович — выдающийся украинский фольклорист. К., 1963.

МАСАНДРА — в XIX ст. удільний маєток під *Ялтою* (тепер селище міського типу в Автономній Республіці Крим у складі *України*), приморський кліматичний курорт. *Костомаров* відвідав М. у червні 1870 р. під час поїздки до *Криму*.

Літ.: *Ливанов Ф. В.* Путеводитель по Крыму. М., 1875; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

МАЦЕЄВСЬКИЙ (Мацейовський) Вацлав-Олександр (1793—1883) — польський історик. Народився у місті Кальварії, Польща. До 1830 р. — професор римського права у *Варшаві*. У період між польськими повстаннями 1830—1831 рр. та 1863 р. — прихильник ідеї загальнослов'янської єдності. Член-кореспондент *Імператорської С.-Петербурзької академії наук*

(1856). Автор праць з історії писемності та просвітництва. М. познайомився з *Костомаровим* 1865 р. у Варшаві, про що згадується в *Костомаровській «Автобіографії»*: «В Варшаві я имел случай познакомиться с несколькими почетными учеными, между прочим с Мацеевским, добродушным стариком уже преклонных лет, но с юношеским увлечением преданным славянским древностям, которыми он так небесплодно занимался в своей жизни».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

МАЦЬКІВ Теодор Іванович (1918) — український історик, представник української зарубіжної історіографії. Народився у місті Струті Золочівського повіту в підавстрійській Галичині (тепер Золочівського району Львівської області, *Україна*). Закінчив Львівську гімназію (1938). Захистив докторську дисертацію зі славистики у Франкфуртському університеті ім. Гете (1950). Викладав слов'янські мови та історію України в Акронському університеті у Сполучених Штатах Америки. Професор Гейдельберзького університету у Федеративній Республіці Німеччині. Автор низки наукових праць, присвячених розгляду й інтерпретації історичних подій доби гетьмана І. Мазепи в західноєвропейських джерелах, а також праць з термінології української і східноєвропейської історії. У низці досліджень М. порівнює й аналізує інтерпретацію мазепинської доби й оцінку особистості І. Мазепи в українській, російській та західноєвропейській історіографії, зокрема на прикладі творів *Костомарова*. Він вважає, що *Костомаров* охарактеризував І. Мазепу як «польського пана, кар'єриста та егоїста», котрий керувався особистими інтересами й амбіціями, що докорінно відрізнялися

від інтересів українського народу. На думку М., така оцінка особистості гетьмана суперечила джерельній базі, яку *Костомаров* використовував у своїх працях, і ґрунтувалася на його історико-політичній філософії, зокрема на ідеї *федералізму* слов'янських народів (див. також *Федерація*), злитті двох російських народностей і нездатності української народності до політичного життя. Крім того, на оцінку *Костомарова*, як зазначає М., вплинуло прагнення продемонструвати царському уряду лояльність і відмежуватися від мазепинства. Незважаючи на вкрай суб'єктивну оцінку І. Мазепи у творчій спадщині *Костомарова*, М. підкреслює важливість його творів для ознайомлення російської читацької публіки з подіями української історії та для пробудження національної самосвідомості українців.

Тв.: *Ukrainian Historiography Past and Present* // *Ukrainian Quarterly*. 1984. Vol. 40, № 3; *Гетьман* Мазепа в оцінці М. Костомарова // *Укр. історик*. 1986. № 3/4; *Гетьман* Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709 / Передм. Л. Винара. Мюнхен, 1988.

Літ.: *Професорові* Теодорові Мацькові — 70 // *Укр. історик*. 1988. № 1/4; *Збірник* на пошану проф. Т. Мацьків. К., 1999.

«МАЯК» — літературно-художній журнал (сучасного просвітництва, мистецтва й освіти), який видавався щомісяця в 1840—1845 рр. у *С.-Петербурзі* за редакторства П. Корсакова, а з квітня 1844 р. — Бурачка. «М.» друкував критичні статті, прозу, вірші, переклади, зокрема українських письменників (Т. Шевченка, П. Гулака-Артемовського та ін.). Читачем та ав-

Т. І. Мацьків

тором цього журналу був *Костомаров*, який опублікував у ньому своє дослідження «О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии» (1843. № 11).

Літ.: *Литературный энциклопедический словарь* / Под ред. В. М. Кожевникова. М., 1987.

МЕЖИРІЧ — в XIX ст. містечко *Острозького повіту* Волинської губернії (тепер село Острозького району Рівненської області, *Україна*) поблизу *Острога*. Відоме з кінця XIII ст. У 1386 р. князь Вітовт підтвердив грамотою право князя Ф. Острозького на М. Наприкінці XV — на початку XVI ст. в М. споруджено замок, а також католицький монастир ордена св. Франциска. У 1605 р. М. отримав Магдебурзьке право. *Костомаров* у 1844—1845 рр. працював учителем історії у *Рівненській гімназії*, тоді здійснював подорожі історичними місцями, зокрема на Різдвяні свята в 1845 р. відвідав *Дерманський монастир*, Гошу, *Пересопницю*, М. і *Тайкури*, оглянув руїни замків, про що повідомив в «*Автобіографії*».

Літ.: *Военно-статистическое обозрение Российской империи* / Изд. при 1-м отд-нии Департамента Генерального штаба: В 17 т. СПб., 1850. Т. 11, ч. 3; *Памятная книжка Волынской губернии* на 1886 г. Житомир, 1885; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Історія міст і сіл Української РСР*: Волинська область. К., 1970.

МЕНЧИЦЬ Володимир Амвросійович (псевдонім — Господар; 1837 — близько 1915) — український письменник та етнограф. Народився у містечку Вчорайшому (тепер село Ружинського району Житомирської області, *Україна*). Навчався у семінарії та духовній академії в Києві, а також в *Імператорському С.-Петербурзькому університеті*. Захоплювався народною

медициною (лікував травами). М. був особисто знайомий з *Костомаровим*, у спогадах описав зустрічі з ним і його оточенням (П. Куліш, В. Білозерський та ін.) в період активної діяльності української громади у С.-Петербурзі й видання часопису «*Основа*» (1861—1862). Зокрема, зазначив, що Костомаров дотримувався думки про найвищу культурну місію духовенства у вітчизняній історії. Помер М. у Києві.

Літ.: *Михалевич А.* Костомаров у петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчица // *Україна*. 1925. № 3.

МЕСІАНСТВО — див. *Український месіанізм*.

МЕТЛИНСЬКИЙ Амвросій Лук'янович (псевдонім — Амвросій Могила; 1814—1870) — український поет, фольклорист, учений та видавець. Народився в селі Сари Гадяцького повіту на Полтавщині (тепер Полтавська область *України*). Закінчив *Харківський університет* (1835). Після захисту магістерської дисертації (1843) став професором російської словесності цього самого університету, а з 1849 р. — професором *Київського імператорського університету Св. Володимира*. Автор творів «Речь об истинном значении поэзии» (1843), «Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии» (1850), а також відомих літературних і фольклорних збірок «Думки й пісні та ще дещо» (1839), «Народные южнорусские песни» (1854) та ін. М. був особисто знайомий з *Костомаровим*, з яким близько зійшовся в *Харкові* 1835 р., коли жив з ним на квартирі в П. *Гулака-Артемовського*. У 1838 р. вони разом їздили до *Москви* та до матері Костомарова в *Юрасівку*. М. виявляв інтерес до творчості Костомарова, як і останній — до творів Амвросія Могили. На думку

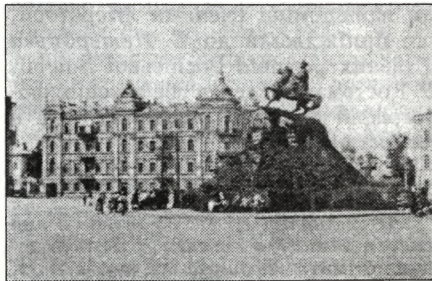
Костомарова, вірші його здавалися гарними, плавними, але творчого таланту за ним не визнавали. Костомаров приділив увагу літературному доробку М. у своєму дослідженні «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» (Молодик. Х., 1843. Вип. 3). Після від'їзду Костомарова з Харкова (1844) вони листувалися. У 1870 р., перебуваючи в Криму, Костомаров хотів бачити М., коли той уже був при смерті, але його не допустили до нього. Останні роки життя М. провів у Женеві, а потім — у Криму (Ялта), де й помер.

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Українські поети-романтики 20—40-х рр. XIX ст. К., 1968.

«МЕШАТЬ ИЛИ НЕ МЕШАТЬ УЧИТЬСЯ?» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1862. № 113). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Опублікована в книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Написана в травні 1862 р. у зв'язку з опублікуванням в «Санкт-Петербургских ведомостях» статей «Учиться или не учиться?» та «Учиться, но как?» з приводу поновлення навчання в С.-Петербурзькому імператорському університеті (припиненого владою під час студентських заворушень 1861 р.). На думку Костомарова, «едва ли не приличнее задать другой вопрос: Мешать или не мешать учиться?», на що дає конкретну відповідь. Зокрема, пише: «Мы, разумеется, придем к общеизвестной, избитой истине, что для успеха в деле просвещения, прежде всего, нужна свобода — свобода и сверху, и с боков, и снизу. Как вы ни устраивайте университет, если в нем не будет духа свободы, не будет в нем процветать наука».

Літ.: Козачок Я. В. Освіта і політика в поглядах Миколи Костомарова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Педагогіка. Т., 2000. № 9.

МИКЕШИН Михайло Йосипович (1835—1896) — російський скульптор і графік. Народився на Смоленщині. За походженням білорус. Навчався в Академії мистецтв у С.-Петербурзі (1852—1858). Працював, головним чином, над проектами пам'ятників. Автор відомих пам'ятників гетьману Б. Хмельницькому (1878—1888, Київ), адміралу П. Нахімову (1898, Севастополь) та багатьох ін. М. був у дружніх стосунках із Т. Шевченком, портрет якого виконав для «Кобзаря» (1859), з Костомаровим, що допомагало йому спеціалізуватися на створенні історичних монументів. У 1869 р. Костомаров жваво відгукнувся на публікацію в газеті «Голос» про зображення моделі пам'ятника Б. Хмельницькому, що була запропонована М., і надрукував з цього приводу есе «Несколько слов о памятнике Хмельницкому» (Новое время. 1869. № 94). Думки Костомарова, викладені в цій публікації, були враховані автором в роботі над проектом. М. і Костомаров багато зробили для увічнення пам'яті Т. Шевченка. Зокрема, у празькому виданні «Кобзаря» (1876) надрукували про нього унікальні спогади.

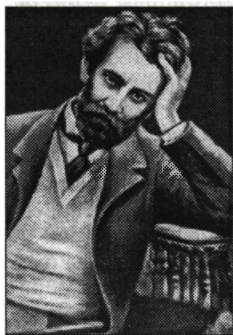
Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Скульптор М. Микешин

Тв.: *Воспоминания художника* // Неман. 1969. № 11.

Літ.: *Булгаков Ф.* Наши художники. СПб., 1889; *Пінчук Ю. А.* Постаць Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова // Укр. іст. журн. 1994. № 5.

МИКЛУХА-МАКЛАЙ (Миклухо-Маклай) Микола Миколайович (1846—1888) — український та російський

М. М. Миклуха-Маклай

природознавець і мандрівник. Походив з давнього козацького роду Миклух. Народився в селі Рождественське Боровичського повіту Новгородської губернії (тепер Новгородська область Російської Федерації). Навчався у Другій С.-Петербурзькій гімназії та в С.-Петербурзькому імператорському університеті, потім — в університетах за кордоном (*Лейпциг*, *Єна* та ін.). Автор понад 160 праць з антропології, етнографії та інших дисциплін. М.-М. особисто знав *Костомарова*, бував у нього вдома на знаменитих «вівторках» (див. «*Вівторки*» М. *Костомарова*), які відвідували найвідоміші вчені та літератори, що приїжджали до С.-Петербурга з різних регіонів Російської імперії. У *Костомарова* серед збережених фотографій друзів і сучасників була й картка М.-М.

Тв.: *Собр. соч.*: В 5 т. М.; Л., 1950—1954. Т. 1—5.

Літ.: *Анучин Д. Н.* 25-летие со дня смерти Миклухо-Маклая // *Землеведение*. М., 1913; *Люди русской науки*: В 2 т. М.; Л., 1948. Т. 1; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

МИЛЬНИКОВ (Мельников) Петро Андрійович (1785—?) — селянин, за походженням українець (малорос), мешкав у слободі *Юрасівці Острогозького повіту Воронезької губернії* (тепер Ольховатський район Воронезької області, Російська Федерація). Дід *Костомарова*, батько його матері *Тетяни Петрівни* (див. *Костомарова Т. П.*), перебував у кріпосній залежності разом зі своєю родиною (дружина *Євдокія* — російською *Авдотья*, діти *Тетяна*, *Іван* і *Наталія*) у поміщика *І. Костомарова*, який 1827 р. обвінчався з його дочкою *Тетяною*. У травні 1817 р. у них народився позашлюбний син *Микола*, що став згодом знаменитим ученим, письменником і громадським діячем.

Літ.: *Каталог* III очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Чалая Т. П.* О дате рождения и родителях Н. И. Костомарова // *Вопр. истории*. 2002. № 3.

МИНАЕВ Іван Павлович (1840—1890) — російський сходознавець-індолог. Народився у губернському місті *Тамбові* (тепер обласний центр Російської Федерації). Закінчив С.-Петербурзький імператорський університет (1861), з 1871 р. — доцент, а з 1873 р. — професор цього навчального закладу. Автор праць з індійської лінгвістики, літератури, історичної географії народів Сходу. М. був особисто знайомий з *Костомаровим*, у травні 1873 р. брав участь у вшануванні 35-річчя його літературної діяльності (див. «*Альбом в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова*»).

Літ.: *Баранников А. П.* Биография И. П. Минаева (1840—1890) // *Минаев И. П. Дневники путешествий в Индию и Бирму*. 1880 и 1885—1886. М.,

1955; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

МИРГОРОД — у XIX ст. повітове місто Полтавської губернії (тепер центр Миргородського району Полтавської області, Україна). Розташований на річці Хорол. Заснований у 1575 р. Був центром Миргородського козацького полку. Костомаров цікавився історією М., імовірно, говорив про нього в бесідах із Т. Шевченком, який відвідав знамените місто навесні, влітку й восени 1845 р., не раз згадував його у своїх творах. У 1838 р. Костомаров подорожував Полтавщиною (можливо, також і миргородським краєм), де спілкувався з народом, збирав пісні, вивчав українські традиції, звичаї та обряди.

Літ.: Аббасов А., Герасименко О. Миргород. Х., 1967; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. К., 1967.

МИРНИЙ ПАНАС — український письменник. Див. Панас Мирний.

«МЫСЛИ О ФЕДЕРАТИВНОМ НАЧАЛЕ В ДРЕВНЕЙ РУСИ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Основа» (1861. № 1). Увійшла до I тому «Історических монографій» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1863 і 1872) та «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 1). У 1993 р. була опублікована в «Українському історичному журналі» (№ 10—12), потім у книжці «Бунт Стеньки Разина» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». Стаття написана, як зазначається в «Автобиографии» Костомарова, з огляду на завдання, яке він поставив собі, готуючи курс лекцій з російської історії. Автор приділив основну увагу висвітленню принципів демократичного

федералізму (див. також *Федерация*) і суті своєї теорії, покладеної в концепцію історії України. Стрижнем концепції є модель, зумовлена реальними відносинами східнослов'янських народів, що протистояла династичній схемі розвитку східного слов'янства. Ця стаття разом зі статтею «Две русские народности» та іншими спричинили загрози для Костомарова криминального переслідування, що згодом не раз з'являлися у пресі. З цього приводу він писав: «Моя идея о том, что в удельном строе Руси лежало федеративное начало, хотя и не выработалось в прочные и законченные формы, заставляла подозревать — не думаю ли я изменять этой идеи к современности и не основываю ли на ней каких-нибудь предположений для будущего» (див. «Замечание г. Лохвицкому», «Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси»).

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Пінчук Ю. А. Дослідження про принципи демократичного федералізму // Укр. іст. журн. 1993. № 10; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«МЫСЛИ ОБ ИСТОРИИ МАЛОРОССИИ» — стаття Костомарова. Надрукована без підпису з приміткою «Сообщено из Киева» у журналі «Библиотека для чтения» (1846. № 9). У ній автор докладно розглядає українське козацтво як явище, органічно пов'язане з відповідними традиціями і соціальними умовами історичного процесу в Україні, торкається інших питань української історії, звертає увагу на значення діяльності Київської археографічної комісії. Оригінальність розвідки полягає у роз'ясненні специфіки українського історичного процесу. Історик О. Грушевський оха-

рактизував цю статтю як цікаву сторінку з життя української інтелігенції 40-х років.

Літ.: *Грушевський О.* Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.* 1907. Т. 79; *Пінчук Ю. А. М. І.* Костомаров у Києві (1844—1847 рр.) // *Укр. іст. журн.* 1992. № 5.

«МЫСЛИ СВЕТСКОГО ЧЕЛОВЕКА О КНИГЕ "СЕЛЬСКОЕ ДУХОВЕНСТВО". САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. 1859 г.» — рецензійна стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «*Отечественные записки*» (1859. № 8). Ця стаття під заголовком «По поводу мыслей светского человека о книге "Сельское духовенство"» увійшла до II тому «*Исторических монографий*» (видання *Д. Кожанчикова*, СПб., 1863 і 1872) та «*Собрания сочинений Н. И. Костомарова*» (видання «*Литературного фонда*», СПб., 1903. Кн. 1, т. 2). Поміщена в книжці «*Земские соборы*» (М., 1995) із серії «*Актуальная история России*». У ній автор торкається проблеми розвитку духу за початками християнства й інших питань. На думку Костомарова, «світська людина» належить до тих патріотів давнього доброго часу, які вбачали любов до батьківщини в тому, щоб хвалити все, що у нас, не помічати нічого поганого й надто ображатися, коли іноземці заговорять про нас неприхильно.

Літ.: *Литературное наследие Н. И. Костомарова.* СПб., 1890.

«МЫСЛИ ЮЖНОРУССА. I. О ПРЕПОДАВАНИИ НА ЮЖНОРУССКОМ ЯЗЫКЕ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «*Основа*» (1862. № 5). Увійшла до збірника «*Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*» (К., 1928), збірника вибраних праць Костомарова «*Слов'янська міфологія*» (К., 1994)

та до книжки «*Казакі*» (М., 1995) із серії «*Актуальная история России*» (публікувалася в журналі «*Київська старовина*». 1992. № 3). У статті автор доводив, що думка про вироблення норм української літературної мови так, як це робилося до 60-х років XIX ст., навряд чи здійсненна, і якщо може бути справедливим та корисним писати й друкувати українською, то єдино книжки, що мають за мету народну освіту й містять елементарні відомості про науки, які б розширювали світогляд народного розумового життя (див. «*О преподавании на народном языке в Южной Руси*», «*Ответ "Московским ведомостям"*», «*Заметка*» [I], «*Письмо к редактору*» [IV], «*г. Публицисту "Московских ведомостей"*» і «*Воскресных прибавлений к этим "Ведомостям"*»).

Літ.: *Барвінський О.* Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури // *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.* 1918. Т. 126/127; *Автобіографія Н. И. Костомарова.* М., 1922; *Мухіна Г.* Теорія «хатнього вжитку»: До століття смерті Миколи Костомарова // *Сучасність.* Мюнхен, 1986. № 2; *Козачок В.* Проблеми рідномовної освіти й літератури в публіцистиці Костомарова // *Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство.* Т., 2003. Вип. XIV.

«МЫСЛИ ЮЖНОРУССА. II. ХРИСТИАНСТВО Й КРІПАЦТВО» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «*Основа*» (1862. № 6). Увійшла до книжки «*Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова*» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914) та збірника «*Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*» (К., 1928). Автор статті полемізує з питань віри і науки Христової, а також торкається ролі християнства в історії.

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // *Науково-пуб-*

ліцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«МЫСЛИ ЮЖНОРУССА. IV. ИСТОРИЧЕСКАЯ НЕПРАВДА И ЗАПАДНО-РОССИЙСКИЙ ПАТРИОТИЗМ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована без підпису в часопису «*Основа*» (1862. № 7), але, за твердженням редактора цього часопису, належить перу Костомарова. Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Казаци» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». У статті автор висловлює своє ставлення до появи в Києві журналу «Вестник Юго-Западной и Западной России» й у зв'язку з цим — погляд на окремі питання історії Південної і Західної Русі (див. *Західна Русь, Південна Русь*). Зокрема, на його думку, досліджуючи історію Західної та Південної Русі, не варто ставити виключно «на точку вражды православия с католичеством и русской народности с польскою и подводить под нее все явления прошедшей жизни; а то можно как раз дойти до недобросовестного искажения фактов».

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

МІЛАН — головне місто італійської провінції Ломбардія у складі Сардинського королівства, а з 1861 р. — у складі Італійського королівства (тепер місто в Італії, адміністративний центр області Ломбардія і провінції Мілан). Костомаров бував у М. під час поїздки за кордон 1857 і 1861 рр. (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). В «Автобіографії» він зазначив, що в 1857 р. милувався готичним собором з його вигадливою архітектурою і трьома тисячами мармурових статуй, піднімався на вершину бані під колосаль-

ну статую Богородиці, відвідав також церкву св. Амвросія, побував в оперному театрі «Ла Скала», а в 1861 р. — у картинній та скульптурній галереях, де побачив нещодавно виставлену мармурову статую, яка символічно зображала Італію у вигляді жінки, витончено зроблену сучасним художником.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

МІЛЛЕР Орест Федорович (1833 — 1889) — російський історик літератури та фольклорист. Народився в містечку Гапсале Естляндської губернії (тепер Хаапсалу, Естонська Республіка). Закінчив історико-філологічний факультет *С.-Петербурзького імператорського університету* (1855), з 1870 р. — його професор. Дотримувався слов'янофільських поглядів (див. *Слов'янофільство і західництво*). Автор праць «Славянство и Европа» (1874), «Русские писатели после Гоголя» (1890), «Великорусские былины и малорусские думы» (1876) та ін. М. близько знав Костомарова, разом з ним брав участь у різних наукових форумах, зокрема — в III Археологічному з'їзді в Києві (серпень 1874 р.; — див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), де розпочав дискусію з М. Драгомановим і В. Антоновичем стосовно українських дум та їхнього зв'язку з російськими билинами, що знайшло відображення в «Автобіографії» Костомарова. У квітні 1885 р. серед друзів і колег Костомарова був на його похороні, де виголосив промову.

Літ.: Шляпкин И. А. Очерк научной деятельности профессора О. И. Миллера. СПб., 1889; Глинский Б. Б. Орест Федорович Миллер. СПб., 1890; Языков Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. М., 1905. Вып. 9; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«МИСТИЧЕСКАЯ ПОВЕСТЬ О НИФОНТЕ. ПАМЯТНИК РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XIII ВЕКА» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в журналі «Русское слово» (1861. № 3). Увійшла до I тому «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1863 і 1872) та до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 1), а також до книжки «Бунт Стеньки Разина» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». Написана в 1860 р. Про історію її написання та зміст є відомості в «Автобиографии» Костомарова. Зокрема, повідомляється, що в 1860 р. його «занимало не признанное церковью “Житие блаженного Нифонта”, славянский перевод которого, писанный в Ростове в первых годах XIII века, находился в библиотеке Троице-Сергиевой лавры, исполненный на пергаменте уставом и сохранившийся в замечательной целостности». На думку автора статті, хоча це був не давньоруський твір, однак уривки з нього поширювалися у великій кількості і тепер зустрічаються в різних рукописних збірниках усіх століть. Примірник, яким користувався Костомаров, являв собою цілісний твір (переклад з грецької мови), надзвичайно чудовий і цікавий. Це, вважає він, роман, в якому подано внутрішню дію людської душі, її боротьбу з усіякими недобрими помислами і з невірою. Костомаров зазначає, що він тоді ж (восени 1860 р.) «сделал из этого сочинения извлечения и, описав его содержание, поместил в статье под названием “Мистическая повесть о Нифонте”, которая была потом напечатана в журнале “Русское слово”».

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

МИЦКЕВИЧ (Mickiewicz) Адам-Бернард (1798—1855) — польський поет,

А. Міцкевич

учасник національно-визвольного руху, родоначальник польського романтизму. Народився поблизу міста Новогрудка Мінської губернії (тепер Гродненської області, Республіка Білорусь) у родині збіднілого шляхтича. Навчався у Віленському університеті (1815—1819). Викладав у Ковно (Каунасі) (1819—1823). У 1824 р. висланий з Литви за участь в антиурядових патріотичних організаціях молоді. З 1829 р. — на еміграції. Автор праці «Книга народу польського та палігрімства Польського» (1832—1833), що справила великий вплив на Костомарова, зокрема була одним з інтелектуальних джерел його «Книги буття українського народу». Створив національний епос «Пан Тадеуш» (1832—1834). Творчість М. викликала неабиякий резонанс в українській і російській літературах. Вона вплинула на формування суспільно-політичних й естетичних поглядів Костомарова, який любив читати твори М., багато з них знав напам'ять, а його самого вважав знаменитим польським поетом. Костомаров, прямуючи 1867 р. до Несвіжа у відраядження, проїздив через Новогрудок, оглянувши його околиці, зруйнований замок на березі озера. Як знавець творчості М., в «Автобиографии» зауважив: «кажется, это тот замок, который послужил Мицкевичу сюжетом для его повести “Гражина”». Помер М. у Константинополі, де брав участь у формуванні корпусу поляків для ведення бойових дій проти Росії в Кримській війні.

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

МИЯКОВСКИЙ Володимир Варламович (псевдоніми — В. Порський, Б. Янів-

ський, В. Варламович; 1888—1972) — український літературознавець, історик, архівіст, представник української зарубіжної історіографії. Народився в місті Ковель Волинської губернії (тепер Волинська область України) у родині мирового посередника. Навчався в Київському імператорському університеті Св. Володимира та С.-Петербурзькому імператорському університеті (1907—1911). Автор понад 200 праць з історії України, російської й української літератури, журналістики XVIII—XIX ст., книгознавства, зокрема численних робіт із шевченкознавства, історії Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), суспільно-політичних рухів в Україні та Росії в XIX ст. У 1930 р. заарештований органами державної безпеки у справі буфаторської контрреволюційної організації «Спілка визволення України». На початку 30-х років перебував на засланні. З 1944 р. — в еміграції. М. — один з ініціаторів видання шевченківських збірників у діаспорі. За його редакцією видано низку документальних джерел з історії Кирило-Мефодіївського братства, зокрема матеріали з епістолярної спадщини членів товариства. Він двічі опублікував «Книги биття українського народу» (Авгсбург, 1947, під псевдонімом «Б. Янівський», з післямовою та Нью-Йорк, 1954, англійською мовою, під псевдонімом «В. Yániv's'kyi», з коментарями; — див. *Книга буття українського народу*). М. розглядав Костомарова переважно в межах проблематики своїх історико-літературних досліджень, вбачаючи в ньому головно-

В. Міяковський

го ідеолога народництва в Україні в 40-ві роки XIX ст. (див. *Народницький напрям*), а також підкреслював значну роль творів історика для формування й розвитку національної самосвідомості українського народу. Водночас М. відзначав необґрунтовану ідеалізацію певних сторін народного життя у науковій спадщині Костомарова та політичну наївність деяких його поглядів.

Тв.: 3 нових матеріалів до історії Кирило-Методіївського братства: I. Записка В. Білозерського про сільські школи; II. Записка М. Костомарова про панславизм; III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич» // Україна. 1924. № 3; М. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; *Кирило-Методіївці* в Археографічній комісії // Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського: з нагоди шістдесяти річниць життя та сорокових роковин наук. діяльності: У 3 ч. К., 1928. Ч. 1; *Люди сорокових років: (Кирило-Методіївці в їх листуванні)* // За сто років. Х.; К., 1928. Кн. 2; *Сторіччя Кирило-Методіївського братства 1846—1847* // Календар на 1946 рік. Авгсбург, 1946. [Підпис Вол. Порський]; *З історії «Основи»* // Літературно-наук. зб. Кіль, 1948. № 3; *Шевченко і Костомаров* // Шевченко. 1958. № 7; *Книга про Кирило-Методіївське братство* П. Зайонцьовського // Сучасність. 1963. № 3; *Недруковане й забуте: Громадські рухи XIX ст.: Новітня українська література* / Ред. М. Антонович. Нью-Йорк, 1984; *Шевченко і Кирило-Методіївське братство*: Пер. з англ. // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1991. Т. 221.

Літ.: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // 36. на пошану укр. учених, знищених більшовицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. Париж; Чикаго, 1962. Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Т. 173; *Верига В.* Вибрана бібліографія праць Володимира Міяковського // Укр. історик. 1969. № 1/3; *Антонович М.* Володимир Міяковський // Укр. історик. 1969. № 1/3; 1972. № 1/2.

Могила М. Костомарова на Волковому кладовищі в Санкт-Петербурзі. Фото. XIX ст.

МОГИЛА М. КОСТОМАРОВА — місце поховання *Костомарова*, що відбулося 11 квітня 1885 р. у *С.-Петербурзі* на *Волковому кладовищі*, поблизу Літературних мостиків. На ньому споруджено пам'ятник (майстер К. Сетінсон), що являє собою гранітний хрест на постаменті з написом: «Николай Иванович Костомаров. 1817 — 1885. Историк, писатель» (відкритий 7 квітня 1889 р.).

Літ.: *Могила* Н. И. Костомарова на Волковом кладбище в Петербурге. Оригинальный рисунок Первухина // Живописное обозрение. 1885. № 26; *Памятник* на могиле историка Н. И. Костомарова на Волковом кладбище в Петербурге. Цинкография // Газета А. Гатцука. 1889. № 22.

МОГИЛЬОВ — в XIX ст. губернське місто (тепер центр Могильовської області Республіки Білорусь). *Костомаров* проїжджав через М. навесні 1847 р., коли його везли до *С.-Петербурга* як політичного злочинця за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Тоді він відмовився від їжі та води, маючи на думці заморити себе голодом, але потім облишив цей згубний намір, побоюючись, що від виснаження наговорить на допиті зайвого і на себе, і на інших.

Літ.: *Трубницкий А., Трубницкий М.* Хроника белорусского города Могилева. М., 1887; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«МОГИЛЬНЫЕ ПРЕДАНИЯ. 1. ДЕТСКАЯ МОГИЛА. 2. ПЛАЧ НА МОГИЛЕ» — твір *Костомарова*. Надрукований у часопису «*Современник*» (1858. № 2). Написаний у період перебування вченого в *Саратові*. У цій публікації Костомаров висвітлює народні перекази, пов'язані з могилами, зібрані ним на Волині. Він зазначає, що «в наших народных песнях могила часто бывает свидетелем и грусти одинокого бурлака, оплакивающего утраченную молодость, и раздумье чумака, среди длинного пути, в глухой стороне, вспоминающего о жене и drobных детях, и грустно-веселых порывов молодой жизни парубка, наигрывающего на своей дудочке про милую, и томного прощания любовников, разлучаемых лихою долею».

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«МОЕ УКРАИНОФИЛЬСТВО В “КУДЕЯРЕ”» — полемічна стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в газеті «*Киевский телеграф*» (1875. № 85). Частина цієї статті була передрукована в тому самому році в газеті «Новос-

ти» (№ 200) під заголовком: «По поводу исторического романа Н. И. Костомарова "Кудеяр"». Стаття в повному обсязі увійшла до видання «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Опублікована також у збірнику вибраних праць Костомарова «Слов'янська міфологія» (К., 1994). Датується за «Автобіографією» автора і першодруком. У квітні 1875 р. лікарі порадили Костомарову виїхати із *С.-Петербурга* в село, щоб оздоровитися. Тоді він зупинився в маєтку своєї дружини на Полтавщині (див. *Дідівці*) і до наукової роботи у *С.-Петербурзі* взявся лише наприкінці 1875 р. Публікація, з приводу якої Костомаров написав цю полемичну статтю, вийшла у світ у № 81 «Киевлянина» під назвою «Хлопоманы то же ли, что хохломаны?». Таким чином, стаття Костомарова датується липнем 1875 р. (*Дідівці*; Київ). У ній автор виступає проти безпідставних звинувачень його в українському сепаратизмі та *українофільстві*, а також тенденційному ставленні до росіян.

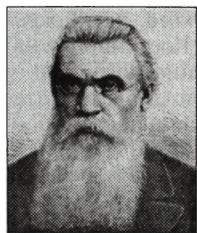
Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«МОЛОДИК» — український літературно-художній та історико-науковий альманах (1843—1844). Видавався відомим літератором І. Бецьким (1818—1890) за участю Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, В. Каразіна. Три книжки вийшли в *Харкові*, четверта — в *С.-Петербурзі*. Костомаров публікував свої статті у другій і третій книжках «М.» на 1843 та 1844 рр. (Х., 1843. № 2—3). В альманасі друкувалися твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Є. Гребінки, О. Пушкіна, переклади з німецької, польської і чеської, а також фольклорні й етнографічні матеріали

В. Даля, О. Бодянського, дослідження В. Каразіна та ін. Костомарову належить редакція українського відділу в «М.»; цікаво й уміло дібраний літературний матеріал викликав загальну увагу і схвалення публіки. У 1841 р., перебуваючи у *Бахчисарай*, Костомаров написав кілька віршів, які вперше були надруковані в цьому альманасі (1843. № 2). Крім того, в ньому опубліковано його поетичні твори «Пантікапея», «Турнія» (з «Краледворського рукопису»), дві казки у прозі («Торба», «Лови»), а також історичні твори «Первые войны малороссийских козаков с поляками» і «Русско-польские вельможи». Стаття первая. І. «Князь острожские» (1844. № 3), присвячені повстанню С. Наливайка та життєпису князів Острозьких. Там само була опублікована аналітична робота «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», в якій викладено погляди Костомарова на тогочасну українську літературу.

Літ.: Николай Иванович Костомаров в 1817—1860 гг. // Рус. старина. 1891. № 2; Грушевский А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

МОРДОВЕЦЬ (Мордовцев) Данило Лукич (1830—1905) — український та російський письменник, історик і громадський діяч. Походив з давнього козацького роду. Народився у слободі Данилівці, що знаходилася на землях Області Війська Донського (тепер Волгоградська область Російської Федерації). Закінчив Саратовську гімназію та історико-філологічний факультет *С.-Петербурзького імператорського університету* (1854). Працював редактором «Саратовских губернских ведомостей» та управителем канцелярії саратовського губернатора. Пізніше служив у Міністерстві шляхів

Д. Л. Мордовець

сполучення Російської імперії. Літературну діяльність розпочав українськими поезіями в «*Малорусском литературном сборнике*» (Саратов, 1859), який сам і видавав. Автор низки історичних праць,

опублікованих в «*Русском слове*», «*Русском вестнике*», «*Вестнике Европы*», «*Всемирном труде*» та інших часописах, а також виданих окремо: «*Самозванцы и понизовая вольница*» (СПб., 1867 та 1884), «*Гайдаматчина*» (СПб., 1870 та 1884), «*Политические движения русского народа*» (СПб., 1871) та ін. На початку 70-х років XIX ст. М. мав неабияку популярність як автор відомого роману з життя російської інтелігенції «*Знамения времени*» та низки публіцистичних статей в «*Отечественных записках*», написаних у напівгумористичній формі від імені «мистера Плумпудинга». У тому самому часопису надрукував декілька оглядів, що лягли в основу відомої книжки «*Десятилетие русского земства*» (СПб., 1877). З кінця 70-х років XIX ст. М. працював здебільшого у жанрі історичного роману. Найвідоміші романи М.: «*Великий раскол*», «*Идеалисты и реалисты*», «*Царь и Гетман*», «*Наносная беда*», «*Лжедмитрий*», «*Похороны*», «*Соловецкое Сидение*», «*Двенадцатый год*», «*Замурованная царица*», «*За чьи грехи*». Перу М. належить також низка описів своїх подорожей: «*Поездка в Иерусалим*», «*Поездка к пирамидам*», «*По Италии*», «*По Испании*», «*На Арарат*», «*В гостях у Тамерлана*» та ін. М. — автор багатьох популярних культурно-історичних нарисів у напівбелетристичній формі, зокрема: «*Ванька Каин*», «*Русские исторические женщины*», «*Рус-*

ские женщины нового времени», «*История Пропилей*» та ін. Українські твори М. опубліковано окремим виданням «*Оповідання*» (СПб., 1885). М. — один з ініціаторів заснування у 1898 р. Товариства імені Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах *С.-Петербурга*. Був знайомий з Т. Шевченком, приятелював з *Костомаровим*, з яким познайомився у Саратові 1854 р., де той перебував з 1848 р. на засланні. М. також був помічником Костомарова як секретаря статистичного комітету. У своєму «*Малорусском литературном сборнике*» опублікував поезії Костомарова «*Брат с сестрою*», «*Ластівка*», «*Зірка*», переклад «*Погибель Єрусалима*» (з Дж. Байрона), а також 202 народні пісні з примітками Костомарова, записані останнім на Волині 1844 р. У 1852 р. Костомаров познайомився з А. Пасхаловою — майбутньою дружиною М., згодом відвідував цю родину, а М. та його дружина бували у Костомарових, підтримували з ними дружні стосунки. Про взаємини М. та його дружини з Костомаровими залишила спогади дочка М. — Віра. Костомаров не раз надавав М. історичні документи та матеріали для написання його творів. М. — автор біографії Костомарова у збірнику «*Наши деятели*» (1877), розвідки «*Памяти Николая Ивановича Костомарова*» (СПб., 1885), спогадів «*Исторические поминки по Н. И. Костомарове*» (Русская старина. 1885. № 6), «*Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875 — 1885*» (Русская старина. 1886. № 2), «*З минулого та пережитого; про батька Тараса та ще про дещо*» (Літературно-науковий вістник. 1902. Т. 18), роману «*Профессор Ратмиров*» (1889), де прообразом головного героя став Костомаров. Публікація останнього твору

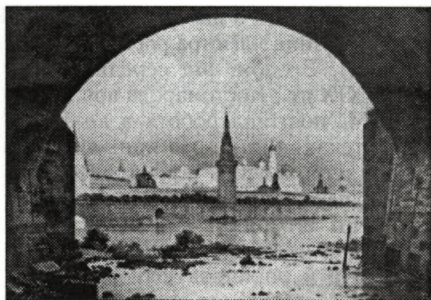
в «Книгах Недели» була припинена М. на вимогу А. Костомарової. Костомаров написав на працю М. «Крестьяне в юго-западной России» рецензію (Русское слово. 1861. № 4), а також дискутував з ним з цього питання в нотатці «Несколько слов по случаю "Ответа г. Костомарову по поводу его мнения о положении южнорусских крестьян в XVI веке", написанного г. Мордовцевым» (Санкт-Петербургские ведомости. 1861. № 168). М. разом з приятелем Т. Шевченка Г. Вашкевичем, церковним дячем Д. Лебединцевим був свідком, коли складався заповіт Костомарова. Він виголосив прощальну промову на похороні Костомарова. Помер М. у місті Кисловодську Терської області (тепер Ставропольський край Російської Федерації).

Тв.: *Собр. соч.:* В 50 т. СПб., 1901–1902. Т. 1–50; *Твори:* У 2 т. К., 1958. Т. 2.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Мордовцева-Александрова* В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (Дещо з споминів) // Україна. 1927. Кн. 5; *Дорошкевич* Г. Д. Мордовець як літературна і громадська постать // Україна. 1930. Кн. 42; *Момот* В. С. Даниил Лукич Мордовцев. Ростов н/Д, 1978; *Пинчук* Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Усенко* П. Г. Мордовцев Даниил Лукич // *Энциклопедия жизни и творчества* Н. И. Костомарова (1817–1885) / Пред. редкол. В. А. Смолій; зам. пред. и рук. авт. коллектива Ю. А. Пинчук. Киев; Донецк, 2001; *Буряк* Л. Жіночі портрети Данила Мордовця в контексті історіографічного аналізу // *Історіографічні дослідж. в Україні*. К., 2004. Вип. 14.

МОРДОВЦЕВА Анна Никанорівна — див. *Пасхалова* Анна Никанорівна.

МОСКВА — в XIX ст. адміністративний центр Московської губернії (те-

Москва. Вид на Кремль. XIX ст.

пер центр Московської області і столиця Російської Федерації). З другої половини XV ст. — столиця *Російської держави*, а з перенесенням столиці до *С.-Петербурга* (1712) зберігала значення другої столиці. Розкинулася на річці Москві. Вперше згадується в давньоруських літописах близько 1147 р. *Костомаров* не раз бував у М. Для нього це місто знаменне тим, що тут у приватному пансіоні виховувалася його мати Тетяна Петрівна (див. *Костомарова* Т. П.). Її майбутній чоловік, поміщик І. *Костомаров*, задумавши одружитися з простолюдинкою, відправив Тетяну в М. на навчання, але в 1812 р. змушений був забрати її звідти, оскільки місто спустошувалося військами Наполеона. Перший навчальний заклад, де здобув освіту сам Костомаров, був також у М. Там, коли йому минуло десять років, він навчався в пансіоні, який утримував при університеті лектор французької мови на прізвище Ге. Чудова пам'ять і здатність до наук зробили Костомарова улюбленцем товаришів, але через хворобу, а згодом смерть батька (1828) він мусив залишити московський пансіон і продовжити освіту у *Воронежі*. Наступна поїздка Костомарова до М. відбулася в 1838 р., коли він разом з А. *Метлинським* вирушив туди, щоб відвідувати універ-

ситетські лекції з наміром скласти іспит на ступінь магістра російської словесності. Згодом, від середини 50-х років XIX ст., Костомарова пов'язувала з М. постійна робота в архівах і бібліотеках. Він не раз приїздив у це місто, зупиняючись у різних готелях, відвідував знайомих, театри, вивчав визначні історичні пам'ятки. Більшість часу проводив в архівосховищах, шукаючи й опрацьовуючи рукописні й інші матеріали для опублікування у виданнях *Археографічної комісії* та підготовки своїх численних історичних монографій і досліджень. З М. здійснював поїздки передміськими околицями, відвідував пам'ятні місця. Так, в одній з поїздок до М. 1863 р. оглянув село Тушине, де свого часу стояв табір Лжедмитрія II. Костомаров був особисто знайомий з відомими московськими вченими, з деякими з них (М. Погодін, Г. Карпов, І. Забєлін) вів гостру полеміку, друкувався в московській періодиці.

Літ.: Долгоруков В. А. Путеводитель по Москве и ее окрестностям. М., 1872; Москвич Г. Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Москве и ее окрестностям. Пг., 1915; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«МОСКВА» — щоденна політична, економічна та літературна газета, яка видавалась у Москві в 1867—1868 рр. Видавець-редактор — поет, публіцист, державний діяч І. Аксаков, син відомого російського прозаїка та журналіста С. Аксакова (1791—1859). Костомаров помістив у «М.» (1867. № 180) своє «Письмо к редактору» [V], де полемізував з автором статті, опублікованої тією самою газетою (№ 170), щодо слів, ужитих Костомаровим у його творах про Лжедмитрія І.

Літ.: Венгеров С. А. Передовой боец славянофильства // Венгеров С. А. Собрание сочинений. СПб., 1912. Т. 3;

Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг. Пг., 1915.

«МОСКВИТАНИН» — російський науково-літературний журнал, один із перших в історії журналістики, в якому було створено особливий відділ публікації історичних матеріалів. Виходив у Москві в 1841—1856 рр., спочатку щомісяця, з 1849 р. — двічі на місяць (нерегулярно), редактор-видавець — М. Погодін. У 40-х роках XIX ст. «М.» тяжів до консерватизму, водночас у ньому іноді виступали слов'янофіли (П. Киреевський). У цьому виданні друкувалися п'єси О. Островського та інших відомих письменників і поетів. У 50-х роках XIX ст. популярність журналу впала, і в умовах суспільного підйому він припинив своє існування. Костомаров цікавився «М.», вперше надрукував у ньому свій історичний нарис «Иван Свирговский, украинский козацкий гетман XVI века» (1855. № 19/20). У журналі опубліковано позитивний відгук І. Срезневського на дисертацію Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии», яка була захищена в 1844 р. й дістала визнання громадськості.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; Егоров Б. Ф. Очерки по истории русской литературной критики середины XIX в. Л., 1973.

МОСКОВІЯ — див. *Російська держава*.

«МОСКОВСКИЕ ВЕДОМОСТИ» — газета, що видавалась в 1756—1917 рр. у Москві. З 40-х років XIX ст. «М. в.» за редакторства Є. Корша набули літературного та громадського значення. Але з 1863 р. під керівництвом редактора М. Каткова газета стала проурядовою. Її кореспонденти виступали з нападами на Костомарова, від яких він

захищався на сторінках газети «Голос» (1867. № 218) та ін.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«МОСКОВСКИЙ ВЕСТНИК» — журнал (з 1829 р. — альманах). Виходив у Москві в 1827—1830 рр. Видавець-редактор — М. Погодін. «М. в.» — мав відділи словесності, науки, критики тощо. Особливо багатим був відділ словесності, де друкувалися твори О. Пушкіна, зокрема уривки з «Евгенія Онегіна». Костомаров виявляв інтерес до «М. в.» з юнацьких років, коли його батько Іван Петрович (див. Костомаров І. П.), великий шанувальник О. Пушкіна, був у захваті від читання розділів «Евгенія Онегіна», що з'явилися у цьому журналі в 1827 р.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

МОСКОВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ РОСІЙСЬКИХ — див. *Товариство історії та старожитностей російських*.

МОСКОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — великий навчальний заклад Росії (тепер МДУ імені М. В. Ломоносова Російської Федерації), один із центрів світової науки. Заснований у 1755 р. з ініціативи М. Ломоносова, мав філософський, юридичний і медичний факультети. Костомаров 1838 р. перебував кілька місяців у Москві і тоді слухав у М. у. лекції професорів М. Каченовського, М. Погодіна, С. Шеврьова (з російської історії, слов'янських старожитностей і російської словесності), маючи намір складати іспити на ступінь магістра російської словесності.

Літ.: *Автобіографія* Николая Ивановича Костомарова / С предисл. В. И. Семевского и примеч. Н. А. Белозерской

// Рус. мысль. 1885. № 5; *Неслуховский Ф.* Из моих воспоминаний // Ист. вестн. 1890. Т. 40, № 4; *История Московского университета*: В 2 т. М., 1955. Т. 1: 1755—1917; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

МОСКОВЩИНА — див. *Російська держава*.

МОТРОНІВКА — у ХІХ ст. хутір Борзнянського повіту Чернігівської губернії (тепер у складі села Оленівки Борзнянського району Чернігівської області, Україна). Костомаров, перебуваючи у 1845—1847 рр. в Києві, багато чув про М., яку тоді відвідували його найближчі друзі Т. Шевченко і П. Куліш. Імовірно, що й сам заїжджав туди, здійснюючи у 70—80-х роках ХІХ ст. подорожі із садиби Дідівців Полтавської губернії (тепер Чернігівської області України) околицями містами та місцевостями. Адже М. є малою батьківщиною найближчих друзів Костомарова — братів Білозерських і Ганни Барвінок.

Літ.: Кулиш А. Несколько встреч с Н. И. Костомаровым // Киев. старина. 1885. № 6; Савон О. А. Дідівці: Садиба творчості і доброти. Прилуки, 1993.

«МОЯ «РУССКАЯ ИСТОРИЯ» ПРЕД СУДОМ КРИТИКИ В «РУССКОМ ВЕСТНИКЕ» — есе Костомарова у формі листа до редакції. Надруковане в часопису «Вестник Европы» (1876. № 9). Увійшло до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Написане у зв'язку з публікацією в журналі «Русский вестник» відгуків на його твір «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (шість випусків вийшли у світ в 1873—1876 рр., сьомий — у 1888 р.) Костомаров взявся за упорядкування «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» через немож-

ливість, з огляду на хворобу очей, читати джерела і взагалі здійснювати підготовчу роботу, якої потребують нові наукові історичні праці, призначаючи натомість цю історію для популярного читання. Такий підхід став однією з причин появи критичних відгуків, на які автор змушений був реагувати.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук* Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

МУРЗАКЕВИЧ Микола Никифорович (1806—1883) — російський історик та археолог. Народився у губернському місті *Пскові* (тепер обласний центр Російської Федерації). Закінчив *Московський університет*. З 1830 р. — викладач, а з 1855 р. — директор Рішельєвського ліцею в *Одесі*. Брав участь у створенні й роботі Одеського товариства історії та старожитностей. Був директором Одеського археологічного музею. Робив розкопки Орловського городища та інших, вивчав епіграфіку, нумізматику Північного Причорномор'я, присвятивши цим проблемам низку фундаментальних праць, зокрема «Историю гунуэзских поселений в Крыму» (Одесса, 1837). М. і *Костомаров* були особисто знайомі, добре знали науковий доробок один одного. У 1852 р. разом брали участь у розкопках стародавнього кургану в *Керчі*. Про це в «*Автобіографії*» *Костомарова* зазначено: «Раскопкой заведовал тогда художник *Бегичев*; при той же раскопке был приехавший в Керчь одесский профессор Н. Н. Мурзакевич. Когда раскопан был один курган и открылся в глубину его склепа узкий вход, через который можно было только пролезть ползком, я вместе с Мурзакевичем спустился туда. Мы очутились в подземном склепе, настолько высоком, что можно было безопасно стоять в нем; мы увидели

груды жженных костей, разложенных на земляном прилавке; в головах скелета была глиняная амфора, которую мы вынесли с собою и передали *Бегичеву* для музея. Более ничего там не найдено».

Літ.: *Автобіографія* [Н. Н. Мурзакевича] / Примеч. и биогр. очерк В. Д. Дабижа // Рус. старина. 1887. № 1—4, 6, 9, 12; 1888. № 9, 12; 1890. № 2; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

МУРИНОВ Дмитро Андрійович (? — ?) — доктор, який врятував життя *Костомарова* під час його тяжкої хвороби взимку 1875 р. З цього приводу в «*Автобіографії*» *Костомарова* зазначається: «В самый тяжкий период развития моей болезни, 1 февраля, скончалась моя матушка, также от тифа, осложнившегося крупозным воспалением легких. Я был в то время в беспамятстве. Происходили консультации врачей, пользующихся заслуженною известностью; они находили мое состояние безнадежным. Попечения и уход за мною Николая Ивановича Катенина и доктора Димитрия Андреевича Муринова спасли меня от смерти». У спогадах А. *Костомарової* повідомляється, що молодий лікар М., згодом лейб-медик, ночував біля хворого, докладаючи неймовірних зусиль для відновлення діяльності його серця у критичну ніч, а інші лікарі з великим подивом почули, що *Костомаров* живий, і молодий лікар сподівається на подальше поліпшення його стану.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

МЮНХЕН — у 1806—1918 рр. столиця королівства Баварія, з 1871 р. — у складі Германської імперії (тепер місто на півдні Федеративної Республіки Німеччини, адміністративний центр землі Баварія). *Костомаров* улітку

1864 р. лікувався і відпочивав за кордоном (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Тоді ж відвідав *Дрезден, Прагу, Відень, Белград, Берлін* та інші міста, зокрема М. У листах до свого найближчого друга і секретаря Н. Білозерської писав, що із задоволенням оглянув це місто, побував в опері, яка йому дуже сподобалася.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 5.

М'ЯТЛЄВА Парасковія Іванівна (у дівоцтві графиня Салтикова; 1771—1859) — фрейліна імператриці Катерини II, статс-дама (з 1848 р.) при російському дворі. Дружина таємного радника та камергера двору П. М'ятлева. Захоплювалася театральним мистецт-

вом, брала участь у виставах. Гурток М'ятлевих був одним із найпопулярніших у *С.-Петербурзі* осередків світського життя. Її дочка Варвара Петрівна (див. *Бібікова В. П.*) була дружиною І. Бібікова — брата київського військового губернатора Д. Бібікова. М., її дочка та зять допомогли в *С.-Петербурзі* нареченій *Костомарова А. Крагельській* та її матері, а також Т. *Костомаровій* з'ясувати місцеперебування і долю заарештованого в березні 1847 р. у *Києві* Костомарова, доправленого в столицю за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*).

Літ.: *Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой* // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

«НА ДОБРАНІЧ» — вірш *Костомарова*. Написаний українською мовою. Вперше надрукований в часопису «*Основа*» (1861. № 2). Дата публікації — червень 1847 р. (час ув'язнення Костомарова в *Петропавловській фортеці*). Увійшов до видань Костомарова: «Збірник творів І. Галки» (О., 1875); «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914); «Твори в двох томах» (К., 1967 і К., 1990). Цей вірш розвиває порушену в попередніх творах автора тему долі слов'янських народів («*Діти слави, діти слави!*»), він перейнятий оптимізмом:

Готуйтеся, очищайтесь
Од плям і пороку,
Готуйтеся — скоро блисне
Звізда од Востоку!

Літ.: *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

НАВРОЦЬКИЙ Олександр Олександрович (1823—1892) — український громадський та культурний діяч, поет і перекладач. Двоюрідний брат М. Гулака. Народився в селі Антипівці Полтавської губернії (тепер село Золотоніського району Черкаської області, *Україна*) у родині дворянина. У 1847 р. закінчив філософський факультет

Київського імператорського університету Св. Володимира. Під впливом М. Гулака вступив до Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Костомаров ще студентом познайомився з Н. на початку 1846 р. в *Києві*, коли жив на квартирі в М. Гулака. Бачився з ним в університеті під час зустрічей із членами Кирило-Мефодіївського братства, приймав у себе вдома. У 1847 р. Н. був заарештований і засланий до *В'ятки*, потім — до Єлабуги. Із заслання звільнився в 1853 р. Служив у різний час у *С.-Петербурзі*, Курську, Миколаєві, Єревані та інших містах. Цікавився фольклором і класиками світової літератури, зокрема народів Кавказу. Значним досягненням Н. є переклад українською мовою «*Витязя в тигровій шкурі*» Шота Руставелі. Н. добре знав і високо цінував творчість Т. Шевченка і Костомарова.

Тв.: *То не вітер* стогне в полі // *Основа*. 1861. № 6; *Не втихомирилась душа* // Там само.

Літ.: *Павлюк М. М.* О. О. Навроцький — перший український перекладач поеми Руставелі // Рад. літературознавство. 1966. № 9; *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. К., 1990. Т. 2.

НАРВА — за часів *Костомарова* місто у С.-Петербурзькій губернії на річці Нарва (тепер місто в Естонській Рес-

публіці). Костомаров був у цьому місті в липні 1877 р., коли їздив у гості на дачу до свого знайомого О. Боровиковського, сина українського письменника Л. Боровиковського. Тоді відвідав стародавнє місто, а також побудоване ще в XV ст. Іван-місто, які приваблювали його своїм історичним значенням. Оглянув величезні кам'яні мури із зубцями та круглими вежами вгорі, залишки прибудови, в якій нібито колись крився вхід у підземелля під річку Нарву, а також церкву та інші визначні пам'ятки, про що докладно розповів у мемуарах.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

НАРОД — пов'язана однаковим походженням, культурою і мовою спільність людей, під якою розуміють: 1) усе населення тієї або тієї країни як цілісне утворення, що складається з різних класів, соціальних прошарків, груп, етнічних та етносоціальних верств, об'єднаних державним суверенітетом, самоідентифікацією, спільністю історичного досвіду й долі; 2) будь-який етнос — плем'я, народність, націю; 3) трудящі класи — в марксистській — і народні низи, народні маси — у народницькій історіографії. Н. — базисне, фронтальне поняття в українській історіографії другої половини XIX ст., що використовувалося для позначення основного суб'єкта історичного процесу. Представники *народницького напрямку* призначали народу роль носія соціального прогресу в історії і розглядали його як основу історичного процесу. На думку *Костомарова*, Н. становить основне начало всіх форм суспільного і політичного життя, які вивчає історична наука (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). У творчій спадщині вченого поняття Н. вживається переважно в межах дихотомії, антитези «народ — аристократія» для інтерпретації основ-

них чинників історичного процесу, а також для протиставлення удільно-вічового (народного) начала централізованої абсолютистській державі — *єдинодержавності*.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Две русские народности // Основа. 1861. № 3; *Его же.* Черты народной южнорусской истории // Там же. 1861. № 3; 1862. № 6; *Его же.* Начало единодержавия в древней Руси // Вестн. Европы. 1870. № 11—12; *Его же.* Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Беседа. 1872. Т. 4—6, 8, 10, 12.

«НАРОДНЫЕ ПЕСНИ. I. ЛУКОЯН БЕРЕНДЕЕВИЧ» — публікація *Костомарова*. Надрукована в *«Саратовских губернских ведомостях»* (1853. № 1). Містить три пісні, записані Костомаровим у *Саратові* під час відбуксування ним заслання в цьому місті.

Літ.: *Литературное наследие* Н. И. Костомарова. СПб., 1890.

«НАРОДНЫЕ ПЕСНИ, СОБРАННЫЕ В ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1844 ГОДУ» — публікація *Костомарова*. Вперше надрукована в *«Малорусском литературном сборнике»*, виданому Д. Мордовцем у *Саратові* в 1859 р. Увійшла до збірника «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930). Поміщені в «Малорусском литературном сборнике» пісні Костомаров зібрав, коли працював учителем у *Рівненській гімназії*, і в 1857 р. передав Д. Мордовцю для друку в його літературному альманасі. Костомаров розподілив 202 пісні на десять розділів (пісні про історичні події, час яких можна визначити точно; пісні про історичні події, час яких не можна визначити точно; пісні про події приватного життя та легенди; пісні козацького побуту та ін.). До них додано коментарі, в яких наводяться справжні історичні факти або легендарне тло, або ж пояснення деяких місцевих звичаїв.

Літ.: *Автобіографія* Н. І. Костомарова. М., 1922; *Міаковський* В. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3.

«НАРОДНЫЕ ПЕСНИ, СОБРАННЫЕ В САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНИИ» — публікація *Костомарова*. Надрукована в *«Саратовских губернских ведомостях»* (1851. № 22). Містить незначну частину пісень, зібраних Костомаровим у Саратовській губернії. У наступні роки публікування цих пісень було продовжено (див. *«Великорусские народные песни, собранные в Саратовской губернии»*).

Літ.: *Литературное наследие* Н. І. Костомарова. СПб., 1890.

«НАРОДНЫЙ ПЛАЧ ДОЧЕРИ НАД МОГИЛОЮ МАТЕРИ» — публікація *Костомарова*. Надрукована в *«Саратовских губернских ведомостях»* (1852. № 48). Цю пам'ятку народної творчості Костомаров записав у слободі Рудне Камшинського повіту Саратовської губернії. До публікації додано примітки Костомарова.

Літ.: *Автобіографія* Н. І. Костомарова. М., 1922.

НАРОДНИЦЬКИЙ НАПРЯМ (школа, течія) в історіографії — термін на позначення провідної генералізуючої, об'єднавчої ідеї наукового розвитку в українській історіографії середини ХІХ — початку ХХ ст. Застосовується для відображення процесу неформальної інституціоналізації науки в інтелектуальній історії України. Н. н. сформувався наприкінці першої половини ХІХ ст. під впливом національного романтизму та етнографічних досліджень народного життя, а також ідей українського месіанізму, панславізму, федералізму та егалітаризму. Представники Н. н. розглядали народ, народні маси як головний чинник історичного процесу, зосереджувалися на

висвітленні й реконструкції історії народних рухів (бунти, повстання), побуту та інших явищ з винятковою увагою до історичного колориту, фольклору, героїко-легендарних постатей народної історії тощо. Для інтерпретацій представників Н. н. характерні наявність базисних дихотомій, протиставлень: народ — аристократія, егалітаризм — елітаризм, народоправство — самодержавство (див. *Єдинодержавність*) та інших, ідеалізація та романтизація історичної минувшини, а також негативне ставлення до ролі держави у суспільному житті. Державу представники Н. н. здебільшого ототожнювали з централістично-бюрократичною абсолютистською Російською імперією. Теоретичні та методологічні засади історичних досліджень учених Н. н. еволюціонували від романтизму (*Костомаров*) до позитивізму (В. Антонович, М. Грушевський), а предметна галузь наукових досліджень розширилася від етнографічних та археографічних студій до цілих і систематичних реконструкцій національної історії на основі широких етносоціальних інтерпретацій. Розрізняють романтично-народницьку історіографію у ностальгічно-патріотичній, героїко-легендарній та етнографічній формах з містично-релігійною та морально-етичною мотивацією творчості (30-ті — 60—70-ті роки ХІХ ст.) та позитивістсько-народницьку із застосуванням різноманітних методологічних підходів (80-ті роки ХІХ — початок ХХ ст.), з концентрацією на інтерпретаціях і реконструкціях соціальної історії та розробленні етнологічних проблем. Важливим досягненням Н. н. стало висунення та обґрунтування концепції про безперервність українського історичного процесу, а також його самостійності стосовно загальноросійської історії, яка отримала логічне завершення у працях М. Грушевського, зокрема в його знаменитому есе «Зви-

чайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Н. н. відображав реакцію тогочасної історичної думки та гуманітарної сфери суспільства на соціокультурне середовище й умови, в яких розгортався науковий процес, віддзеркалював перенесення проблем і потреб тодішнього українства на реконструкцію історичного минулого, виступав як своєрідна рефлексія, що фіксувала відносини між тодішньою реальністю та минулиною, визначала спрямованість пізнавальної ситуації, провідні тенденції науково-історичного процесу. Водночас ряд сучасних дослідників звертає увагу на розмитість меж між Н. н. та *державницьким напрямом* в українській історичній науці першої третини ХХ ст., підкреслює абстрактність та умовність його змістового наповнення (І. Гирич, Я. Дашкевич та ін.). Костомаров — один із засновників Н. н. в українській історіографії та суспільно-політичній думці періоду романтизму (30—50-ті роки ХІХ ст.), а також ідеолог і теоретик народницького руху в Україні. У своїх роботах він актуалізував та обґрунтовував необхідність дослідження «народного життя» на основі широкого використання етнографічного й географічного матеріалу, а також комплексу інших джерел. Своєю науковою та публіцистичною діяльністю Костомаров сприяв утвердженню Н. н. як панівного напрямку в українській історіографії другої половини ХІХ ст. (див. *Аристократія, Бунт, Гайдамаки та Гайдамаччина, Гетьманичина, Етнопсихологія, Козацтво, Народ, Народоправство, Община, Панславізм, Позитивізм, Романтизм, Руїна, Федералізм, Федерація*). Творча спадщина Костомарова суттєво вплинула на наступні покоління істориків, які належали до Н. н., зокрема на В. Антоновича та М. Грушевського.

Літ.: Костомаров Н. И. Две русские народности // Основа. 1861. № 3; *Его же*. Черты народной южнорусской истории // Там же. 1861. № 3; 1862. № 6; *Его же*. Об отношении русской истории к географии и этнографии: (Лекция, читанная в Географическом обществе 10 марта 1863 г.) // Зап. император. рус. геогр. о-ва. 1863. Т. 12, № 2; *Его же*. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Беседа. 1872. Т. 4—6, 8, 10—12; *Пытин А. Н.* История русской этнографии: В 4 т. СПб., 1891. Т. 3: Этнография малорусская; *Коялович М. О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. 3-е изд. СПб., 1901; *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства: Отд. отт. из сб.: «Статьи по славяноведению. I». СПб., 1904; *Его же*. Развитие украинских изучений в ХІХ в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. СПб., 1914. Т. 1; *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; *Грушевський М.* Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1927. Вип. 1/3; *Багалій Д.* Історіографічний вступ і доба натурального господарства // Багалій Д. Нарис історії України: на соціально-економічному ґрунті. Х., 1928; *Андрусак М.* Українська історіографія // 36. Укр. наук. ін-ту в Америці. Сент Пол; Прага, 1939; *Крупницький Б.* До методологічних проблем української історії. УВАН. Секція історична: І. Праці конференції історичної групи 6 лип. 1946. Авгсбург, 1946; *Г-ка В.* Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей // Голос Державника. Авгсбург. 1947. № 2; *Коваленко Л. А.* Народницька течія в українській історіографії // Тези доп. та повідомл. Ужгород. держ. ун-ту: Сер.: Історична. 1959. № 3; *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). К., 1959; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей. Мюнхен, 1959; *Коваленко Л. А.* Конспект лекцій з ук-

раїнської історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, 1964; *Витанович І.* Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Укр. історик. 1966. № 1/2; *Сторчак Г. І.* Радянська історична наука про народницьку історіографію історії України // Укр. іст. журн. 1968. № 8; *Чубатий М.* Українська історична наука: її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971; *Господин А.* Микола Костомаров: Публікація для вшанування сторіччя смерті основоположника народовецького напрямку в українській історіографії / Передм. М. Марунчака. Вінніпег, 1986; *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембридж, 1991; *Потульніцький В. А.* Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992; *Пінчук Ю. А.* Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). Х., 1995; *Ісаєвич Я. Д.* «Народницький» і «державницький» напрями української класичної історіографії в інтерпретації істориків кінця XX ст. // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Матеріали Всеукр. наук.-освітньої конф. (Глухів, груд. 1996 р.) / Ред. В. Г. Сарбей. Київ; Глухів, 1996; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Гоцуляк В. В.* Погляд М. Грушевського на український історіографічний процес крізь призму народницької концепції історії України // Вісн. Черкас. держ. ун-ту. Черкаси, 1997. Вип. 2; *Стельмах С. П.* Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. К., 1997; *Гирич І. Б.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.):

Збірник / Ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич. Л., 1999; *Дашкевич Я. Р.* Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.): Збірник / Ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич. Л., 1999; *Сарбей В. Г.* Народ як об'єкт і суб'єкт історичного процесу (Давня тема у сучасному соціологічно-історіографічному баченні) // Історіографічні дослідж. в Україні: Наук. зб. пам'яті Ф. П. Шевченка. К., 1999. Вип. 7; *Світленко С. І.* Народництво в Україні: 60–80-х років XIX ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історіографії. Д., 1999; *Гирич І. Б.* «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація: альманах. 2000. № 4; *Чорновол І. П.* Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // Там само. 2000. № 3; *Іванко А. Б.* Історики України XIX–XX ст. (Нариси української історіографії). Кіровоград, 2001.

НАРОДОПРАВСТВО — термін у науковій спадщині *Костомарова* та деяких інших істориків, що використовувався для позначення, інтерпретації та характеристики особливостей соціально-політичної організації «північноруських земель» (*Новгород, Псков*) в XI–XV ст., зокрема удільно-вічового укладу з поглядом участі народних низів у процесі конструювання державної влади і місцевого самоврядування. *Костомаров* розглядав Н. як найважливіше явище російської історії, що являло собою одну з основних тенденцій історичного процесу — розвиток самодіяльності народних мас. Елементи Н. вчений вбачав і в пізніших соціальних формуваннях: в організації *козацтва*, общинному укладі дореформеного села (див. *Община*). На думку *Костомарова*, у власне російській іс-

торії мала місце взаємодія Н. і *єдинодержавності*. Остання поступово придушила удільно-вічовий уклад і призвела до встановлення централізованої абсолютистської держави — Російської імперії.

Літ.: Костомаров Н. И. О значении Великого Новгорода в русской истории: (Статья из публичного чтения в Новгороде 30 апр. 1861 г.) // Отеч. зап. 1862. № 1; *Его же*. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: Новгород — Псков — Вятка: В 2 т. СПб., 1863. Т. 1—2; *Его же*. Вече и вечаево устройство в древней Руси // Дело и отдых. 1865. Т. 1; *Его же*. Начало единой державы в древней Руси // Вестн. Европы. 1870. № 11—12; Колялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. 3-е изд. СПб., 1901; Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. СПб., 1914. Т. 1; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923.

«НАТАЛЯ. ИЗ НАРОДНОГО ПРЕДАНИЯ» — балада Костомарова. Вперше надрукована у книжці *«Литературное наследие Н. И. Костомарова»* (СПб., 1890). Увійшла до видань Костомарова: «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914); «Твори в двох томах» (К., 1967 і К., 1990). Дата в автографі — 1855. Має авторську примітку: «Немецкое предание, о котором народная песня внушила Бюргеру мысль написать свою «Ленору», существует и у нас. Стихи, напечатанные курсивом, взяты из народной песни. Я отнес это предание к самому свежему историческому событию — осаде Севастополя англичанами и французами». Як впливає з примітки в книжці *«Литературное наследие Н. И. Костомарова»*, у 1857 р. баладу «Ната-

ля. Из народного предания» автор переробив з наміром видати її з іншими творами, позаяк «Севастополь оказался здесь не совсем у места» (дія балади навмисно була пов'язана з облогою Севастополя в 1854—1855 рр. англо-франко-турецькими військами та його героїчною обороною), але нової редакції не знайдено.

Літ.: *Литературное наследие Н. И. Костомарова*. СПб., 1890.

«НАЧАЛО ЕДИНОДЕРЖАВІЯ В ДРЕВНЬОЇ РУСИ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1870. № 11—12). Увійшла до XII тому «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1872) та до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 5, т. 12), а також до книжки «Раскол» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». Ця стаття, як зазначається в *«Автобиографии»* Костомарова, є стислим викладом думок з його публічних лекцій (див. *Публічні лекції М. Костомарова*), які він читав у С.-Петербурзі, в клубі художників у 1869—1870 рр., вона стала ніби продовженням статті *«Мысли о федеративном начале в древней Руси»*, надрукованої в *«Основи»* (1861. № 1). Автор доводив, що *єдинодержавність* у давній Русі, як і скрізь у світі, — це наслідок завоювання країни. На його думку, завойовниками нашими були татари — і першими єдинойдержавними володарями Руської Землі та її народу були татарські хани. Тоді, замість общинного стародавнього побуту (див. *Община*), що виражався автономічним значенням земель і міст, з'явився своєрідний феодалізм (не порядок, відомий на Заході під назвою «феодальний», а феодалізм у сенсі його загальних ознак). З падінням могутності золотоординських ханів, роль єди-

нодержавних володарів стала переходити на їхніх найголовніших підручних — великих князів, якими, після утвердження великокнязівської влади в Москві, ставали один за одним князі московські, руйнуючи феодальні елементи і зосереджуючи верховну владу в одних руках.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«НАЧАЛО РУСИ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «Современник» (1860. № 1), а також окремим відбитком (СПб., 1860). Увійшла до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Ця стаття є уривком з лекцій «О начале Руси», які Костомаров читав у *С.-Петербурзькому імператорському університеті* в 1859 р., обравши завданням «найти и уловить особенности народной жизни частей Русского государства». Автор, торкаючись питання про устрій давньоруської держави у слов'ян під впливом варягів, зазначав: «Где же это государство после прибытия варягов? Его нет; — не спорим, что оно, может быть, и было бы, если бы в самом деле нами овладели норманны, но эти соседи в X и XI веках являются только наемными дружинами, а ранее — в IX, они, правда, завоевали было северную Россию, да им не удалось основать в ней ничего прочного, и никакой памяти они в потомстве не оставили, кроме короткого известия летописца: “ИЗГНАША ВАРЯГИ ЗА МОРЕ И НЕ ДАША ИМ ДАНИИ”».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«НАШЕ ВРЕМЯ» — щотижнева політична і літературна газета. Видавалася

в 1860—1863 рр. у Москві. Редактор-видавець — Н. Павлов. У 1862—1863 рр. виходила щодня. *Костомаров* цікавився цією газетою, опублікував у «Н. в.» (1860. № 34) своє «Письмо к редактору» [III] (стосовно зазначення прізвища Костомарова як співробітника Енциклопедичного лексикона, а також думки «Отечественных записок», зокрема А. Краєвського, про наукову діяльність Костомарова).

Літ.: *Лисовский Н. М.* Библиография русской периодической печати (1703—1900 гг.). Пг., 1915.

НЕАПОЛЬ — місто в Італії на березі Неаполітанської затоки Тірренського моря біля підніжжя вулкана Везувій, у 1815—1859 рр. — столиця Королівства обох Сицилій, а з 1860 р. — місто в об'єднаному Італійському королівстві (тепер адміністративний центр області Кампанія та провінції Неаполь в Італії). *Костомаров* цікавився історичною долею Італії та її міст, у багатьох з них бував під час поїздок за кордон у 1857 і 1861 рр. (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). На початку 80-х років XIX ст. він писав у Н. листи до свого найближчого друга Д. *Мордовця*, який тоді перебував у цьому місті. Костомаров уважно відстежував за періодикою події, що відбувалися в Італії та Іспанії.

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875—1885 // Рус. старина. 1886. № 2.

НЕВА — річка в Північно-Західній Росії, що перетинала в XIX ст. С.-Петербурзьку губернію (тепер Ленінградська область Російської Федерації). Н. витікає з *Ладозького озера* і впадає в Невську губу Фінської затоки. На багатьох островах гирла Н. розкинулося місто *С.-Петербург*. Ко-

стомаров уперше побачив Н. у квітні 1847 р., коли його привезли до С.-Петербурга з Києва, де він був заарештований за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). З цього приводу в його «Автобіографії» зазначається: «Здесь еще стояла зима, мы въехали на санях; не только Нева, но еще и Фонтанка, по берегу которой шел наш путь, не трогалась с места. Меня привезли прямо в Третье отделение канцелярии Его Величества». У наступні роки, відвідуючи С.-Петербург, а з 1859 р. проживаючи в ньому, Костомаров полюблив прогулюватися набережною Н., купався в річці, навіть восени й у похилому віці, для підтримки тону, вкрай необхідного з огляду на його напружену творчу діяльність. Улітку 1874 р. їздив на *Петровський острів*, де була дача, що подобалася йому своїм чудовим видом на Н., яка протікала просто біля балкона будинку. Здійснив кілька подорожей Н. на пароплаві, які докладно висвітлив у своїх мемуарах. Зокрема, описуючи поїздки в червні 1876 р., він зазначив: «Когда мы поплыли по Неве, я увидел большую перемену на ее берегах после того, как я видал их десять лет тому назад; по крайней мере верст на двадцать от Петербурга все было заселено и представляло как бы непрерывное продолжение города; кроме фабрик и заводов, здесь виднелось множество дач».

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875—1885 // Рус. старина. 1885. № 12; *Пыляев М. И.* Старый Петербург. СПб., 1889; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

НЕВСЬКИЙ ПРОСПЕКТ — центральна магістраль С.-Петербурга, прокладена в 1710 р. Назву дістала в 1783 р. У XIX ст. починалася від будинку Ад-

міралтейства і закінчувалася біля мосту Олександра Невського. *Костомаров*, переїхавши в 1859 р. із Саратову до С.-Петербурга, часто бував на Н. п. У ті дні, коли не читав лекцій в університеті, як зазначається в його «Автобіографії», здійснював подорожі з *Васильєвського острова* до Олександрівської лаври. Він любив прогулюватися Н. п. зі своїми друзями, зокрема з *Т. Шевченком*, *Д. Мордовцем*. Взимку 1864/1865 рр. на Н. п. Костомарова зустріла після довгої розлуки його колишня наречена *А. Крагельська*, але не гукнула його. Він же через свою короткозорість її не помітив. Лише через десять років вони побачилися в Києві і 9 травня 1875 р. обвінчалися в *Дідівцях*. *А. Костомарова* опублікувала цікаві спогади про ці зустрічі. Н. п. Костомаров проминав щораз, коли вирушав для наукових студій до *Публічної бібліотеки*, де проводив більшу частину свого життя.

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875—1885 // Рус. старина. 1885. № 12; *Пыляев М. И.* Старый Петербург. СПб., 1889; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Ленинград: Достопримечательности*. Л., 1974.

НЕЙКІРХ Іван Якович (1803—1870) — російський філолог. Народився в Курляндській губернії в незаможній родині майстра-годинникаря. Закінчив Мітавську гімназію із золотою медаллю та Дерптський університет. У 1827—1868 рр. — у *Київському імператорському університеті Св. Володимира*: екстраординарний (1837), ординарний (1838) професор, проректор (1842—1862), декан історико-філологічного факультету (1839, 1842—1845 та 1850—1862). Автор праць «О важности изучения древней греческой словесности» (К., 1840), «Краткое изложение

истории греческой литературы» (К., 1863) та ін. *Костомаров* разом з Н. викладав у Київському університеті в 1846—1847 рр., тепло відгукувався про нього в *«Автобіографії»*: «В нашем факультете нельзя было без уважения отнестись о профессоре Нейкирхе, читавшем греческий язык и греческую словесность; это был истинный немец, „Gelehrter“, вечно преданный науке, честный человек и чрезвычайно строгий ценитель студентских дарований и успехов». *Костомаров* зауважував, що студенти, які вивчали предмет Н., дуже шанували свого викладача.

Літ.: *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834—1884)* / Сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова. К., 1884; *Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина*. К., 1992.

НЕКРАСОВ Микола Олексійович (1821—1877) — російський поет і публіцист. Народився у місті Немиров Вінницького повіту *Подільської губернії* (тепер Вінницька область *України*) у дворянській родині. Навчався в Ярославській гімназії (1832—1838) та *С.-Петербурзькому імператорському університеті* (1839—1841). Автор поеми «Кому на Руси жить хорошо» (1876) та інших творів, у яких підтримував ідею звільнення кріпаків. Один з видавців часописів «*Современник*» та «*Отечественные записки*». Особисто знав *Костомарова*, який активно співпрацював з цими часописами. *Костомаров* згадав Н. в «*Автобіографії*», розповідаючи про історію свого твору «*Последние годы Речи Посполитой*». Зокрема, писав, що в 1869 р. почав друкувати цей твір у часопису «*Вестник Европы*», який видавав М. *Стасюлевич*. «Причина этому была та, что не было другого журнала, в котором бы я мог помес-

тить это сочинение, тем более, что „Отечественные записки“, перешедшие в руки Некрасова, из либеральничанья кокетничали с поляками и остерегались брать у меня сочинение, зная, что я не буду натягивать истины для либеральных тенденций. Тогда же, как я дал уже слово Стасюлевичу, Некрасов прислал ко мне Сергея Васильевича Максимова, намереваясь склонить меня к нарушению данного Стасюлевичу слова прибавкою полистой платы. Я, разумеется, отказал ему, и Стасюлевич, узнавши об этом, сам предложил мне в виде прибавки напечатать бесплатно 1500 оттисков моего сочинения в мою пользу». *Костомаров* добре знав поезію Н., однак вона не відповідала його естетичним смакам. Фотокартка Н. є в «*Альбоме в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова*», що вручили йому друзі та знайомі в 1873 р.

Тв.: *Полн. собр. соч. и писем*: В 12 т. М., 1948—1953. Т. 1—12.

Літ.: *Пыпин А. Н.* Н. А. Некрасов. СПб., 1878; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Некрасовский сб.*: В 9 т. Л., 1951—1988. Т. 1—9; *Пинчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

НЕНАСИТЕЦЬ — п'ятий із *Дніпрових порогів*, що поблизу *Олександрівська* (тепер *Запоріжжя*, обласний центр *України*). Мав репутацію найнепередбачуванішого і найскладнішого для проходження. З усіх порогів лише він не замерзав у найлютіші морози. Був затоплений разом з іншими після пуску Дніпровської гідроелектростанції в 1932 р. *Костомаров* оглянув Н. у 1872 р., коли подорожував місцями *Запорозької Січі*, відзначив його мальовничість. Біля цього порога з ним стався кумедний випадок. Коли він, любитель водних процедур, запитав

**Ненаситецький поріг поблизу
Олександрівська Катеринославської
губернії. 1913**

місцевого селянина, чи можна тут купатися і чи глибоко, той з добродушною усмішкою відповів, що можна. Але коли перепитав: «А якщо втопишся?» — селянин відповів: «Може, й утопишся!». Цей вираз згодом став притчею у домі Костомарова.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Яворницький Д. І.* Дніпрові пороги. Д., 1989.

НЕСВІЖ — у XIX ст. місто Слуцького повіту Мінської губернії (тепер центр Несвізького району Мінської області, Республіка Білорусь). *Костомаров* відвідав Н. у червні 1867 р. Туди він був відряджений *Археографічною комісією* для вивчення архіву князів Радзивіллів (див. «О командировке для осмотра Несвижского архива князей Радзивиллов»), що зберігався в Н. Про цю поїздку докладно написано в «*Автобиографии*» Костомарова. Зокрема, зазначається, що він розмістився в княжому замку й відразу почав працювати з архівними паперами. Тоді саме взявся за упорядкування каталогу архівних документів. Крім цього, оглянув усипальню Радзивіллів у їх-

ньому костелі, побудованому за ворітьми замку. У галереї цього замку він побачив портрет на весь зріст Богдана Хмельницького, який, за його припущенням, опинився тут у зв'язку з кривністю Тимофія Хмельницького, одруженого з молдаванською князівною, своячкою князя Януша Радзивілла. З великої кількості листів, що збереглися в архіві, Костомаров звернув особливу увагу на один лист Юрія Хмельницького, який свідчив, що цей гетьман, уже після свого примирення з поляками під Слободищем, почував до поляків непримиренну ненависть, яка почасти пояснює наступне його ув'язнення у Марієнбурзькій фортеці.

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Крип'якевич І.* Археографічні праці Миколи Костомарова // Історія укр. археографії: Персоналії. К., 1993. Вип. 1.

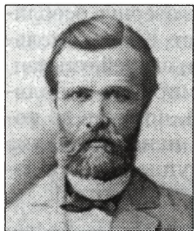
НЕСЛУХОВСЬКИЙ Франц Карлович (1818—1907) — російський чиновник, приятель *Костомарова*. Навчався в *Київському імператорському університеті* *Св. Володимира та Харківському університеті* наприкінці 30-х — на початку 40-х років XIX ст. Н. познайомився з Костомаровим у молодому віці в *Харкові*, де упродовж 25 років служив в учбовому окрузі. З 60-х років XIX ст. він — один з близьких до Костомарова людей у *С.-Петербурзі*. Був присутній на його іменинах 9 травня 1873 р. і разом з усіма підписав «*Альбом в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова*». У день похорону Костомарова 11 квітня 1885 р. виголосив промову в церкві *С.-Петербурзького імператорського університету*, де відспівували покійного (див. *Церква університетська*). Написав спогади про Костомарова, що істотно доповнюють його «*Автобиографию*».

Тв.: *Из моих воспоминаний* // Ист. вестн. 1890. Т. 40.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 3, 5—6.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Семенович (справжнє прізвище — Левицький; 1838—1918) — український письменник, критик і публіцист. Народився в містечку Стеблів на Черкащині (тепер селище міського типу в Черкаській області *України*). Походив з родини сільського священика. У 1865 р. закінчив Київську духовну академію. Викладав у Полтавській духовній семінарії, у гімназіях багатьох міст. Після відставки (1885) оселився в Києві. Автор повістей «Микола Джеря» (1878), «Бурлачка» (1880) та інших творів. *Костомаров* знав творчість Н.-Л., був високої думки про неї вже після прочитання перших його творів. 9 квітня 1882 р. він писав видавцю часопису «*Киевская старина*»: «Между тем напечатание повести Левицкого по-малорусски привлекло бы к журналу всех малоруссов, любящих свое родное наречие, а таких теперь вовсе не так мало, как, быть может, кажется».

І. С. Нечуй-Левицький

Тв.: *Зібрання творів*: У 10 т. К., 1965—1968. Т. 1—10.
Літ.: *Данилов В.* Матеріали для біографії Н. І. Костомарова. К., 1907; *Житецький І.* Перші роки «Київської старовини» та М. І. Костомаров // *Україна*. 1926. № 4; *Єфремов С.* Історія українського письменства. К., 1995.

Тв.: *Зібрання творів*: У 10 т. К., 1965—1968. Т. 1—10.

Літ.: *Данилов В.* Матеріали для біографії Н. І. Костомарова. К., 1907; *Житецький І.* Перші роки «Київської старовини» та М. І. Костомаров // *Україна*. 1926. № 4; *Єфремов С.* Історія українського письменства. К., 1995.

«НЕДЕЛЯ» — щоденна політична та літературна газета. Виходила в *С.-Петербургі* в 1866—1901 рр. У 1876—1893 рр. її редактором-видавцем був

П. Гайдебуров. Як додаток до неї видавався щомісячний журнал «Книжная неделя». У 80-х роках XIX ст. «Н.» була органом ліберального народництва. Саме тоді в «Книжной неделе» (1885. № 12) вперше було надруковано оповідання *Костомарова* (під псевдонімом *И. Богучаров*) «*Незаконнорожденные. Из моих воспоминаний*».

Літ.: *Литературное наследие Н. И. Костомарова*. СПб., 1890.

«НЕЗАКОННОРОЖДЕННЫЕ. ИЗ МОИХ ВОСПОМИНАНИЙ» — оповідання *Костомарова*, написане на основі його спогадів про поїздку до Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (тепер частина Дніпропетровської області *України*). Вперше надруковане у виданні «Книжная неделя» (додаток до газети «Неделя». 1885. № 12) під псевдонімом *И. Богучаров*. Потім опубліковане у книжці «*Рассказы И. Богучарова*» (СПб., 1886). Увійшло до видання *Костомарова* «*Твори в двох томах*» (К., 1990), а також до книжки «*Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография*» (М., 1995) із серії «*Актуальная история России*».

«НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ПАМЯТНИКЕ ХМЕЛЬНИЦКОМУ» — нарис *Костомарова*. Вперше надрукований в газеті «*Новое время*» (1869. № 194) під криптонімом: *Н. К.* Потім був поміщений у збірнику «*Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*» (К., 1928) та в «*Українському історичному журналі*» (1994. № 5). Опублікований у книжці «*Богдан Хмельницький: Матеріали і дослідження*» (М., 1994) із серії «*Актуальная история России*». Написаний 1869 р. у зв'язку з опублікуванням у газеті «*Голос*» проекту пам'ятника

Богданові Хмельницькому, запропонованого скульптором М. Микешиним. У нарисі акцентується увага на значенні Б. Хмельницького у вітчизняній історії; роз'яснюється, що мав показати скульптор у пам'ятнику гетьману, «то, что именно отличало Хмельницкого, и что дало ему в истории место несравненно выше других деятелей на том же самом историческом поле, а не то, что происходило и не могло не происходить независимо от него по условиям века, края и сложившихся обстоятельствах, и чего он сам, если б и хотел предотвратить, то не мог».

Літ.: Пинчук Ю. А. Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова // Укр. іст. журн. 1994. № 5.

«НЕСКОЛЬКО СЛОВ О РАЗБОРЕ МОЕГО СОЧИНЕНИЯ: “ОЧЕРК ДОМАШНЕЙ ЖИЗНИ И ПРАВОВ ВЕЛИКОРУССКОГО НАРОДА В XVI И XVII СТОЛЕТИЯХ”» — полемічна стаття Костомарова. Вперше надрукована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1863. № 162). Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Написана у відповідь на відгук представника так званої міфологічної школи Ф. Буслаєва про твір Костомарова «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях». Цей твір автор підготував у Саратові, коли відбував там заслання, і потім лише доповнив його у С.-Петербурзі, де він витримав кілька видань (1860, 1862, 1887, 1905).

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«НЕСКОЛЬКО СЛОВ О СЛАВЯНОРУССКОЙ МИФОЛОГИИ В ЯЗЫЧЕСКОМ ПЕРИОДЕ, ПРЕИМУЩЕСТВЕННО В СВЯЗИ С НАРОДНОЮ ПОЭЗИЕЙ» — стаття Костомарова. Впер-

ше надрукована в «Русских древностях» (1872. № 1), що видавалися за редакцією В. Прохорова. Потім стаття була опублікована у збірнику «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930) та збірнику вибраних праць Костомарова «Слов'янська міфологія» (К., 1994). У статті автор зосереджує увагу на джерелах міфічного світогляду первісних народів, розглядає слов'яно-руську міфологію в період язичництва.

Літ.: Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. К., 1930.

«НЕСКОЛЬКО СЛОВ ПО СЛУЧАЮ “ОТВЕТА г. КОСТОМАРОВУ ПО ПОВОДУ ЕГО МНЕНИЯ О ПОЛОЖЕНИИ ЮЖНОРУССКИХ КРЕСТЬЯН В XVI ВЕКЕ”, НАПИСАННОГО г. МОРДОВЦЕВЫМ» — полемічна нотатка Костомарова. Вперше надрукована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1861. № 168). Опублікована в книжці «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Датована 26-м липня 1861 р. Написана з приводу статті Д. Мордовця, надрукованої в «Русском слове» (1861. № 7), у якій Мордовець спростовував зауваження Костомарова стосовно його твору «Крестьяне в юго-западной России», опублікованого у виданні «Архив историко-юридических сведений, относящихся до России» (1861. № 3). Костомаров у цій нотатці повертається до своєї рецензії (див. Рецензії М. Костомарова [I]), що була поміщена в «Русском слове» (1861. № 4), і на її основі показує, що Мордовець переінакшив його висловлювання, надавши їм такого змісту, якого вони в оригіналі не мають. Щодо питання про становище селян, яке, на думку Костомарова, було для них нестерпно тяжким, то важливо знати, що саме його спричиняє.

НИЖНІЙ НОВГОРОД — в XIX ст. губернське місто на злитті Оки з *Волгою* (з 1932 р. — Горький, центр Горьковської області Російської Федерації, тепер має стару назву). Н. Н. заснований у 1221 р. владимирським князем Юрієм Всеволодовичем. З 1392 р. — у складі Московського князівства. У XV—XIX ст. — великий торговий і господарський центр *Росії*. *Костомаров* побував у Н. Н. влітку 1858 р., коли писав монографію *«Бунт Стеньки Разина»* і здійснив поїздку із *Саратова* до *С.-Петербурга* й назад. Пробивши там кілька днів, він з цікавістю оглянув місто, зокрема приміщення ярмарку, що саме розпочинався в ньому. Н. Н. згадується в монографії *Костомарова* про С. Разіна (див. *«Бунт Стеньки Разина»*), в інших творах, а також в *«Автобіографії»* у зв'язку зі спогадами про Т. *Шевченка*. В *«Автобіографії»*, зокрема, автор пише: «В мое отсутствие проезжал через Саратов и заезжал ко мне освобожденный из ссылки Шевченко. Спустя немного времени до меня дошла весть, что его не пустили в Петербург, а велели ему оставаться в Нижнем Новгороде».

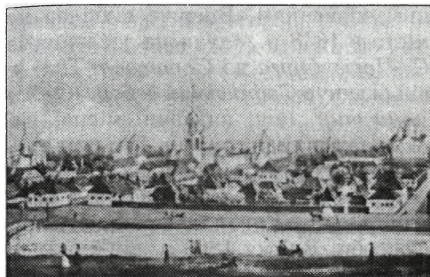
Літ.: *Храмцовский Н.* Краткий очерк истории и описание Нижнего Новгорода: В 2 ч. Н. Новгород, 1857. Ч. 1—2; *Гациский А. С.* Нижегородка. Н. Новгород, 1877; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

НИКИТЕНКО Олександр Васильович (1804—1877) — російський критик, літературознавець. Походив з родини селян-кріпаків, що належали графу Б. Шереметьєву. У 1828 р. закінчив *С.-Петербурзький імператорський університет*, у 1834—1864 рр. — професор цього університету. Академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1855). З 1859 р. — директор діловодства Комітету у справах друку. У 1860—1865 рр. — член

Головного управління цензури. Цензор С.-Петербурзького цензурного комітету. *Костомаров*, який часто відвідував цензурний комітет, щоб отримати дозвіл на видання своїх творів, особисто знав Н. Імовірно, зустрічався з ним у спільних знайомих — М. *Сухомлинова*, М. *Стасюлевича* та ін.

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

НІЖИН — за життя *Костомарова* повітове місто Чернігівської губернії (тепер районний центр Чернігівської області *України*) на річці Остер — притоці Десни. Вперше згадується близько 1147 р. як Уненеж в Іпатіївському літопису. У 1625 р. Н. надано Магдебурзьке право. У 1648—1782 рр. Н. — полкове місто Ніжинського полку. За Андрусівським перемир'ям відійшов до *Росії* (1667). З 1708 р. — у складі Київської губернії, з 1782 р. — повітовий центр Чернігівського намісництва, з 1797 р. — Малоросійської, а з 1802 р. — Чернігівської губернії. *Костомаров* бував у Н. Навесні 1874 р. він приїхав сюди поїздом із *С.-Петербурга*, прямуючи на відпочинок до *Дідовців*, маєтку його майбутньої дружини Аліни Леонтіївни (див. *Крагельська А. Л.*). Аліна зустріла його в екіпажі на станції Ніжин, і вони, як повідомляється у спогадах А. *Костомарової*, поїхали великою поштовою дорогою. У спогадах *Костомарова* писала: «Воздух был дивный, и хотя путь от Нежина до нашего городка Прилуки и затем до Дедовец не представлял никаких особых прелестей по местоположению, но весна, с ее оживляющим влиянием, способствовала радужному настроению Н. И. Он радостно приветствовал попадавшихся нам навстречу поселян, с восхищением глядел на производившие волами полевые работы, закидывая меня вопросами о сельской жизни, о народных обычаях на-

Ніжин. Гравюра В. Дарленга з малюнка П. Бореля. XIX ст.

стоящего времени». У Дідівцях Костомаров перебував близько місяця, а потім через Н. московсько-курською залізницею вирушив до С.-Петербурга.

Літ.: Филарет [Гумелевский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873—1874. Кн. 1—6; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Ніжинщина: Іст.-екон. нарис. К., 1964.

НІКІТСЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД — за часів Костомарова імператорський ботанічний сад у Ялтинському повіті Таврійської губернії. Заснований ботаніком Х. Стевенем у 1812 р. неподалік від Ялти (тепер Нікітський ботанічний сад — природний заповідник України в Автономній Республіці Крим). Костомаров відвідував Н. б. с., здійснюючи поїздки Кримом. Пригадуючи той час, а також свої подорожі Середземномор'ям, він підкреслював пишноту флори Південного берега Криму загалом і знаменитого ботанічного саду зокрема.

Літ.: Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму. С историческим описанием достопримечательностей Крыма. М., 1875; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

«НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ В 1817—1860 гг.» — автобіографічний нарис Костомарова. Написаний ним власноручно у С.-Петербурзі в

1860 р. на прохання редакції «Русско-го художественного листка». Вперше був надрукований у цьому виданні (1860. № 20), а потім — у часопису «Русская старина» (1891. № 2) з коментарем І. Ремезова. Автограф нарису редакція передала для збереження у відділ рукописів Імператорської публічної бібліотеки у С.-Петербурзі. Нарис цікавий тим, що написаний у період розквіту наукової і професорської діяльності Костомарова, близький за часом до подій, описуваних у ньому, чим відрізняється від наступних його автобіографічних творів. У ньому викладено в хронологічній послідовності найважливіші віхи життя і творчості Костомарова за період з 1817 до 1860 р., стисло охарактеризовано його праці. Нарис має цінне наукове і пізнавальне значення.

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

НІКОПЛЬ — за життя Костомарова місто Олександрівського повіту Катеринославської губернії на березі Дніпра (тепер центр Нікопольського району Дніпропетровської області, Україна). У 1652—1765 рр. — село Нікітіно. З 1774 р. — у складі Новоросійської, з 1806 р. — Катеринославської губернії. Костомаров був у Н. влітку 1872 р., коли здійснював поїздку міськими колишньої Запорозької Січі. Тоді він відвідав Катеринослав, де гостював у своїх знайомих Кульжинських, потім вирушив оглядати пороги (див. Дніпрові пороги) та береги Дніпра. Діставшись Кічкаса, поїхав у Н., в якому, крім поштової станції, ніде не міг знайти притулку, як зазначено в його «Автобіографії».

Літ.: Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи: В 5 т. СПб., 1866. Т. 3; Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6.

НІЦЦА — місто у складі Сардинського королівства (1815—1860), з 1861 р. — у складі Франції (тепер адміністративний центр департаменту Приморські Альпи у Франції). Один із курортних центрів французької Рив'єри. *Костомаров* відвідав Н. у 1861 р., здійснюючи другу поїздку за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Н. вабила його морськими купаннями, але, як зазначається в *«Автобіографії»*, незабаром він переконався, що занадто довірився тому, що читав і чув про неї. На його погляд, важко знайти місце більш нудне і некрасиве, ніж Н. улітку. Пробувши в цьому місті три тижні, оглянувши його визначні пам'ятки, зокрема російську православну церкву, *Костомаров* вирушив до Монако.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

НОВГОРОД — одне з найдавніших російських міст. Вперше згадується близько 859 р. У 1136—1478 рр. — столиця Новгородської республіки. У XV — на початку XVIII ст. Н. — господарський і торговий центр Росії. З 1727 р. — губернське місто (тепер обласний центр Російської Федерації). *Костомаров* не раз бував у Н., що приваблював його своїм історич-

ним значенням. Вперше відвідав це місто в 1848 р., їдучи на заслання із *С.-Петербурга до Саратова*. Тоді ж він оглянув *Софійський собор, Юр'єв монастир*, інші визначні місця, що дуже вразили його уяву. Під цим враженням саме тоді написав вірш (не зберігся), де зобразив видіння, в яких мандрівнику з'являлися різні історичні особи. Влітку 1860 р. він їздив до Н., щоб з'ясувати для себе стан міста в давнину, оскільки мав намір читати курс про Н. та *Псков* і потім описати їхню історію. Навесні 1861 р. прибув до Н., щоб прочитати публічну лекцію на користь народного училища (див. *Публічні лекції М. Костомарова*). Вона була прочитана ним у залі Дворянського зібрання 30 квітня, а згодом опублікована в часопису *«Отечественные записки»* (1862. № 1) під назвою *«О значении Великого Новгорода в русской истории»*. У 1862 р., приїхавши до Н., *Костомаров* вирушив пішки, як сказано в його *«Автобіографії»*, для огляду узбережжя Ільменського озера, щоб ознайомитися з побутом та говіркою жителів приозер'я. Тоді він оглянув старожитності Старої Ладоги й повернувся до *С.-Петербурга*. У цей час *Костомаров* почав друкувати монографію *«Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород — Псков — Вятка»* (перше видання вийшло в 1862 р.), у якій висвітлив історію Новгородської республіки. Монографія, крім суто наукового, мала велике суспільно-політичне значення. З огляду на це він зазначив в *«Автобіографії»*: «Сочинение это встречено от некоторых с похвалою, от других с упреками: иные видели у меня исключительное пристрастие к Новгороду, поклонение его свободе, других коробило то, что я указывал на сходство древнего новгородского наречия с малорусским и на этом основании делал предположение о

Софійський собор новгородського Кременя. XI ст.

древнем содстве новгородцев с южно-руским племенем». Н. приділено увагу в багатьох творах Костомарова, зокрема в монографії «*Бунт Стеньки Разина*», де проведено аналогію між республікою новгородців і козацтвом. Костомаров — автор чотиривірша «*Где ты, Новограда память нетленная?..*», що оспівує давню вольність слов'ян. Останню поїздку до Н. Костомаров здійснив навесні 1868 р.

Літ.: Толстой М. В. Святини и древности Великого Новгорода. М., 1862; Барсуков Н. Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове. СПб., 1898; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Лихачев Д. С. Новгород Великий: Очерк истории культуры Новгорода XI—XVII вв. М., 1959; Бернадский В. Н. Новгород и Новгородская земля в XV в. М.; Л., 1961.

«НОВЕЙШАЯ ЛИТЕРАТУРА РУССКОЙ ИСТОРИИ» — стаття Костомарова. Надрукована без підпису автора в часопису «*Вестник Европы*» (1867. Т. 1—2, 4). Її належність Костомарову була підтверджена в редакції «*Вестника Европы*». Увійшла до книжки «*Скотской бунт*» (М., 2002) із серії «*Актуальная история России*». У статті подається огляд публікацій з російської історії за 1866—1867 рр.

Літ.: Литературное наследие Н. И. Костомарова. СПб., 1890.

«НОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ИСТОРИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ РУСИ» — рецензійні огляди Костомарова. Під цією назвою вийшло у світ два огляди. У першому розглядалися та аналізувалися такі видання: «*Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении виленского учебного округа*» (Вильно, 1867. Т. 1); «*Акты, издаваемые археографической комиссией, высочайше учрежденной в Вильне*» (Виль-

но, 1867. Т. 2: Акты Брестского суда). Вперше був надрукований у часопису «*Отечественные записки*» (1868. № 1) під криптонімом Н. К. У другому висвітлювався «*Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении виленского учебного округа*» (Вильно, 1867. Т. 2—4). Останній огляд уперше був надрукований у часопису «*Отечественные записки*» (1869. № 8) під криптонімом Н. К. Обидва огляди увійшли до книжки «*Русские инородцы*» (М., 1996) із серії «*Актуальная история России*».

Літ.: Литературное наследие Н. И. Костомарова. СПб., 1890.

НОВИЦЬКИЙ Орест Маркович (1806—1884) — російський філософ, психолог, логік. Народився у селі Пилипівці поблизу міста П'ятка Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (тепер Чуднівського району Житомирської області) у родині священика. Навчався в Острозькому духовному училищі, Волинській духовній семінарії. Закінчив Київську духовну академію (1831), з 1834 р. викладав філософію у цій академії. Екстраординарний (1835—1836), ординарний (1837—1850) професор кафедри філософії Київського імператорського університету Св. Володимира. Обирався деканом першого відділення філософського факультету цього університету. Після закриття кафедри філософії був цензором (1850—1869). Н. знав Костомарова за спільною викладацькою діяльністю в Києві, коли той у 1846—1847 рр. був професором кафедри російської історії Київського університету, ставився до нього з повагою. Костомаров приділив увагу Н. у своїх мемуарах, зазначивши, що він «пользовался между студентами хорошою репутациею знатока своего предмета и способного передавателя сведений».

Літ.: *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834—1884)* / Сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова. К., 1884; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Философы России XIX—XX столетий*: (биографии, идеи, труды). М., 1993.

«НОВОЕ ВРЕМЯ» — політична і літературна газета. Видавалася в 1868—1917 рр. у *С.-Петербурзі* (Петрограді) з кількарізовими перервами. До 1869 р. (№ 234) виходила п'ять разів на тиждень, потім — щоденно. З 1881 р. виходило два видання — ранкове і вечірнє. Належала різним видавцям: до 1872 р. «Н. в.» видавали А. Киркор, Н. Юматов, у 1872—1873 рр. — Ф. Устрялов, у 1873—1874 рр. — О. Нотович, у 1874—1876 рр. — К. Трубников, у 1876—1912 рр. — О. Суворін, у 1912—1917 рр. — «Товарищество А. С. Суворин». *Костомаров* співпрацював з газетою «Н. в.». Помістив у ній своє есе «Несколько слов о памятнике Хмельницкому» (1869. № 194), публіцистичну статтю «Полякам-миротворцам» (1877. № 478), низку рецензій, зокрема на часопис «*Киевская старина*» (1882. № 2212), а також повість «*Холоп. Эпизод из историко-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия*» (1878. № 662—734; — див. «Холуй. Эпизод из историческо-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия»). Окреме видання цієї повісті вийшло під назвою «Холуй. Эпизод из историческо-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия» (СПб., 1885), оскільки, всупереч бажанню автора, редакція «Н. в.» замінила останню його назву на першу.

Літ.: *Данилов В.* Материалы для биографии Н. И. Костомарова. К., 1907; *Лисовский Н. М.* Русская периодическая печать (1703—1900 гг.). Пг., 1915; *Бухбіндер Н.* Листи М. І. Костомаро-

ва до О. С. Суворіна // За сто літ. К., 1929. Кн. 4.

«НОВЬ» — ілюстрований (загальнодоступний) двотижневий вісник сучасного життя, літератури, науки і прикладних знань. Видавався двічі на місяць у 1884—1898 рр. у *С.-Петербурзі*. Видавець і відповідальний редактор — М. *Вольф*. Виходив спочатку у вигляді книжки, потім зошитами великого формату. З 1893 р. були виокремлені додатки «Мозаика» (прикладні знання) та ілюстрований журнал «Литературно-семейные вечера». З листопада 1896 р. при «Н.» стала виходити щоденна газета «Луч». На сторінках «Н.» вперше побачили світ історична монографія *Костомарова «Императрица Анна Ивановна и ее царствование»* (1885. № 10—15) та рецензія на книгу Д. *Иловайского*. «“История России” Том второй. Московско-литовский период, или собиратели Руси. Москва. 1884» (1885. № 5; — див. *Рецензії М. Костомарова [XIV]*).

Літ.: *Лисовский Н. М.* Русская периодическая печать (1703—1900 гг.). Пг., 1915; *Русская периодическая печать (1702—1894)*: Справ. М., 1959.

НОМИС М. (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — *Симонов Матвій Терентійович*; 1823—1900/1901) — український етнограф, фольклорист, письменник та педагог. Народився у селі Заріг Лубенського повіту *Полтавської губернії* (тепер Оржицького району Полтавської області, *Україна*). Навчався у Переяславській духовній школі (1835—1840), Полтавській гімназії (1840—1844) та на історико-філологічному факультеті *Київського імператорського університету Св. Володимира* (1844—1848). У 50-х роках XIX ст. викладав у Ніжинській та Немирівській гімназіях. Друкував оповідання й етнографічні нариси в часо-

пису «Основа» та інших виданнях. Був знайомий з *Костомаровим*. Н., В. *Білозерський*, Е. *Желізовський*, П. *Кулиш*, а також інші шанувальники і друзі Костомарова наприкінці 50-х років XIX ст. з нетерпінням чекали його приїзду до *С.-Петербурга* із саратовського заслання.

Літ.: *Кулиш А.* Несколько встреч с Н. И. Костомаровым // Киев. старина. 1885. № 6.

НОРОВ Аврам Сергійович (1795—1869) — російський державний діяч, письменник, сходовознавець. Народився в селі Ключі Саратовської губернії (тепер Саратовська область Російської Федерації) у дворянській родині. Отримав початкову домашню освіту. Навчався у благородному пансіоні при *Московському університеті*, але студії не закінчив. З 1810 р. — на військовій службі. Автор «Путешествий» у п'яти томах (СПб., 1853—1854). У 1854—1858 рр. очолював Міністерство народної освіти. Був членом Державної ради і головою *Археографічної комісії*. Н. добре знав *Костомарова* як ученого і співробітника Археографічної комісії, але ставився до нього упереджено. Це чітко проглядається в листах Костомарова до його найближчих друзів. Так, у 1864 р. він писав: «Командировки в Белозерск не хочет мне давать Норов; он на меня сердит, говорит, что у меня не русская душа и что я польским духом пропитан (!!!)». Про їхні стосунки можна також скласти думку з «*Автобіографії*» Ко-

стомарова, в якій є характеристика Н.: «Авраам Сергеевич Норов, старик, хотя добрый и образованный, но считавший нравственным долгом казаться завзятым патриотом, так озлобился против меня за эту статью («Куликовская битва» — *Ред.*), что почти не мог выносить моего присутствия в заседаниях Археографической комиссии».

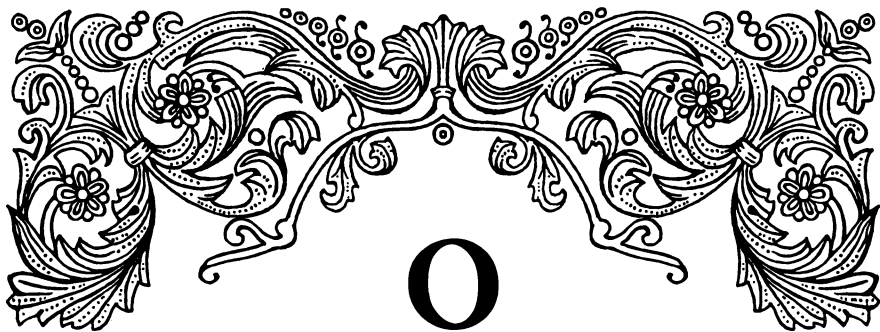
Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

НЮРНБЕРГ — місто у складі герцогства Баварія (до 1806 р.), а в 1806—1871 рр. — у складі однойменного королівства (тепер місто в землі Баварія у Федеративній Республіці Німеччині). У 1871 р. у складі королівства Н. увійшов до Германської імперії. *Костомаров* відвідав Н. у травні 1861 р. Тоді він і П. *Кулиш*, здійснюючи поїздки за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*), вирушили до *Берліна*, а звідти — до Швейцарії через *Лейпциг*, Н. і *Авгсбург*. На думку Костомарова, *Любек* і Н. особливо чудові архітектурним середньовічним характером своїх будинків. Мандрівники пробули в Н. два дні, оглядаючи його визначні пам'ятки у старому й новому місті. Враження Костомарова відбилися в його «*Автобіографії*»: «В старом городе не только дома и церкви построены в Средние века, но и самая мостовая улица — памятник прошедших времен».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«О ВОСПОМИНАНИЯХ БОРЬБЫ КОЗАКОВ С МУСУЛЬМАНСТВОМ В НАРОДНОЙ ЮЖНОРУССКОЙ ПОЭЗИИ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в книжці «Литературное наследие. Автобиография. Стихотворения — сцены — исторические отрывки — малорусская народная поэзия — последняя работа Н. И. Костомарова» (СПб., 1890; — див. «Литературное наследие Н. И. Костомарова»). Датована 5-м грудня 1875 р. У примітці видавців зазначено: «Статья эта прочтена автором публично 12 января 1876 г. в Санкт-Петербургском собрании художников, назначенном с целью помощи страждущим семьям сербов». Згодом була опублікована в книжці «Казачи» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». У статті Костомаров на основі фольклорного матеріалу показує роль слов'янських народів у захисті безпеки і спокійного розвитку інших європейських народів, акцентує увагу на ідеї слов'янської взаємності (див. Панславізм).

«О ЗНАЧЕНИИ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА В РУССКОЙ ИСТОРИИ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Отечественные записки» (1862. № 1) з підзаголовком: «Публично читано в Новгороде 30 апреля 1861 года». Увійшла до

І тому «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1863 та 1872), до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 1) та до книжки «Бунт Стеньки Разина» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». З приводу цієї розвідки Костомаров в «Автобиографии» писав: «В конце апреля я получил из Новгорода просьбу прочитать публичную лекцию в пользу народного училища. Я согласился и отправился в Новгород. Замечательно, что училище, для которого мне пришлось читать лекцию, было устроено в башне, по преданию, той самой, где некогда висел вечевой колокол и помещалась вечевая изба, то есть канцелярия. Лекцию мою “О значении Новгорода в русской истории” я прочитал в зале дворянского собрания 30 апреля». У цій статті Костомаров виклав низку положень, які свідчать про унікальне значення Новгорода в російській історії з огляду на те, що ясніше та повніше характер удільно-вічевого укладу не виразився ніде, як у Новгороді.

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

«О ЗНАЧЕНИИ КРИТИЧЕСКИХ ТРУДОВ КОНСТАНТИНА АКСАКОВА ПО РУССКОЙ ИСТОРИИ» — стаття Ко-

стомарова. Вперше надрукована в часопису «Русское слово» (1861. № 2) у скороченому вигляді (див. «Запрос»). Потім була опублікована в книжці «Годичный торжественный акт в Императорском Санкт-Петербургском университете, бывший 8 февраля 1861 года» (СПб., 1861), а також окремою брошурою «О значении критических трудов Константина Аксакова по русской истории. Написано для произнесения на акте Императорского С.-Петербургского университета в 1861 году исправляющим должность ординарного профессора по кафедре русской истории Н. Костомаровым» (СПб., 1861). Стаття також поміщена у книжці «Земские соборы» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Як свідчить «Автобиография» Костомарова, згадану вище промову він не виголосив на акті в університеті, оскільки І. Делянов, який був тоді помічником попечителя, на вимогу міністра народної освіти заборонив йому виступати і попросив вийти з актового залу. Костомарову було запропоновано виступити з промовою на якомусь літературному вечорі. Він скористався такою можливістю і через кілька днів виступив зі своєю промовою на публічному літературному вечорі. У цій статті, присвяченій пам'яті російського письменника і критика, ідеолога слов'янофільства К. Аксакова (див. *Слов'янофільство і західництво*), автор акцентує увагу на значенні діяльності К. Аксакова з розробки російської історії, викладає свої погляди на своєрідність російського народного життя та розвиток історіографії.

Літ.: Венгеров С. А. Передовой боец славянофильства Константин Аксаков. СПб., 1912; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«О ЗНАЧЕНИИ НАШИХ СТАРИННЫХ ЗЕМСКИХ СОБОРОВ» — полемічна

нотатка *Костомарова*. Надрукована в газеті «Новое время» (1880. № 1519). Написана у зв'язку з обговоренням у пресі (Новое время. 1880. № 1515) його статті «*Старинные Земские соборы*», опублікованої раніше в тій самій газеті «Новое время» (1880. № 1485, 1488, 1491, 1497, 1504 і 1511).

«О КНЯЖЕСКОЙ ДРУЖИНЕ» — реферат *Костомарова*. Про цей реферат повідомляється у спогадах А. Костомарової, опублікованих у книжці «*Автобиография Н. И. Костомарова*» (М., 1922). В «*Автобиографии*» Костомарова, надрукованій там само, він згаданий як реферат про утворення княжої дружини, про її значення в давнину та про зміни її в наступні часи. Крім того, зауважується, що реферат не надруковано, а рукопис Костомарова був загублений. У зв'язку з цим у спогадах А. Костомарової є така примітка: «Статья эта затерялась у Н. И.: я не нашла ее в бумагах Н. И., хотя искала повсюду, в первую же зиму по вступлении в брак с Н. И.». Реферат «О к. д.» Костомаров прочитав на III Археологічному з'їзді, що проходив у серпні 1874 р. в Києві (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Однак, незважаючи на те, що ім'я Костомарова не раз згадувалося в «Трудах» III Археологічного з'їзду, а також було під № 89 (від С.-Петербурга) в «Списке членов 3-го Археологического съезда с означением места их жительства», його реферат не опубліковано у двотомному виданні доповідей і матеріалів цього наукового форуму. Є тільки його стислий виклад під назвою «Люди, принадлежавшие к княжеской дружине, достигали ли своего звания по родовому значению или по личным заслугам?». Мабуть, цей твір Костомарова (на жаль, загублений) чи не одна з найсерйозніших та найоригінальніших його праць.

Він готував його завчасно й особливо старанно, оскільки реферат призначався для форуму вчених, що проводився в дорогому для нього місті й улюбленому *Київському імператорському університеті Св. Володимира*, де Костомаров у молоді роки починав свою професуру. Найповніша інформація про зміст Костомаровського реферату є в «Дневнике заседаний III Археологического съезда в Киеве, 1874 г.» російського історика В. Ключевського, який був присутній на цьому з'їзді як делегат від Московської духовної академії. В. Ключевський повідомляє, що Костомаров почав з визначення вузького й широкого змісту слова «дружина», говорив про ставлення боярства до дружини, про переродження дружини тощо. Автор «Дневника» стисло викладає реферат Костомарова і більш докладно подає власні думки про нього. В. Ключевський згадує також про дискусію, що виникла після виступу Костомарова, приділяє увагу доповіді М. Драгоманова, який, на його думку, «много разных вводных вещей говорил, но говорил только ничего оппозиционного предшествовавшему референту». Запис В. Ключевського про реферат Костомарова завершується повідомленням, що доповідачу заперечував український поет, фольклорист та етнограф Я. Головацький.

Літ.: *Труды Третьего археологического съезда в России*: В 2 т. К., 1878. Т. 1—2; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Ключевский В. О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории*. М., 1968; *Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк)*. К., 1984.

«О КОЗАКАХ. (ПО ПОВОДУ СТАТЬИ П. А. КУЛИША, НАПЕЧАТАННОЙ В 3-й и 6-й ТЕТРАДЯХ “РУССКОГО АРХИВА”, Изд. 1877 ГОДА)» — історико-критичний нарис Костомарова. Вперше надрукований у часопису «Русская

старина» (1878. № 3). Увійшов до XIV тому «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1881) та «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 5, т. 14). Був також опублікований у книжці «Казаки» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Нарис «О к.» присвячено науковому аналізу статті П. Кулиша під назвою «Козаки в отношении к государству и обществу», опублікованій в журналі «Русский архив» (1877. № 3, 6). Автор нарису вважав своїм обов'язком звернути увагу на цю статтю і спробувати подати кілька своїх зауважень з приводу питань, яких вона стосується. Лейтмотив нарису: козаки не були силою руйнівною, антисупільною та антидержавною (див. *Козацтво*).

Літ.: Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. 2004. Вип. 4.

«О КОЗАЧЕСТВЕ. ОТВЕТ “ВИЛЕНСКОМУ ВЕСТНИКУ”» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Современник» (1860. № 7). Датована 1-м червня 1860 р. Була опублікована у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928), а також у книжці «Казаки» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Написана у відповідь на статтю Тадеуша Падалиці, надруковану польською мовою у «Виленском вестнике» (1860. № 34—36). У цій статті Костомаров полемізує з Т. Падалицею, а також розглядає свою дискусію із С. Соловйовим про козацтво. Зазначена дискусія із С. Соловйовим розпочиналася зі статті Костомарова «Замечание на статью г. Соловьева: “Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого”» (Совре-

менник. 1859. № 11). Костомаров у відповіді «Виленському вестнику» намагався довести необґрунтованість погляду, що ставлення Польщі до України у XVII ст. було морально добродішним.

Літ.: Козачок Я. В. До питання про дискусію Костомарова з Соловйовим з приводу ролі козацтва в історії України // Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту. Сер.: Філологічні науки (літературознавство). Кіровоград, 2000. Вип. 27.

«О КОМАНДИРОВКЕ ДЛЯ ОСМОТРА НЕСВИЖСКОГО АРХИВА КНЯЗЕЙ РАДЗИВИЛЛОВ» — розвідка Костомарова. Надрукована в *«Летописи занятий Археографической комиссии»* (СПб., 1871. Вип. 5). У ній автор викладає свої враження від поїздки до міста Несвіж, здійсненої в червні 1867 р. за відрядженням від Археографічної комісії. Докладно характеризує документи з архіву князів Радзивіллів, розміщеного в їхньому родовому замку. Приділяє увагу листам, що збереглися в архіві, зокрема Юрія Мнішека, Юрія Хмельницького та інших відомих історичних особистостей.

Літ.: Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Історія укр. археографії: Персоналії. К., 1993. Вип. 1: Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, о. Атанасій Великий; Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

«О МИФИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ “ТОРЯ-ЗЛОЧАСТИЯ”» — стаття Костомарова. Надрукована в часопису *«Современник»* (1856. № 10). Передрукована у виданні *«Памятники старинной русской литературы»* (СПб., 1860). У цій статті викладено зміст старовинного поетичного твору «Горе-злочастье».

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

«О НЕКОТОРЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ И ГРАММАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ЮЖНОРУССКОГО (МАЛУРУССКОГО) ЯЗЫКА, НЕСХОДНЫХ С ВЕЛИКОРУССКИМ И ПОЛЬСКИМ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована зі скороченнями в *«Журнале Министерства народного просвещения»* (1863. № 9). Повністю опублікована у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) за авторським рукописом, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, та з примітками Г. Житецького. Увійшла до книжки «Земские соборы» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». У цій статті автор розглядає особливості української мови, які визначають її самобутність серед слов'янських мов і які свідчать, що вона не є видозміною сусідніх мов — польської або російської.

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«О НОВОЙ ПОСТАНОВКЕ ОПЕРЫ ГЛИНКИ “ЖИЗНЬ ЗА ЦАРЯ”» — нотатка Костомарова. Вперше опублікована в газеті *«Голос»* (1868. № 237). Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». У нотатці Костомаров аналізує з погляду історика постановку опери М. Глинки «Жизнь за царя», що відбулася 26 серпня 1868 р. у Маріїнському театрі (див. «Еще несколько слов о постановке “Жизни за царя”»).

«О НОРМАНСКОМ ПЛЕМЕНИ (К ИЗДАТЕЛЮ “СЕВЕРНОЙ ПЧЕЛЫ”)» — нотатка Костомарова. Вперше надрукована в газеті *«Северная пчела»* (1860. № 71). Датована 26-м березня 1860 р. (С.-Петербург). Увійшла до книжки «Русские инородцы» (М.,

1996) із серії «Актуальная история России». Поява нотатки пов'язана з публікацією «Северной пчелой» (1860. № 68) опису диспуту, що відбувся 19 березня 1860 р. між Костомаровим та М. Погодіним (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним*). В описові зазначалося, ніби Костомаров говорив на диспуті, що він визнає почасти вплив норманського елементу в утворенні давньоруської держави. Костомаров протестував проти цього, підкресливши в нотатці, що «вовсе не признавал влияние норманского элемента в образовании Руси».

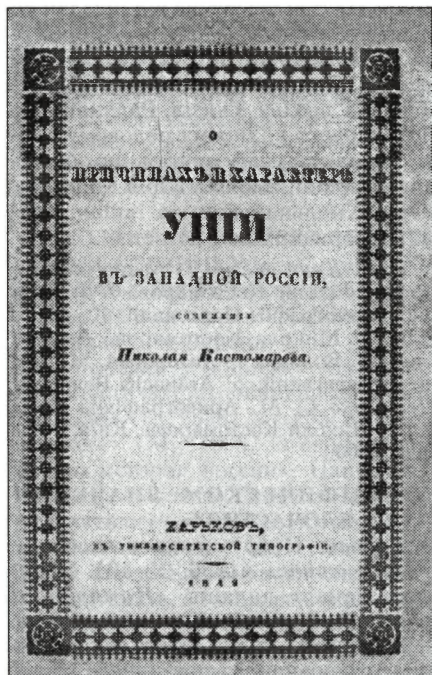
Літ.: Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым // Современник. 1860. № 3.

«О ПРЕПОДАВАНИИ НА НАРОДНОМ ЯЗЫКЕ В ЮЖНОЙ РУСИ» — стаття Костомарова. Належить до циклу його полемічних і публіцистичних творів про вживання української мови у школі та використання українських підручників (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*). Уперше надрукована в газеті «Голос» (1863. № 94). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». У цій статті Костомаров заявляє й обґрунтовує вимогу щодо права багатомільйонного українського народу «на участие в общечеловеческом образовании со своим достоинством». Крім того у «Санкт-Петербургских ведомостях» (№ 25, 47, 77, 81, 99, 120, 148) та часопису «Основа» (1862. № 10) були надруковані від імені Костомарова відомості про пожертвування на користь видання книжок наукового змісту українською мовою, а також про книжки, що вийшли у світ і ще друкуються.

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«О ПРЕПОДАВАНИИ НА ЮЖНОРУССКОМ ЯЗЫКЕ» — див. «Мысли южнорусса. I. О преподавании на южнорусском языке».

«О ПРИЧИНАХ И ХАРАКТЕРЕ УНИИ В ЗАПАДНОЙ РОССИИ» — студія Костомарова (його перша дисертація). Надрукована окремим виданням «О причинах и характере унии в Западной России, сочинение кандидата 1-го отделения философского факультета Николая Костомарова, написано для

Н. Костомаров. О причинах и характере унии в Западной России. Харьков, 1842. Обкладинка

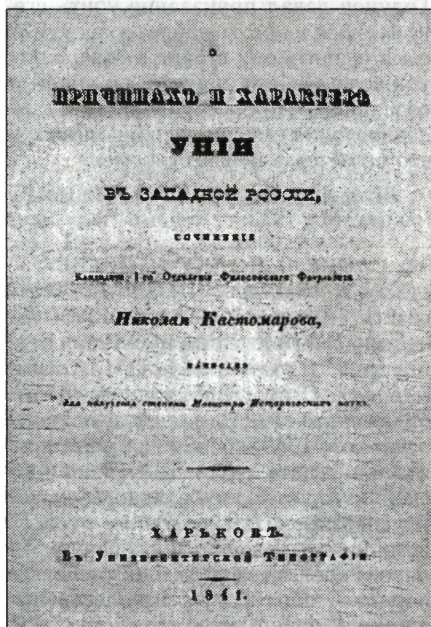

получения степени магистра исторических наук. Харьков. В университетской типографии. 1841». Твір має підзаголовок: «По определению 1-го отделения философского факультета, состоявшемуся 22 ноября сего 1841 г., вследствие большинства одобрительных мнений, напечатать позволяется. 29 ноября 1841 года. Декан отделения, статский советник и кавалер, Петр Артемовский-Гулак». Увійшов до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Згаданий твір уперше побачив світ 1842 р. В «Автобиографии» Костомарова у зв'язку з цим зазначено: «В 1842 году, в то время, как я готовил кое-что для Бецкого в предполагаемый сборник, печаталась моя диссертация,

и на шестой неделе поста назначено было ее защищение». Проте захист дисертації заборонили, автору наказали знищити всі її примірники і запропонували написати нову дисертацію. Головним ініціатором зняття дисертації із захисту був харківський архієрей Інокентій. Його, як зазначається в «Автобиографии» Костомарова, неприємно зачепило те, що автор дисертації нагадав про неморальність духівництва у *Західній Русі* перед унією, про тяжкі побори, які стягував з руських константинопольський патріарх. З надрукованих ста примірників праці Костомарова вціліло лише кілька, і вони стали бібліографічною рідкістю. Це дисертаційне дослідження Костомарова є пам'яткою української історичної думки. О. Грушевський, характеризуючи цю працю Костомарова, писав, що для вченого центр інтересів — життя і погляди народних мас. Так само й М. Грушевський у статті «З публіцистичних писань Костомарова» відзначив, що автор твору про унію, подаючи сумарний погляд на історію України, ставить у центрі цієї історії не ієрархічні стосунки, не школу, не полемічну літературу, а боротьбу мас.

Літ.: Грушевський А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; Його ж. Нові матеріали до біографії Костомарова // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. 1908. № 1; Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Prymak T. M. Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto; Buffalo; London, 1996.

«О ПРОМЫШЛЕННОЙ, РЕМЕСЛЕННОЙ И ТОРГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УЕЗДНЫХ ГОРОДАХ САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1853 ГОДУ» — стаття Костомарова. Надрукована в «Саратовских губернских ведомо-

Н. Костомаров. О причинах и характере унии в Западной России. Харьков, 1841. Титульна сторінка

стях» (1854. № 23—25). Написана автором у період його перебування на засланні в *Саратові*. Одна з небагатьох робіт Костомарова, в яких досліджувалися проблеми сучасності, зокрема на основі статистики. Ця стаття незвичайна рідкісним поєднанням художнього викладу з ретельним ставленням до джерел. У ній Костомаров постає перед читачами не тільки як історик-художник, а й як аналітик. Він на основі наукового аналізу стану шкіряного виробництва в місті Кузнецьку показав, що робітники цієї галузі промисловості мали утримання й платню, яка лише більш-менш задовольняла їхні потреби.

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«О СЛАВЯНАХ В МАЛОЙ АЗИИ, АФРИКЕ И ИСПАНИИ» — рецензія Костомарова. Надрукована в журналі *«Архив исторических и практических сведений, относящихся до России»* (1859. № 5). Присвячена науковому аналізу магістерської дисертації російського вченого-славіста, згодом (з 1871 р.) професора *С.-Петербурзького імператорського університету* В. Ламанського (1833—1914).

Літ.: Драганов П. Д. Библиография учено-литературных трудов В. И. Ламанского и материалов для его биографии // Новый сб. статей по славяноведению / Сост. и изд. учениками В. И. Ламанского при участии их учеников по случаю 50-летия его ученой литературной деятельности. СПб., 1905.

«О СЛЕДСТВЕННОМ ДЕЛЕ ПО ПОВОДУ УБИЕНИЯ ЦАРЕВИЧА ДМИТРИЯ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1873. № 9). Увійшла до XIII тому *«Исторических монографий»* (видання М. Вольфа, СПб., 1881), до *«Соб-*

рания сочинений Н. И. Костомарова» (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1904. Кн. 5, т. 13), а також до видання *«Исторические монографии и исследования: В двух книгах»* (М., 1989) та до книжки *«Раскол»* (М., 1994) із серії *«Актуальная история России»*. У цій статті автор піддає науковому аналізу слідчу справу про вбивство царевича Дмитрія, яку по його смерті провадив в *Угличі* князь Василій Шуйський. Мета статті — спростувати нові спроби «вносить в историю Смутного времени парадоксальные понятия», зокрема про те, що царевич не був кимось убитий. На думку Костомарова, викладену в цій статті і повторену в його *«Автобиографии»*, царевича Дмитрія було, безсумнівно, вбито. *«Но действительно ли Годунов давал приказание убить его, или его клеветы заблагорассудили сами угодить ему втайне и совершили убийство без его приказа, но с явным сознанием, что совершенное ими злодеяние будет ему приятно и полезно — это остается в неизвестности»*.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«О СЛОВЕ О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ» — стаття Костомарова. Надрукована в газеті *«Голос»* (1870. № 117). Це частина з читаних ним публічних лекцій (див. *Публічні лекції М. Костомарова*). З цього приводу в *«Автобиографии»* Костомарова зазначено: *«Зимой с 1869 на 1870 год меня пригласили читать публичные лекции русской истории в клубе художников... Я успел прочесть половину русской истории до усиления Московского Великого княжества и падения удельного порядка, обращая преимущественно внимание на историю церкви, умственной жизни, нравов, понятий и литературы»*. Ця стаття в бібліографічних покажчиках праць Костомарова зуст-

річається рідко (див. *Покажчик творів М. Костомарова*). Вона згадується в «Библиографическом указателе сочинений Н. И. Костомарова», опублікованому в часопису «Киевская старина» (1885. № 5).

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«О СЛУЖЕБНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВАХ УНИВЕРСИТЕТОВ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1861. № 262). Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Належить до циклу його полемічних публікацій (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*), викликаних дискусією про реформування вищої освіти в Російській імперії, що розгорнулася на початку 60-х років XIX ст. Написана у зв'язку з висловленими на сторінках «Московских ведомостей» (1861. № 250) поглядами ученого-правознавця Б. Чичеріна.

Літ.: *Козачок Я. В.* Освіта і політика в поглядах Миколи Костомарова // *Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Педагогіка*. Т., 2000. № 9.

«О СОСТОЯНИИ РОССИИ В ЦАРСТВОВАНИЕ МИХАИЛА ФЕДОРОВИЧА И АЛЕКСЕЯ МИХАЙЛОВИЧА» — публікація О. Михайлова з передмовою і коментарями *Костомарова*. В її основу покладено переклад російською мовою твору німецького вченого і мандрівника Е.-А. Олеарія (близько 1599—1671) «Описание путешествия в Московию и чрез Московию в Персию и обратно». Надрукована в журналі «Архив исторических и практических сведений, относящихся до России» (1859. № 3—6). Твір Е.-А. Олеарія, спочатку опублікований у 1647 р. німецькою мовою, містить цінні відомості з історії Росії першої половини

XVII ст., доповнений оригінальними мапами і малюнками.

«О СОЧИНЕНИЯХ М. А. МАКСИМОВИЧА» — стаття *Костомарова*. Надрукована в газеті «Северный вестник» (1877. № 25). Присвячена огляду праць українського вченого, першого ректора Київського імператорського університету *Св. Володимиря* М. Максимовича. Частина цієї статті, переважно спогади про М. Максимовича, була передрукована в газеті «Киевлянин» без назви (1877. № 65). Костомаров особисто знав М. Максимовича, з цікавістю ставився до його творчості, якою захопився ще в молоді роки, вивчаючи історичне минуле українського народу за виданими ним фольклорними збірниками «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834) та ін. На думку Костомарова, ця людина — дуже розумна і неупереджена в тій сфері, що була йому добре відома. Водночас Костомаров дещо скептично ставився до академічної кар'єри М. Максимовича, зокрема вважав, що той схильний до необґрунтованої риторики.

Літ.: *Максимович М. О.* Київ явився градом великим: Вибр. українознавчі твори. К., 1994; *Грушевський М.* «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства // *Нар. творчість та етнографія*. 1996. № 5—6; *Марков П. Г.* Жизнь и труды М. А. Максимовича. К., 1997; *Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. К., 1999; *Бойко Н.* Михайло Максимович — навіки з рідним краєм. Черкаси, 2004.

«О ТОМ, ЧТО БЫЛО ПРИЧИНОЮ БЕСПОРЯДКОВ И РАССТРОЙСТВА РУСИ В УДЕЛЬНЫЙ ПЕРИОД НАШЕЙ ИСТОРИИ» — твір *Костомарова*. Написаний автором у першій поло-

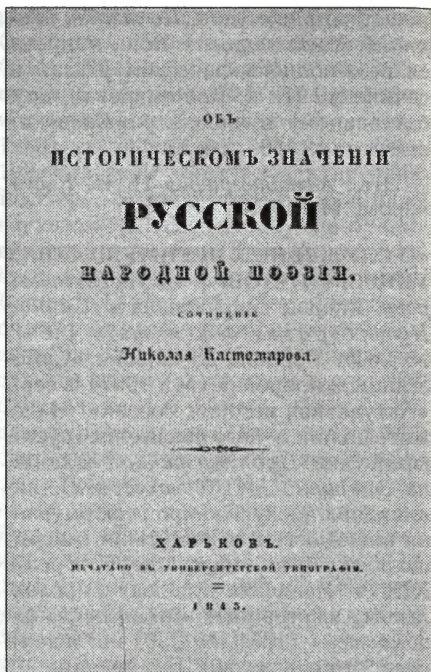
вині 1845 р. під час перебування у Рівному. Надрукований в журналі «Україна» (1925. № 3) з підзаголовком: «Речь, написанная для произнесения на торжественном акте ровенской гимназии старшим учителем истории, магистром исторических наук Николаем Костомаровым». Ця промова була прочитана Костомаровим у гімназії 20 червня 1845 р. В ній автор уперше висунув, ясно і популярно виклав ідею «уділізму» — певного феодального устрою давньоруського життя (див. *Уділ*). На думку Костомарова, удільна система сама по собі не була джерелом безладу. Причина полягала не в її ідеї, а в її незавершеності.

Літ.: Міяковський В. Костомаров у Рівному // *Україна*. 1925. № 3.

«О ЦИКЛЕ ВЕСЕННИХ ПЕСЕН В НАРОДНОЙ ЮЖНОРУССКОЙ ПОЭЗИИ» — твір Костомарова. Вперше надрукований в журналі «Маяк» (1843. № 21). Увійшов до збірника «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930). Написаний з приводу статті К. Сементовського «Замечания о праздниках у малороссіян», опублікованої 1843 р. в «Маяку». Костомаров на прикладах з фольклору подає в цьому творі тлумачення пісень-веснянок, пісень, що супроводжують купальські обряди. Приділяє увагу походженню слова «купала», поєднанню імен Івана та Купала, значенню цього свята, а також іншим питанням.

Літ.: Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // *Етнографічні писання Костомарова*. К., 1930.

«ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ РУССКОЙ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ» — твір Костомарова. Вперше надрукований окремим виданням (Х., 1843). Увійшов до збірника «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930) та

Н. Костомаров. Об историческом значении русской народной поэзии. Харьков, 1843. Титульна сторінка

збірника вибраних праць Костомарова «Слов'янська міфологія» (К., 1994). Це друга дисертація Костомарова, яка подана для отримання ступеня магістра історичних наук і яка послугувала згодом автору для великого дослідження «*Историческое значение южнорусского народного песенного творчества*». Захист дисертації відбувся в Харківському університеті на початку 1844 р. В «Автобіографіях» Костомарова згадується: «День зашитення моеї дисертації назначен был 13 января 1844 года. Моими оппонентами были профессора Якимов и Срезневский.... По окончании зашитения меня провозгласили получившим степень магистра исторических

наук». У цьому творі автор доводив важливість вивчення народних поетичних пам'яток для історії, щоб зрозуміти погляд народу на себе і на все, що його оточує.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Грушевський М.* Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. К., 1930; *Попов П. М.* Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ОБ ОТНОШЕНИИ РУССКОЙ ИСТОРИИ К ГЕОГРАФИИ И ЭТНОГРАФИИ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в *Записках Императорского Русского Географического Общества* (1863. № 2). Має підзаголовок: «Лекция, читанная в Географическом обществе 10-го марта 1863 г.». Стаття увійшла до III тому «Исторических монографий» (видання Д. *Кожанчикова*, СПб., 1867) та до III тому «Исторических монографий» (видання М. *Вольфа*, СПб., 1880), а також до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 3). Опублікована у книжці «Земские соборы» (М., 1995) із серії «Актуальная история России» та в перекладі українською мовою в журналі «Народна творчість та етнографія» (1996. № 4). У цій статті яскраво виражені науковий світогляд та погляди Костомарова. У ній автор зосереджує увагу на питаннях розбіжності між народністю та державністю в історії (див. *Народ, Единодержавність*), зв'язку історії й етнографії тощо. Стаття, за оцінкою академіка М. *Грушевського*, є канонічним твором.

Літ.: *Пыпин А.* Обзор малорусской этнографии // Вестн. Европы. 1885. № 10; *Грушевський М.* Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. К., 1930; *Пінчук Ю.*,

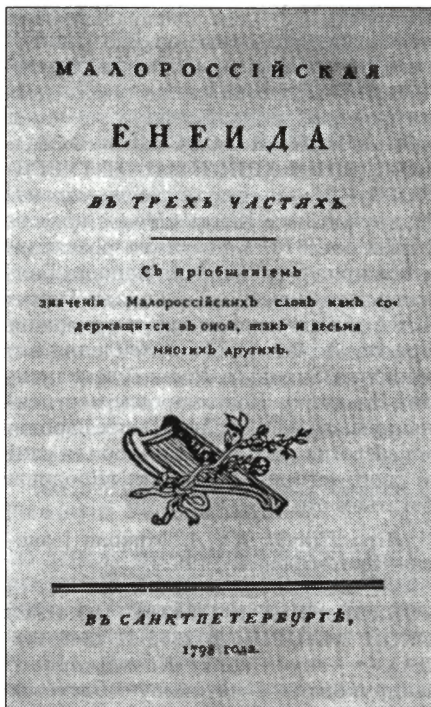
Петренко О. Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М. І. Костомарова // Нар. творчість та етнографія. 1996. № 4.

«ОБ УЧАСТИИ РОССИИ В ОСВОБОЖДЕНИИ ХРИСТИАН ОТ ТУРЕЦКОГО ИГА» — стаття *Костомарова*. Надрукована в газеті «*Новое время*» (1878. № 707). У цій статті розглядається процес визволення народів Балканського півострова від влади Туреччини. Автор спростовує твердження про те, що ідея цього визволення виникла на Заході, а Росія її запозичила. На думку Костомарова, прагнення до визволення балканських народів ми засвоїли не ззовні, а виробили самі зі свого історичного життя впродовж багатьох століть.

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ОБЗОР КНИГ И СТАТЕЙ ПО РУССКОЙ ИСТОРИИ В 1865 И 1866 ГОДАХ» — публікація *Костомарова*. Надрукована в часопису «*Вестник Европы*» (1866. Т. 1—4) у відділі «Литературная хроника». Увійшла до книжки «Скотской бунт» (М., 2002) із серії «Актуальная история России».

«ОБЗОР СОЧИНЕНИЙ, ПИСАННЫХ НА МАЛОРОССИЙСКОМ ЯЗЫКЕ» — літературно-критична стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в альманасі «*Молодик*», виданому І. *Бецьким* у Харкові (1843. № 3). Стаття опублікована під псевдонімом Ієремія Галка. Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928), до видання Костомарова «Твори в двох томах» (К., 1967), а також до збірника вибраних праць Костомарова «Слов'янська міфологія» (К., 1994). Це один із перших оглядів української літератури нового періоду — від появи «Енеїди»

Перше видання «Енеїди»
І. П. Котляревського. СПб., 1798.
Обкладинка

І. Котляревського до творів початку 40-х років XIX ст. Велику увагу автор приділив доробку Т. Шевченка, відзначаючи «необыкновенное дарование» поета. На думку Костомарова, Т. Шевченко «не только напитан народною малороссийскою поэзією, но совершенно овладел ею, подчинил ее себе и дает ей изящную, образованную форму».

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

ОБОЛЕНСКИЙ Михайло Андрійович (1805—1873) — російський історик-архівіст, археограф, археолог, князь.

Член Археографічної комісії в С.-Петербурзі та член-кореспондент Імператорської С.-Петербурзької академії наук (1846). Народився в Москві. З 1818 р. навчався в Пажеському корпусі у С.-Петербурзі. У 1840—1873 рр. — директор Московського головного архіву Міністерства закордонних справ. Список праць О. опубліковано у часопису «Русская старина» (1873. № 2). Костомаров познайомився з О. наприкінці 50-х років XIX ст., коли писав монографію «Бунт Стеньки Разина» і відвідував Москву, як зазначено в його «Автобіографії», «чтобы порыться, в Архиве иностранных дел с целью отыскать кое-что для истории бунта Стеньки Разина». В цій же «Автобіографії» повідомляється: «Я нашел несколько бумаг, более или менее любопытных; но нельзя сказать, чтобы тогдашнее начальство Архива, которым заправлял покойный князь Михаил Андреевич Оболенский, было особенно милостиво к моим просьбам». Начальство архіву не було прихильне до Костомарова й тоді, коли він готував друге видання своєї монографії «Богдан Хмельницкий» і хотів доповнити її відомостями з великого зібрання малоросійських справ, що зберігалися в архіві Міністерства закордонних справ. Князь О. не допустив Костомарова до перегляду цих фондів.

Літ.: Очерк деятельности Комиссии печатания государственных грамот и договоров, состоящей при Московском главном архиве Министерства иностранных дел. М., 1879; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ОБЩЕСТВЕННАЯ И ДОМАШНЯЯ ЖИЗНЬ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НАРОДНОГО ЮЖНОРУССКОГО ПЕСЕННОГО ТВОРЧЕСТВА В ПЕРИОД ПО УПАДКЕ КАЗАЧЕСТВА» — розділ мо-

нографії Костомарова «*Историческое значение южнорусского народного песенного творчества*». З низки причин довгий час залишався неопублікованим. Надрукований в журналі «Народна творчість та етнографія» (1978. № 5; 1982. № 4; 1989. № 2). Публікація підготовлена Ю. Пінчуком на основі чистового рукопису, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Складається з трьох розділів: «Чумачество», «Бурлак», «Рекрут». Характерним для всіх розділів є поєднання естетичного інтересу Костомарова до народної творчості з пильною увагою до соціального змісту фольклорних пам'яток. Пісні, поміщені в цьому розділі, переважно об'єднані темою тяжкого становища широких верств населення.

Літ.: Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; Пінчук Ю. А. Недрукований розділ з монографії М. І. Костомарова «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» // Нар. творчість та етнографія. 1978. № 5.

ОБЩИНА — територіально локалізований, генетично й економічно автономний колектив людей, які мають спільну власність на землю і засоби виробництва та ведуть господарську діяльність. О. — основний елемент соціально-економічної структури традиційного (доіндустріального) суспільства, має свою внутрішню структуру, побудовану на основі взаємин родин і відносин між поколіннями (права володіння або користування певними засобами виробництва й земельними наділами). О. складається з окремих сімей, які володіють певною економічною самостійністю. Процеси становлення, розквіту і розкладання О., а також ролі особистості в умовах общинних взаємин визначаються етно- та соціо-

культурним середовищем, в якому вона функціонує. О. як форма суспільного землеволодіння і землекористування була вельми поширена на території Російської імперії аж до початку ХХ ст. Проблема общини надовго стала предметом дискусій у російській суспільно-політичній думці: між західниками і слов'янофілами (30—60-ті роки ХІХ ст.; — див. *Слов'янофільство і західництво*), лібералами і народниками (80—90-ті роки ХІХ ст.), соціалістами-революціонерами і соціал-демократами (кінець ХІХ — початок ХХ ст.), в яких брали участь й українські історики. В О. деякі представники *народницького напрямку* в історіографії та суспільно-політичній думці вбачали елементи *народоправства*, з яким пов'язували можливу перебудову російського суспільства на демократичний, федеративний (див. *Федералізм, Федерація*), егалітарний або іншій соціально-політичній основі. У своїх працях Костомаров не раз звертався до проблем общини, позаяк функціонування О. було нерозривно пов'язане з «народним життям» і становило пріоритетний напрям його історичних досліджень. Костомаров підкреслював корінні розходження в общинній організації — «громади» у «южноруссов» і «мира» у «великоруссов». На його думку, «Громада по южнорусскому понятію совсем не то, что мир по великорусскому. Громада есть добровольная сходка людей; кто хочет — в ней участвует, кто не хочет — выходит, так, как в Запорожье: кто хотел — приходил и выходил оттуда добровольно. По народному понятію, каждый член громады есть сам по себе независимая личность, самобытный собственник; обязанность его к громаде только в сфере тех отношений, которые устанавливают связь между ее членами для взаимной безопасности и выгод каждого, — тогда как, по вели-

корусському поняттю, мир єсть как бы отвлеченное выражение общей воли, поглощающей личную самобытность каждого». Основну відмінність в общинній організації «двух русских народностей» (див. «*Две русские народности*») він виводив з відсутності спільної власності на землю в *Південній Русі*, що не сформувалася внаслідок давніх прав особистої свободи, — і в той самий час вона була основою господарської організації у «великоруссов».

Літ.: *Иванишев Н. Д.* О древних сельских общинах в юго-западной России // Рус. беседа. 1857. № 3; *Костомаров Н. И.* Две русские народности // Основа. 1861. № 3; *Его же.* Черты народной южнорусской истории // Там же. 1861. № 3; 1862. № 6; *Николай-он.* [Даниельсон Н. Ф.] Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства // Слово. 1880. № 10; *В. В.* [Воронцов В. П.] Судьбы капитализма в России. СПб., 1882; *Луцкий И. В.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. // Отеч. зап. 1882. № 11—12; *Ефименко А. Я.* Дворянское землевладение в Южной Руси // Рус. мысль. 1892. № 4—6, 9; *Маслов П. П.* Развитие земледелия и положение крестьян до начала XX в. // Общественное движение в России в начале XX в. / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. СПб., 1909. Т. 1; *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Левобережной Украины в XVII—XVIII веках. Прага, 1924—1926. Вып. 1—3; *Слабченко М. Е.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 2 т. О., 1925—1927. Т. 1—2; *Липтін П. Ф.* Проблеми общины в російській історіографії перед реформою 1861 р. // Укр. іст. журн. 1969. № 1; *Його ж.* І. В. Луцький про общину на Україні // Там само. 1970. № 6.

«ОБЪЯСНЕНИЕ» — однойменні нотатки *Костомарова*. Написані у вигляді стислих коментарів щодо окремих аспектів його полеміки з різними опо-

нентами, а також публічних заяв стосовно певних подій громадського, освітнього та культурного життя тощо (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*).

[I] «О.» («По поводу “Писем о Богдане Хмельницком” М. А. Максимо-вича к М. П. Погодину, помещенных в книжке “Украинец” № 1»»). Уперше опубліковане в газеті «*Санкт-Петербургские ведомости*» (1859. № 122). Увійшло до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». У ньому висвітлюється полеміка Костомарова з М. Максимовичем, зокрема розглядаються критичні зауваги останнього щодо окремого, другого видання монографії «*Богдан Хмельницкий*» (СПб., 1859).

[II] «О.» («По поводу статьи Шелизובה, напечатанной в газете “Северная пчела” (1860. № 68), о диспуте Погодина и Костомарова»). Вперше надруковане в газеті «*Санкт-Петербургские ведомости*» (1860. № 69). Опубліковане у книжці «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». У цій нотатці Костомаров спростовує думку автора розвідки, опублікованої у газеті «*Северная пчела*», про те, що він почасти визнає вплив норманського елементу у виникненні давньоруської держави. Крім того, Костомаров уточнює перебіг публічної дискусії між ним та М. Погоди́ним [див. «О норманском племени (К издателю “Северной пчелы”)», *Диспут М. Костомарова з М. Погоди́ним*].

[III] «О.» («К издателю “Северной пчелы” по поводу появившейся в “Санкт-Петербургских ведомостях” заметки, требующей ответа на статьи “Костомаров как филолог” и “Ученые приемы г. Костомарова”»). Вперше надруковане в газеті «*Северная пчела*» (1860. № 178). Опубліковане у книж-

ці «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России».

[IV] «О.» («К издателю “Северной пчелы” Заявляется нежелание быть в числе сотрудников журнала “Отечественные записки”»). Надруковане в газеті «Северная пчела» (1860. № 232).

[V] «О.» («По поводу замечания г. Максимовича относительно неправильностей в сочинении о Богдане Хмельницком»). Вперше опубліковане в газеті «Санкт-Петербургские ведомости» (1860. № 283). Надруковане в книжці «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России».

[VI] «О.» («По поводу неверно переданного в журнале “Библиотека для Чтения” происшествия, случившегося в зале городской думы на публичной лекции Костомарова 8 марта»). Вперше надруковане в газеті «Санкт-Петербургские ведомости» (1862. № 86). Увійшло до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). У зазначеній нотатці Костомаров подає свій погляд на конфлікт, що стався на його публічній лекції 8 березня 1862 р. з громадським комітетом, який протестував проти заслання професора П. Павлова. Його члени вимагали від Костомарова припинити читання публічних лекцій. Костомаров спростовує журналістську версію висвітлення цього інциденту, представлену на сторінках часопису «Библиотека для чтения» (1862. № 3). Окрім того, Костомаров надрукував у «Санкт-Петербургских ведомостях» (1862. № 55, 61) два повідомлення про поновлення публічних лекцій. У відділі «Новые правила для публичных лекций» тієї самої газети були також вміщені «Объяснительная записка к проекту нового положения о публичных лекциях в С.-Петербурге» та «Проект нового положения о пуб-

личных лекциях в С.-Петербурге» (1862. № 104), підписані Костомаровим та іншими професорами *С.-Петербургського імператорського університету*.

[VII] «О.» («По поводу публикации М. О. Кояловича в газете “День”»). Уперше надруковане в газеті «Голос» (1865. № 327). Увійшло до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). У цій нотатці Костомаров висловлює своє небажання брати участь у полеміці М. Кояловича з газетою «Голос». Зокрема, він спростовує свою причетність до публікацій цього часопису, про яку М. Коялович натякнув у статті, вміщеній у газеті «День» (1865. № 44).

[VIII] «О.» з повторною заявою Костомарова про відсутність будь-яких намірів брати участь у дискусії М. Кояловича з газетою «Голос». Уперше надруковане в газеті «Голос» (1865. № 342). Опубліковане у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928).

[IX] «О.» («По поводу нападок петерб. корреспондента “Моск. ведомостей” за изложенные в письме к редакторам Славянской Зари мысли по вопросу о распространении русского языка между славянами»). Вперше надруковане в газеті «Голос» (1867. № 218). Вміщене у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). У зазначеній публікації Костомаров полемізує із с.-петербурзьким кореспондентом «Московских ведомостей» (1867. № 170), зокрема відкидає його звинувачення в антиросійських настроях (див. «Славянская зоря», Лист М. Костомарова до редакторів І. Ливчака та К. Климовича з додатком його статті «Язык как средство объединения славянских национальностей»).

[X] «О.» («По поводу замечаний в № 261 “Голоса” на сочинение о “Смутном времени Московского Государст-

ва»)). Вперше опубліковане в газеті «Голос» (1867. № 263). Див. «*Смутное время Московского Государства*».

«ОБЪЯСНЕНИЕ ПО ПОВОДУ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА В ТИФЛИСЕ» — нотатка *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «*Вестник Европы*» (1881. № 12). Увійшла до книжки «*Русские инородцы*» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Написана у зв'язку з повідомленнями московських газет про V Археологічний з'їзд, що відбувся восени 1881 р. у Тифлісі (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*), де виступав Костомаров, який нібито звернув увагу на те, що «у арабського писателя XIII века Массуди говорится о какой-то Руси Кургасовой». Костомаров пояснює, що він брав участь у бесіді з Д. Іловайським та іншими вченими з приводу реферату В. Стасова про росіян, які згадуються у східних письменників, ставши на бік Стасова. Роз'яснює, що говорилося тоді про «Русь Пургасову в мордовской земле, то есть о Руси, подвластной князю мордовскому Пургасу». На підставі наведених у цій нотатці міркувань Костомаров був схильний у загадковій *Пургасовій Русі* вбачати фінсько-тюркську народність.

ОГРИЗКО Йосафат Петрович (1827 — 1890) — діяч польського визвольного руху в Російській імперії середини XIX ст. Активний член гуртка польського революціонера З. Сераковського. У 1859 р. видавав у С.-Петербурзі газету польською мовою «*Ślowo*». Причетний до польського повстання 1863 — 1864 рр. За це заарештований і засуджений у 1864 р. до страти, яку потім замінили 20-річною каторгою. У С.-Петербурзі найближчим другом О. був юрист, професор університету В. Спасович, що деякий час, як і З. Се-

раковський, приятелював з *Костомаровим*. Очевидно, такі самі стосунки були між Костомаровим та О. Цікаві відомості про Костомарова містяться у книжці Н. Гогеля «*Иосафат Огрызко и санктпетербургский революционный жонд в деле последнего мятежа*» (Вильно, 1868). Костомаров в «*Автобиографии*» також згадує імена О. і З. Сераковського, переконання якого викликали в нього цілковитий захват, проте коли спалахнуло польське повстання, він раптом постав перед ним у зовсім іншому світлі. Помер О. в Іркутську.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ОДЕСА — за життя *Костомарова* місто, найбільший порт на Чорному морі, найважливіший торгово-промисловий і культурний центр півдня Російської імперії. Засноване в 1794 р. під назвою Хаджибей, у 1795 р. перейменоване в О. У 1797 — 1802 рр. — місто Новоросійської губернії, в 1805 — 1825 рр. — адміністративний центр Новоросійського краю, з 1825 р. — повітове місто Херсонської губернії (тепер обласний центр України). Костомаров був двічі в О. Влітку 1846 р. їздив туди на поштових з Києва для морських купань. Там він зустрів у міському театрі випускницю Київсько-

Одеса. Загальний вигляд зі східного боку. XIX ст.

го *сразкового пансіону Де-Мельян* (у якому викладав історію) Аліну *Крагельську* з матір'ю. Після повернення до Києва часто відвідував їхню домівку і незабаром заручився з Аліною. У 1870 р. Костомаров вирушив до О. на пароплаві після відвідування *Криму*. Пробувши тиждень у цьому місті, він поїхав до *С.-Петербурга* через Київ. Поїздки Костомарова до О. докладно висвітлені в його *«Автобіографії»* та в спогадах А. Костомарової. На думку Костомарова, О. 70-х років XIX ст. до того змінилася, що ледь можна було впізнати в ній ту О., яку він бачив колись: «*Вся она отстроена, как любой европейский город*». Міністерство народної освіти мало намір призначити Костомарова викладачем в О., де в 1865 р. відкрився університет. Про це повідомляється в одному з листів Костомарова до Н. Білозерської. У 1875 р. в О. побачив світ «Збірник творів І. Галки». У квітні 1885 р. в похороні Костомарова в С. Петербурзі брала участь депутація з О.

Літ.: *К памяти Н. И. Костомарова* // Газета А. Гатцука. 1885. № 16; *Скидан В. В.* Путеводитель по Одессе и ее окрестностям. О., 1889; *Одесса. 1794—1894* гг. К столетию города Одессы. О., 1895; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ОЙ ІШОВ КОЗАК, ОЙ ІШОВ БУРЛАК...» — вірш Костомарова. Написаний українською мовою. У 1841 р. автор передав автограф видавцю О. Корсуну для опублікування у другому випуску альманаху «Сніп», але, на жаль, він не був надрукований. У 80-х роках XIX ст. Корсун надіслав копію цього вірша А. Костомаровій. Вірш датований 23-м листопада 1841 р. (Харків). Уперше був надрукований з рукопису О. Корсуна, що зберігається в Інституті рукопису Національної

бібліотеки ім. В. І. Вернадського, у виданні Костомарова «Твори в двох томах» (К., 1990).

ОЛЕКСАНДРІВСЬК — див. *Запоріжжя*.

«ОЛЕНЬ» — переклад Костомарова українською мовою зі збірки віршів та поем, опублікованої у 1817 р. чеським філологом і поетом В. Ганкою під назвою «Краледворський рукопис». Переклад Костомарова датується орієнтовно 1838—1839 рр. (Харків). Уперше надрукований під псевдонімом Ієремія Галка у виданні «Сніп» (Х., 1841). Увійшов до «Збірника творів І. Галки» (О., 1875), до книжки «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914), а також до видань Костомарова «Твори в двох томах» (К., 1967 і К., 1990).

ОЛЬХОВАТКА — за часів Костомарова слобода *Острогозького повіту Воронежської губернії* (тепер районний центр Воронежської області Російської Федерації). Розташована неподалік від *Острогозька*, в низинній місцевості, де впадає річка Ольховатка в річку Чорну Калитву. Виникла, за документами 1702 р., як поселення козаків. За ревізьким описом 1747 р. налічувала 1048 душ чоловічої статі. У 1862 р. в слободі було відкрито першу школу. Костомаров, який народився і прожив молоді роки в слободі *Юрасівці* Острогозького повіту, де була садиба його батька, часто відвідував О. Ця та інші слободи, села і повітові містечка, з яких складалась історична *Слобожанщина*, справили на нього благотворний вплив. Тут ще залишався давній життєвий уклад вихідців з *України*, ревно оберігалися культурні цінності, звичаї, обряди, які він вбирав з юнацьких років.

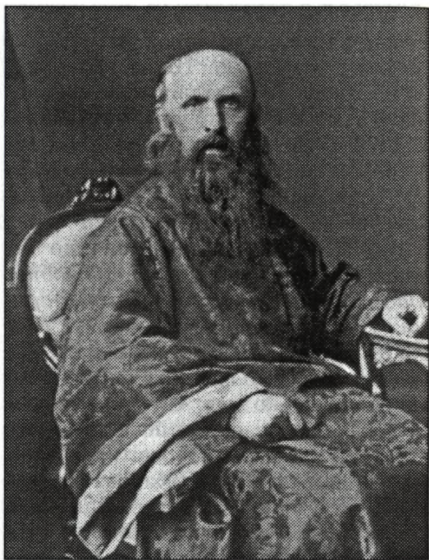

Літ.: *Населенные места Воронежской губернии*: Справ. кн. Воронеж, 1900; *Н. И. Костомаров*. Страницы жизни и творчества. Воронеж, 1994.

«ОЛЬХОВНЯК. РАССКАЗ ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ ВОРОТИВШЕГОСЯ НА РОДИНУ ИЗ СИБИРИ» — оповідання *Костомарова*. Написане в 1880 р. Уперше надруковане в газеті «*Новое время*» (1883. № 2687, 2694) за підписом Н. Богучаров (один із псевдонімів Костомарова з помилковим ініціалом Н. замість И.). Оповідання увійшло до видань Костомарова: «*Рассказы И. Богучарова*» (СПб., 1886) і «*Твори в двох томах*» (К., 1990), а також до книжки «*Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография*» (М., 1995) із серії «*Актуальная история России*». У ньому розповідається про місце Ольховець, або Ольховняк, яке дістало таку назву від вільхового лісу, що там росте. Це місце мало славу залятого.

Літ.: *Литературное наследие Н. И. Костомарова*. СПб., 1890.

ОПАТОВИЧ Степан (Стефан) Іванович (1832—1892) — протоіерей. Народився у Волинській губернії (у ХІХ ст. до неї входила територія сучасної Волинської області *України*). Закінчив Кременецьку духовну семінарію і С.-Петербурзьку духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. Один зі співробітників журналу «*Странник*», в якому опублікував кілька статей на історичні теми духовно-повчального змісту. Автор підручників зі Старого і Нового заповітів, написаних українською мовою. О. — духівник *Костомарова* та його матері Тетяни Петрівни (див. *Костомарова* Т. П.), один із близьких до Миколи Івановича людей у *С.-Петербурзі* в 60—70-х роках. На початку 1875 р. під час тяж-

С. І. Опатович

кої хвороби Костомарова та його матері турбувався про надання їм належної медичної допомоги, сповідував і причащав Тетяну Петрівну.

Тв.: *Святыни Киева*. К., 1873; *Первые века христианства и распространение его на Руси*. СПб., 1883.

Літ.: *Историко-статистические сведения о с.-петербургской епархии*. СПб., 1875. Вып. 4; *Русский биографический словарь*: В 25 т. СПб., 1905. [Т. 12: Обезьянинов-Очкин]; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

«ОПИСАНИЕ КИЕВА. СОЧИНЕНИЕ. НИК. ЗАКРЕВСКОГО» — маловідома рецензія *Костомарова*, присвячена двотомному путівнику (М., 1868) знаного українського історика М. Закревського (1805—1871). Оpubлікована в журналі «*Вестник Европы*» (1868. № 4) в рубриці «*Литературные известия*». Підписана криптонімом К-ов Н. Цієї рецензії немає в жодному з покажчиків праць Костомарова. На думку Ко-

стомарова, робота М. Закревського є найкращим путівником для всіх охочих ознайомитися з давнім і тодішнім Києвом. Водночас Костомаров відзначає певні прогалини і недоліки студії М. Закревського. Зокрема, він підкреслює, що видання містить надмірну кількість цитат, які не стосуються безпосередньо канви викладу і перевантажують читача безліччю непотрібних дрібниць. Також Костомаров зауважує, що автор книжки не завжди правильно тлумачить зміст конкретних законів та їхній вплив на історію Києва. Окрім того, з погляду рецензента, цією працею дуже складно користуватися, що суттєво знижує її інформативну цінність.

Літ.: Малашевич А. Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11.

«ОПИСАНИЕ ОСТРОГОЖСКОГО СЛОБОДСКОГО ПОЛКА» — твір Костомарова. Написаний автором влітку 1837 р. у період його служби юнкером у *Кінбурнському драгунському полку* в місті *Острогозьку*. У цьому місті був дуже багатий архів повітового суду, що зберіг усі старі справи колишнього козацького полку з часів заснування міста. Попрацювавши з ними, Костомаров склав історичний опис Острогозького полку, додавши до нього у списках чимало важливих документів. Це був, як зазначено в *«Автобіографії»* Костомарова, його перший досвід у вивченні російської історії за джерелами та перша школа прочитання давніх паперів. Костомаров не публікував цей твір, оскільки мав намір написати історію всієї *Слобідської України*. Намір цей не судилося довести до кінця, а розпочата праця з усіма додатками була вилучена в Києві разом з іншими паперами Костомарова під час його арешту як кирило-ме-

фодіївця в 1847 р. (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). «Описание» йому не повернули і воно вважається втраченим.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Мяковський В.* Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3.

ОРЕНБУРГ — за часів Костомарова губернське місто в Російській імперії на березі річки Урал (тепер обласний центр Російської Федерації). О. був заснований як фортеця у 1735 р. в гирлі річки Орь (тепер місто Орськ). За указом від 15 жовтня 1742 р. його перенесено на теперішнє місце, де й закладено 19 квітня 1743 р. У 1743—1862 рр. О. — головна фортеця Оренбурзької військової прикордонної лінії. З 1744 р. — губернське місто, з 1748 р. — адміністративний центр Оренбурзького козацького війська, у 1850—1881 рр. — центр генерал-губернаторства. Костомаров як кирило-мефодіївець (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) за розпорядженням імператора Миколи I в травні 1847 р. був ув'язнений на рік у *Петропавловській фортеці*. Потім його мали заслати до міста *В'ятки*. Перед виїздом до місця заслання йому запропонували замінити В'ятку на будь-яке з чотирьох міст Росії: *Астрахань, Саратов, Пензу* або Оренбург. Костомаров обрав Саратов.

Літ.: *Столянский П. Н.* Город Оренбург: материалы по истории и топографии города. Оренбург, 1908; *Райский П. Д.* Путеводитель по г. Оренбургу с очерком его прошлого и настоящего, иллюстрациями и планом. Оренбург, 1915; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ОРЛОВ Олексій Федорович (1786—1861) — російський військовий і державний діяч, дипломат, граф. Поза-

шлюбний син графа Ф. Орлова (1741 — 1796). Народився у Москві. Отримав освіту в пансіоні абата Ніколя в Москві. Брав активну участь у придушенні декабристського руху, зокрема повстання Семенівського полку. У 1844 — 1856 рр. — шеф жандармів і начальник *Третього відділення*. О. був наближений до російського імператора Миколи I. У 1847 р. керував слідством у справі про Кирило-Мефодіївське братство (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) й особисто допитував *Костомарова*. За пропозицією О., імператор Микола I у червні 1848 р. визначив *Костомарова* місцем заслання *Саратов*.

Літ.: Лемке М. К. Николаевские жандармы и литература 1826—1855 гг. 2-е изд. СПб., 1909; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Троцкий И. М.* Третье отделение при Николае I. М., 1930.

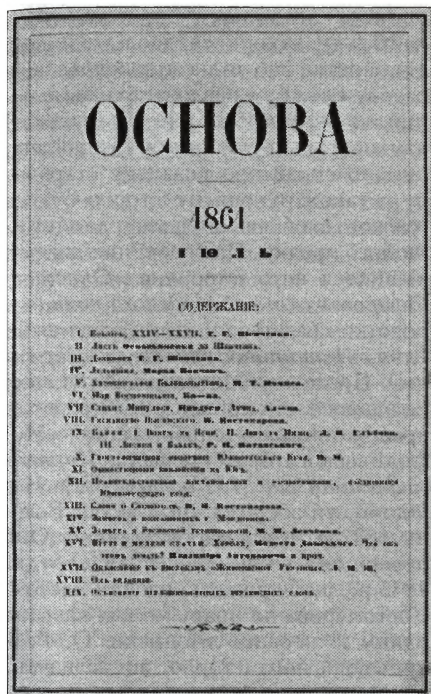
ОСНОВА — у ХІХ ст. слобода в *Харківській губернії* на річці *Лопань* (тепер частина міста *Харкова*). У 1840 р. *Костомаров* познайомився з відомим українським письменником Г. *Квіткою-Основою* Яненком, який жив тоді в О. у маєтку свого брата, займаючи невеличкий будиночок, що стояв окремо від панських будівель. У зв'язку з цим в *«Автобіографії»* *Костомарова* зазначається, що він досить часто приїздив до Григорія Федоровича *Квітки* в О., що дуже полюбив цього старого, який щиросердно любив свою народність. Як згадував *Костомаров*, іноді він їздив до О. з І. *Бецьким*, іноді з О. *Корсуном*.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ОСНОВА» — літературно-науковий щомісячний часопис (вісник). Виходив з січня 1861 р. по вересень 1862 р.

українською і частково російською мовами у *С.-Петербурзі*. Видавав «О.» П. *Кулиш* за участю Т. *Шевченка* та *Костомарова*. Редактор — В. *Білозерський*. Відновлений у 1993 р. Спільною письменників України за підтримки Конгресу українських націоналістів. «О.» став на короткий строк рупором українського національно-визвольного руху в пореформеній *Росії*. За задумом засновників, у часопису мали публікуватися художні твори, праці з історії, історіографії, етнографії, історичні пам'ятки. Ініціатива видання такого часопису належала, як згадував чиновник митниці *С.-Петербурзької комісаріатської комісії* З. *Недоборовський*, «нашому могучему богатырю слова Н. И. Костомарову». Найвидатнішими в ньому силами, писав Д. *Мордовець*, «являлись — прежняя украинская триада — Шевченко, Костомаров и Кулиш». З «О.» співпрацювали відомі письменники і вчені, зокрема *Марко Вовчок*, В. *Антонович*, О. *Кістяківський*. У цьому часопису вперше було надруковано чимало оригінальних творів *Костомарова*, що принесли йому не тільки ще більшу популярність, а й викликали наукові дискусії, а також напади на автора з боку представників офіційної історіографії. *Костомарова* звинувачували у спробі завдати шкоди Батьківщині, в *українофільстві* та інших гріхах. Водночас його публікації, як і часопис «О.» загалом, привертати до себе увагу й мали великий успіх у колах передової російської інтелігенції. *Костомаров* поміщав в «О.» історичні дослідження, поетичні, літературно-публіцистичні твори, різноманітні рецензії та нотатки. З них найбільшої уваги заслуговують *«Мысли о федеративном начале в древней Руси»* (1861. № 1); *«Две русские народности»* (1861. № 3); *«Черты народной южнорусской истории»* (1861. № 3 и 1862. № 6);

Основа. Титульна сторінка

«Слово над гробом Т. Г. Шевченка» (1861. № 3); «Воспоминание о двух малярах» (1861. № 4); «Слово о Сковороді» (1861. № 7); «Гетманство Выговского» (1861. № 4, 7). Кожний номер «О.», що виходив у світ, не обходився без Костомарова.

Літ.: Міяковський В. З історії «Основи» // Літературно-наук. зб. Київ, 1948. № 3; Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. К., 1959; Айтов С. Ш. Журнал «Основа» (1861–1862) і культурно-національне відродження України у контексті східноєвропейських національних ренесансів середини XIX ст. // Грані. 2000. № 2; Його ж. Часопис «Основа» і зміна стереотипів мислення про Україну на по-

чатку 1860-х рр. // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки. Д., 2000.

ОСТЕНДЕ — місто, портовий і курортний центр у Західній Фландрії. У 1815–1830 рр. — у складі Нідерландського королівства, з 1830 р. — незалежної Бельгійської держави (тепер у складі Королівства Бельгія). У травні 1864 р. Костомаров здійснив третю поїздку за кордон і тоді місяць пробув в О. (див. Подорожі М. Костомарова за кордон). Своїми враженнями він поділився в «Автобіографії», зазначаючи, що краєвиди О. надзвичайно нудні й одноманітні, часті дощі й вітри роблять клімат цієї місцевості не надто приємним; прогулянки тут неможливі, оскільки в самому місті та на його околицях немає ніяких гаїв.

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.

ОСТРОГ — за часів Костомарова повітове місто Волинської губернії (тепер районний центр Рівненської області, Україна). Вперше згадується в Іпатіївському літопису близько 1100 р. У XII–XIII ст. — у складі Галицько-Волинського князівства. З другої половини XIV ст. О. — власність князів Острозьких. З 1793 р. О. — повітове місто Ізяславського, з 1795 р. — Волинського намісництва, а з 1797 р. — Волинської губернії. Костомаров побував в О. восени 1844 р., коли їхав із Харкова через Київ до Рівного працювати вчителем історії в гімназії цього міста (див. Рівненська гімназія). Тоді, як зазначено в його «Автобіографії», він ходив до руїн єзуїтського монастиря, відвідав капучинський монастир, піднявся на гору, де оглянув залишки православної церкви Богоявлення, а біля неї — вежі муру навколо подвір'я князів Острозьких і рештки їхнього будинку.

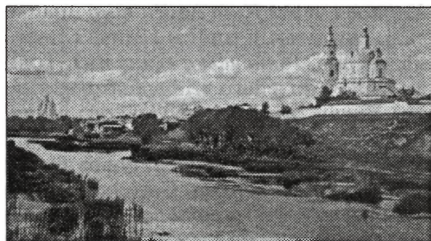

Літ.: *Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год*. Житомир, 1885; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Ковальський М. П.* Етюди з історії Острога: Нариси. Острог, 1998; *Пінчук Ю., Пасеченко Г.* З Волинських років М. І. Костомарова // *Осягнення історії*: Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999.

ОСТРОГОЗЬК, Рибне — у XIX ст. повітове місто у *Воронежській губернії* (тепер районний центр Воронежської області Російської Федерації). Заснований у 1652 р. на правобережжі *Дону* на річці *Тиха Сосна* українськими переселенцями з *Гетьманщини*. О. був адміністративним центром слобідського козацького Острогозького полку, офіційно узаконеним у 1664 р. У вересні 1696 р. в О. на майдані відбулася зустріч гетьмана *України* Івана Мазепи з Петром І. Тепер на цьому місці встановлено пам'ятний знак. Походження, життя і діяльність *Костомарова* тісно пов'язані з *Острогозьким повітом* і містом О. Саме там у нього зародився інтерес до наукової роботи й дослідження історії *козацтва*. Закінчивши *Харківський університет*, він у 1837 р. вступив юнкером до *Сьомого Кінбурнського драгунського полку*, що дислокувався в О. Це місто славилося багатим архівом повітового суду, де збереглися всі старі справи козацького полку. Костомаров заці-

кавився згаданими справами. Він настільки захопився дослідницькою діяльністю, що цілком занедбав військову службу і невдовзі був звільнений «по неспособности». У результаті наукового пошуку ним було знайдено чимало справ про козацьку старовину, а також рукописну історію Острогозького слобідського полку, де служили його предки. На основі цих джерел з'явилася його історичне «*Описание Острогожского слободского полка*» з додатком багатьох цікавих документів (див. *Історія Слободської України*). Проте опублікувати цей рукопис не вдалося, він пропав у 1847 р. після арешту автора у справі Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Невідомо, чи зберігся він взагалі. Восени 1837 р. Костомаров залишив О. і повернувся в цей край лише в грудні 1845 р., щоб продати родовий маєток. Костомарова по праву можна назвати одним із перших літописців О. Розкриваючи його історію, він зазначав, що місто було засноване волинянами під командуванням полковника І. Дзиковського. Це місто в часи Костомарова вважалося культурним центром Воронежської губернії, його називали «Воронезькими Афінами».

Літ.: *Веселовский Г. М., Воскресенский Н. В.* Города Воронежской губернии, их история и современное состояние с кратким очерком всей Воронежской губернии. Воронеж, 1876; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Прохоров В. А.* Вся Воронежская земля: Краткий ист.-топоним. слов. Воронеж, 1973; *Багалій Д.* Історія Слобідської України. Х., 1990; *Н. И. Костомаров.* Страницы жизни и творчества. Воронеж, 1994; *Кожемякин А. Н. И. Костомаров и Острогожск* // *Н. И. Костомаров. Жизнь и творчество*. Воронеж, 1996; *Острогожск. 350 лет. Воронеж, 2002.*

Краєвид міста Острогозька

ОСТРОГОЗЬКИЙ ПОВІТ — за часів *Костомарова* один з дванадцяти повітів *Воронезької губернії* у її південній частині (тепер переважно на території Острогозького району Воронезької області Російської Федерації). Костомаров — виходець слободи *Юрасівки* О. п. З цим повітом тісно пов'язані його молодість і початок творчої діяльності. Саме на острогозькій землі, де зустрілися дві культури — російська та українська, у Костомарова зародився інтерес до минушини народу, представників якого називали «черкасами» (вихідцями з *України*), з його легендами про колишню козацьку вольність, історичними думами і піснями. Костомаров подорожував О. п. і детально фіксував свої враження. Так, про частину його жителів («риб'ян») він писав, що їхні хутірці всі були вільні, населені так званими військовими обивателями, нащадками колишніх острогозьких козаків та їхніх підпомічників. У них були відмінні від інших говірка і костюм. Згодом, побувавши на *Волині*, Костомаров побачив, що все це видає в «риб'янах» волинських переселенців, тоді як жителі інших країв О. п. «обличают своим выговором, одеждою и домашнею обстановкою происхождение из других сторон малорусского края». Останній раз Костомаров був в О. п. взимку 1845—1846 рр., щоб продати родовий маєток. Він згадував: «Я попрощался с углом, который считал своим много лет, и отправился на почтовых, через Харьков, в Киев».

Літ.: *Николаевский И. М.* Описание Воронежской губернии. Воронеж, 1909; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Мяковский В.* Костомаров у Рівному // *Україна*. 1925. № 3; *Н. И. Костомаров*. Страницы жизни и творчества. Воронеж, 1994.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ Михайло Васильович (1801—1861) — український і

російський математик, академік С.-Петербурзької (1830; — див. *Російська академія наук*), Паризької, Римської і Туринської академії наук. Народився в селі Пашенній Малоросійської губернії (тепер село Пашенівка Козельщинського району Полтавської області, *Україна*) у поміщицькій родині козацько-старшинського походження. Початкову освіту отримав у пансіоні при Полтавській гімназії. Закінчив *Харківський університет* (1820). Продовжив університетські студії в Сорбонні та Коледжі де Франс (1822—1828). *Костомаров*, описуючи в «*Автобиографии*» свої студентські роки, згадує О. і повідомляє, що в родині професора Харківського університету П. *Сокальського*, у будинку якого квартирував Костомаров, а перед ним — «знаменитый Остроградский», про нього зберігали «благоевечное воспоминание» як про кращого з юнаків, що мешкали у них. О. був у дружніх стосунках з Т. *Шевченком*, з яким познайомився у С.-Петербурзі. Очевидно, такі самі стосунки були між О. та Костомаровим, який жив з 1859 р. в С.-Петербурзі і дружив з Тарасом Шевченком.

Літ.: *Сомов А. И.* Очерк жизни и ученой деятельности М. В. Остроградского // Зап. имп. АН. СПб., 1863. Т. 3, кн. 1; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Гнеденко Б. М.* В. Остроградский. М., 1952; *Дзира Я.* Дружба двох геніїв (Т. Г. Шевченка і М. В. Остроградського) // Літ. Україна. 1962. 9 берез.

«ОТВЕТ г. КАРПОВУ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в журналі «*Беседа*» (1871. № 1) з підзаголовком: «Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. Сочинение Геннадия Кар-

пова. М. 1870». Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Написана з приводу зауважень, висловлених у книжці російського історика й археографа Г. Карпова на адресу Костомарова про його діяльність як автора монографії «Богдан Хмельницький» та як редактора «Актів Южної і Західної Росії». У цій статті Костомаров полемізує з опонентом про Переяславську раду, про час смерті Б. Хмельницького та з інших питань (див. «Заметка» [III]).

Літ.: Петренко О. В. Карпов — contra — Костомаров: Із історії однієї наукової дискусії // Історія України. 1999. № 19.

«ОТВЕТ г. МАКСИМОВИЧУ» — нотатка Костомарова. Вперше надрукована в газеті «Санкт-Петербургские ведомости» (1860. № 8) з підзаголовком «По поводу правописания козацких имен в сочинении о Богдане Хмельницком». Увійшла до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». У нотатці Костомаров полемізує з відомим ученим М. Максимовичем щодо правопису імен козацьких полковників та інших осіб у своїй монографії «Богдан Хмельницький». У зв'язку з цим торкається Гадяцького договору (1658) і висловлює власний погляд на цю історичну подію. З огляду на умови того часу його думку можна вважати новим і сміливим словом у науці: «Составители Гадяцкого договора не были изменниками; это были благородные патриоты, но введенные в заблуждение тогдашним воспитанием. Если б Хмельницкий не умер слишком рано, то, без сомнения, имя его было бы также в числе составителей этого договора».

Літ.: Пінчук Ю. Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // Історичний журн. 2005. № 1.

«ОТВЕТ г. МАЛОРОССУ-ВОЛЫНЦУ» — нотатка Костомарова. Вперше надрукована в газеті «День» (1864. № 6) з підзаголовком: «По поводу обвинений в злоумышлении в сепаратизме». Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Написана у відповідь на публікацію в «Московских ведомостях» (1864. № 13) передової статті, що обґрунтовувала недоцільність перекладу Євангелія українською мовою і наводила як аргумент листа, підписаного «Малоросс-Волынец». У цьому листі ім'я Костомарова згадане у зв'язку із сепаратистськими тенденціями. У своїй нотатці Костомаров просить позбавити його ім'я «от двусмысленных намеков, относящихся к области уголовного суда, а не литературы» (див. Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова).

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«ОТВЕТ г. ПАДАЛИЦЕ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Современник» (1860. № 12). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Написана з приводу відгуку Тадеуша Падалиці в «Виленском вестнике» про статтю Костомарова, опубліковану в «Современнике» (1860. № 7) під назвою «О козачестве. Ответ "Виленскому вестнику"». Костомаров у статті «О. г. П.»,

торкаючись історії українського козацтва XVII ст., висловлює думку, що «толковать о том, кто прав, кто не прав: поляки или казаки — не дело исторического размышления». Якщо б воскресити тих і тих, пише він, то обидві сторони подали б достатньо виправдань для себе й звинувачень для суперників. На думку Костомарова, справа історії «не отыскивать справедливости в протекших спорах, а показать те убеждения, под влиянием которых спорные стороны соперничали, найти связь событий между собою, их причины и обстоятельства, способствовавшие тем положениям, в каких дела устанавливались».

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; Козачок Я. В. Про дискусію між Миколою Костомаровим і Тадаушем Падаліцею з приводу польсько-українських взаємин // Актуальні проблеми сучасної філології: Літературознавство: Зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Рівне. 2000. Вип. IX.

«ОТВЕТ г. ЩЕГЛОВУ (К ИЗДАТЕЛЮ “СЕВЕРНОЙ ПЧЕЛЫ)”» — нотатка Костомарова. Вперше надрукована в газеті «Северная пчела» (1860. № 203). Увійшла до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». У цій нотатці Костомаров торкається питань «старого русского языка и старинных приемов выражения».

«ОТВЕТ МАЛОРУССУ-ВОЛЫНЦУ» — нотатка Костомарова. Вперше надрукована в газеті «Голос» (1864. № 120) з підзаголовком «Об украинофильстве». Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России».

Написана з приводу відповіді «Московских ведомостей» (1864. № 66) на нотатку Костомарова, опубліковану в газеті «День» (1864. № 6) під назвою «Ответ г. Малороссу-Волынцу». Костомаров у цій другій нотатці взяв за мету «защитаться от полицейских придирок “Московских ведомостей” и от клевет», якими згадана газета переслідувала його (див. Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова).

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«ОТВЕТ “МОСКОВСКИМ ВЕДОМОСТЯМ”» — нотатка Костомарова. Вперше надрукована в газеті «День» (1863. № 27). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Опублікована з приводу збирання пожертв на користь видання книжок наукового змісту українською мовою. Ця нотатка є полемічною відповіддю Костомарова на думку, висловлену в публікації газети «Московские ведомости» (1863. № 136), про польську інтригу в кампанії з видання книжок українською мовою. Зокрема, автор спростовує звинувачення у ворожому ставленні до Росії. З погляду Костомарова, російському суспільству варто було б допомагати їм у цій справі, не слухаючи тих, які «показывают или крайнюю недобросовестность или крайнее незнание своей истории и этнографии».

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ОТВЕТ НА БРАННОЕ ПОСЛАНИЕ г. ПОГОДИНА» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1872. № 2). Увійшла до книжки *«Самозванцы и пророки»* (М., 1997) із серії *«Актуальная история России»*. Написана у зв'язку з критикою академіком М. *Погодіним* його статті *«Личности Смутного времени. Михаил Скопин-Шуйский, Пожарский, Минин, Сусанин»*, що з'явилася в часопису *«Вестник Европы»* (1871. № 6). З погляду Костомарова, М. *Погодін* хотів довести, що, за джерелами, особистості, схарактеризовані Костомаровим як неясні, — навпаки, дуже ясні, і при цьому наводив різні літописні похвали, намагаючись показати, що це і є ті характерні риси, в яких Костомаров, начебто навмисно, не вбачав ніяких характерів. На думку ж Костомарова, не можна називати характерними ті риси, яким літописці адресують свої похвали, оскільки ці похвали дуже загальні та упереджені.

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ОТВЕТ НА ВОЗРАЖЕНИЯ г. ПОГОДИНА, ЧИТАННЫЙ г. КОСТОМАРОВЫМ» (на публичном диспуте 19 марта 1860 года о начале Руси) — полемічний твір *Костомарова*. Вперше надрукований в часопису *«Современник»* (1860. № 3). Увійшов до книжки *«Русские инородцы»* (М., 1996) із серії *«Актуальная история России»*. У цьому творі автор вважав доречним не викладати своєї теорії, висловленої в статті *«Начало Руси»*, яка стала приводом для диспуту між ним і М. *Погодіним* (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним*), а відповідати на конкретні закиди свого опонента. Основна увага приділяється поясненню слова *«Русь»*, власних імен скандинавів та інших народів.

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ОТВЕТ НА ВЫХОДКИ ГАЗЕТЫ (КРАКОВСКОЙ) «CZAS» И ЖУРНАЛА «REVUE CONTEMPORAINE» — полемічна стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису *«Основа»* (1861. № 2). Увійшла до збірника *«Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»* (К., 1928). Написана з приводу публікацій, що з'явилися в польській газеті *«Czas»* (1860. № 256) та французькому журналі *«Revue Contemporaine»* (1860. № 210). У них проводилася думка про неслов'янське походження всього російського народу і про повну тотожність українського і польського народів. У своїй статті Костомаров мав за мету довести необґрунтованість таких поглядів на історію *Росії й України*, які в той час були поширені в Європі.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ОТВЕТ НА НОВЫЕ «БРАННЫЕ ПОСЛАНИЯ» г. ПОГОДИНА» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1874. № 1). Згодом вийшла в книжці *«Самозванцы и пророки»* (М., 1997) із серії *«Актуальная история России»*. Належить до циклу його полемічних статей, написаних на спростування опублікованих у московських газетах міркувань академіка М. *Погодіна*, присвячених найважливішим особистостям російської історії XVII ст.

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ОТВЕТ НА ОТВЕТ г. КОЯЛОВИЧА» — нотатка *Костомарова*. Вперше надру-

кована в газеті «Голос» (1864. № 127). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Поява цієї нотатки була зумовлена полемікою, що розгорнулася між Костомаровим і російським істориком М. Кояловичем, з приводу публікації М. Кояловича «Лекции по истории Западной России» (СПб., 1864; — див. рецензію Костомарова «Лекции по истории Западной России М. Кояловича. 1864»). Автор нотатки приділяє увагу різниці вживання термінів «княжество» і «княжение», торкається своєї першої дисертації про унію (див. «О причинах и характере унии в Западной России») та інших питань.

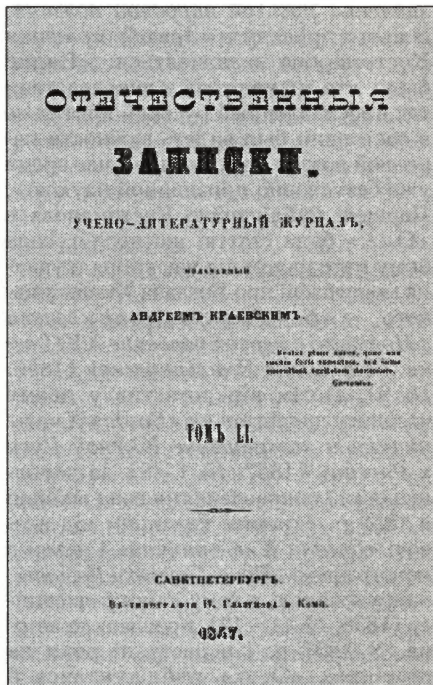
Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«ОТВЕТ НА СТАТЬЮ ВСЕВОЛОДА КРЕСТОВСКОГО: “ХОДАТАЙСТВО КОСТОМАРОВА ЗА СКОВОРОДУ И СРЕЗНЕВСКОГО”» — твір Костомарова. Вперше надрукований в часопису «Основа» (1861. № 8). Згодом вийшов у книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Автор полемізує з російським письменником В. Крестовським про значення спадщини українського просвітителя, філософа і поета Г. Сковороди (1722—1794) та про творчість свого сучасника, відомого вченого І. Срезневського, якого він знав особисто.

«ОТВЕТ ПРОФЕССОРА КОСТОМАРОВА г. ШПИЛЕВСКОМУ» — нотатка Костомарова. Вперше надрукована в журналі «Иллюстрация» (1860. Т. 5, № 114). Увійшла до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії

«Актуальная история России». Нотатка написана з приводу публікації співробітником журналу «Иллюстрация» (1860. Т. 5, № 113) М. Шпилевським матеріалу про диспут, що відбувався між Костомаровим і М. Погодіним 19 березня 1860 р., щодо початку давньоруської держави. М. Шпилевський, описуючи диспут, адресував Костомарову кілька заперечень, на які останній дає відповіді у своїй нотатці, що стосується теорії норманістів.

«ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИСКИ» — науково-літературний і політичний щомісячний часопис. Виходив у 1839—1884 рр. у С.-Петербурзі. У 1839—1860 рр. видавав і редагував часопис

Отечественные записки. Титульна сторінка

А. Краєвський, а з вересня 1860 р. і до кінця 1866 р. — випускав часопис разом з С. Дудишкіним. З 1868 р. А. Краєвський залишався номінальним редактором і передав часопис в оренду М. Некрасову. Костомаров співпрацював з цим часописом з 1856 р. «О. з.» належали до відомих періодичних видань Росії XIX ст. Часопис піддавався частим цензурним переслідуванням і врешті був закритий урядом. В «О. з.» відділ критики та бібліографії до 1846 р. очолював В. Бєлінський. У 1839 р. на сторінках часопису він позитивно відгукнувся про драму «Сава Чалий» і збірку «Українські балади» Костомарова, проте через чотири роки дав негативну оцінку його дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии». З цього приводу в «Автобиографии» Костомарова зазначається: «Видно было, что знаменитый и впоследствии так прославленный русский критик не в состоянии был видеть важности народной поэзии, важности, в наше время уже безусловно признанной наукою». Першою публікацією Костомарова в «О. з.» була стаття, що послугувала йому матеріалом під час упорядкування монографії про Богдана Хмельницького, — «Борьба украинских казаков с Польшею в первой половине XVII века, до Богдана Хмельницкого» (1856. № 9). Потім він помістив у цьому часопису дослідження «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» (1857. № 1—8). Із доповненнями і виправленнями воно вийшло в 1859 р. окремим виданням під назвою «Богдан Хмельницкий» і разом з монографією «Бунт Стеньки Разина», надрукованою в тому самому часопису (1858. № 11—12), прославило автора. У 1857 р. і в наступні роки на сторінках «О. з.» публікувалися й інші, різні за характером, твори Костомарова, серед яких — «О значении

Великого Новгорода в русской истории» (1862. № 1); «Великорусские религиозные вольнодумцы в XVI веке: Матвей Башкин и его соучастники. Феодосий Косой» (1862. № 10); «Воспоминания о молоканах» (1869. № 3).

Літ.: Ершов А. К истории русской журналистики: «Отечественные записки» (1818—1884) // Образование. 1905. № 1—5; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Теплинский М. В. «Отечественные записки», 1868—1884. Ю.-Сахалинск, 1966.

«ОТНОСИТСЯ ЛИ ПЕСНЯ О ВЗЯТИИ АЗОВА К СОБЫТИЯМ XI ВЕКА?» — нотатка Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Киевская старина» (1882. № 8). Увійшла до збірника «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930). Написана з приводу статті А. Стоянова «Южнорусская песня о событии XI века», опублікованої в «Киевской старине» (1882. № 7). Автор нотатки не погоджується з висновками А. Стоянова, вважає, що пісню цю не можна назвати місцевим скарбом, оскільки вона поширена всюди, і зазначає чому. На думку Костомарова, з усього дослідження «многоуважаемого г. Стоянова одно только представляет вклад в науку: это определение местоположения древнего Торческа на р. Стугне».

Літ.: Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. К., 1930.

«ОТРЫВКИ ИЗ ИСТОРИИ ЮЖНО-РУССКОГО КАЗАЧЕСТВА ДО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО» — студія Костомарова. Вперше надрукована в журналі «Библиотека для чтения» (1865. № 1—3) без початкових трьох розділів, які згодом з'явилися в пресі під назвою «Южная Русь и козачество до восстания Богдана Хмельницкого» у часопису «Отечественные записки»

(1870. № 1–2). Цей твір став «Введением» до монографії Костомарова «*Богдан Хмельницкий*» у виданнях 1870 і 1884 рр. «Отрывки», названі «*Южная Русь в конце XVI века*», були поміщені в III томі «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1867) та III томі «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1880), а також у «Собрании сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 3). Пізніше були опубліковані в книжці «Исторические произведения. Автобиография» (К., 1989), а також у книжці «Бунт Стеньки Разина» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». В основу цього твору автор поклав своє дисертаційне дослідження «*О причинах и характере унии в Западной России*» (Харьков, 1841).

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«ОТРЫВОК ИЗ ЛЕТОПИСИ» (О времени царя Иоанна Васильевича Грозного, 1563—1567) — публікація, підготовлена під наглядом Костомарова. Поміщена у третьому томі видання Археографічної комісії «*Русская историческая библиотека*» (СПб., 1876), редактованому О. Тимофеевим.

ОТУЗЬКА ДОЛИНА — у XIX ст. одна з мальовничих долин Криму на узвишші Кримських гір. О. д. була у складі Феодосійського повіту Таврійської губернії (тепер Автономна Республіка Крим, Україна). Костомаров під час поїздки до Криму влітку 1870 р. здійснював подорожі в гори і тоді відвідав Чуфут-Кале, О. д. та інші місцевості.

Літ.: Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму. М., 1875; Москвич Г. Г. Иллюстрированный практический путево-

дитель по Крыму. Пг., 1915; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ОТЧЕТ О ВАРШАВСКИХ БИБЛИОТЕКАХ» — витяг з протоколів засідань Археографічної комісії (звіт Костомарова). Надрукований в «Летописи занятий Археографической комиссии» (СПб., 1868. Вып. 4). Цей звіт був прочитаний Костомаровим на засіданні Археографічної комісії 16 жовтня 1865 р. У ньому автор повідомляє про свою поїздку до Варшави у 1865 р. для ознайомлення там з рукописними пам'ятками, що належать до початку XVII ст. російської історії.

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

«ОЧЕРК ДОМАШНЕЙ ЖИЗНИ И НРАВОВ ВЕЛИКОРУССКОГО НАРОДА В XVI И XVII СТОЛЕТИЯХ» — монографія Костомарова. Написана в Саратові у другій половині 50-х років XIX ст. Вперше надрукована в часопису «Современник» (1860. № 3—4, 9—10). Потім публікувалася окремими виданнями (СПб., 1860, 1862 і 1887). Увійшла до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1905. Кн. 8, т. 19). Була також надрукована видавництвом «Республика» з коментарями Б. Литвака окремою книжкою (М., 1992) та в книжці «Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Опублікована видавництвом «Русич» у книжці «Быт и нравы русского народа в XVI и XVII столетиях» (Смоленск, 2002). У цій монографії автор, широко використовуючи фольклорно-етнографічний матеріал, до найменшої подробиці описує побут, звичаї і творчість російського народу XVI—XVII ст.

Літ.: Костомаров Н. Несколько слов о разборе моего сочинения: «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях» // Санкт-Петербургские ведомости. 1863. № 162; Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968.

«ОЧЕРК ИСТОРИИ САРАТОВСКОГО КРАЯ ОТ ПРИСОЕДИНЕНИЯ ЕГО К РОССИЙСКОЙ ДЕРЖАВЕ ДО ВСТУПЛЕНИЯ НА ПРЕСТОЛ ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЯ I» — твір Костомарова. Написаний ним наприкінці 50-х років XIX ст., у період роботи в Саратовському губернському статистичному комітеті. Надрукований у виданні *«Памятная книжка Саратовской губернии»* на 1858 р. (Саратов, 1858), увійшов до книжки *«Скотской бунт»* (М., 2002) із серії *«Актуальная история России»*.

Літ.: Пінчук Ю. А. Никола Иванович Костомаров. К., 1992.

«ОЧЕРК ТОРГОВЛИ МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВА В XVI И XVII СТОЛЕТИЯХ» — монографія Костомарова.

Вперше надрукована в часопису *«Современник»* (1857. № 9, 11–12; 1858. № 6–7). Згодом публікувалася окремими виданнями (СПб., 1862 і 1899). Увійшла до *«Собрания сочинений Н. И. Костомарова»* (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1905. Кн. 8, т. 20), а також до книжки *«Земские соборы»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*. «Очерк» написаний у період саратовського заслання автора. З цього приводу в *«Автобиографии»* Костомарова зазначається, що до звільнення з-під нагляду в 1857 р. він не вважав за потрібне кудись їхати, оскільки хотів завершити і підготувати до друку свою монографію. Ця студія посідає особливе місце серед досліджень Костомарова як спроба уважного вивчення однієї зі сторін економічного життя Московської держави (див. *Росія*).

Літ.: Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817–1885 // Рус. старина. 1886. № 1.

«П. А. КУЛИШ И ЕГО ПОСЛЕДНЯЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ» — полемічна стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису *«Киевская старина»* (1883. № 2). Увійшла до книжки *«Русские инородцы»* (М., 1996) із серії *«Актуальная история России»*. Написана з приводу опублікованих на початку 80-х років XIX ст. творів П. Куліша. У статті автор торкається його українських перекладів Нового Заповіту, п'єс В. Шекспіра *«Отелло»*, *«Троїл і Крессіда»*, *«Комедія помилок»*, аналізує книжку під назвою *«Хуторна поезія»*. На думку Костомарова, переклади П. Куліша гідні поваги та схвалення, а його поезії мають публіцистичне значення. З огляду на міркування П. Куліша про Кирило-мефодіївське братство (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), Костомаров висловлює про це і своє правдиве слово, зокрема наголошує на тому, що Т. Шевченко, ознайомившись з метою братства, поставився до ідеї слов'янської взаємності (див. *Панславизм*) з поетичним захватом. Стосовно двадцяти чотирьох віршів, що містяться у книжці, зазначає, що всі вони «богаты мыслями, но тяжелы и вообще возбуждают желание, чтоб г. Кулиш оставил стихотворное поле и ограничился прозаической формой, которая у него выходит удачнее стихов». Щодо написа-

ного прозою закличного послання до української інтелігенції, висловлює побажання, аби з цього заклику пана Куліша під національним стягом, який він розгортає за кордоном, не вийшло фіаско.

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ПАВЕЛ ПОЛУБОТОК» — історичний нарис *Костомарова*. Вперше надрукований у часопису *«Русская старина»* (1876. № 3). Увійшов до XIV тому *«Исторических монографий»* (видання М. Вольфа, СПб., 1881), до *«Собрания сочинений Н. И. Костомарова»* (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1904. Кн. 5, т. 14), а також до книжки *«Исторические произведения. Автобиография»* (К., 1989). Потім нарис був опублікований у виданні *«Историчні постаті України: Історичні нариси»* (О., 1993) та в книжці *«Казаки»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*.

ПАВЛОВ Платон Васильович (1823—1895) — російський історик і громадський діяч. Народився в Нижегородській губернії у родині дворянина-поміщика. Закінчив Головний педагогічний інститут у С.-Петербурзі (1844). В 1847 р. одержав ступінь магістра грецької словесності. Того ж року при-

значений ад'юнкт-професором на кафедрі російської історії *Київського імператорського університету Св. Володимира*, де змінив *Костомарова*. Викладав у цьому університеті до 1859 р. Уславився як талановитий і самобутній лектор. У 1849 р. захистив докторську дисертацію «Об историческом значении царствования Бориса Годунова» в *Московському університеті*. Перший в Російській імперії читав «Курс історії пластичних мистецтв у зв'язку з розвитком культури» (1858) та заснував при Київському університеті Св. Володимира музей красного мистецтва зі спеціальною мистецтвознавчою бібліотекою. У 1859 р. П. переведено до С.-Петербурга як члена *Археологічної комісії*. Він — один з організаторів недільних шкіл у *Києві* (1859) та С.-Петербурзі (1860). У 1861 р. обраний професором російської історії *С.-Петербурзького імператорського університету*, але не прочитав жодної лекції, оскільки перебував у відпустці, а пізніше університет тимчасово закрили. Підтримував стосунки з членами Харківсько-Київського таємного товариства (1856—1863). Після публічної лекції, прочитаної в березні 1862 р. на тему «Тысячелетие России», в якій засудив кріпосницький устрій Російської імперії та паліативність реформи 1861 р., був засланий до Ветлуги, а звідти — до *Костроми*. Повернувшись із заслання у 1866 р. з підірваним здоров'ям. Відтоді покинув громадську діяльність і переймався лише науковою працею та викладанням. Пізніше мешкав у Царському Селі, де викладав статистику в Константинівському військовому училищі. У 1870 р. призначений членом Археологічної комісії у С.-Петербурзі. Підготував до друку сибірські літописи. У 1875—1885 рр. — ординарний професор кафедри історії і теорії мистецтв Київського імператорського університету Св. Во-

лодимира. Перебував під впливом ідеології західників, зокрема Т. Грановського (див. *Слов'янофільство і західництво*). Вважав, що *Росія* та Захід мають спільні засади історичного розвитку. Автор праць з російської історії, статистики, історії та теорії мистецтва. Кілька великих праць П. залишилися незакінченими. Костомаров близько знав П., з цікавістю сприймав його погляди на російську історію. Разом з П. та кількома іншими професорами Костомаров з початку 1862 р. читав у С.-Петербурзі публічні лекції (див. *Публічні лекції М. Костомарова*). Коли П. було заарештовано, Костомаров клопотався з деякими іншими вченими про його звільнення, для чого з двома професорами подав міністру народної освіти О. Головніну відповідний адрес, текст якого написав особисто.

Тв.: *Об историческом значении царствования Бориса Годунова*. М., 1850; *О некоторых земских соборах XVI—XVII ст.* // *Отечественные зап.* 1859. № 1, 3; *Отрывки из посмертных записок* // *Современник*. 1862. Т. 42, № 3; *Тысячелетие России*. СПб., 1863; *Карманная книжка сравнительной статистики России, с картой промышленности*. СПб., 1869; *Опыт введения в историю* // *Отечественные зап.* 1874. № 5/6; *О значении некоторых фресок Киево-Софийского собора* // *Тр. III археол. съезда*: В 2 т. К., 1878. Т. 1.

Літ.: *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834—1884)* / Сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова. К., 1884; *Богучарский В. Я.* Материалы для истории революционного движения в России в 60-х годах. Париж, 1905; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Барабой А. З.* Харьковско-киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг. // *Исторические зап.* М., 1955. Т. 52.

ПАВЛОВСЬК — у XIX ст. місто в С.-Петербурзькій губернії (тепер місто в Ле-

нінградській області Російської Федерації). П. був заснований у 1777—1778 рр. як садиба майбутнього імператора Павла І. З 1796 р. став літньою резиденцією російської імператорської родини. До 1799 р. палац у П. будувався за проектами Ч. Камерона і В. Бренна, після пожежі 1803 р. відновлений А. Вороніхіним, є зразком архітектури російського класицизму кінця XVIII ст. П. славився архітектурними і садово-парковими ансамблями. *Костомаров* не раз бував у П., винаймав у ньому дачу. Так, літо 1863 р. він провів там разом зі своїм другом, редактором «*Основи*» В. Білозерським, вивчаючи російську історію початку XVII ст. У зв'язку з цим їздив до *С.-Петербурга* для роботи в *Публічний бібліотеці*. Відпочивав у цьому місті влітку 1882 р. і, як завжди, приймав у себе багато гостей.

Літ.: *Данилов В.* Матеріали для біографії Н. И. Костомарова. К., 1907; *Курбатов В.* Павловск: художественно-исторический очерк и путеводитель. 2-е изд. СПб., 1912; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ПАЛІМПСЕСТОВ Іван Устинович (1818—1902) — російський агроном-письменник. Закінчив Саратовську духовну семінарію і землеробський інститут. Викладав у семінаріях і в Новоросійському університеті, де був професором. П. — автор «Словаря сельскохозяйственных растений». Дружив з *Костомаровим*, написав про нього спогади, опублікував близько тридцяти його листів. Костомаровські листи до П. є у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Тв.: *Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове* // Рус. обозрение. 1895. № 7.

Літ.: *Гончар О.* У пошуках істини (з епістолярної спадщини М. І. Косто-

марова) // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2002. Вип. 11.

«ПАМ'ЯТИ В. А. ПРОХОРОВА» — стаття *Костомарова*. Надрукована в газеті «*Новое время*» (1882. № 2281). Написана у зв'язку зі смертю археолога і історика, знавця стародавнього побуту Василя Олександровича *Прохорова*. Костомаров високо цінував діяльність В. Прохорова, відзначав її користність.

«ПАМ'ЯТНАЯ КНИЖКА САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНИИ» — універсальний довідник, видавався щорічно Губернським статистичним комітетом у *Саратові* в 1858—1916 рр. (в окремі роки — під назвою «Адрес-календарь Саратовской губернии»). «П. к. С. г.» містила основні дані зі статистики народонаселення, адміністративного поділу, географії та історії губернії, а також списки посадових осіб, установ, організацій, відомості щодо промислів, промисловості, торгівлі, банків, ярмарків та базарів, опис церков і монастирів. У цьому виданні була надрукована розвідка *Костомарова* «*Петровск*», написана у зв'язку з його службовою і науковою поїздкою в 1858 р. по Саратовській губернії. Тоді ж Костомаров побував у *Царицині*. На підставі документів з Царицинського архіву, які він передав Д. *Мордовцю*, останній підготував статтю «Заметаев, разбойник на Волге 1775 г.», опубліковану в «Русском дневнике» (1859. № 7—8).

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

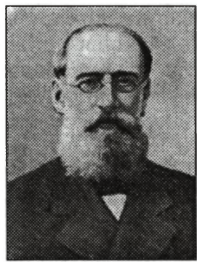
«ПАМ'ЯТНИКИ СТАРИННОЇ РУССКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» — серійне видання, друкувалося в *С.-Петербурзі* з 1860 р. Ініціатором його створення був граф Г. Кушелев-Безбородько (1832—1870), племінник княжни В. Репніної, приятельки Т. *Шевченка*, доб-

рий знайомий *Костомарова*. У цьому виданні вміщували рукописні статті з архівів. Перший випуск вийшов у 1860 р., четвертий, він же й останній, — у 1862 р. Костомаров брав активну участь у виданні «П. с. р. л.». З чотирьох випусків відредагував і прокоментував два перших, а останній упорядкував повністю. Для цього восени і взимку 1860—1861 рр. чимало днів провів у Духовній академії, розбираючи рукописи, привезені туди на збереження з новгородського *Софійського собору* та бібліотеки *Кирило-Білозерського монастиря*. Перший випуск видання опублікований з «Предисловием», написаним Костомаровим (див. «*Передмови М. Костомарова*» [1]).

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ПАНАС МИРНИЙ (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — Рудченко Панас Якович; 1849—1920) — український письменник, фольклорист, громадсько-культурний діяч. Народився в повітовому місті *Миргороді* Полтавської губернії (тепер районний центр Полтавської області, *Україна*) у родині чиновника. Закінчив

Панас Мирний

Гадяцьке повітове училище (1862). З чотирнадцяти років на службі в *Гадячі, Прилуках, Миргороді*. З 1871 р. жив у *Полтаві*, працював у казначействі та казенній палаті. П. М. — автор багатьох віршів, оповідань і драм. Широке визнання і славу приніс йому соціальний роман з народного життя «*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*», який він написав у 1872—1875 рр. разом з братом І. Рудченком. *Костомаров* добре знав творчість П. М., постійно стежив за його

новими творами. Громадський діяч і педагог В. *Беренштам*, котрий часто зустрічався з Костомаровим у 80-х роках XIX ст., згадував, що останній український твір, з яким вони разом знайомилися, належав перу П. М. З огляду на це В. Беренштам зазначив, що Костомаров визнавав за автором величезний талант, поєднаний з близькістю і щирою любов'ю до народу. Помер П. М. у Полтаві.

Тв.: *Зібрання творів*: У 7 т. К., 1968. Т. 1—7.

Літ.: *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 6; *Кирилюк Є.* Панас Мирний. К., 1939; *Сиваченко М. Є.* Корифей української прози. К., 1967.

«**ПАНИЧ НАТАЛИЧ**» — російськомовна повість *Костомарова*. Написана в романтичному дусі з наголосом на ідеях *панславізму* та *християнства*. Вилучена в Костомарова під час його арешту в справі Кирило-Мефодіївського братства у 1847 р. (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). На допитах у *Третньому відділенні* автор кілька разів звертався до цієї повісті, оскільки вона привернула увагу жандармів. Зокрема, він свідчив, що прагнув висміяти мрійницьке слов'янофільство Наталича (див. *Слов'янофільство і західництво*). До сьогодні зберігся уривок повісті, написаний жандрами, в якому незнайомиць проголошує перед Наталичем палку промову про необхідність єднання слов'янських народів (див. *Панславізм*). Цей фрагмент публікувався в розвідці В. *Міяковського* «З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства: I. Записка В. Білозерського про сільські школи; II. Записка М. Костомарова про панславізм; III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич»» (Україна. 1924. № 3) та в

першому томі тритомного збірника документів і матеріалів «Кирило-Мефодіївське товариство» (К., 1990). На думку відомого українського вченого Д. Чижевського, «П. Н.» цілком відповідає настроям та ідеям кирило-мефодіївців.

Літ.: *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. К., 2005. Т. 1.

ПАНСЛАВІЗМ — течія суспільно-політичної думки у слов'янських країнах, представники якої закликали об'єднати слов'янські народи на етнічній основі. П. виник наприкінці XVIII — на початку XIX ст. спершу в Чехії, Хорватії, Сербії та Чорногорії. Його засновниками вважаються діячі чеського національного руху І. Добровський, П. Шафарик, сербський просвітник В. Караджич і чорногорський просвітник П. Негош. П. охоплював широкий спектр політичних сил, які пропонували різні його трактування, а також способи здійснення всеслов'янської єдності: від примусового, насильницького возз'єднання в рамках унітарної держави до різних форм конфедеративного і федеративного міждержавного об'єднання (див. *Федералізм, Федерація*). У Росії П. поширився в першій половині XIX ст. *Костомаров* належав до демократичного крила П. Він виступав за створення панслов'янського союзу на добровільній і рівноправній основі за зразком США або давньогрецьких полісів (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров, Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). На думку Костомарова, цей союз мав би спиратися переважно на культурну, расову і релігійну спільність слов'ян і водночас на демократичні, правові принципи міждержавної організації, що передбачають рівність усіх суб'єктів об'єднання.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Две русские народности // *Основа*. 1861. № 3; *Его же.* Мысли о федеративном начале в древней Руси // *Там само*. 1861. № 1; *Его же.* Поэт Тарас Григорьевич Шевченко: Воспоминания о нем 1846—1861 гг. // *Рус. старина*. 1880. № 3; *Аксаков И. С.* Славянский вопрос 1860—1886. М., 1886; *Перволюф И.* Славяне, их взаимные отношения и связи: В 3 т. Варшава, 1886—1893. Т. 1—3; *Пыпин А. Н.* Панславизм в прошлом и настоящем. СПб., 1913; *Міжковський В.* З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства: I. Записка В. Білозерського про сільські школи; II. Записка М. Костомарова про панславизм; III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич» // *Україна*. 1924. № 3.

«ПАНТИКАПЕЯ» — вірш *Костомарова*. Написаний ним під час поїздки до *Криму* і відвідання *Керчі* в серпні 1841 р. Уперше надрукований в альманасі «*Молодик*» (Х., 1843. № 2). Увійшов до «Збірника творів І. Галки» (О., 1875), до книжки «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914) і до видання «Твори у двох томах» (К., 1990). У цьому вірші автор зобразив блукаючу тінь одного з боспорських царів, прах якого викинули з могили «древлеискатели», що подано за відомим античним віруванням про неприкаєне блукання мерців, позбавлених поховання.

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

ПАРИЖ — за життя *Костомарова* столиця Франції (тепер столиця Франції й адміністративний центр департаменту Сени) на берегах річки Сени, де впадають у неї річки Уаза та Марна. Костомаров двічі був у П. влітку 1857 р., коли здійснював першу поїздку за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Він пробув у цьому місті близько місяця, щодня невтомно

оглядаючи визначні пам'ятки. Крім того, як зазначається в його *«Автобіографії»*, консультувався в одного окуліста, оскільки тоді відчував біль в очах. Французький окуліст своїми манерами і надзвичайним самохвальством справив на нього неприємне враження.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ПАССЕК Вадим Васильович (1808—1842) — російський історик, етнограф, археолог. Народився в губернському місті Тобольську (тепер Тюменська область Російської Федерації). Походив з дворян *Харківської губернії*. Закінчив *Московський університет*. Жив в *Україні*, на Харківщині, захоплювався місцевою старовиною. Автор робіт з історії і статистики *Росії* та *Харківської губернії*, досліджень про городища й кургани на території Російської імперії, зокрема *Харківської губернії*. П. був особисто знайомий з *Костомаровим*, відвідував разом з ним гурток І. Срезневського, професора *Харківського університету*, автора знаменитої *«Запорожской старины»* (див. *Харківська школа романтиків*). Як згадував Костомаров, знайомство це неабияк вплинуло на нього, він часто відвідував І. Срезневського, його будинок став для Костомарова улюбленим місцем відпочинку й обміну думками.

Літ.: *Из дальних лет: Воспоминания Татьяны Петровны Пассек*. СПб., 1878; *Срезневский В.* Список сочинений В. В. Пассека // *Книговедение*. 1894. № 4; *Русский биографический словарь*: В 25 т. М.; СПб., 1902. [Т. 13: Павел, преподоб. — Петр (Илейка)]; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ПАСХАЛОВА Анна Никанорівна (1823—1885) — приятелька *Костомарова*, дружина його найближчого друга, історика і письменника Д. Мордовця. На-

родилася в губернському місті *Саратові* (тепер обласний центр Російської Федерації). Отримала домашню освіту. Костомаров познайомився з П. навесні 1852 р. в Саратові, де відбував заслання. Вони разом вивчали астрономію, збирали пам'ятки усної народної творчості, що лягли в основу публікацій про російські билини і пісні в *«Саратовских губернских ведомостях»* (1853. № 1; 1854. № 2, 15—22, 29—31, 33—35, 37—38). В *«Автобіографії»* Костомарова зазначається, що П. була жінка «чрезвычайно любознательная и увлекающаяся», що він дуже часто їздив до неї в село за вісім верст від Саратова, де вони запрошували «простонародных мужчин и женщин, заставляли петь песни и записывали их». Навесні 1853 р. П. виїхала до С.-Петербурга і, як згадував Костомаров, повернулася до Саратова у травні 1854 р., але «уже не г-жа Пасхалова, а г-жа Мордовцева». В *«Автобіографії»* також повідомляється: «Она приехала с молодым мужем, только что кончившим курс в С.-Петербургском университете с званием кандидата и золотою медалью. Первое знакомство с ним сделало на меня самое приятное впечатление; я скоро с ним сблизился и навсегда подружился». Костомаров після звільнення із заслання та переїзду до С.-Петербурга (1859) влітку 1866 р. побував у Саратові, де побачився з цим подружжям. Згодом вони часто зустрічалися в С.-Петербурзі. Д. Мордовець навесні 1883 р. також відвідав Костомарова в українському селі *Дідівцях*, де була садиба його дружини і куди він любив приїжджати для відпочинку та роботи в останні роки свого життя.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Савон О. А.* Дідівці: Садиба творчості і доброти. Прилуки, 1993.

«ПАТРИАРХ ФОТИЙ І ПЕРВОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ ЦЕРКВЕЙ» — твір *Костомарова*. Вперше надрукований у журналі *«Вестник Европы»* (1868. № 1—2). Був перевиданий у книжці *«Самозванцы и пророки»* (М., 1997) із серії *«Актуальная история России»*. Публікувався з підзаголовком, що розкриває його зміст: *«Патриарх Фотий Константинопольский, его жизнь, произведения и греческая схизма. По рукописным и печатным источникам д-ра С. Гергенротера, профессора церковного права и истории церкви Вюрцбургского университета. Том 1. Регенсбург. 1867 г.»*. Цей твір посідає особливе місце у творчій спадщині *Костомарова*, оскільки належить до загальної історії. Інтерес *Костомарова* до *Фотія* пояснюється тим, що він поширював християнство серед слов'ян, перший повстав проти панування папізму у християнському світі.

Літ.: *Литературное наследие Н. И. Костомарова*. СПб., 1890.

ПЕНЗА — за часів *Костомарова* губернське місто (тепер центр Пензенської області Російської Федерації). Заснована у 1663 р. як сторожовий пункт на південно-східній околиці *Російської держави*. У 1670 р. П. захопили загони С. Разіна під командуванням М. Харитоновіа і В. Федорова. У 1701—1708 рр. входила до Азовського адміралтейського відомства. 3 травня 1719 р. П. — центр Пензенської провінції у складі Казанської губернії. З 1780 р. — центр намісництва, підлеглого Казанському генерал-губернаторові, що був перетворений у 1796 р. на губернію. З 1797 по 1801 рр. П. — повітове місто Саратовської губернії. З 1801 р. — губернське місто. У 1723—1866 рр. в П. функціонував міський магістрат. *Костомаров*, перебуваючи на засланні в *Саратові*, за поданням губернатора отримав у 1855 р.

дозвіл на відпустку. Першим зимовим шляхом він поїхав до *С.-Петербурга* і по дорозі відвідав П. У *С.-Петербурзі* він збирав матеріал для книжки про Богдана Хмельницького (див. *«Богдан Хмельницкий»*), а також залагоджував справи про спадщину своєї матері. П. приділяється увага в монографії *Костомарова «Бунт Стеньки Разина»* та інших його творах.

Літ.: *Памятная книжка Пензенской губернии на 1889*. Пенза, 1889; *Обзор Пензенской губернии за 1914 год*. Пенза, 1915; *Петров С. П.* Памятные места Пензы. Пенза, 1963; *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ПЕРЕДМОВИ М. КОСТОМАРОВА — вступні статті та нотатки, написані до видань документів і матеріалів, праць інших авторів тощо. Зазвичай розглядаються як неодмінна складова науково-довідкового апарату того чи того видання. Водночас становлять значний інтерес для уточнення поглядів *Костомарова* з багатьох питань (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*), оскільки містять його висловлювання, коментарі, зумовлені функціональним призначенням передмов. У них учений знайомить читача з основною проблематикою вивчення конкретної праці, коментує інформативність та вірогідність певних джерел, викладає свої думки про події та явища російської й української історії тощо. У видовому плані їх поділяють на: 1) передмови до публікацій окремих джерел (переклад подорожніх нотаток Дж. Горсея, пам'ятні записи Петра І, матеріали до історії Коліївщини та ін.); 2) вступні нотатки до художніх і мистецьких творів, переважно з історичною тематикою, зокрема *М. Гоголя*, *Т. Шевченка*, альбому *В. Прохорова* та ін.; 3) вступи до окремих томів у серійних виданнях

джерельних комплексів (див. «*Акты Южной и Западной России*», *Археографічні праці М. Костомарова*), літературних пам'яток (див. «*Памятники старинной русской литературы*») та ін.

[I] «Предисловие» до видання «Памятники старинной русской литературы» (СПб., 1860. Вып. 1).

[II] «Предисловие» до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1861. Т. 3: 1638—1657).

[III] «Предисловие» до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1863. Т. 1: 1361—1598).

[IV] «Предисловие» до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1863. Т. 4: 1657—1659).

[V] «Предисловие» до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1865. Т. 2: 1599—1637).

[VI] «Предисловие» до перекладу з англійської Н. Білозерської «Записок о Московии XVI века» британського торгового агента Джерома Горсея. Вперше опубліковані в «Библиотеке для чтения» (1865. № 4—6; «Предисловие» — в № 4). Крім того, Костомаров склав науковий апарат до зазначеного твору, зокрема примітки. Ця передмова увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Перекладачка та приятелька Костомарова Н. Білозерська згадувала, що він для пришвидшення роботи часто сам диктував їй переклад тексту Дж. Горсея. У передмові до «Записок о Московии XVI века» Костомаров застерігав читача від надмірної довіри до по-

дорожніх описів іноземців, які відвідували Росію й Україну в минулі епохи, і наголошував на тому, що всі вони не були вільні від стереотипів свого часу, зокрема від анахронізмів, перекручувань та упереджень.

[VII] «Предисловие» до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1867. Т. 5: 1659—1665).

[VIII] «Предисловие» до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1869. Т. 6: 1665—1668). У цій передмові Костомаров окремо зазначає джерела, важливі для вивчення побутової історії народу (див. *Народ*).

[IX] «Предисловие» до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1872. Т. 7: 1668—1669. Прибавление 1657—1663).

[X] Передмова «Султан турецкий и запорожцы» до публікації листа турецького султана Мухамеда IV (1680 р.) до козаків та їхньої відповіді. Надрукована в журналі «Русская старина» (1872. № 10). Увійшла до книжки «Казакі» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». У передмові вчений висловлює певні застереження стосовно вірогідності цих листів, хоча й уникає категоричних висновків. Окрім того, він подає інформацію про існуючі списки зазначених епістолярних матеріалів.

[XI] «Предисловие» до видання «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом» (СПб., 1872. Т. 3).

[XII] «Предисловие» до видання твору М. Гоголя «Тарас Бульба» (СПб., 1874). Ця передмова вміщена в книжці

«Казак» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». У ній автор акцентує увагу на історії козацтва. Зокрема, він обстоює думку, що перехід посполитих у козацтво був збитковий для власників великих землеволодінь і вони будь-що прагнули обмежити зростання чисельності козаків.

[XIII] «Предисловие» до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1875. Т. 8: 1668—1669. Прибавления 1648—1657).

[XIV] «Предисловие» до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1877. Т. 9: 1668—1672).

[XV] Передмова до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1879. Т. 11: 1672—1674. Прибавления 1657). У зазначеній вступній нотатці Костомаров звертає увагу на акти, що висвітлюють «общественный быт в Малороссии».

[XVI] Передмова до публікації «Выписки из памятных книжек Петра Великого». Вперше надрукована в «Историческом вестнике» (1881. Т. 5, № 6). Зазначена передмова ввійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Матеріали для публікації були надані часопису Г. Єсиповим, а Костомаров на замовлення редакції підготував передмову. У вступному слові автор наголосив на значенні окремих фрагментарних записів для розкриття характерів відомих державних діячів та великих історичних перетворень. Зокрема, він зазначав: «Из пробных отрывочных заносов в памятную книжку, пришедших случайно в голову мыслей или нечаянно возбужденных впечатлений, создавались впослед-

ствии законы, учреждения, веления, события, перевернувшие на иной лад русское государство, русское общество».

[XVII] «Предисловие» до оповідання Т. Шевченка «Несчастный», написаного в 1855 р. Вперше оповідання з передмовою Костомарова надруковано в журналі «Исторический вестник» (1881. № 1). Ця передмова вміщена у книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». У вступній нотатці Костомаров, характеризуючи творчість Т. Шевченка, зазначає, що її не зрозуміють і не оцінять лише ті, хто «не доразвились до свободы от предрассудков сословности, национальности и воспитания».

[XVIII] Передмова до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1882. Т. 12: 1675—1676).

[XIX] Передмова до видання В. Прохорова «Альбом рисунков из отечественной истории» (СПб., 1882).

[XX] «Предисловие» до публікації джерел «Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 года», підготовлених до друку власне Костомаровим. Передмова та джерела опубліковані в журналі «Киевская старина» (1882. № 8). Ці матеріали (14 документів) Костомаров отримав від катеринославського краєзнавця О. Поля за посередництва О. Боровиковського. У зазначеній передмові Костомаров наголосив, що боротьба українського народу з *Річчю Посполитою*, яка особливо загострилася в добу Хмельниччини, не завершилася, а перейшла у наступне століття (див. *Гайдамаки та Гайдамащина*). Автор також висвітлює перебіг подій Коліївщини та розглядає її причини.

[XXI] Передмова до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и За-

падної Росії, зібрані та видані Археологічною комісією» (СПб., 1884. Т. 13: 1677–1678).

Костомаров також написав низку інших передмов, які розглядаються в окремих статтях цього довідника (див. «Кобзар», «О состоянии России в царствование Михаила Федоровича и Алексея Михайловича», «Русские исторические одежды от X до XIII века, составлены и рисованы С. Стрекаловым»).

Літ.: Белозерская Н. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 3, 5–6; Горсей Дж. Записки о России XVI – начала XVII в. / Вступ. ст. і пер. А. А. Севастьяновой. М., 1990; Петренко С. М. Археологічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

ПЕРЕСОПНИЦЯ (від «переспа» — земляне укріплення) — давньоруське місто (тепер село Рівненського району Рівненської області, *Україна*). Виникла у X—XI ст. Вперше згадується у писемних джерелах близько 1149 р. У XII—XIII ст. П. — резиденція удільних князів Володимиро-Волинського князівства, один з відомих укріплених пунктів. З другої половини XIV ст. — у складі *Литви*. З кінця XV ст. П. стала власністю князів Чарторийських, які заснували Пречистенський монастир, де було закінчено роботу над перекладом Євангелія з церковнослов'янської мови на «просту» (Пересопницьке євангеліє). З другої половини XVI ст. П. — невелике село. У XIX ст. — у складі Рівненського повіту Волинської губернії. Костомаров у 1844–1845 рр. працював учителем гімназії в *Рівному* і тоді подорожував околицями історичними місцевостями. У 1845 р. він відвідав *Межиріч*, *Кременець*, *Почаїв* та інші населені пункти, а також П., що була колись, як зазначено в його

«Автобіографії», удільним князівством.

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922, *Міжковський В.* Костомаров у Рівному // *Україна*. 1925. № 3; *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Л., 1967.

ПЕРЕЯСЛАВ — за життя Костомарова повітове місто *Полтавської губернії* (тепер місто Переяслав-Хмельницький, районний центр Київської області, *Україна*). Вперше згадується близько 907 р. в договорі Русі з Візантією. П. — великий економічний, політичний і культурний центр Київської Русі. У другій половині XI — першій половині XIII ст. — центр Переяславського князівства. У П. в 1654 р. відбулася Переяславська рада, яка схвалила союзницькі відносини російської та української сторін в антипольській коаліції. У російській та українській історіографії XVIII—XX ст. проблема висвітлення, інтерпретації й оцінки Переяславської ради була однією з найбільш дискусійних і залишається такою дотепер. У 1782–1802 рр. П. — у складі Малоросійської губернії, з 1802 р. — Полтавської губернії. У 1943 р. перейменований на честь Б. Хмельницького. Костомаров, відпочиваючи в Україні і

Вознесенський собор у Переяславі.
Малюнок Т. Шевченка. 1845

жваво цікавлячись старовиною, у серпні 1884 р. разом зі своїм приятелем, відомим українським ученим, журналістом і перекладачем В. Горленком відвідав П. Вони оглянули місто, його церкви, зокрема Успенську, біля якої в 1654 р. відбувалася Переяславська рада. Тоді ж побували у лікаря А. Козачковського, переяславського старожила, доброго знайомого Т. Шевченка й автора спогадів про нього. У бесідах про Т. Шевченка торкнулися теми перебування поета в П. і пов'язаних з цим сторінок його творчості.

Літ.: Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киев. старина. 1886. № 1; Переяслав-Хмельницький и его исторические памятники. К., 1954; Савон О. А. Дідовці: Садиба творчості і доброти. Прилуки, 1993; Пінчук Ю. Переяслав очима М. І. Костомарова // Історичний журн. 2003. № 3.

«ПЕРЕЯСЛАВСЬКА НІЧ» — твір Костомарова. Написаний у 1840—1841 рр. в Харкові. П'ятистопний ямб без рим, і, за відсутності поділу на дії, наявність хору надавали цьому твору подібності з давньогрецькою трагедією. Вперше надрукований під псевдонімом Ієремія Галка в альманасі «Сніп» (Х., 1841). За життя автора «П. н.» друкувалася ще двічі: у Львові (1867) і в Одесі (1875) — «Збірник творів І. Галки». Потім побачила світ у книжці «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914). Згодом були здійснені інші публікації цього доробку. Зокрема, він увійшов до видання «Твори в двох томах» (К., 1967 і К., 1990). Сюжет трагедії взято з доби Б. Хмельницького на самому початку його повстання. Костомаров нарікав на те, що йому дуже зашкодила у створенні цієї трагедії довіра до таких «мутних» джерел, як «История русов» О. Кониського і «Запорожская старина» І. Срезневського. Крім того,

за зізнанням Костомарова, він відхилився від строгої відповідності умовам століття, яке взявся зображувати, зазнавши впливу Й.-К.-Ф. Шиллера. Це стало однією з причин критичного відгуку на трагедію письменника Н. Тихорського. На захист Костомарова виступив етнограф, фольклорист і публіцист К. Сементовський. Костомаров (з огляду на виховну роль літератури й театру) в художній формі, через зіткнення інтересів трагічних героїв проводить ідею необхідності національного звільнення України і єднання слов'янських народів на основі християнської моралі (див. Панславізм, Федералізм, Федерация), пошуку можливих точок стику взаємовиключних політичних поглядів. «П. н.» дуже вплинула на становлення української історичної драматургії, заснованої на політичній алюзії.

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Єршов В. О. Особливості створення політичної алузії в трагедії М. Костомарова «Переяславська ніч» // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації. Рівне, 1992; Козачок Я. В. Українські характери і конфлікти в драматургії Костомарова // Бористен. 2004. № 3.

ПЕРМ — за життя Костомарова губернське місто (тепер обласний центр Російської Федерації) в Передураллі, на березі річки Ками. Заснована у 1723 р. на місці села Єгошихи (Ягошихи). З 1781 р. — центр Пермського намісництва, з 1796 р. — губернське місто. У середині XIX ст. — важливий торговельний і промисловий центр Російської імперії. П. — місце заслання (1850—1859) громадсько-політичного діяча, педагога, вченого, кирило-мефодіївця (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров), соратника і друга Костомарова М. Гулака. Костомаров бачив у ньому людину «самой висо-

кой, християнської нравственності», постійно тривожився за його долю і листувався з ним.

Літ.: *Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817—1885 // Рус. старина. 1886. № 1; Дмитриев А. А. Очерки из истории губернского города Перми с основания поселения до 1845 года с приложением летописи города Перми с 1845 до 1890 года. Пермь, 1898; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.*

ПЕТЕРБУРГ — див. *Санкт-Петербург*.

ПЕТРЕНКО Михайло Миколайович (1817—1862) — український поет-романтик. Народився в Слов'янську, заштатному місті *Харківської губернії* (тепер районний центр Донецької області, *Україна*) у бідній родині. Навчався в *Харківському університеті*, після його закінчення в 1841 р. — на цивільний службі. Літературну діяльність розпочав у студентські роки, публікувався в альманасі «*Сніп*». Найвідоміший твір П. «Небо» («Дивлюся на небо та й думку гадаю: чому я не сокіл, чому не літаю?») був покладений на музику і став популярною піснею. *Костомаров* добре знав творчість П., був знайомий з ним особисто. В «*Автобіографії*», згадуючи харківський період життя, він зазначив: «В это время я сблизился с целым кружком молодых людей, так же как и я преданных идее возрождения малорусского языка и литературы; это были: Корсун, молодой человек, воспитанник Харьковского университета, родом из Таганрога, сын довольно зажиточного помещика; Петренко, бедный студент... в своих стихах всегда почти обращавшийся к месту своей родины, к своим семейным отношениям» (див. *Харківська школа романтиків*).

Тв.: *Забіла Віктор, Петренко Михайло. Поезії. К., 1960.*

Літ.: *Автобіография Н. И. Костомарова. М., 1922; Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968.*

ПЕТРОВ Віктор Платонович (псевдоніми — В. Домонтович, В. Бер, В. Плят та ін.; 1894—1969) — український етнограф, літературознавець, історик, фольклорист, археолог та письменник. Народився в губернському місті *Катеринославі* (тепер місто Дніпропетровськ, обласний центр *України*) у родині викладача, пізніше ректора Київської духовної семінарії, єпископа Уманського. Закінчив Київський університет (1918). Стипендіат Київського університету (1918—1920), викладач Вищого інституту народної освіти (1921—1922), аспірант Київського інституту народної освіти (1923—1927). З 1919 р. — член Етнографічної комісії ВУАН, згодом її штатний працівник і секретар, а з 1927 р. — керівничий. Усунутий з посади керівничого комісією з чистки апарату ВУАН (1930). У 20-х роках ХХ ст. належав до групи неокласиків, підтримував тісні стосунки з М. Зеровим, О. Бургардтом, М. Рильським та ін. Вивчав життя і творчість М. *Гоголя*, П. *Куліша*, М. *Костомарова*, Г. *Сковороди*, *Лесі Українки*, Т. *Шевченка* та ін. Разом з академіком А. Лободою редагував «Етнографічний вісник» (1925—1929). У 1930 р. захистив докторську дисертацію. У 30-х роках ХХ ст. переорієнтував свої наукові зацікавлення з літературознавства та фольклористики на археологію. Виступав з критикою багатьох відомих українських учених, зокрема академіка А. Кримського з ідеологічних позицій. Завідувач відділу Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. Призначений директором Інституту українського фольклору АН УРСР (1941). За офіційною версією під час радянсько-німецької війни був призваний до армії як перекладач, у 1942 —

1945 рр. перебував у партизанському загоні, а з травня 1945 р. до березня 1950 р. працював у Міністерстві зовнішньої торгівлі СРСР. Реальні факти повністю спростовують цю версію. У 1942 р. П. перейшов радянсько-німецький фронт, працював в окупаційній адміністрації *Києва* та отримав офіцерський чин від нацистів. Редактор журналу «Український засів» (1942—1943), співробітник Українського наукового інституту в *Берліні* (1944—1945). У 1945—1949 рр. — на еміграції у Західній Німеччині, ймовірно, агент радянських спецслужб. З 1945 р. — професор Українського вільного університету та Богословської академії в *Мюнхені*. Співробітник видавництва «Українська трибуна». Таємниче зник у квітні 1949 р. З 1950 р. — у *Москві*. Працював в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР (1950—1956). З 1956 р. — у Києві. Старший науковий співробітник, завідувач архіву в Інституті археології АН УРСР у Києві (1956—1969). Плідно працював на ниві мовознавства, етнографії, фольклористики, літературознавства, археології. За сукупністю наукових праць здобув науковий ступінь доктора філологічних наук (1966). Автор численних праць з історії української літератури XIX—XX ст., шевченкознавства, етнографії, фольклористики, археології, етнологенезу східних слов'ян та низки інших, а також ряду прозових творів. Написав біографічний роман «Аліна й Костомаров» ([Харків], 1929), де в художній формі висвітлив драматичну історію кохання відомого вченого й Аліни Леонтіївни *Крагельської*. Роман вирізняється провокативними мотивами та спробою створити психологічний портрет Костомарова. Зокрема, П. від імені В. Білозерського подає таку характеристику головного героя роману: «У характері Костомарова була та особ-

ливість, що він у супереч з властивим йому суворо-критичним дослідом фактів, ніби навмисно захоплювався будь-якою звичайнісінькою ідеєю, яку хтів собі з'ясувати, і, довівши її в своїй уяві до останнього, покидав її, як безплідну... Костомаров швидко захоплювався, легко запалювався, щоб згодом, іноді зовсім несподівано перейти до сумнівів і скептичних негоцій. Піднесення він змінює на похмурість, ствердження на відмовлення, прийняття на заперечення. Йому бракувало почуття ритму й рівноваги. Він аморфний і аритмічний. Звідціль в нього такі раптові зміни настрою й поглядів, його скаженість, його галюцинаційні божевілля». Роман перевиданий під назвою «Змарноване щастя» (журнальний варіант есе «Аліна й Костомаров» // Україна. 1989. № 6—9), а також з первісною назвою у виданні: Зайцев П. Перше кохання Шевченка / Петров В. Романи Куліша. Аліна й Костомаров (К., 1994).

Тв.: *Місце фольклору в краєзнавстві* // Етнографічний Вісн. К., 1925. Кн. 1; *Шевченко*, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі // Україна. 1925. № 1/2; *Аліна й Костомаров*. Х., 1929; *Пантелеймон* Куліш у п'ятидесяти роки. К., 1929; *Романи* Куліша. К., 1930; *Проти* ревізії вчення Карла Маркса про родове суспільство. Рец. на кн.: Шмидт А. В., Равдоникас В. И. О развитии взглядов Маркса на первобытное общество (Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры. 1931. Т. 11, Вып. 5/6. С. 1—48) // Україна. 1932. № 1/2; *З історії житла на Україні*: проти буржуазних теорій у дослідженні житла // Наук. зап. Ін-ту історії матеріальної культури АН УРСР. 1934. Т. 1; *Засади історії*: I. Народництво; II. Антинародництво; III. В пошукуванні синтези // Час: тижневик [Фюрт]. 1947. № 5, 7—8; *Походження українського народу*. Регенсбург, 1947; *Історична топографія Києва* // Історичні джерела та їх використання. К., 1964. Вип. 1; *Язык. Этнос. Фольклор*: Автореф. по

совокупности работ канд. филол. наук. К., 1966; *Подсечное земледелие*. К., 1968; *Скіфи*: Мова і етнос. К., 1968; *Етногенез слов'ян*: Джерела, етапи розвитку і проблематика. К., 1972; *Діячі української культури — жертви більшовицького терору*. К., 1992; *Зайцев П.* Перше кохання Шевченка / Петров В. Романи Куліша. Аліна й Костомаров. К., 1994; *Петров В., Чижевський Д., Глобенко М.* Українська література / Мірчук І. Історія української культури. Мюнхен; Львів, 1994; *Університетські роки* // *Alma mater*: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917—1920: Матеріали, документи, спогади / Упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. К., 2000. Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями; *Проблема епохи* // *Молода нація*: Альманах. 2002. № 2.

Літ.: *Крупницький Б.* Мої спогади про В. Петрова // *Україна* [Париж]. 1953. № 9; *Мечник С.* Афера советського агента В. П. Петрова // *Визвольний шлях*. 1985. № 8; *Брайчевський М. Ю.* В. П. Петров — учений-універсал // *Археологія*. 1990. № 3; *Новиченко Л.* Родом з двадцятих... // *Вітчизна*. 1990. № 11; *Білокінь С.* Довкола таємниці // *Петров В.* Діячі української культури (1920—1940 рр.): Жертви більшовицького терору. К., 1992; *Гороховський Є.* Віктор Петров — сторінки творчої спадщини // *Хроніка* 2000. 1992. № 2; *Загороднюк Ю.* Митець незвичайної долі (Віктор Петров-Домонтович) // *Слово і час*. 1992. № 7; *Його ж.* Письменник Віктор Петров. К., 1993; *Ульяновський В. І.* «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантію Віктора Петрова / *Філософ. і соціол. думка*. 1995. № 1/2; *Толочко П. П.* Слово про В. П. Петрова — видатного українського археолога // *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*: Зб. наук. праць, присвяч. 100-річчю з дня народж. В. П. Петрова. К.; Л., 1997; *Білокінь С.* Петров Віктор Платонович // *Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довід.* К., 1998; *Павличко С.* Роман як інтелектуальна провокація // *Домонтович В.* Доктор Серафікус. Без ґрунту. К., 1999;

Ульяновський В. І. Віктор Петров: осягнення Сковороди // *Київ. старовина*. 2001. № 4; *Ясь О.* Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. ХХ ст. (Б. Крупницький, В. Петров) // *Молода нація: Альманах*. 2002. № 2.

ПЕТРОВ Олексій Михайлович (1827—1883) — студент *Київського імператорського університету Св. Володимира*, за доносом якого навесні 1847 р. заарештували *Костомарова* та інших членів *Кирило-Мефодіївського братства* (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Походив з дворянської родини, яка мала садибу на Чернігівщині. За свою «послугу» якийсь час був співробітником *Третього відділення*. У березні 1849 р. за крадіжку документів у цьому відділенні ув'язнений в Олексіївському рavelіні, потім засланий до *Петрозаводська*, де служив писарем. З 1857 р. працював у *Пскові*, у 1861 р. вийшов у відставку, повернувся в *Україну*. Мешкав у місті Стародуб, заробляючи випадковими уроками. Написав спогади, в яких намагався виправдати свою роль донощика, доводячи, що це була «необачність». *Костомаров* особисто знав П., описав в *«Автобіографії»* його згубну для кирило-мефодіївців роль, зазначивши, що в травні 1847 р. на очній ставці в *С.-Петербурзі* П. наговорив на *Костомарова*, що ніби той у своїх лекціях «с особенным жаром и увлечением» розповідав про такі події, як убивства царів.

Тв.: *Из далекого прошлого* // *Звенья*. 1935. № 5.

Літ.: *Автобіографія* Н. І. Костомарова. М., 1922; *Зайончковський П. А.* Кирилло-Мефодієвское общество (1846—1847). М., 1959; *Шевченківський словник*: У 2 т. К., 1977. Т. 2; *Козачок Я. В.* Микола Костомаров. Штрихи до портрета (Кирило-Мефодіївське братство і таємні товариства в Україні першої половини ХІХ століття). Т., 1998.

ПЕТРОВСЬК — за життя *Костомарова* повітове місто Саратовської губернії на річці Ведмедиці (тепер районний центр Саратовської області Російської Федерації). Заснований у 1698 р. Костомаров приїздив у П., коли перебував на засланні в *Саратові*. Обіймаючи посаду секретаря статистичного комітету, у 1858 р. здійснив поїздку Саратовською губернією зі службовою і науковою метою, відвідав П. та інші міста. Тоді він писав монографію про повстання С. Разіна (див. «*Бунт Стеньки Разіна*») і сподівався знайти в архівах документи про нього. Нічого суттєвого він не знайшов, однак привіз до Саратова справи про понизову вольницю, самозванців Ф. Богомоллова, Ханіна та деяких інших, а також слідчу справу про О. Пугачова. Про ці матеріали він повідомив Д. *Мордовця*, який на їхній основі підготував статтю «Пугачевщина» та ще низку творів.

Літ.: *Стат.* Саратовского наместничества, состоящего из девяти уездов, а именно: Саратовскаго, Хвалынскаго, Волскаго, Кузнецкаго, Аткарскаго, Петровскаго, Сердобскаго, Балашевскаго и Камышанскаго. [СПб., 1780]; *Хованский Н. Ф.* Очерк истории г. Саратова и Саратовской губернии. Саратов, 1884; *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове, 7-го апреля 1885 г. // Рус. старина. 1885. № 6.

ПЕТРОВСЬКИЙ ОСТРІВ — острів у гирлі Малої Неви в межах С.-*Петербурга*, належить до Петербурзької частини. На П. о. Петром I був побудований палац. *Костомаров* не раз бував на П. о., відпочивав там на дачі влітку 1873 і 1874 рр. Дача ця, як він зазначив в «*Автобіографії*», подобалася йому своїм чудовим видом на *Неву*, що протікала просто біля балкона. Тут у 1874 р. він написав історичну повість «*Кудеяр. Историческая хроника в трех книгах*», статтю «*Царевич Алексей Петрович*». На П. о. у Костома-

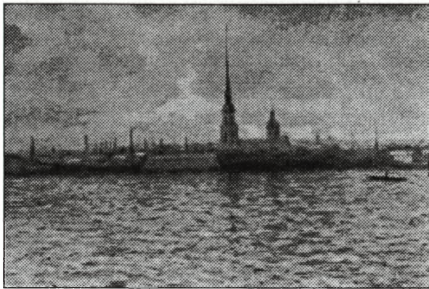
рова гостювали М. *Барсуков*, П. В'яземський, Д. *Кожанчиков*, Д. *Мордовець* та інші відомі люди. Згадуючи про це, Костомаров писав: «Дачное время проходило для меня очень приятно: меня посещали добрые знакомые, с которыми по вечерам играл я на бильярде и вел дружескую беседу; из них чаще всего посещали меня старинный приятель Данило Лукич Мордовцев и Дмитрий Ефимович Кожанчиков».

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Рус. старина. 1885. № 6; *Пыляев М. И.* Старый Петербург. СПб., 1889; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

ПЕТРОЗАВОДСЬК — у XIX ст. губернське місто Олонецької губернії (тепер столиця Карелії, Російська Федерація). П. заснований у 1703 р. як слобода під назвою Петровська у зв'язку з будівництвом тут Петровського заводу з виробництва гармат, рушниць, якорів тощо. У 1777 р. слобода перетворена на місто, що стало в 1784 р. центром Олонецької губернії, яку в 1797 р. було скасовано, а в 1801 р. — відновлено. *Костомаров* виявляв інтерес до П., де відбували заслання його соратники по Кирило-Мефодіївському братству Г. *Андрузький*, В. *Білозерський* (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), а також інші учасники національно-визвольного руху в Російській імперії.

Літ.: *Дашков В.* Описание Олонецкой губернии в историческом, статистическом и этнографическом отношениях. СПб., 1842; *Семевский В.* Николай Иванович Костомаров, 1817–1885 // Рус. старина. 1886. № 1; *Олонецкая губерния:* Стат. справ. Петрозаводск, 1913; *Кийранен И. А.* Петрозаводск: Ист.-экон. очерк. Петрозаводск, 1957.

ПЕТРОПАВЛОВСЬКА ФОРТЕЦЯ — фортеця у С.-*Петербурзі*, одна з най-

**Петропавловська фортеця. Малюнок
Л. Пастернака. 1898—1899**

похмуріших і найсуворіших в'язниць Російської імперії XVIII — початку ХХ ст. Заснована на Заячому острові Петром І у травні 1703 р. для захисту від Швеції. Спочатку П. ф. була земляною, з 1706 р. почалося спорудження кам'яних укріплень, яке завершилося в 1740 р. За час існування П. ф. жодного разу не піддавалася облозі, а після побудови Кронштадта втратила будь-яке військове значення. У ХІХ ст. П. ф. була місцем ув'язнення і страсти відомих діячів революційного і національно-визвольного руху. У травні 1847 р., після розгрому Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) і проведення розслідування, за найвищим розпорядженням у П. ф. (в Олексіївському рavelіні) ув'язнили на один рік *Костомарова*. В «Автобіографії» він писав, що туди треба було проходити мостом, перекинутим через протоку *Неви*. Його камера містилася в круглій будівлі і мала погане освітлення, вона була облаштована ліжком, простим дубовим столом і стільцем. На утримання за рангом відпускалося двадцять копійок на день. З дозволу коменданта він міг бачитися з матір'ю, яка приносила для нього книжки. В Олексіївському рavelіні Костомаров вивчав грецьку та іспанську мови, читав латиною. Ув'язнення в П. ф. по-

значилося на фізичному стані Костомарова — у нього почалися біль в очах та слухові галюцинації. Після ув'язнення він був змушений тривалий час лікуватися.

Літ.: *Пилявский В.* Архитектурные ансамбли Ленинграда. М., 1946; *Канн П. Я.* Петропавловская крепость. 2-е изд. Л., 1960; *Щеголев П.* Алексеевский рavelин. М., 1989; *Костомаров Н. И.* Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ПЕЧЕРСЬК — історичний район *Києва* на правому березі *Дніпра* між місцевостями *Липки* та *Звіринець*. Назва П. пов'язана з печерами *Києво-Печерської лаври*. Після спорудження у ХVІІІ ст. Старої Печерської фортеці П. став адміністративним центром *Києва*. *Костомаров* відвідав П. у 1844 р., коли вперше приїхав до *Києва*. У 70-х роках ХІХ ст. він написав про це в «Автобіографії»: «Припоминая тогдашнее мое обозрение *Києва*, я не могу без удивления не заметить, какую разницу представлял этот город в то время с тем видом, какой он имеет в настоящее время. Печерск был центром торговой деятельности; в той местности, которая теперь вошла в крепость, были ряды лавок, наиболее посещаемых публикою». Потім, мешкаючи в 1845—1847 рр. у *Києві*, *Костомаров*

**Краєвид *Києва* з лівого берега *Дніпра*.
Літографія. ХІХ ст.**

часто навідувався в цей район. Тут були *Київський інститут шляхетних дівчат* і *Київський зразковий пансіон Де-Мельян*, в якому Костомаров викладав історію. Вулицями П. він прогулювався зі своїми друзями і соратниками по Кирило-Мефодіївському братству М. Гулаком, В. Білозерським, з Т. Шевченком, з яким бував на *Аскольдовій могилі*, у Києво-Печерській лаврі та інших історичних місцях (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*).

Літ.: *Богуславский С. М.* Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву и его окрестностям. 3-е изд., испр. и доп. К., 1906; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Киев*: Энцикл. справ. / Под ред. А. В. Кудрицкого. 1982; *Вулиці Києва*: Довідник / За ред. А. В. Кудрицкого. К., 1995; *Звід пам'яток історії та культури України*: У 28 т. К., 1999. Кн. 1: Київ. Ч. 1.

«ПЕРВЫЕ ВОЙНЫ МАЛОРОССИЙСКИХ КОЗАКОВ С ПОЛЯКАМИ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована у третьому випуску альманаху *«Молодик»* (Х., 1843). Увійшла до книжки *«Казак»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*. У статті описано історію козацьких повстань кінця XVI ст. (див. *Козацтво*), героїзм їхніх ватажків, зокрема С. Наливайка, страченого 1597 р. у *Варшаві*. Стаття належить до харківського періоду творчості Костомарова й цікава тим, що це, як він сам зазначав, — один із його перших історичних дослідів, що стосувалися доленосної минувшини України.

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

«ПЕРВОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ТРАГЕДИИ ГРАФА А. К. ТОЛСТОГО: СМЕРТЬ ИОАННА ГРОЗНОГО» — нотатка *Костомарова*. Вперше надрукована в газеті *«Голос»* (1867. № 17). Згодом була опублікована у книжці

«Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії *«Актуальная история России»*. Написана з приводу постановки в 1867 р. на сцені Імператорського Олександринського театру в *С.-Петербурзі* першої частини історичної трилогії-трагедії російського прозаїка, поета і драматурга графа О. Толстого (1817—1875) *«Смерть Иоанна Грозного»*. О. Толстой друкувався у часописах *«Отечественные записки»*, *«Вестник Европы»* та інших, з якими співпрацював Костомаров. Вони були добре знайомі. Костомаров як відомий майстер історичного портрета й автор життєпису російського царя Івана IV Васильовича (Грозного), а також викривач його жорстокості, жваво відгукнувся на сценічне втілення драматичного твору про нього.

Літ.: *Литературное наследие Н. И. Костомарова*. СПб., 1890.

«ПЕТР МОГИЛА ПЕРЕД СУДОМ ДОСЛІДОВАЦІВ НАШОГО ЧАСУ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часописі *«Вестник Европы»* (1874. № 5). Увійшла до XIV тому *«Исторических монографий»* (видання М. Вольфа, СПб., 1881), до *«Собрания сочинений Н. И. Костомарова»* (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1904. Кн. 5, т. 14), а також до книжки *«Раскол»* (М., 1994) із серії *«Актуальная история России»*. Написана з приводу опублікованої в *«Православном обозрении»* (1874. № 2—3) студії історика церкви С. Голубева (1849—1920) *«Петр Могила и Исаия Копинский»*. Присвячена політичному та церковному діячеві України, Київському митрополитові Петру Могилі (1596—1647). Він, на думку автора цієї статті, належить до визначних історичних особистостей. Костомаров, спираючись на великий джерельний матеріал, спростовує відомості, справедливості яких намагався

довести С. Голубев, зокрема стосовно того, що нібито Петро Могила, очоливши митрополію в 1633 р., вигнав Ісайю із Золотоверхо-Михайлівського монастиря.

Літ.: *Литературное наследие Н. И. Костомарова*. СПб., 1890.

«ПЕТРОВСК» — розвідка *Костомарова*. Надрукована у виданні *«Памятная книжка Саратовской губернии»* на 1860 р. Написана ним після службової та наукової поїздки у 1858 р. по містах Саратовської губернії для пошуку матеріалів про С. Разіна і перевезення справ, що стосуються доби повстання О. Пугачова, з Царицинського архіву до *Саратова*.

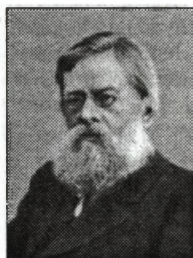
Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

ПІЛЬЧИКОВ Дмитро Павлович (1821 — 1893) — український громадський і культурний діяч, педагог. Народився в губернському місті *Полтаві* у дворянській родині. У 1843 р. закінчив *Київський імператорський університет Св. Володимира*, викладав історію в Полтавському кадетському корпусі, у 60—70-х роках XIX ст. був членом Полтавської громади, організатором недільних шкіл у Полтаві. З 1876 р. жив у *Харкові*. П. особисто знав *Костомарова*, з яким познайомився 1846 р. в *Києві*, ставши членом Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Костомаров згадував, що навесні 1846 р., крім Т. Шевченка, частими його співрозмовниками були М. Гулак, В. Білозерський, О. Маркович та вчитель Д. Пильчиков. Помер П. у *Харкові*.

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Плачинда В. П. М. Д. Пильчиков*. К., 1983; *Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство*. К., 1983; *Дудко В. І.* Полтавська громада початку

1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київ. старовина. 1998. № 2.

ПІПІН Олександр Миколайович (1833—1904) — російський історик літератури, фольклорист. Народився

О. М. Пипін

у губернському місті *Саратові* (тепер обласний центр Російської Федерації) у родині дрібних поміщиків-дворян. Освіту здобув у Саратовській гімназії (1849). Навчався в *Казанському університеті*, закінчив *С.-Петербурзький імператорський університет* (1853). Екстраординарний професор *С.-Петербурзького університету* (1860). У 1861 р. з групою ліберальних професорів вийшов у відставку. Член-кореспондент (1891), академік (1898) *Імператорської С.-Петербурзької академії наук*. Автор праць з російської літератури і народної словесності, історії слов'янських літератур. П. знав *Костомарова* особисто. Знайомство відбулося в *Саратові*, де Костомаров перебував на заслання. Після їхнього поселення в *С.-Петербурзі* вони обидва викладали в університеті, часто спілкувалися, листувалися і співпрацювали. Костомаров слухав кілька лекцій П., які, на його думку, вирізнялися доладністю, осмисленістю і дуже йому сподобалися. П. разом з Костомаровим брав участь у виданні *«Памятников старинной русской литературы»* (СПб., 1860—1862), які фінансував граф Г. Кушелев-Безбородько. П. написав некролог *«Николай Иванович Костомаров. 1817—1885»*, опублікований у часопису *«Вестник Европы»* (1885. № 5) з додатком списку робіт Костомарова, а

також присвятив Костомарову окремий розділ у третьому томі своєї праці «История русской этнографии» (СПб., 1891). Він високо оцінив роль Костомарова в розвитку етнографії, визначив місце його дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» (Х., 1843) в цьому процесі. Костомаров також позитивно відгукувався про наукові заслуги П., торкався його творчості у своїх працях, приділив йому велику увагу в «Автобиографии». Костомаров 1856 р. помістив у «Современнике» статтю про «Горе-Злочастие», виклавши зміст цієї пам'ятки російської поезії XVII століття, яку при ньому знайшов П. «в одном из Погодинских сборников». На думку Костомарова, наукові проблеми, яких торкався П., вирізнялися різноманітністю, але найбільше зосереджувався він на питаннях слов'янознавства. У зв'язку з цим Костомаров писав: «Чрезвычайно верный взгляд, глубокие сведения в умственной и общественной жизни славян, живость изложения, задушевная любовь и сочувствие к славянским несчастьям — все это придает статьям Пыпина высокое достоинство». Великий інтерес викликає листування між П. і Костомаровим, зокрема листи, що стосуються долі М. Чернишевського, якого Костомаров в одному з послань до П. назвав «собратом по профессии». Костомаров вважав, що непохитна приязнь П. до М. Чернишевського була для нього самого джерелом багатьох незручностей і гонінь, що, власне, виявилось 1871 р. в необранні П. членом Імператорської С.-Петербурзької академії наук. З цього приводу Костомаров зазначав: «Я тогда же всем говорил, что если только зависело бы от меня, то я бы охотно уступил ему свою кандидатуру, признавая вполне, как выразился академик Куник, что Пыпин более чем Костомаров обещает свежие и молодые силы».

Тв.: *История русской этнографии*: В 4 т. СПб., 1890—1892. Т. 1—4; *История русской литературы*: В 4 т. 2-е изд. СПб., 1902—1903. Т. 1—4.

Літ.: *Список трудов акад. Пыпина*, 1853—1903 / Сост. Я. Л. Бакасов. СПб., 1903; *Сакулин П. А. Н. Пыпин*: Его научные заслуги и общественные взгляды // *Вестн. воспитания*. 1905. № 4; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Бухбіндер Н. Листи М. І. Костомарова до Ол. М. Пипіна* // *Україна*. 1928. № 4; *Малашевич А.* Боротьба за «руське первородство» (З історії наукової дискусії «южан» і «северян» у висвітленні часопису «Вестник Европы») // *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* К., 2003. Вип. 6.

ПИРЯТИН — за життя *Костомарова* повітове місто *Полтавської губернії* (тепер районний центр *Полтавської області, Україна*). П. згадується в Іпатіївському літопису. У 1240 р. був зруйнований монголо-татарами. З 1362 р. П. — у складі *Литви*. Після Люблінської унії 1569 р. увійшов до складу Польської держави (див. *Річ Посполита*). З 1649 р. — полкове місто Київського намісництва. З 1797 р. П. належав до Малоросійської, з 1802 р. — до Полтавської губернії. Костомаров побував у П., коли разом зі своїм другом, українським письменником і вченим В. Горленком здійснював улітку 1883 і 1884 рр. подорожі з Дідівців, де він відпочивав, історичними місцями Лівобережжя. Вони відвідали *Лубни, Переяслав* і, проїжджаючи через П., згадували Т. Шевченка, який не раз бував там. Костомаров як знавець давньоруських билин також зазначив, що П. — батьківщина Олексія Поповича.

Літ.: *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии: В 3 ч. Полтава, 1848. Ч. 1; *Горленко В.* Две поездки с Н. И. Костомаровым // *Киев. старина*. 1886. № 1; *Гладыш К. В.* Архитектура и памятники Полтавщины. Х., 1982.

ПИСАРЕВ Дмитро Іванович (1840—1868) — російський публіцист і літературний критик. Народився в селі Знаменське Єлецького повіту Орловської губернії (тепер Липецька область Російської Федерації) у збідній дворянській родині. У 1861 р. закінчив *С.-Петербурзький імператорський університет*. Працював у журналах «*Русское слово*», «*Дело*», «*Отечественные записки*», з якими співробітничав *Костомаров*. За революційну прокламацію, спрямовану проти царського уряду, П. у 1862 р. був ув'язнений у *Петропавловській фортеці*, де з травня 1847 р. по травень 1848 р. відбував ув'язнення *Костомаров*. П. знав *Костомарова* особисто, екзаменувався в нього, коли був студентом. З цього приводу в «*Автобіографії*» *Костомарова* є нехвальний відгук про П. Зокрема, *Костомаров* писав: «Так, наприклад, один студент, визнавши, що слухав в прошлом году мои лекции о Новгороде и Пскове, не мог ответить, на какой реке лежит Новгород; другой не слышал никогда о существовании самозванцев в русской истории; третий (это был впоследствии составивший себе известность в литературе Писарев) не знал о том, что в России были патриархи, и не мог ответить, где погребались московские цари».

Тв.: *Сочинения*: В 4 т. М., 1955—1956. Т. 1—4.

Літ.: *Автобіографія* Н. І. *Костомарова*. М., 1922; *Соловьев* Е. Д. І. *Писарев*. 4-е изд. Берлін; Петроград; Москва, 1922; *П'ятаков* І. С. Д. І. *Писарев* і Україна. К., 1965.

ПИСАРЕВ М. Н. (?—?) — викладач кадетського корпусу. 29 березня 1911 р. виголосив промову на урочистому засіданні *Воронезької губернської вченої архівної комісії*, присвяченому 25-річчю від дня смерті *Костомарова*. Промова П. «*Костомаров как историк*»

була опублікована у вигляді статті в «*Историческом вестнике*». В ньому автор також поділився враженнями про «*Костомаровські дні*» у *Воронезі* та III чергову ювілейну виставку: В пам'ять Н. І. *Костомарова*. Стаття цікава новизною підходів автора до оцінки *Костомарова* не тільки як історика, а й як громадського діяча. На думку П., найхарактернішою рисою всіх історичних праць *Костомарова* є його стихійне прагнення до зображення народного елементу в історії, до визначення народного історичного права (див. *Народ, Народницький напрям*). П. один із перших висловив у пресі думку про те, що в 1846 р. в *Києві* на чолі з *Костомаровим* утвердився політичний гурток (*Кирило-Мефодіївське братство*). До того часу в кирило-мефодіївцях переважно вбачали просвітників (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*).

Тв.: *Памяти* Н. І. *Костомарова* // *Исторический вестн.* 1911. № 7.

ПИСАРЕВСЬКИЙ Степан (псевдонім — *Стецько Шереперя*; 80-ті роки XVIII ст. — 1839) — український поет-романтик. Народився на Харківщині в родині священика. Освіту здобув у Харківському духовному колегіумі. Служив протоієреєм у *Харкові*, обіймав духовні посади в селах Харківщини. П. — автор віршів «*За Немань іду*», «*Де ти бродиш, моя доле?*...», що стали популярними українськими піснями. Його твори друкувалися в альманахах «*Сніп*» (1841), «*Ластівка*» (1841) та інших виданнях. П. був знайомий з *Костомаровим*, обидва вони були учасниками харківського гуртка людей, відданих ідеї відродження української мови і літератури (див. *Харківська школа романтиків*). *Костомаров*, згадуючи в «*Автобіографії*» ті часи і П., зазначив, що він «*владел хорошо языком,*

стих его был правилен и звучен, но большего творческого таланта он не показывал».

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968.*

ПІВДЕННА РУСЬ — див. *Україна*.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНА РУСЬ — див. *Україна*.

ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКА АКАДЕМІЯ, Південнослов'янська Академія наук та мистецтв — хорватська наукова установа. Заснована в Загребі (Хорватія) у 1867 р. *Костомаров* як історик, фольклорист та етнограф (див. *Фольклорно-етнографічні студії М. Костомарова*), що зробив вагомий внесок у слов'янознавство, був у 1870 р. відзначений у Загребі дипломом члена-кореспондента історико-філологічного відділу П. А.

Літ.: *Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968.*

ПІВНІЧНА РУСЬ — термін для позначення Новгородської і Псковської земель у XII—XV ст. у російській дореволюційній історіографії. *Костомаров* присвятив історії П. Р. низку досліджень. Особливу увагу він приділяв віковій організації Великого Новгорода, вбачаючи в ній зародки удільного устрою давньої Русі, що згодом були придушені єдинодержавною тенденцією історичного розвитку. На основі вивчення історії *Новгорода, Пскова* та інших північноруських міст *Костомаров* обґрунтував доцільність федеративного устрою об'єднаної слов'янської держави, оскільки він відповідав історичним традиціям слов'ян (див. *Єдинодержавність, Народ, Народноправство, Панславизм, Федералізм, Федерація*).

Літ.: *Костомаров Н. И. О значении Великого Новгорода в русской истории*

// Отечественные зап. 1862. № 1; Его же. Вече и вечевое устройство в древней Руси // Дело и отдых. 1865. Т. 1; Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. М., 1987. Т. 1: Курс русской истории; Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. Москва; Смоленск, 1994. [Т. 9]: Русская республика: Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки).

ПІНЧУК Юрій Анатолійович (1937) — український історик, лауреат премії імені *М. І. Костомарова* Національної академії наук України (1993), заслужений діяч науки і техніки України (1997), професор (2001). Народився у Києві

Ю. А. Пінчук

в родині вихідців з українського міста *Чернігова* (батько) і білоруського села *Злинка* (мати). У 1965 р. закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, у 1971 р. — аспірантуру Інституту історії АН УРСР. З 1972 р. працював молодшим, згодом старшим та провідним науковим співробітником, завідувачем сектору Інституту історії АН УРСР. У 1973—1979 рр. — начальник сектору суспільних наук Президії АН УРСР. З 1990 р. — завідувач відділу української історіографії Інституту історії України Національної академії наук України. У 1972 р. захистив кандидатську дисертацію «*Н. И. Костомаров как историк Украины*», у 1986 р. — докторську — «*Роль народных масс в Освободительной войне 1648—1654 гг. и воссоединении Украины с Россией (историография проблемы)*». П. спеціалізується на українській і закордонній історіографії, історії України XVII ст.,

дослідженні життя і творчої спадщини М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Франка. Автор багатьох книжок і наукових статей, серед яких монографія «Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк)» (К., 1984) і перший фундаментальний життєпис Костомарова «Микола Іванович Костомаров» (К., 1992), розвідки з історії шевченкознавства, мемуаристики та ін. П. — заступник головного редактора «Історичного журналу», один з упорядників та ініціаторів створення «Енциклопедии жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817—1885)» (Київ; Донецьк, 2001), а також проведення Костомаровських читань (див. *Воронезькі Костомаровські читання, Чернігівські Костомаровські читання, Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова*), відновлення видання «Історіографічні дослідження в Україні», заснування в Національній академії наук України премії імені М. І. Костомарова (див. *Премії імені М. Костомарова*). Нагороджений медалями, знаком «Відмінник освіти України» (1998).

Тв.: Роль народных масс в Освободительной войне 1648—1654 гг. и воссоединении Украины с Россией (историографія проблеми). К., 1986; *М. І. Костомаров* та його твір «Мазепинці» // Укр. іст. журн. 1990. № 8; *М. І. Костомаров* і його історіографічна концепція // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука. К., 1995; *Н. И. Костомаров* об исторической роли Богдана Хмельницкого // Между Доном и Днепром. Воронеж, 1997; *Державницькі ідеї кирило-мефодіївців* у спадщині М. Костомарова // Історія в шк. 1997. № 1/2; *Микола Костомаров* як історик козацтва // Наук. праці іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. Запоріжжя. 1999. Вип. 8; *Слов'янство і Україна* в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова // Румунсько-українські

відносини: історія і сучасність. Сату Маре (Румунія), 1999; *Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова* // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики [Чис. 5] / Історіографічні дослідж. в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. Ч. 2: Історіографія; *Микола Костомаров* // Видатні діячі України минулих століть: Меморіальний альманах. К., 2001; *Микола Костомаров* // Історіографія дослідж. в Україні. К., 2003. Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.; *3 історії шевченкознавства* (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка // Історичний журн. 2004. № 1/2; *Богдан Хмельницький і його доба* у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // Історичний журн. 2005. № 1; *Мемуари* про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. К., 2005.

Літ.: Антонович М. [Монреаль] Ю. А. Пінчук. Історическіе взгляды Н. И. Костомарова. К., 1984 // Укр. історик. 1986. № 1/2; *Прымак Т. М.* Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto; Buffalo; London, 1996; *Аббасов А. М.* Пінчук Юрий Анатольевич // Костомаровские дни в Воронеже. Воронеж, 1997; *Реент О.* Юрий Пінчук та його наукова діяльність (до 60-річчя від дня народження) // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 1998. Вип. 8; *Аббасов А. М.* Пінчук Юрий Анатольевич // Лауреаты диплома имени Е. А. Болховитинова. Воронеж, 1998.

«ПИСЬМО В РЕДАКЦИЮ» — однойменні публікації Костомарова. Невеликі нотатки, які за жанром належать до публіцистики (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*). Містять заяви, коментарі вченого, а також у стислому, концентрова-

ному вигляді пояснення позиції Костомарова з певних проблем громадського, наукового, культурного та освітнього життя. Інколи уточнюють окремі аспекти життєвого і творчого шляху історика (див. *Біографія М. Костомарова*).

[I] «П. в р.» з приводу публікації в «Московском обозрении» (1859. № 2), в якій Костомаров звинувачувався в некритичному використанні джерел у монографії «*Богдан Хмельницький*». Надруковане в газеті «*Санкт-Петербургские ведомости*» (1859. № 167). У цій нотатці вчений спростовує звинувачення.

[II] «П. в р.» про небажання Костомарова опікуватися публікацією творів інших авторів у періодичних виданнях. Опубліковане в газеті «*Новое время*» (1880. № 1590).

[III] «П. в р.» про ліквідацію грошового фонду для видання підручників українською мовою, кошти до якого збирали мешканці Малоросії в 60-ті роки XIX ст., та пожертвування цих коштів у сумі чотирьох тисяч рублів *Імператорській С.-Петербурзькій академії наук*. Ця жертва мала стати премією для майбутнього упорядника українсько-російського словника (див. *Премії імені М. Костомарова*). Передбачалося, що академія присудить цю премію на підставі відгуків трьох учених-фахівців зі слов'янської філології, обраних нею попередньо. На вигоду Костомарова один з трьох науковців «должен быть непременно природным малорусом, с детских лет усвоившим родное наречие». Датоване 29-м вересня 1880 р. Вперше опубліковане в газеті «*Новое время*» (1880. № 1650). Увійшло до збірника «*Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*» (К., 1928).

[IV] «П. в р.» з приводу помилкової інформації газети «*Кавказ*» (1881. № 199) про втрату Костомаровим до-

центури в *Харківському університеті*. Опубліковане в газеті «*Кавказ*» (1881. № 200).

[V] «П. в р.» з подякою за співчуття, висловлені Костомарову у зв'язку з нещасним випадком, що стався 25 січня 1884 р. у *С.-Петербурзі*. Тоді вчений, у якого істотно погіршився зір в останні роки життя, був збитий кінним екіпажем на одній з міських вулиць. Надруковане в газеті «*Новое время*» (1884. № 2848).

[VI] «П. в р.» у зв'язку з панахидою по *Т. Шевченку* та *П. Чубинському*. Опубліковане в газеті «*Новое время*» (1884. № 2875).

Костомаров неодноразово звертався з відкритими листами до редакторів низки видань [див. *Лист М. Костомарова до редакторів І. Ливчака та К. Климковича з додатком його статті «Язык как средство объединения славянских национальностей», «Письмо к редактору» [I–VI], «Письмо к издателю-редактору «Русской старины» М. И. Семевскому, «Украина» («Письмо к издателю «Колокола»»)]. Він також відгукувався на публікації окремих праць (див. «*Крашанка*» *г. Кулиша. Письмо в редакцию*», «*Письмо к А. Д. Градовскому*») та ін.*

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

«ПИСЬМО К А. Д. ГРАДОВСКОМУ» — полемічна стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в газеті «*Новое время*» (1877. № 523). Увійшла до збірника «*Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*» (К., 1928). Написана з приводу статті професора О. Градовського, опублікованої в «*Санкт-Петербургских ведомостях*» (1877. № 231), із запереченнями Костомарову щодо питання взаємин поляків з росіянами. Костомаров

у своїй статті спростовує міркування О. Градовського, зокрема про те, нібито він визнавав схильність до обману національного рису польського характеру, а також стосовно розбрату між західним католицизмом і східним православ'ям (див. *Християнство*) та ін.

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // *Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. К., 1928.

«ПИСЬМО К ИЗДАТЕЛЮ “КОЛОКОЛА”» — див. *Україна* («Письмо к издателю “Колокола”»).

«ПИСЬМО К ИЗДАТЕЛЮ-РЕДАКТОРУ “РУССКОЙ СТАРИНЫ” М. И. СЕМЕВСКОМУ» — стаття *Костомарова*, написана у формі відкритого листа. Вперше опублікована в часопису *Русская старина* (1880. № 3). Увійшла до книжки *Самозванцы и пророки: Исторические монографии и исследования* (М., 1997) із серії *Актуальная история России*. У цій статті автор повідомляє М. Семевському про дрібницю свого знайомства і стосунків з Т. Шевченком. Зокрема, зазначає, що «достаточно было поговорить с этим человеком час, чтобы вполне сойтись с ним и почувствовать к нему сердечную привязанность». Стаття датована 9-м грудня 1879 р.

Літ.: *Пінчук Ю.* З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка // *Історичний журн.* 2004. № 1/2.

«ПИСЬМО К РЕДАКТОРУ» — однойменній публікації *Костомарова*. Написані здебільшого у вигляді стислих публіцистичних заяв (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*), у яких висвітлюються проблеми наукової полеміки, уточнюються авторські погляди, а також позиція *Костомарова* з низки питань гро-

мадського, освітнього, культурного та наукового життя.

[I] «П. к р.» («Саратовских ведомостей» по поводу замечаний г. Егунова о торговле города Саратова»). Надруковане в *Саратовских губернских ведомостях* (1857. № 20).

[II] «П. к р.» («По поводу статей о происхождении Руси из Литвы: I. Объяснение по поводу статьи г. Юрия Летголы. II. Объяснение по поводу статьи г. Васильева»). Вперше опубліковане в *Архиве исторических и практических сведений, относящихся до России* (1860. № 1). Надруковане в книжці *Русские инородцы* (М., 1996) із серії *Актуальная история России*.

[III] «П. к р.» з приводу статті А. Краєвського про наукову діяльність *Костомарова*. Надруковане в газеті *Наше время* (1860. № 34).

[IV] «П. к р.» з приводу видання книжок наукового змісту українською мовою. Вперше опубліковане в газеті *День* (1863. № 29). Увійшло до збірника *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова* (К., 1928) та до книжки *Русские инородцы* (М., 1996) із серії *Актуальная история России*.

[V] «П. к р.» з приводу слів, що вживаються у праці *Костомарова* про Лжедмитрія I (див. *Смутное время Московского Государства*). Опубліковане в газеті *Москва* (1867. № 180).

[VI] «П. к р.» про помилки, зроблені у біографії *Костомарова* в *«Календаре за 1874 год»*, виданому за редакцією О. Гатищука. Надруковане в газеті *Голос* (1874. № 93).

ПЛЕТНЬОВ Петро Олександрович (1792—1865/1866) — російський поет і критик, академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (з 1841 р.). Народився в губернському місті *Твері* (тепер обласний центр Ро-

сійської Федерації) у родині священика. Навчався у Тверській духовній семінарії та Педагогічному інституті в С.-Петербурзі (1810—1814). Викладав російську словесність у С.-Петербурзькому імператорському університеті, у 1840—1861 рр. — ректор цього університету. Відомий також як видавець часопису «Современник» (1838—1846). Був у дружніх стосунках з М. Гоголем, О. Пушкіним, виступав з рецензіями на твори Т. Шевченка та інших письменників. П., зазвичай дуже скупий на похвали, високо цінував талант Костомарова і називав його новим Карамзіним. Костомаров, будучи у 1859—1862 рр. професором С.-Петербурзького університету, добре знав П. У своїй «Автобіографії», описуючи інцидент 1861 р., він згадував: «Студенты подняли шум, стук, требовали чтение моей речи и просили явиться ректора и дать им ответ. Бывший тогда ректором Плетнев явился по такому требованию на кафедру и объяснил студентам причину, побудившую начальство отложить чтение моей речи, причем уверил их, что речь моя будет прочитана на днях на публичном литературном вечере» (див. Делянов І. Д. «О значении критических трубов Константина Аксакова по русской истории»).

Літ.: Автобіографія Н. І. Костомарова. М., 1922; Розанов І. Н. Плетнев П. А. // Пушкинское плеяда. М., 1923; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ПЛЕЩЕЄВ Олексій Миколайович (1825—1893) — російський письменник і критик, учасник петрашевського руху. Народився у губернському місті Костромі (тепер обласний центр Російської Федерації) у родині провінційного чиновника. Отримав домашню освіту. Навчався у школі гвардійських прапорщиків та кавалерійських юн-

керів у С.-Петербурзі (1840—1842), яку не закінчив через хворобу, а також С.-Петербурзькому імператорському університеті (1843—1845). За революційну діяльність з 1849 р. по 1858 р. перебував на засланні. Після повернення до С.-Петербурга співпрацював у часописах «Современник» та «Отечественные записки», зустрічався з Костомаровим і Т. Шевченком, перекладав дев'ять творів Кобзаря російською мовою. П. згадується в «Автобіографії» Костомарова у зв'язку зі спогадами про арешт владою в 1862 р. М. Чернишевського.

Літ.: Автобіографія Н. І. Костомарова. М., 1922; Пустильник Л. С. Жизнь и творчество А. Н. Плещеева. М., 1988.

ПЛЯШІВКА, Пляшова, Пляшева — річка в басейні Прип'яті, права притока Стіру. У ХІХ ст. протікала в межах Волинської губернії (тепер Рівненська область України). Костомаров, коли був учителем гімназії в Рівному (див. Рівненська гімназія), здійснював багатоденні подорожі історичними околицями. У травні 1845 р. відвідав Берестечко — місце знаменитої битви Б. Хмельницького. Згодом написав про це в «Автобіографії»: «Берестечко лежит на равнине вдоль Стыри-реки, чрезвычайно извилистой; в нее впадает, версты за четыре не доезжая местечка, болотистая речка Пляшова, известная гибелью казацкого войска, которого множество потонуло при беспорядочном переходе через нее во время несчастного бегства из лагеря».

Літ.: Костомаров Н. І. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К., 1992; Географічна енциклопедія України: У 3 т. К., 1993. Т. 3.

«ПО ВОПРОСУ О МАЛОРУССКОМ СЛОВЕ “СОВРЕМЕННЫМ ИЗВЕСТИЯМ”» — полемічна стаття Костомаро-

ва. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1881. № 3). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки *«Русские инородцы»* (М., 1996) із серії *«Актуальная история России»*. У ній автор відповідає на випади московської періодики проти його статті *«Малорусское слово»*, опублікованої в *«Вестнике Европы»* (1881. № 1), та обґрунтовує необхідність зняття будь-якої заборони з української мови і надання повної свободи писати нею (див. *«Еще по поводу малорусского слова. "Московским ведомостям"»*).

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«ПО ПОВОДУ КНИГИ М. О. КОЯЛОВИЧА: "ІСТОРІЯ РУССКОГО САМОСОЗНАНИЯ ПО ИСТОРИЧЕСКИМ ПАМЯТНИКАМ И НАУЧНЫМ СОЧИНЕНИЯМ", 1884 г.» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1885. № 4). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки *«Русские инородцы»* (М., 1996) із серії *«Актуальная история России»*. Стаття примітна тим, що є останньою прижиттєвою публікацією Костомарова, яка ніби завершує його полеміку з істориками І. Забеліним, Г. Карповим, М. Погодіним, а також із професором С.-Петербурзької духовної академії М. Кояловичем з різних питань науки і злободенних проблем (див. *«Лекции г. Кояловича по истории Западной России»*, *«Лекции по истории Западной России М. Кояловича, 1864»*). Одна з них була пов'язана зі звинуваченнями Костомарова в прихильності до українського народолюбства і сепаратизму (див. *Українофільство*), що нібито заважа-

ли йому виявити сповна свої таланти історика. У цій статті Костомарова зазначається, що М. Коялович шукає в його творах тенденції і, не знаходячи їх, вигадує сам, щоб потім підвести під них його слова й вирази.

Літ.: *Житецкий И. П.* Профессорская деятельность Н. И. Костомарова // Голос минувшего. 1917. № 5—6; *Козачок Я. В.* Про дискусію між Костомаровим і Кояловичем з приводу визначення терміна «народ» // Образы времени — Образы мира: Вестн. Нац. харьк. ун-та им. Каразина. Харьков, 2000. № 484.

«ПО ПОВОДУ НОВЕЙШЕЙ РУССКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ СЦЕНЫ» — нотатка *Костомарова*. Надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1867. Т. 2). Публікація підписана криптонімом Н. К-ов та вміщена у відділі *«Корреспонденция и заметки»*. Увійшла до книжки *«Скотской бунт»* (М., 2002) із серії *«Актуальная история России»*. Костомаров як історик, шанувальник і великий знавець театрального мистецтва, особливо спектаклів на історичні теми, висловлює в нотатці свої погляди щодо репертуару російського театру та рівня його сценічного втілення. Проводить думку, що «сцена должна не только развлекать праздное общество, но удовлетворить просвещенному вкусу и сделаться школою познания жизни, не только настоящей, но и прошедшей».

«ПО ПОВОДУ СТАТЬИ г. ДЕ-ПУЛЕ ОБ УКРАИНОФИЛЬСТВЕ» — публіцистична стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису *«Вестник Европы»* (1882. № 5). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Написана у відповідь на статтю, опубліковану в *«Русском вестнике»* (1882. № 2), у якій, як зазначає Костомаров, «г. де-Пуле во всеоружии журнальной полемики выступает на ратобор-

ство с пригнутым, прибитым, заклеваным украинофильством». На думку Костомарова, «если бы совет г. де-Пуле был принят властями, то малорусские книжки оставались бы в обращении, а их сочинителей высылали бы в места не столь отдаленные!».

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; *Малашевич А.* Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11.

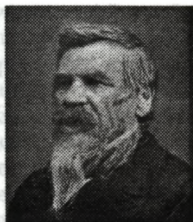
«ПОВЕСТЬ ОБ ОСВОБОЖДЕНИИ МОСКВЫ ОТ ПОЛЯКОВ В 1612 ГОДУ И ИЗБРАНИЕ ЦАРЯ МИХАИЛА» — нарис Костомарова. Видавався Товариством громадської користі (СПб., 1866, 1876, 1884 і 1889). Перевиданий у серії «Российский летописец» (М., 1988), у двотомнику: «Історичні монографії і дослідження» (М., 1989) та в книжці «Земские соборы» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Цей нарис вирізняється простотою викладу — він призначався для широких верств населення. У ньому автор відтворює історію доби початку XVII ст. й обрання в 1613 р. на престол Московської держави (див. *Росія*) родоначальника династії Романових — царя Михайла Федоровича (1596—1645).

«ПОГИБЕЛЬ ЕРУСАЛИМА» — переклад Костомарова українською мовою поетичного твору Джорджа Байрона. Вперше надрукований під псевдонімом І. Галка в *«Малорусском литературном сборнике»*, виданому Д. Мордовцем (Саратов, 1859). Увійшов до «Збірника творів І. Галки» (О., 1875), до книжки «Твори Амврозия Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914), а також до видання «Твори в двох томах» (К., 1967 і К., 1990).

Літ.: *Шаблійовський Є.* Микола Іванович Костомаров, його життя та діяль-

ність // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 1.

ПОГОДІН Михайло Петрович (1800—1875) — російський історик, письменник, журналіст і публіцист. Народився в Москві у родині кріпака, який був відпущений на волю в 1806 р. і став домоуправителем графа

М. П. Погодін

О. Строганова. Навчався в Першій Московській гімназії. Закінчив *Московський університет* (1821), з 1826 р. — його професор, спочатку загальної, потім російської історії; академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1841). Видавав журнали *«Московский вестник»* (1827—1830) і *«Москвитянин»* (1841—1856). Цікавився українською літературою, особливо творчістю Т. Шевченка. Зібрав багато історичних джерел, зокрема й українських, серед них — літопис С. Велічка. Був одним із натхненників москвофілів, дотримувався теорії православ'я, самодержавства і народності, як учений стояв на позиції самобутності російського історичного процесу, будучи послідовником норманізму. П. був знайомий з Костомаровим, високо цінував його творчу особистість, але мав протилежні погляди на певні явища і події історії *Російської держави*. Півтора десятиліття вів з ним гостру полеміку публічно й у пресі, особливо з так званого питання про норманське походження давньоруської держави. Зокрема, 19 березня 1860 р. відбулася публічна дискусія Костомарова з П., яка набула широкого резонансу в академічних колах (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним*). Костомаров з молодих років цікавився творчістю П. Після закінчення в 1836 р.

Харківського університету відвідував його лекції в Московському університеті як вільний слухач. Потім, уже як відомий історик, часто зустрічався з П. у 60–70-х роках XIX ст. в *С.-Петербурзі* та Москві, реагував на його критичні публікації полемічними статтями: «*М. П. Погодину*» — «*Санкт-Петербургские ведомости*» (1860. № 60); «*Последнее слово г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей*» — «*Современник*» (1860. № 5); «*М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью "Куликовская битва", напечатанное в № 4 "Дня"*» — «*Голос*» (1864. № 32) та ін.

Тв.: *О происхождении Руси*. М., 1825; *Исследования, замечания и лекции о русской истории*: В 7 т. М., 1846—1857. Т. 1—7; *Древняя русская история до монгольского ига*: В 3 т. М., 1871. Т. 1—3.

Літ.: *Пятидесятилетие гражданской и ученой службы М. П. Погодина*. М., 1872; *Библиография сочинений и переводов М. П. Погодина* // Отчет и речь, произнесенные в торжественном собрании Московского университета, 12 января 1876 года. М., 1876; *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії, межувала на заході з Австро-Угорщиною (Галичиною) по річці Збруч, на півночі — з Волинською, на півдні — з Бесарабською та Херсонською, на сході — з Київською губерніями (тепер Вінницька і частина Хмельницької області *України*). Створена в 1797 р., ліквідована в 1925 р. *Костомаров* був знавцем історії Поділля, воно — один з об'єктів його широ-

ких наукових інтересів. Відомості про П. г. зустрічаються в багатьох творах Костомарова, особливо в тих, що присвячені історії України XVI—XVII ст. («*Князья Острожские*», «*Богдан Хмельницкий*» та ін.). Він постійно цікавився історією цього краю. Так, під час відвідування в 1870 р. *Криму* познайомився там з вихідцями з П. г., вів з ними бесіди про їхній побут і традиції. У 1884 р. опублікував у часопису «*Киевская старина*» (№ 2) спогади про своє перебування в середині 40-х років XIX ст. на *Волині*, коли здійснював подорожі по сусідніх місцевостях, відомих з історії, зокрема тих, що входили до П. г.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // *Рус. старина*. 1886. № 5; *Петров Н. И., Городецкий М. И.* Подолья: Историческое описание. СПб., 1891; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Пінчук Ю., Пасеченко Г.* З волинських років М. І. Костомарова // *Осягнення історії*: Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк, 1999.

ПОДОРОЖІ М. КОСТОМАРОВА ЗА КОРДОН — поїздки, здійснювані *Костомаровим* для відпочинку, лікування і наукових студій у 1857, 1861, 1864, 1865 та 1876 рр. до зарубіжних (у сьогоднішньому розумінні) країн: Австрії (1857, 1864), Бельгії (1864), Італії (1857, 1864), Монако (1861), Німеччини (1857, 1861, 1864), Польщі (1857, 1865, в інші роки епізодичні відвідування), Сербії (1864), Фінляндії (1876), Франції (1857, 1861), Чехії (1857, 1864), Швейцарії (1857, 1861), Швеції (1857). Він також багато подорожував теренами Російської імперії, зокрема відвідував Грузію, Естонію, *Литву, Росію, Україну* (тепер незалежні країни), в цьому контексті в окремих статтях подається інформація про ці країни або їхні регіони, населені пункти тощо.

Перебуваючи в Австрії, Костомаров за порадами лікарів головним чином приймав водолікування, переважно у місті *Відні*. Австрійська столиця мала свіже й чисте повітря, а також своєрідні міські заклади з басейнами. Крім того, він знайомився з архітектурними та іншими визначними пам'ятками, з умовами життя й традиціями місцевого населення. У листах з Австрії Костомаров зазначав, що там народ дуже обтяжений податками, інтелігенцію обмежують у свободі думки.

Знайомство Костомарова з Бельгією пов'язане з поїздкою до міста *Остенде*. Враження від цього міста він висловив в *«Автобіографії»*, зазначивши, що його краєвиди надзвичайно нудні й одноманітні, прогулянки неможливі, бо в самому місті та на його околицях немає жодного гаю.

Великий інтерес виявив Костомаров до Італії, з історією та культурою якої був чудово обізнаний, вивчав італійську й класичні мови, зокрема латину. Під час подорожей цією країною він побував у багатьох містах, зокрема ґрунтовно оглянув *Венецію*, *Верону*, *Мілан*, *Пізу*, *Флоренцію*. Водночас дуже шкодував, що за несприятливих погодних умов не зміг відвідати «вічне місто» Рим. Тоді вчений завітав до міланського театру *«Ла Скала»*, милувався статуєю Богородиці, оглянув венеціанську церкву св. Марка, мозаїка якої нагадала йому київську св. Софію (див. *Софійський собор у Києві*), проплив на гондолі вздовж Великого каналу. У Мілані під час другої поїздки до Італії Костомаров відвідав картинну й скульптурну галереї, про що розповів в *«Автобіографії»*, супроводжуючи спогади екскурсами в історію Італії та її знаменитих міст. Був також у *Трієсті*, який нагадував йому *Одесу*, спілкувався з мешканцями навколишніх селищ. Цікавими є костомаровські роздуми в *«Автобіографії»*

щодо історичної долі Італії. Слід наголосити, що в цій країні Костомаров був відомий з кінця 40-х років XIX ст. Тоді його ім'я згадувалося на сторінках генуезької газети *«Торговий кур'єр»*, а потому неодноразово — у флорентійському журналі *«Rivista Europea»* (1873—1875) і міланському часопису *«Rivista minima»* (1881) у розвідках М. Драгоманова. У зазначених працях докладно охарактеризовано наукову, літературну, громадську та видавничу діяльність Костомарова, названо його найважливіші монографії і дослідження, а також рекомендовано їх італійському читачеві. Зокрема, в листі М. Драгоманова від 2 червня 1877 р. до італійського письменника і вченого, редактора *«Rivista Europea»* Анжело де Губернатіса стосовно костомаровської *«Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»* зазначається: «В этом сочинении Вы найдете ряд небольших монографий об интересных лицах и русской истории, из коих иные, напр. [имер], еретики новгородские и московские XVI в., лица как Петр Могила, Хмельницкий и т. п., почти неведомы на Западе». В іншому листі, від 13 липня 1874 р., тому ж адресату М. Драгоманов рекомендував як корисну для його наукових студій працю Костомарова *«Историческое значение южнорусского народного песенного творчества»*, в якій він «знайде звід всього південноруського матеріалу» з питання, що його цікавить. В італійській пресі вперше було подано змістовну інформацію про участь Костомарова в національному відродженні України за харківського та київського періодів його діяльності, зокрема в колі кирило-мефодіївців (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). У 1879 р. в *«Біографічному словнику сучасних письменників»* професора Анжело де Губернатіса було вміщено життєпис Костомарова з до-

датком бібліографії його основних праць.

У 1861 р. Костомаров разом з письменником і публіцистом П. Кулішем відвідав Монако, де пробув десять днів. В «Автобіографії» він зазначив, що основний прибуток М. давав гральний бізнес, переважно взимку, а влітку це князівство залишалося майже пустим. Такий вигляд воно мало саме за його відвідин. Монако сподобалося Костомарову більше за *Ніццу*, куди він також завітав. На його думку, перевага Монако в тому, що це місто прилягає до берега Середземного моря, рясно покритого темною зеленню дерев і кактусів. Він мешкав у кімнаті з виходом на терасу, з якої відкривався безмежний вид моря.

Костомаров двічі побував у Німеччині. Під час першої поїздки разом з товаришем із *Саратова* доктором Стефані він консультувався у місцевих лікарів стосовно хвороби очей, а також ознайомився з містами *Гамбург*, *Кельн*, *Любек*, *Майнц*, *Франкфурт* та ін. У Гамбурзі він звернув увагу на майже повну відсутність залишків старовини. Натомість Кельн вразив його архітектурою місцевого собору, а Любек — віцілою середньовічною забудовою. У Майнці він також оглянув собор архітектури Х ст. і придбав на пам'ять зображення рейнських краєвидів, потім вирушив залізницею до Франкфурта, а звідти в диліжансі — до *Кіссінгена* — місця, знаменитого мінеральними джерелами, яке було призначене йому для лікування. Там він пробув п'ять тижнів, щодня приймаючи водні процедури. Другу подорож до Німеччини Костомаров здійснив з П. Кулішем. Тоді він відвідав *Берлін*, *Лейпциг* та інші міста, про що докладно розповів в «Автобіографії». У Берліні у зв'язку із загостренням хвороби очей він консультувався в окуліста Греффе, який йому дуже допоміг. У Лейп-

цизі Костомаров ознайомився з визначними пам'ятками історії та культури. Варто зауважити, що в цьому місті ще за життя Костомарова була опублікована в німецькому перекладі А. Кона його монографія «*Императрица Анна Ивановна и ее царствование*», а в 1889 р. у перекладі В. Генкеля — «*Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*». Ім'я Костомарова було відоме в Німеччині ще до відвідань ним цієї країни, а саме — з 40-х років XIX ст., коли часопис «*Ausburger Allgemeine Zeitung*» (1847. 4 липня) писав про нього, ув'язненого у *Петропавловський фортеці* за участь у Кирило-Мефодіївському братстві як підбурювача проти існуючого порядку, панславіста (див. *Панславизм*) тощо. Німецький історик Ернст-Адольф Герман 1872 р. на прохання *Російської академії наук* рецензував монографію Костомарова «*Последние годы Речи Посполитой*».

Костомаров здійснював також поїздки до Польщі, мову, історію та літературу якої він знав досконало. Найбільш плідною була поїздка 1865 р., коли він задумав написати монографію про падіння Польської держави (див. *Річ Посполита*, «*Последние годы Речи Посполитой*») та розвідку про Тадеуша Костюшка й революцію 1794 р. (див. «*Костюшко и революция 1794 года*»). Там, переважно у Варшаві (див. «*Отчет о варшавских библиотеках*»), а також в архівосховищах інших міст, він збирав необхідний матеріал для реалізації цього задуму. Зокрема, працював у бібліотеці Красинських, де вивчав рукописні джерела. Спілкувався з багатьма польськими письменниками, вченими та видавцями, особливо з істориком Ю. Бартошевичем. Побував на розкопках у підземеллях варшавських монастирів, які вів письменник В. *Крестовський*. Свої враження від цих відвідин Костомаров виклав

в «Автобіографії». Він також їздив до *Щецина*, з якого 1857 р. вирушив пароплавом до *С.-Петербурга*.

Під час закордонних подорожей Костомаров не оминув Сербії, історією та культурою якої він дуже цікавився, знав місцевих учених, зокрема професорів сербської Головної школи, з котрими спілкувався у Сербії та на III Археологічному з'їзді 1874 р. в *Києві* (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Перебуваючи в Сербії, він оглянув пам'ятки тодішньої сербської столиці *Белграда*. Приділив велику увагу Сербії в багатьох своїх творах, зокрема у відомій «*Книзі буття українського народу*» — програмному документі кирило-мефодіївців. Костомаров був удостоєний диплома дописного члена *Сербського вченого друштва* (Белград, 1869). Свої враження про перебування в Сербії Костомаров подав в «Автобіографії».

Певну увагу в зазначеній «Автобіографії» і спогадах К. Юнге приділено поїздкам Костомарова до Фінляндії, історії та фольклору якої він торкався у своїх працях, зокрема стосовно заселення цієї країни давніми племенами, її боротьби проти завойовників у XII—XIV ст. тощо. Велике враження на нього справило відвідання *Валаамських островів* (див. *Валаам*), які, на його думку, «чрезвычайно живописны и могут служить самым лучшим образчиком той северной своеобразной красоты, которая дает право Финляндии назваться одною из живописнейших стран в Европе».

Ще задовго до подорожей у Францію Костомаров захоплювався історією та культурою цієї країни, володів французькою мовою. Він згадував, що його батько з дитячого віку вселяв йому «вольтеринское неверие» (див. *Рационалізм*), що в дитинстві він вирізнявся надзвичайною пам'яттю і для нього «ничего не стоило прочитать

раза два какого-нибудь Вольтерова «Танкреда» или «Заиру» в русском переводе, прочитать ее отцу наизусть от доски до доски». Перебуваючи у Франції, Костомаров місяць мешкав у *Парижі*, щодня невтомно оглядаючи видатні пам'ятки. Там він також консультувався у місцевого окуліста щодо хвороби очей. Учений дуже цікавився французькою періодикою, особливо висвітленням у ній питань історії України та Росії. Відгукувався на статті журналу «*Revue Contemporaine*» (1860) стосовно твердження про неслов'янське походження росіян (Основа. 1861. № 2) та зазіхання поляків на українські землі (Основа. 1861. № 10). З цього приводу він зазначив в «Автобіографії», що його полемічні статті [див. «*Ответ на выходы газеты (краковской) "Czas" и журнала "Revue Contemporaine"*», «*Правда Полякам о Руси (по поводу новой статьи в "Revue Contemporaine")*»] мали на меті спростувати теорії, які спиралися «на учение Духинского, получившего в свое время большое значение во Франции». Костомаров був знайомий з французькими вченими, спілкувався з деякими з них на III Археологічному з'їзді в Києві 1874 р. Епізоди з історії Франції використано в праці Костомарова «*Книга буття українського народу*». Подорожуючи Францією і проїжджаючи через *Руан*, він не зміг проминути його, вийшов з вагона і залишився в цьому місті на півдня, щоб оглянути, особливо — площу, як зазначено в «Автобіографії», «на которой некогда происходило сожжение Орлеанской девы». Перебуваючи в *Страсбурзі*, він ознайомився з містом, піднявся на дзвіницю його знаменитого собору. Здійснюючи другу поїздку до Франції, Костомаров багато часу провів у курортному місті Ніцца, яка привабила його морськими купаннями. Проте невдовзі він переконався,

що занадто довірився тому, що читав і чув про неї. На його думку, важко знайти місто більш нудне, ніж Ніцца влітку. Ознайомившись з її пам'ятками, зокрема з руською православною церквою, він поїхав до Монако.

Подорожуючи Європою, Костомаров побував на теренах Чехії. Він цікавився її минувиною, писав про цю країну у наукових, науково-публіцистичних і полемічних працях (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*), зокрема у «Книзі буття українського народу». Перебуваючи вперше у Празі, Костомаров познайомився з патріархом чеського слов'янства, поетом, філософом, видавцем і громадським діячем Вацлавом Ганкою, який прийняв його як найближчу людину. Вони разом здійснювали екскурсії по Празі, їздили в Градчин, оглянули собор св. Віта з могилами чеських королів, палац, відвідали університетську бібліотеку, побували в чеському театрі. Ганка подарував Костомарову всі свої твори та видання. У *Карлсбоді* (тепер місто-курорт Карлові Вари) Костомаров лікувався водами. Другий раз у Чехії Костомаров побував проїздом, подорожуючи до міста Остенде для лікування й відпочинку. Він тоді зупинився у Празі, яка під ту пору, на його думку, «приняла славянствующую физиономию». Празький ілюстрований журнал «Светозор» (1880. № 1) присвятив Костомарову статтю, помістивши також і його портрет (див. *Іконографія М. Костомарова*).

Обидві поїздки Костомарова до Швейцарії пов'язані переважно з відпочинком. Уперше він був у Швейцарії влітку і тоді здійснив сходження на вершину високої гори Риги над містом *Швіц*, найнявши коня з провідником у готелі цього міста, а згодом на пароплаві вирушив у *Люцерн*. Вдруге здійснив подорож до Швейцарії разом з П. Кулішем. Тоді вони

відвідали *Базель*, Люцерн та інші міста. Костомаров також здійснив перехід через Альпи, досяг знаменитого Чортового мосту, бачив статую національного героя швейцарців Вільгельма Телля та інші відомі пам'ятки. Згадуючи в «Автобіографії» швейцарські гори, він писав: «Мы встречали затейливые вершины с глетчерами и множеством шумевших водопадов». Шлях через перевал Сен-Готард за другою мандрівки Костомарову сподобався більше, ніж влітку під час першої подорожі, оскільки був травень місяць, сніг ще не встиг розтанути і все навколо нагадувало йому Русь зимової доби.

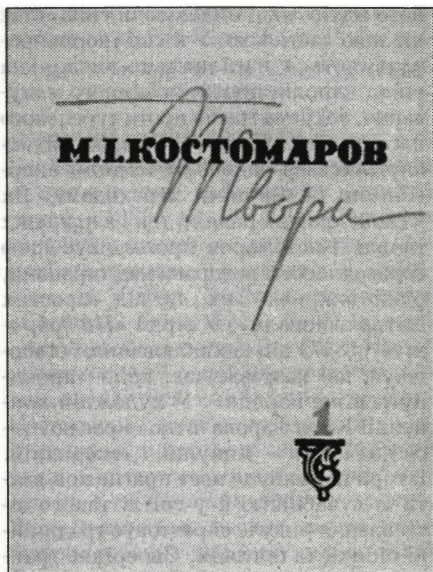
Мандрівка Костомарова до Швеції передбачала відпочинок і наукові студії. Він оглянув міста Норд-Чопинг, *Упсалу*, побував у їхніх бібліотеках, соборах тощо. Зокрема, в Упсалі ознайомився з музеєм старожитностей та місцевої історії і з огляду на це розповів в «Автобіографії» про таємниче видіння, що начебто явилось королю Карлу XII. У *Стокгольмі* Костомаров познайомився з пономарем російської церкви, який виконував обов'язки секретаря у російського консула і запропонував вченому свої послуги перекладача. У цьому місті Костомаров за допомогою російського посланника князя Я. Дашкова отримав доступ до Шведського державного архіву. Там він вивчав документи періоду, коли *Новгород* з частиною своїх земель перебував у складі Шведської Корони, а також латинські, французькі та німецькі матеріали з доби Північної війни. В архіві Костомаров зустрівся зі шведським професором Нордстремом і за його посередництва знайомився з визначними пам'ятками Швеції, зокрема із собором св. Олафа та ін. Знайдені в стокгольмському архіві документальні джерела були використані Костомаровим у дослідженнях «*Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевов*

го уклада. *Новгород — Псков — Вятка*», «*Мазепа. Историческая монография*» та ін. З приводу своїх архівних студій у Швеції Костомаров писав: «Если бы меня не тревожило угрожающее положение моих глаз, я бы, вероятно, остался в Швеции надолго и принялся бы основательно изучать шведский язык». У 1882 р. в Стокгольмі вийшла друком у шведському перекладі костомаровська «Русская истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей».

Літ.: Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 // Рус. старина. 1886. № 6; Костомаров Н. Отчет о варшавских библиотеках [отчет, прочит. на заседании Археогр. комис. 16 окт. 1865 г.] // Летопись занятий Археогр. комис. [за 1865—1866]. СПб., 1868. Вып. 4; Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. 1885. Т. 4, № 13; Юнге Е. Ф. Воспоминания (1843—1860 гг.). Б. м., 1913; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Варварцев М. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.): Документи, епістолярій, матеріали. К., 2000.

ПОЕЗІЯ М. КОСТОМАРОВА — частина літературної спадщини Костомарова, значне місце в якій займають твори, що набули широкої популярності. Його поезія вирізняється жанровою і тематичною різноплановістю, свіжістю та розмаїтістю барв. Однією з найважливіших її переваг є нова літературна мова. Початок літературної діяльності Костомарова пов'язаний з Харковом, де він навчався й у 1836 р. закінчив Харківський університет. Для того часу характерне українське національне піднесення, що відбувалося в руслі загальнослов'янського відродження. З ним пов'язане виникнення й формування нової української літератури, яка відходила від архаїчних канонів, від старої книжної мови та сти-

М. І. Костомаров. Твори в двох томах. К., 1967. Т. 1. Обкладинка

лю. Першими поетичними творами Костомарова, які побачили світ, були вірші, опубліковані під псевдонімом Ієремія Галка у збірнику «Українські балади» (Х., 1839). Поезії, написані в 1839 р., увійшли до збірника «Вітка» (Х., 1840). Вже у ранніх творах Костомаров виступає як поет самотутньої, з нальотом романтизму, української літератури, яка має народний характер і тісний зв'язок з історичним минулим. Він славить народну пісню, із захватом говорить про її поширення «од Сосни до Сяна» («Пісня моя»). У його віршах і баладах звучить відверте співчуття до народу, чути ноти соціального протесту, що виразно пролунали у творі «Пан Шульпіка», де розповідається про народну розправу над кріпосником-грабіжником. У баладі «Ластівка» поет звеличує патріотичні почуття простих людей — оповідає про загибель юнака на ратному полі і про

його матір, яка, оплакуючи сина, стає ніжною ластівкою. У низці творів прославляється національно-визвольна війна народів проти іноземного панування, зокрема греків проти турецького насильства (1821), — «Грецька пісня» вирізняється бадьорим темпом, енергійними ритмічними переходами. Як у своїх кращих ранніх, так і в пізніших творах Костомаров проголошує ідею справедливості розправи над тиранами, різко викриває тих, що від «простих світло заховали». У вірші «*На добраніч*» (1847) він із хвилюванням стверджує, що назріває час, коли «прокинуться всі народи». У художній концепції Костомарова чітко окреслюються два світи — минулий і теперішній. Історичне минуле поет прагне пов'язати із сучасністю й у світлі такого зіставлення рішуче спростовує традиційні оцінки та погляди. Своєрідне трактування минулого він подає у вірші «*Співець Митуса*» (1850), розповідаючи про легендарного літописного співця, який бореться проти несправедливості, що чиниться народу правителями — князями. Для вірша характерні різноманітні засоби ораторського красномовства: тут й ефектні повтори, і патетичні звертання, й численні алегорії, й барвисті епітети. Поетизація сильної натури наявна в баладі «Максим Перебийніс». У найяскравіших своїх творах, співзвучних з поезією Т. Шевченка, Костомаров висловлює «сонечко свободи» — «*Діти славя, діти славя!*» та інші вірші. Виразно звучать мотиви боротьби за волю в циклі творів про козацтво, таких як «Згадка», «Могила», «Співець», в яких козак виступає в образі захисника Батьківщини. Водночас ці твори пронизані типовою для поетів-романтиків тугою за минулим, національною скорботою, що переходить іноді в безнадійність. Значне місце в поетичному доробку Костомарова займає побутова та інтим-

на лірика. У цьому плані цікаві твори «*Стежки*», «*Поцілунок*», «*Зірочка*», «*Соловейко*», «*Туга*», «*Дівчина*», а також один з останніх — «*Восени — літо*» (1880). Тут помітні релігійні і містичні елементи, іноді звучать мотиви примарності щастя, приреченості. У філософській ліриці Костомарова переважає мінорний тон, сумний настрій, підкорення всевладдю природи («*Зорі*»). Поет охоче обробляє народні перекази, повір'я, легенди. Часто в основу своїх творів кладе народні пісні-балади, використовує народно-пісенні образи та символи, народну стилістику, що характерно для його віршів «*Брат з сестрою*», «*Явір, тополя й береза*», «*Пісня моя*». П. К., наповнена соціальними мотивами і нотами громадянського протесту, мала заряд актуальності і новизни. Вільнолюбним пафосом перейнята його драматична поема «*Юпитер светлый плывет по зеленым водам киммерийским...*», написана в період заслання (1852). Помітний внесок зробив Костомаров в літературу як перекладач кращих набутків світової поезії — давньогрецької, чеської, а також творів Шекспіра, Байрона та ін. («*Ягоди*», «*Олень*», «*Дика коза*», «*Вербас*. *Пісня Дездемони*», «*Погибель Ерусалима*»). Його творчість збагатила поезію новими художніми образами й засобами і характеризується єдністю національного та загальнолюдського начал, а також історичних та легендарних мотивів. Вони розширили тематичні горизонти, влили свіжий струмінь у поетичну структуру вірша. П. К. (Ієремії Галки) була зібрана й опублікована в таких найвідоміших виданнях: «Збірник творів І. Галки» (О., 1875); «Твори в двох томах» (К., 1967 і 1990).

Літ.: *Шаблювський Є.* Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 1; *Айзеншток І.* Українські поети-романтики // Українські поети-

романтики 20–40-х років XIX ст. К., 1968; *Смілянська В. Л.* Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1; *Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації.* Рівне, 1992.

«ПОЭТ ТАРАС ГРИГОРЬЕВИЧ ШЕВЧЕНКО» («ПИСЬМО Н. И. КОСТОМАРОВА К ИЗДАТЕЛЮ-РЕДАКТОРУ «РУССКОЙ СТАРИНЫ» М. И. СЕМЕВСКОМУ») — біографічний нарис *Костомарова* про Т. Шевченка з додатком статті у формі листа до редактора (див. «Письмо к издателю-редактору «Русской старины» М. И. Семевскому»). «Письмо» і нарис уперше надруковані в часопису «*Русская старина*» (1880. № 3). Згодом «Письмо» публікувалося цілком або частково, зокрема у книжках «Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников» (М., 1962) і «Матеріали до вивчення історії української літератури» (К., 1961. Т. 2). У цій статті Костомаров зосереджує увагу на взаєминах між ним і Т. Шевченком, говорить про те, що їхнє зближення було виключно літературне. Торкаючись поезії Т. Шевченка, автор підкреслює її народний характер і демократизм, наголошує не лише на її українському національному, а й на міжнародному значенні.

Літ.: *Пінчук Ю.* З історії шевченкознавства (до 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка // Історичний журн. 2004. № 1/2.

«ПОЕЗДКА В БЕЛУЮ ЦЕРКОВЬ» — нарис *Костомарова*. Надрукований у часопису «*Киевская старина*» (1882. № 5), для якого був спеціально написаний. Публікаціями своїх творів в «Киевской старине» Костомаров прагнув популяризувати цей недавно заснований (1882) часопис, вбачаючи в ньому друкований орган, присвячений дорогій для нього галузі історії та побуту українського народу. Автор на-

рису ділиться враженнями про свою поїздку в давнє місто *Білу Церкву*.

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«ПОЕЗДКА В ВОЛГСК» — нарис *Костомарова*. Вперше опублікований в «*Саратовских губернских ведомостях*» (1857. № 17–19). Передрукований у щорічному довіднику «*Памятная книжка Саратовской губернии*» на 1859 р. Увійшов до книжки «*Скотской бунт*» (М., 2002) із серії «*Актуальная история России*». Нарис написано 1857 р. в *Саратові*, про що повідомляється в «*Автобиографии*» Костомарова, який служив у цьому місті діловодом статистичного комітету (див. *Саратовский губернский комитет з поліпшення побуту селян*). Як того вимагала посада, він за дорученням губернатора вирушив до міста *Вольська* для його огляду. Крім того, під час поїздки Костомаров зібрав матеріали, що стосуються історії повстання О. Пугачова, які передав Д. Мордовцю. На їхній основі Д. Мордовець написав нарис «*Пугачевщина*», опублікований 1866 р. у першому томі часопису «*Вестник Европы*».

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ПОЕЗДКА В ПЕРЕЯСЛАВ» — нарис *Костомарова*. Вперше надрукований у часопису «*Исторический вестник*» (1885. № 12). Увійшов до книжки «*Русские инородцы*» (М., 1996) із серії «*Актуальная история России*». Написаний у зв'язку з подорожжю Костомарова влітку 1884 р. разом з українським літератором, фольклористом та етнографом В. Горленком із садиби *Дідовці* (на Чернігівщині) у древній *Переяслав* для ознайомлення з історичними пам'ятками. Тоді вони оглянули стародавні споруди міста, знамениту Успенську церкву, що знайшло

відображення в цьому нарисі. На думку автора нарису, «Переяслав принадлежит к немногочисленной плеяде городов, которых начало скрывается в сумраке седой древности, предшествовавшей той эпохе, с какой обыкновенно начинается летописное повествование о судьбах нашей Руси».

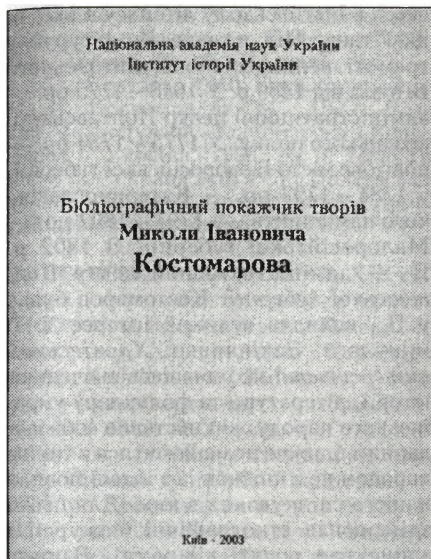
Літ.: Савон О. А. Дідівці: Садба творчості і доброти. Прилуки, 1993; Пінчук Ю. Переяслав очима М. І. Костомарова // Історичний журн. 2003. № 3.

ПОЗИТИВІЗМ (від лат. *positivus* — позитивний) — напрям у філософії та науці, що виходить з «позитивного», тобто з даного, фактичного, стійкого, безсумнівного. П. скеровує дослідження лише на достовірне, а метафізичні пояснення вважає теоретично нездійсненними і практично марними. Як напрям, П. тісно пов'язаний з культом науки (здебільшого у природознавчому сенсі), який заперечує пізнавальну і практичну цінність традиційної філософії та визнає єдиним джерелом справжнього, позитивного знання спеціальні науки, що спираються на емпіричний досвід. Виник П. у 30-х роках XIX ст. в руслі загальної традиції емпіризму, його засновниками вважаються О. Конт, Дж.-С. Мілль та Г. Спенсер. П. справив значний вплив на розвиток наукових знань у XIX ст., зокрема на філософію історії та методологію історичних досліджень. Головне поняття у П. — дефініція «факт». Цей термін є спірним і зовсім по-різному інтерпретується навіть у межах самого П. Втім, більшість позитивістів одноставні в тому, що П. найтісніше пов'язаний з достовірною науковою картиною світу і методами, властивими природничим наукам. Почасти П. постав як антифілософська реакція проти ідеалізму та спиритуалізму. До позитивістського напрямку в європейській історіографії належала більшість

учених другої половини XIX ст., що виступали за зближення історії з природничими науками та створення широкої емпіричної (джерельної) бази історичних студій, обстоювали значення точних методів дослідження (статистичний, порівняльно-історичний) та об'єктивізацію методики досліджень. П. в історичній науці виявився у сцієнтичній та об'єктивістській орієнтації наукових досліджень, передусім у піднесенні їхнього фахового рівня і фактографічній достовірності, дегероїзації та деміфологізації історії, поширенні еволюційних й детерміністських тлумачень історичного руху тощо. П. заклав науково-теоретичні підвалини для культивування ідей європейського лібералізму другої половини XIX ст. *Костомаров* цікавився працями засновників П. У своїх творах 70-х — першої половини 80-х років XIX ст. він приділяв значно більше уваги питанням емпіричної достовірності, ніж у студіях 40—60-х років XIX ст. Своєю археографічною діяльністю Костомаров сприяв формуванню джерельної бази історії України (див. *Археографічні праці М. Костомарова*), а також переходу *народницького напрямку* від романтичного (див. *Романтизм*) до позитивістського етапу в другій половині XIX ст.

Літ.: Родоначалники позитивизма. СПб., 1910—1913. Вып. 2, 4—5; *Нарский Н. С.* Очерки по истории позитивизма. М., 1960; *Шкуринок П. С.* Позитивизм в России XIX в. М., 1980; *Философия истории: Антология* / Под ред. Ю. А. Кимилева. М., 1995; *Кроче Б.* Историография позитивизма // Кроче Б. Теория и история историографии. М., 1998; *Стельмах С.* Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К., 2005.

ПОКАЖЧИКИ ТВОРІВ М. КОСТОМАРОВА, Бібліографія творів М. Костомарова — систематизовані за певним принципом реєстри наукових, публі-

**Бібліографічний покажчик творів
М. Костомарова. К., 2003. Обкладинка**

цистичних, художніх та інших праць *Костомарова*. У видовому плані їх поділяють на: 1) нотатки Костомарова про свою наукову діяльність з переліками праць; 2) бібліографічні реєстри основних студій Костомарова, вміщені як додатки у публікаціях, присвячених йому (Ф. Ніколайчик, О. Пупін, Д. Языков); 3) бібліографічні списки праць Костомарова в довідкових виданнях, словниках, каталогах виставок та ін.; 4) бібліографії перевидань праць Костомарова, переважно 90-х років ХХ ст. — початку ХХІ ст.; 5) найповніші персональні систематичні покажчики праць Костомарова, які охоплюють всю його творчу спадщину (1890 р. та 2002—2003 рр.). Ці покажчики впорядковані за хронологічним або систематичним (галузево-дисциплінарним) принципом. Окрім того, вибіркова бібліографічна реєстрація творів Костомарова широко представ-

лена у низці фахових та спеціалізованих покажчиків (у журналах, ретроспективних реєстрах з української історії, персональних бібліографіях учених та ін.). Основні бібліографічні реєстри праць Костомарова репрезентовані в таких публікаціях: *Записка* Н. И. Костомарова об его ученых трудах, составленная в 1870 г. // Рус. мысль. 1885. № 6; *Николайчик Ф.* Библиографический указатель сочинений Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 5; *Пыпин А.* Список работ Костомарова // Вестн. Европы. 1885. № 5; *Языков Д. Д.* Русские писатели, умершие в 1885 году: Костомаров Николай Иванович (С приложением списка работ историка) // Исторический вестн. 1888. № 12; *Библиографический указатель сочинений* Н. И. Костомарова // Литературное наследие Н. И. Костомарова. СПб., 1890; *Каталог* III Очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; *Українські письменники*: Бібліогр. слов.: У 5 т. К., 1963. Т. 2; *Гайдук В. П.* Бібліографія публікацій М. І. Костомарова і літератури про нього // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації. Рівне, 1992; *Онищук С. М.* Микола Іванович Костомаров: Покажчик-персоналія. К., 1993; *Пінчук Ю., Ясь О.* Наукова, публіцистична та літературна спадщина Миколи Костомарова: перевидання 1987—1998 років: (Матеріали до бібліографії) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідж. в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смотрича (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. Ч. 2: Історіографія; *Ясь А. В.* Библиография трудов Н. И. Костомарова 1987—1998 // Энциклопедия

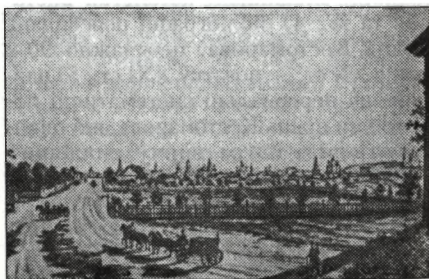
жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817—1885). Киев; Донецк, 2001; Гончар О., Пасеченко Г. Микола Костомаров: Матеріали до бібліографії (перевидання творів у 1987—1999 рр.) // Молода нація: Альманах. 2002. № 1; Микола Іванович Костомаров (1817—1885): Матеріали до бібліографії / Упоряд.: О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю. А. Пінчук. Запоріжжя; Чернівці, 2002; *Бібліографічний* покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упоряд.: О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю. А. Пінчук. К., 2003.

ПОКРОВСЬКА СЛОБОДА, Покровське містечко, Покровськ, Казакштадт — за часів *Костомарова* поселення в Новоузенському повіті Самарської губернії на лівому боці річки *Волги* (тепер місто Енгельс у Саратовській області Російської Федерації). Заснована в першій половині XVIII ст. переселенцями з *Полтавської* та *Харківської губерній*, які возили сіль і торгували. Костомаров бував у П. с., цікавився самотністю її поселенців з їхніми унікальними для тих місць побутом і звичаями. До цієї слободи виявляв інтерес і П. Куліш — соратник Костомарова по Кирило-Мефодіївському братству (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), який відвідував Костомарова в саратовському засланні.

Літ.: Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи: В 5 т. СПб., 1873. Т. 4; Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Н. И. Костомарове. 7-го апреля 1885 г. // Рус. старина. 1885. № 6.

ПОЛТАВА — за життя *Костомарова* губернське місто в Російській імперії (тепер обласний центр *України*). Одне з найбільших міст Лівобережної України. П. простяглася вздовж річки Ворскли — притоки *Дніпра*. Згаду-

ється в Іпатіївському літописі в 1174 р. як *Лтава*. Під назвою П. фігурує у грамоті великого князя литовського Вітовта від 1430 р. У 1648—1775 рр. — адміністративний центр Полтавського козацького полку. У 1775—1784 рр. — повітове місто Новоросійської губернії, у 1784—1797 рр. — Катеринославського намісництва, у 1797—1802 рр. — Малоросійської губернії. З 1802 р. П. — адміністративний центр *Полтавської губернії*. Костомаров бував у П., виявляв великий інтерес до її минулого. Закінчивши *Харківський університет* і захопившись вивченням історії, літератури та фольклору українського народу, він поставив собі завданням ближче познайомитися з самим народом не з книжок, а з живої мови, з живого спілкування з ним. Для цього здійснював етнографічні екскурсії і записував почуті відомості. Взимку 1837 р. Костомаров з'їздив з *Харкова* до П., там оглянув місто, відвідав його околиці. Пізніше підтримував контакти з полтавською інтелігенцією, листувався з відомими її представниками. Зокрема, писав у 60-х роках XIX ст. у П. до українського громадського діяча і педагога О. Кониського стосовно видання українською мовою книжок, що мають навчальне призначення. П. знайшла широке відображення у творчості Костомарова (студія «*Мазепа. Историческая монография*» та інші праці).

Полтава. З літографії І. Стадлера. 1804

Літ.: Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902; Павловский И. Ф. Полтава (1802—1856). Полтава, 1910; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Возняк М. Листування Костомарова з Кониським // Україна. 1925. № 3; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. К., 1967; Полтавщина: Короткий довідник-путівник. Х., 1969.

ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ — у XIX ст. одна з центральних губерній на території України, що межувала з Катеринославською, Херсонською, Чернігівською, Харківською і Київською губерніями (тепер переважно територія Полтавської області України). Створена в 1802 р. у зв'язку з ліквідацією Малоросійської губернії. Ліквідована в 1925 р. Костомаров не раз бував у П. г., щоб ознайомитися з її визначними пам'ятками, зібрати фольклорний матеріал, відпочити і творчо попрацювати в садибі Дідівцях. Різноманітні відомості про цю губернію містяться в «Автобиографии» Костомарова та в мемуарах його друзів, зокрема щодо роботи вченого над рукописом студії «Мазепа. Историческая монография», відвідання в 1883 р. разом з Д. Мордовцем Густинського монастиря та багато інших. Згадуючи весну 1874 р., Костомаров писав: «В апреле я поехал в Полтавскую губернию, в имение особы, бывшей некогда моей невестой, с намерением встретить у нее весну, которой я уже так давно не видал в Малороссии. Я пробыл в сельце Дедовцах (Прилукского уезда) три недели, пользуясь всеми очарованиями весенней малорусской природы. Здесь, в первый раз в жизни, я имел случай посетить малорусскую крестьянскую свадьбу, которая меня очень заняла как новое для меня зрелище: обращаясь долго с народом в молодости, я никак не мог встретить случая повидать самое живое торжество народных уве-

селений и знал свадебную поэзию только по печатным и в разных местах записанным песням».

Літ.: Обзор Полтавской губернии за 1879. Полтава, 1880; Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875—1885 // Рус. старина. 1885. № 12; Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Киев. старина. 1890. № 1; Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. К., 1967; Пінчук Ю. Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Історичний журн. 2004. № 8.

ПОЛУДНЕВА РУСЬ — див. Україна.

ПОЛУХІН Леонід Костянтинівич (1914—1963) — український історик. Народився в селі Мотовилівці Васильківського повіту Київської губернії (тепер Київської області України) в родині службовців. Навчався в трудовій школі і фабзавучі. Закінчив історичний факультет Київського університету (1939) та аспірантуру Інституту історії України АН УРСР (1948). З 1950 р. — науковий співробітник згаданого інституту. Автор праць про історичні погляди І. Франка, О. Лазаревського, про Хмельниччину 1648—1657 рр. та ін. П. зробив помітний внесок у дослідження історичних поглядів Костомарова, присвятивши цій проблемі свою кандидатську дисертацію, за якою опублікував однойменну монографію «Формування історичних поглядів М. І. Костомарова» (К., 1959), де міститься цінна фактологічна інформація.

Тв.: М. Кривонос, Д. Нечай, И. Богун — герои освободительной войны 1648—1654 гг. К., 1954; Исторические взгляды Ивана Франко. К., 1956; Видатний історик України — О. М. Лазаревський. К., 1958.

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984; Даниленко В. Полухін Леонід Костянтинович // Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довід. К., 1998.

«ПОЛЯКАМ-МИРОТВОРЦАМ» — полемічна стаття Костомарова. Вперше надрукована в газеті «*Новое время*» (1877. № 478). У липні того ж року її передрукувала львівська газета «Слово» (1877. № 75—76). Опублікована віденським видавництвом О. Маркова у 1886 р. з коментарями та післямовою видавця у брошурі «О русско-польских отношениях». Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928), до книжки «Русские инородцы» із серії «Актуальная история России». Написана з приводу двох публікацій у «Санкт-Петербургских ведомостях» (1877. № 172), одна з яких підписана емігрантом з Парижа, друга — жителем Литви. У цій статті Костомаров розглядає польське питання в Російській імперії на тлі широких історичних ретроспекцій, зокрема порушує проблему засад, на яких можливе примирення слов'янських народностей (див. «*Последнее слово по вопросу о примирении поляков с русскими*»).

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

ПОМОРСЬКІ СЛОВ'ЯНИ — одна із груп західнослов'янських племен, що населяли прибалтійське Помор'я (тепер територія Литви, Латвії, Естонії, Польщі та Російської Федерації). П. с. межували на сході з литовськими племенами прусів, на півдні — з польськими племенами кувявян і полян, на заході — з бодричами і лютичами. Наприкінці X ст. землі, заселені П. с., увійшли до складу Польської держави (див. *Річ Посполита*). Костомаров

у дискусії з М. Погодіним висунув гіпотезу, що перші руські князі за походженням були з П. с. (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним*). Однак згодом відмовився від цього припущення, вважаючи, що історія приходу князів на Русь є вимислом.

Літ.: Костомаров Н. И. Последнее слово г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей // Современник. 1860. Т. 81, № 5; Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым // Там же. 1860. Т. 80, № 3; Корольук В. Д. Государство Готшалка (XI в.) // Славянский сб. М., 1947; Гельмольд. Славянская хроника / Пер. с лат. Л. В. Разумовской. М., 1963.

ПОМОРЯНИ — див. *Поморські слов'яни*.

ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ І НАУКОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ М. КОСТОМАРОВА — система понять, категорій і термінів у науковій спадщині Костомарова, який застосовував її для розкриття основних ідей своєї творчості, інтерпретації основних чинників історичного процесу, а також для пояснення й оцінки окремих історичних фактів, подій та явищ. П. а. і н. т. Костомарова сформувалися внаслідок сполучення кількох чинників: інтелектуальні впливи французьких раціоналістів XVIII ст. на становлення поглядів і світобачення молодого Костомарова, перехід від романтизму до позитивізму в суспільно-політичній та науковій думці 60—80-х років XIX ст., домінування народницьких ідей і догматів християнського віровчення у творчості історика, а також його соціальне походження (син поміщика і колишньої кріпачки). Зазначені чинники та передумови сприяли формуванню певного кола наукових інтересів і пріоритетів вченого (див. *Аристократія, Бунт, Гайдамаки та Гайдамаччина, Гетьманщина, Етнопсихологія, Єдинодержавність, Зоцац-*

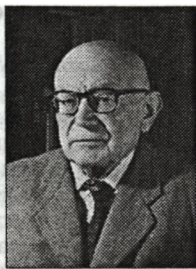
тво, Народ, Народницький напрям, Народоправство, Община, Панславизм, Позитивизм, Раціоналізм, Романтизм, Руїна, Український месіанізм, Унія, Хлопи, Християнство, Федералізм, Федерация та ін.; див. також бібліографію до статей). П. а. і н. т. Костомарова вирізняється полісемантизмом. У термінах і дефініціях історика відображаються морально-етичні канони, художньо-естетичне сприйняття минувшини та соціально-психологічна заогорченість його історіописання (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*).

ПОПОВ Михайло Максимович (1800—1871) — начальник першої (секретної) експедиції *Третього відділення*, літератор. У 1821 р. закінчив *Казанський університет*. З 1830 р. — у *С.-Петербурзі*, на службі в Третьому відділенні. Допомігав Л. Дубельту, який управляв цим відділенням, вести в 1847 р. слідство у справі про Кирило-Мефодіївське братство (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). 17 квітня 1847 р. видав квитанцію квартальному наглядачеві київської поліції Лобачевському про те, що «доставлений им в сопровождении одного жандарма из Киева адъюнкт-проф. Костомаров с его бумагами и вещами принят в исправности в Третье отделение с. е. и. в. канцелярии».

Літ.: *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. К., 1990. Т. 1.

ПОПОВ Павло Миколайович (1890—1971) — український літературознавець, славіст, фольклорист і мистецтвознавець, член-кореспондент Академії наук УРСР (1939). Народився в селі Миколаївці Путівльського повіту Курської губернії (тепер Буринського району Сумської області, *Україна*). Навчався у *Варшавському університеті* (1910—1912). У 1916 р. закінчив *Ки-*

ївський імператорський університет Св. Володимира, з 1920 р. працював в установах Академії наук України. Автор праць з історії літератури та суспільної думки, а також друку, мистецтва, фольклору. Зробив значний внесок у шевченкознавство. П. досліджував фольклорний та етнографічний доробок *Костомарова*, опублікував книжку «М. Костомаров як фольклорист і етнограф» (К., 1968). У ній наголошував на прогресивності історичних поглядів Костомарова, відзначив його роль у боротьбі проти головного суспільного зла епохи — кріпосництва.

П. М. Попов

Тв.: *Початковий період книгодрукування у слов'ян*. К., 1958; *Шевченко і Київський університет*. К., 1964.

Літ.: Білецький О. І., Сухобрус Г. С., Шолом Ф. Я. Павло Миколайович Попов. К., 1961; Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«ПОРЯДОК» — щоденна політична і літературна газета, виходила в *С.-Петербурзі* в 1881—1882 рр. за редакцією М. Стасюлевича. Висвітлювала питання правознавства, зокрема пропагувала юридичні знання. Співробітниками газети були І. Тургенєв, К. Станюкович, О. Введенський. *Костомаров* невдовзі після заснування «П.» опублікував у ній нарис «*Из поездки в Батури*» (1881. № 124), в якому виклав свої враження про відвідини в 1878 р. колишньої резиденції українських гетьманів.

Літ.: Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915.

«ПОСЛЕДНЕЕ ОБЪЯСНЕНИЕ ПО ПОВОДУ МОЕЙ ЛЕКЦИИ 8-го МАРТА» — нотатка *Костомарова*. Вперше надрукована в *«Санкт-Петербургских ведомостях»* (1862. № 124). Увійшла до збірника *«Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»* (К., 1928). Нотатка написана у відповідь на висвітлення в періодиці інциденту, що стався на лекції Костомарова 8 березня 1862 р. На думку Костомарова, в публікаціях, зокрема в *«Санкт-Петербургских ведомостях»* (1862. № 117), неправильно була подана подія, внаслідок якої він залишив посаду професора в *С.-Петербурзькому імператорському університеті*. У нотатці Костомаров пояснює свою позицію щодо цього інциденту, а також полемізує з опонентами [див. *«Объяснение»* [VI] (*«По поводу неверно переданного в журнале “Библиотека для Чтения” происшествия, случившегося в зале городской думы на публичной лекции Костомарова 8 марта»*)], *«Мешать или не мешать учиться?»*].

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ПОСЛЕДНЕЕ СЛОВО г. ПОГОДИНУ О ЖМУДСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ ПЕРВЫХ РУССКИХ КНЯЗЕЙ» — полемічна стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в журналі *«Современник»* (1860. № 5). Увійшла до книжки *«Русские инородцы»* (М., 1996) із серії *«Актуальная история России»*. Ця стаття є продовженням публічного диспуту, що відбувся 19 березня 1860 р. між академіком М. Погодіним і Костомаровим, про початок Русі (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним*). Написана у відповідь на публікацію в *«Русской беседе»* за 1860 р. статті М. Погодіна *«Отложенное до печати дополнение к диспуту»*. Костомаров відповідає на поставлені опонентом запитання (про Русь і Жмудь,

Скандинавію та інші) і завершує статтю так: *«Я оканчиваю свой спор с г. Погодиным навсегда и равным образом решаюсь на будущее время уклоняться от ответов на чьи бы то ни было возражения, если они основаны только на прежних, давно известных и ни к чему положительно не ведущих доводах о нравственности, ибо я уже высказал свое мнение об этих доводах»*.

Літ.: *Сочинения* и переводы М. П. Погодина (1823—1872) // Пятидесятилетие гражданской и ученой службы М. П. Погодина. М., 1872.

«ПОСЛЕДНЕЕ СЛОВО ПО ВОПРОСУ О ПРИМИРЕНИИ ПОЛЯКОВ С РУССКИМИ» — нотатка *Костомарова*. Вперше надрукована в газеті *«Новое время»* (1877. № 545). Увійшла до збірника *«Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»* (К., 1928) та до книжки *«Русские инородцы»* (М., 1996) із серії *«Актуальная история России»*. Написана з приводу заперечень, що з'явилися в пресі, на статтю Костомарова *«Полякам-миротворцам»*, опубліковану в газеті *«Новое время»* (1877. № 478), в яких спір щодо питання примирення поляків з росіянами на основі створення слов'янської взаємності *«начал, так сказать, сползая с пути беспристрастного исследования на личные зацепки»*. На думку Костомарова, якщо поляки щиро бажають помиритися з росіянами, то виявлять це бажання на ділі, а якщо не виявлять, то жодне газетне і журнальне красномовство їх до того не приведе.

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // *Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. К., 1928.

«ПОСЛЕДНИЕ ГОДЫ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ» — монографія *Костомарова*. Вперше опублікована в часописі *«Вестник Европы»* (1869. № 2—12). У другому (окремому) виданні редак-

ції «Вестника Европы» надрукована з доданням розвідки *«Костюшко и революция 1794 года»* (СПб., 1870). Пізніше, виправлена та доповнена автором, увійшла до XVII та XVIII томів «Исторических монографий» (видання М. Стасюлевича, СПб., 1886), до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1905. Кн. 7, т. 17/18), а також до книжки «Старый спор» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». У монографії розглядаються події 1787–1794 рр., які призвели до руйнації *Речі Посполитої*. Костомаров провадить думку, що це сталося через нелогічне поєднання в Польській державі республіканського правління та рабства. Монографія рецензувалася російським істориком Д. Іловайським та німецьким ученим Е.-А. Германом. У вересні 1872 р. вона була відзначена малою премією *Імператорської С.-Петербурзької академії наук*. Твір Костомарова «П. г. Р. П.» дістав високу оцінку в тогочасній російській історіографії, зокрема за його фундаментальну джерельну базу. Так, В. Семецький писав: «Если сравнить этот труд с книгою Соловьева «Падение Польши», где автор ограничивается внешним изображением событий на основании преимущественно дипломатических донесений русских посланников, то можно наглядно видеть все превосходство таланта Костомарова, хотя, разумеется, никто не станет отрицать великих заслуг для русской истории и С. М. Соловьева». На думку В. Беренштама, у студії Костомарова подано повну картину польського життя кінця XVIII ст. Монографію «П. г. Р. П.» вичерпно схарактеризував і сам Костомаров. В «Автобиографии» він зазначив, що намір написати працю з доби падіння Польської держави виник у нього через відсутність у тодішній літературі капітальних студій

з цієї проблематики. Сучасні дослідники наголошують, що в «П. г. Р. П.» сповна відображено історичні погляди Костомарова на причини падіння Речі Посполитої. Зокрема, в цій студії Костомаров обстоює свою тезу про отруту польського аристократизму (див. *Аристократія*), яка справила згубний вплив на долю Речі Посполитої.

Літ.: *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 6; *Семевский В. И.* Николай Иванович Костомаров. 1817–1885 // Рус. старина. 1886. № 1; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Никола Иванович Костомаров. К., 1992; *Малашевич А.* Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11.

«ПОСЛЕДНЯЯ РАБОТА: НАЧАЛО РАССКАЗА ИЗ ЖИЗНИ ФЕЛЬДМАРШАЛА МИНИХА» — незакінчене оповідання *Костомарова*. Надруковане у книжці *«Литературное наследие Н. И. Костомарова»* (СПб., 1890). Стосовно цього оповідання в передмові до згаданої книжки зазначено: «“Последняя работа” — начало рассказа из жизни фельдмаршала Миниха — писана в последние дни жизни Николаем Ивановичем, когда, в изнеможении от страданий, он все еще скупал “без дела” и употреблял невероятные усилия, чтоб написать две — три строчки, иногда несколько букв, или поставит какой-либо знак, затем — перо выпадало из рук больного. Рассказ этот не озаглавлен автором, а назван здесь “Последней работой” потому, что этот рассказ действительно был последней работой Николая Ивановича». В оповіданні Костомаров торкається подій 1740 р., пов'язаних з особистістю військового і державного діяча Росії графа Х. Мініха (1683–1767), про якого він у 1884 р. опублікував монографію *«Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории»*.

ПОСЯДА (Пасяда; Посяденко) Іван Якович (1823—1894) — український громадський і культурний діяч, педагог. Народився в місті Зінкові *Полтавської губернії* (тепер Полтавської області *України*) в родині міщанина. З 1843 р. навчався на філософському факультеті *Київського імператорського університету Св. Володимира*. У 1846—1847 рр. — член таємного політичного Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), за що зазнав арешту і заслання під нагляд поліції до *Казані*, де в 1849 р. закінчив університет. Був службовцем, а з 1856 по 1866 р. жив за кордоном. Після повернення на батьківщину вчителював у гімназіях та інших освітніх закладах *України*, *Воронежа* й *Оренбурзької губернії*. *Костомаров* познайомився з П. навесні 1846 р. в *Києві*. Вони часто спілкувалися в колі *М. Гулака*, *О. Навроцького*, *О. Марковича* та інших кирило-мефодіївців. Зустрічалися в домі *Костомарова*. Крім громадських у них були ще й спільні наукові інтереси, пов'язані з перекладом праці польського історика *Йоахіма Пасторія* (1611—1681) «Скифско-казацкая война». Усі ці відомості містяться в документах і матеріалах з історії Кирило-Мефодіївського братства, зокрема у слідчій справі *Костомарова*.

Літ.: *Чатор П.* Нові джерела до біографії кирило-мефодіївця *І. Я. Пасяди* // *Архіви України*. 1967. № 1; *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. К., 1990. Т. 1.

ПОТЄХІН Олексій Антипович (1829—1908) — російський письменник. Народився у місті Кінеші *Костромської губернії* (тепер *Іванівська область Російської Федерації*) в небагатій дворянській родині. Навчався в *Костромській гімназії* та *Демидівському лицейі в Ярославлі*, який закінчив із золотою

медаллю. З 1850 р. — на військовій та цивільній службі. Автор п'єс «*Мишура*» (1858), «*Отрезанный ломоть*» (1865) та інших творів. Друкувався в журналі «*Вестник Европы*», який із 1866 р. видавали *М. Стасюлевич* і *Костомаров*. Твори П., на думку *Костомарова*, були безперечно талановиті. П. — один із тих, хто підписав «*Альбом в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова*», що зберігається у Відділі рукописів *Національної бібліотеки Росії*.

Тв.: *Сочинения*: В 12 т. СПб., 1903—1905. Т. 1—12.

Літ.: *Морозов П.* Писатель-народник *А. А. Потехин* // *Мир Божий*. 1901. № 11; *Автобиография* *Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* До питання про історичний живопис *М. М. Ге* // *Вісн. АН УРСР*. 1978. № 7.

ПОЧАЇВ, Почаїв Новий — за часів *Костомарова* містечко *Кременецького повіту Волинської губернії* (з 1978 р. — місто в *Кременецькому районі Тернопільської області, Україна*). У XIX — на початку XX ст. за одну версту від П. було село Почаїв Старий. Уперше згадується близько 1450 р. *Костомаров*, працюючи вчителем гімназії в *Рівному* (див. *Рівненська гімназія*), здійснював подорожі *Волинським краєм* (див. *Волинь*) для ознайомлення з місцевостями, відомими з історії. Навесні 1845 р. він відвідав П. Тоді оглянув *Почаївський монастир* і його бібліотеку, побував у церкві й прослухав великодню ранкову відправу. Свої спогади про поїздку в П. виклав в «*Автобиографии*», зазначивши, зокрема, що церква *почаївська* — одна з найпросторіших, які тільки випадало йому бачити в *Росії*, і зберегла помітні ознаки колишнього католицизму. Крім того, звернув увагу, що «*видел там множество пришельцев обоего пола из Галиции, заговаривал с ними и нашел,*

что у них наречие и говор ничем не отличаются от волынцев».

Літ.: *Амвросий*, архимандрит. Сказание о Почаевской Успенской Лавре. Почаев, 1878; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Міжковський В.* Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; *Географічна енциклопедія України*: У 3 т. К., 1993. Т. 3.

ПОШАНУВАННЯ Й УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ М. КОСТОМАРОВА — різноманітні заходи та акції в соціогуманітарній, громадській, суспільно-політичній, культурно-освітній та інших сферах життя, пов'язані з вивченням, збереженням, популяризацією творчої спадщини *Костомарова*, зокрема з увічненням його ім'я. За функціональним призначенням та адресною спрямованістю ці заходи поділяють на: 1) академічні [публікація наукових студій, присвячених Костомарову, підготовка і захист дисертаційних та інших кваліфікаційних досліджень (див. *Історіографія про М. Костомарова*)]; 2) науково-популярні, культурно-освітні та просвітницькі [перевидання творів М. Костомарова, проведення конференцій, круглих столів та інших наукових форумів, читання спецкурсів і популярних лекцій про вченого, публікація розвідок у періодичній пресі тощо (див. *Воронезькі Костомаровські читання, Інтернет про М. Костомарова та його наукову спадщину, Показники творів М. Костомарова, Чернігівські Костомаровські читання*)]; 3) меморіальні [відзначення ювілейних річниць, пов'язаних з Костомаровим, встановлення академічних премій, іменних стипендій та дипломів, відкриття меморіальних дошок, перейменування вулиць, випуск листівок, знаків поштової оплати із зображеннями історика та інше (див. *Біографія М. Костомарова, Іконографія М. Костомарова, Марка поштова на честь ювілею М. І. Костомарова, Премії імені М. Костомарова*

Меморіальна дошка на будинку колишньої Рівненської гімназії, де викладав історію М. Костомаров. Фото. 1999

Інформація про нагородження призом імені М. Костомарова учасників фестивалю Слобідської української культури. Газета «Россоє» (Воронезька область)

ва)]. Пошанування Костомарова як видатного вченого та громадського діяча започатковане ще за його життя. Зокрема, 1873 р. відзначалося 35-річчя його літературної діяльності (див. «*Альбом в пам'ять тридцятипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова*»). Низку меморіальних заходів провели друзі, колеги та шанувальники його творчості під час поховання Костомарова 11 квітня 1885 р. в *С.-Петербурзі*. Прощальна процесія рухалася з дванадцятої до сімнадцятої години, за великого скупчення народу, від університетської церкви (див. *Церква університетська*), де відспівували покійного, до *Волкового кладовища*, на якому він був похований. У похороні брали участь депутати з багатьох регіонів Російської імперії та закордону, зокрема з *Казані, Києва, Одеси, Полтави, Харкова* та ін. Були вінки від молоді,

студентів, селян, а також навчальних закладів, редакцій газет і журналів. Біля труни виголосили промови Д. Мордовець, О. Міллер та ін. 7 квітня 1889 р. на могилі Костомарова відкрито пам'ятник (див. *Могила М. Костомарова, Волкове кладовище*). На 25-річчя від дня смерті Костомарова 29 березня 1911 р. у *Воронежі* заходами місцевої громадськості було організовано виставку, присвячену вченому, етнографічний концерт та урочисте засідання (див. *Воронезька губерньська вчена архівна комісія*). У 1967 р. широко відзначався 150-річний ювілей з дня народження Костомарова, який проходив під егідою ЮНЕСКО. У 1992 р. в *Україні* було проведено низку заходів з нагоди 175-ї річниці з дня народження Костомарова. Зокрема, відбулося урочисте засідання Відділення історії, філософії і права Академії наук України, засновано академічну премію імені М. Костомарова (див. *Премії імені М. Костомарова*), випущено знаки поштової оплати із зображенням історика (див. *Марка поштова на честь ювілею М. І. Костомарова*), проведено наукову конференцію у *Рівному*, встановлено меморіальну дошку на будинку колишньої *Рівненської гімназії*. Того самого року ювілей Костомарова святкували і в Російській Федерації, зокрема у *Воронежі* й *Острогозьку*. Різноманітні наукові, культурно-освітні та меморіальні заходи здійснили російські вчені та місцева громадськість за участю закордонних колег: міжнародні конференції та круглі столи, публікації в пресі, виступи в засобах масової інформації, встановлення меморіальної дошки на честь Костомарова на колишньому будинку *Воронезької чоловічої першої гімназії*. У 90-х роках ХХ ст. — на початку ХХІ ст. склалася традиція проводити спеціальні наукові форуми на пошану М. Костомарова (див. *Воронезькі Костомаров-*

ські читання, Чернігівські Костомаровські читання). У 1997 та 2002 рр. відбулися ювілейні заходи з нагоди 180-річчя та 185-річчя з дня народження вченого. Зокрема, до 185-ї річниці було видано «Енциклопедію життя і творчества Н. И. Костомарова (1817—1885)» (Київ; Донецьк, 2001).

Літ.: *Памяти Н. И. Костомарова* // Київ. старина. 1885. № 5; *Каталог III Очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; Багалей Д. И. Костомаровские дни в гор. Воронеже. Харьков, 1911; Пінчук Ю. Микола Костомаров* // Літ. Україна. 1989. 11 трав.; *Чалый П. Костомаровские дни* // Коммуна. 1992. 27 мая; *Слово о Костомарове* // Костомаровские дни в Воронеже. Воронеж, 1997.

ПОШТОВА МАРКА — див. *Марка поштова на честь ювілею М. І. Костомарова*.

«ПРАВДА МОСКВИЧАМ О РУСИ» — полемічна стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «*Основа*» (1861. № 10). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Написана з приводу критичного розгляду в московській газеті «*День*» статті Костомарова «*Две русские народности*», опублікованої в тій самій «*Основе*» (1861. № 3). У статті «П. м. о Р.» Костомаров обстоює правильність свого погляду на двоякість руської народності, зазначає, що «в Москві існують люди, називаючі себе славянофилами, еже сказуется славянолюбцами; но в сущности они не таковы, как выими себя представляют, они хотят воспитывать в своем народе неприязнь против другого славянского народа, который и малочисленнее и слабее того народа, к которому они сами принадлежат; а с этой целью они, сии так называемые славянолюбцы уродуют и

искажають предання старини глибокою, прибавляють к рассказам летописцев свои выдумки и тем показывают, что не уважают истины». Автор статті виступає, головним чином, з двох питань загального характеру: проти упередженості слов'янофілів до поляків і проти слов'янофільських зусиль відвоювати для «великороссов» цивілізаторську роль серед східного слов'янства.

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; Козачок Я. В. Публіцистика М. І. Костомарова і питання панрусизму // Наукові зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Історія. Т., 2003. Вип. 3.

«ПРАВДА ПОЛЯКАМ О РУСИ (ПО ПОВОДУ НОВОЙ СТАТЬИ В "REVUE CONTEMPORAINE")» — полемічна стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Основа» (1861. № 10). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та до книжки «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Написана у зв'язку з історичними претензіями поляків щодо належності їм південно-західних українських земель, висловленими в публікації французького журналу «Revue Contemporaine» за жовтень 1860 р. На думку Костомарова, «пора сознать полное, совершенное отсутствие в настоящее время всяких прав польской народности на наш южнорусский край; пора обращаться с нами, как с народом равным себе, уважать наше стремление к самостоятельному и независимому развитию наших народных сил».

Літ.: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«ПРАВЫ ЛИ НАШИ ОБВИНИТЕЛИ?» — публіцистична стаття Костомарова. Надрукована в «Українському істо-

ричному журналі» (1990. № 7). Призначалася для опублікування в газеті «Голос», однак була не пропущена цензурою з огляду на тогочасні тенденції (див. *Валуєвський циркуляр 1863 р.*). Датована 1863-м роком (С.-Петербург). Коректурний примірник цієї статті зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. У статті висвітлюється питання публікації українською мовою книжок наукового змісту.

Літ.: Пінчук Ю. А. Заборонена стаття М. І. Костомарова // Укр. іст. журн. 1990. № 7.

«ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЙ ВЕСТНИК» — щоденна газета, офіційний орган уряду Російської імперії. Видавалася при Головному управлінні у справах преси в С.-Петербурзі (1869—1917). Відновлена 1989 р. У «П. в.» публікувалися урядові розпорядження, оголошення, роз'яснення і коментарі. Газета призначалася для міністерств, канцелярій і відомств Російської імперії. Головними редакторами були В. Григор'єв, Г. Данилевський, В. Істомін та ін. Крім урядових повідомлень, у «П. в.» друкувалися оглядові наукові статті, історичні, бібліографічні нотатки та інші матеріали. У «П. в.» за 1882 р. в № 276 була поміщена рецензія «*«Киевская старина»*. Ежемесячный исторический журнал 1882 года» без підпису. Існує думка, що автором цієї рецензії є Костомаров. На погляд В. Данилова, належність її Костомарову доводиться з очевидністю його листом до редактора «*Киевской старины*» Ф. Лебединцева (опублікований у брошурі «Материалы для биографии Н. И. Костомарова»). У покажчику творів Костомарова в книжці «*Литературное наследие Н. И. Костомарова*» (СПб., 1890) ця рецензія пропущена.

Літ.: Данилов В. Материали для биографии Н. И. Костомарова. К., 1907.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА, Правобережжя — історична назва українських земель на правому березі *Дніпра*. Була поширена у XVII—XVIII ст. до другого поділу Польщі (1793), після якого П. У. увійшла до складу Російської імперії. У другій половині XVII — в кінці XVIII ст. П. У. охоплювала Київщину, *Волинь* і Поділля (тепер територія Київської, Черкаської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської, Волинської областей *України*). Нині ця назва вживається переважно як географічне поняття. *Костомаров* пов'язаний з П. У. кількома аспектами. У 1844—1845 рр. він жив на П. У. (див. *Волинь, Рівне, Межиріч*). Історія П. У. посідає чільне місце в наукових працях ученого, зокрема в його монографії «*Руїна. Історическая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича*» (див. також *Руїна*). *Костомаров* розглядає поділ України на Правобережну та Лівобережну за доби Руїни як один із деструктивних чинників.

Літ.: *Ефименко А.* Очерки истории Правобережной Украины // *Ефименко А.* Южная Русь. СПб., 1905. Т. 1; *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. К., 1961; *Смолій В. А.* Правобережна Україна в другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993.

«ПРАВОСЛАВИЕ В СОВРЕМЕННОМ ВОСТОЧНОМ ВОПРОСЕ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в «*Газете А. Гатцука*» (1876. № 48—50). Увійшла до книжки «*Русские инородцы*» (М., 1996) із серії «*Актуальная история России*». Написана у зв'язку з національно-визвольною боротьбою народів Балканського півострова проти гніту Туреччини. У статті пропагується ідея слов'янської взаєм-

ності, розкривається значення її об'єднаних засад — єдиновірства, православної релігії (див. *Панславизм*). Автор висловлює думку, що «тепер пришла пора постоять за себя, за свою веру, за свое племя, за свою будущую свободу, за свое грядущее устройство, за свою всемирную роль в истории человечества».

Літ.: *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

ПРАВОСЛАВ'Я — див. *Християнство*.

ПРАГА — місто в Центральній Європі на річці Влтаві. У першій половині XIX ст. П. перебувала у складі Австрійської, а в 1867—1918 рр. — у складі Австро-Угорської імперії (тепер столиця Чехії). *Костомаров* відвідував П. під час поїздки за кордон у 1857 і 1864 рр. (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). За свого першого перебування в цьому місті він познайомився з відомим чеським громадським діячем Вацлавом Ганкою.

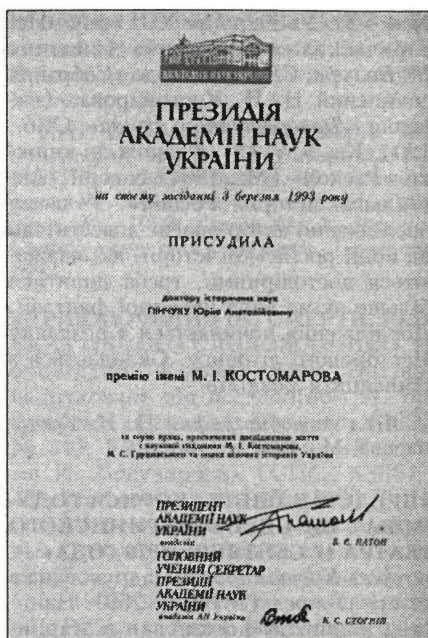
Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

ПРЕМІЇ ІМЕНІ М. КОСТОМАРОВА — іменні академічні та інші відзнаки, встановлені для вшанування наукових досягнень вчених, а також для заохочення до творчої діяльності і навчання студентської та учнівської молоді (див. *Лаверецький М. Я.*). Їх поділяють на: 1) академічні премії; 2) заохочувальні відзнаки (стипендії, дипломи тощо). Фундатором першої премії імені Костомарова була *Імператорська Санкт-Петербурзька академія наук*. Вона призначалася для укладачів українського словника. Її ініціював сам Костомаров у вересні 1880 р., який вніс до академії чотири тисячі

рублів з колишнього фонду для видання українських книжок наукового змісту (див. «Письмо в редакцию» [III]). У березні 1881 р. з академічної друкарні вийшли «Правила о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь». Цією премією було відзначено «Словарь украинского языка» (В 4 т. К., 1907—1909), упорядкований відомим письменником Б. Грінченком та виданий за участі журналу «Киевская старина». В Україні Академічна премія імені М. Костомарова заснована 8 травня 1992 р. Президією Академії наук України (тепер Національна академія наук України). Вона присуджується за значні наукові досягнення в дослідженні історії й етнографії українського народу. Вперше премія була присуджена 3 березня 1993 р. Ю. Пінчуку за низку праць, присвячених життю і науковій спадщині М. Костомарова, М. Грушевського та інших українських істориків. Пізніше лауреатами цієї академічної премії стали: А. Русяєва (1995), Ю. Шаповал (1996), Л. Дубровіна, О. Реєнт, О. Моця (усі — 1997), О. Лисенко, В. Чишко (обидва — 1998), В. Солдатенко (2000), Н. Барановська, Р. Ковалюк, І. Матяш (усі — 2002), М. Котляр, В. Франчук (обидва — 2004). Крім академічної премії, на теренах Росії й України встановлено низку заохочувальних відзнак (дипломи, стипендії імені М. Костомарова тощо) для школярів і студентів за успіхи у навчанні, творчій діяльності, перемоги в конкурсах та ін. Зокрема, в 1997 р. Воронежською обласною станцією юних туристів, Російською академією педагогічних і соціальних наук, Воронежським державним університетом, Воронежським державним педагогічним університетом та обласним відділенням Співки письменників Російської Федерації впроваджено заохочувальну відзна-

**Премія імені М. І. Костомарова
Національної академії наук України.
Диплом**

ку «Диплом им. историка и писателя Н. И. Костомарова (1817—1885)».

Літ.: *Отчет* о присуждении премии Н. И. Костомарова за словарь малорусского наречия 29 декабря 1905 г. СПб., 1906; *Первый* лауреат премии имени Н. И. Костомарова // Н. И. Костомаров. Страницы жизни и творчества. Воронеж, 1994; *Костомаровские дни* в Воронеже. Воронеж, 1997; *Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998*. К., 1998.

«ПРЕДАНИЯ ПЕРВОНАЧАЛЬНОЙ РУССКОЙ ЛЕТОПИСИ В СООБРАЖЕНИЯХ С РУССКИМИ НАРОДНЫМИ ПРЕДАНИЯМИ В ПЕСНЯХ, СКАЗАНИЯХ И ОБЫЧАЯХ» — дослідження *Костомарова*. Вперше надруковане в часопису «Вестник Европы» (1873.

№ 1–3). Увійшло до XIII тому «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1881), до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 5, т. 13), а також до книжки «Раскол» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». У цьому дослідженні автор прагне довести, що на події російської історії, які вважаються достовірними, треба дивитися більше як на вияв народної фантазії. Дослідження починається з розгляду Несторового літопису. Складається з сімнадцяти розділів.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ПРЕДСТАВЛЕНИЕ "БОРИСА ГОДУНОВА" НА СЦЕНЕ МАРИИНСКОГО ТЕАТРА 17 СЕНТЯБРЯ 1870 ГОДА» — нотатка *Костомарова*. Надрукована в газеті «Голос» (1870. № 259). Написана з приводу постановки в Маріїнському театрі *С.-Петербурга* музичної драми «Борис Годунов» за пушкінським сюжетом. Костомаров, який постійно виявляв інтерес до театральних постановок на історичні теми, у цій нотатці розмірковує про сценічне втілення драматичного твору *О. Пушкіна*, торкається таланту поета і підкреслює, що його ім'я стало для багатьох священим на все життя.

ПРИБАЛТІЙСЬКІ СЛОВ'ЯНИ — див. *Поморські слов'яни*.

ПРИЙМАК Томас Михайлович (1948) — українсько-канадський історик. Народився у місті Вінніпезі (Канада). Закінчив Манітобський університет (1972). Захистив докторську дисертацію в Торонтському університеті (1984). Професор університету в Саскатуні (Канада). Автор праць з історії українських канадців періоду Другої світо-

Т. М. Приймак

вої війни, української історіографії, суспільно-політичної думки XIX — початку XX ст. та біографістики, зокрема першої англomовної біографії *Костомарова*. Структурно ця біографічна праця П. складається з передмови, історіографічного вступу і дев'яти розділів: 1. Юність та освіта. 2. Шкільний вчитель та університетський професор. 3. Кирило-Мефодіївське братство. 4. Арешт, ув'язнення і заслання. 5. На волі. 6. Доба «Основи». 7. Після «Основи». 8. Визнаний історик. 9. Висновки, а також з бібліографії робіт Костомарова, наукових праць і матеріалів, присвячених йому. На думку П., унікальність позиції Костомарова як інтелектуала полягала в тому, що він одночасно належав до російської та української історіографії. П. розглядає Костомарова як попередника *М. Грушевського*, зокрема вважає, що костомаровська робота «*Две русские народности*» була предтечею знаменитого есе *М. Грушевського* «Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Як представник української зарубіжної історіографії, П. вважає, що історики діаспори приділяли недостатньо уваги Костомарову та його науковій спадщині.

Тв.: *Prymak T. M. Mykola Kostomarov: A Biography*. Toronto; Buffalo; London, 1996.

Літ.: *Марунчак М. Г.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Пінчук Ю. А., Ясь О. В.* Рец. на кн.: Приймак Т. Микола Костомаров: Біографія. Торонто; Буффало; Лондон, 1996 // Укр. іст. журн. 1997. № 2.

ПРИЛУКИ — за часів *Костомарова* повітове місто *Полтавської губернії* (тепер районний центр Чернігівської області, *Україна*). Уперше згадується в Іпатіївському літопису близько 1092 р. В XI—XII ст. П. — оборонне укріплення у Київській Русі для захисту від нападу кочівників. З другої половини XII ст. — у складі Переяславського князівства, з 60-х років XIV ст. — у складі *Литви*, з другої половини XVI ст. — *Речі Посполитої*. У 1648—1781 рр. П. — центр Прилуцького полку. У 1782—1796 рр. — повітове місто Чернігівського намісництва, у 1797—1802 рр. — Малоросійської, а з 1802 р. — Полтавської губернії. У 1783 р. П. надане Магдебурзьке право. Костомаров був у П. в 1874 р., коли їхав із *С.-Петербурга* до *Дідівців*. Про цю поїздку є згадка в його *«Автобіографії»*. Це підтверджують і спогади *А. Костомарової*, в яких повідомляється, що він їхав від Ніжина до Прилук і далі до Дідівців. Згодом Костомаров відвідував П. неодноразово. У 1875 р., перехворівши на тиф і втративши матір, він через П. приїхав у Дідівці, де провів кінець весни і літо в маєтку Аліни Леонтіївни, з якою 9 травня обвінчався. Часто їздив у П. купувати бублики. Брав він їх у відомого не лише в повіті, а

навіть і в *С.-Петербурзі*, майстра, «артиста» пекарської справи, Джигіля. Згадка про П. є в багатьох творах Костомарова.

Літ.: *Данилов В.* Матеріали для біографії Н. И. Костомарова. К., 1907; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Антибиш Д. М.* Прилуки. К., 1969; *Савон О. А.* Дідівці: Садина творчості і доброти. Прилуки, 1993.

«ПРИКЛЮЧЕНИЯ ПО СМЕРТИ. РАССКАЗ ОДНОГО СЛОБОЖАНИНА» — оповідання *Костомарова*. Вперше надруковане під псевдонімом *И. Богучаров* в *«Газете А. Гатицука»* (1880. № 41). Увійшло до видань *«Рассказы И. Богучарова»* (СПб., 1886) і *«Твори в двох томах»* (К., 1990. Т. 1). Опубліковане у книжці *«Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобіографія»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*. Автор описує трагічний випадок, що стався у слободі Б. на території *Слобідської України*, населеної «військовими обивателями», які згодом були переведені в статус державних селян.

Літ.: *Смілянська В. Л.* Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1.

«ПРИЛОЖЕНИЕ К МЕСЯЦЕСЛОВУ НА 1864 ГОД» — див. *«Академический месяцеслов»*.

«ПРИМЕЧАНИЕ» М. КОСТОМАРОВА ДО ПУБЛІКАЦІЇ «ПИСЬМО Т. Г. ШЕВЧЕНКО К Н. И. КОСТОМАРОВУ» — примітка *Костомарова*. Надрукована в журналі *«Русская старина»* (1875. № 5) в публікації *«Письмо Т. Г. Шевченко к Н. И. Костомарову»*. Датована 1-м лютого 1847 р. (Борзна). Увійшла до 12-томного видання творів *Т. Шевченка* *«Повне зібрання тво-*

Флігель у садибі А. Костомарової в Дідівцях поблизу Прилук. Фото. 2004

рів» (К., 2003. Т. 6). Узимку 1847 р. Т. Шевченко гостював у своїх друзів у Борзні на Чернігівщині і звідти надіслав у Київ листа до Костомарова. Це був час найбільшого зближення між Костомаровим і Т. Шевченком, апогей їхньої діяльності як кирило-мефодіївців (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Т. Шевченко розпочинає листа звертанням до Костомарова: «Друже мій великий Миколаю» і завершує словами: «Не забувайте ж щирого брата Т. Шевченка». Див. *Епістолярна спадщина М. Костомарова*.

Літ.: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. К., 2003. Т. 6.

ПРОТЕСТАНТИЗМ — див. *Християнство*.

ПРОТОПОПОВ Матвій Миколайович (близько 1794 — близько 1857) — російський філософ, викладач філософії та політичної економії, ад'юнкт філософії (1834), екстраординарний (1837), ординарний (1839) професор філософії в *Харківському університеті*, декан факультету (1846 — 1853). Костомаров згадує П. в «*Автобіографії*», описуючи свої студентські роки. У 1837 р. він екзамнувався в нього з філософії. На думку Костомарова, навчатися філософії у П. було справжньою мукою для студентів. П. належав до тих, хто не вважав вартим затвердити дисертацію Костомарова «*О причинах и характере унии в Западной России*», яка була подана 1841 р. в раду філософського факультету на здобуття ступеня магістра історичних наук. Костомарову дозволили писати нову дисертацію, і він обрав тему: «*Об историческом значении русской народной поэзии*». У зв'язку з цим в «*Автобіографії*» Костомарова зазначається: «Я подал свою тему в факультет и тотчас встретил неодобрительные

отношения к ней некоторых лиц. Профессор философии Протопопов первый не одобрил ее и находил, что такой предмет, как мужицкие песни, унизителен для сочинения, имеющего целью приобретение ученой степени».

Літ.: *Русский биографический словарь*: В 25 т. СПб., 1910. [Т. 15: Притвиц-Рейс]; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ПРОХОРИВКА — в XIX ст. село Золотоніського повіту *Полтавської губернії* на лівому березі *Дніпра* (тепер Канівського району Черкаської області, *Україна*). Уперше згадується в 1622 р. у люстрації Київського воеводства як містечко, що входило до складу Канівського староства. З 1781 р. П. — волосний центр Золотоніського повіту Київського намісництва, з 1797 р. — Малоросійської, а з 1802 р. — Полтавської губернії. Костомаров виявляв великий інтерес до П. — місця проживання М. Максимовича, з яким він підтримував творчі контакти. У П. бували Т. Шевченко, П. Куліш та інші видатні особистості.

Літ.: Данилов В. Матеріали для біографії Н. И. Костомарова. К., 1907; *Історія міст і сіл УРСР*: Черкаська область. К., 1972; *Географічна енциклопедія України*: У 3 т. К., 1993. Т. 3.

ПРОХОРОВ Василь Олександрович (1818—1882) — російський археолог та історик. Народився в Орловській губернії у родині священика. Освіту здобув у Херсонській духовній семінарії та *Академії мистецтв у С.-Петербурзі*. Викладав історію в Морському кадетському корпусі. Після виходу 1857 р. у відставку цілком присвятив себе вивченню побуту давньої Русі. З 1862 по 1877 р. (з перервами) П. видавав художньо-археологічний журнал «Христианские древности и археология». Автор низки цін-

них досліджень, зокрема «О древних саблях с греческими, славянскими и другими надписями», «Очерк истории византийского искусства и обзор русской литературы». Костомаров присвятив йому статтю «Василий Александрович Прохоров и его археологическая деятельность», опубліковану в «Новом времени» (1882. № 2144) у рік смерті П., а також написав передмову до твору П. «Альбом рисунков из отечественной истории» (СПб., 1882). Див. *Передмови М. Костомарова [XIX]*.

Літ.: *Историческая записка о деятельности Императорского московского археологического общества. М., 1890.*

«ПРОШЕДШЕЕ И БУДУЩЕЕ РУССКОГО ДВОРЯНСТВА» — стаття Костомарова. Надрукована в газеті «Голос» (1865. № 130, 131). У ній автор приділяє увагу історії розвитку суспільства і висловлює думку, що допоки «люди будут рождаться с различными способностями ума, воли и телесного организма, до тех пор неравенство между ними неизбежно и должно приводит общества к явлениям, разрушающим всякие утопии о водворении равенства».

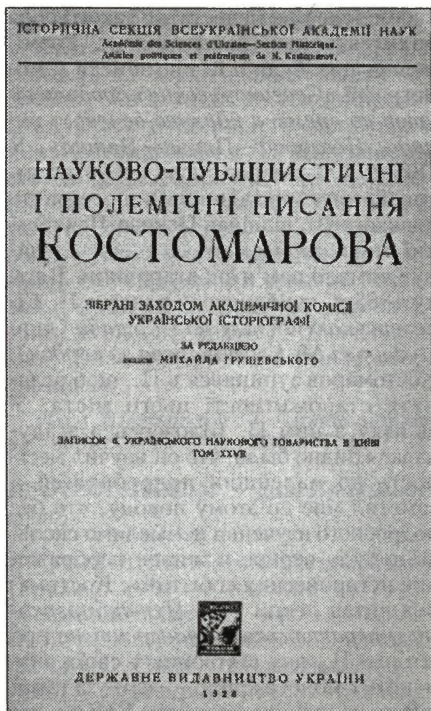
ПСКОВ — губернське місто в Російській імперії кінця XVIII — початку XX ст. (тепер обласний центр Російської Федерації). Вперше згадується близько 903 р. в «Повести временных лет» та Лаврентіївському літопису. У XIII — першій половині XIV ст. П. входив до складу Новгородської республіки. З 1348 р. — центр самостійного князівства. З 1510 р. П. — у складі Російської держави. Костомаров не раз бував у П. Вперше відвідав це місто в 1860 р. і тоді, як зазначив в «Автобиографии», «осмотрел его стены, его церкви и три старых дома, составляющие большую драгоценность в

своем роде при недостатке такого рода архитектурных памятников». Розміщення цих будинків він описав у монографії «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород — Псков — Вятка». У 1862 р. Костомаров знову побував там, ознайомився із залишками передмість давнього П., відвідав Псково-Печорський монастир (у місті Печорах), оглянув чимало пам'яток старовини. Влітку 1865 р., здійснюючи разом з Н. Білозерською поїздку до Варшави (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*), Костомаров зупинявся в П., щоб оглянути старожитності цього міста. У зв'язку з цим Н. Білозерська згадувала: «Видно было, что он изучил местность до малейших подробностей и заметил мне по этому поводу, что без подробного изучения немыслимо сколько-нибудь верное и живое изображение исторических событий». Костомаров читав лекції у С.-Петербурзькому імператорському університеті про історію П., яку відтворив у своїх знаменитих монографіях, — саме за ними читацька публіка середини XIX ст. переважно і знайомила з минувиною цього міста.

Літ.: Васильев И. И. Ист.-стат. очерк города Пскова. Псков, 1878; Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857 — 1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 3, 5 — 6; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Спечальский Ю. П. Псков. М.; Л., 1963.

ПУБЛІЦИСТИЧНА І ПОЛЕМІЧНА СПАДЩИНА М. КОСТОМАРОВА — праці Костомарова відповідної жанрової належності, присвячені актуальним проблемам громадянського, освітнього, наукового, культурного та літературного життя, а також публікації щодо резонансних академічних дискусій. У видовому плані складаються з: 1) публіцистичних розвідок з окремих пи-

**Науково-публіцистичні і полемічні
писання Костомарова. К., 1928.
Титульна сторінка**

тань (іноді кілька з них, об'єднані однією темою, утворюють невелику серію статей); 2) полемічних студій, в яких Костомаров переважно дискутує зі своїми науковими опонентами; 3) дрібних нотаток, часто у вигляді адресованих широкій громадськості заяв, коментарів щодо певних питань (див. «Заметка» [I–III], «Объяснение» [I–X], «Письмо в редакцию» [I–VI], «Письмо к редактору» [I–VI]). Переважна більшість публіцистичних і полемічних розвідок Костомарова написана в петербурзький період життя і творчості (1860–1885; — див. *Біографія М. Костомарова*), хоча публіцистичні елементи побутують і в його ранніх

творах. Значна частина публікацій вченого, написаних в цьому жанрі, увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Публіцистичні розвідки Костомарова охоплюють широке коло проблем, вирізняються полемічною гостротою, емоційною забарвленістю, послідовною та добре вибудованою аргументацією, численними історичними ретроспекціями. У проблемному сенсі чимало публіцистичних праць ученого тою чи тою мірою пов'язані з його науковою діяльністю, що виявляється у сюжетній канві викладу, побудові системи доказів, в авторському стилі тощо. Особливості жанру спонукали Костомарова чіткіше і ретельніше формулювати свою позицію з багатьох питань, зокрема демонструвати свої погляди (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). Натомість в історичних монографіях (див. «*Богдан Хмельницький*», «*Гетманство Выговского*», «*Гетманство Юрия Хмельницкого*», «*Мазепа. Историческая монография*», «*Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича*») автор здебільшого зосереджувався на відтворенні просторово-часового колориту побутування колективного, масового героя — народу-нації (див. *Народ, Народницький напрям*) та уникав чітких узагальнень. Крім того, інтелектуальне становище Костомарова в С.-Петербурзі (спершу як професора столичного університету, пізніше як відомого вченого та літератора) спонукало його оперативно і систематично реагувати на злободенні події та явища пореформеної доби, зокрема на зростаючий динамізм тогочасного життя. З огляду на це публіцистика Костомарова є важливим джерелом для дослідників його біографії і творчої спадщини, що відзначено низкою вче-

них (див. *Грушевський М. С.*). У публіцистичному та полемічному доробку історика простежується кілька основних тем. Передусім це питання етнонаціональних взаємин, які тісно пов'язані з минущиною України та її тогочасним становищем. Зокрема, Костомаров розглядає проблеми українсько-польських [див. *«Правда Полякам о Руси (по поводу новой статьи в "Revue Contemporaine")»*, *«Ответ на выходки газеты (краковской) "Czas" и журнала "Revue Contemporaine"»*, *«Полякам-миротворцам»*, *«Последнее слово по вопросу о примерении поляков с русскими»*] та українсько-єврейських взаємин (див. *«Иудеям»*, *«Еще заметка об Иудеях»*) як у ретроспективному контексті, так і з перспективи тодішньої сучасності. У цих розвідках відображається досить своєрідне, не позбавлене суб'єктивних мотивацій та упереджень ставлення Костомарова до поляків і євреїв, зумовлене історичними стереотипами минулого. Публіцистичні статті виявляють і малоросійський патріотизм історика, прагнення вченого досягнути морально-етичні й психологічні риси українського народу, зокрема показати особливість його громадського укладу, побуту, звичаїв, ідеалів та відмінність їх від російських і польських (див. *«Етнопсихологія»*, *«Две русские народности»*, *«Правда Москвитам о Руси»*). Водночас публіцистика Костомарова демонструє його загальноросійську лояльність у низці публікацій, присвячених українофільству (див. *«Мое украинофильство в "Кудеяре"»*, *«По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве»*, *«Украинофильство»*, *«Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881»*). Приміром, він рішуче відмежовується від закидів опонентів щодо українського сепаратизму (див. *«Ответ г. Малоруссу-Вольницю»*, *«Ответ*

Малоруссу-Вольницю», *«Украинский сепаратизм»*), а своє трактування українофільства обмежує здебільшого мовною та культурницькою програмою. Взагалі, мовна концепція Костомарова, сформована в дусі романтизму, слугує йому для того, щоб показати мистецько-естетичні, духовно-етичні, комунікативні, етносоціальні та інші властивості мови як неодмінної складової українського народу. Недаремно мовна програма посідає чільне місце в його публіцистичній спадщині (див. *«Еще по поводу малорусского слова "Московским Ведомостям"»*, *«Малорусское слово»*, *«По вопросу о малорусском слове "Современным Известиям"»*, *«О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским»*). Більше того, Костомаров зосереджується на обороні української літератури, зокрема на пошуку шляхів для її інтелектуальної легітимації в соціокультурному середовищі Російської імперії. Неабияку роль у публіцистиці Костомарова відіграють його полемічні праці, які привернули до нього увагу широкої освіченої публіки. Власне, дискусії Костомарова з різними науковцями створили йому реноме поважного вченого. До категорії таких праць належать студії Костомарова, в яких він полемізує про теорію норманського походження давньоруської держави та висвітлення російської історії початку XVII ст. з М. Погодіним (див. *«Диспут М. Костомарова с М. Погодиным»*, *«Ответ на бранное послание г. Погодина»*, *«Ответ на возражения г. Погодина, читанный г. Костомаровым»*, *«Ответ на новые "Бранные послания" г. Погодина»*), про історичну роль козацтва із С. Соловйовим (див. *«Замечание на статью г. Соловьева "Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого"»*), про ми-

нувшину *Західної Росії* та недоцільність вживання терміна «западно-руський народ» з М. Кояловичем («Лекции г. Кояловича по истории Западной России», «Лекции по истории Западной России М. Кояловича, 1864», «Ответ на ответ г. Кояловича», «По поводу книги М. О. Кояловича: "История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям", 1884 г.»), про джерельні пріоритети у висвітленні подій навколо Переяславської угоди 1654 р. у Костомаровській монографії «Богдан Хмельницький» та принципи й засади публікації джерел в «Актах Южной и Западной России» з Г. Карповим (див. *Археографічні праці М. Костомарова*, «Ответ г. Карпову», «Заметка» [III]) тощо. Костомарову також належить низка статей, в яких він розвінчує значення відомих постатей російської історії, зокрема підважує установлені образи Дмитра Донського, Івана Грозного, Івана Сусаніна (див. «Апологии за Дмитрія Донского гг. Аверкиева и Аскаченского», «Еще несколько слов о постановке "Жизни за царя"», «Иван Сусанин. Историческое исследование», «Куликовская битва», «Личность царя Ивана Васильевича Грозного», «М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью "Куликовская битва", напечатанное в № 4 "Дня"», «М. П. Погодину» (По поводу его ответа на ответ о «Куликовской битве»)), «О новой постановке оперы Глинки "Жизнь за царя"»). Значна увага в публіцистиці Костомарова приділяється висвітленню громадських ідеалів, зокрема ідеям загальнослов'янської єдності та федералізму (див. *Панславізм, Федерація*). Причому вчений екстраполює свої ідеї в минуле або віддалене майбуття. Такою є його концепція про федеративні начала давньої Русі чи теза про слов'янську єдність, стосовно яких він зде-

більшого висловлюється в абстрактному плані, в розумінні майбутньої перспективи (див. «Замечание г. Лохвицкому», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси»). Водночас він демонструє свою лояльну позицію до імперського режиму Росії, зокрема пов'язує навіть саму можливість здійснення деяких з цих ідеалів із російським царатом. Важливою темою в публіцистичній спадщині Костомарова є проблеми освіти, які співзвучні з його культурно-просвітницькою та мовною концепціями, зокрема щодо впровадження викладання українською мовою в школах Малоросії. Костомаров реалізацію цієї програми пов'язував з виданням науково-популярних книжок для народу (див. «О преподавании на народном языке в Южной Руси», «Ответ "Московским ведомостям"», «Письмо к редактору» [IV], «Мысли Южнорусса. I. О преподавании на южнорусском языке», «Правы ли наши обвинители?»)). Він вбачав у здійсненні цих заходів спосіб духовної емансипації народу, зокрема сільських мас у мінливу суспільність пореформеної доби. Ймовірно, такі погляди Костомарова, принаймні частково, зумовлені впливами пізньопросвітницького раціоналізму з його ідеалами природної рівності людей. Костомаров також неодноразово виступав на сторінках різних видань з питань вищої освіти, зокрема в російських університетах (див. «Замечание на статью "Русского Инвалида" (в № 255): "Наши университеты"», «Еще несколько слов об университетах», «Еще об университетах. (Проект открытых университетов)», «Еще одно и последнее замечание об университетах»). У публіцистичних розвідках ученого поряд з традиційними академічними питаннями порушувалося й

чимало інших проблем. Загалом публіцистична та полемічна спадщина Костомарова розкриває його як мислителя з цілісною багатогранною системою цінностей, великим інтелектуальним потенціалом, тонкою психологічною натурою і своєрідною, хоча й суперечливою, рівновагою численних лояльностей.

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // *Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. К., 1928; *Пінчук Ю. А.* Заборонена стаття М. І. Костомарова // *Укр. іст. журн.* 1990. № 7; *Козачок Я. В.* Публіцистика Миколи Костомарова і українська ідея в 60-х роках XIX століття («Український сепаратизм») // *Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство*. Т., 1999. Вип. 5; *Петренко О. В.* Карпов — contra — Костомаров: Із історії однієї наукової дискусії // *Історія України*. 1999. № 19; *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000; *Козачок Я. В.* До питання про дискусію Костомарова з «Сіоном» // *Сучасний погляд на літературу*: 36. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. К., 2000. Вип. 4; *Його ж.* До питання про дискусію Костомарова з Соловйовим з приводу ролі козацтва в історії України // *Наук. зап. Кіровогр. держ. пед. ун-ту. Сер.: філол. науки (літературознавство)*. Кіровоград, 2000. Вип. 27; *Його ж.* Про дискусію між Миколою Костомаровим і Тадеушем Падаліцею з приводу польсько-українських взаємин // *Актуальні проблеми сучасної філології: Літературознавство*. 36. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Рівне, 2000. Вип. 9; *Його ж.* Проблеми історії української літератури XIX століття. Цикл статей: I. Стаття Миколи Костомарова «Тисячоліття» та суспільна думка у Росії в 60-ті роки XIX століття. II. Про дискусію між Костомаровим і Кояловичем з приводу визначення терміна «народ». III. Микола Костомаров та студентські заворушення в Петербурзі 1862 року. // *Слобожанщина. Літ.-худ., сусп.-політ. та теоретико-методол. журн.* Х., 2000. № 5;

Його ж. Микола Костомаров і українсько-польські взаємини (стаття Костомарова «Полякам-миротворцям» і його публіцистика в 70-ті роки XIX століття) // *Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер.: Літературознавство. Журналістика*. Д., 2001. Вип. 4; *Його ж.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; *Малашевич А.* Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // *Історичний журн.* 2004. № 10/11.

ПУБЛІЧНА БІБЛІОТЕКА в С.-Петербурзі. Імператорська публічна бібліотека в С.-Петербурзі — одне з найбільших книгосховищ Російської імперії, тепер Національна бібліотека Росії у С.-Петербурзі. Заснована в 1795 р. Відкрита як П. б. 2 січня 1814 р. У радянський час була відома під назвою Державна ордена Трудового Червоного Прапора публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Щедріна. У фондах Відділу рукописів Національної бібліотеки Росії в С.-Петербурзі міститься особистий фонд *Костомарова* (ф. 385). Епістолярні матеріали, рукописи його робіт зберігаються також в інших фондах цієї бібліотеки (див. *Архівні матеріали про М. Костомарова*). Костомаров, працюючи творчо, більшість часу проводив у стінах П. б., особливо у відділі рукописів. Він уперше відвідав П. б. й ознайомився з її скарбами у 1855 р., коли приїхав до С.-Петербурга із *Саратова*, щоб закінчити свою монографію про Б. Хмельницького (див. «*Богдан Хмельницький*»). З цього приводу він згодом писав в «*Автобіографії*»: «С декабря 1855 года я начал ходить в императорскую Публичную библиотеку, занимался печатными источниками в отделении греческих и рукописями славянскими и польскими. Не проходило дня, в который бы я не сидел в библиотеке, отправляясь туда к десяти часам утра и воз-

вращаясь вечером, обыкновенно в девять часов, если не посвящал вечера на посещение театра. На обед тратил я не более получаса, отправляясь из библиотеки в один из ближайших ресторанов. Так прошло до четырех месяцев. Я почти ни у кого не бывал и погрузился всецело в мир минувшего. Таким образом в этот период моей жизни я успел перечитать множество томов и брошюр по истории Малороссии при Богдане Хмельницком, пересмотрел несколько книг, польских рукописей и перебрал путешественников, писавших о России, из которых сделал себе отметки, относившиеся к чертам нравов и быта, подмеченным путешественниками». 18 липня 1856 р. Костомаров звернувся до В. Одоевського з листом, в якому просив посприяти йому обійняти посаду бібліотекаря в Імператорській публічній бібліотеці в С.-Петербурзі. Увесь наступний період життя Костомарова від часу оселення (1859) у С.-Петербурзі — невіддільний від П. б.

Літ.: Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве // Вестн. Европы. 1906. № 9; *Императорская публичная библиотека за столет 1814—1914*. СПб., 1914; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Морачевский Н. Я.* Путеводитель по Государственной публичной библиотеке им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Л., 1956; *Аннотированный указатель рукописных фондов ГПБ*: В 6 вып. М., 1963—1975. Вып. 2—4.

ПУБЛІЧНІ ЛЕКЦІЇ М. КОСТОМАРОВА — виступи Костомарова перед широким загалом з відкритими лекціями, переважно в популярному викладі. Публічні лекції посідають помітне місце в інтелектуальній біографії вченого з огляду на обмежений термін його викладацької діяльності в *Київському імператорському університеті Св. Володимира* (1846—1847) та

Санкт-Петербурзькому імператорському університеті (1859—1862). Вони читалися Костомаровим у С.-Петербурзі та Новгороді. Частина із них була опублікована. Публічні виклади Костомаров розпочав на початку 60-х років XIX ст. Попервах вони читалися епізодично. Приміром, один із перших публічних викладів ученого був присвячений пам'яті К. Аксакова та його внеску в російську історичну науку (див. Делянов І. Д., «О значении критических трудов Константина Аксакова по русской истории»). Ця промова була вголошена Костомаровим на літературному вечорі в С.-Петербурзі, хоча первісно призначалася для прочитання в актовому залі столичного університету 16 лютого 1861 р. Того самого року Костомаровим також були прочитані лекції про добу після смерті Б. Хмельницького та гетьманування І. Виговського, які викликали зацікавлення петербурзької публіки. 30 квітня 1861 р. учений прочитав публічну лекцію в залі Дворянського зібрання у Новгороді (див. «О значении Великого Новгорода в русской истории»). Кошти за цю лекцію призначалися для місцевого народного училища. У лютому—березні 1862 р. після припинення занять у столичному університеті внаслідок студентських заворушень Костомаров з іншими професорами розпочав систематичні публічні виклади. Він читав лекції з руської історії XV ст. Ці безкоштовні лекції з обсягу університетського курсу набули неабиякої популярності, але невдовзі припинилися через протидію місцевої влади та конфлікт з частиною слухачів, що стався 8 березня 1862 р. (див. «Объяснение» [VI]) («По поводу неверно переданного в журнале “Библиотека для Чтения” происхождения, случившегося в зале городской думы на публичной лекции Костомарова 8 марта», «Мешать или не мешать учить»

ся?», «Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта»). До публічних викладів учений повернувся у 1869 р. Взимку 1869/1870 р. частина із запланованого курсу лекцій з давньоруської історії була прочитана Костомаровим у залі клубу художників у С.-Петербурзі (див. «О слове о полку Игореве»). Однак на середині курсу лекцій були перервані самим Костомаровим, незважаючи на значну кількість слухачів.

Літ.: Казюка П. [Кулиш П. А.] О публичных чтениих профессора Костомарова из истории Украины по смерти Богдана Хмельницкого // Основа. 1861. № 2; Кулиш П. Публичные чтения профессора Костомарова об Украине во времена Гетмана Выговского // Век. 1861. № 7; Житецкий И. П. Профессорская деятельность Н. И. Костомарова // Голос минувшего. 1917. № 5—6; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ПУРГАСОВА РУСЬ — див. «Объяснение по поводу Археологического съезда в Тифлисе».

ПУТИВЛЬ — за життя Костомарова повітове місто Курської губернії на річці Сеймі (тепер місто в Сумській області України). Уперше згадується в Іпатіївському літопису близько 1146 р. З другої половини XII ст. П. — центр удільного князівства. З 1356 р. — у складі Литовської держави (див. Литва). У 1500 р. увійшов до складу Російської держави. Костомаров згадує П. в «Автобіографії», простежуючи свій родовід. Він зазначає, що один з його предків, Петро Костомаров, перебуваючи у війську Б. Хмельницького, брав участь у битві під Берестечком. Після поразки у цій битві він втратив маєток і змушений був переселитися разом з іншими козаками на московські землі. Вони хотіли осісти ближче до українських кордонів, десь неподалік від П., Рильська чи Бельська, але московський уряд відвів

їм місце на річці Тихий Сосні, де потім було побудовано козацьке містечко Острогозьк.

Літ.: Курская карманная справочная книжка на 1892/93 год. Курск, 1892; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Лозгин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. М., 1965.

ПУТЯТИН Юхим (Євфимій) Васильович (1804 — 1883) — російський державний діяч, граф, мореплавець, дипломат, генерал-ад'ютант (1849), адмірал (1858). Народився в С.-Петербурзі у дворянській родині. У 1822 р. закінчив Морський кадетський корпус у С.-Петербурзі, після чого здійснив навколосвітню подорож на фрегаті «Крейсер» під командуванням М. Лазарева. Глава російської дипломатичної місії в Японії (1852 — 1855), військово-морський аташе Росії в Лондоні і Парижі (1856 — 1857, 1859 — 1861). П. очолював також російську дипломатичну місію 1858 р. на Далекому Сході, уклав Тяньцзиньський трактат з Китаєм (1858) і російсько-японський договір (1858). У червні — грудні 1861 р. був міністром народної освіти, після студентських заворушень подав у відставку. З 1861 р. — член Державної ради Російської імперії. Костомаров в «Автобіографії» згадує П. та його розпорядження про тимчасове закриття С.-Петербурзького імператорського університету та виступи студентської молоді.

Тв.: Соображение об устройстве морского воспитания в России на новых началах // Морской сб. 1856. № 10; Проект преобразования Морских учебных заведений с учреждением Новой гимназии. СПб., 1860.

Літ.: Остен-Сакен Ф. Памяти графа Е. В. Путятина // Изв. Рус. геогр. об-ва. 1883. Т. 19, вып. 5; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Попов А. Л. Царская дипломатия в эпоху Тайпинского восстания // Красный арх. 1927. Т. 2.

О. С. Пушкін. Портрет роботи художника В. Тропініна. 1827

ПУШКІН Олександр Сергійович (1799—1837) — російський поет і прозаїк. Народився в *Москві* у дворянській сім'ї, в якій перетнулися кілька відомих російських аристократичних родів. У 1811—1817 рр. навчався в Царськосельському ліцеї. Був висланий з Москви у 1820 р. за політичні вірші. Коли повернувся із заслання (1826), жив переважно в *С.-Петербурзі*. Був смертельно поранений на дуелі. П. — автор роману у віршах «Евгеній Онегин» (1823—1831) і трагедії «Борис Годунов» (1825). Його перу належить поема «Цыганы» (1827), повісті «Капитанская дочка» і «Пиковая дама» (1834), інші численні твори. *Костомаров* високо цінував творчість П., яка справила на нього неабиякий ідейно-художній вплив. Ім'я П. стало для нього близьким і священним на все

життя. П. часто згадується у творах та в «Автобіографії» *Костомарова*, як і в мемуарах близьких йому людей. Так, оглядаючи 1841 р. палац у *Бахчисарайі*, *Костомаров* згадував, що його «в особенности пленил огромный зал с тремя фонтанами, из которых один был знаменитый фонтан слез, воспетый Пушкиным». *Костомаров*, описуючи похорон Т. *Шевченка*, зазначив, що «большинство окружавших его гроб состояли из великоруссов, которые относились к нему, как относились бы к Пушкину или Кольцову, если бы провожали в могилу последних». У 1862 р. *Костомаров* відвідав могилу П., щоб вклонитися прахові поета, про що в «Автобіографії» написав: «Близ памятника мы встретили кучу ребятишек, игравших песком, и тут невольно вспомнили стихи поэта:

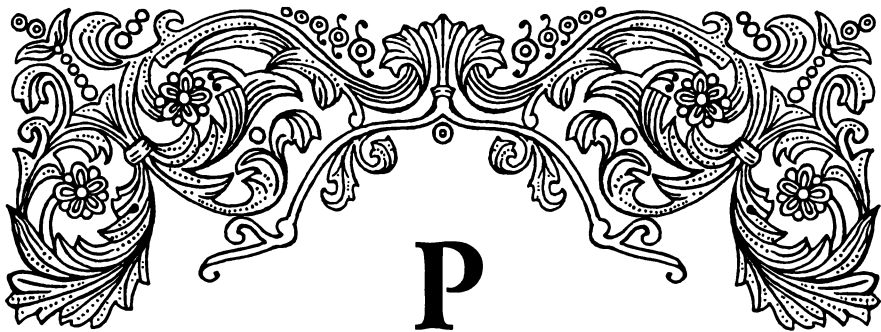
И пусть у гробового входа
Младая будет жизнь играть,
И равнодушная природа
Красою вечною сиять.

Кстати, було прекрасное летнее утро, и лучи восходящего солнца весело переливались в яркой зелени окрестностей». П. — один із найулюбленіших письменників *Костомарова*, він досконало знав його твори. А. *Костомарова* у своїх мемуарах повідомляє, що *Микола Іванович* часто напам'ять читав для неї щось із П., а для її матері — з А. *Мицкевича*. Вона писала: «Лицо его при чтении так оживлялось, что пленяло всех присутствующих».

Тв.: Полн. собр. соч.: В 16 т. М.; Л., 1937—1949. Т. 1—16.

Літ.: Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

«РАЗБОЙНИЧЬЯ ПЕСНЯ» — публікація *Костомарова*. Надрукована в журналі *«Архив исторических и практических сведений, относящихся до России»* (1860. № 1), який видавав М. Калачов у С.-Петербурзі в 1859—1861 рр. «Р. п.» записана Костомаровим у селі Волховщині Сердобського повіту Саратовської губернії.

«РАССКАЗ ИБН-ФОЦЛАНА, АРАБСКОГО ПИСАТЕЛЯ X ВЕКА, О РУСАХ, ВИДЕННЫХ ИМ НА БЕРЕГАХ ВОЛГИ» — публікація *Костомарова*. Надрукована в *«Саратовских губернских ведомостях»* (1854. № 9—10). Являє собою витяг з книги-звіту арабського письменника і мандрівника Ахмеда Ібн Фадлана (Фоцлана) про його перебування в 921—922 рр. на Волзі (з примітками і поясненнями Костомарова).

РАХМІНИ — поміщики, які проживали на батьківщині *Костомарова*, в *Острогозькому повіті*, були в дружніх стосунках з його батьком — І. Костомаровим. Представники цієї родини — капітан Микола, штабс-капітан Василь і колезький реєстратор Іван Рахміни — у важкий для Костомарова та його матері час (вирішення питань усиновлення і спадщини) свідчили, що Костомаров — позашлюбний син І. Костомарова.

Літ.: Чалає Т. Крестьянка Костомарова — мать историка // *Історичний журн.* 2005. № 1.

РАЦІОНАЛІЗМ (франц. rationalisme, від лат. rationalis — розумний, ratio — розум) — сукупність філософських напрямів, які визначають розум основою буття, а процес пізнання та людську поведінку розглядають у контексті загального універсального закону, природної впорядкованості світу. Термін Р. використовується з ХІХ ст. для позначення і характеристики філософських та історичних концепцій, хоча традиція Р. сягає корінням ще давньогрецької філософії (Парменід, Платон). Первісно поняття Р. застосовувалося в теології, щоб вирізнити богословські учення, які потребували для свого обґрунтування логічних та послідовних доказів, а не просто сліпої віри. Як цілісна система поглядів Р. склався у ранньомодерну добу під впливом розвитку природознавства та математики з орієнтацією на ідеал достовірного, точного знання на противагу середньовічній схоластиці, обскурантизму, метафізиці та релігійному догматизму. У пізнавальному плані Р. спирався на ідею природного порядку — нескінченного причинно-наслідкового ланцюга, що пронизує увесь світ (Х. Вольф, Р. Декарт, Г. Лейбніц, Н. Мальбранш, Б. Спіноза). У ХVІІ—ХVІІІ ст. ши-

риться і культивується ідея самоцінної та самодостатньої ролі розуму не тільки в пізнанні, а й у людській діяльності. Вона стає наріжним каменем ідеології та способу мислення доби Просвітництва, що відомий як просвітницький Р. з його необмеженою вірою в силу та духовне домінування людського знання. Р. за часів Просвітництва став одним із визначальних чинників формування академічної історіографії, а також дослідницьких практик кінця XVIII — початку XIX ст. Інтелектуальні пріоритети Р. зумовили амбівалентне ставлення до минувшини. В історії вишукували необхідні взірці для обґрунтування доцільності політичних і соціальних змін, аргументи, щоб ствердити ідею поступального розвитку людства тощо. Натомість архаїчні інститути, традиції, звичаї та інше, які суперечили раціоналістичним поглядам стосовно довершеної побудови світу, піддавалися нищівній критиці. Окремі епізоди, факти, приклади з минулого розглядалися з перспективи просвітницького Р. у загальній канві людської історії, зокрема в цілісному й сумативному сенсі та були підпорядковані моралізаторським і виховним цілям. Зазвичай просвітницький Р. зосереджував увагу на проблемах життя окремої особистості або на ідеальних завданнях усього людства, тоді як неповторні явища та одиничні події здебільшого залишалися поза межами раціоналістичного світосприйняття. Такі духовні й інтелектуальні домінації спричинилися до емансипації поведінки тодішньої європейської людини стосовно історичних традицій, релігії, станової моральності, що супроводжувалося розповсюдженням меркантилізму та прагматизму. В історіописанні поширюються уявлення, скеровані на досягнення вічної закономірності всіх речей та об'єктів в інтелектуальному дусі природно-правового мислення,

зокрема щодо впорядкування історії на засадах цілеспрямованого розуму і волі, котрі оформилися як світоглядні орієнтири Французької революції кінця XVIII ст. Незаперечним надбанням просвітницького Р. стали секуляризація багатьох сфер громадського життя, ідея загальної, універсальної історії людства, уявлення про свободу й рівність людської особистості, які спиралися на засади природного права. Просвітницький Р. неабияк вплинув на українську історіографію кінця XVIII — початку XIX ст., зокрема на таких її відомих представників, як Д. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, О. Мартос, Я. Маркович, котрі дотримувалися його канонів у своїй творчості. Пізньопросвітницька варіація Р. побутувала у поглядах істориків-романтиків М. Максимовича, М. Маркевича та ін. У світобаченні та поглядах Костомарова просвітницький Р. представлений у вигляді окремих, але важливих вкраплень (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). З ідеями французьких просвітників, передусім Вольтера, майбутній історик ознайомився ще в дитячі роки завдяки батькові (див. *Біографія М. Костомарова, Костомаров І. П.*). Крім того, Костомаров з'явився на арені українського історіописання в перехідну добу конфронтації Р. та класицизму з новими романтичними інтенціями. Ще на зорі своєї академічної кар'єри Костомаров як учений декларував романтичні пріоритети своєї творчості (див. *Романтизм*), хоча й не цурався елементів класицизму та пізньопросвітницького Р. У своїй другій магістерській дисертації «*Об историческом значении русской народной поэзии*» він висловив думку про необхідність примирення канонів класицизму та пізньопросвітницького Р. з романтизмом на основі ідеї народності (див. *Народ, Народницький на-*

прям). Водночас як зразок зацікавлення народністю Костомаров наводить приклад «безсмертного Й.-Г. Гердера», який проголосив ідеї реабілітації патріархального середньовіччя та оновлення європейських літератур через їхню фольклоризацію й осягнення неповторності народних укладів. У творчості раннього Костомарова (кінець 30-х – 40-ві роки XIX ст.) простежуються й ідеї егалітаризму (рівність людей, станів, народів), щоправда в поміркованому вигляді (див. *«Книга буття українського народу»*). Вони відображають впливи просвітницького Р., зокрема Ж.-Ж. Руссо. У понятійному апараті Костомарова (див. *Понятійний апарат і наукова термінологія М. Костомарова*) також помічаємо вживання терміна *народоправство*, який побутує у творчості цього французького мислителя. У студіях зрілого Костомарова (60-ті – початок 70-х років XIX ст.) домінація романтичних мотивів, скерованість на вивчення історичного буття народу-нації сполучаються з етичними настановами в дусі пізньопросвітницького Р., зокрема щодо людської рівності та свободи особистості. Імовірно, зазначене інтелектуальне поєднання й спричинилося до поширення в його працях колективних та індивідуальних сюжетів, зокрема численних історико-біографічних нарисів (див. *«Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»*). Більше того, сполучення історії народу-нації та видатних особистостей у монографіях і біографічних нарисах Костомарова часто висуває конфлікт індивідуального й колективного героїв до кола найпоширеніших проблем його творчості (див. *«Богдан Хмельницький»*, *«Гетманство Выговского»*, *«Гетманство Юрия Хмельницкого»*, *«Мазепа. Историческая монография»*, *«Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетман-*

ства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича»). За Костомаровим у російській історіографії навіть утвердилася репутація вченого, що розвінчує авторитети минувшини. Зокрема, він виступив з переоцінкою історичної ролі князя Дмитрія Донського, царя Івана Грозного, героя-селянина Івана Сусаніна та інших, які були майже канонізовані тодішньою російською історіографією. Дискусії Костомарова з М. Погодіним й іншими істориками та публіцистами показують його як ученого, що підходив до тлумачення ролі визначних особистостей в історії з критичними та раціоналістичними мірками, хоча при цьому він здебільшого керувався ідеалістичними й ірраціональними мотивами (див. *«Апологи за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Асоченского»*, *«Еще несколько слов о постановке “Жизни за царя”»*, *«Иван Сусанин. Историческое исследование»*, *«Куликовская битва»*, *«М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью “Куликовская битва”, напечатанное в № 4 “Дня”»*, *«М. П. Погодину» (По поводу его ответа на ответ о “Куликовской битве”)*, *«О новой постановке оперы Глинки “Жизнь за царя”»*). Водночас зазначені мотиви співіснують або конфронтують з критично-раціональною стратегією Костомарова як дослідника-архівіста, що опрацьовував великі обсяги фактографічного матеріалу (див. *Археографічні праці М. Костомарова*, *«Акты Южной и Западной России»*). Це призводило до роздвоєння його ідеалу науковості між художньою та достовірною репрезентацією минувшини. Таке амбівалентне поєднання раціонального й ірраціонального в його студіях зумовлювало вибір специфічного дослідницького інструментарію та своєрідних канонів історіописання: техніка складання монографій, художня обробка і групування фак-

тографічного матеріалу, зосередження на просторово-часовому колориті, прагнення досягнути морально-етичні, духовно-естетичні та психологічні виміри народу-нації, звернення до творчої уяви й інтуїції, емоційні почування тощо.

Літ.: *Bunner P. Ю.* Общественные учения и исторические течения XVIII и XIX веков в связи с общественным движением на Западе М., 1913; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Круп'якевич І.* Українська історіографія XVI—XVIII ст. Л., 1923; *Крупницький Б.* Німеччина й Україна в XVIII ст. (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер) // *Україна*. Париж, 1953. № 10; *Каменский З. А.* Философские идеи русского Просвещения. М., 1971; *Вебер Б. Г.* Историографические проблемы. М., 1974; *Гердер И.-Г.* Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А. В. Михайлова. М., 1977; *Барг М.* Эпохи и идеи: Становление историзма. М., 1987; *Русская мысль в век Просвещения*. М., 1991; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Общественно-политическая мысль европейского Просвещения*. М., 2002; *Мейнеке Ф.* Возникновение историзма / Пер. с нем. В. А. Брун-Цеховой. М., 2004.

РЕВЕЛЬ — у XIX ст. губернське місто в Естляндській губернії (тепер — Таллінн, столиця Естонської Республіки). Вперше згадується близько 1154 р. У давньоруських літописах відомий під назвою Коливань, у лівонських — Ревель. У XIII—XVII ст. Р. — під владою Данії та Швеції. З 1710 р. — у складі Російської імперії. У 1783—1796 рр. — адміністративний центр Ревельської, з 1796 р. — Естляндської губернії. *Костомаров* відвідав Р. у 1857 р., коли здійснював першу поїздку за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*), звільнившись від нагляду влади, під яким перебував

із 1848 р. за саратовського заслання. Оглянувши замок, міську ратушу та інші визначні пам'ятки, він вирушив до Швеції, а потім — до Німеччини, щоб підлікуватися та відпочити.

Літ.: *Путеводитель* по Ревелю и его окрестностям. [Ревель], 1915; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

РЕЙТАРСЬКА ВУЛИЦЯ в Києві — одна з давніх вулиць міста. Виникла у другій половині XVII ст., коли після підписання Переяславської угоди 1654 р. царські кавалеристи (рейтарі) і стрільці оселилися на території *Старого міста* (тепер Р. в. пролягає від вулиці Володимирської до Львівської площі). *Костомаров* оселився на Р. в. влітку 1846 р., у найсвітліші та пам'ятні дні свого життя, коли в червні його обрали ад'юнктом кафедри російської історії *Київського імператорського університету Св. Володимира*. З цього приводу в костомаровській *«Автобіографії»* є згадка: «Через день или два после моего избрания я переехал на другую квартиру, на Старый Город, на Рейтарскую улицу, и, оставивши в ней свою матушку, отправился на почтовых в Одессу с целью морского купанья». Як зазначено в тій же *«Автобіографії»*, навесні 1847 р. він залишив цю квартиру: «Находя бывшую свою квартиру тесною и неудобною для предстоящей семейной жизни, я перешел на другую на Старом же Городе, в дом Моньки, близ Андреевской церкви».

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Вулиці Києва: Довідник* / За ред. А. В. Кудрицького. К., 1995.

РЕЦЕНЗІЇ М. КОСТОМАРОВА — рецензійні статті, огляди та нотатки *Костомарова*. У видовому плані ці публікації поділяють на: 1) бібліографічні або рецензійні нотатки зі стислим висвітленням змісту; 2) власне

рецензії; 3) відгуки на кваліфікаційні студії та інші праці (висунуті на здобуття певної премії), в яких подається формальний експертний висновок-оцінка; 4) критично-бібліографічні огляди; 5) рецензійні статті, в котрих аналіз певної праці є засобом для розгляду більш широкого діапазону проблем. Рецензії Костомарова вирізняються проблемно-тематичним розмаїттям і присвячені різним видам друкованої продукції як з жанрового, так і з фахово-дисциплінарного погляду: наукові статті, розвідки в газетах, монографії, журнали, публікації джерел у серійних виданнях, збірники етнографічного, фольклорного і статистичного матеріалу, художні твори тощо. Крім того, вчений відгукувався на сценічні постановки, виставки творів мистецтва та ін. Зазначена категорія публікацій дає можливість проаналізувати етично-психологічні особливості стосунків Костомарова з іншими ученими в академічному середовищі, специфіку пізнавальної ситуації в різні періоди життя і творчості історика, простежити його сприйняття різноманітних концепцій, теорій та дослідницького інструментарію, ознайомлення з тогочасною науковою літературою тощо. Універсальність жанру дозволяла Костомарову реагувати на будь-які публікації в проблемно-тематичній площині, розглядати й деталізувати певні нюанси фактографічного матеріалу, авторського стилю, техніки викладу, системи аргументації, зосереджувати увагу на основних ідеях і концептах твору, зокрема в процесі рецензування якнайповніше виявляти власні академічні пріоритети. У багатьох рецензіях Костомаров також демонструє своє ставлення до різних подій наукового, громадського, культурного та освітнього життя.

[I] «Критический обзор статей, помещенных в третьей книге "Архива историко-юридических сведений, отно-

сящихся до России"». Вперше опублікований в журналі *«Русское слово»*. (1861. № 4). Увійшов до книжки *«Самозванцы и пророки»* (М., 1997) із серії *«Актуальная история России»*. У цьому огляді подано аналіз статті Д. Мордовця *«Крестьяне в юго-западной России»* та інших праць.

[II] Відгук на працю О. Островського *«Дмитрий Самозванец и Василий Шуйский»*. Вперше надрукований у газеті *«Голос»* (1867. № 89). Опублікований у книжці *«Самозванцы и пророки»* (М., 1997) із серії *«Актуальная история России»*.

[III] Рецензія на книжку історика літератури І. Хрущова *«Исследования о сочинениях Иосифа Волоцкого»*. Опублікована у виданні *«Отчет о двенадцатом присуждении наград графа Уварова 25 сентября 1869»* (СПб., 1870).

[IV] Рецензійна стаття *«Историческая поэзия и новые ее материалы»* на збірник *«Исторические песни малорусского народа, с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый»*. Вперше опублікована в журналі *«Вестник Европы»* (1874. № 12). Увійшла до збірника *«Етнографічні писання Костомарова»* (К., 1930). На думку Костомарова, ця праця — *«первая, сообразно современным требованиям науки правильно поставленная попытка ученого издания памятников малорусской поэзии»*.

[V] Рецензійна стаття *«Русская литература по отделу этнографии в 1876 г. "Малорусские народные предания и рассказы"»*. Свод М. Драгоманова. Издание Юго-западного отдела Русского Географического общества». Вперше надрукована в журналі *«Русская старина»* (1877. № 5). Вміщена у збірнику праць *«Етнографічні писання Костомарова»* (К., 1930) та в книжці *«Русские инородцы»* (М., 1996) із серії *«Актуальная история*

России». Розглядаючи це видання, Костомаров зазначає, що «матеріал, обраний многими членами этого отдела и сведенный воедино г. Драгомановым, очень богат количеством и качеством... Все предания и рассказы, напечатанные в сборнике Драгоманова, не возбуждают сомнений в их народном происхождении: исключение составляет одно предание о Полуботке и Разумовском».

[VI] Рецензія на видання «Великий Новгород. Очерк внутренней истории церкви в Великом Новгороде. А. Никитского. 1879 г.». Надрукована в журналі «Русская старина» (1880. № 1).

[VII] Рецензія на монографію В. Антоновича «Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV века. Киев, 1878. Выпуск 1». Вперше опублікована в журналі «Исторический вестник» (1880. № 5). Вміщена в книжці «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». У рецензії зазначається, що «книга г. Антоновича написана увлекательно и может быть читается легко, разумеется, теми, кто интересуется самым предметом, которому она посвящена».

[VIII] Рецензія на книжку «Воцарение императрицы Анны Иоанновны. Исторический этюд Д. А. Корсакова. Казань, 1880». Вперше опублікована в журналі «Вестник Европы» (1880. № 11). Надрукована в книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России».

[IX] Рецензійний огляд «"Киевская старина". Ежемесячный исторический журнал, кн. I—IV, январь — апрель, 1882 г. Киев». Надрукований у газеті «Новое время» (1882. № 2212).

[X] Рецензійний огляд «"Киевская старина". Исторический журнал, месяцы апрель — ноябрь». Опублікований в газеті «Новое время» (1882. № 2442, 2449).

[XI] Рецензія на книжку харківського історика П. Буцинського «О Богдане Хмельницком» (Харьков, 1882). Вміщена в харківській газеті «Южный край» (1882. № 693).

[XII] Рецензія на драму М. Старицького «Не судилось». Опублікована в журналі «Киевская старина» (1883. № 9/10). У зазначеній публікації Костомаров висловлює думку, що художня довершеність цієї драми варта уваги освіченої публіки.

[XIII] Рецензія на тритомник М. Дубровіна «Пугачев и его сообщники» (СПб., 1884). Вперше опублікована в газеті «Новое время» (1885. № 3185). Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России».

[XIV] Рецензія на працю Д. Іловайського «"История России" Том второй. Московско-литовский период, или собиратели Руси. Москва, 1884». Вперше надрукована в журналі «Новь» (1885. № 5). Опублікована у книжці «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России».

Костомаров є автором низки інших публікацій, які можна жанрово означити як рецензії (див. «Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 1. Киев, 1859», «Великорусская народная песенная поэзия. Русские народные песни, собранные Шейном», «Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881», «"Записки о Южной Руси", изд. П. Кулиш. Т. I—II», «"Киевская старина". Ежемесячный исторический журнал 1882 года», «Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860», «Лекции по истории Западной России М. Кояловича, 1864», «Мысли светского человека о книге "Сельское духовенство". Санкт-Петербург. 1859 г.», «Новые документы, относящиеся к истории Северо-Западной Руси», «О славянах

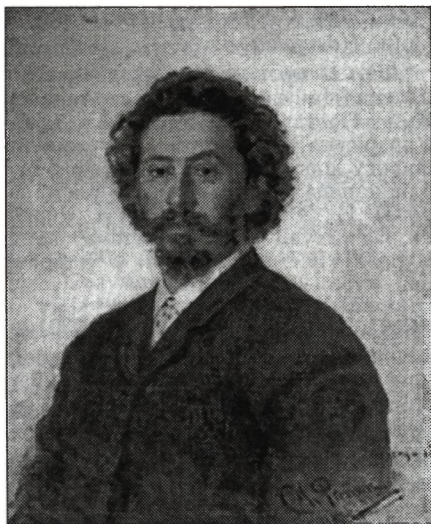

в Малой Азии, Африке и Испании», «Описание Киева. Сочинение Ник. Закревского», «Русская историческая литература в 1876 г.», «Сборник Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел. Выпуск I. Москва, 1880», «Сборник Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел. Выпуск II. Москва, 1881», «Украинские народные рассказы Марка Вовчка. Перевод И. С. Тургенева. СПб., 1859 г.», «Черноморские козаки» (Сочинение Ивана Попки), «Чорна рада, хроника 1663 года». Написал П. Кулиш. СПб. 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное, Кулиша. 1857», «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским»). Деякі рецензії вченого викликали цікаві дискусії (див. «Несколько слов по случаю "Ответа г. Костомарову по поводу его мнения о положении южнорусских крестьян в XVI веке", написанного г. Мордовцевым»). Порівнюючи рецензії Костомарова 50–60-х років XIX ст. з його відгуками, написаними на схилі життя, варто відзначити перехід автора від широкого коментування окремих подій та довгих абстрактних розумувань, що не стосувалися безпосередньо того чи того видання, до всебічного й конкретного аналізу позитивних і негативних аспектів певних публікацій. Зокрема, Костомаров більшу увагу приділяв фактографічним помилкам і прогалинам рецензованих студій, розкриттю значення й ролі окремих джерел для інтерпретації історичних подій тощо. У деяких його рецензіях кінця 70-х – початку 80-х років XIX ст. виявляються елементи скієнізму у ставленні до джерельної бази та емпіричної основи історичних досліджень, що дають підставу відзначити позитивістські вкраплення в науковій творчості Ко-

стомарова в останній період життя (див. Позитивізм).

Літ.: Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; Малашевич А. Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11.

РЕПІН Ілля Юхимович (1844 – 1930) – російський живописець-реаліст. Народився в місті Чугуєві (в центрі округу військових поселень Харківської губернії (тепер районний центр Харківської області, Україна) в родині військових поселенців. Навчався в Академії мистецтв у С.-Петербурзі (1864 – 1871). Стипендіат Академії мистецтв в Італії та Франції (1873 – 1876). Професор (1894 – 1907), ректор (1898 – 1899) Академії мистецтв у С.-Петербурзі. Член Товариства передвижників (1878), академік Академії мистецтв (1893). Його пензлю належать такі драматичні картини-роздуми, як «Бурлаки на Волзі» (1873), численні портрети – Л. Толстого, М. Мусоргського та ін. З великою симпатією та повагою ставився Р. до Костомарова, з яким був особисто знайомий. Так само і Костомаров уважно ставився до мистецтва Р., високо його цінував. Як згадували В. Беренштам та А. Костомарова, навесні 1885 р. смертельно хворий Костомаров забажав ще раз побачити картину Р. «Іван Грозний і син його Іван». Знаменитого історика у виставковий зал внесли на руках і посадили в крісло. На запитання автора картини, який був у залі: «Какого мнения Вы об этой картине, Николай Иванович?» – він відповів: «Да вот такого, что не хотел умереть, не взглянувши еще раз! А я уже был здесь недавно». На це Р.

І. Ю. Рєпін. Автопортрет. 1887

сказав: «Какая высокая похвала! И как я высоко ценю ее! Это несравненная оценка для меня». Р. написав картину «Микола Іванович Костомаров на смертному одрі» (див. *Іконографія М. Костомарова*).

Літ.: *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 6; *Костомарова А.* Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова // Там же. 1895. № 4.

РИГА — адміністративний центр Ліфляндської губернії в 1796–1917 рр. (тепер столиця Латвійської Республіки). Р. згадується в писемних джерелах кінця XII ст. У складі Російської імперії — з 1710 р. *Костомаров* приділяв чимало уваги історії Балтії і власне Лівонському ордену, у своїх дослідженнях висвітлив низку найважливіших проблем цього регіону, зокрема тісно пов'язаних з минулим міста Р. Написав оригінальну студію «*Ливонская война*», яка вперше побачила

світ у журналі «*Библиотека для чтения*» (1864. № 1–3). Екскурси в історію Латвії можна знайти в його «*Автобиографии*».

Літ.: *По Риге и ее окрестностям:* Иллюстрир. путеводитель / Сост. по нем. изд. К. Меттига. 6-е изд. [Рига], 1914.

РІВНЕ — за життя *Костомарова* повітове місто у Волинській губернії (тепер обласний центр Рівненської області, *Україна*). У писемних джерелах вперше згадується близько 1282 р. З другої половини XVI ст. Р. — у складі *Литви*. Наприкінці XV ст. Місто отримало Магдебурзьке право. Після Люблінської унії (1569; — див. *Унія*) Р. — у складі Волинського воєводства *Речі Посполитої*, з 1793 р. — у складі Російської імперії, з 1797 р. — повітове місто Волинської губернії. *Костомаров* жив у Р. майже рік, працюючи там з жовтня 1844 р. учителем гімназії (див. *Рівненська гімназія*). У своїх спогадах він приділив неабияку увагу цьому місту і Волинському краю (див. *Волинь*), вихідцями з якого, за переказами, були предки *Костомарова* (див. *Родовід М. Костомарова*). З Р. у вільний від педагогічної праці час *Костомаров* здійснював подорожі історичними місцями, щоб збирати фольклор і шукати матеріали, які могли б стати джерелами для його досліджень. У Р. вчений дуже зацікавився польською літературою, став ґрунтовно знайомитися з творами *А. Міцкевича*. У серпні 1845 р. *Костомаров* отримав звістку про переведення його до *Києва*. У своїй «*Автобиографии*» він згадував: «Приходилось прощаться с Ровно и Волинью. Я уехал оттуда с большим ворохом народных песен и записанных преданий и рассказов». На схилі життя *Костомаров* залишив спогади «*Из прожитых на Волини дней*».

Літ.: *Памятная книжка* Волинской губернии на 1915 год. Житомир, 1915;

Попов А. И. Н. И. Костомаров — преподаватель ровенской гимназии // Ист. вестн. 1917. № 3; Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; Молчанов А. Н. Ровно. Львов, 1961; Костомаров Н. И. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К., 1992; Пінчук Ю., Пасеженко Г. З волинських років М. І. Костомарова // Осягнення історії: 36. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999.

РІВНЕНСЬКА ГІМНАЗІЯ — середній навчальний заклад, заснований у Рівному 1839 р. Костомаров після закінчення Харківського університету і захисту в ньому магістерської дисертації (див. «Об историческом значении русской народной поэзии») звернувся в Київський учбовий округ стосовно роботи. У жовтні 1844 р. йому було запропоновано посаду старшого вчителя в Р. г., куди він негайно відбув. У Р. г., як видно зі звіту Костомарова її директорів, крім читання п'ятнадцяти лекцій на тиждень, він працював над історією воєн українських козаків з поляками в добу Хмельницького (див. «Богдан Хмельницький»), збирав і тлумачив народні українські пісні, підготував до видання літописи, що стосуються історії України. Відомо також, що в травні й червні 1845 р. Костомаров виступав на засіданні педагогічної ради та щорічних зборах гімназії з промовою «О том, что было причиною беспорядков и расстройств Руси в удельный период нашей истории». У липні 1845 р. за рішенням Київського учбового округу, незважаючи на спротив тодішнього директора Р. г. П. Абрамова, Костомарова перевели на посаду старшого вчителя в Київську Першу гімназію. У травні 1992 р. на будинку колишньої Р. г., в якому нині краєзнавчий музей, було встановлено й урочисто відкрито меморіальну дошку, присвячену Ко-

Будинок гімназії у Рівному (тепер краєзнавчий музей), де викладав історію М. Костомаров. Фото. 1999

стомарову (див. *Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова*). У церемонії брала участь наукова громадськість з багатьох міст України, зокрема з Києва (академік П. Толочко, доктор історичних наук Ю. Пінчук та ін.).

Літ.: Попов А. И. Н. И. Костомаров — преподаватель ровенской гимназии // Ист. вестн. 1917. № 3; Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Пінчук Ю., Пасеженко Г. З волинських років М. І. Костомарова // Осягнення історії: 36. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999.

РІЧ ПОСПОЛИТА — офіційна назва Польської держави у 1569—1795 рр. Відображала специфічну форму станової монархії (відому як «шляхетська демократія») на чолі з королем, що обирався сеймом. Утворилася в 1569 р. на основі укладення Люблінської унії (див. *Унія*) між Польщею та Литвою. Від заснування Р. П. до її складу входила значна частина українських земель, а з останньої чверті XVII і до кінця XVIII ст. — територія *Правобережної України*. Після трьох переділів Р. П. (1772, 1793 і 1795) польські

та українські землі відійшли до Австрії, Пруссії та Росії. У XIX — на початку XX ст. значна частина колишньої території Р. П. (Царство Польське), зокрема українські землі (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії), перебували під скіпетром Російської імперії. Історія Р. П. була об'єктом вивчення *Костомарова* в межах провідної проблематики його наукових студій з української історії. Він приділяв значну увагу історії Р. П. у своїх працях з минувшини України-Гетьманщини (див. «*Богдан Хмельницький*», «*Гетманство Выговского*», «*Гетманство Юрия Хмельницкого*», «*Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича*»). Костомаров обстоював тезу про руйнівний вплив шляхти на історичну долю Р. П. Він вважав, що виключна роль шляхетського стану в управлінні державою спричинила гострі національні, конфесійні та соціальні суперечності, зокрема істотно позначилася на непольських народах Р. П., передусім українцях. Тому Костомаров розглядає шляхетські анархії та свавілля як каталізатор історичних подій, що призвели до Хмельниччини. Водночас матеріал, опрацьований під час студіювання історії Р. П., прислужився вченому для порівняльних спостережень щодо народної характерології поляків та українців. Зокрема, він тримався погляду, що ці народи — «две близкие ветви, развившиеся совершенно противно: одни воспитывали в себе и утвердили начало панства, другие — мужицтва, или выражаясь словами общепринятыми, один народ — глубоко аристократический, другой — глубоко демократический» (див. *Аристократия, «Две русские народности»*). Крім того, вчений присвятив окрему монографію (див. «*Последние годы Ре-*

чи Посполитой») та розвідку (див. «*Костюшко и революция 1794 года*») останньому періоду історії існування Р. П.

Літ.: Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой // Вестн. Европы. 1869. № 2—12; Его же. Костюшко и революция 1794 года // Вестн. Европы. 1870. № 1—3; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Л., 2002.

«РИЧАРД ТРЕТІЙ» — переклад одноїменної історичної хроніки англійського драматурга і поета В. Шекспіра, здійснений *Костомаровим*. Рукопис цього перекладу, що зберігався у маєтку українського поета і видавця О. Корсуна, був утрачений під час пожежі 28 січня 1863 р. Збереглося лише кілька його фрагментів в обробці Корсуна.

Літ.: Корсун А. Н. И. Костомаров // Рус. арх. 1890. № 3.

РОВНЄВИ — воронезькі поміщики, родичі *Костомарова* за родоводом сестри його батька — Варвари (див. *Костомаров І. П.*). Мешкали в *Острогозькому і Коротояцькому повітах Воронезької губернії*. Костомаров після трагічної загибелі батька як його позашлюбний син від кріпосної селянки (див. *Костомарова Т. П.*) потрапив у залежність до Р. За звільнення юного Костомарова Р. зажадали й отримали від його матері значну частку удовиної спадщини (орна земля, сінокоси, ліси). Дитячі переживання й становище напівкріпосного хлопчика дуже вплинули на формування світосприйняття та поглядів майбутнього історика (див. *Біографія М. Костомарова, Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*).

Літ.: *Вашкевич Г. К* биографии Николая Ивановича Костомарова // Киев. старина. 1898. № 11; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922;

Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

РОДОВІД М. КОСТОМАРОВА — походження та історія роду Костомарових. Вважають, що родове прізвище вченого походить від неканонічного імені «Костомар» (велика кістка, тобто ширококоста людина). Цю родову фізичну особливість успадкував і *Костомаров* (див. *Іконографія М. Костомарова*). Припускають, що родовід Костомарових пов'язаний з двома генеалогічними гілками — воронезькою й волинською. Засновниками воронезької гілки були вихідці з *Твері*, які наприкінці XVI ст. перебралися до *Воронежа*, на *Дон*. Зокрема, брати Наум і Федір Костомарови брали участь у спорудженні фортечних веж міста *Воронежа*. Їхні сини — Ларя Федорів і Гур Наумів Костомарови в 1621—1622 рр. перебували на городській службі як боярські діти. Онуки і правнуки братів Костомарових — Федір Данилович, Сафон Гурийович та Андрій Костомарови в 1669 р. також служили у *Воронежі*. У 1734 р. за ревність на державній службі один з представників роду — Степан Матвійович — був нагороджений вотчиною із землею та сінокосами на правому березі *Дону* (тепер село Костомарове Підгорнеського району Воронезької області, Російська Федерація). За відомостями самого вченого, походження його роду пов'язане з Самсоном Мартиновичем, боярським сином. Його вважають засновником української гілки роду Костомарових. Останній за доби царя Івана Грозного служив в опричному війську, а пізніше втік з *Москви* до *Литви*. Самсон був ласкаво прийнятий польським королем Сигізмундом II Августом, зокрема наділений маєтком. Його онук — Петро Костомаров — пристав з багатьма волинцями до війська гетьмана Богдана

Хмельницького. Після поразки в Берестецькій битві (1651; — див. *Берестечко*) він втратив батьківський маєток і разом з іншими козаками перебрався на територію Російської держави. Втікачі-переселенці з *Волині* (близько тисячі родин) під проводом полковника Івана Дзиковського оселилися в старому Острогозькому городищі (див. *Острогозьк*) на берегах річки *Тиха Сосна*. На початку XVIII ст. Костомарови мешкали в слободі *Юрасівці*, засновником якої був осавул Острогозького полку Ю. Блюм. Наприкінці 50-х років XVIII ст. з його донькою побрався поручик Петро Гаврилович Костомаров. У 1769 р. у подружжя народився син Іван, батько історика (див. *Костомаров І. П.*), а в 1776 р. — дочка Варвара, нащадки якої відіграли злощасну роль у житті майбутнього вченого (див. *Ровневи*). У 1817 р. дочка одного з кріпаків І. Костомарова (див. *Біографія М. Костомарова, Костомарова Т. П., Мильников П. А.*) народила йому сина Миколу, що став визначним ученим, письменником та громадським діячем.

Літ.: *Материалы по истории Воронежской и соседних губерний. Воронеж, 1891. Т. 2; Воронежское дворянство по десятилетиям XVII в. Воронеж, 1894. Вып. 1; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Аббасов А. М. В поисках родословия историка // Н. И. Костомаров. Страницы жизни и творчества. Воронеж, 1994; Чалая Т. П. О дате рождения и родителей Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 2002. № 3.*

РОМАНТИЗМ — 1) напрям у суспільно-політичній та історичній думці, літературі, науці й мистецтві, який виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині, Великій Британії та Франції як реакція на раціоналізм доби Просвітництва, а також канони класицизму та соціокультурні й інтелектуальні зрушення, спричинені епохою революцій і Наполео-

нівських війн у Європі; 2) художній метод викладу й інтерпретації матеріалу в літературі та мистецтві. Початки Р. з'явилися на теренах *України* в першій третині XIX ст., хоча преромантизм побутував у творчості українських мислителів та істориків другої половини XVIII ст. (Г. Сковорода, невідомий автор «Истории русов» та ін.). Традиційно появу Р. на теренах України пов'язують із західними інтелектуальними впливами, зокрема з поширенням секуляризованої від релігійної схоластики науки німецького типу на початку XIX ст. у *Харківському*, а пізніше — в *Київському імператорському Св. Володимира університетах*. Характерні риси Р. на українських землях виявилися у філософському ідеалізмі, мрійному, екзальтованому ставленні до навколишнього світу, захопленні фольклором, етнографією, народним побутом, в містично-релігійній та морально-етичній мотивації творчості, жанрових (балади, ліричні пісні, історичні романи, драми) і стилістичних особливостях у літературі (ностальгія та ідеалістично-песимістичне захоплення минулим, меланхолійний настрій, контрастне висвітлення навколишньої дійсності, похмура Україна супроти яскравого славетного козацького минулого, релігійні повчання, культ героїв, впровадження символічних образів). В історіографію Р. привніс дослідницькі зацікавлення колоритом місця та часу, що породжувалося виключною увагою до унікального й самобутнього фактографічного матеріалу як до різноманітних виявів «народного духу». Мінливість, динамічність, суперечливість, конечність і нескінченність зробилися неодмінними характеристиками полівимірних історичних об'єктів, що функціонували в багатоплощинному середовищі, розглядалися з різних масштабів і ракурсів, зокрема з обсягу національної та регіо-

нально-провінційної проблематики. На відміну від раціоналістичної історіографії, що віддавала перевагу класичним зразкам античності, для творчості істориків-романтиків притаманна медієвізація історичної минувшини, ідеал якої здебільшого вишукували в добі середньовіччя та її залишках — народних думках, баладах і піснях. Водночас відбувалося виділення та розчленування цілісного органічного потоку на локальні утворення, через які прагнули досягнути внутрішній сенс історичного руху, вловити відчуття часу тієї чи тієї доби. В романтичному історіописанні з'явився новий масовий, колективний герой — нація (див. *Народ*, *Народницький напрям*), який характеризувався множинністю суб'єктивних виявів волі та розмаїттям форми і дії, що не вкладалися в старі універсальні схеми й раціональну систему світобачення. Натомість ширилися уявлення про культурно-духовні виміри народу, поліваріантність яких коливалася від глибокого психологізму (див. *Етнопсихологія*) і морально-релігійних критеріїв до витонченого естетизму й ностальгійних переживань, що побутували у свідомості масового героя. Прикметними рисами романтичної історіографії стали ідеалізація, поетизація та суб'єктивізація історії, представленої у вигляді художньо-емоційних образів та символів, а також багата творча уява й споглядання, інтуїтивне прозирання та чуттєве переживання, здатність до індивідуалізації історичної дійсності і сприйняття певного духовного стану конкретних осіб, спроможність до численних трансформацій різних форм вираження ідей або колективних, масових образів тощо. Вживання в епоху, в образи її яскравих і славетних представників, їхню психологію, свідомість і навіть емоційний стан сформували науковий стиль мислення романтиків,

що привело до триумфу ідеї історизму в XIX ст. Незважаючи на різноманітні іноземні впливи, впродовж першої половини XIX ст. Р. став органічним явищем українського національного духовного, культурного та наукового життя. Р. інтегрував соціокультурні запити та інтелектуальні вимоги тогочасного українського суспільства до національного відродження, віддзеркалював пошук світоглядних і ціннісних орієнтирів в умовах соціальних, культурних і духовних трансформацій. В українському контексті Р. мав поліфункціональне призначення: 1) як каталізатор національної міфотворчості; 2) як інструмент для оформлення та висування суспільно-політичних і культурницьких програм; 3) як репрезентант української ідеї (див. *Український месіанізм*) на теренах слов'янства та Європи; 4) як спосіб актуалізації історичних традицій, що формували українську національну свідомість. Р. справив визначальний вплив на українську літературу та історіографію, зокрема на творчість О. Афанасьєва-Чужбинського, І. Бецького, Л. Боровиковського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, О. Корсуня, П. Куліша, М. Максимовича, М. Маркевича, А. Метлинського, М. Петренка, І. Срезневського, Т. Шевченка, О. Шпигоцького, Я. Щоголева та ін. Із Р. пов'язаний цілий етап розвитку української історичної та суспільно-політичної думки (30–60-ті роки XIX ст.), зокрема школа харківських романтиків (див. *Харківська школа романтиків*), «Руська Трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич; — див. *Головацький Я. Ф.*) в Галичині та кирило-мефодіївські братчики в Наддніпрянській Україні (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Під впливом ідей Р. Костомаров написав один із програмних документів Кирило-Мефодіївського братства —

«*Книгу буття українського народу*» Відбиток Р. має низка драматичних праць, поем та віршів Костомарова (див. *Літературна спадщина М. Костомарова*, *Поезія М. Костомарова*), що характеризується ностальгією по минулому, меланхолійним настроєм, контрастним зображенням навколишньої дійсності (похмура селянська Україна — на противагу яскравому героїчному минулому *Гетьманщини*), релігійним моралізмом і повчаннями тощо. У руслі Р. формувалися і погляди Костомарова як історика (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*), зокрема під час його університетських студій у Харкові (див. *Харківський університет*). У першій третині XIX ст. це місто було інтелектуальним осередком гегельянства та шеллінгіанства (див. *Лунін М. М.*), впливів якого зазнав тоді ще історик-початківець. Під знаком Р. написана низка монографічних студій Костомарова (див. «*Богдан Хмельницький*», «*Гетманство Вовговського*», «*Гетманство Юрія Хмельницького*», «*Мазепа. Историческая монография*», «*Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецького, Многогрешного и Самойловича*»), в яких приділялася велика увага масовому герою, його соціально-психологічним виявам та прагненням. Учений розглядав народ в єдиній морально-естетичній системі, яку конструє український дух за особливими мистецькими й духовними канонами. Заразом народ-нація як масовий, колективний герой у Костомарова виступає єдиним, недиференційованим органічним цілим, а його творчість має надіндивідуальний характер.

Літ.: Максимович М. Письмо о философии. М., 1833; Костомаров Н. И. Сава Чалый. Харьков, 1838; Його ж. Переяславська ніч // Сніп. 1841; Костомаров Н. Славянская мифология.

К., 1847; *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. Харьков, 1861; *Костомаров Н.* Ветка: малорусские стихотворения. Одесса, 1875; *Зайкин В.* Основні риси суспільного світогляду кирило-методіївців // Наш світ. 1921. № 5; *Русский романтизм*: Сб. статей / Под ред. А. И. Белецкого. Л., 1927; *Шамрай А.* До початків романтизму // Україна. 1929. № 1–2; *Харківська школа романтиків*. Х., 1930. Вип. 1–3; *Литературная теория немецкого романтизма*: Документы. Л., 1934; *Реизов Б. Г.* Французская романтическая историография (1815–1830) / Отв. ред. А. Л. Дымшиц. Л., 1956; *Чижевський Д.* Історія української літератури від початків до доби реалізму. Нью-Йорк, 1956; *Волинський П. К.* Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). К., 1959; *Марченко М. І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. К., 1959; *Волинський П. К.* Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов'янських літературах. К., 1963; *Бойко Д.* Український романтизм Центральної й Східної України у його стосунку до західноєвропейської романтики // Наук. зап. УВУ: Філос. ф-т. Мюнхен, 1965/1966. № 8; *Ванслов В. В.* Эстетика романтизма. М., 1966; *Шевельов Ю.* 3 історії українського романтизму // Orbis scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag / Herausg. von D. Gerhardt, W. Weintraub und H. J. zum Winkel. München, 1966; *Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст.* К., 1968; *Проблеми романтизма*: Сб. статей. М., 1971. Вип. 1; *К истории русского романтизма*. М., 1973; *Кирилюк Є. П.* Український романтизм у типологічному зіставленні з літературами західно- і південнослов'янських народів (перша половина XIX ст.). К., 1973; *Комаринець Т. І.* Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). Л., 1983; *Скрипник М.* Ідейне підґрунтя українського романтизму // ЗНТШ. 1991. Т. 222; *Velychenko S.* National History

as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; *Вайнштейн О.* Язык романтической мысли. О философском стиле Новалиса и Фридриха Шлегеля. М., 1994; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Х., 1996; *Бовсунівська Т. В.* Феномен українського романтизму. К., 1997. Ч. 1: Теогенез і етногенез; *Грбович Г.* До історії української літератури. К., 1997; *Лебеза С. В.* Українська романтична історіографія: історико-культурний контекст. Д., 1997; *Стельмах С. П.* Історична думка в Україні XIX – початку XX ст. К., 1997; *Кроче Б.* Історіографія романтизму // Кроче Б. Теорія і історія історіографії. М., 1998; *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. К., 1998; *Лук М.* Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація: Альманах. 2002. № 1; *Потульніцький В. А.* Україна і всевітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. К., 2002; *Мислителі* німецького романтизму / Упоряд.: Л. Рудницький, О. Фешовець. Івано-Франківськ, 2003; *Ясь О.* Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX ст.). К., 2005.

РОСІЙСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК – вища наукова установа Росії. Заснована за указом імператора Петра I у 1724 р. як Академія наук і мистецтв. З 1803 р. – Імператорська академія наук, з 1836 р. – Імператорська С.-Петербурзька академія наук, у 1917–1925 рр. – Р. а. н., у 1925–1991 рр. – АН СРСР, з 1991 р. – Р. а. н. Створена на основі проекту, підготовленого лейб-медиком Л. Блюментростом, який і став її першим президентом. Цей проект

передбачав створення академії як науково-дослідної установи. Спершу Р. а. н. об'єднувала три класи: математики, фізики та гуманітарний, які поділялися на кафедри. Очолював академію президент, що призначався імператором. До складу дійсних членів Р. а. н. входили ординарні професори-академіки та ад'юнкти. У 1726 р. було введено посаду екстраординарного академіка. У 1747 р. ухвалено перший статут (регламент) академії. У 1759 р. встановлено нову категорію співробітників — члени-кореспонденти. У 1800 р. запроваджено посаду віце-президента, а в 1803 р. — затверджено новий статут Р. а. н. Згідно з цим статутом академія підпорядковувалася Міністерству народної освіти і втрачала право безпосередньо доповідати імператору. Відтоді до складу Р. а. н. входили дійсні члени та члени-кореспонденти, а право їх висування надавалося академії. Впродовж XIX ст. розбудовується інституціональна структура Р. а. н. У 1834 р. при академії на базі Археографічної експедиції (діяла з 1829 р.) засновано *Археографічну комісію*. За статутом 1836 р. академія отримала право створювати самостійні академічні музеї на основі колекцій Кунсткамери: Азійський, Антропологічний, Ботанічний, Мінералогічний та інші, які стали попередниками власне академічних інститутів. На початку XX ст. при Р. а. н. створено спеціальні комісії — Російський комітет для вивчення Середньої та Східної Азії стосовно історії, археології, лінгвістики та етнографії (1900), Комісія для видання бібліотеки російських класиків (1908), Комісія для вивчення природних продуктивних сил країни (після 1914 р.), Комісія для вивчення етнічного складу населення Росії (лютий 1917 р.). У 1912 р. в академії скасовано звання ад'юнкта та екстраординарного академіка. У 1925 р.

Постановою ВЦВК та РНК СРСР Р. а. н. було перетворено на АН СРСР. Із розпадом Радянського Союзу в 1991 р. АН СРСР реорганізовано в Р. а. н. Українські вчені впродовж усього існування Р. а. н. брали активну участь у науково-дослідній діяльності низки її інституцій. Чимало видатних українських науковців входило до персонального складу академії. У XIX — на початку XX ст. дійсними членами Р. а. н. були В. Буняковський, В. Вернадський, М. Дашкевич, В. Іконников, М. Остроградський, І. Срезневський та ін. Костомаров і його творча діяльність тісно пов'язані з Р. а. н. Із 1860 р. і до кінця життя він був членом Археографічної комісії в *С.-Петербурзі*. За дорученням академії Костомаров у 1861 р. написав рецензію на твір І. Попки «Черноморские козаки в военном и гражданском быту», за що був удостоєний академічної золотої медалі. Цю рецензію опубліковано в журналі «*Основа*» (1861. № 8; — див. «*Черноморские козаки*» (сочинение Ивана Попки)). У 1864 р. на пропозицію Р. а. н. він надрукував в її виданні «*Академический месяцеслов*» свій історичний нарис «*Куликовская битва*». У 1873 р. йому було присуджено академічну премію за монографію «*Последние годы Речи Посполитой*» (див. Герман Е.-А., *Гловайский* Д. І.). У грудні 1876 р. академія обрала Костомарова до свого складу (диплом члена-кореспондента від 29 грудня 1876 р.).

Літ.: Именной список действительным и почетным членам Императорской Российской академии со дня основания оной по 1836 год. СПб., 1836; *Пекарский П. П.* История Императорской Академии наук в Петербурге. СПб., 1870—1873. Т. 1—2; *Сухомлинов М. И.* История Российской Академии. СПб., 1874—1888. Вып. 1—8; *Материалы для истории Императорской Академии наук.* СПб., 1885—1900. Т. 1—10; *Мод-*

залевский Б. Л. Список членов Императорской Академии наук 1725—1907. СПб., 1908; *Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии наук*. Пг., 1915—1917. Ч. 1—2; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Академия наук Союза Советских Социалистических республик*. Л., 1925; *Модзалевский Б. Л.* Список действительных членов Академии наук Союза Советских Социалистических республик. 1725—1925. Л., 1925; *220 лет Академии наук СССР*: Справ. кн. М.; Л., 1945; *Очерки по истории Академии наук*. 1725—1945. М.; Л., 1945. [Вып. 1—7]; *История Академии наук СССР*. М.; Л., 1958—1964. Т. 1—2; *Соболева Е. В.* Борьба за реорганизацию Петербургской Академии наук в середине XIX в. Л., 1971; *Уставы Академии наук СССР*. М., 1974; *Щетинина Г. И.* Центры изучения истории в дореволюционной Академии наук // *История и историки*. Историогр. ежегодник. 1975. М., 1978; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВА — див. *Росія*.

РОСІЙСЬКЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО, Імператорське Російське археологічне товариство — наукова інституція, створена в *С.-Петербурзі* з ініціативи відомого нумізмата та геральдиста барона Б. Кене в 1846 р. У 80-х роках XIX ст. Р. а. т. складалося з трьох відділень: слов'яно-руського; класичного візантійського та західноєвропейського; східної археології. У 1905 р. відкинуто нумізматичне відділення. Товариство випускало періодичні видання «Древности» (1865—1916), «Археологические известия и заметки» (1893—1899) та ін. У 1924 р. Р. а. т. увійшло до складу Академії історії матеріальної культури. *Костомаров* цікавився археологією з перспективи своїх історичних та соціогуманітарних зацікавлень. Він не раз був присутній на археологічних розкопках,

брав активну участь у підготовці та роботі археологічних з'їздів (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). За наукові заслуги вченого обрано дійсним членом Р. а. т. (диплом від 19 квітня 1860 р.).

Літ.: *Веселовский Н. И.* История Императорского Русского Археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846—1896. СПб., 1900; *Каталог III Очередной юбилейной выставки*. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910.

РОСІЙСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО, Імператорське Російське географічне товариство — наукова інституція. Заснована 6 серпня 1845 р. у *С.-Петербурзі* з ініціативи громадських діячів, учених та мандрівників Ф. Літке, Ф. Врангеля, К. Арсеньева, К. Бера та інших (всього сімнадцять членів-засновників). Р. г. т. складалося з чотирьох відділень: географії загальної, географії Росії, статистики Росії та етнографії, а також спеціальних комітетів і комісій. З 1851 р. почали створюватися філії, тоді ж виникла й Південно-Західна — в *Києві* (1872—1876). Наукові зацікавлення *Костомарова* були тісно пов'язані з історичною географією. Вчений обстоював думку про необхідність нерозривного зв'язку історії із суміжними та спорідненими дисциплінами й галузями, зокрема з географією. Костомаров 10 березня 1863 р. прочитав у цьому товаристві лекцію «Об отношении русской истории к географии и этнографии», опубліковану в «Записках Императорского Русского географического общества» (1863. № 2). Історик був дійсним членом відділення етнографії імператорського Р. г. т. (диплом № 713 від 11 травня 1860 р.), брав участь у його роботі та виданнях. За редакцією Костомарова надруковано III (1872), IV (1877) та V (1874) томи «Трудов

этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом». Для третього тому він написав «Предисловие» (див. *Передмови М. Костомарова* [XI]).

Літ.: *Двадцатипятилетие Императорского географического общества* (13 янв. 1871 г.). СПб., 1872; *Семёнов П. П.* История полувековой деятельности Императорского Русского географического общества. 1845—1895: В 3 ч. СПб., 1896. Ч. 1—3; *Каталог III Очердной юбилейной выставки*. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; *Житецкий И.* Південно-Західний Відділ Географічного Товариства в Києві // *Україна*. 1927. № 5.

РОСІЯ — 1) держава у Східній Європі та Азії, що займає територію від Балтійського і Чорного морів на заході до Чукотського і Камчатського півостровів на сході, на півдні межує з Китаєм, Монголією та Північною Кореєю, а також з державами Середньої Азії; 2) назва для етногеографічної, етнокультурної та етнополітичної локалізації території, заселеної російським та іншими народами. У різні історичні епохи відома як Русь-Росія, Руська земля, Московія, Московщина, Московське князівство або царство, Московська чи Російська держава, а у XVIII — на початку XX ст. — Російська імперія (тепер Російська Федерація). Українські землі входили до складу Р. у другій половині XVII — на початку 90-х років XX ст. *Костомаров* народився, провів більшу частину життя й помер у Р. (див. *Біографія М. Костомарова*). Він зробив значний внесок у вивчення історії Росії, хоча й працював на межі двох соціо- та етнокультурних традицій — російської й української. Зокрема, *Костомаров* є автором низки відомих монографій і студій з різних періодів російської історії: «*Бунт Стеньки*

Разина» (СПб., 1859), «*Очерк торговли Московского Государства в XVI и XVII столетиях*» (СПб., 1862), «*Севернорусские народоправства во времена удельно-вещевого уклада. Новгород—Псков—Вятка*» (СПб., 1863), «*Смутное время Московского Государства в начале XVII столетия. 1604—1613*» (СПб., 1868; — див. «*Смутное время Московского Государства*»), «*Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*» (СПб., 1873—1876, 1888). Ставлення *Костомарова* до Р. як держави було амбівалентним. З одного боку, він визнавав історичну роль Р. у створенні державної організації східних слов'ян у формі монархії, хоч і вважав, що остання постанала під певним впливом ординських (монголо-татарських) традицій (див. *Єдинодержавність*). З другого боку, він розглядав Р. як централізовану та бюрократичну державу, що пригнічує творчий розмах і порив народного духу. Водночас *Костомаров* зберігав і демонстрував лояльність до імперського режиму в Р., хоча й обстоював помірковану програму *українофільства* в мовній та культурно-освітній царині (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*).

Літ.: *Пресняков А. Е.* Образование Великорусского государства. Пг., 1918; *Брим Б. А.* Происхождение термина «Русь» // *Россия и Запад*. 1923. Т. 1; *Любавский М. К.* Образование основной государственной территории великорусской народности. Л., 1929. Ч. 1; *Заселение и объединение центра; Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь // *Вопр. истории*. 1947. № 7; *Татищев В. Н.* Избр. труды по географии России. М., 1950; *Тихомиров М. Н.* О происхождении названия «Россия» // *Вопр. истории*. 1953. № 11; *Ключевский В. О.* Терминология русской истории // *Ключевский В. О.* Сочинения: В 9 т. М., 1989. Т. 6: Специальные курсы; *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII —

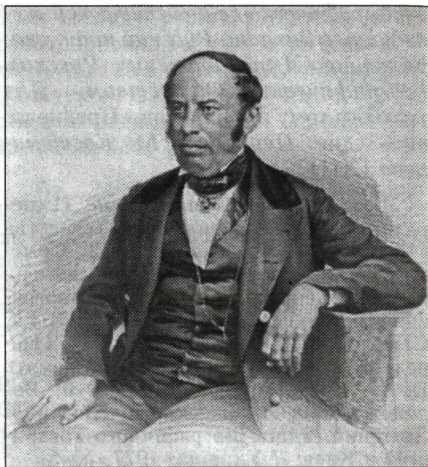

начало XX в.). СПб., 2000. Т. 1–2; *История России в XIX веке*. Дореформенная Россия. М., 2001.

РОСКОВСЬКИЙ (?–?) — професор *Харківського університету*. Викладав у цьому навчальному закладі на початку 40-х років XIX ст. За деякими відомостями, був рекомендований деканом першого відділення філософського факультету А. Валицьким як один з опонентів Костомарова (див. Лунін М. М., Якимов В. О.), що мав оцінити першу магістерську дисертацію (див. «О причинах и характере унии в Западной России»).

Літ.: Айзеншток І. Перша дисертація Костомарова // Україна. 1925. № 3.

РОСЛАВСЬКИЙ-ПЕТРОВСЬКИЙ Олександр Петрович (1816–1871/1872) — російський історик та статистик. Народився в селі Слабин поблизу губернського міста *Чернігова* (тепер Чернігівський район Чернігівської області, Україна). Походив з купецької родини. Навчався у Гімназії вищих наук в Ніжині. Закінчив *Харківський університет* (1837), в якому у 1838 р. захистив магістерську дисертацію. Автор численних праць з історії давнього світу, статистики й демографії Росії та низки європейських держав. Ректор і професор Харківського університету. Костомаров під час університетських студій 1833–1836 рр. близько зійшовся з Р.-П. Згадуючи цей період життя, він зазначав в «Автобіографії»: «Из близких со мною личностей, принадлежавших к университетскому кругу, я вспомню профессора Александра Петровича Рославского-Петровского, с которым я проживал несколько лет на одной квартире и держал с ним общий стол. В то время он читал статистику, уже после моего отъезда из Харькова взялся за историю, был несколько времени ректором

О. П. Рославський-Петровський

и скончался не в очень старых летах. Это был человек с большою начитанностью, огромною памятью, но ленивый, рассеянный и преданный карточной игре, зато очень добросовестный и правдивый».

Тв.: *Очерк быта и правления Спарты*. Харьков, 1838; *Решение вопроса о том, в чем состоит истинное значение прагматической истории и какова должна быть ее обработка*. Харьков, 1839; *Лекции по статистике*. Харьков, 1841; *Опыт сравнения успехов народонаселения в России и некоторых других европейских государствах*. Харьков, 1845; *Введение в курс главных народов древнего мира и их цивилизаций*. Харьков, 1870.

Літ.: Сумцов Н. Материалы для истории Харьковского университета. Харьков, 1894; *Историко-филологический факультет Императорского Харьковского университета*. 1805–1905. Харьков, 1908; Барский Г. Рославский-Петровский А. П. // *Русский биографический словарь*: В 25 т. Пг., 1918. [Т. 17: Романова — Рясковский]; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Стельмах* С. Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. К., 1997; Його ж. Істо-

рична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX ст.). К., 2005.

РОСТОВ, Ростов Великий, Ростов Ярославський — за часів *Костомарова* повітове місто в Ярославській губернії (тепер Ярославська область Російської Федерації). Вперше згадується в Лаврентіївському літопису в 862 р. У X—XI ст. Р. — столиця удільного князівства. У XII—XV ст. — одне з найбільших міст Північно-Східної Русі. У 1474 р. Р. приєднано до Московського князівства. З 1777 р. — у складі Ярославської губернії. До кінця XVIII ст. Р. відігравав значну роль у церковному житті. Втратив своє конфесійне значення після переведення архієрейської кафедри до *Ярославля* в 1788 р. Вивчаючи російську історію початку XVII ст. (див. «*Смутное время Московского Государства*»), *Костомаров* вирішив улітку 1865 р. відвідати історичні місця, пов'язані з цією добою. Тоді він здійснив подорож на північ від *Москви*. Побував у *Твері*, *Костромі*, *Ярославлі*, а звідти їздив до Р., де відвідав тамтешні церкви, труну і келію святого Дмитрія Ростовського.

Літ.: *Крылов А. П.* Историко-статистический обзор Ростово-Ярославской епархии. Ярославль, 1861; *Титов А. А.* Описание Ростова Великого. М., 1884; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

РУАН — за життя *Костомарова* місто на півночі Франції, столиця історичної області Нормандія [тепер адміністративний центр департаменту Нижня (Приморська) Сена]. У 1431 р. в Р. було засуджено і спалено на вогнищі Жанну Д'Арк. *Костомаров* відвідав Р. проїздом у 1857 р. Він оглянув історичні старожитності та пам'ятки міста, зокрема площу, на якій було страчено Орлеанську діву. Спогад про від-

відання Р. *Костомаров* занотував в «*Автобиографии*».

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«РУИНА. ИСТОРИЧЕСКАЯ МОНОГРАФИЯ 1663—1687. ГЕТМАНСТВА БРУХОВЕЦКОГО, МНОГОГРЕШНОГО И САМОЙЛОВИЧА» — студія *Костомарова*. Вперше надрукована у часописі «*Вестник Европы*» (1879. № 4—6, 8, 9; 1880. № 7—9) під назвою «Руина. Историческая монография. Из истории Малороссии, 1663—1687 гг.». Увійшла до XV т. «Исторических монографий» (видання М. *Вольфа*, СПб., 1882), до серії «Руська історична бібліотека» (Т., 1892—1894), до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «*Литературного фонда*», СПб., 1905. Кн. 6, т. 15) та до книжки «Руина. Мазепа. Мазепинцы: Исторические монографии и исследования» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». У тематичному та хронологічному плані ця праця продовжує монографічні дослідження *Костомарова* з історії України-Гетьманщини (див. *Гетьманщина*): «*Богдан Хмельницкий*», «*Гетманство Выговского*», «*Гетманство Юрия Хмельницкого*». Вона спирається на широкую джерельну базу та вирізняється наявністю вступу (в ньому автор вводить читача до основної проблематики вивчення), який відсутній у багатьох студіях *Костомарова*. Зокрема, у вступі висвітлюється походження терміна *Руїна*. Автор вважає, що під Руїною слід розуміти руйнацію не лише матеріального побуту, а й духовного життя в Україні. Особливу увагу *Костомаров* приділяє володарям гетьманської булави, зокрема їхнім моральним рисам. Приміром, підступність і брехливість І. Брюховецького протиставляється прямоти та відвертості Д. Многогрішного і т. д. Почасти такі

протиставлення зумовлені технікою викладу, що притаманна вченому. Та визначальними були історичні погляди Костомарова на роль особистості в історії, зокрема щодо конфлікту тієї чи тієї постаті з народними низами та їхніми прагненнями. На думку історика, в добу Руїни відбувається суспільний занепад козацької України, а найголовніше — деградація провідних ідей, які, однак, осягали існування *козацтва* як стану.

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14.

РУІНА — термін для позначення періоду занепаду України-Гетьманщини у 60-х — на початку 80-х років XVII ст. після смерті Богдана Хмельницького. Костомаров один із перших увів термін Р. до наукового обігу, зокрема використовував його для характеристики процесу руйнації інституту гетьманства (див. *Гетьманщина*) та спустошення земель *Правобережної України*. На його думку, основною причиною Р. був конфлікт між козацькою старшиною і народними масами, який ускладнювався втручанням з боку *Речі Посполитої*, Туреччини, Кримського ханства та Росії, що призвело до поділу *козацтва* на кілька протидіючих сторін (промосковської, пропольської та частково протурецької орієнтації). Причому під Р. Костомаров розумів не лише занепад матеріального буття, а й деградацію духовного життя, моральний розклад суспільства. Вчений відтворив цю історичну добу в монографії «*Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецького, Многогрешного и Самойловича*».

Літ.: Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Вестн. Европы.

1868. № 4—5; *Его же. Руина. Историческая монография. Из истории Малороссии. 1663—1687 гг.* // Там же. 1879. № 4—6, 8—9; 1880. № 7—9; *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII в. и в начале XVIII в. К., 1889; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький: Історичні студії // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1904. Т. 59—60; *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII ст.: В 3 вып. Прага, 1924—1926. Вып. 1—3; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 // Праці історико-філологічного т-ва у Празі. Прага, 1942. Т. 4; *Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; *Смолий В. А.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993.

РУМ'ЯНЦЕВСЬКИЙ МУЗЕЙ у Москві — зібрання книжок, рукописів, монет, етнографічних та інших колекцій державного канцлера Росії М. Рум'янцева (1754—1826). Після його смерті передане до Міністерства народної освіти. Р. м. відкрито у 1831 р. в *С.-Петербурзі*. У 1861 р. колекції були перевезені до Москви, де стали основою «Московского публичного музея и Румянцевского музея». Розміщувалися в будинку Пашкова, спроектованому у 80-х роках XVIII ст. архітектором В. Баженовим. У 1927 р. Р. м. перетворено на Державну бібліотеку СРСР ім. В. І. Леніна (тепер Російська державна бібліотека). Під час відвідин Москви Костомаров бував у Р. м., працював з книжками та рукописами цього зібрання.

Літ.: 50-летие Румянцевского музея в Москве. 1862—1912: Ист. очерк. М., 1913; *Собрания* гр. Н. П. Румянцева. М., [1913]; *История Государственной ордена Ленина библиотеки СССР им. В. И. Ленина*: В 2 т. М., 1953. Т. 1; *Рукописные собрания Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина*: Указ. М., 1983. Т. 1. Вып. 1—2.

«РУССКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА» — серійне видання документальних джерел та літературних пам'яток, що публікувалися *Археологічною комісією в С.-Петербурзі* впродовж 1872—1927 рр. «Р. и. б.» видано акти з історії зовнішньої та внутрішньої політики Російської імперії, документи з церковних і монастирських архівів, писцеві книги, фрагменти літописів, унікальні стародруки та рукописи. Всього вийшло 35 томів цієї серії. *Костомаров* брав участь у підготовці цього видання як член Археологічної комісії, зокрема в доборі й обробці документів та матеріалів. На засіданні Археологічної комісії 1 лютого 1871 р. йому було доручено редагувати третій том «Р. и. б.». Однак через значне завантаження *Костомарова*, який був тоді редактором серійного багатотомного видання *«Акты Южной и Западной России»*, він взявся редагувати третій том через тривалий час. У 1875 р. внаслідок тяжкої хвороби та різкого погіршення зору (див. *Біографія М. Костомарова*) *Костомаров* був змушений передати обов'язки редактора О. Тимофееву, про що він повідомив на засіданні Археологічної комісії 13 березня 1876 р. У «Р. и. б.» за редакцією *Костомарова* вміщено лише невеликий фрагмент із літописного збірника XVII ст. «Отрывок из летописи о времени царя Иоанна Васильевича Грозного 1563—1567 гг.» (СПб., 1876. Т. 3), який зберігався в Олександрівській лаврі.

Літ.: *Летопись* занять Археологической комиссии за 1872—1875, 1876—1877 гг. / Ред. Е. Е. Замысловский. СПб., 1877, 1884. Вып. 6—7; *Софинов Л. Г.* Из истории русской дореволюционной археологии: Краткий очерк. М., 1957; *Летопись* занятий Археологической комиссии 1861—1928: Указ. содержания. Л., 1987; *Петренко С. М.* Археологічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

«РУССКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В 1876 г.» — рецензійний огляд *Костомарова*. Вперше надрукований у часопису «*Русская старина*» (1877. № 1). Має підзаголовок «История России, соч. Д. Иловайского. Ч. 1. Киевский период. Москва, 1876. — Разыскания о начале Руси, соч. Д. Иловайского, Москва, 1876. — История русской жизни с древнейших времен, И. Забелина. Ч. 1. Москва, 1876. — Варяги и Русь, историческое исследование С. Геденова. Ч. I. и II. СПб., 1876 г.». Увійшов до книжки «*Русские инородцы*» (М., 1996) із серії «*Актуальная история России*». В огляді аналізуються студії Д. Іловайського, І. Забеліна, С. Геденова з давньоруської історії, які автор характеризує здебільшого позитивно. Особливу увагу *Костомаров* приділяє «*Истории России*» Д. Іловайського, котру оцінює як корисну популярну працю.

«РУССКАЯ ИСТОРИЯ В ЖИЗНЕОПИСАНИЯХ ЕЕ ГЛАВНЕЙШИХ ДЕЯТЕЛЕЙ» — систематичний збірник історико-біографічних праць *Костомарова*. Підготовлений ученим у 1872—1875 рр., коли внаслідок погіршення зору він не міг регулярно опрацьовувати нові джерела. Впродовж 1873—1876 рр. у *С.-Петербурзі* вийшло у світ шість випусків цього збірника, а в 1888 р. — сім. Двічі перевидався у *С.-Петербурзі* в 1879—1880 рр. і в 1886 р. Публікувався в перекладах шведською (Стокгольм, 1882), німецькою (Лейпциг, 1889) та українською (Л., 1918; К., 1991) мовами. Неодноразово передруковувався повністю і в скороченому вигляді, а також у репринтному відтворенні московськими видавництвами: «*Книга*» (1990—1992. Кн. 1—3. Вып. 1—7), «*Мысль*» (1993) та «*Сварог*» (1995. Кн. 1—2. Вып. 1—7). Опублікований московським видавництвом «*Чарли*» (1995)

Н. И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. СПб., 1911. Обложка

у книжках: «Русь крещеная» («Господство дома Св. Владимира»), «Государи и бунтари» («Господство дома Романовых от Михаила Федоровича до Петра I»), «Окно в Европу» («Господство дома Романовых от Петра Великого до Екатерины Великой») із серії «Актуальная история России» (див. *Багатотомні зібрання творів М. Костомарова*). Перевиданий у двох книгах московським видавництвом «Эксмо» у 2004 р. (Кн. 1: Древняя Русь — основание династии Романовых; Кн. 2: Допетровская Россия — расцвет Российской империи). У 2003—2004 рр. збірник був опублікований видавництвом «Олма-Пресс»

у Москві. Увійшов до 12-томного зібрання творів Костомарова, яке здійснило ВАТ «Мир книги» (М., 2004. Т. 1—4). Перевиданий в одній книзі московським видавництвом «Эксмо» у 2005 р. Низка окремих нарисів із «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» друкувалася в різних збірниках, у періодиці, а також у вигляді брошур. Приміром, нарис «Князь Владимир Святой» побачив світ на сторінках «Українського історичного журналу» (1988. № 6), «Царевна Софья» — у збірнику серії «Российский летописец» (М., 1988), «Царь Алексей Михайлович», «Гетьман Мазепа», «Царь Алексей Петрович» — на сторінках газети «Рабочее слово» (1989—1990). У вигляді окремих видань опубліковано нарис «Царь Михаил Федорович» (Рига, 1990) та «Богдан Хмельницкий» (К., 1992). У жанровому плані «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» складається із серії популярних біографічних нарисів Костомарова про визначні історичні постаті: від князя Володимира Святого до імператриці Катерини II включно. Ці нарисы написані з неоднаковою наповненістю, різняться обсягом та сюжетною канвою викладу. В історичній науці вони розглядалися переважно як популярні праці. Ще за життя вченого «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» принесла йому неабияку славу у широких колах російської та закордонної громадськості.

Тв.: *Історія України в життєписах визначніших її діячів* / Пер. з рос. О. Барвінського. Л., 1918; *Галерея портретів* / Пер. з рос. М. М. Ілляш. К., 1993.

Літ.: *Українська біографістика*: 36. наук. праць. К., 1996.

«РУССКАЯ МЫСЛЬ» — щомісячний літературний та науково-політичний

журнал. Виходив у Москві впродовж 1880—1918 рр. Заснований відомим журналістом і перекладачем В. Лавровим. До 1905 р. журнал дотримувався слов'янофільської (див. *Слов'янофільство і західництво*), а з 1905 р. — ліберально-демократичної орієнтації. Редагувався до 1885 р. С. Юр'євим, до 1905 р. — В. Лавровим, В. Гольцевим, М. Ремезовим, у 1905—1918 рр. — П. Струве. На сторінках «Р. с.» публікували свої твори Д. Мамін-Сибіряк, В. Короленко, М. Салтиков-Шедрін, Г. Успенський, А. Чехов, а також відомі вчені С. Венгерок, В. Ключевський, М. Кареев, М. Ковалевський, П. Виноградов, С. Франк та ін. Костомаров співпрацював із цим журналом, опублікував у ньому своє дослідження «История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества» (1880, 1883), студію «Мазепа. Историческая монография» (1882) і розвідку «Мазепинцы» (1884). У журналі була також надрукована «Автобиография Николая Ивановича Костомарова» (1885), записана в 1868 р. під диктовку Костомарова Н. Білозерською.

Літ.: Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915.

«РУССКАЯ СТАРИНА» — щомісячний історичний журнал, який виходив у С.-Петербурзі впродовж 1870—1918 рр. Заснований письменником та істориком М. Семевським, котрий видавав і редагував часопис у 1870—1892 рр. Пізніше редакторами «Р. с.» були М. Шильдер (1892—1896), М. Дубровін (1896—1904) та ін. Відновлений у 1990 р. За редакторства М. Семевського в журналі «Р. с.» вміщувалися найрізноманітніші у видовому плані публікації: оригінальні документи, автобіографії, мемуари, листи політичних

Русская старина. Титульна сторінка

і громадських діячів. На сторінках «Р. с.» переважно друкувалися розвідки та матеріали з історії Росії XVIII—XIX ст. Із журналом співпрацювали відомі вчені та публіцисти, зокрема В. Більбасов, М. Дубровін, М. Шильдер, С. Зиков, І. Забелін, І. Дубасов, П. Єфремов та ін. Костомаров опублікував у «Р. с.» низку праць: «Черты сопротивления власти при Петре Великом» (1875. № 2), «Павел Полуботок» (1876. № 3), «О козаках. (По поводу статьи П. А. Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях "Русского Архива", Изд. 1877 года» (1878. № 3), «Письмо к издатель-редактору "Русской старины" М. И. Семевскому» (1880. № 3), «Исторический памятник в Переяславе 1654 г.» (1883. № 6). Окрім того, в

журналі були вміщені: стаття В. *Семевського* «Николай Иванович Костомаров. 1817—1885» (1886. № 1), спогади Н. *Білозерської* «Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг.» (1886. № 3, 5—6), автобіографічний нарис «*Николай Иванович Костомаров в 1817—1860 гг.*» (1891. № 2) та інші розвідки й матеріали, пов'язані з ім'ям Костомарова.

Літ.: *Лисовский Н. М.* Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915; *Симина Н. П.* Исторические документы на страницах «Русской старины» в 70—80-х гг. XIX в. // Исследования по отечественному источниковедению: Сб. статей. М.; Л., 1964.

«РУССКИЕ ДРЕВНОСТИ» — неперіодичний збірник творів і статей з російської історії, археології, географії та етнографії. Видавався за редакцією В. *Прохорова*. Вийшло дві книжки (1872, 1877). *Костомаров* особисто знав видавця «Р. д.» В. *Прохорова* (див. «*Василий Александрович Прохоров и его археологическая деятельность*»), зокрема згадав цей збірник в «*Автобиографии*». Він опублікував у ньому розвідку «*Несколько слов о Славяно-Русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией*» (1872. Кн. 1).

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«РУССКИЕ ИНОРОДЦЫ. ЛИТОВСКОЕ ПЛЕМЯ И ОТНОШЕНИЕ ЕГО К РУССКОЙ ИСТОРИИ» — один із варіантів назви статті *Костомарова* (див. «*Литовское племя и отношение его к русской истории*»). Ця розвідка вперше надрукована в журналі «*Русское слово*» (1860. № 5). Повністю була передрукована під назвою «Русские инородцы. Литовское племя и отноше-

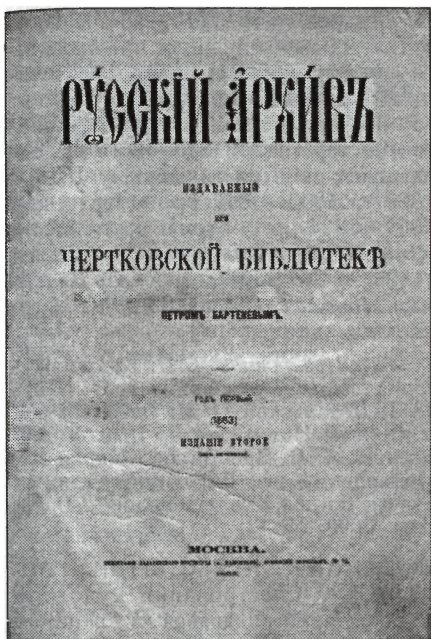
ние его к русской истории» у книжці «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России».

«РУССКИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ОДЕЖДЫ ОТ X ДО XIII ВЕКА, СОСТАВЛЕННЫ И РИСОВАНЫ С. СТРЕКАЛОВЫМ» — видання, опубліковане в С.-Петербурзі (1877. Вып. 1) з передмовою *Костомарова*. У цій передмові історик наголошує на необхідності вивчення побутового середовища минулих століть, зокрема одягу.

«РУССКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ» — публікація *Костомарова*. Вміщена у збірнику «*Летописи русской литературы и древности*» (1862. Т. IV), який видавався в Москві академіком М. *Тихонравовим*. До збірника увійшли пісні, зібрані *Костомаровим* (іноді за участю А. *Мордовцевої*) у Саратовській губернії наприкінці 40-х — на початку 50-х років XIX ст. Частина цих пісень надрукована з примітками і поясненнями *Костомарова* в «*Саратовских губернских ведомостях*» (1851. № 22; 1853. № 1; 1854. № 12, 15—22, 29—31, 33—35, 37—38).

Літ.: *Литературное наследие* Н. И. Костомарова. СПб., 1890.

«РУССКИЙ АРХИВ» — щомісячний історичний журнал. Виходив упродовж 1863—1917 рр. у Москві. Створений за задумом одного з найвидатніших слов'янофілів О. *Хом'якова* (див. *Слов'янофілізм і західництво*), видавався на кошти власника *Чертковської* бібліотеки у Москві Г. *Черткова*. Редактор-засновник і видавець — П. *Бартенев*. Після смерті П. *Бартенева* видавався його спадкоємцями (1912—1917). Відновлений у 1990 р. Тут друкувалися документи й матеріали з історії літератури, суспільно-політичної думки, спогади, епістолярій тощо. Публікувалися праці відомих

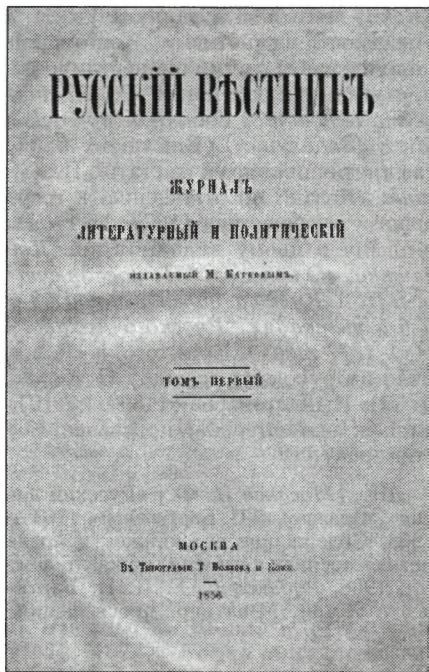
Русский архив. Титульна сторінка

російських та українських істориків, зокрема І. Забеліна, О. Лазаревського, М. Максимовича. Костомаров регулярно стежив за публікаціями «Р. а.», але друкувався в ньому епізодично. Він помістив у «Р. а.» розвідки «Князь Михаил Андреевич Оболенский, его труды и издания» (1873. № 4) та «Дело о дьячке Василии Ефимове, казненном в Новгороде сожжением за ложное чудо в 1721 году» (1867. № 12). Почасти прохолодне ставлення Костомарова до «Р. а.» пояснювалося тим, що в журналі вміщувалися розвідки, в яких гостро критикувалося його висвітлення російської історії початку XVII ст. (див. «Смутное время Московского Государства», «Личности Смутного времени. Михаил Скопин-Шуйский, Пожарский, Минин, Сусанин»). Іноді в публікаціях

«Р. а.» його навіть звинувачували у відсутності патріотизму. Костомаров полемізував зі своїми опонентами, які друкувалися на сторінках «Р. а.» (див. «Кто виноват в Смутном времени? И. Е. Забелину»). Він також написав критичний відгук на статтю П. Кулиша «Козаки по отношению к государству и обществу» (1877. № 1–2), вміщену в цьому виданні (див. *Козацтво*, «О козаках. (По поводу статьи П. А. Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях "Русского Архива", Изд. 1877 года»)). Крім того, в «Р. а.» було надруковано розвідку О. Корсуна «Н. И. Костомаров» (1890. № 10), а також інші матеріали, присвячені Костомарову.

Літ.: [Масанов И. Ф.] «Русский архив», издаваемый П. Бартевым. 1863–1908: Содержание его книжек и предметная роспись с азбучным указателем. М., 1908; Рудаков В. Е. П. И. Бартев // Журн. М-ва нар. просвещения. 1912. № 12.

«РУССКИЙ ВЕСТНИК» — літературно-політичний журнал. Заснований М. Катковим. Виходив у Москві упродовж 1856–1906 рр. В 1856–1861 рр. видавався двічі на місяць, а в 1861–1887 рр. — щомісяця. У 1887 р. видання перенесено до С.-Петербурга. З «Р. в.» співпрацювало чимало відомих істориків: І. Забелін, К. Кавелін, С. Соловійов, Б. Чичерін та ін. До 1861 р. «Р. в.» мав ліберально-поміркovanу спрямованість, пізніше став дотримуватися проурядової орієнтації. На сторінках журналу неодноразово вміщувалися критичні відгуки на студії Костомарова, зокрема на статтю «Две русские народности». Думки її автора про федеративні начала в давній Русі (див. *Федералізм, Федерація*) були гостро засуджені, а сама розвідка названа «ганебною». Костомаров відгукнувся полемічною статтею (див.

Русский вестник. Титульна сторінка

«Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого»») на публікацію С. Соловйова «Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого», вміщену в «Р. в.» (1859. Т. 23, кн. 2).

Літ.: *Очерки по истории русской журналистики и критики*. Л., 1965. Т. 2; *Козачок Я. В.* До питання про дискусію Костомарова з Соловйовим з приводу ролі козацтва в історії України // *Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту. Сер.: філологічні науки (літературознавство)*. Кіровоград, 2000. Вип. 27.

«РУССКИЙ ИНВАЛИД» — військова газета, яка видавалася в *С.-Петербурзі* впродовж 1813—1917 рр. Заснована під час Вітчизняної війни 1812 р. російським філантропом і чиновником

П. Пезаровіусом (1776—1847). Прибутки від цього видання призначалися для допомоги жертвам війни (інвалідам, удовам, сиротам). З 1862 р. «Р. и.» — офіційна газета Військового міністерства. У 1813—1816 рр. видавалася двічі на тиждень, у 1816—1869 та 1895—1917 рр. — щодня, у 1869—1894 рр. — тричі на тиждень. *Костомаров* опублікував у цій газеті (1863. № 86) розвідку «*Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий*».

Літ.: *Пезаровиус П. П.* Краткая история газеты «Русский инвалид». СПб., 1843; *Шубинский С. Н.* Забытый филантроп // *Истор. вестн.* 1896. Т. 63; *Козачок Я. В.* Про статтю Миколи Костомарова «Князь Володимир Мономах і козак Богдан Хмельницький» // *Борисен.* 2000. № 12.

«РУССКИЙ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ЛИСТОК» — ілюстрований художній журнал, який видавався художником В. Тіммом упродовж 1851—1862 рр. у *С.-Петербурзі* тричі на місяць. У 1860 р. було складено систематичний покажчик малюнків та ілюстрацій, опублікованих у «Р. х. л.». *Костомаров* на прохання редакції «Р. х. л.» написав автобіографічний нарис «*Николай Иванович Костомаров в 1817—1860 гг.*», який надрукував у цьому виданні (1860. № 20). До згаданої публікації редакція помістила портрети Костомарова (див. *Іконографія М. Костомарова*) та М. Погодіна у зв'язку з їхнім публічним диспутом 19 березня 1860 р. (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним*).

Літ.: *Лисовский Н. М.* Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915.

«РУССКОЕ СЛОВО» — літературно-науковий (з 1863 р. — літературно-політичний) щомісячний журнал. Ви-

давався в *С.-Петербурзі* впродовж 1859—1866 рр. за редакцією Г. Кушелева-Безбородька (до 1863 р.), пізніше — Г. Благовіслова. У 1863—1866 рр. «Р. с.» належало до кола найпопулярніших російських журналів і за впливом на читацьку аудиторію поступалося лише часописові «*Современник*». Відділ критики та публіцистики журналу очолював Д. Писарев, який великою мірою визначав його редакційну політику. «Р. с.» неодноразово зазнавало цензурних утисків. У 1866 р. видання журналу припинилося після замаху Д. Каракозова на російського імператора Олександра II. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. Костомаров активно співпрацював з «Р. с.». Його приятель Д. Мордовець відзначав, що «Р. с.» було власністю «гр. Кушелева-Безбородько, к которому Костомаров имел непосредственные отношения, по изданию им вместе с А. Н. Пыпиным “Памятников старинной русской письменности” на средства того же графа» (див. «*Памятники старинной русской литературы*»). Костомаров опублікував на сторінках цього журналу низку своїх розвідок: *Вступну лекцію в курс російської історії* (1859. № 12), лекцію «*Русские инородцы. Литовское племя и отношения его к русской истории*» (1860. № 5), статті «*Мистическая повесть о Нифонте. Памятник русской литературы XIII века*» (1861. № 3) та «*О значении критических трудов Константина Аксакова по русской истории*» (1861. № 2). Публікація останньої праці спричинила затримку цензурними органами випуску журналу, що змусило редакцію надрукувати її в скороченому вигляді. Після цього Костомаров помістив у «*Санкт-Петербургских ведомостях*» (1861. № 61) «*Запрос*», в якому зажадав пояснень з приводу скорочень, зроблених редакцією «Р. с.». Крім

того, Костомаров опублікував у журналі рецензійний огляд третьої книжки «*Архива историко-юридических сведений, относящихся до России*» (1861. № 4; — див. Рецензії М. Костомарова [1]).

Літ.: Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Рус. старина. 1885. № 6; Кузнецов Ф. Ф. Журнал «Русское слово». М., 1965; Варустин Л. Э. Журнал «Русское слово». 1859—1866. Л., 1966.

«**РУССКО-ПОЛЬСКИЕ ВЕЛЬМОЖИ**». СТАТЬЯ ПЕРВАЯ. I. «**КНЯЗЬЯ ОСТРОЖСКИЕ**» — нарис Костомарова. Вперше надрукований в альманасі І. Бецького «*Молодик*» (1843. № 3). Увійшов до книжки «*Самозванцы и пророки*» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Ця студія — одна з перших розвідок Костомарова з української історії, в якій висвітлюється побутування славетного роду князів Острозьких.

РУСЬ ПІВНІЧНА — див. *Північна Русь*.

РУЯНИ, Рани — див. *Рюген*.

РЮГЕН — за життя Костомарова острів біля південного узбережжя Балтійського моря у складі Германського союзу, а пізніше — Германської імперії (тепер земля Мекленбург-Передня Померанія, Федеративна Республіка Німеччина). У X—XII ст. Р. відомий як острів Руяна, заселений балтійськими слов'янами (руянами, ранами), його центр — місто Аркона. У 1168 р. місто і храм Святовита були зруйновані данським королем Вальдемаром I. Наприкінці XII ст. руяни втратили незалежність і зазнали германізації. Костомаров згадує Р. в «*Автобиографии*», описуючи свою першу поїздку в 1857 р. за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Оповідуючи про подорож на пароплаві зі

Стокгольма до Любека, він зазначав: «Мы прошли мимо острова Рюгена, и я с большим любопытством смотрел на белый, высокий берег — место, где когда-то находилась божница Свантовита, важнейшее религиозное место языческого славянства, столь наглядно описанное у Саксона Грамматика и Адама Бременского. Мне было жаль, что я не имел возможности взойти на берег и посмотреть на это священное место наших предков».

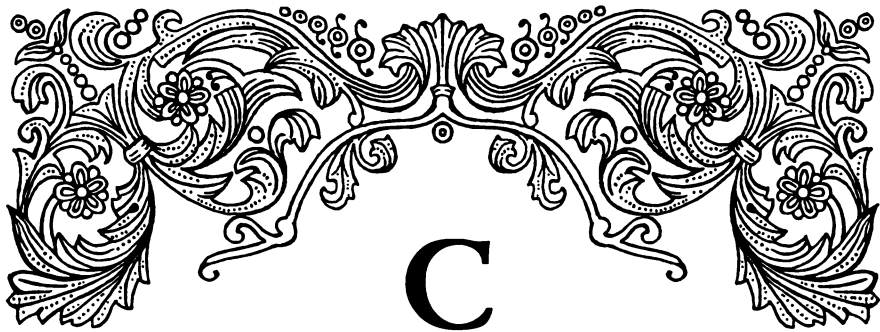
Літ.: Любавский М. К. История западных славян. М., 1918; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Гельмольд. Славянская хроника. М., 1963.

РЯПОЛОВСЬКИЙ, Реполовський Василь (? — не раніше 1823) — сільський

священик. Хрестив Костомарова у церкві слободи Юрасівки (тепер Ольховатський район Воронезької області, Російська Федерація). У вересні 1817 р. він обвінчав тут його батьків — Тетяну Петрівну Мильникову (див. Костомарова Т. П.) та Івана Петровича Костомарова. У 1823 р. Р. поступився місцем сільського священика своєму синові Павлу. Пізніше мешкав поблизу слободи Юрасівки — на хуторі Караяшнику, де «справлял церковные требы по найму от причта Тростянской церкви».

Літ.: Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова // Киев. старина. 1898. № 11; Чалая Т. Крестьянка Костомарова — мать историка // Историчний журн. 2005. № 1.

САБЛУКОВ Гордій Семенович (1804 – 1880) — російський сходознавець та місіонер. Народився на Архангельському заводі поблизу губерньського міста Уфи (тепер столиця Республіки Башкортостан, Російська Федерація). Походив з родини священика. Закінчив Оренбурзьку духовну семінарію (1826) і Московську духовну академію (1830). У 1830–1849 рр. викладав історію та східні мови в духовній семінарії *Саратова*, де з червня 1848 по червень 1855 р. перебував на засланні *Костомаров*. У 1849 р. С. переїхав у *Казань*, в якій мешкав до самої смерті. С. — автор нумізматичних, історико-археологічних та етнографічних праць, присвячених Поволжю, кипчакам і Золотій Орді, а також російського перекладу священної книги мусульман «Коран» (Казань, 1878). Костомаров та С. підтримували дружні стосунки, листувалися. Зокрема, вціліла кореспонденція Костомарова (оригінали чотирьох листів українською мовою, що зберігаються у приватній колекції). На думку саратовського історика-музеєзнавця С. Беспалової, ці листи свідчать про певне коло зв'язків Костомарова з місцевою громадськістю. Припускають, що С. як сходознавець мав стосунок до деяких наукових інтересів Костомарова, зокрема до його публікації «*Рассказа Ибн-*

Фоцлана, арабского писателя X века, о руссах, виденных им на берегах Волги» (Саратовские губернские ведомости. 1854. № 9–10). Приміром, у листі до С. від 2 липня 1849 р. Костомаров згадує цього арабського автора, а в іншій кореспонденції від 30 березня 1850 р. просить свого колегу порекомендувати йому турецьку та болгарську літературу про гетьмана Богдана Хмельницького. Вірогідно, з С. Костомаров обговорював свій намір повернутися до викладацької діяльності в *Казанському університеті*.

Літ.: *Крачковский И. Ю.* Чернышевский и ориенталист Г. С. Саблуков // *Крачковский И. Ю. Избр. соч.*: В 6 т. М.; Л., 1955. Т. 1; *Его же.* Очерки по истории русской арабистики // Там же. 1958. Т. 5; *Беспалова С. В.* Неопубликованные письма Н. И. Костомарова периода его саратовской ссылки // *Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие.* Воронеж, 1992.

«**САВА ЧАЛИЙ**» — п'еса *Костомарова*. Вперше надрукована окремим виданням з підзаголовком «Драматические сцены на южнорусском языке» у *Харкові* навесні 1839 р. (вихідна дата на титулі — 1838). Опублікована під псевдонімом Ієремія Галка. Потім п'еса неодноразово перевидавалася, увійшла до «Збірника творів І. Галки» (О., 1875), до книжки «Твори Амвро-

зия Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914), до видання «Твори в двох томах» (К., 1967 і 1990). Костомаров стисло висвітлив у своїй «Автобіографії» історію написання цього твору: «В феврале 1838 года я принялся писать драматическое произведение и в течение трех недель сотворил “Савву Чалого”, взявши содержание из известной народной песни, но сделал большую историческую ошибку, произвольно отнесши событие, восплаемое в этой песне, к первой половине XVII века, тогда как оно относилось к первой половине XVIII». П'єса Костомарова сприймалася по-різному: дехто позитивно оцінював її, наприклад, І. Срезневський, інші вказували на прогалини автора. Втім, на думку О. Грушевського, попри недоліки, «С. Ч.» став однією з перших історичних п'єс в українській літературі XIX ст.

Літ.: Грушевський А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

САВИЧ Микола Іванович (1808 — 1892) — український учений і громадський діяч, член Кирило-Мефодіївського братства. Народився в Гадяцькому повіті *Полтавської губернії* (тепер Полтавська область *України*). Закінчив *Харківський університет*. У 1831 — 1834 рр. навчався в *Парижі*. Після повернення в Україну мешкав на Полтавщині в родовому маєтку. У середині 40-х років XIX ст. зблизився з кирило-мефодіївцями М. Гулаком, Т. Шевченком та іншими (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Активно пропагував ідеї слов'янської взаємності і федерації на батьківщині та за кордоном (див. *Панславизм, Федералізм, Федерація*). У 1847 р. був відкликаний із-за кордону і відправлений до свого маєтку під нагляд по-

ліції. З 1848 р. мешкав в *Одесі*, виявляв інтерес до науки, виступав зі статтями, переважно з економічних питань. *Костомаров* познайомився з С. ще за часів свого студентства в Харківському університеті. У спогадах історика, продиктованих ним Н. Білозерський (див. «*Автобіографія* *Николая Ивановича Костомарова*»), зазначається, що саме він залучив С. до кола кирило-мефодіївців. В «*Автобіографії*» Костомаров так описує зустріч з С. напередодні його від'їзду за кордон: «Наступили рождественские святки. В Киев приехал старинный мой знакомый, бывший некогда студент Харьковского университета Савич, помещик Гадяцкого уезда. Он ехал в Париж. В первый день Рождества мы сошлись с ним у Гулака на Старом Городе в доме Андреевской церкви. Кроме него гостем Гулака был Шевченко. Разговоры коснулись славянской идеи; естественно выплыла на сцену заветная наша мысль о будущей федерации славянского племени».

Літ.: *Автобіографія* *Николая Ивановича Костомарова* / С. предисл. В. И. Семевского и прим. Н. А. Белозерской // Рус. мысль. 1885. № 5—6; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847). М., 1959.

САВИЧ Олексій Миколайович (1811 — 1883) — російський астроном, академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1862). Походив з козацько-старшинського роду. Народився в селі Біловодське *Полтавської губернії* (тепер Роменського району Сумської області, *Україна*). Навчався у *Харківському, Московському* та Дерптському університетах. У 1829 р. закінчив Московський університет, у 1839 р. — Професорський інститут при Дерптському університеті. У 1839 —

1880 рр. — професор *С.-Петербурзького імператорського університету*, в якому заснував невелику обсерваторію. Вивчав орбіти комет, планет та їхніх супутників, розробляв проблеми застосування теорії ймовірностей, а також працював у галузі картографії та геодезії. Автор ґрунтовних студій з астрономії. С. познайомився з *Костомаровим* за посередництва В. *Тарновського*-молодшого. За свідченням їхніх сучасників (Н. *Білозерської*, А. *Костомарової* та ін.), вони приєднували. С. не раз бував у Костомарова вдома, зокрема постійно відвідував його під час тяжкої хвороби в 1875 р. (див. *Біографія М. Костомарова*). Тоді С. фінансово підтримував хворого Костомарова і прагнув залучити до його лікування кращих лікарів. Костомаров в «*Автобіографії*» часто згадував С., зокрема дав йому характеристику: «Незважаючи на різницю наших спеціальностей, я сошелся с ним самым близким образом и нашел в нем чрезвычайно умного и всесторонне образованного человека, каких вообще редко встретить. Он был до крайности скуп, совершенное подобие гоголевского Плюшкина, но что всего страннее — при чрезмерной скупости, которая заставляла его трястись над двадцатью копейками, он готов был тратить для пользы других бескорыстно большие суммы. Так, напр., мне известно, что он помогал бедным студентам, давая им по 25 и по 50 рублей, не ожидая отдачи. Когда я был болен тифом в 1875 году, лежал без памяти и в полном одиночестве, потому что в это же время скончалась моя мать, за мною ухаживали чужие добрые люди.

О. М. Савич

Является Савич. Окружавшие меня люди заявляют ему, что нечем ни лечить меня, ни похоронить мою мать. Савич тотчас предлагает брать у него денег сколько надобно, хотя бы и более тысячи рублей. Ему заметили, что я могу умереть и потом денег этих не с кого получить. Савич не останавливается и говорит, что если бы и так было, то он не пожалеет из желания спасти мне жизнь». Костомаров відгукнувся на смерть С. спеціальною статтею (див. «А. Н. Савич»), в якій схаактеризував його як науковця та людину. Він підкреслював, що С. виявляв надзвичайний інтерес до політичного, громадського, торговельного, наукового, правничого життя, вирізнявся влучними судженнями, непересічним гумором.

Тв.: *Приложение* практической астрономии к географическому определению мест. СПб., 1845; *Приложение* теории вероятностей к вычислению наблюдений. СПб., 1857.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // *Рус. старина*. 1886. № 3, 5—6; *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Новокшанова-Соколовская З. К.* Картографические и геодезические работы в России в XIX — начале XX в. М., 1967.

САВЧЕНКО Ігор Андрійович (1906—1950) — український та російський кінорежисер. Народився у повітовому місті Вінниці *Подільської губернії* (тепер обласний центр *України*). Навчався в театральній школі у Вінниці та в режисерській майстерні Ленінградського інституту сценічного мистецтва (1926—1929). З 1946 р. викладав у Всесоюзному державному інституті кінематографії ім. С. Герасимова в *Москві*. Автор сценарію та режисер-постановник фільму «Тарас Шевченко» (1951, Київська кіностудія худож-

ніх фільмів), який після смерті С. закінчували його учні. Картина здобула неабияку популярність в Україні і за кордоном. У ній приділяється помітна увага *Костомарову* та іншим кирило-мефодіївцям (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*).

Літ.: *Шевченківський словник*: У 2 т. К., 1977. Т. 2; *Савченко* Ігор: 36. статей і спогадів. К., 1980.

САВЧЕНКО (Совченко) Марія Петрівна (?–?) — дружина відставного капітана О. *Савченка*, приятелька родини *Костомарових*. Познайомилася з *Костомаровим* у 1874 р. С. допомагала *Костомарову* у вирішенні багатьох повсякденних справ у середині 70-х років XIX ст. (див. *Біографія М. Костомарова*). Зокрема, дружина історика (див. *Костомарова А. Л.*) так характеризує взаємини С. та *Костомарова*: «Добрая и дорогая соседка моя Марья Петровна Совченко, женщина весьма развитая, пришла по душе моему гостю, он держал себя в ее обществе так, как будто был давно дружески знаком с нею».

Літ.: *Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Савон О. А.* Дідівці: Садина творчості і доброти. Прилуки, 1993.

САВЧЕНКО (Совченко) Олександр Павлович (?–?) — відставний капітан, власник садиби та сусід *Костомарових* у селі *Дідівці* (див. *Костомарова А. Л., Кисіль М. Д.*). Познайомився і заприятелював з *Костомаровим* навесні 1874 р., коли той уперше відпочивав у Дідівцях. 9 травня 1875 р. С. був свідком на вінчанні Аліни Леонтьївни з *Костомаровим*.

Літ.: *Савон О. А.* Дідівці: Садина творчості і доброти. Прилуки, 1993.

М. Є. Салтиков-Щедрін

САЛТИКОВ Михайло Євграфович (літературний псевдонім — Н. Щедрін; 1826–1889) — російський письменник-сатирик. Народився у селі Спас-Угол Калязинського повіту Тверської губернії (тепер Калязинського району Тверської області,

Російська Федерація). За родоводом батька належав до старовинного дворянського роду, за родоводом матері — О. Забіліної — до відомого купецького роду. Навчався у Дворянському інституті в *Москві* (1836–1838) та Царськосельському (Олександрівському) ліцеї (1838–1844). З 1844 р. — на цивільній службі. З 1868 р. — співредактор часопису «*Отечественные записки*» (разом з Г. Єлисеєвим та М. Некрасовим), а в 1877–1884 рр. — співредактор цього видання (разом з Г. Єлисеєвим та М. Михайловським). Співпрацював з *Костомаровим*, який часто публікувався у цьому часопису та відгукувався на його твори в періодиці.

Тв.: *Полн. собр. соч.*: В 20 т. М.; Л., 1933–1941. Т. 1–20; *Собр. соч.*: В 20 т., 24 кн. М., 1965–1977. Т. 1–20.

Літ.: *Пытин А. Н.* М. Е. Салтиков. СПб., 1899; *Макашин С.* Салтиков-Щедрин. М., 1951; *Бушмин А. С.* М. Е. Салтиков-Щедрин. Л., 1970.

САЛТИКОВ-ЩЕДРІН Михайло Євграфович — див. *Салтиков Михайло Євграфович*.

САМАРА — за життя *Костомарова* губернське місто в Російській імперії (у 1935–1991 рр. — Куйбишев, тепер — Самара, обласний центр Російської Федерації). С. заснована у 1586 р.

як фортеця для захисту південно-східних кордонів Росії. З 1708 р. — у складі Казанської, а з 1719 р. — Астраханської губернії. З 1780 р. С. — повітове місто Симбірського намісництва, а з 1796 р. — Симбірської губернії. З 1851 р. — адміністративний центр Самарської губернії. Костомаров цікавився історією С. Це місто не раз згадується в його творах, зокрема в монографії «*Бунт Стеньки Разина*». Приміром, у ній описано взяття С. повстанцями на чолі зі Степаном Разіним. Костомаров записав низку народних переказів про С., які використовував у своїх студіях для висвітлення побутування волзьких козаків.

Літ.: Алабин П. В. Трехвековая годовщина города Самары. Самара, 1887; Наяшкин К. Я. Очерки истории Куйбышевской области. Куйбышев, 1962; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

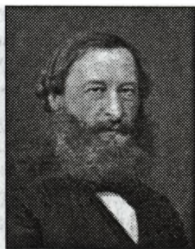
САМАРИН Юрій Федорович (1819—1876) — російський історик, публіцист та громадський діяч. Народився в С.-Петербурзі у дворянській родині. Закінчив Московський університет (1838). У 1844 р. захистив магістерську дисертацію «*Стефан Яворський и Феофан Прокопович*». За поглядами належав до слов'янофілів (див. *Слов'янофілство і західництво*). У 1859—1860 рр. брав активну участь у роботі комісій для підготовки скасування кріпосного права. Автор праць з історії єзуїтів, скасування кріпосного права у Пруссії, соціально-економічних відносин у Прибалтиці. Костомаров згадував С., розповідаючи про звинувачення на свою адресу в *українофільстві* газетою «*Киевлянин*» за статтю «*Две русские народности*» та ін. Зокрема, в його «*Автобиографии*» зазначається: «Патриотический “Киевлянин”, обличая меня в

“украинофильстве”, в виде нравоучения и в назидание своих читателей, привел мою мысль (выдавая ее за собственную) о необходимости и пользе соединения двух русских народностей из моей же статьи “Две русские народности”, и притом почти буквально в тех же выражениях, в каких эта мысль была высказана у меня. В таком же духе, нимало не обличая меня в украинофильстве и даже относясь с сочувствием к малорусской народности, высказался Юрий Федорович Самарин в своем дневнике».

Тв.: *Сочинения*: В 12 т. М., 1877—1911. Т. 1—10, 12; *Переписка* Ю. Ф. Самарина с А. И. Герценом // Русь. 1883. № 1—2; *Переписка* Ю. Ф. Самарина с бароном Э. Ф. Раден. 1861—1876. М., 1893.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Нольде Б. Э.* Юрий Самарин и его время. Париж, 1926; *Евреинов Б. А.* Ю. Ф. Самарин в Праге в 1867—1868 гг. // Сб. Рус. ин-та в Праге. Прага, 1929. Сб. 1.

«САМОДЕРЖАВНЫЙ ОТРОК» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «*Древняя и новая Россия*» (1878. № 1). Увійшла до XIV т. «*Исторических монографий*» (видання М. Вольфа, СПб., 1881) та «*Собрания сочинений Н. И. Костомарова*» (видання «*Литературного фонда*», СПб., 1904. Кн. 5, т. 14). Перевидана в «*Исторических монографиях и исследованиях*. В двух книгах» (М., 1989. Кн. 2). Увійшла до книжки «*Окно в Европу (Господство дома Романовых от Петра Великого до Екатерины Великой)*» із серії «*Актуаль-*

Ю. Ф. Самарин.
Портрет роботи
художника
І. Крамського.
1877

ная история России». У розвідці подано життєпис російського імператора Петра II (1715—1730), сина царевича Олексія Петровича та онука Петра I. Характеризуючи цю особистість, Костомаров висловлює думку, що «поведение и наклонности царственного отрока, занимавшего русский престол под именем Петра Второго, не давали права ожидать из него со временем талантливого, умного и дельного правителя государства».

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«САМОЗВАНЕЦ ЛЖЕЦАРЕВИЧ СИМЕОН» — оповідання Костомарова. Вперше надруковане в часопису «Исторический вестник» (1880. № 1). Увійшло до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Історичне оповідання вченого присвячене темі самозванства в Російській державі. Цю тему Костомаров порушує в багатьох наукових студіях (див. «Кто был первый Лжедмитрий?»).

Літ.: Ульяновский В. И. Российские самозванцы: Лжедмитрий I. К., 1993.

САМОКВАСОВ Дмитро Якович (1843—1911) — археолог, історик права, архівіст і краєзнавець. Народився на хуторі Стахорщина Новгородського повіту Чернігівської губернії (тепер Новгород-Сіверського району Чернігівської області, Україна) у дворянській родині козацько-старшинського походження. Навчався в Новгород-Сіверській гімназії, в С.-Петербурзькому імператорському університеті, який закінчив у 1868 р. і був залишений у ньому для підготовки дисертації. З 1877 р. — професор історії російського права у Варшавському, з 1894 р. — у Московському університетах. Вивчав пам'ятки різних епох на Кавказі, в Цент-

Д. Я. Самоквасов

ральній Росії та в Україні. Проводив археологічні дослідження, зокрема на кургані Чорна могила та міських околицях Чернігова. Автор понад двохсот наукових праць з археології, історії та права, в яких використано як писемні, так і археологічні, етнографічні та лінгвістичні джерела. С. — учасник й організатор археологічних з'їздів, зокрема III Археологічного з'їзду в Києві (1874). У роботі цього з'їзду брав участь і Костомаров (див. Археологічні з'їзди та М. Костомаров, «О княжеской дружине»). Костомаров добре знав С. і його наукові студії. В «Автобиографии» він відзначив з-поміж багатьох рефератів, прочитаних на з'їзді, виклад С., «производившего поиски в окрестностях Чернигова и привезшего на съезд множество разных металлических, костяных и каменных вещей, вырытых из могил языческого периода».

Тв.: Древние города России. СПб., 1873; Исследования по истории русского права. М., 1896; Северянская земля и северяне по городищам и могильникам. М., 1908; Могильные древности Черниговщины. М., 1916.

Літ.: Филиппов А. Самоквасов Д. Я. (некролог) // Отчет о состоянии и действиях Моск. ун-та за 1911 г. М., 1912; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Коваленко В. П. Старожитності Чернігово-Сіверської землі у творчій спадщині Д. Я. Самоквасова // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. Чернівці, 1993; Українські архівісти: Біобібліогр. довід. К., 1999. Вип. 1: (XIX ст. — 1930-ті роки).

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ — столиця Російської імперії в 1712—1917 рр. (у 1914—1924 рр. — Петроград, у 1924—

1991 рр. — Ленінград, тепер — С.-П., обласний центр Російської Федерації). С.-П. розкинувся на берегах річки *Неви* та на островах її дельти. Заснований Петром I 16 травня 1703 р. на Заячому острові. Спершу був відомий як *Петропавловська фортеця*. У XVIII — на початку XX ст. С.-П. — найбільший політичний, економічний, культурний та науковий центр Російської імперії. *Костомаров* мешкав у С.-П. впродовж майже 27 років. З цим містом у нього пов'язані і тюремні переживання, і його тріумф як ученого та публіциста. Уперше *Костомаров* приїхав до С.-П. у супроводі жандармів на початку квітня 1847 р. після арешту в *Києві* за участь у Кирило-Мефодіївському братстві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Перебував у північній столиці до кінця травня 1848 р., зокрема понад місяць утримувався у внутрішній в'язниці (в'їзд з Пантелеймонівської вулиці, тепер вулиця Пестеля, 9) Третього відділення Власної його імператорської величності канцелярії (Набережна Фонтанки, 16; — див. *Третє відділення*), яке вело слідство «Об украинско-славянском обществе». Пізніше без суду, як *Т. Шевченко* та інші кирило-мефодіївці, був суворо покараний — ув'язнений на один рік в Олексіївському рavelіні Петропавловської фортеці. Після ув'язнення *Костомарова* вислали до *Саратова* із заборобою «служить по ученой части» (див. *Біографія М. Костомарова*). У зв'язку з коронацією в 1855 р. російського імператора Олександра II історика амністували. Восени того ж року він приїхав до столиці у тимчасову відпустку для завершення своїх справ. Ця подорож докладно висвітлена в «Автобіографії» *Костомарова*. Зокрема, автор згадує, що зупинився в С.-П. у мебльованих кімнатах на Малій Морській у будинку Митусова. З грудня

Кабінет М. Костомарова
в санкт-петербурзькій квартирі

1855 до березня 1856 р. він багато працював у *Публічній бібліотеці*. В цей час *Костомаров* переймався завершенням кількох своїх студій, зокрема монографій «*Богдан Хмельницький*» та «*Очерк торговли Московского Государства в XVI и XVII столетиях*». У травні 1857 р. *Костомаров* знову відвідав С.-П. Тоді він клопотався про публікацію названих вище праць, а згодом поїхав за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). З поверненням до столиці *Костомаров* поновив свої студії, щодня відвідував Публічну бібліотеку. На той час учений тимчасово мешкав у квартирі історика *М. Калачова*. Він не раз зустрічався з *Т. Шевченком* чи в *Академії мистецтв*, чи в його квартирі, чи в помешканні *М. Калачова*, а найчастіше — в столичному ресторані Старо-Палкіна. У квітні 1859 р. *Костомаров* отримав запрошення від *С.-Петербурзького імператорського університету* посісти кафедру російської історії. Відтоді вчений постійно мешкав у С.-П. аж до самої смерті. У другій половині травня 1859 р. *Костомаров* зупинився в *готелі Балабіна*, неподалік від Публічної бібліотеки. Упродовж літа та осені того року він готувався до університетських лекцій. Заразом поновилися його взаємини з колишніми кирило-мефодіївськими

братчиками, що мешкали в С.-П. Крім Т. Шевченка він зустрічався з В. Білозерським, а пізніше з П. Кулішем. Імовірно, в цей час з'явилися й нові культурно-освітницькі та громадські плани, зокрема видання українського часопису «Основа», який став рушійною силою тогочасного українства. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. істотно розширилося коло столичних знайомих Костомарова, до якого входили М. Чернишевський, Д. Кожанчиков та інші відомі російські діячі. З публікацією кількох монографій зростає й академічна популярність історика [див. «Бунт Стеньки Разина» (1858), «Богдан Хмельницький» (1859)]. Він швидко ввійшов до середовища петербурзької журналістики, зокрема співпрацював із часописами «Современник», «Отечественные записки», «Русское слово» та іншими виданнями. У 1866 р. Костомаров як співредактор (разом з М. Стасюлевичем) спричинився до створення часопису «Вестник Европы», з яким співпрацював до кінця життя. Він активно відгукувався на злободенні громадські й академічні проблеми (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*). У 1860 р. Костомаров став членом *Археографічної комісії*, до кінця життя редагував її серію видання джерел «*Акты Южной и Западной России*» (див. *Археографічні праці М. Костомарова, Передмови М. Костомарова*). У травні 1860 р. до С.-П. приїхала мати Костомарова (див. *Костомарова Т. П.*), яка створювала сприятливі умови для наукової та громадської діяльності сина, опікувалася його побутовими клопотами. Першого червня того ж року вони перебралися з готелю Балабіна на квартиру в будинку Карманова (9-та лінія *Васильєвського острова*). Це помешкання стало постійним місцем зустрічей столичних інтелектуалів, митців,

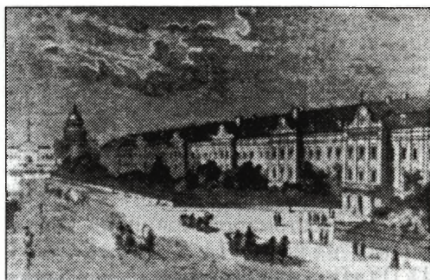
письменників, громадських діячів (див. «*Вікторки*» М. Костомарова). З Васильєвського острова Костомаров часто ходив пішки до Олександрівської лаври та Публічної бібліотеки. Полюбляв зранку прогулюватися *Невським проспектом* і купатися в Неві. У 1874 р. Костомаров, поки перебував у будинку, де він мешкав, переїхав на дачу на *Петровському острові*, з якого відкривався чудовий вид на Неву. На цій дачі він працював над повістю «*Кудеяр. Историческая хроника в трех книгах*» та статтею «*Царевич Алексей Петрович*». У С.-П. були написані численні історичні праці вченого, які принесли йому заслужене визнання як на Батьківщині, так і за кордоном (див. «*Гетманство Выговского*», «*Гетманство Юрия Хмельницкого*», «*Мазепа. Историческая монография*», «*Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича*», «*Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*»). Навесні 1883 р. Костомаров унаслідок різкого погіршення здоров'я був змушений змінити квартиру. Він підшукував помешкання, що не мало б високих східців, і зупинив свій вибір на будинку Бруні (1-ша лінія Васильєвського острова). Там і мешкав у квартирі № 6 до самої смерті. Ця квартира, як і попередня, стала місцем зустрічей відомих діячів того часу. У ній бували Д. Мордовець, І. Рєпін, М. Миклуха-Маклай та численні друзі й шанувальники таланту вченого. Костомарова в останні дні життя перевозили зі спальні до кабінету у кріслі, під яким були прилаштовані мідні коліщата. І він, проїжджаючи якимсь у такий спосіб повз погруддя Т. Шевченка, сказав: «Чи бачиш, Тарасе, як Микола їздить?». У цій квартирі недільним ранком 7 квітня 1885 р. Костомаров помер. Відспіву-

вали покійного 11 квітня 1885 р. в університетській церкві (див. *Церква університетська*), а поховали на *Волковому кладовищі* в С.-П. (див. *Могила М. Костомарова, Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова*).

Літ.: *Георги И. Г.* Описание российской-императорской столичной города С.-Петербурга и достопамятностей в окрестностях оного: В 3 ч. СПб., 1794. Ч. 1—3; *Червяков А. П.* Путеводитель по С.-Петербургу. СПб., 1865; *Михневич В. О.* Петербург весь на ладони. С планом Петербурга, его панорамой с птичьего полета. СПб., 1874; *Зарубин И.* Альманах-путеводитель по С.-Петербургу. СПб., 1892; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Венгловский С. М. И. Костомаров в Петербург* // Книжник. 1991. № 3; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ ІМПЕРАТОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навчальний заклад у Російській імперії. Створений у 1819 р. на базі Головного педагогічного інституту (1804—1819), підвідомчий Міністерству народної освіти. Складався з історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного факультетів та факультету східних мов. У другій половині XIX ст. — один з найбільших наукових центрів Росії. *Костомаров* у квітні 1859 р. був запрошений до С.-П. і, у., а 6 листопада того ж року його затвердили екстраординарним професором російської історії. Він викладав у ньому до 1862 р. Пізніше став його почесним членом (диплом № 863 від 31 травня 1869 р.). На шляху до поновлення викладацької діяльності *Костомарову* довелося долати численні перешкоди, зокрема домагатися скасування заборони «служить по ученої часті», що була спричинена його діяльністю як кирило-мефодіївця (див. *Кирило-мефодіївці та М. Ко-*

Санкт-Петербурзький університет.
XIX ст.

стомаров). У зв'язку з цим виникла необхідність отримати дозвіл імператора Олександра II, який і санкціонував затвердження *Костомарова* на університетську кафедру, але не в *Київському імператорському університеті Св. Володимира*. 20 листопада 1859 р. *Костомаров* прочитав вступну лекцію у столичному університеті (див. *Вступна лекція в курс російської історії*), що викликала неабияке зацікавлення і в студентської молоді, і в місцевій публіці. По закінченні читання пролунали гучні оплески, а потім студенти підхопили *Костомарова* під руки і винесли з університетського будинку до екіпажа. Його наступні лекції мали незмінний успіх і проводилися в найбільшій університетській аудиторії (№ 12). У своїх лекціях *Костомаров* висував на перший план історію народного життя в його найрізноманітніших виявах (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова, «Лекції по руской истории профессора Н. И. Костомарова. Составлены по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. Часть первая. Источники русской истории», Народ, Народнический напрям, «Русские инородцы. Литовское племя и отношение его к русской истории»*), майстерно відтворював просторово-часовий колорит епохи, що

приваблювало його численних слухачів. З тимчасовим припиненням навчання в університеті влітку 1861 р. кілька професорів, зокрема й Костомаров, читали публічні лекції для широкої громадськості (див. *Публічні лекції М. Костомарова*). Після інциденту на одній з таких лекцій у березні 1862 р. Костомаров припинив викладацьку діяльність [див. «Объяснение» [VI] («По поводу неверно переданного в журнале «Библиотека для Чтения» происшествия, случившегося в зале городской думы на публичной лекции Костомарова 8 марта»), «Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта»]. Пізніше спроби поновити викладацьку діяльність, зокрема в інших університетах (див. *Київський імператорський університет Св. Володимира, Харківський університет*), Костомарову так і не вдалося реалізувати внаслідок різних причин, передусім через перешкоди урядових чиновників. Учений приділив велику увагу С.-П. і. у. в «Автобиографии», написавши спеціальний розділ «Петербургский университет начала 1860-х годов». У ньому докладно охарактеризував професорів М. *Благовещенського*, К. *Кавеліна*, О. *Пипіна*, О. *Савича*, В. *Спасовича*, М. *Стасюлевича*, М. *Сухомлинова*, поділився спостереженнями про інших сучасників, зокрема про М. *Чернишевського*.

Літ.: *Григорьев В. В.* Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования: Ист. зап. СПб., 1870; *Житецкий И. П.* Профессорская деятельность Н. И. Костомарова // *Голос минувшего*. 1917. № 5—6; *Маяковский И. Л., Николаев А. С.* С.-Петербургский университет в первое столетие его деятельности. 1819—1919. Пг., 1919. Т. 1: Материалы по истории С.-Петербургского университета. 1819—1835; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Косто-

маров. К., 1992; *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // *Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, наука та культура*. К., 2003. Вип. 5.

«САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИЕ ВЕДОМОСТИ» — щоденна столична газета, одне з найстаріших російських періодичних видань. Виходила в 1728—1916 рр. у С.-Петербурзі (Петрограді), спершу двічі на тиждень у «поштові дні» (вівторок і п'ятницю), згодом — щодня. З № 187 у 1914 р. виходила під назвою «Петроградские ведомости». У «Приложениях» до «С.-П. в.» публікувалися численні історичні, географічні, біографічні та генеалогічні матеріали. Крім того, на шпальтах цього видання регулярно обговорювалися актуальні питання громадського, суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього життя Російської імперії, вмішувалися огляди міжнародних подій, хронікальна інформація, оголошення та заяви приватних осіб тощо. *Костомаров* уважно стежив за публікаціями «С.-П. в.» і часто там друкувався, особливо на початку 60-х років XIX ст. На сторінках цієї газети вчений переважно вмішував невеликі публіцистичні розвідки, в яких оперативно реагував на ті чи ті події столичного життя, зловоденні проблеми тодішньої дійсності, відгуки преси на його наукові студії, виступав з публічними заявами, коментарями, спростуваннями (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*). Зокрема, у «С.-П. в.» надруковано низку публікацій Костомарова в рамках дискусій початку 60-х років XIX ст., які точилися навколо проблем вищої освіти в Російській імперії. У перебігу цієї полеміки Костомаров опублікував у «С.-П. в.» низку статей: «Замечание о наших университетах. (По поводу напечатанной в № 1 газеты “День” статьи Хомякова)»

(1861. № 237), «Еще несколько слов об университетах» (1861. № 258), «Еще об университетах. (Проект открытых университетов)» (1861. № 261), «О служебных преимуществах университетов» (1861. № 262), «Заметка на заметку г. Никитенка об университетах» (1861. № 270), «Еще одно и последнее замечание об университетах» (1861. № 281). Крім того, він надрукував у «С.-П. в.» ряд інших публіцистичних розвідок: «М. П. Погодину» (1860. № 60), «Несколько слов по случаю "Ответа г. Костомарову по поводу его мнения о положении южнорусских крестьян в XVI веке", написанного г. Мордовцевым» (1861. № 168), «Тысячелетие» (1862. № 5), «Замечание г. Лохвицкому» (1864. № 205). Див. також: «Объяснение» [I] («По поводу "Писем о Богдане Хмельницком" М. А. Максимова к М. П. Погодину, помещенных в книжке "Украинец" № 1»; — 1859. № 122), «Письмо в редакцию» [I] (1859. № 167), «Ответ г. Максимовичу» («По поводу правописания казацких имен в сочинении о Богдане Хмельницком»; — 1860. № 8); «Объяснение» [II] («По поводу статьи Шелизובה, напечатанной в газете "Северная пчела" (1860. № 68), о диспуте Погодина и Костомарова»; — 1860. № 69), «Объяснение» [V] («По поводу замечания г. Максимова относительно неправильностей в сочинении о Богдане Хмельницком»; — 1860. № 283), «Объяснение» [VI] («По поводу неверно переданного в журнале "Библиотека для Чтения" происшествия, случившегося в зале городской думы на публичной лекции Костомарова 8 марта»; — 1862. № 86), «Заметка» [I] (1863. № 186). Костомаров також надрукував у «С.-П. в.» (1862. № 55, 61) два повідомлення про поновлення публічних лекцій. У відділі «Новые правила для публичных

лекций» тієї ж газети були також уміщені «Объяснительная записка к проекту нового положения о публичных лекциях в С.-Петербурге» та «Проект нового положения о публичных лекциях в С.-Петербурге» (1862. № 104), підписані Костомаровим та іншими професорами С.-Петербурзького імператорського університету.

Літ.: Литературное наследие Н. И. Костомарова. СПб., 1890; Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915; Беляева Л. Н., Зиновьева М. К., Никифоров М. М. Библиография периодических изданий России 1901—1916: В 3 т. Л., 1960. Т. 3.

САРАНСЬК — за часів Костомарова повітове місто Пензенської губернії на річці Інсар (тепер столиця Мордовії, Російська Федерація). Заснований 1614 р. як фортеця на південно-східному кордоні Російської держави. З 1708 р. С. — в Азовській губернії, з 1719 р. — у Пензенській провінції Казанської губернії. У 1780—1799 рр. — повітове місто Пензенського намісництва, а з 1801 р. — Пензенської губернії. Костомаров побував у С. восени 1857 р. після поїздки за кордон (див. Подорожі М. Костомарова за кордон), прямуючи із С.-Петербурга через Москву до Саратова. У С., за свідченням «Автобіографії», він зустрів на поштової станції місцевого мешканця. Останній розповів йому про трагічну подію, яка сталася в Саранському повіті в родині одного пана за доби повстання О. Пугачова. Пан убив свою жінку, щоб оженитися на полюбовниці. Син пана, що приїхав у відпустку з полку, дізнався про це і вирішив помститися батьку. Він приєднався до розбійників, став їхнім ватажком і спалив батьківський маєток, але згодом був схоплений та страчений. Ця опо-

відь збудила творчу уяву Костомарова, який вирішив художньо обробити її та викласти у вигляді повісті. За разом учений змінив історичний час, в який відбувалися ці події, перемістив їх у добу С. Разіна. Цей задум Костомаров реалізував у своєму творі «Сын. Рассказ из времени XVII века». С. неодноразово згадується в історичних студіях Костомарова, зокрема у монографії «Бунт Стеньки Разина».

Літ.: Воронин И. Д. Саранск: Историко-документальные очерки. Саранск, 1961; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

САРАТОВ — за життя Костомарова губернське місто в Російській імперії на правому березі нижньої Волги (тепер обласний центр Російської Федерації). Заснований у 1590 р. на місці колишнього татарського поселення як охоронна застава Російської держави на торговому волзькому шляху. З 1780 р. С. — центр намісництва, з 1797 р. — губернське місто. У 1813 р. до С. висилали полонених французів, які працювали на громадських роботах у місті. У середині XIX ст. С. — місце заслання осіб, звинувачених в антиурядовій діяльності, зокрема й Костомарова, засудженого у справі кирило-мефодіївських братчиків (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров, Біографія М. Костомарова).

До С. історик прибув у супроводі жандармського офіцера із С.-Петербурга після річного ув'язнення в Петропавловській фортеці. В цьому місті він постійно мешкав з червня 1848 по квітень 1859 р. з невеликими перервами. До амністії, що відбулася у зв'язку з коронацією 1855 р. російського імператора Олександра II, жив там майже безвиїзно. З 1855 р. неодноразово здійснював подорожі з науковою метою та в приватних справах, зокрема для лікування, — в Крим, за кордон, до С.-Петербурга, Москви та інших міст. Костомаров винаймав у С. квартири у власників будинків. Так, з весни 1853 р. до переселення у столицю він мешкав у будинку консисторського чиновника Прudentова з чудовим краєвидом на Волгу. У С. Костомаров служив перекладачем при місцевій губернській управі (див. Саратовська губернська управа), а також діловодом губернського статистичного комітету та Саратовського губернського комітету з поліпшення побуту селян. Він активно співпрацював із «Саратовскими губернскими ведомостями», в яких помістив низку статей. Під час свого побутування у С. Костомаров познайомився з місцевими мешканцями з кола інтелігенції, чимало з яких згодом стали відомими діячами, вченими, письменниками (див. Мордовець Д. Л., Пасхалова А. Н., Пипін О. М., Саблуков Г. С., Чернишевський М. Г.), спілкувався із засланими поляками. У саратовський період учений продовжував інтенсивні наукові студії, зокрема працював над монографією «Богдан Хмельницький». Він листувався з О. Бодянським, просяв його надсилати літературу і джерела з доби Хмельниччини. Збирав та опрацьовував місцевий фольклор (див. Фольклорно-етнографічні студії М. Костомарова), який публікував

Будинок у Саратові, в якому жив М. Костомаров на засланні

у розвідках «Народные песни, собранные в Саратовской губернии» (1851), «Народный плач дочери над могилою матери» (1852) та «Великорусские народные песни, собранные в Саратовской губернии» (1854). З другої половини 50-х років XIX ст. Костомарову вдається налагодити зв'язок з московськими та петербурзькими виданнями, зокрема надрукувати в них низку своїх праць з української історії: «Иван Свирговский, украинский козацкий гетман XVI века» (1855), «Борьба украинских казаков с Польшею в первой половине XVII века, до Богдана Хмельницкого» (1856), «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» (1857). Він видає і ряд студій з російської історії: «Очерк торговли Московского Государства в XVI и XVII столетиях» (1857–1858), «Бунт Стеньки Разина» (1858). Ці публікації стали важливим успіхом вченого, оскільки сприяли формуванню його академічної репутації та підготували ґрунт для переїзду до С.-Петербурга. Службова діяльність Костомарова в С. на посадах перекладача та діловода, знайомство з місцевими архівами поширили його наукові зацікавлення і на історію Саратовщини. Цій проблематиці історик присвятив низку своїх розвідок: «О промышленной, ремесленной и торговой деятельности в уездных городах Саратовской губернии в 1853 году» (1854), «Взгляд на состояние саратовской вывозной торговли, в отношении предполагаемой железной дороги между Москвою и Саратовом» (1856), «Очерк истории Саратовского края от присоединения его к Российской державе до вступления на престол императора Николая I» (1858). У саратовський період збагатився й літературний доробок Костомарова (див. *Літературна спадщина М. Костомарова*). Наприклад, у 1849 р. він написав оригінальну п'єсу

«Кремуций Корд» — історичну драму з часів римських імператорів, яка містить цікаві автобіографічні ремінісценції (див. «Автобиография»). Під час саратовського заслання Костомаров і далі підтримував зв'язки з кирило-мефодіївцями, листувався з ними, а з деякими зустрічався. Зокрема, 31 серпня 1857 р. С. відвідав звільнений із заслання Т. Шевченко, який хотів зустрітися з Костомаровим, але побачився тільки з його матір'ю (див. Костомарова Т. П.), поет-учений перебував за кордоном. Відтак Шевченко подарував їй автограф свого вірша «Н. Костомарову». До С. також приїздив П. Куліш. У квітні 1859 р. Костомаров отримав запрошення від С.-Петербургського імператорського університету посісти кафедру російської історії і переїхав до столиці.

Літ.: Хованский Н. Ф. Очерк по истории г. Саратова и Саратовской губернии. Саратов, 1884; Минх А. Н. Историко-географический словарь Саратовской губернии. Саратов, 1898–1902. Вып. 1–4; Юдин П. Л. Н. И. Костомаров в ссылке // Ист. вестн. 1905. № 4; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Пинчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Шацька А. Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодяньського // Молода нація: Альманах. 2002. № 1; Пинчук Ю. А. Знаменитості XIX века: Костомаров и Чернышевский // Н. Г. Чернышевский: Статьи, исследования и материалы: Сб. науч. тр. М., 2004. Вып. 15.

«САРАТОВСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ» — офіційна газета місцевої губерньської адміністрації, яка видавалася впродовж 1838–1917 рр. у Саратові. До 1864 р. виходила раз на тиждень, у 1865 р. — двічі, у 1866–1870 рр. — тричі, у 1870–1886 рр. — щодня, у 1886–1917 рр. — двічі на тиждень. «С. г. в.» складалася з офі-

ційної та неофіційної частин. В останній публікувалися приватні оголошення, статистичні, історико-географічні, етнографічні матеріали, огляди місцевої промисловості й торгівлі, неофіційна хроніка громадського та культурного життя регіону, некрологи тощо. Костомаров як чиновник Саратовської губернської управи регулярно стежив за публікаціями в «С. г. в.». Він також активно співпрацював з цією газетою, бо як особа під наглядом поліції, був обмежений у виборі періодичних видань для публікації своїх студій у першій половині 50-х років XIX ст. На шпальтах «С. г. в.» Костомаров надрукував низку розвідок: «Греческий Эдип в Саратовском уезде» (1851. № 22), «Народные песни, собранные в Саратовской губернии» (1851. № 22), «Народный плач дочери над могилою матери» (1852. № 48), «Народные песни. I. Лукоян Берендеевич» (1853. № 1), «Великорусские народные песни, собранные в Саратовской губернии» (1854. № 12, 15—22, 29—31, 33—35, 37—38), «Рассказ Ибн-Фоцлана, арабского писателя X века, о руссах, виденных им на берегах Волги» (1854. № 9—10), «О промышленной, ремесленной и торговой деятельности в уездных городах Саратовской губернии в 1853 году» (1854. № 23—25), «Заметки о торговле города Саратова преимущественно сырыми материалами» (1856. № 30—34), «Взгляд на состояние саратовской вывозной торговли, в отношении предполагаемой железной дороги между Москвою и Саратовом» (1856. № 45—47), «Поездка в Волгск» (1857. № 17—19), «Письмо к редактору» [I] («Саратовских ведомостей» по поводу замечаний г. Егунова о торговле города Саратова»; — 1857. № 20).

Літ.: Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати

1703—1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915; Беляева Л. Н., Зиновьева М. К., Никифоров М. М. Библиография периодических изданий России 1901—1916: В 3 т. Л., 1960. Т. 3; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

САРАТОВСЬКА ГУБЕРНСЬКА УПРАВА — місцевий дорадчий орган при саратовському губернаторі, створений наприкінці XVIII ст. відповідно до губернської реформи 1775 р. З 1845 р. С. г. у. наділена низкою адміністративних функцій, зокрема господарського судочинства, нагляду за будівництвом, межування земель, охорони здоров'я тощо. Підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ, але практично нею керував місцевий губернатор. С. г. у. опікувалася адміністративним управлінням губернії, зокрема поточним діловодством, яке поділялося на такі категорії справ: 1) судові (вирішувалися колегіально й затверджувалися губернатором); 2) розпорядчі (затверджувалися губернатором); 3) виконавчі (належали до компетенції відділень, столів цієї установи). Костомаров служив перекладачем при С. г. у., за що отримував платню 350 рублів на рік. В «Автобіографії» він згадував, що губернатор доручив йому у своїй канцелярії керувати спершу карним столом, а пізніше — секретним. До компетенції останнього належали справи розкольників, які становили певний інтерес для вченого. З 1854 р. Костомаров став діловодом губернського статистичного комітету в Саратові й опікувався проблемами місцевої статистики.

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.

САРАТОВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ ЗЕМСТВО — виконавчий орган земського самоврядування в Саратовській гу-

бернії. Створений у першій половині 60-х років XIX ст. відповідно до «Положення о губернских и уездных земских учреждениях», за яким провадилося Земська реформа 1864 р. Костомаров у 1848—1859 рр. служив у Саратові, був очевидцем підготовчих заходів до реформ початку 60-х років XIX ст., зокрема обговорював останні з місцевими чиновниками. С. г. з. зверталося до Костомарова з листом про будівництво залізниці між містами Саратов і Козлов (див. «Взгляд на состояние саратовской вывозной торговли, в отношении предполагаемой железной дороги между Москвою и Саратовом»).

Літ.: Матеріали по земскому общественному устройству: В 2 т. СПб., 1885—1886. Т. 1—2; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

САРАТОВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІТЕТ З ПОЛІПШЕННЯ ПОБУТУ СЕЛЯН — тимчасова організація для реформування місцевої адміністрації та землекористування селянських господарств у Саратовській губернії. Заснований восени 1858 р. відповідно до постанови Урядового Сенату в Саратові на шестимісячний термін для підготовки аграрної реформи. Його діяльність тривала до квітня 1859 р. Костомаров, який на той час мешкав у Саратові, був запрошений губернським предводителем дворянства князем В. Щербатовим посісти місце діловода в цьому комітеті. В «Автобіографії» Костомаров згадує, що запропонована платня (три тисячі рублів сріблом) видалася йому вигідною. Він пристав на цю пропозицію і на початку вересня 1856 р. почав працювати. Костомаров щодня їздив у Дворянське зібрання, де проходили засідання комітету. Там він очолював роботу невеликої канцелярії, яка складалася з двох переписувачів та одного помічника.

Участь у підготовчих заходах з проведення великої реформи на Саратовщині, детальне знання кулуарного боку цієї справи дали можливість Костомарову цікаво охарактеризувати в «Автобіографії» місцеве дворянство, яке він поділив на кілька груп: «Первые — строгие защитники дворянских интересов, имевшие в виду исключительно выгоду дворянства; вторые — умеренные либералы, которые хотя и стояли за дворянские выгоды, но показывали заботы и о том, чтобы и крестьянам было по возможности выгодно; третьи — составлявшие как и везде меньшинство, стояли за крестьян с готовностью принести жертвы и со стороны дворянства».

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.

САРБЕЙ Віталій Григорович (псевдонім — В. Григоренко; 1928—1999) — український історик. Народився в селі Янчекрак Запорізького округу (тепер Василівського району Запорізької області, Україна) у родині службовців. Вищу освіту здобув на історичному факультеті спершу в Середньоазіатському інституті в Ташкенті (1946—1948), а потім у Харківському університеті (1948—1951). Вчителював. Закінчив аспірантуру в Інституті історії АН УРСР у Києві (1956), де з 1957 р. працював на різних посадах, зокрема з 1979 р. — на посаді завідувача відділу історії України XIX — початку XX ст. Захистив кандидатську (1958) та докторську (1972) дисертації. Професор, заслужений діяч науки і техніки України (1996). Нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради УРСР, медаллю А. С. Макаренка Міністерства освіти України. Лауреат диплома імені Є. О. Болховітінова (Воронеж, 1995), Республіканської премії імені Дмитра Яворницького (1998). Автор понад тисячі праць

з української історії XIX — початку XX ст., історіографії та джерелознавства, зокрема студій, присвячених О. Лазаревському. За радянських часів у своїх працях приділяв значну увагу вивченню спадщини Костомарова. Порушував тему вивчення доробку Костомарова К. Марксом та В. Ленінін.

Тв.: *Історичні погляди О. М. Лазаревського*. К., 1961; *Знайомство В. І. Леніна з творами М. І. Костомарова* // Укр. іст. журн. 1967. № 5; *Над сторінками історії* // Вітчизна. 1967. № 7; *Н. І. Костомаров в історіографічному насліди Карла Маркса* // Вопр. історії. 1967. № 8 (у співавтор.); *В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України*. К., 1972; *Про Марксієв концепт розвідки М. Костомарова «Гетьманство Виговського»* // Праці центру пам'яткознавства. К. 1993. Вип. 2.

Літ.: Волощенко А. К. 50-річчя В. Г. Сарбея // Укр. іст. журн. 1978. № 8; Овсієнко О. Ф. Вшанування д-ра іст. наук В. Г. Сарбея у зв'язку з його 60-річчям // Там само. 1988. № 5; Аббасов А. М. Сарбей Виталий Григорьевич // Лауреаты диплома имени Е. А. Болховитинова. Воронеж, 1998; Герасимова Г. Сарбей Виталий Григорьевич // Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довід. К., 1998. Вип. 1; Виталий Григорьевич Сарбей: Бібліогр. покажч. / Наук. ред. В. А. Смолий. К., 1999; Волковинський В. М. Грані особистості Віталія Сарбея // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 1999. Вип. 9; *Сарбейовські читання: Перше засід. всеукр. «круглого столу»* (Київ, 30 січ. 2003 р.). К., 2003.

САХАРОВ Іван Петрович (1807—1863) — російський фольклорист, етнограф і палеограф. Народився у губернському місті Тулі (тепер обласний центр Російської Федерації) в родині священика. Закінчив медичний факультет Московського університету (1835). Працював лікарем у С.-Петербурзі. Зібрав і видав етнографічні та фольклорні збірники матеріалів:

«Сказання русского народа о семейной жизни своих предков» (СПб., 1836—1837. Ч. 1—3), «Песни русского народа» (СПб., 1838—1839. Ч. 1—5) та ін. Ці збірники справили неабиякий вплив на формування історичних поглядів раннього Костомарова під час його університетських студій у Харкові, зокрема на його захоплення фольклором та етнографією (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова, Фольклорно-етнографічні студії М. Костомарова, Харківський університет*). Виданнями С. Костомаров неодноразово послуговувався у своїх студіях з російської історії, зокрема у монографії «Бунт Стеньки Разина».

Літ.: Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. СПб., 1890. Т. 1; Языков Д. Обзор сочинений и трудов покойных русских писателей и писательниц: В 13 вып. СПб., Б. г. Вып. 10; Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. СПб., 1890. Т. 1; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«СБОРНИК МОСКОВСКОГО ГЛАВНОГО АРХИВА МИНИСТЕРСТВА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ. ВЫПУСК I. МОСКВА, 1880» — бібліографічна нотатка Костомарова. Вперше опублікована в часопису «Исторический вестник» (1881. № 2). Увійшла до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». У цій публікації Костомаров аналізує відомості про структуру, організацію та діяльність російських архівів, які подаються у збірнику.

Літ.: Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

«СБОРНИК МОСКОВСКОГО ГЛАВНОГО АРХИВА МИНИСТЕРСТВА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ. ВЫПУСК II. МОСКВА, 1881» — бібліографічна нотатка Костомарова. Опублікована в

часопису «*Исторический вестник*» (1882. № 5). У зазначеній публікації Костомаров стисло розглядає зміст збірника. Крім того, він коментує листи князя Д. Голіцина до віце-канцлера князя О. Голіцина, зокрема відзначає, що в цьому листуванні висловлювалася думка про можливість звільнення селян з кріпосної залежності і наділення їх при цьому земельними паями. Він також підкреслює, що фаворит царівни Софії Олексіївни — князь В. Голіцин (1643—1714) — залишив по собі в історії недобрий слід. Однак у листах він постає з іншого боку — як прибічник звільнення селян і наділення їх землею, яку вони обробляли.

Літ.: *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

«СБОРНИКИ ИМПЕРАТОРСКОГО РУССКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА» — збірники документів і матеріалів з російської історії XV—XIX ст., які видавало імператорське Російське історичне товариство в *С.-Петербурзі* впродовж 1867—1916 рр. Всього видано 148 томів. Частина збірників виходила як тематичні серії: «Материалы Екатерининской законодательной комиссии 1767 г.» (14 томів), «Бумаги и переписка Екатерины II» (18 томів), «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными» (10 томів), «Дипломатическая переписка иностранных послов и посланников при русском дворе» (47 томів) та ін. Більшість документів і матеріалів публікувалася вперше після тривалих пошуків у російських і закордонних архівосховищах. Видавалися також збірники зі змішаним змістом. У тематичних серіях та збірниках з таким змістом є чимало документів з історії *України*, зокрема накази Малоросійській

колегії від духовенства Київської, Чернігівської, Переяславської єпархій, *Києво-Печерської лаври*, Межигірського монастиря (Т. 43), накази та чолобитні Малоросійській колегії від шляхетства Малоросійської, *Слобідсько-Української*, Белгородської губерній (Т. 68), накази Малоросійській колегії від дворян Новоросійської губернії (Т. 93), накази Малоросійській колегії від міських мешканців Київської губернії (Т. 107), накази Малоросійській колегії від розкольників Слобід Стародубського та Чернігівського полків (Т. 115), накази Малоросійській колегії від міст Малоросійської та *Воронезької губерній* (Т. 144), накази Малоросійській колегії від міст Слобідсько-Української та Новоросійської губерній (Т. 147). Чимало документів і матеріалів висвітлюють історію міжнародних взаємин, а також дипломатичних стосунків, пов'язаних з Україною, *Кримом*, *Литвою*, Польщею та ін. За редакцією *Костомарова* та секретаря Російського історичного товариства О. Половцова у цьому виданні (1875. Т. 16) було опубліковано документи і матеріали відомого російського дипломата, генерал-фельдмаршала, князя М. Рєпніна (1734—1801).

Літ.: *Императорское русское историческое общество. 1866—1916. Пг., 1916.* [дод. № 5 зміст томів, опублік. збірників].

«СВИСТОК» — сатиричний додаток до часопису «*Современник*». Видавався впродовж 1859—1863 рр. Вийшло дев'ять номерів. Провідним автором «С.» був М. *Добролюбов*, епізодично друкувалися М. *Некрасов*, Г. *Елисеев*, І. *Панаев*, М. *Салтиков-Штедін*, а також Козьма Прутков (колективний псевдонім О. Толстого та трьох братів Жемчужникових; — див. *Жемчужников* Л. М.). *Костомаров* згадував це видання в «*Автобиографии*» у зв'яз-

ку з публічним диспутом про походження давньоруської держави, який відбувся між ним та М. Погодіним 19 березня 1860 р. у С.-Петербурзі (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним*). Зокрема, він писав: «Добролюбов напечатал в „Свистке“, составлявшем „Приложение к Современнику“, очень остроумное и едкое описание нашего диспута, выставляя на вид несостоятельность норманской системы и стараясь представить самого Погодина в комическом виде. М. П. Погодин был очень недоволен этим и даже винил меня, подозревая, как будто бы у меня была какая-нибудь солидарность с тем, что печаталось о нем в „Свистке“, которого сотрудникам он дал тогда печатно кличку „рыцарей свистопляски“ Собственно говоря, ни Погодин, ни я не были абсолютно правы».

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Леонтьев Н. Г.* Добролюбов-пародист // Уч. зап. Ленингр. гос. ун-та: Сер. филол. наук. Л., 1957. Вып. 30.

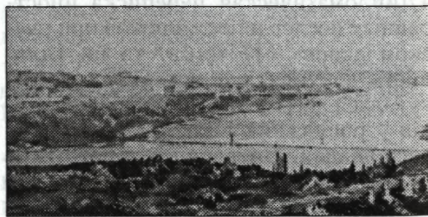
СВЯТОВИТА ХРАМ, Свановита храм, Світовита храм — див. *Рюген*.

СЕВАСТІАНОВ (Севастьянов) Микола Михайлович (?—?) — учитель *Воронезької чоловічої першої гімназії*. Викладав російську словесність *Костомарову* у 1831—1833 рр. За свідченням Костомарова, знання С. російської словесності вирізнялися анахронізмом. Зокрема, в *«Автобиографии»* він подав таку характеристику С.: «он не мог слушать без омерзения имени Пушкина, тогда еще бывшего, так сказать, идолом молодежи». Інший учень гімназії, майбутній фольклорист та видавець російських народних казок О. Афанасьєв, згадував, що С. починав і закінчував урок молитвами, замість читання

предмета часто розповідав про чудеса різних святих.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Афанасьев А. Н.* Из воспоминаний // Афанасьев А. Н. Народ-художник. М., 1986.

СЕВАСТОПОЛЬ — за часів *Костомарова* військовий порт, фортеця та місто Таврійської губернії у південно-західній частині *Криму*. С. заснований у 1783 р. У 1797—1801 рр. місто мало назву Ахтіар. З 1804 р. — головний військовий порт *Чорного моря* (тепер місто в Автономній Республіці Крим, що має спеціальний статус в *Україні*). Костомаров відвідував С. двічі. Вперше здійснив поїздку до С. влітку 1852 р., коли був відпущений для лікування у Крим із *Саратова*. Тоді він з харківськими товаришами, за сприяння лейтенанта Варницького (згодом убитого під час Кримської війни), оглянув кілька кораблів, бібліотеку, обсерваторію, доки та вулиці С. Ці відвідини він описав в *«Автобиографии»*: «Город был красив, хотя белая пыль, покрывавшая его улицы, невольно наводила скуку. Никто из нас не мог в то время предчувствовать, что от всего виденного нами через три года не останется ничего, кроме развалин и печальных следов разрушения, какие мне привелось увидеть спустя после того восемнадцать лет». Вдруге Костомаров приїздив до С. влітку 1870 р., його вразило спустошення, якого за-

Краєвид Севастополя. ХІХ ст.
Робота художника М. Берга

знало місто під час Кримської війни 1853—1856 рр. Згадку про це вчений згадував у тій же «Автобіографії»: «Посещение Севастополя произвело на меня потрясающее впечатление. Припоминая то время, когда я видел его еще населенным и кипевшим жизнью городом, со множеством кораблей и судов, окруженного садами и рощами, — теперь въехал в совершенные развалины». Під час другої подорожі до С. Костомаров побував на Малаховому кургані та цвинтарі, де поховані його захисники.

Літ.: Головачев В. Ф. История Севастополя как русского порта. СПб., 1872; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Семин Г. И. Севастополь. М., 1955; Чебанюк З. Севастополь. Исторические места, памятники. Симферополь, 1967.

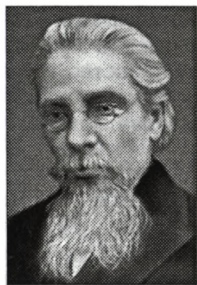
СЕЛІН Олександр Іванович (1816—1877) — російський письменник та педагог. Народився у губернському місті Твері (тепер обласний центр Російської Федерації) в купецькій родині. Закінчив Тверську губернську гімназію (1836) та Московський університет (1841). З 1845 р. викладав російську словесність у Київському імператорському університеті Св. Володимира. Захистив магістерську дисертацію «Предшественники Карамзина» (СПб., 1847). Автор праць з історії російської словесності. Працював у Київській археографічній комісії. Костомаров особисто знав С. як університетського колегу, з яким разом викладав у 1846—1847 рр. Зокрема, в «Автобіографії» він подав таку характеристику С. як викладача та вченого: «Русская словесность была в руках Селина, ученика и последователя Шевырева, он высказывал московско-славянофильские идеи, которые, впрочем, мало находили себе сочувствия у его слушателей, а тон его чте-

ния, постоянно старавшийся казаться восторженным, принимался за аффектацию» (див. Слов'янофілство і західництво). С. помер у Києві, похований на цвинтарі Аскольдова могила.

Тв.: Предшественники Карамзина. СПб., 1847; Ломоносов // Киев. унив. изв. 1866. № 2; П. А. Крылов как высший представитель русской басни // Там же. 1868. № 3; «Свои люди — сочтемся» Островского // Там же. № 8; Значение Озерова в истории русской литературы // Там же. 1870. № 10.

Літ.: Линниченко А. И. Селин (некролог) // Киев. унив. изв. 1877. № 4; Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834—1884) / Сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова. К., 1884; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Шандра В. Селін Олександр Іванович // Українські архівісти: Біобібліогр. довід. К., 1999. Вип. 1: (XIX ст. — 1930-ті роки).

СЕМЕВСЬКИЙ Василь Іванович (1848—1916) — російський історик. Народився в повітовому місті Полоцьку Вітебської губернії (тепер Вітебська область, Республіка Білорусь) у дворянській родині. У 1872 р. закінчив історико-філологічний факультет С.-Петербурзького імператорського університету. Впродовж 1882—1886 рр. приват-доцент зазначеного університету, з якого був звільнений за антимонархічну спрямованість своїх лекцій. Член Народно-соціалістичної партії (1906). Автор низки наукових студій з історії селянства в Росії, суспільно-політичних рухів у Російській імперії XVII—XVIII ст., а також праць про визначних революційних діячів, зокрема декабристів і петрашевців. С. один із перших дослідів і висвітлив історію Кирило-Мефодіївського братства (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров), опублікував розвідки про М. Гулака, Т. Шевченка, увів до нау-

В. І. Семевський

кового обігу великий фактографічний матеріал. В описові життєвого шляху Костомарова подав докладний огляд творчого доробку вченого, написав передмову до його автобіографічної записки (див. *Автобіографічна записка М. Костомарова*), надрукованої в журналі *«Русская мысль»* (1885. № 5–6). С. високо оцінив роль Костомарова в тогочасній російській історіографії. На його думку, «несомненно в тех требованиях, которые поставил для истории Николай Иванович, в том живом сближении истории с современною народною жизнью, в том внесении народного элемента в историю, на котором он настаивал, был громадный шаг вперед».

Тв.: Николай Иванович Костомаров. 1817–1885 // Рус. старина. 1886. № 1; *Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века*: В 2 т. СПб., 1888. Т. 1–2; *Кирилло-Мефодиевское общество 1846–1847 гг.* М., 1919.

Літ.: *Труды В. И. Семевского* // Голос минувшего. 1916. № 10; Корнилов А. А. Значение трудов В. И. Семевского в русской историографии // Журн. М-ва нар. просвещения. 1917. № 2; Волков С. И. В. И. Семевский: (К научной биографии) // История СССР. 1959. № 5; Вернадский Г. В. Русская историография. М., 1998.

СЕМЕНТОВСЬКИЙ Костянтин Максимович (псевдонім — Калайденський; 1823–1902) — український етнограф, фольклорист і публіцист. Брат істориків-краєзнавців Миколи та Олександра Сементовських. Народився на Полтавщині у родині дрібного поміщика. У 1839 р. закінчив Ніжинський ліцей.

Автор праць про українські свята, повір'я та звичаї, зокрема студій *«Замечания о праздниках малороссиян»* (1843), *«Малорусские и галицкие загадки»* (1851), а також статей про Г. Квітку-Основ'яненка, І. Котляревського. Був близький до І. Срезневського, А. Метлинського та інших діячів української культури (див. *Харківська школа романтиків*). У 40-х роках XIX ст. мешкав у Харкові, де познайомився з Костомаровим та його працями. На сторінках журналу *«Маяк»* (1843. № 12; 1844. № 3) опублікував позитивні відгуки на драму Костомарова *«Переяславська ніч»* (Х., 1841) та його дисертацію *«Об историческом значении русской народной поэзии»* (Харьков, 1843). Вчителюючи у Рівненській гімназії (1844–1845), Костомаров листувався з С., обговорював з ним обставини свого тодішнього життя. Вчений згадав про С. в *«Автобиографии»*. Зокрема, він зазначив, що С. надав йому літопис Г. Грабянки для студії з історії Хмельниччини (див. *«Богдан Хмельницкий»*).

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Міжковський В.* Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

СЕМЕНТОВСЬКИЙ Микола Максимович (1819–1879) — український історик-краєзнавець, етнограф і письменник. Брат Костянтина та Олександра Сементовських. Народився у селі Семеногірка Полтавської губернії (тепер село Іркліїв Чорнобаївського району Черкаської області, Україна) у родині дрібного поміщика. Закінчив Ніжинський ліцей. У 1840–1875 рр. служив у Харкові, С.-Петербурзі та Києві. Автор праць про пам'ятки Києва, запорозькі та донські старожитності, статей про харківський театр та ін. Співпрацював із журналом *«Маяк»*. Під-

тримував дружні стосунки з *Костомаровим*, цікавився його науковою творчістю.

Тв.: *Старина* малорусская, запорожская и донская. СПб., 1845; *Потемкин* как казак войска Запорожского. СПб., 1851; *Киев* и его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. К., 1900.

Літ.: *Ротач П.* Літературна Полтавщина // *Архіви України*. 1968. № 4.

СЕМЕНТОВСЬКИЙ Олександр Максимович (1821—1901) — український історик-краєзнавець. Брат Костянтина та Миколи *Сементовських*. Народився на Полтавщині у родині дрібного поміщика. Закінчив Ніжинський ліцей. З 1849 р. служив у Києві. Автор праць з історії Поділля. *Костомаров* підтримував з С. дружні взаємини, зокрема листувався з ним у 1844—1845 рр., коли викладав у *Рівненській гімназії*.

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

СЕНАТСЬКИЙ АРХІВ, Архів Урядового Сенату — зібрання діловодства Урядового Сенату Російської імперії XVIII—XIX ст. Один з найбільших урядових архівів Росії XIX — початку XX ст. у Москві. Значна кількість документів і матеріалів з С. А. була опублікована у спеціальних збірниках під назвою «Сенатский Архив», що видавалися впродовж 1888—1909 рр. *Костомаров* не раз приїздив до Москви з науковою метою, зокрема для відвідання С. А. Наприклад, в «*Автобіографії*» він описав свої архівні пошуки у С. А. восени 1872 р.: «В октябрі я отправился в Москву для осмотра малорусских бумаг, хранящихся в сенатском архиве. Около месяца рассматривал я эти бумаги и, выбравши из них то, что, по моим соображе-

ниям, годилось к ближайшему напечатанию в «Актах Южной и Западной России», указал все это к пересылке по почте в Археографическую Комиссию. Когда я воротился в Петербург и за мною вслед присланы были в Комиссию эти собранные бумаги, я предпринял составить по ним монографию о гетманстве Дорошенка, которая составляла бы продолжение тех монографий, которые были уже написаны мною по истории Малороссии. Я надеялся мало-помалу написать таким образом всю историю Малороссии, обрабатывая ее по периодам. Теперь очередь была за эпохою Дорошенка, и я принялся приводить в порядок и изучать добытые мною источники» (див. «*Акты Южной и Западной России*», «*Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича*»).

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

СЕНКОВСЬКИЙ Осип Іванович (псевдонім — Барон Брамбеус; 1800—1858) — російський письменник, журналіст та сходознавець. Походив з роду старовинної польської шляхти. Народився у Віленській губернії. Навчався у Мінському колеґіумі. Закінчив Віленський університет (1819). Професор арабістики *С.-Петербурзького імператорського університету* (1822—1847). Один із найвідоміших російських публіцистів 30—50-х років XIX ст. У першій половині 20-х років XIX ст. співпрацював з альманахом «Полярная звезда». Пізніше — редактор часопису словесності, наук, мистецтв, промисловості, новин та мод «*Библиотека для чтения*». Виступив з різкою критикою праці М. *Маркевича* «История Малороссии». Надрукував у «Библиотеке для чтения» негативний відгук на магістерську дисертацію *Костомарова* «Об историческом значе-

нии русской народной поэзии» (Харьков, 1843). Костомаров так прокоментував публікацію С. в «Автобиографии»: «В “Библиотеке для чтения”, которою заправлял тогда Сенковский, мои мнения о важности народной поэзии для историка подали только возможность поглубиться и позабавиться над моею книгою».

Тв.: *Статья первая — вторая*. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. М., 1842. Т. 1 — 4 // Библиотека для чтения. 1843. Т. 56.

Літ.: [Кулиш П.] Ответ г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича (Киев. 1843, 16 марта) // Москвитянин. 1843. № 5; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

СЕРБСЬКЕ ВЧЕНЕ ДРУШТВО, Серпско учено друштво — наукове товариство в Белграді у 1864—1886 рр. С. в. д. створене на базі Товариства сербської словесності (1842—1864). У 1886 р. С. в. д. було перетворене в Сербську академію наук та мистецтв. Костомаров своїми працями набув широкої популярності не лише на батьківщині, а й за кордоном (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*), зокрема у слов'янському світі. Його заслуги відзначено багатьма науковими інституціями (див. *Імператорська С.-Петербурзька академія наук, Південнослов'янська академія, Російське археологічне товариство, Російське географічне товариство, Товариство історії та старожитностей російських*), зокрема на засіданні С. в. д. 6 лютого 1869 р. Костомарова і П. Куліша було обрано членами-кореспондентами (дописними членами) цього товариства.

Літ.: *Гласник* Серпскога ученого друштва. [1869]. Т. 21; *Овсянний Н. Р.* Сербия и сербы. СПб., 1898; *Каталог III очередной юбилейной выставки*. В па-

мять Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; *Попов П. М.* М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968.

«**СЕВЕРНАЯ ПЧЕЛА**» — російська політична і літературна газета. Видавалася в С.-Петербурзі впродовж 1825—1864 рр. Спершу виходила тричі на тиждень, а з 1831 р. — щодня. Редакторами-видавцями були письменник Ф. Булгарін, з 1831 р. — Ф. Булгарін та філолог і журналіст М. Греч, з 1860 р. — природознавець П. Усов. Останній реформував «С. п.» на кшталт тогочасних популярних європейських газет і надав їй помірковано-ліберального напрямку. Костомаров стежив за публікаціями «С. п.». На шпальтах цієї газети вчений друкував переважно публіцистичні розвідки, що стосувалися його полеміки про початок давньоруської держави з М. Погодіним, яка відбулася 19 березня 1860 р. у С.-Петербурзі (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погодіним, Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*). У цьому виданні Костомаров помістив розвідки: «М. П. Погодину» (1860. № 63), «О норманском племени (к издателю “Северной пчелы”» (1860. № 71), «Как пишут в наше время ученые статьи в защиту происхождения руссов от норманнов, печатаемые в учено-литературном журнале» (1860. № 168), «Объяснение» [III] («К издателю “Северной пчелы” по поводу появившейся в “Санкт-Петербургских ведомостях” заметки, требующей ответа на статьи “Костомаров как филолог” и “Ученые приемы г. Костомарова”» — 1860. № 178), «Ответ г. Щеглову (к издателю “Северной пчелы”» (1860. № 203), «Г. Юрию Летголе» (1860. № 262). Окрім того, він надрукував у «С. п.» свою публічну заяву: «Объяснение» [IV] («К издателю “Северной пчелы”

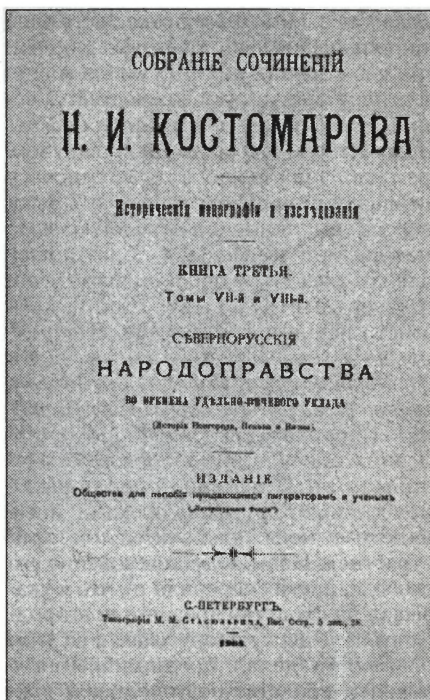
Заявляється нежелання бути в числі співробітників журналу «Отечественные записки»; — 1860. № 232).

Літ.: Каратыгин Л. Л. «Северная пчела» (1825—1859) // Рус. арх. 1882. № 4; Лемке М. Николаевские жандармы и литература 1826—1855. СПб., 1908; Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915.

«СЕВЕРНЫЙ ВЕСТНИК» — політична, літературна та юридична газета (з 1878 р. — газета права, політики та літератури). Виходила щодня в С.-Петербурзі впродовж 1877—1878 рр. Редагував газету журналіст та історик літератури В. Корш. Видання «С. в.» було заборонено 6 квітня 1878 р. Костомаров читав «С. в.», надрукувавши в цій газеті статтю «О сочинениях М. А. Максимовича» (1877. № 25).

Літ.: Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915.

«СЕВЕРНОРУССКИЕ НАРОДОПРАВСТВА ВО ВРЕМЕНА УДЕЛЬНО-ВЕЧЕВОГО УКЛАДА. НОВГОРОД—ПСКОВ—ВЯТКА» — студія Костомарова. Вперше надрукована у виданні Д. Кожанчикова (СПб., 1863. Т. 1—2). Пізніше опублікована в VII та VIII томах «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1868) під назвою «История Новгорода, Пскова и Вятки во времена удельно-вечевого уклада (севернорусские народоправства)». Перевидана в VII та VIII томах під назвою «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки)» в «Исторических монографиях» (видання М. Стасюлевича, СПб., 1886) та в «Собрании сочинений Н. И. Костомарова» (видання

Н. И. Костомаров. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (история Новгорода, Пскова и Вятки). СПб., 1904.
Титульна сторінка

«Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 3, т. 7/8). Увійшла до книжки «Русская республика: Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки)» (Москва; Смоленск; 1994) із серії «Актуальная история России». Ця студія складається з двох томів, що мають дев'ять розділів і вступ з характеристикою джерел. Крім, власне, викладу історичної канви подій у студії Костомаров приділяє велику увагу географії, побутовому середовищу, традиціям, звичаям, уявленням мешканців Новгорода, Пскова та В'ятки,

висвітлює їхнє громадське, церковне та господарське життя, подає зроблені під час відвідин цих міст описи місцевих пам'яток і старожитностей. Учений детально виклав в *«Автобіографії»* історію створення цієї праці, зокрема відзначив що віддає перевагу первісній назві. Ймовірно, це зумовлювалося тим, що термін *народопрямство* посідав чільне місце в понятійному апараті вченого, за допомогою якого він відтворював рух світу історії, його зміст та спрямованість (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова, Понятійний апарат і наукова термінологія М. Костомарова*). Він також висловився щодо численних відгуків про цю студію: «Сочинение это встречено от некоторых с похвалою, от других с упреками: иные видели у меня исключительное пристрастие к Новгороду, поклонение его свободе, других коробило то, что я указывал на сходство древнего новгородского наречия с малорусским и на этом основании делал предположения о древнем родстве новгородцев с южнорусским племенем». З історії давніх Новгородів та Пскова Костомаров виводив традиції вічової вольниці, які пізніше знаходив в організації, устрої та побутуванні *козацтва*.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«СЕМЕЙНЫЙ БЫТ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЮЖНОРУССКОГО НАРОДНОГО ПЕСЕННОГО ТВОРЧЕСТВА» — студія *Костомарова*. Вперше надрукована в посмертному виданні його творів *«Литературное наследие Н. И. Костомарова»* (СПб., 1890). Увійшла до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1904. Кн. 8, т. 21). Опублікована у книжці «Русские нра-

вы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Ця студія є частиною фундаментальної праці Костомарова *«Историческое значение южнорусского народного песенного творчества»*, яку автор розпочав публікувати за свого життя в журналах *«Беседа»* (1872. № 4–6, 8, 10–12) та *«Русская мысль»* (1880. № 1–2, 5–8; 1883. № 7–8). У фактографічному плані зазначена студія є переробленою і доповненою магістерською дисертацією Костомарова *«Об историческом значении русской народной поэзии»* (Харьков, 1843).

Літ.: *Попов П. М.* М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968.

СИМОНОВ Матвій Терентійович — український етнограф і фольклорист. Див. *Номис М.*

«СЫН. РАССКАЗ ИЗ ВРЕМЕНИ XVII ВЕКА» — повість *Костомарова*. Вперше вісім розділів повісті з підзаголовком «Из архива фамильных преданий» надруковано у виданні М. *Калачова* *«Архив исторических и практических сведений, относящихся до России»* (1859. Кн. 4; 1860. Кн. 5). Пізніше повість публікувалася окремими виданнями: «Сын. Рассказ из времени XVII в.» (СПб., 1865) та (СПб., 1886). Вміщена у виданнях «Твори в двох томах» (К., 1967 і 1990), «Сын. Холлоп. Сорок лет: Повести» (К., 1987), а також у книжці «Кудеяр. Сын. Холлоп. Сорок лет» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». Творчий задум написати цю повість виник в історика, коли він спілкувався на поштовій станції з місцевим мешканцем, який розповів йому про випадок з часів повстання О. Пугачова (див. *Саранськ*). За свідченням *«Автобіографії»*, Костомаров розпочав писати

повідь у 1858 р., пообіцявши М. Калачову помістити її в його журналі.

Літ.: *Автобіографія* Н. І. Костомарова. М., 1922; *Смілянська В. Л.* Примітки // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 2; *Козачок Я. В.* Національно-етичний компонент у повісті Миколи Костомарова «Син» // *Рідний край*. 2004. № 2.

СИНОДАЛЬНА БІБЛІОТЕКА — книгозбірня та колекція рукописів Духовного відомства Російської імперії в Москві. С. б. веде свій початок з книжкових зібрань греків-митрополитів XV—XVII ст. У XVII ст. С. б. відома як патріарше книгосховище. У XIX — на початку XX ст. — одне з найбільших зібрань стародавніх рукописів і книг у Росії. Костомаров неодноразово відвідував цю бібліотеку. Зокрема, про відвідання С. б. 1861 р. він згадав у своїй «*Автобіографії*»: «Было начало августа. Я не долго на этот раз оставался в Петербурге и 15 числа, встретившись в библиотеке С.-Петербургской духовной академии с московским профессором Тихонравовым, отправился вместе с ним в Москву для занятия рукописями в синодальной библиотеке и в Архиве Иностранных Дел. В этот приезд я прожил в Москве до 20 сентября, изо дня в день занимаюсь то в синодальной библиотеке, то в Архиве». У вересні 1863 р. учений також працював у С. б., вивчаючи російську історію початку XVII ст.

Літ.: *Горський А. В., Невоструев К. И.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки: В 5 кн. М., 1855—1865. Кн. 1—5; *Описание рукописей Синодальной библиотеки: Опись патриаршей ризницы 1631 г. М., 1876; Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

СИРОКОМЛЯ Владислав (справжні прізвище та ім'я — Кондратович Людвік; 1823—1862) — польський пись-

Владислав Сирокомля
(Л. К. Кондратович)

менник, перекладач та громадський діяч. Народився у селі Смолава Бобринського повіту Мінської губернії (тепер Могильовська область, Республіка Білорусь) у родині дрібного шляхтича. Навчався у школі домініканців у *Несвіжі*, а з 1835 р. — у світській школі у Новогрудку. З 1841 р. — управитель маєтків князя Е.-К. Вітгенштейна у Несвіжі. Твори С. були широко відомі в Росії, а вірш «Почтальон» набув неабиякої популярності як пісня «Когда я на почте служил ямщиком». С. — перекладач творів українських, російських, французьких, німецьких та інших поетів, зокрема Т. Шевченка. Костомаров познайомився з С. влітку 1862 р. у місті Вільні, коли здійснював третю подорож за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Свої враження від цього знайомства він виклав в «*Автобіографії*». На його думку, «это был по своим убеждениям и симпатиям настоящий демо-

крат, любивший всею душою простого мужика, какой бы нации он ни был, и с большим восторгом увлекавшийся совершившимся недавно освобождением крестьян на Руси. Польские патриоты того времени не прощали ему сочувственные отношения к русскому правительству по поводу дарованной крестьянам свободы».

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Вервес* Г. Д. Т. Г. Шевченко і Польща. К., 1964.

СІМФЕРОПОЛЬ — за часів *Костомарова* губернське місто Таврійської губернії на річці Салгир (тепер адміністративний центр Автономної Республіки Крим у складі *України*). С. заснований на місці столиці Скіфської держави Неаполь Скіфський. У XV—XVIII ст. тут існувало татарське місто Ак-Мечеть (Біла мечеть), яке в 1784 р. було перейменоване в С. Костомаров відвідав С. улітку 1841 р., коли за порадою лікарів відпочивав у *Криму* після напруженої інтелектуальної праці, пов'язаної з підготовкою до магістерських іспитів і написанням дисертації «О причинах и характере уничи в Западной России». Він згадував, що проїхав у це місто, спустившись з вершини Чатирдагу, де відвідав верхів'я річки Салгир. З С. вирушив до *Бахчисарая*, пробув там два дні і повернувся знову до С., а звідти поїхав до *Керчі*.

Літ.: *Головкинский* Н. А. Путеводитель по Крыму. Симферополь, 1894; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Михайленко* Г. Симферополь. К., 1968.

СКАЛЬКОВСЬКИЙ Аполлон Олександрович (1808—1898/99) — український і російський історик, археограф, етнограф, письменник та публіцист. Народився у місті Житомирі, адміністративному центрі Волинської губернії (тепер обласний центр *України*) у родині

А. О. Скальковський

ні дрібного поміщика. Навчався в Житомирській повітовій школі (1819—1823). Вищу освіту здобув у Віленському (1823—1825) та Московському (1825—1827) університетах. Працював у Головному статистичному комітеті Новоросійського краю та в Одеському статистичному комітеті. Член-кореспондент *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1856).

Наприкінці 30-х років XIX ст. знайшов основну частину Архіву Коша Нової Січі, до того часу невідомого науковцям. Автор численних історичних праць, зокрема студій «История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского» (1842), «К истории Запорожья» (1882), «К истории бугских казаков» (1883). Висвітлював історію Новоросійського краю в героїко-романтичному дусі (див. *Романтизм*), але тлумачив її з позицій близьких до російської історіографії. Приділяв значну увагу географії, адміністративному та військовому устрою *Запорозької Січі*, соціально-економічному, культурному, релігійному життю і побуту козацтва, а також його участі у війнах XVIII ст. Обстоював тезу про схожість козацтва з чернечо-лицарськими орденами доби середньовіччя. Вважав, що Запорозька Січ є слов'янським лицарським орденом, який з'явився на зміну західноєвропейським орденам. Називав засновниками Запорозької Січі польських королів Сигізмунда I та Стефана Баторія. Історію козацтва С. розглядав у контексті минувшини спільнослов'янського прикордонного війська. *Костомаров* добре знав творчість С., однак не поділяв його поглядів на роль і значення ко-

зацтва в історії України. Натомість він наголошував на традиціях вічової вольниці, що перейшли до козацтва з часів давньої Русі, а також підкреслював його роль в обороні українського народу від зазіхань польського католицизму. Помер С. в *Одесі*, похований на Старому (першому) християнському цвинтарі.

Тв.: *Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731—1823: В 2 ч. Одесса, 1836. Ч. 1—2; Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793—1823. Одесса, 1837.*

Літ.: *Скальковский А. А.* (некролог) // Журн. М-ва нар. просвещения. 1899. № 2; *Хмарський В. М.* З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. О., 1998; *Його ж.* Скальковський Аполлон Олександрович // Українські архівісти: Біобібліогр. довід. К., 1999. Вип. 1: (XIX ст. — 1930-ті роки); *Новікова Л., Хмарський В.* Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідж. в Україні. Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст. К., 2003.

СКОБЕЛЄВ Іван Микитович (псевдонім — «Русский инвалид»; 1778—1849) — російський військовий письменник, генерал від інфантерії. Народився у сім'ї власника невеликого хутора, однодворця, який сам обробляв землю. З чотирнадцяти років — на військовій службі як солдат Оренбурзького полку. У 1803 р. — прапорщик. Учасник багатьох воєнних кампаній на початку XIX ст. Ад'ютант М. Кутузова у Вітчизняній війні 1812 р., учасник закордонних військових походів у 1813—1815 рр. З 1839 р. — комендант *Петропавлівської фортеці*. *Костомаров* знав С. особисто і докладно розповів про нього в «*Автобіографії*». Зокрема, він згадав С., розповідаючи про своє ув'язнення у Петропавлівській фортеці в травні 1847 р.: «Прежде всего ввели меня к

коменданту, которым был тогда старый, безрукий генерал Скобелев. Он передал меня смотрителю Алексеевского рavelина, не менее коменданта старому и седому майору... Меня повели по каменному помосту коридора, освещенного рядом окон, сделанных вверху и выходивших в сад, и привели в седьмой номер... С тех пор потекли дни за днями, недели за неделями, месяцы за месяцами. Комендант, в качестве особого ко мне снисхождения, разрешил мне пить чай, курить сигары и читать книги, которые доставлялись мне матушкой». Про С. розповідається також у спогадах А. *Костомарової*, опублікованих у книжці «*Автобіографія Н. И. Костомарова*» (М., 1922), де зазначається, що С., якого вона називає «добрий комендант», дозволив побачитися з ув'язненим Костомаровим 14 липня 1847 р.

Літ.: *И. Н. Скобелев:* Опыт характеристики. СПб., 1900; *Русский биографический словарь: В 25 т. СПб., 1904.* [Т. 18: Сабанев-Смыслов]; *Пінчук Ю. А.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. К., 2005.

«СКОТСКОЙ БУНТ. ПИСЬМО МАЛОРОССИЙСКОГО ПОМЕЩИКА К СВОЕМУ ПЕТЕРБУРГСКОМУ ПРИЯТЕЛЮ» — сатирична повість *Костомарова*. Вперше опублікована під назвою «Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю. Посмертный очерк Н. И. Костомарова» (Нива. 1917. № 34/37). Увійшла до книжки «Скотской бунт» (М., 2002) із серії «Актуальная история России». За деякими даними [повідомлення доктора Луки Кальві (Італія) на конференції «Румунсько-українські відносини: історія

Н. И. Костомаров. Скотской бунт.
(Серия: Актуальная история России).
М., 2002. Обложка

і сучасність», що відбулася в листопаді 1998 р. в місті Сату-Маре (Румунія)], цей твір було перекладено українською мовою в Італії. Костомаров на початку 80-х років XIX ст. мав намір надрукувати повість під псевдонімом Иван Богучаров у московській «Газете А. Гатицук», про що свідчить його листування з видавцем О. Гатицуком. Утім, гострота сатири на тему революційних подій стала однією з причин того, що повість не була опублікована за його життя. Історію виникнення твору викладено у статті приятеля Костомарова Д. Мордовця «Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875—1885», опублікованій в журналі «Русская стари-

на» (1885. № 12; 1886. № 1—3). Зокрема, Д. Мордовець повідомляє, що влітку 1880 р. «будучи в более игровом состоянии духа, Николай Иванович написал довольно злую сатиру — «Бунт зверей», которая, впрочем, нигде не была напечатана». Сюжет зазначеної повісті Костомарова різко збігається із фабулою роману видатного англійського письменника Джорджа Орвелла «Скотный двор» (1945), який є політичною сатирою на тему російської революції. Тут провадиться думка: «Все животные равны, но некоторые равнее других». Див. *Бунт*.

Літ.: Третьяков В. Джордж Оруэлл или Николай Костомаров? // Моск. новости. 1988. № 26; Пинчук Ю. А. Никола Иванович Костомаров. К., 1992; Панченко В. Про химерність соціальних ілюзій // День. 2002. № 10.

«СЛАВЯНСКАЯ ЗАРЯ» — суспільно-політичний журнал москвофільського спрямування, присвячений актуальним питанням слов'янства. Видавався у Відні (Австро-Угорщина) протягом 1867—1868 рр. Редакторами «С. З.» були публіцист і винахідник І. Ливчак (1839—1914) та письменник К. Климкович (1835—1881). Костомаров після попереднього ознайомлення з програмою цього часопису опублікував у ньому відкритого листа до його редакторів (див. *Лист М. Костомарова до редакторів І. Ливчака та К. Климковича з додатком його статті «Язык как средство объединения славянских национальностей»*) та статтю «Язык как средство объединения славянских национальностей» (1867. № 1). Лист ученого був передрукований у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). У цьому листі автор висловлює негативне ставлення до панславізму, спрямованого на насильницьке політичне об'єднання слов'янських народів у межах

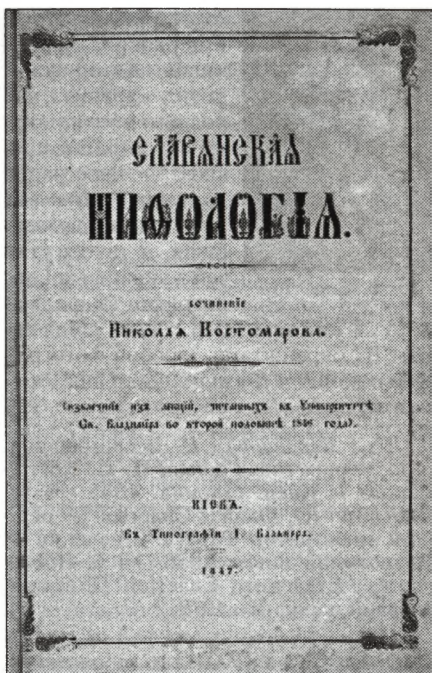

Російської імперії. Натомість обстоює ідею поширення російської мови як загальнослов'янської. Ця публікація спричинила полеміку Костомарова з радикальними прибічниками панславізму в Росії, які вважали його позицію непатріотичною [див. «Объяснение» [IX] («По поводу нападок петерб. корреспондента "Моск. ведомостей" за изложенные в письме к редактору «Славянской Зари» мысли по вопросу о распространении русского языка между славянами»)].

«СЛАВЯНСКАЯ МИФОЛОГИЯ» — студія Костомарова. Написана вчепним у 1846 р. в Києві. В основу цієї праці лягли лекції, читані Костомаровим у Київському імператорському університеті Св. Володимира. Набрана кирилицею та гражданським шрифтом, студія вперше побачила світ у друкарні І. Вальнера (К., 1847). Виходила також у виданнях Костомарова: «Лекции. Мифология» (Б. м., Б. г.), «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930) та «Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства» (К., 1994). Увійшла до книжки «Славянская мифология» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». У цій студії розкривається християнський світогляд слов'янських племен, зокрема зіставляються фольклорні матеріали з історичними відомостями. Костомаров також приділяє велику увагу відображенню у фольклорі народного побуту, традицій, звичаїв, обрядів тощо. Він показує їх значення для власне історичних студій, зокрема для осягнення загального духу княжої доби (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова, Фольклорно-етнографічні студії М. Костомарова*).

Літ.: Николай Иванович Костомаров // Рус. худож. листок. 1860. № 20; Каталог III очередной юбилейной вы-

Н. Костомаров. Славянская мифология. К., 1847. Титульна сторінка

ставки. В пам'ять Н. І. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Грушевський М.* Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. К., 1930.

СЛАСТІОН (Сластьон) Опанас Георгійович (1855—1933) — український художник, мистецтвознавець та етнограф. Народився у повітовому місті Бердянську Таврійської губернії (тепер районний центр Запорізької області, *Україна*) у родині маляра. Упродовж 1874—1882 рр. навчався в Академії мистецтв у С.-Петербурзі в І. Крамського та П. Чистякова. Викладав у Миргородській художньо-промисловій школі (1900—1928). Малювати навчився у

О. Г. Сластйон

батька, реставратора й церковного живописця. Автор жанрових картин з народного життя, портретів українських кобзарів, ілюстрацій до творів Т. Шевченка та інших письменників, а також статей з української етнографії та фольклору. 7 квітня 1885 р. С., за свідченням В. Беренштама, зробив фотографію покійного Костомарова (див. *Іконографія М. Костомарова*).

Літ.: *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 6; *Сластйон Ю.* Опанас Сластйон — перший ілюстратор Тараса Шевченка // *Визвольний шлях*. 1956. № 6. *Аббасов А. М.* Опанас Сластйон. Життя і творчий нарис. К., 1979.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА, Слобожанщина — історико-географічний регіон України XVII—XIX ст. (тепер територія Харківської, північна частина Донецької та Луганської, східна частина Сумської областей України; південно-східна частина Воронежської, південно-західна частина Белгородської та південна частина Курської областей Російської Федерації). У XIV—XVI ст. значна частина території С. У. увійшла до складу *Російської держави*, але залишалася малозаселеною. Упродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. землі С. У. поступово обживаються переселенцями з територій Лівобережної та Правобережної України, що перебували у складі *Речі Посполитої*. Поселення, які засновували вихідці з України, називалися слободами, а їхні мешканці звільнялися на певний час від податків та повинностей. Звідси й походить на-

зва С. У. Російський уряд активно використовував українських переселенців для колонізації окраїнних земель, залучав на військову службу, зокрема для охорони своїх кордонів. У другій половині XVII ст. з мешканців Слобожанщини було сформовано низку козацьких слобідських полків. У 1765 р. значна частина земель С. У. увійшла до складу *Слобідсько-Української* (з 1835 р. — *Харківської*) губернії. Костомаров упродовж усього життя був тісно пов'язаний з цим краєм. На землях Слобожанщини осіли його пращури (див. *Родовід М. Костомарова*). Майбутній історик народився у слободі *Юрасівці*, яка раніше входила до складу Слобідсько-Української губернії. Там минули його дитячі та юнацькі роки (див. *Біографія М. Костомарова*), зокрема навчання у *Воронежі* (див. *Воронезька чоловіча перша гімназія, Воронежський пансіон*) й університетські студії (див. *Харківський університет*). З С. У. пов'язані короточасне перебування Костомарова на військовій службі та пробудження його зацікавлень як історика-початківця, зокрема спроби перших самостійних студій над минувиною цього краю (див. *Кінбурнський драгунський полк, «История Слободской Украины», «Описание Острожского слободского полка»*). На теренах Слобожанщини, зокрема в інтелектуальній атмосфері та соціокультурному середовищі університетського Харкова, сформувалися засадничі принципи світобачення та історичних поглядів Костомарова (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова, Романтизм, Харківська школа романтиків*). Учений упродовж усього життя з великою любов'ю і шаную ставився до своєї малої батьківщини, до її мешканців, природи, зокрема докладно висвітлив своє побутування на обширах С. У. в *«Автобіографіи»*. Вже на схилі жит-

тя Костомаров заповів значну суму грошей на заснування сільського училища для дітей слободи Юрасівки *Острогозького повіту Воронежської губернії*.

Літ.: Устинов И. А. Литература о Харьковской губернии: описательные труды, материалы и источники, касающиеся истории, археологии, этнографии, географии и статистики Слободской Украины. Харьков, 1886; *Грушевский А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. Х., 1918; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII—XVIII вв. Харьков, 1964; *Пінчук Ю. А.* Слобожанщина — місце народження й становлення М. І. Костомарова як історика // Історико-географічні дослідження в Україні. К., 1994.

СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКА ГУБЕРНІЯ — див. *Слобідська Україна, Харківська губернія*.

СЛОБОЖАНЩИНА — див. *Слобідська Україна*.

«СЛОВЕЧКО ПО ПОВОДУ ЗАМЕЧАНИЯ О ФЕДЕРАТИВНОМ НАЧАЛЕ В ДРЕВНЕЙ РУСИ» — полемічна нотатка *Костомарова*. Вперше опублікована в часопису «*Киевская старина*» (1883. № 4). Увійшла до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Ця нотатка написана як відповідь на розвідку «Удельный период и его изучение», надруковану без підпису в «Киевской старине» (1883. № 2). У зазначеній статті Костомаров уточнює свою тезу про федеративне начало в давній Русі, викладену в його студії «*Мысли о федеративном начале в древней Руси*». Зокрема, він зазначає, що «не видел вполне сложившейся федерации и нигде, сколько помнится, не назвал удельно-вечевую Русь феде-

рацией в смысле политического тела, с конгрессами или сеймами, в роде Соединенных Штатов... говорил только о федеративном начале и если позволял себе видеть в древней Руси что-то в роде федерации, то разве федерации в зачаточном виде» (див. *Федерализм, Федерация, Публицистична і полемічна спадщина М. Костомарова*).

Літ.: *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928.

«СЛОВО НАД ГРОБОМ Т. Г. ШЕВЧЕНКА» — промова *Костомарова*. Виголошена українською на похороні Т. Шевченка 28 лютого 1861 р. в С.-Петербурзі. Вперше опублікована російською мовою у статті Л. Жемчужникова «Воспоминание о Шевченко, его смерть и погребение» в журналі «*Основа*» (1861. № 3). Вміщена у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928). Увійшла до низки видань Костомарова: «Твори в двох томах» (К., 1967), «Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства» (К., 1994), а також до книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Костомаров згадував цей епізод в «*Автобиографии*»: «В день погребения Шевченко явилось большое стечение публики. Над усопшим говорились речи по-русски, по-малорусски и по-польски. Я также произнес небольшое слово по малорусски».

Літ.: *Пінчук Ю. А.* З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2.

«СЛОВО О ПЕРЕНЕСЕНИИ ПУБЛИЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ» — нотатка *Костомарова*. Вперше опублікована в газеті «*Голос*» (1864. № 107). Вміще-

на у книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». У зазначеній нотатці Костомаров наводить аргументи на користь реалізації проекту перенесення *Публічної бібліотеки у С.-Петербурзі* до Михайлівського замку.

«СЛОВО О СКОВОРОДЕ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в журналі «Основа» (1861. № 7). Вміщена у виданні «Твори в двох томах» (К., 1967), а також у книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Написана з приводу рецензії письменника В. *Крестовського*, опублікованої в журналі «Русское слово» (1861. № 7), на «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сквороды» (СПб., 1861). У цій статті Костомаров полемізує з В. Крестовським, зокрема відкидає його негативну оцінку творчості українського філософа та поета Г. Сквороди. Відгук Костомарова спричинив дискусію з В. Крестовським, який відреагував полемічною розвідкою «Ходатайство г. Костомарова по делам Сквороды и Срезневского» (Русское слово. 1861. № 8). У відповідь Костомаров опублікував статтю «*Ответ на статью Всеволода Крестовского: "Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского"*» у журналі «Основа» (1861. № 8).

Літ.: *Бородін В. С.* Примітки // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 2.

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО І ЗАХІДНИЦТВО — контрверсійні напрями російської релігійно-філософської та суспільно-політичної думки ХІХ ст. Різниця світоглядних та інтелектуальних засад С. і З. зумовлювалася протилежною реакцією тогочасної громадськості на виклики, кинуті Російській

імперії західноєвропейською модернізацією, зокрема переходом від Європи станів до Європи націй і національних держав. Основні положення слов'янофільства спиралися на історіософське та культурологічне обґрунтування ідеї самобутності *Росії*, її культури, соціально-економічного укладу та політичного устрою стосовно країн Західної Європи. Натомість інтелектуальні підвалини західництва ґрунтувалися на тезі про необхідність поступального розвитку Росії через послідовне засвоєння й адаптацію західноєвропейських політичних свобод, соціальних інститутів, економічного ладу, освіти та культури. Самобутність Росії слов'янофіли вбачали у гармонійному співіснуванні всіх станів, у російській поземельній громаді та артілях, у православних засадах російського суспільства, яке вони розглядали як єдине справжнє християнство. Такі ж особливості своєрідного розвитку слов'янофіли знаходили і в інших слов'ян, особливо у південних (сербів, болгарів, чорногорців). Апологія ідеї самобутності слов'янства, зокрема усталені симпатії до закордонних слов'ян, спричинилися до походження назви самого напрямку — слов'янофільство (слов'янолюбство), яку впровадили їхні опоненти. Радикально налаштовані слов'янофіли обстоювали ідею об'єднання всіх слов'ян у межах Російської імперії (див. *Панславизм*), причому не виключали для досягнення цієї мети застосування військово-політичних заходів. Західники виступали за ліквідацію кріпосництва і визнавали необхідність розвитку Росії за західноєвропейським зразком. Історичні концепції західників багато в чому нагадували ідеї та підходи західноєвропейських істориків Г. Бокля, Ф. Гізо, Б. Нібура, Л. фон Ранке, О. Т'єррі та інших, а також спиралися на філософію Г. Гегеля, О. Конта, Г. Спенсера,

Ф. Шеллінга та інших відомих мислителів (див. *Позитивізм, Романтизм*). Провідними діячами західників були П. Анненков, В. Боткін, І. Гончаров, Т. Грановський, К. Кавелін, М. Катков, П. Кудрявцев, М. Некрасов, О. Никитенко, М. Салтиков-Шедрін, С. Соловйов, І. Тургенєв, П. Чаадаєв, Б. Чичерін та багато інших. До відомих представників слов'янофільського напрямку належали Іван та Костянтин Аксакови, І. Беляєв, Д. Валуєв, І. Киреевський, О. Кошелев, В. Ламанський, Ю. Самарін, О. Хом'яков, Ф. Чижов та ін. Костомаров мав широкі знайомства в колах російської інтелігенції, зокрема як у середовищі слов'янофілів, так і західників. Він співчутливо ставився до ідей слов'янофільства, особливо до тези про необхідність загальнослов'янської єдності. Втім його погляди щодо співдружності слов'ян зазнали істотних змін: від обстоювання за часів кирило-мефодіївських братчиків (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) ідеї слов'янської федерації, що спирається на християнські постулати, до пропагування у 60—70-ті роки XIX ст. мовно-культурного зближення слов'янських народів. Водночас він тримався думки, що деякі положення слов'янофільства, особливо про культурно-історичну унікальність Росії, абсолютизовані. Костомаров поділяв і певні ідеї західників, зокрема вважав необхідним скасування кріпосницького ладу. Вчений з великою увагою та цікавістю ставився до західноєвропейської історії, позаяк уважав, що в її анналах міститься повчальний досвід для слов'янських народів. У цілому Костомарова не можна зарахувати до жодного з цих контрверсійних напрямів з огляду на його оригінальні історичні та суспільно-політичні погляди (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*).

Літ.: *Линицкий П.* Славянофильство и либерализм. К., 1882; *Пыпин А. Н.* Характеристики литературных мнений от 20-х до 50-х гг.: Исторические очерки. СПб., 1906; *Бродский Н. Л.* Ранние славянофилы. М., 1910; *Западники сороковых годов.* М., 1910; *Плеханов Г. В.* Западники и славянофилы // *Плеханов Г. В.* Сочинения: В 24 т. М.; Л., 1926. Т. 23; *Егоров Б. Ф.* Славянофильство, западничество и культурология // *Тр. по знаковым системам.* Тарту, 1973. Т. 6; *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1990; *Русское общество 40—50-х годов XIX в.:* В 2 ч. М., 1991. Ч. 1: Записки А. И. Кошелева; Ч. 2: Воспоминания Б. Н. Чичерина; *Щукин В. Г.* Культурный мир русского западника // *Вопр. философии.* 1992. № 5.

СМІЛЯНСЬКА Валерія Леонідівна (1935) — український літературознавець. Народилася в Києві у родині українського письменника та літературознавця Л. Смілянського (1904—1966). У 1941 р. була евакуйована до Уфи, потім — до Москви. У 1944 р. повернулася до Києва. Вищу освіту здобула в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (1958), навчаючись на відділенні української мови та літератури філологічного факультету. У 1961—1963 рр. — науковий співробітник-екскурсовод Державного музею Т. Г. Шевченка в Києві. З 1966 р. — в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (тепер — НАН України): молодший, старший, провідний науковий співробітник (1986), керівник групи «Шевченківська енциклопедія» у відділі давньої і класичної української літератури (1997), завідувач відділу шевченкознавства (2001). Основні наукові інтереси С. пов'язані з дослідженням життя і творчості Т. Шевченка. Біографія Т. Шевченка та його поетика стали предметом її кандидатської (1975) та докторської (1984) дисертацій. Автор низки нау-

В. Л. Смілянська

кових студій, зокрема «Стиль поезії Шевченка (суб'єктивна організація)» (К., 1981), «Біографічна Шевченкіана: 1861–1981» (К., 1984), коментарів до «Кобзаря» Т. Шевченка (К., 1998).

Брала участь у підготовці ряду колективних монографій та багатотомних видань творів Тараса Шевченка. С. — один з редакторів, упорядників та авторів коментарів до «Повного зібрання творів» Т. Шевченка, видання якого розпочалося з 2001 р. Заслужений діяч науки і техніки України (1997). Наукова творчість С. відзначена Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України (2001). С. — дослідник і популяризатор літературної спадщини Костомарова. Вона здійснила текстологічну підготовку, упорядкування й коментування видання «Твори в двох томах» (К., 1990), яке відкривається її ґрунтовною розвідкою «Літературна творчість Миколи Костомарова».

Тв.: *Святим огненним словом...* Тарас Шевченко: поетика. К., 1990; *Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка*. К., 2000 (у співавтор.).

СМОЛЕНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ у *С.-Петербурзі* — старовинний православний цвинтар, один з найбільших цвинтарів у *С.-Петербурзі* в XIX ст. з церквою Смоленської Божої Матері. Заснований 1756 р. За постановою Священного Синоду (1841) С. к. поділено на 7 розрядів. На цьому цвинтарі похована мати *Костомарова* (див. *Костомарова* Т. П.), яка померла в лютому 1875 р. від тифу. Коли її ховали, Костомаров тяжко хворів. Лікарі вважали його стан безнадійним (див. *Біо-*

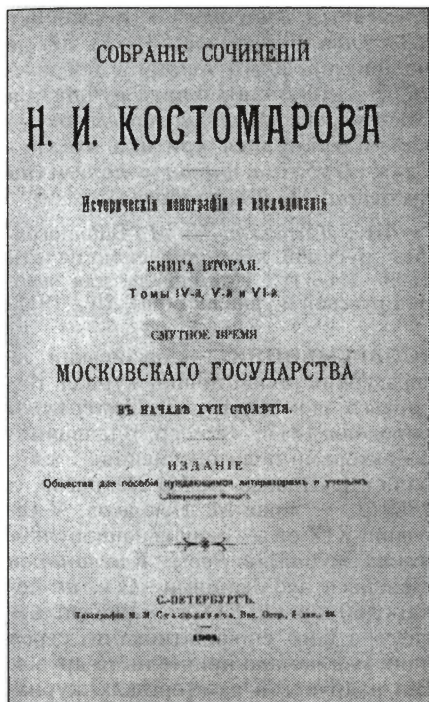
графія М. Костомарова, Катенін М. І., Муринов Д. А.). За свідченням дружини Костомарова (див. *Костомарова* А. Л.), «Никакой надежды не было на выздоровление Николая Ивановича: куплены были на Смоленском кладбище два смежные могильные места — одно для матери, другое для сына».

Літ.: *Петербург*: Памятная книжка. СПб., 1881; *Путеводитель по Петербургу*: Описание С.-Петербурга и его достопримечательностей / Под ред. Р. С. Попова. СПб., 1886; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

СМОЛЬНИЙ ІНСТИТУТ — закритий жіночий навчальний заклад для дівчат з дворянських родин у *С.-Петербурзі* в другій половині XVIII — на початку XX ст. Здебільшого відомий як більшовицький штаб Жовтневої революції (тепер пам'ятка історії та архітектури). *Костомаров* був у С. і. восени 1874 р. Тоді, після відпочинку в *Дідівцях*, він супроводжував до С. і. свою майбутню пасербицю, С. *Кисіль*. Пізніше відвідував її під час навчання в С. і. Аліна *Костомарова* писала про візит ученого до Смольного 1874 р. у своїх спогадах. Зокрема, вона зазначала, що Костомаров попросив «начальницу института принять его. Он был принят очень любезно. Начальница, О. А. Томилова, обласкала мою девочку, а Николай Ивановича попросила «сделать честь» институту, пройти с ней по классам, где она рекомендовала Н. И. как «известного историка» учителям и девицам каждого класса».

Літ.: *Черепнин Н. П.* Императорское воспитательное общество благородных девиц: Ист. очерк: В 3 т. Пг., 1914–1915. Т. 1–3; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«СМУТНОЕ ВРЕМЯ МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВА» — монографія

Н. И. Костомаров.
Смутное время Московского
государства в начале XVII столетия.
СПб., 1904. Титульна сторінка

Костомарова. Вперше надрукована у журналі «*Вестник Европы*» (1866. Т. 1—4; 1867. Т. 1—3). Під назвою «Смутное время Московского Государства в начале XVII столетия. 1604—1613» увійшла до IV, V і VI томів «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1868) та IV, V і VI томів «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1883—1884). Вміщена у «Собрании сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 2, т. 4/6). Опублікована у книжці «Смутное время Московского Государства в начале

XVII столетия» (М., 1994) із серії «Актуальная история России», а також у сьомому та восьмому томах дванадцятитомного зібрання праць Костомарова, виданого ВАТ «Мир книги» (М., 2004). Мотиви та історію створення цієї праці Костомаров докладно висвітлив в «Автобиографии». Зокрема, він зазначив, що його цікавила російська історія початку XVII ст. з перспективи вивчення народного життя (див. *Народ, Народницький напрям*). На думку вченого, ця доба «страшная и кровавая, заключала в себе утешительного то, что народ, перенесший ее, вышел из нее с торжеством, отстоявши, по крайней мере, свою независимость и свой общественный строй с теми началами, с какими установился прежде». Зазначена студія Костомарова викликала різноманітні відгуки вчених і тривалу полеміку [див. «*Кто виноват в Смутном времени? И. Е. Забелину*», «*Объяснение*» [X] («По поводу замечаний в № 261 «Голоса» на сочинение о «Смутном времени Московского Государства»»), «*Письмо к редактору*» [V], «*Личности Смутного времени. Михаил Скопин-Шуйский, Пожарский, Минин, Сусанин*»]. Наприклад, В. Семеvський розглядав її як одну з найкращих праць свого часу. Сучасні вчені підкреслюють джерельну цінність «С. в. М. Г.», позаяк значна частина польських архівів була знищена під час Другої світової війни.

Літ.: *Семевский В. И.* Николай Иванович Костомаров. 1817—1885 // Рус. старина. 1886. № 1; *Автобиография Н. И. Костомарова.* М., 1922; *Ульяновский В. И.* Российские самозванцы: Лжедмитрий I. К., 1993.

«СНІП» — український літературний альманах. Опублікований у Харкові 1841 р. Видавець та редактор «С.» — О. Корсун. Вийшов один випуск.

У «С.» друкувалися українською мовою твори і переклади, здійснені П. Кореницьким, П. Писаревським, С. Писаревським, М. Писаревською та Костомаровим. В «Автобіографії» Костомаров написав: «Корсун затеяв издание малорусского сборника ("Снип") и наполнил его стихами, как собственными, так и своих сотрудников. Я поместил там перевод нескольких "Еврейских мелодий" Байрона и трагедии "Переяславська ничь"». Окрім того, в «С.» вперше було надруковано переклад Костомарова «Олень» з «Крале-дворського рукопису», збірника, опублікованого 1817 р. чеським поетом В. Ганкою. Див. *Харківська школа романтиків*.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

СОВІНІ Пакі де (близько 1769—?) — професор *Харківського університету* у 30-х роках XIX ст., француз за походженням. С. викладав французьку мову та літературу під час університетських студій Костомарова у Харкові. За свідченням історика, С. знав лише стару французьку літературу і не мав жодного уявлення про новітнє письменство у Франції. Костомаров склав С. випускний іспит із його фахової дисципліни.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

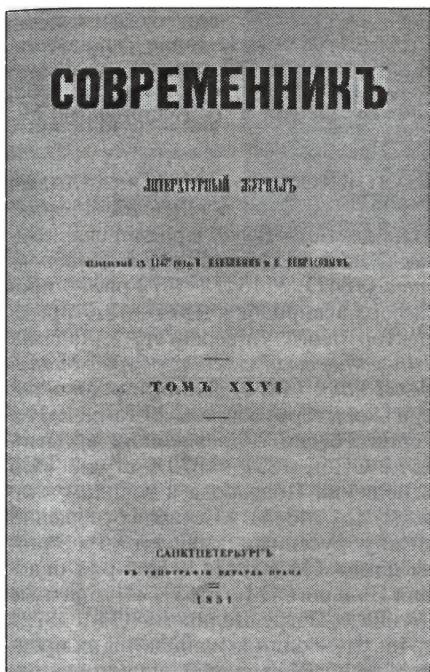
«СОВРЕМЕННЫЕ ИЗВЕСТИЯ» — російська щоденна політична, громадська, церковна, наукова, літературна та художня газета. Видавалася у Москві впродовж 1868—1887 рр. Видавцем та редактором був відомий слов'янофіл і публіцист М. Гіляров-Платонов (див. *Слов'янофільство і західництво*). Костомаров стежив за публікаціями «С. и.». Він помістив статтю «По вопросу о малорусском слове "Со-

временным известиям"» у часопису «*Вестник Европы*» (1881. № 3), де полемізував з публіцистами цієї газети. Дискусію спричинила публікація Костомарова «*Малорусское слово*», на яку відгукнулися критики «С. и.» (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*).

Літ.: Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915.

«СОВРЕМЕННИК» — російський літературний та політичний журнал. Видавався щомісяця у С.-Петербурзі впродовж 1847—1866 рр. Видавцями-редакторами були письменник і журналіст І. Панаєв та М. Некрасов, з 1863 р. — лише М. Некрасов. У середині XIX ст. — один із найпопулярніших журналів Росії. Костомаров цікавився публікаціями «С.», на початку 60-х років XIX ст. часто спілкувався з його співробітниками, серед яких мав чимало приятелів та друзів. Він надрукував на сторінках журналу низку праць: «*Горе-злостастье*» (1856. № 3), «*О мифическом значении "Горя-злостастия"*» (1856. № 10), «*Очерк торговли Московского Государства в XVI и XVII столетиях*» (1857. № 9, 11—12; 1858. № 6—7), «*"Чорна рада, хроника 1663 года"*. Написал П. Кулиш. СПб. 1857. Проповеди на малороссийском языке, протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное, Кулиша. 1857» (1858. № 1), «*Могильные предания. 1. Детская могила. 2. Плач на могиле*» (1858. № 2), «*Украинские народные рассказы Марка Вовчка. Перевод И. С. Тургенева. СПб., 1859 г.*» (1859. № 5), «*Замечание на статью г. Соловьева: "Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого"*» (1859. № 11), «*Начало Руси*» (1860. № 1), «*Из могильных преданий. Ле-*

Современник. СПб., 1851.
Титульна сторінка

генда о кровосмесителе» (1860. № 3), «М. П. Погодину» (1860. № 3), «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях» (1860. № 3—4, 9—10), «Заметка на возражения о происхождении Руси» (1860. № 4), «Последнее слово г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей» (1860. № 5), «О козачестве. Ответ "Виленскому вестнику"» (1860. № 7), «Ответ г. Падалице» (1860. № 12) та ін. За підрахунками, зробленими у дисертаційному дослідженні Л. Москвич, Костомаров помістив у «С.» 22 публікації. Тут були надруковані матеріали з обсягу публічної дискусії Костомарова з М. Погоди́ним (див. *Диспут М. Костомарова з М. Погоди́-*

ним): «Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым» (I. Письмо Погодина к Костомарову, читанное Погодиным на публичном диспуте. II. Ответ Н. И. Костомарова. III. *Ответ на возражения г. Погодина, читанный г. Костомаровым* на том же публичном диспуте. IV. Приложение: Словесные прения между Погодиным и Костомаровым на диспуте, записанные со слов Погодина и Костомарова В. Мордвиновым; — 1860. № 3). «С.» також надрукував ряд статей і рецензій з відгуками на праці Костомарова, зокрема таких відомих авторів, як М. Добролюбов, О. Пипін, М. Салтиков-Шчедрін, М. Чернышевський.

Літ.: Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Евгеньев-Максимов В. Е.* «Современник» при Чернышевском и Добролюбове. Л., 1936; *Козьмин Б. П.* Журнал «Современник» — орган революционной демократии // *Журнально-публицистическая деятельность Н. Г. Чернышевского и Н. А. Добролюбова*. М., 1957; *Москвич Л. Г.* «Современник» и история Украины: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / АН УССР. Ин-т истории. К., 1989.

СОКАЛЬСЬКИЙ Іван Петрович (1830—1896) — український та російський учений-економіст і статистик. Народився у Харкові, адміністративному центрі Слобідсько-Української губернії (тепер обласний центр України). Син професора Харківського університету П. Сокальського, один із братів українського композитора П. Сокальського. Закінчив Харківський університет (1850). З 1858 р. — професор цього університету, завідував кафедрою політичної економії та

статистики. У 1862—1864 рр. перебував у науковому відрядженні в країнах Західної Європи. *Костомаров* упродовж 1833—1835 рр., коли навчався в Харківському університеті, мешкав у будинку батька С. — П. Сокальського. Пізніше С. і Костомаров підтримували епістолярний зв'язок (див. *Епістолярна спадщина М. Костомарова*). Неабиякий науковий інтерес становить їхнє листування щодо обрання Костомарова у грудні 1864 р. професором на кафедру російської історії Харківського університету. Тоді Костомаров під тиском Міністерства народної освіти та через інші обставини відмовився посісти цю кафедру.

Літ.: Багалей О. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету // Рус. старина. 1914. № 12; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

СОКАЛЬСЬКИЙ Петро Іванович (1794—?) — український та російський філолог, професор *Харківського університету*. Народився в сім'ї священика. Закінчив Харківський університет (1819). З 1822 р. викладав у Слобідсько-Українській гімназії в *Харкові*, а з 1823 р. — в Харківському університеті. *Костомаров* мешкав у будинку С. за студентських літ (1833—1835). Свої спогади про С. та його родину він занотував в *«Автобіографію»*: «Семейство Сокальского состояло тогда из жены, трех малолетних сыновей (из них один теперь харьковский профессор, другой — редактор «Одесского вестника» и замечательный пианист, а третий недавно скончался) и старой тещи, женщины чрезвычайно доброй и любимой всеми студентами».

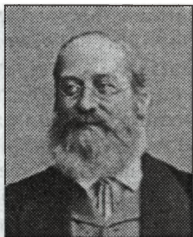
Літ.: *Историко-филологический факультет Харьковского университета за*

первые сто лет его существования (1805—1905): 1. История факультета. 2. Биографический словарь профессоров и преподавателей. Харьков, 1908; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

СОЛОВЬОВ Сергій Михайлович (1820—1879) — російський історик. Народився у *Москві* в родині священика. Закінчив *Московський університет* (1842). У 1847—1879 рр. — професор, а впродовж 1871—1877 рр. — ректор цього університету. Академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1872). Автор праць з російської історії, зокрема 29-томної «Истории России с древнейших времен» (М.; СПб., 1851—1879), студій «Об отношении Новгорода к великим князьям» (М., 1845), «История отношений между русскими князьями Рюрикова дома» (М., 1847), «История падения Польши» (М., 1863), «Публичные чтения о Петре Великом» (М., 1872) та ін. С. — один із найвідоміших представників державно-юридичного напрямку в російській історіографії. На відміну від *Костомарова*, який віддавав перевагу вивченню минушини *народу* (див. *Народницький напрям*), С. висвітлював історію російського народу в контексті його державності, а також розглядав державу як «природний продукт народного життя». С. тримався думки, що держава і народність як складові історії *Росії* нерозривно пов'язані між собою. Він наголошував на необхідності вивчення державних форм у найтіснішому зв'язку із суспільством і з тими змінами, які вносили в його життя поступовість та спадкоємність урядових інституцій. Водночас С. уникав протиставлення історії держави і землі, історії держави і народу. С. зосереджував свої дослідницькі прагнення на реконструкції як державного, так і суспільного побуту. На думку С., поступовий перехід

громадського укладу в побут державний, послідовне перетворення племен у князівства, а князівств — у єдине державне ціле становлять сенс російської історії. Одночасно він обстоює думку про необхідність не

С. М. Соловйов

дробити російську історію на окремі частини, періоди, а з'єднувати останні, стежити переважно за їхнім зв'язком, за безпосереднім наступництвом форм. С. тлумачив кожне явище з перспективи внутрішніх причин, перш ніж виділити його із загального ланцюга подій і поставити в контекст зовнішніх впливів. Обидва історики постійно цікавилися творчістю один одного, зокрема визнавали академічні досягнення, але досить часто полемізували між собою. Приміром, Костомаров критикував автора «Истории России» за те, що народне життя в його студіях є своєрідним доповненням до державного. У свою чергу, С. відзначав еклектичність історичного методу Костомарова, що без перевірки відомостей із джерел запідозрив у подвигу Івана Сусаніна вигадку тогочасних книжників (див. «*Иван Сусанин. Историческое исследование*», «*Личности Смутного времени. Михаил Скопин-Шуйский, Пожарский, Минин, Сусанин*»). Вивчаючи російську історію початку XVII ст., С. обстоював тезу, що тогочасні бунти (див. *Бунт*) були реакцією всіх антидержавних сил та елементів на успішний процес централізації Росії. Костомаров стверджував, що успіхи державності на Русі призвели до цілковитої та безглуздої покори російського народу (див. *Единодержавность*). Розглядаючи повстання Степана Разіна, С. першорядну увагу приділяв його політичним

аспектам і відсував на другий план соціальні причини цього народного руху, а також негативно оцінював його наслідки для російської державності. На противагу С. Костомаров наголошував на побутуванні народної воліниці (див. *Народоправство*) і демократичних традиціях козацтва. Тоді як С. визнавав лише одну історичну заслугу козацтва — завоювання Сибіру під керівництвом Єрмака. Костомаров убачав позитивну роль козацтва у захисті кордонів *Російської держави* від зовнішніх ворогів та в боротьбі українського народу за свою національну і релігійну самобутність. Він полемізував з учнем С., істориком Г. Карповим, стосовно висвітлення доби Хмельниччини та принципів видання «*Актів Южной и Западной России*» (див. *Археографічні праці М. Костомарова, «Богдан Хмельницький»*). Учений приділив певне місце С. не лише у власне історичних студіях (див. «*Зачемание на статью г. Соловьева "Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого"*»), а й на сторінках «*Автобиографии*», в якій високо оцінив його науковий доробок з історії *Речі Посполитої*.

Тв.: Уния, козачество, раскол. 1) Коялович М. Литовская церковная уния; 2) Костомаров Н. Богдан Хмельницкий; 3) Щапов А. Русский раскол старообрядства // Атеней. 1859. Ч. 2; *История России с древнейших времен*: В 15 кн. М., 1959—1966. Кн. 1—15.

Літ.: Замысловский Б. Ученые труды С. М. Соловьева: Библиогр. список // Журн. М-ва нар. просвещения. 1879. № 11; Бестужев-Рюмин К. Н. С. М. Соловьев // Биографии и характеристики. СПб., 1882; Безобразов П. В. С. М. Соловьев: Его жизнь и учено-литературная деятельность. СПб., 1884; Милуков П. Н. Юридическая школа в русской историографии (Соловьев, Кавелин, Чичерин, Сергеевич) //

Рус. мысль. 1886. № 6; Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве // Вестн. Европы. 1906. № 9; Иллерицкий В. Е. С. М. Соловьев. М., 1990; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992; Вернадский Г. В. Русская историография. М., 1998; Иллерицкая Н. В. Историко-юридическое направление в русской историографии второй половины XIX в. М., 1998; Козачок Я. В. До питання про дискусію Костомарова з Соловйовим з приводу ролі козацтва в історії України // Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту. Сер.: філол. науки (літературознавство). Кіровоград, 2000. Вип. 27.

«СООБРАЖЕНИЯ О ПЕРВОМ ЛЖЕДМИТРИИ НА ОСНОВАНИИ ВНОВЬ ОТЫСКАННЫХ ИСТОЧНИКОВ» — стаття Костомарова. Опублікована в газеті «Голос» (1865. № 20). У цій розвідці автор прагне відтворити образ царя-самозванця Лжедмитрія I та показати його роль у російській історії початку XVII ст. У плані проблематики зазначена студія, споріднена з низкою інших праць Костомарова (див. «Кто был первый Лжедмитрий?», «Еще о первом Самозванце», «Г. Бицynu по вопросу о личности первого Самозванца и Гришки Отрепьева»).

Літ.: Ульяновский В. И. Российские самозванцы: Лжедмитрий I. К., 1993.

«СОРОК ЛЕТ. НАРОДНАЯ МАЛО-РОССИЙСКАЯ ЛЕГЕНДА» — оповідання Костомарова. Написане за мотивами української народної легенди. Існують два варіанти цього твору: український та російський. За свідченням Костомарова (авторська примітка до першого видання), 1840 р. було написано україномовний варіант, який автор переклав російською у 1876 р. Український варіант оповідання збе-

рігався в О. Корсуна, що планував опублікувати його на початку 40-х років XIX ст. у Харкові, але так і не реалізував цього наміру. Перший розділ оповідання української версії, який істотно відрізняється від російського варіанту, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (ф. I, спр. 1895) з позначкою: «“Сорок лет” Начало малорус. легенды, написано в молодых летах. Находилась у Александра Александровича Корсуна». Вперше твір надруковано окремою книжкою (М., 1881) як додаток до «Газеты А. Гатцука». Передруковано в «Буковинском альманахе» (Чернівці, 1885). Оповідання з доданням першого розділу української версії вміщено у виданнях Костомарова «Твори в двух томах» (К., 1967 і 1990). Російський варіант твору перевидано у книжці «Сын. Холоп. Сорок лет: Повести» (К., 1987), а також у книжці «Кудеяр. Сын. Холоп. Сорок лет» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». Оповідання має епілог, в якому розкривається сюжет цього твору: «Сорок лет прожил преступник в полном довольстве и благополучии, и только временами тревожило его опасение кары, которая должна была постигнуть его в срок, указанный в видении. Дожил он, наконец, и до этого срока, а кара не пришла. Не знал он и не уразумел, что началом обещанной кары было его многолетнее земное благополучие, а ее завершением — потеря Бога». Це оповідання привернуло увагу російського письменника Л. Толстого. Він переробив твір Костомарова, зокрема скоротив виклад, подав власну обробку народної легенди та розв'язку сюжету. Оповідання в обробці Л. Толстого опубліковано в журналі «Образование» (1902. № 2). У травні 1992 р. під час святкування 175-річного ювілею Костомарова в

Софійський собор у Києві. ХІХ ст.

Україні (див. *Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова*) творче об'єднання «Культура» на основі цього оповідання поставило телеспектакль «Черный круг».

Літ.: Смілянська В. Л. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР у Києві, Собор св. Софії у Києві — пам'ятка історії, архітектури та монументального живопису доби Київської Русі (тепер у складі Національного заповідника «Софія Київська»). Головний (митрополичий) храм давньоруської держави, присвячений Мудрості Господній. С. с. споруджено в першій половині ХІ ст. за часів князювання Ярослава Мудрого. Храм має тринадцять бань, що символізує Христа та дванадцять його апостолів. У західній частині Софії Київської міститься багатофігурна світська композиція — князя-фундатора собору та його родини. Композиція дійшла до нашого часу фрагментарно. С. с. — родова усипальниця Ярославичів, зокрема Ярослава Мудрого. *Костомаров* не раз бував у С. с., добре знав його історію, часто згадував цю культову споруду у своїх працях, зокрема вважав її символом православної Русі (див.

Християнство). Крім того, вчений порівнював собор св. Софії з іншими пам'ятками світової культури та архітектури (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Письменник та видавець журналу «Живописное обозрение» П. Полевой згадував, що на нього справила неабияке враження розповідь Костомарова про клятву кирило-мефодіївців, якою вони скріпили членство у таємному товаристві (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Цей ритуал відбувся вночі у соборі, до якого Костомаров і троє інших братчиків пробралися таємно. У серпні 1874 р. Костомаров оглянув С. с. разом з учасниками ІІІ Археологічного з'їзду, що відбувся у Києві (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Ці відвідини св. Софії історик згадав в «Автобіографіи».

Літ.: Полевой П. Н. Воспоминание о Н. И. Костомарове // Живописное обозрение. 1885. № 17; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Лазарев В. Н.* Мозаики Софии Киевской. М., 1960; *Карзер М. К.* Древний Киев: В 2 т. М.; Л., 1961. Т. 2; *Толочко П. П.* Древний Киев. К., 1976.

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР у Новгороді, Собор св. Софії у Новгороді — давньоруська пам'ятка історії, архітектури та монументального живопису. Споруджена князем Володимиром Ярославичем у 1045—1050 рр. замість згорілого дерев'яного собору в Дитинці (Кремлі) за зразком *Софійського собору у Києві*. На початку ХІІ ст. св. Софія — кафедральний собор архієпископа та головний храм Новгородської республіки. *Костомаров* кілька разів приїздив до Новгорода, бував і в С. с. Вперше він оглянув цю культову споруду в червні 1848 р., коли відвідав Новгород проїздом (після річного ув'язнення в *Петропавловській фортеці*, дістаючись до

місця заслання — в *Саратов*). Тоді в супроводі офіцера і жандармського солдата він відвідав С. с., *Юр'єв монастир* та інші історичні пам'ятки міста. Влітку 1860 р. вчений десять днів провів у Новгороді, вивчаючи стародавню топографію міста, зокрема оглянувши св. Софію. У квітні 1861 р. Костомаров прочитав у Новгороді публічну лекцію на користь місцевого народного училища (див. «*О значении Великого Новгорода в русской истории*», *Публічні лекції М. Костомарова*). За свідченням організаторів цього заходу, виклад історика розпочався зі слів: «Привет тебе, святая София!». Згадку про ці відвідини він занотував в «*Автобиографии*». Влітку 1862 р. Костомаров знову приїздив до Новгороду, зокрема оглянувши С. с. та інші історичні пам'ятки у супроводі А. *Майкова* та М. *Барсукова*. Свята Софія неодноразово згадується у працях Костомарова, зокрема в його монографії «*Севернорусские народопрательства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород — Псков — Вятка*». С. с. асоціювався у творчості Костомарова з традиціями вічової вольності та *народопрательства* Великого Новгороду, був сакральним символом народного духу.

Літ.: *К памяти Н. И. Костомарова* // Газета А. Гатцука. 1885. № 16; *Барсуков Н.* Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове. СПб., 1898; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Лазарев В. Н.* Искусство Новгорода. М.; Л., 1947; *Семенов А. И.* Софийский собор — древнейший исторический памятник Новгорода. Новгород, 1962.

СПАСОВИЧ Володимир Данилович (1829—1906) — російський юрист, фахівець з кримінального права, історик права, письменник та літературознавець. Народився в губернському

місті Мінську (тепер Республіка Білорусь) у російсько-польській родині лікаря. Навчався у Мінській гімназії. Закінчив *С.-Петербурзький імператорський університет* (1849). З 1857 р. — професор цього університету. З 1862 р. адвокат у *С.-Петербурзі*. Співробітник журналу «*Вестник Европы*» від часу його заснування. Приятельські взаємини між *Костомаровим* і С. установилися навесні 1857 р. Тоді Костомаров був у *С.-Петербурзі* проїздом і збирався за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). З 1859 р. Костомаров спілкувався з С. постійно як колега по університетській корпорації. Він подав докладну характеристику С. у розділі «*Петербургский университет начала 1860-х годов*» «*Автобиографии*». За свідченням Костомарова, С. був великим знавцем польської літератури, до якого він не раз звертався по фахові консультації. Його політичні погляди, на думку Костомарова, зовні видавалися поміркованими, позбавленими радикального польського патріотизму, але у повсякденному житті С. не приховував уподобань до всього польського, зокрема співчутливо поставився до повстання 1863—1864 рр. (див. *Огризко Й. П.*). Костомаров згадує, що С. якось навіть повідомив йому про бажання заробити достатній капітал адвокатською практикою і перебраться до Австро-Угорщини, де становище поляків набагато ліпше, ніж у Російській імперії. С. передав Костомарову пропозицію М. *Стацюевича* про співробітництво з журналом «*Вестник Европы*». У 70-х роках XIX ст. С. і Костомаров полемізували на сторінках преси стосовно проблеми примирення росіян та поляків.

Тв.: *История славянских литератур: В 2 т.* СПб., 1879—1881 (у співавтор.); *Сочинения: В 10 т.* СПб., 1913. Т. 1—10.

Літ.: Чубинський М. П. Памяти В. Д. Спасовича // Вестн. Европы. 1909. № 1—2; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Кони А. Ф. Владимир Данилович Спасович // Кони А. Ф. Собр. соч.: В 8 т. М., 1968. Т. 5.

«СПИТЬ ВКРАЇНА ТА РУЇНИ...» — вірш Костомарова. Написаний близько 1846—1847 рр. Вперше опублікований у журналі «Україна» (1925. № 1—2) з автографа, виявленого в архіві колишнього Третього відділення у справі «Об Україно-славянском обществе». Пізніше вірш був надрукований у виданнях «Твори в двох томах» (К., 1967 і К., 1990).

Літ.: Смілянська В. Л. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1.

«СПІВЕЦЬ МИТУСА» — поетичний твір Костомарова. Вперше опублікований у журналі «Основа» (1861. № 3). Датований 1850-м роком. Передрукований у виданнях: «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914), «Твори в двох томах» (К., 1967 і К., 1990), «Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст.» (К., 1968). В основу сюжету цього твору лягли події, пов'язані з монголо-татарською навалю на давню Русь у першій половині XIII ст.

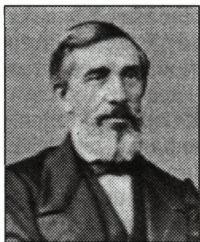
Літ.: Смілянська В. Л. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1.

«СПОМИНКИ ПРО ШЕВЧЕНКА» — стаття Костомарова. Написана у вигляді листа до редактора спеціально для видання «Кобзар, з додатками споминок про Шевченка Костомарова і Микешина» (Прага, 1876), в якому вперше була опублікована. Уві-

йшла до видання «Твори в двох томах» (К., 1967. Т. 2). У цій розвідці автор зупиняється на драматичних поворотах долі, які поєднували його з Т. Шевченком, а також розмірковує про місце та роль Великого Кобзаря в літературі. На його думку, «талант Шевченко настільки признан читающею публікою, и его произведения настолько общественны, что мы не надеемся заслужить порицание, если скажем, что, по мнению нашему, Шевченко принадлежит к первоклассным поэтам славянского мира». Див. «Воспоминание о двух малярах», «Кобзар», «Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860», Літературна спадщина М. Костомарова.

Літ.: Бородин В. С. Примітки // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 2.; Пінчук Ю. З історії шевченкознавства (до 170-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2.

СРЕЗНЕВСЬКИЙ Ізмаїл Іванович (1812—1880) — український і російський філолог-славист, історик та археограф. Народився у губернському місті Ярославлі (тепер обласний центр Російської Федерації) у родині викладача Демидівського училища, згодом — професора Харківського університету І. Срезневського (1770—1820). У 1829 р. С. закінчив Харківський університет. Професор політекономії та статистики (1837—1839), слов'янознавства (1842—1846) Харківського університету. Ще студентом цікавився українською народною поезією та старожитностями, збирав фольклорні й етнографічні матеріали. Пізніше сам komponував пісні та думи, які стилізував і видавав за народні твори, зокрема у збірнику «Запорожская старина» та ін. Фундатор кількох гуртків університетської молоді у Харкові (див. Харківська школа романтиків). У 1839—1842 рр. подорожував Євро-

І. І. Срезневський

пою, зокрема слов'янськими землями, вивчав тамтешні мови та фольклор. Професор слов'янознавства (1847—1880), декан історико-філологічного факультету (1859—1880) та ректор (травень-жовтень 1861) *С.-Петербурзького імператорського університету*. Академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1854). Засновник *С.-Петербурзької школи славистів*. Автор численних праць з історії південнослов'янських літератур, української та російської мов, слов'янської міфології, палеографії, етнографії та фольклористики, зокрема відомих студій «Опыт о сущности и содержаниях теории в науках политических» (Харьков, 1837), «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины (XVII—1768)» (Харьков, 1839), «Святылища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям» (Харьков, 1846), «Исследования об языческом богослужении древних славян» (СПб., 1847), «Мысли об истории русского языка» (СПб., 1849), «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» (СПб., 1893—1912. Т. 1—3), «Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель» (СПб., 1895). Друкувався у власних виданнях («Запорожская старина», «Украинский альманах»), а також в «Очерках России» В. Пассека, «Энциклопедическом Лексиконе» А. Плюшара та ін. Опублікував у періодичній пресі низку життєписів визначних особистостей української історії: «Палий», «Выговский и Пушкаръ», «Юрий Хмельницкий» та

інші, а також ряд нарисів з історії *України*, зокрема «Стырское дело», «Козаки — гайдамаки униатской войны 1594—1654». Провадив пошуки та публікував історичні й літературні пам'ятки. Редагував «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук» (1852—1863). Історичні погляди С. сформувалися під впливом *романтизму*. У працях 30—40-х років XIX ст. С. обстоював ідею культурно-національної своєрідності українського та інших слов'янських народів. У петербурзький період життя й діяльності С. його інтерес до української проблематики суттєво підупав, а погляди з багатьох питань зазнали істотних змін. Приміром, С. відійшов від своєї тези про самостійність української мови і тримався думки, що вона є діалектом російської мови тощо. *Костомаров* познайомився зі С. у 1837 р. в Харкові. Під час своїх університетських студій (див. *Харківський університет*) він регулярно відвідував домівку С., спілкувався з членами його гуртка, які сприяли формуванню світобачення та поглядів молодого історика (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). Костомаров і С. здійснювали спільні етнографічні поїздки Харківщиною, зокрема відвідали 1839 р. жіночий монастир у Хорошові. Крім того, С. надав кілька рукописів Костомарову, який тоді студіював добу Хмельниччини (див. «*Богдан Хмельницкий*»), а також високо оцінив його п'єсу «*Сава Чалий*». С. був опонентом Костомарова на захисті його магістерської дисертації «*Об историческом значении русской народной поэзии*», а пізніше опублікував позитивний відгук про неї в журналі «*Москвитянин*» (1844. № 3). На початку 60-х років XIX ст. С. і Костомаров підтримували взаємини, але з деякою прохолодою та відчуженням. Вони

обидва викладали у С.-Петербурзькому університеті, в якому під час студентських заворушень С. рішуче підтримав Міністерство народної освіти, що викликало обурення частини ліберальної професури. В *«Автобіографії»* Костомарова подається докладна характеристика С. як особистості та вченого. Костомаров приділив увагу С. і в інших своїх працях, зокрема в автобіографічному нарисі *«Николай Иванович Костомаров в 1817—1860 гг.»*. Він підкреслював визначну роль С. в поширенні серед громадськості у 30—40-х роках ХІХ ст. зацікавлень українськими старожитностями з огляду на загальнослов'янську історію. Див. *«Ответ на статью Всеволода Крестовского: "Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского"»*.

Тв.: Рецензія на кн.: Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. Харьков, 1843 // Москвитянин. 1844. Ч. 2, № 3; *Мысли об истории русского языка* // Годичный акт в Императорском С.-Петербургском университете, бывший 8 февраля 1849 г. СПб., 1849.

Літ.: Ламанский В. Измаил Иванович Срезневский (1812—1880). М., 1890; Срезневский В. И. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского. 1831—1839. СПб., 1898; Сумцов Н. Ф. Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского // Памяти И. И. Срезневского. Пг., 1916. Кн. 1; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923; Ващенко В. С. І. Срезневський як дослідник української мови // Укр. мова в шк. 1958. № 3; Дзира Я. І. Творець «Запорожской старины» // Укр. іст. журн. 1967. № 6; Досталя М. Ю. Проблемы чешской и словацкой филологии и истории в лекционных курсах И. И. Срезневского // Общественно-политическое движение в Центральной Европе в ХІХ—ХХ вв. М., 1974; Славяноведение в дореволюционной России: Библиограф. слов. М., 1979; Костома-

ров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Лезега С. В. Українська романтична історіографія: історико-культурний контекст. Д., 1997.

СТАВРОВСЬКИЙ Олексій Іванович (1809—1882) — російський історик. Народився в Новгородській губернії у родині священика. Освіту здобув у Новгородській духовній семінарії. У 1830 р. закінчив Головний педагогічний інститут в С.-Петербурзі. Викладав російську історію і статистику, пізніше — загальну історію і грецьку мову в Київському імператорському університеті Св. Володимира. У 1842 р. удостоєний ступеня магістра, після чого затверджений професором. С. — засновник Київського музею старожитностей. Провадив археологічні розкопки в Києві та за його межами. У 1866 р. вийшов у відставку й оселився в місті Острі. С. знав Костомарова особисто, зокрема в листопаді 1844 р. клопотався перед Радою університету про обрання його викладачем на кафедру російської історії. Костомаров подав характеристику С. на сторінках *«Автобіографії»*: «Профессор всеобщей истории Ставровский был человеком, обладавший большою памятью, но почти не знакомивший своих слушателей с современными способами обработки истории и критикой источников; в его преподавании, как замечали студенты, слышалось что-то семинарское».

Літ.: Русский биографический словарь: В 25 т. СПб., 1909. [Т. 19: Смеловский-Суворина]; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3.

СТАНКЕВИЧ Володимир Іванович (1786—1851) — поміщик *Воронезької*

губернії, батько російського поета і філософа М. Станкевича (1813—1840), засновника «гуртка Станкевича» в Москві. Мешкав у маєтку Удеревці Острогозького повіту Воронежської губернії. С. — відставний поручик, предводитель дворянства Острогозького повіту, сусід по садибі та приятель Івана Петровича Костомарова. Часто відвідував будинок батька Костомарова, де бачив його маленьким хлопчиком. Пізніше С. свідчив у справі звільнення Костомарова з кріпосної залежності, зокрема про те, що Микола — рідний син покійного І. Костомарова.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Чалый П.* Яблоко от яблони... // Удеревский листопад. Воронеж, 2003.

СТАРА БАЛАКЛАВА, Балаклава — за часів Костомарова заштатне місто севастопольського градоначальства в Таврійській губернії (тепер міський район Севастополя Автономної Республіки Крим у складі України). У XIV—XV ст. С. Б. відома як генуезька колонія Чембало. Наприкінці XV — в кінці XVII ст. — у складі Оттоманської, з кінця XVIII ст. — Російської імперії. Костомаров відвідував С. Б. у 1852 та 1870 рр. під час відпочинку в Криму. Його цікавили історичні місця, пов'язані з таврами, Понтіїським царством, а також з генуезькими колоніями. У 1852 р. він оглянув генуезькі вежі та колишні поселення, що простяглися вздовж бухти. У 1870 р. Костомаров, щоб краще оглянути залишки генуезьких руїн, найняв човна і здійснив подорож морем. Тоді він спілкувався з місцевими греками, зокрема розпитував очевидців про перебіг Кримської війни (1853—1856), а також відвідав бухту, в якій під час війни перебував об'єднаний ворожий флот.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; *Зевакин Е. С., Ленченко Н. А.* Из истории социальных отношений в генуэзских колониях Северного Причерноморья в XV в. // Ист. зап. М., 1940. Т. 7.

СТАРА РУСА — за життя Костомарова повітове місто Новгородської губернії поблизу озера Ільмень (тепер районний центр Новгородської області Російської Федерації). С. Р. відома своїми лікувальними джерелами і трьома озерами (Верхнім, Нижнім і Третім). Соляно-вапняні ванни та грязі поблизу С. Р. привертати увагу хворих ще в XI ст. Костомаров відвідав С. Р. влітку 1866 р. Він їздив до цього міста, щоб підлікуватися, пробув там два тижні, купався в солоному озері та відпочивав після напруженої праці.

Літ.: *Золотницкий И. П.* По Новгородской дороге: Путеводитель [Сведения о станциях! Достопримечательности Новгорода и Старой Руссы]. СПб., 1885; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

СТАРЕ МІСТО, Верхнє місто — одна з найдавніших історичних частин Києва на Старокиївській горі (тепер між вулицями Десятинною, Ярославів Вал, Великою Житомирською та Львівською площею). За княжих часів відома як Гора. С. м. веде початок від маленької княжої фортеці — городища VI—VII ст., засновником якого вважають легендарного Кия. У X—XI ст. навколо цього городища було збудовано дві потужні оборонні лінії, названі науковцями як «місто Володимир» та «місто Ярослава», а також монастирський комплекс на Михайлівській горі. Костомаров приділив велику увагу цій історичній місцевості міста Києва у своїх численних працях, зокрема в

монографіях «Богдан Хмельницький», «Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецького, Многогрешного и Самойловича», «Мазепа. Историческая монография», збірнику історико-біографічних нарисів «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Він неодноразово згадує С. м. в «Автобіографії», зокрема ділиться враженнями про його тогочасний вигляд (див. Київ).

Літ.: Автобіографія Н. І. Костомарова. М., 1922; Каргер М. К. Древний Киев: В 2 т. М.; Л., 1961. Т. 1—2; Берлинський М. Ф. Історія міста Києва. К., 1991.

СТАРИЦЬКИЙ Михайло Петрович (1840—1904) — український письменник, театральний і громадсько-культурний діяч. Народився в селі Кліщинці Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер Чорнобаївський район Черкаської області, Україна) у родині поміщика. Навчався у Харківському університеті (1858—1860) та Київському імператорському університеті Св. Володимира (1860—1866). Брав участь у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Автор численних літературних творів, серед яких п'єси «Богдан Хмельницький» (1887), «Маруся Богуславка» (1897), «Остання ніч» (1899). Костомаров цікавився творчістю С., зокрема відгукнувся на його драму «Не судилось» (1881) рецензією, яка була надрукована в часопису «Киевская старина» (Див. Рецензії М. Костомарова [XII]). У зв'язку з публікацією цієї рецензії Костомаров у листі від 25 серпня 1883 р. до редактора часопису Ф. Лебединцева зазначив: «По моему мнению, эта драма достойна того, чтоб на нее обратил внимание. Платы мне за статейку не надо».

Тв.: Драматичні твори: В 3 т. М., 1907—1910. Т. 1—3; Твори: У 8 т. К., 1963—1965. Т. 1—8; Стихи. М., 1965.

Літ.: Данилов В. Матеріали для біографії Н. І. Костомарова. К., 1907; Сокирко Л. Г. М. П. Старицький. К., 1960.

«СТАРИННІ ЗЕМСЬКІ СОБОРИ» — стаття Костомарова. Вперше опублікована в газеті «Новое время» (1880. № 1485, 1488, 1491, 1497, 1504 і 1511). Увійшла до XIX тому «Исторических монографий» (видання М. Стасюлевича, СПб., 1887) та до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1905. Кн. 8, т. 19). Вміщена у книжці «Земские соборы» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». У цій розвідці автор розглядає роль земських соборів у загальному контексті побутування російського народу, його звичаїв, традицій та громадського життя. Зазначена тема порушувалася і в низці інших праць Костомарова, щоправда не в такому ракурсі (див. «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях»). Публікація цієї студії спричинила наукову полеміку (див. «Старинные земские соборы на Руси»).

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

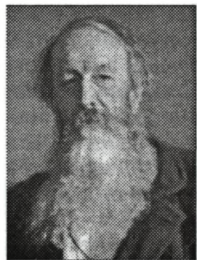
«СТАРИННІ ЗЕМСЬКІ СОБОРИ НА РУСИ» — полемічна стаття Костомарова. Написана у відповідь на передову статтю, надруковану в газеті «Новое время» (1880. № 1519) з приводу його розвідки «Старинные земские соборы». Вперше опублікована в газеті «Новое время» (1880. № 1525). Перевидана у книжці «Земские соборы» (М., 1995) із серії «Актуальная история России».

Літ.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

«СТАРИННИЙ ЮЖНОРУССКИЙ ПЕРЕВОД «ПЕСНИ ПЕСНЕЙ» С ПОСЛЕСЛОВИЯМИ О ЛЮБВИ» — публікація *Костомарова*. Надрукована в часопису «*Основа*» (1861. № 11—12). Одна із давніх пам'яток літератури, скопійована Костомаровим із рукописного збірника XV — початку XVI ст., який зберігався в *Синодальній бібліотеці* у Москві.

Літ.: *Каталог* III очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910. Воронеж, 1910.

В. В. Стасов.
Портрет роботи
художника
Г. Мясоєдова.
XIX ст.

СТАСОВ Володимир Васильович (1824—1906) — російський письменник, художній та музичний критик, археолог. Народився у *С.-Петербурзі* у дворянській родині архітектора В. Стасова (1763—1848). Закінчив Імператорське училище правознавства (1843).

З середини 50-х років XIX ст. працював у *Публічній бібліотеці* у *С.-Петербурзі*. З 1872 р. керував її Художнім відділом. Автор праць з археології та історії мистецтва. Почесний член *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1900). Був особисто знайомий з Т. Шевченком та іншими діячами української культури, цікавився творчістю *Костомарова*. Полемізував з Костомаровим, зокрема опублікував статтю «Археологическая заметка о постановке Рогнеды. Письмо к Н. И. Костомарову» у часопису «*Вестник Европы*» (1866. Т. 1; — див. «Заметка» [II]).

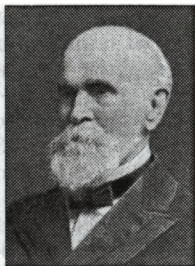
Тв.: *Собр. соч.*: В 4 т. СПб., 1894—1906. Т. 1—4; *Статьи* и заметки, опубликованные в газетах и не вошедшие в книжные издания: В 2 т. М., 1952—1954. Т. 1—2.

Літ.: *Незабвенному* В. В. Стасову: Сб. воспоминаний. СПб., 1906; В. В. Стасов: Материалы к библиографии: Описание рукописей. М., 1956.

СТАСЮЛЕВИЧ Михайло Матвійович (1826—1911) — російський історик, журналіст, видавець та громадський діяч. Народився у *С.-Петербурзі* у родині військового лікаря. Закінчив *С.-Петербурзький імператорський університет* (1847). З 1858 р. — професор загальної історії в цьому навчальному закладі. У 1861 р. вийшов у відставку на знак протесту проти репресій студентів столичного університету. Заснував і редагував упродовж 1866—1908 рр. журнал «*Вестник Европы*», з яким активно співпрацював *Костомаров*. С. познайомився з Костомаровим, коли останній посів кафедру у *С.-Петербурзькому університеті* (1859). Обидва вчені зблизилися під час студентських заворушень у 1861 р. З того часу вони мали приятельські та ділові стосунки, хоч і часто розходилися в поглядах з низки принципів питань. 7 грудня 1865 р. Костомаров і С. уклали домашню угоду про співробітництво першого з «*Вестником Европы*», яка була чинна впродовж майже двох років (див. «*Вестник Европы*»). Костомаров приділив С. чимало уваги в «*Автобіографії*». На його думку, С. як редактор вирізнявся багатьма позитивними рисами: надзвичайною акуратністю, обов'язковістю — вчасно випускав книжки та без запізнення розраховувався із співробітниками. Втім С. як професор загальної історії, вважав *Костомаров*, не здобув великої поваги серед слухачів, хоча дуже переймався відгуками студентів та публіки, зокрема праг-

нув подавати свої лекції в художньо-образній обробці. У виборі статей для свого журналу він, за твердженням Костомарова, від початку орієнтувався на авторитетні імена. Тому до «Вестника Европы» складно було потрапити будь-якому маловідомому автору, незважаючи на блискучі здібності. Водночас Костомаров тримався думки, що попри низку недоліків «все-таки за Стасюлевичем останется честь отличного редактора-издателя, умевшего, в известный период нашей литературы, сгруппировать разрозненные писательские силы».

М. М. Стасюлевич

Тв.: *Афинская гегемония*. СПб., 1849; *Ликург Афинский*. СПб., 1851; *История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых*: В 3 т. СПб., 1866. Т. 1–3; *Опыт историчес-*

кого обзора главных систем философии истории. СПб., 1866.

Літ.: *Джаншиев Г. Д.* Двадцатипятилетие «Вестника Европы» (март 1866–1891 гг.) // *Джаншиев Г. Д.* Из эпохи великих реформ. М., 1893; *М. Г. [Грушевський М. С.]* «Вестник Европы» // *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*. Л., 1903. Т. 56; *Арсеньев К. К.* Взгляд на прошлое «Вестника Европы» (1866–1908) // *Вестн. Европы*. 1909. № 1; *М. М. Стасюлевич* и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. и с предисл. М. К. Лемке. СПб., 1911–1913. Т. 1–5; *Памяти М. М. Стасюлевича* // *Вестн. Европы*. 1911. № 4; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Малашевич А.* Журнал «Вестник Европы» (1866–1918) в російській та українській історичній думці кінця XIX–XX ст. // *Історіографічні дослідж. в Україні*. К., 2004. Вип. 14; *Ії ж.* Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // *Історичний журн.* 2004. № 10/11.

СТЕМПОВСЬКА Марія Іванівна (? – ?) — приятелька А. Крагельської (див. *Костомарова А. Л.*). Служила в училищі для бідних дівчат графині Є. Левашової у Києві. У середині 40-х років XIX ст. відвідувала будинок Крагельських. Під час заслання у *Саратові Костомаров* листувався з А. Крагельською за посередництва С., зокрема відправляв свою кореспонденцію на її адресу. Остання з огляду на складні родинні стосунки Крагельських передавала листи Костомарова Аліні, яка відразу знищувала цю кореспонденцію після прочитання (див. *Епістолярна спадщина М. Костомарова*).

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

СТИР — за часів *Костомарова* річка у Волинській губернії, права притока Прип'яті (тепер у Горохівському районі Волинської області, *Україна*). Бере

Емблема друкарні М. Стасюлевича, в якій вийшло перше фундаментальне зібрання творів М. Костомарова

початок з Подільської височини. Костомаров навесні й улітку 1845 р. здійснив ряд подорожей історичними місцями *Волині*, зокрема відвідав *Берестечко* та його околиці. Оглянув колишнє місце розташування козацького війська у 1651 р. на лівому березі річки С., що вразила його бистриною та прозорістю, а також її правий берег. Ці спостереження вчений використав у своїх історичних студіях, зокрема в монографії «*Богдан Хмельницький*». Враження від мандрівки Костомаров занотував в «*Автобіографії*»: «Тут я нашел и остров на Стыри, тот самый, где по известию Пастория, защищались триста храбрых казаков, не хотевших сдаться врагам и мужественно погибших в упорной битве».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Міжковський В.* Костомаров у Рівному // *Україна*. 1925. № 3.

СТОКГОЛЬМ — столиця Швеції, значна частина якої лежить на берегах протоку, що з'єднують озеро Меларен з Балтійським морем. *Костомаров* бував у С., писав про це місто в наукових працях і спогадах. У травні 1857 р., після звільнення з-під нагляду, він вирушив із *Саратова* за кордон для лікування очей, позаяк йому загрожувала сліпота (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Дорогою до західноєвропейських країн учений відвідав С. за допомогою паламаря російської церкви та посла у С. князя Я. Дашкова Костомаров не лише оглянув пам'ятки міста, а й отримав доступ до Шведського державного архіву. Свої враження про відвідання С. історик виклав в «*Автобіографії*»: «Стокгольм разделяется на три части, составляющие каждая как бы отдельный город. Одна из них, где находится королевский дворец, носит название Норд-Мальм. Это лучшая часть города. Здесь находится театр

и разные торговые помещения. Начиная от площади до оконечности города тянется самая красивая улица Стокгольма, Дротинг-Гатинг (улица королевы). Южная часть города, рассыпанная по полугоре, Зюд-Мальм, не имеет таких красивых построек; мостовая в ней неудобная, но зато здесь глаз встретит множество старинных средневековых построек. Третья часть — на острове, образуемом озером Мелар. Здесь находится дом Национального собрания — красивое большое здание, выкрашенное красною краскою, — любимый цвет шведов. Из церквей бросается в глаза по своей относительной старине собор св. Олафа, построенный в XIII веке знаменитым правителем Швеции Биргер Ярлом».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

СТОРОЖЕНКО Микола Володимирович (1862—1942) — український історик, педагог та громадський діяч. Походив з давнього козацько-старшинського роду Стороженків, відомого з XVII ст. Народився у селі Велика Круча Пирятинського повіту *Полтавської губернії* (тепер Пирятинський район Полтавської області, *Україна*) у сім'ї відставного підпоручика лейб-гвардії Семенівського полку, пізніше — інспектора *Харківського університету*. Закінчив Київську Другу гімназію із золотою медаллю (1881) та історико-філологічний факультет *Київського імператорського університету* Св. Володимира (1885). Приват-доцент С.-Петербурзького імператорського університету (1888). З 1889 р. — інспектор народних училищ Чернігівського, а з 1891 р. — Київського учбового округу. Директор Четвертої (1895—1909) та Першої Київських гімназій (1909—1919; див. *Київська Перша гімназія*). Начальник Київської Міністерської жіночої гімназії (з 1904).

Дійсний статський радник (1908). Почесний мировий суддя (1887—1914). Повітовий земський гласний у Пирятинському повіті (1889—1914), гласний Київської міської думи (1902—1909). Член-співробітник, дійсний член

М. В. Стороженко

Київської археографічної комісії. Член Історичного товариства Нестора-літописця, Київського відділення Імператорського військово-історичного товариства та Галицько-руського добродієвського товариства. Співпрацював з часописами «*Киевская старина*», «*Исторический вестник*», «*Русская мысль*», а також газетами «*Киевлянин*», «*Жизнь и Искусство*» та ін. Учасник громадського руху, приятель В. Горленка, П. Куліша, О. Левицького, братів І. та П. Рудченків, інших відомих українських діячів. На еміграції в Югославії — з початку 20-х років XX ст. Разом з братом Андрієм С. видав ряд документів з родинного архіву: «Стороженки: (фамільний архів)». (К., 1902—1910. Т. 1—8) та студію В. Модзалевського «Малороссийский родословник» (У 4 т. К., 1914). Нагороджений орденом Св. Володимира 3-го ступеня та сербським орденом Білого орла 3-го ступеня. За суспільно-політичними поглядами С. — прибічник консервативної орієнтації малоросійського дворянства в контексті давніх козацько-гетьманських традицій. На початку XX ст. зазнав політичної еволюції у напрямку російського націоналізму. Член Київського клубу російських націоналістів. Пізніше, на еміграції, повернувся до українства, зокрема листувався з Д. Дорошенком. Автор ряду праць, публікацій документів з історії України XVII—

XVIII ст., спогадів. Надрукував статтю «Н. И. Костомаров в Киевской I гимназии», підготовлену за архівними матеріалами цієї інституції. У зазначеній розвідці висвітлив діяльність Костомарова, який в 1845—1846 рр. викладав історію в Київській Першій гімназії.

Тв.: *Стороженки* (Фамильная летопись). К., 1884; Охочеконный полковник Илья Федорович Новицкий. К. 1885; *История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» Шафонского* (Эпизод из южно-русской историографии). К., 1886; *Очерк литературной деятельности А. Я. Стороженка*. К., 1886; *Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине XVII в.* (Исследования по архивному материалу). К., 1888; *К истории землевладения в эпоху Богдана Хмельницкого* // Киев. старина. 1888. № 7; *Отношение западнорусских дворян второй половины XVII в. к вопросам религиозным и сословным* // Архив Юго-Западной России. К., 1888. Ч. 2, т. 2; *Отрывки из фамильных преданий и архивов* // Киев. старина. 1891. № 2, 5, 7; *Мое знакомство с П. А. Кулишем* // Под знаменем науки: Юбил. сб. в честь Н. И. Стороженка, изданный его учениками и почитателями. М., 1902; *Н. И. Костомаров в Киевской I гимназии* // Чтения в Ист. о-ве Нестора-Летописца. 1911. Кн. 22, вып. 1/2; *До біографії П. Куліша* // Зап. іст.-філол. від. ВУАН. К., 1923. Кн. 2/3; *Куліш у Києво-Печерській школі* // Там само.

Літ.: *Лобанов-Ростовский А. Б.* Русская родословная книга: В 2 т. СПб., 1895. Т. 2; *Родословник Стороженков* // Стороженки: Фамильный архив. К., 1902. Т. 1; *Столетие Киевской Первой Гимназии*: В 3 т. К., 1911. Т. 1; *Павловский И. Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с пол. XVIII в. Полтава, 1912; *Его же.* Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1913;

Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник: В 5 т. К., 1914. Т. 4; *Павловский И. Ф.* Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1914; *Оглоблин О.* З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка // Україна. Париж, 1952. № 7–8; *Масненко В.* Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А. В. та М. В. Стороженки, І. А. Линниченко, Д. І. Багалій) // Київ. старовина. 2002. № 6; *Новохація Н.* Микола Стороженко — історик та педагог: матеріали до бібліографії // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2002. Вип. 11.

СТОРОЖЕНКО Микола Ілліч (1836—1906) — російський та український історик літератури, літературознавець. Народився у селі Іржавець Прилуцького повіту *Полтавської губернії* (тепер Ічнянського району Чернігівської області, *Україна*) у дворянській родині козацько-старшинського походження. Закінчив *Київську Першу гімназію* (1854) та *Московський університет*. Викладав в Олександрівському військовому училищі та Першій московській гімназії. У 1867—1869 рр. перебував у закордонному відрядженні, переважно у Великій Британії. З 1872 р. — професор Московського університету. Член-кореспондент *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1899). Автор студій з історії західноєвропейської літератури, а також про життя і творчість Т. Шевченка та кирило-мефодіївців (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). С. один з перших порушив тему кирило-мефодіївських братчиків, зокрема підготував нарис «Кирило-Мефодіевские заговорщики. Николай Иванович Гулак». Цей нарис, а також текст статуту Кирило-Мефодіївсько-

го братства та інші матеріали були надруковані в часопису «*Киевская старина*» (1906. № 2). Він уперше опублікував вірш *Костомарова* «*Діти слави, діти слави!*» у часопису «*Киевская старина*» (1897. № 10), але помилково приписав його авторство Т. Шевченку. С. підтримував епістолярний зв'язок з А. Костомаровою.

Тв.: *Шекспировская критика в Германии* // Вестн. Европы. 1869. № 10—11; *Предшественники Шекспира*. СПб., 1872; *Философия Дон-Кихота* // Вестн. Европы. 1885. № 9; *Новые материалы для биографии Шевченко* // Киев. старина. 1893. № 3; 1898. № 3; 1900. № 9; *Вольнодумец эпохи Возрождения*. СПб., 1897; *Апостол гуманности и свободы* — Теодор Паркер (публичная лекция). СПб., 1900; *Гениальный горемыка* // Из области литературы. М., 1902.

Літ.: *Под знаменем науки*: Юбил. сб. в честь Н. И. Стороженка, изданный его учениками и почитателями. М., 1902; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

СТРАСБУРГ, Страсбур — за життя *Костомарова* місто, адміністративний центр історичної області Ельзас у Франції (тепер місто на північному сході Франції, адміністративний центр департаменту Нижній Рейн). У 1871—1918 рр. — адміністративний центр землі Ельзас-Лотарингія в Германській імперії. Костомаров відвідав С. улітку 1857 р., коли вперше їздив за кордон для лікування та відпочинку (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Він оглянув місто, побував у соборі Нотр-Дам і піднявся, як зазначив в «*Автобіографії*», на його знамениту дзвіницю.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

СУБОТІВ, Суботове — за часів *Костомарова* село Чигиринського повіту Київської губернії (тепер Чигиринсь-

Церква Б. Хмельницького в Суботіві.
Гравюра. 1861

кого району Черкаської області, *Україна*). С. заснований на місці хутора чигиринського підстарости М. Хмельницького, батька гетьмана Б. Хмельницького. За доби Хмельниччини С., в якому було споруджено укріплення, став однією з резиденцій Б. Хмельницького. У 1664 р. місто було зруйноване польським військом С. Чернецького. За Андрусівською мирною угодою 1667 р. С. відійшов до *Речі Посполитої*. З 1793 р. місто — у складі Російської імперії. Костомаров відвідав С. у травні 1872 р. Тоді він приїхав із *С.-Петербурга* до Київської губернії, щоб оглянути історичні місця, пов'язані з добою *козацтва*. Цю мандрівку він здійснив разом з українським етнографом та поетом П. *Чубинським*, а подорожні враження за нотував в *«Автобіографії»*. У С. вони оглянули фундаменти будівель подвір'я Б. Хмельницького. Місцевий священник отець Роман запросив їх до свого дому і показав портрет Б. Хмельницького, а пізніше — церкву, побудовану славетним гетьманом. За свідченням Костомарова, «Внутри этой церкви, на правой стороне, прибита доска с надписью, гласившей, что здесь было погребено в 1657 году тело

гетмана Богдана Хмельницького». Крім того, Костомаров і П. Чубинський записали кілька місцевих легенд, зокрема про Б. Хмельницького та його сина Юрія. Історик також згадував, що 1845 р. С. відвідав Т. *Шевченко*, який зробив там відомі малюнки «Богданові руїни в Суботіві» та «Богданова церква в Суботіві».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

СУВОРОВ Олександр Аркадійович (1804—1882) — російський державний і військовий діяч, князь, онук генерал-симуса О. Суворова. Походив із дворянської родини. Навчався у Сорбонні в *Парижі* та Геттінгенському університеті. З 1824 р. — на військовій службі. За зв'язок з декабристом О. Одоєвським був висланий на Кавказ. Брав участь у придушенні польського повстання 1830—1831 рр. Генерал-губернатор Прибалтійського краю (1848—1861). У 1861—1866 рр. — петербургський генерал-губернатор. У 1866—1882 рр. — генерал-інспектор усієї піхоти. *Костомаров* особисто знав С., неодноразово згадував про нього в *«Автобіографії»*, зокрема описуючи студентські заворушення на початку 60-х років XIX ст., розправу над М. *Чернишевським* та інші події. На його думку, С. був «гуманним князем».

Літ.: *Пятидесятилетний юбилей* кн. Итальянского графа А. А. Суворова-Рыманского. СПб., 1876; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«СУД ЧЕХОВ НАД СОБОЮ» — полемічна стаття *Костомарова*. Вперше опублікована в журналі «*Основа*» (1862. № 6). Згодом надрукована в українському перекладі у виданні «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914). У цій розвідці автор відгукується на публікацію чеського видан-

ня «Народные письма», зокрема порушує питання національної самобутності слов'янських народів та спільнослов'янської єдності.

Літ.: *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

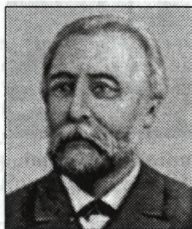
СУДАК — за часів *Костомарова* селище в Таврійській губернії (тепер місто в Автономній Республіці Крим у складі *України*). У XIV—XV ст. С. відомий як генуезька фортеця Солдайя, адміністративний центр однієї з колоній генуезців у *Криму*. *Костомаров* відвідав С. влітку 1870 р. під час двомісячної подорожі з Н. Білозерською по Криму. Вони їздили до С. з Феодосії польовою дорогою, милувалися мальовничою місцевістю, не раз виходили з екіпажа і йшли пішки. У С. вони оселилися в невеликому затишному будинку поблизу моря та саду з розкішними південними деревами і квітами. За свідченням Н. Білозерської, *Костомаров* оглянув руїни генуезької фортеці.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; *Москвич Г. Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. Пг., 1915; *Полканов А. И., Полканов Ю. А.* Судак: Путеводитель. Симферополь, 1985.

СУХОМЛИНОВ (?—?) — учитель *Воронезької чоловічої першої гімназії*, де з 1831 по 1833 р. навчався *Костомаров*. С. — брат професора хімії І. Сухомлинова (1792—1836) та дядько історика М. Сухомлинова. *Костомаров* в «*Автобіографії*» подав таку характеристику С.: «Учитель естественной истории Сухомлинов, брат бывшего харьковского профессора химии, был человек неглупый, но мало подготовленный и мало расположен-

ный к науке; впрочем, так как он был умнее других, то несмотря на его недостатки как учителя в полном смысле этого слова, он все-таки мог передать своим питомцам какие-нибудь полезные признаки знания».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

М. І. Сухомлинов губернії (тепер обласний центр *України*) у родині харківського професора хімії І. Сухомлинова (1792—1836). Закінчив *Харківський університет* (1848), в якому у 1851 р. захистив магістерську дисертацію. З 1852 р. — у *С.-Петербурзькому імператорському університеті*: ад'юнкт, екстраординарний (1860), ординарний (1864) професор. Стажувався за кордоном. Захистив докторську дисертацію «О древней русской летописи как памятнике литературном» (1856). Академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1872). Викладав словесність, вивчав історію літератури та науки в Росії. Автор восьмитомної «Истории Российской Академии», а також студій про давньоруські літописи та ін. С. був учнем *Костомарова* у *Харківському пансіоні Зимницького* на початку 40-х років XIX ст. *Костомаров* приділив С. значну увагу в «*Автобіографії*». Зокрема, він так його характеризував: «Преподавая русскую словесность в петербургском университете, Сухомлинов занимался учено-литературными трудами, и все, что написал и издал, отличается безукориз-

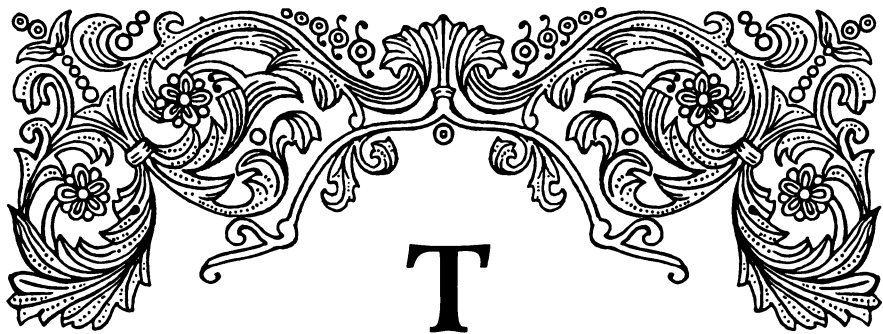
ненною дельностью в обработке предмета и в правильности взгляда. Я встретился с ним как со старинным знакомым, и неизменно находился с ним в самых приятных отношениях». С. виявляв неабиякий інтерес до життя і творчості Костомарова, зокрема опублікував статтю «Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 году» в часопису *«Древняя и новая Россия»* (1877. № 1).

Тв.: *История Российской Академии:* В 8 т. СПб., 1874—1887. Т. 1—8; *Ис-*

следования и статьи по русской литературе и просвещению: В 2 т. СПб., 1889. Т. 1—2.

Літ.: *Сумцов Н. Ф.* К сорокалетию юбилею служебной и учено-литературной деятельности М. И. Сухомлинова // Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва. Харьков, 1892. Т. 4; *Масловский А. Ф.* Памяти М. И. Сухомлинова. СПб., 1902; *Симони П. К.* Хронологический список ученых и литературных трудов и изданий М. И. Сухомлинова. СПб., 1903; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ТАГАНРОГ — за часів *Костомарова* портове місто на Азовському морі, адміністративний центр градоначальства (тепер місто в Ростовській області Російської Федерації). Т. заснований у 1698 р. Петром I як фортеця на Азовському морі. З 1775 р. — у складі Азовської провінції. У 1802—1887 рр. — адміністративний центр градоначальства, у 1888—1920 рр. — окружне місто Обласної війська Донського. Костомаров кілька разів бував у Т. Вперше відвідав це місто влітку 1841 р., коли з *Харкова* їздив на відпочинок до *Криму*. У 1852 р. він знову побував у Т., коли під час саратовського заслання отримав дозвіл на поїздку до Криму для лікування. Тоді він пробув у Т. десять днів, оскільки запізнився на пароплав. У 1870 р. Костомаров відвідав Т. втретє. Зупинився в ньому на три дні разом із своєю приятелькою та секретарем Н. *Білозерською* під час їхньої подорожі до Криму.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // *Рус. старина*. 1886. № 5; *Филевский П. П.* История города Таганрога. М., 1898; *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ТАЙКУРИ — за життя *Костомарова* село Рівненського повіту Волинської губернії (тепер село Рівненського району Рівненської області, *Україна*).

Костомаров відвідав Т., коли викладав історію в *Рівненській гімназії*. Обставини цієї подорожі він занотував в *«Автобиографии»*: «На рождественских святках, сговорившись со священником единственной ровенской церкви Омелянским, я совершил в несколько дней путешествие по соседним местностям, известным по истории. Затем я посетил Пересопницу, бывшую когда-то удельным княжением, Межирич и Тайкуры с развалинами замков».

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Історія міст і сіл Української РСР*: Рівненська область. К., 1973.

«ТАЙНОВИДЕЦ. РАССКАЗ ИЗ РУССКОГО БЫТА XVIII СТОЛЕТИЯ» — оповідання *Костомарова*. Належить до серії творів історика, які публікувались під назвою *«Бытовые очерки из русской истории XVIII века»*. Вперше надруковане в часопису *«Исторический вестник»* (1886. № 10) з редакційною приміткою: «Этот рассказ найден при разборке рукописей Н. И. Костомарова и обязательно сообщен редакции его вдовой, которой приносим нашу искреннюю благодарность за то, что она дает нам случай еще раз, совершенно неожиданно, украсить «Исторический вестник» статьей и именем нашего незабвенного историка. Тема рассказа «Тайновидец» не вымышлен-

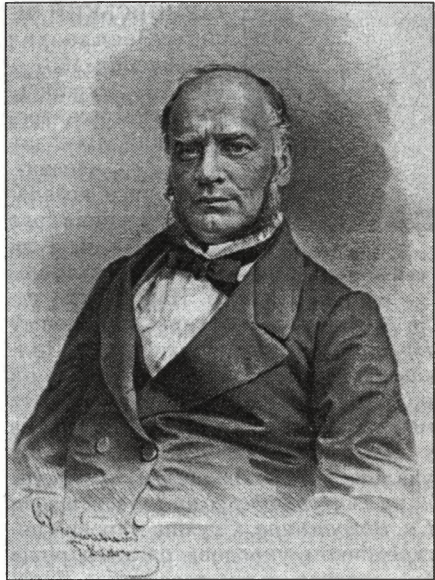
ная, а заимствована из подлинного дела Тайной канцелярии, выписки из которого находятся при черновой рукописи Н. И.». Передруковане у виданні «Твори в двох томах» (К., 1990), а також у книжці «Земские соборы» (М., 1995) із серії «Актуальная история России».

Літ.: Смілянська В. Л. Примітки // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1.

ТАМБОВСЬКА ГУБЕРНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії в 1796—1917 рр. (тепер територія Тамбовської, Саратовської і Рязанської областей Російської Федерації). Т. г. створена на основі Тамбовського намісництва (1779—1795). За свідченням Н. Білозерської, Костомаров відвідував Т. г. Він також неодноразово згадував Тамбовщину у своїх працях, зокрема в монографії «Бунт Стеньки Разина». З Т. г. походив один із учнів Костомарова — М. Барсуков — та його приятель, відомий російський сьодознавець І. Минаєв.

Літ.: Хитров Г. Историко-статистическое описание Тамбовской епархии. Тамбов, 1861; Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 5; Барсуков Н. Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове. СПб., 1898; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ТАРНОВСЬКИЙ Василь Васильович (старший; 1810—1866) — український громадський і культурний діяч, поміщик, меценат і колекціонер, батько В. Тарновського-молодшого. Народився у дворянській родині козацько-старшинського походження. У 1826 р. закінчив Ніжинський ліцей, де навчався разом з М. Гоголем. Вищу освіту здобув у Московському університеті. У 1845—1847 рр. зустрічався в Києві з М. Максимовичем, Т. Шевченком та

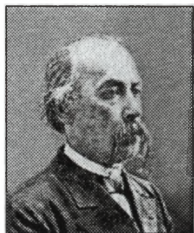

В. В. Тарновський-старший.
Портрет роботи художника
О. Рокачевського. Середина XIX ст.

іншими відомими діячами. У 1853 р. після смерті свого дядька (мецената і приятеля Т. Шевченка) Г. Тарновського (1788—1853) успадкував його маєтки на Чернігівщині. Уславився як колекціонер та меценат. Т.-старший був знайомий з Костомаровим. За матеріалами слідчої справи «Об Украино-славянском обществе» (протокол допиту Костомарова у Третньому відділенні від 15 квітня 1847 р.), Костомаров спілкувався з Т.-старшим у Києві, зокрема «часто вел разговоры о славянстве чисто в ученом плане». З кінця 50-х років XIX ст. Костомаров зустрічався з родиною Т.-старшого у С.-Петербурзі.

Літ.: Кирило-Методіївське товариство: У 3 т. К., 1990. Т. 1; Нестеров Р. Шевченко і Тарновські // Старожитності. 1995. № 3—4; Коваленко О. Родовід Тарновських // Хроніка 2000. 1996. Вип. 16.

В. В. Тарновський-молодший

ТАРНОВСЬКИЙ Василь Васильович (молодший; 1837—1899) — український культурно-громадський діяч, колекціонер, меценат. Походив з козацько-старшинського роду. Син *В. Тарновського-старшого*. Народився у селі

Антонівка Пирятинського повіту *Полтавської губернії* (тепер Полтавської області *України*) у відомій родині поміщиків-землевласників та меценатів. Початкову освіту здобув у *Москві*. Навчався в інженерному училищі у *С.-Петербурзі* та *Київському імператорському університеті Св. Володимира*. Служив мировим посередником, упродовж багатьох років був предводителем дворянства Борзнянського та Ніжинського повітів Чернігівської губернії. З молодих років колекціонував предмети української старовини, зокрема пам'ятки писемності та культури. За приблизними підрахунками колекція Т.-молодшого складалася з п'яти тисяч документів і рукописних книг. Значну частину зібрання Т.-молодшого становили документи і матеріали доби *Гетьманщини*, а також твори мистецтва. Причому, до колекції Т.-молодшого належали картини К. Маковського, І. Рєпіна та багатьох інших художників. Значну частину його зібрання становили матеріали з творчої спадщини Т. Шевченка. Т.-молодший підтримував стосунки з Т. Шевченком, видав альбом з фотографіями його офортиів. Він надавав фінансову підтримку часопису «*Киевская старина*». Своє унікальне зібрання пам'яток історії та культури він заповів Чернігівському губернському земству. Сьогодні частина колекції Т.-молодшого зберігаєть-

ся у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського. У маєтку Т.-молодшого в *Качанівці* часто гостювали В. Горленко, Марко Вовчок, П. Куліш, О. Лазаревський та інші відомі українські діячі. *Костомаров* теж відвідував Качанівку зі своєю дружиною Аліною Леонтіївною (див. *Костомарова А. Л.*), а також разом з В. Горленком, М. Ге, К. Юнге. Т.-молодший і Костомаров часто полемізували, зокрема стосовно вірогідності походження деяких пам'яток з його колекції. Свідком таких дискусій була К. Юнге.

Літ.: *Каталог* музею українских древностей В. В. Тарновского: В 2 т. Чернигов, 1900. Т. 2; *Сарбей В. Г.* До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського // *Укр. іст. журн.* 1967. № 4; *Його ж.* Музейна й архівна шевченкіана В. Тарновського // 36. праць 16-ї наук. шевченківської конф. К., 1969; *Коваленко О.* Тарновський Василь Васильович // *Українські архівісти: Біобібліогр. довід.* К., 1999, Вип. 1: (XIX ст. — 1930-ті роки); *Немеркнучий світ* давнини: Старожитності Василя Тарновського у Чернігівському історичному музеї. Б. м., Б. р.; *Скарбниця* української культури: 36. наук. праць. Чернігів, 2002. Вип. 2; *Пінчук Ю.* Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // *Історичний журн.* 2004. № 8; *Його ж.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександрі Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. К., 2005.

ТВЕР — за часів *Костомарова* губернське місто в Російській імперії (тепер обласний центр Російської Федерації). Т. заснована у XII ст. в гирлі річки Тверці. У XIII—XV ст. — центр Тверського князівства. З 1485 р. — у складі Московської держави (див. *Росія*). У 1775—1917 рр. — губерн-

ське місто, у 1931 — 1990 рр. — місто Калінін. Костомаров проїжджав Т. під вартою у червні 1848 р., прямуючи із *С.-Петербурґа* на заслання до *Саратова*. За свідченням Костомарова, тоді у Т. лютувала холера — і на його очах помер візник, який привіз їх на поштову станцію. Вдруге вчений побував у Т. влітку 1865 р., коли здійснював подорож на північ від *Москви*, щоб оглянути історичні місцевості. Т. часто згадується в багатьох працях Костомарова. Зокрема, історик обстоював думку, що в княжу добу у громадському житті Т., як і в інших містах *Північної Русі* — *Новгороді*, *Пскові* та *В'ятці* — досяг найвищого розквіту принцип *народоправства* (див. «*Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород — Псков — Вятка*»).

Літ.: *Покровский В. И.* Историко-статистическое описание Тверской губернии: В 2 т. Тверь, 1879—1880. Т. 1—2; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

ТЕЗИ МАТЕРІАЛІВ НАУКОВИХ КОСТОМАРОВСЬКИХ КОНФЕРЕНЦІЙ — збірники доповідей і повідомлень з наукових форумів, присвячених життю і творчості *Костомарова*. Видавалися в рамках ювілейних заходів (див. *Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова*) переважно в *Україні* та *Російській Федерації*. Складаються з різноманітних наукових публікацій, в яких висвітлюються окремі аспекти біографії Костомарова, проблеми вивчення його творчої спадщини, історичні та суспільно-політичні погляди вченого тощо (див. *Історіографія про М. Костомарова*). Основні з цих збірників: «*Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації*» (Рівне, 1992); «*Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие*» (Воронеж, 1992);

«*Костомаровские дни в Воронеже*» (Воронеж, 1997). Тези доповідей і повідомлень про Костомарова публікувалися також у матеріалах ювілейних конференцій, присвячених Кирило-Мефодіївському братству: «*Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції*» (Переяслав-Хмельницький, 1996); «*Міжнародна наукова конференція, присвячена 183-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 150-річчю від дня заснування Кирило-Мефодіївського товариства*» (К., 1997) та ін. Див. також *Воронезькі Костомаровські читання*, *Покажчики творів М. Костомарова*, *Чернігівські Костомаровські читання*.

«ТЯСЯЧЕЛЕТІЕ» — публіцистична стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в газеті «*Санкт-Петербургские ведомости*» (1862. № 5). Перевидаана у збірнику «*Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*» (К., 1928) та в книжці «*Русские инородцы*» (М., 1996) із серії «*Актуальна історія Росії*». У розвідці автор розмірковує над майбуттям *Росії* у зв'язку з її тисячолітнім ювілеєм. Ця річниця була пов'язана з літописною згадкою про закликання 862 р. варязького князя Рюрика з дружиною на Новгородську землю. Зокрема, історик формує проблему у вигляді риторичного запитання: «*Какие задатки можем мы, теперь живущее поколение, оставить для будущего?*». Водночас Костомаров обстоює думку про необхідність окреслення не абстрактних ідеалів, а конкретних практичних цілей. Він наголошує на хаотичності моральних прагнень тодішнього російського суспільства, а також підкреслює їхню схожість з духовною атмосферою, що панувала на давньоруських землях у середині IX ст. Зазначена стаття Костомарова свідчить про еволюцію його історичних та суспільно-політич-

них поглядів. Зокрема, вона демонструє трансформацію його народницьких прагнень доби кирило-мефодіївських братчиків (зорієнтованих на перетворення громадського устрою; — див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) у культурно-просвітницьку програму на початку 60-х років XIX ст. Див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*.

Літ.: *Козачок Я. В.* Проблеми історії української літератури XIX століття. Цикл статей: I. Стаття Миколи Костомарова «Тисячоліття» та суспільна думка в Росії в 60-ті роки XIX століття. II. Про дискусію між Костомаровим і Кояловичем з приводу визначення терміна «народ». III. Микола Костомаров та студентські заворушення в Петербурзі 1862 року // Слобожанщина. Літ.-худож., сусп.-політ. та теоретико-методол. журн. Х., 2000. № 5.

ТИФЛІС — за часів *Костомарова* губернське місто в Російській імперії в долині річки Кури (тепер Тбілісі — столиця Республіки Грузія). З XII ст. — столиця Грузинської держави. З 1801 р. Т. — у складі Російської імперії. Адміністративний центр Грузинської (1801—1840), Грузино-Імеретинської (1841—1846) і Тифліської (1846—1917) губерній. Костомаров відвідав Т. як учасник V Археологічного з'їзду, що проходив у цьому місті 1881 р. (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Тоді він оглянув Т., а також зустрівся зі своїм давнім товаришем, кирило-мефодіївцем М. Гулаком (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). У цьому науковому форумі брало участь чимало відомих учених, зокрема німецький археолог та антрополог професор Рудольф Вірхов (1821—1902). За повідомленням тифліської газети «Кавказ» (1881. № 207), яка помістила на своїх шпальтах передову статтю «Обед, данный городом в честь V Ар-

хеологического съезда», останній виголосив тост на честь Костомарова як найстарішого російського вченого.

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875—1885 // Рус. старина. 1885. № 12; *Климентьев Н. Ф.* Карманный путеводитель по г. Тифлису. Тифлис, 1889; *Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984.

ТИХА СОСНА — за часів *Костомарова* річка у *Воронезькій*, *Курській* та *Харківській губерніях*, яка протікала через *Острогозький повіт* і нижче повітового міста *Коротояка* впадала в *Дон* (тепер територія *Воронезької*, *Курської областей Російської Федерації* і *Харківської області України*). Костомаров, торкаючись історії *Слобожанщини*, неодноразово згадує Т. С. в «*Автобіографії*», а також у наукових працях, зокрема в монографії «*Бунт Стеньки Разина*». У 1845 р., напередодні переїзду до *Києва*, він відвідав *Дивногорський Успенський монастир* поблизу гирла Т. С.

Літ.: *Семенов П.* Географическо-статистический словарь Российской империи: В 5 т. СПб., 1885. Т. 5; *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ТИХОНОВИЧ Полікарп Васильович (?—?) — учитель латинської мови *Харківської Першої гімназії* наприкінці 30-х — на початку 40-х років XIX ст., приятель *Костомарова*. Пізніше — професор *Харківського університету* і директор *Харківської Першої гімназії*. Костомаров характеризував Т. як блискучого педагога, котрий чудово викладає як латинську, так і грецьку словесність. Водночас він наголошував в «*Автобіографії*», що Т. з прохолодою ставився до української народності, переймався лише проблемами класичної дав-

нини і не сприймав потреб тодішньої сучасності.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ТИХОНРАВОВ Микола Савич (1832 — 1893) — російський літературознавець і археограф. Народився у селі Шеметове Мещовського повіту Калузької губернії (тепер Калузької області Російської Федерації) у родині сільського фельдшера. Закінчив гімназію в Москві. Навчався у Головному педагогічному інституті в С.-Петербурзі (1849 — 1850) та Московському університеті, який закінчив у 1853 р. З 1859 р. — професор цього університету, а впродовж 1877 — 1883 рр. — ректор. Академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1890). Автор праць з історії російської суспільно-політичної думки та літератури. За редакцією Т. видано серію збірників *«Летописи русской литературы и древности»* (М., 1859 — 1863). Костомаров особисто знав Т., співпрацював з ним, зокрема публікував у його збірниках свої праці (див. *«Запорожская песня»*, *«Русские народные песни»*). Він також згадав ім'я цього вченого в *«Автобіографії»*.

Тв.: *Русские драматические произведения 1672—1725 годов*: В 2 т. СПб., 1874. Т. 1—2; *Собр. соч.*: В 3 т. СПб., 1898. Т. 1—3.

Літ.: *Пытин А. Н.* История русской этнографии: В 4 т. СПб., 1891. Т. 2; *Памяти Н. С. Тихонравова*: Сб. ст. М., 1894; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Гудзий Н. К.* Николай Саввич Тихонравов. М., 1956.

ТИШКЕВИЧ Євстахій Пійович (1814—1873) — польський археолог, засновник музею старожитностей при Віленській публічній бібліотеці. Походив з литовсько-руського графського роду. Народився у місті Логойську Мінської губернії (тепер Мінської

області Республіки Білорусь). Закінчив Мінську гімназію. З 1835 р. — на службі у губернських правліннях *Вільна, Харкова* та *Мінська*. У 1843 р. перебував у науковому відрядженні в Данії та Швеції. З 1855 р. — попечитель Віленського музею старожитностей. Один із засновників *Віленської археографічної комісії*. Після польського повстання 1863—1864 рр. був звільнений з усіх посад. Костомаров познайомився з Т. влітку 1862 р. у Вільні. Т. показав йому пам'ятки Вільна, а пізніше запросив на засідання Віленської археографічної комісії, де виступив польською мовою з вітальним словом, присвяченим Костомарову. Останній у відповідь також виголосив промову польською, що стало приводом для низки випадів на адресу Костомарова в російській пресі. Враження про знайомство з Т. Костомаров докладно занотував в *«Автобіографії»*: «граф Евстафий Тышкевич был одним из двух братьев, равным образом приобретших себе репутацию в тогдашнем интеллигентном мире Западной Руси. Старший брат его Константин был страстный археолог, известный копатель курганов в Литовском крае, издавший любопытное сочинение о своих раскопках. Меньшой — Евстафий, также был любителем истории и археологии и сделался председателем Археографической комиссии в Вильне в то время... Заведуя историческим музеем, состоявшем при виленской Археографической комиссии, он преимущественно обращал внимание на памятники времен господства польского элемента в Литве».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ТОВАРИСТВО ДЛЯ ДОПОМОГИ НУЖДЕНИМ ЛІТЕРАТОРАМ І ВЧЕНИМ («ЛІТЕРАТУРНИЙ ФОНД») — громадська добродійна організація.

Заснована 1859 р. в *С.-Петербурзі*. Набула широкої популярності під назвою «Литературный фонд». Ініціаторами створення товариства були письменник та критик О. Дружинін, історик К. Кавелін, письменник і державний діяч А. Заблоцький-Десятовський, які склали його статут, а також — історик літератури О. Галахов, письменники І. Тургенєв, М. Чернишевський та ін. Серед членів-засновників цієї організації був і Т. Шевченко. Перші загальні збори товариства відбулися в листопаді 1859 р. На них обрали голову комітету товариства — тогочасного міністра народної освіти Є. Ковалевського. За статутом товариства, затвердженим в серпні 1859 р., ця інституція надавала допомогу нужденним ученим і літераторам та їхнім родинам. Вона також допомагала письменникам і науковцям видавати твори, а талановитим молодим літераторам — здобувати освіту. Фінансову основу «Литературного фонда» становили добровільні внески, кошти від окремих видань, літературних вечорів, спектаклів, концертів, лекцій та пожертви окремих осіб. Зокрема, Костомаров неодноразово читав публічні добродієчні лекції на користь товариства (див. *Публічні лекції М. Костомарова*). Добродієчна діяльність Костомарова була відзначена листами «Литературного фонда» з подякою за читання публічних лекцій 7 жовтня 1864 р. та 17 грудня 1866 р. (Воронезький обласний краєзнавчий музей, ф. 3818, спр. 7, 20). Дружина Костомарова (див. *Костомарова А. Л.*), якій належало право видання творів чоловіка, заповіла це право «Литературному фонду». Вона також передала в його власність примірники опублікованих праць Костомарова, зокрема відомий збірник «*Литературное наследие Н. И. Костомарова*» (СПб., 1890). Товариство випустило у світ низку уні-

кальних видань російських письменників, зокрема опублікувало «Собрание сочинений Н. И. Костомарова» (СПб., 1903—1905. Кн. 1—8, т. 1—21).

Літ.: Корнилов А. А. Пятидесятилетие Литературного фонда // Юбил. сб. Литературного фонда. 1859—1909. СПб., 1909; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ РОСІЙСЬКИХ, Імператорське товариство історії та старожитностей російських при *Московському університеті*, Московське товариство історії та старожитностей російських — одне з найстаріших наукових товариств у Російській імперії для вивчення та видання документів з російської історії. Засноване 1804 р. при Московському університеті. Активна діяльність товариства тривала до кінця 1918 р. Офіційно воно припинило існування у 1929 р. Найбільшого розмаху діяльність товариства досягла в другій половині XIX — на початку XX ст. Його членами були відомі вчені Є. Барсов, І. Беляєв, О. Бодянский, М. Бантиш-Каменський, М. Карамзін, О. Малиновський, О. Мусін-Пушкін, О. Попов та ін. Товариство видавало «Записки и труды», «Русские достопамятности», «Русский исторический сборник», «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете» та ін. Костомаров був удостоєний «Диплома, виданного Императорским Обществом Истории и Древностей Российских при Императорском Московском Университете на звание действительного члена 29 апреля 1876 года».

Літ.: Забелин И. Е. Список и указатель трудов, исследований и материалов, напечатанных в повременных изданиях Общества истории и древностей россий-

ских при Московском университете за 1815—1888: В 2 т. М., 1884, 1889. Т. 1—2; *Попов Н. А.* История Императорского Московского общества истории и древностей российских. М., 1884. Ч. 1: (1804—1812); *Титов А. А.* Материалы для истории Общества истории и древностей российских. М., 1887; *Каталог III Очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885—1910.* Воронеж, 1910; *Тодийчук О. В.* Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989.

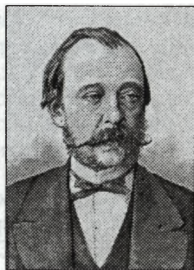
ТОЛСТАЯ Анастасія Іванівна (у дівоцтві — Іванова; 1817—1889) — дружина віце-президента *Академії мистецтв у С.-Петербурзі* графа *Ф. Толстого*, мати *К. Юнге*. Познайомилася з *Костомаровим* у 1859 р., підтримувала з ним дружні стосунки. За свідченням *«Автобіографії»*, Костомаров познайомився з Т. за посередництва *Т. Шевченка*. Т. відвідувала Костомарова в 1875 р., коли він хворів на тиф, а також спілкувалася з *А. Кисіль* (див. *Костомарова А. Л.*).

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.*

ТОЛСТАЯ Катерина Федорівна — див. *Юнге Катерина Федорівна.*

ТОЛСТОЙ Дмитро Андрійович (1823—1889) — російський державний діяч, граф. Походив з відомого графського роду. Народився у *Москві*. Закінчив Царськосельський ліцей (1843). З 1848 р. — на службі в Міністерстві внутрішніх справ. З 1853 р. — директор канцелярії Морського міністерства. У 1865—1880 рр. — обер-прокурор Синоду, а з 1866 р. — одночасно міністр народної освіти. У 1882—1889 рр. — міністр внутрішніх справ та шеф жандармів. З 1882 р. — президент *Імператорської С.-Петербурзької академії наук*. Т. особисто

знав *Костомарова*, вів з ним службові листування. Ім'я Т. неодноразово згадується в *«Автобіографії»* Костомарова. Зокрема, історик відзначає ту роль, яку Т. відіграв у його житті наприкінці 60-х років XIX ст., коли вченого запросили посісти кафедру російської історії в *Київському імператорському університеті Св. Володимира*: «Состоялся единогласный выбор и был представлен на утверждение министра; но граф Д. А. Толстой нашел более удобным оставить меня в Петербурге при Археографической комиссии».

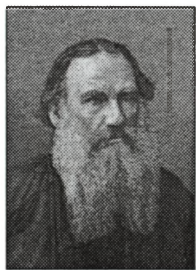

Д. А. Толстой

Тв.: *История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II.* СПб., 1848.

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Феоктистов Е. М.* Воспоминания: За кулисами политики и литературы. 1848—1896. Л., 1929; *Зайончковский П. А.* Российское самодержавие в конце XIX ст. М., 1970.

ТОЛСТОЙ Лев Миколайович (1828—1910) — російський письменник, граф. Народився в садибі Ясна Поляна поблизу губерньського міста Тули (тепер Тульської області Російської Федерації). По батьковій лінії походив з відомого графського роду, по материнській — зі старовинного роду князів Волконських. Отримав початкову домашню освіту. Навчався в *Казанському університеті* (1844—1847). Як артилерійський офіцер брав участь у Кримській війні (1853—1856). Автор багатьох відомих творів, зокрема *«Детство»* (1852), *«Отрочество»* (1854), *«Севастопольские рассказы»* (1856), *«Юность»* (1857), *«Война и*

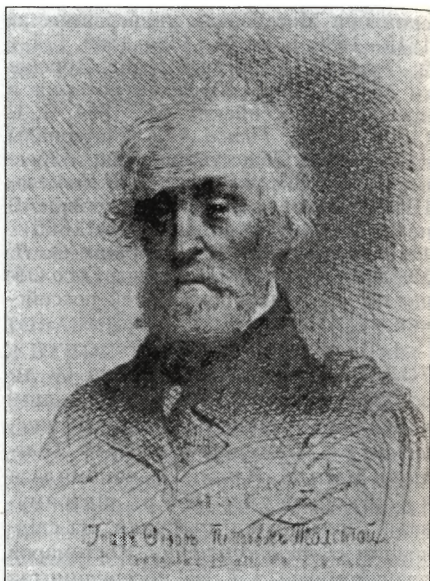
мир» (1863—1869), «Анна Каренина» (1873—1877), «Воскресение» (1900). Член-кореспондент (1873), почесний академік (1900) *Імператорської С.-Петербурзької академії наук*. Після

1880 р. пережив глибоку духовну кризу.

Виступив з ідеями морального вдосконалення людини та заперечення цивілізації, що спирається на насильство, які породили рух, відомий як толстовство. У 1901 р. Священний Синод наклав анафему на Т. і відлучив його від церкви. Т. упродовж свого життя виявляв інтерес до історії українського народу та його культури. Він цікавився творчістю *Костомарова*. Зокрема, переробив його оповідання «Сорок лет. Народная малороссийская легенда» — скоротив виклад, подав власну обробку народної легенди та змінив її фабулу. *Костомаров* позитивно відгукувався про Т. як письменника, стежив за його новими творами. Втім він не поділяв думки Т. про найважливішу роль духовного оновлення людини у перетворенні суспільно-політичного та громадського життя. Водночас *Костомаров* приділяв велику увагу духовним, моральним чинникам історичного руху, які розглядав у контексті побутування масового, колективного героя — народу (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова, Народ, Народницький напрям*).

Тв.: Полн. собр. соч.: Юбил. изд.: В 90 т. М., 1928—1958. Т. 1—90; *Указатель к полн. собр. соч. Л. Н. Толстого*. М., 1964.

Літ.: *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 6.

Ф. П. Толстой. Портрет роботи Т. Шевченка. 1860

ТОЛСТОЙ Федір Петрович (1783—1873) — російський скульптор, художник, медальєр, граф, чоловік А. *Толстої* та батько К. *Юнге*. Народився у *С.-Петербурзі* у родині начальника Крігс-комісаріату. Від народження був записаний сержантом у Преображенський полк. Отримав початкову домашню освіту. Навчався в Єзуїтській колегії в Полоцьку та Морському кадетському корпусі в *С.-Петербурзі*. З 1804 р. навчався в *Академії мистецтв* у *С.-Петербурзі* в І. Прокоф'єва. У 1825—1828 рр. викладав в *Академії мистецтв* у *С.-Петербурзі*, у 1828—1859 рр. — її віце-президент, у 1859—1868 рр. — товариш президента цієї академії. Був близький до декабристів. За клопотанням Т. та інших культурно-громадських діячів у 1857 р. було повернуто із заслання Т. *Шевченка* й дозволено мешкати в *С.-Петербурзі*. Т. — представник кла-

сицизму, найвизначніша його робота — 21 медальйон на пам'ять про Вітчизняну війну 1812 р. (1814—1836). Т. особисто знав *Костомарова*. З 1859 р. Костомаров разом з Т. Шевченком відвідував будинок Т., в якому регулярно збиралися художники та письменники. За свідченням К. Юнге, батько та Костомаров підтримували дружні стосунки, учений їздив відпочивати на дачу до Толстих поблизу *Виборга* (див. *Іматра, Юнге К. Ф.*). Костомаров приділив велику увагу Т. та його родині в *«Автобіографії»*.

Літ.: *Юнге Е.* Воспоминания о Н. И. Костомарове // Киев. старина. 1890. № 1; *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Пінчук Ю.* Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Історичний журн., 2004. № 8.

ТОПОЛЯ Кирило (справжнє прізвище — Тополинський; кінець XVIII ст. — не раніше 1846) — український письменник. Народився у місті *Каневі* на Черкащині (тепер районний центр Черкаської області, *Україна*). Навчався у Канівській духовній семінарії. Служив у Каневі, *Москві* та *Казані*. Автор п'єс *«Чари»* (1837), *«Чур-чепуха»* (1844) та інших творів. *Костомаров* був знайомий з творчістю Т., приділив йому увагу у статті *«Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке»* (1843). На думку вченого, *«Язык Г. Тополи не может даже назваться его языком: это язык совершенно народный, чистый, простой, усеянный затейливыми пословицами и поговорками... одним словом, если вы не знаете Малороссии, — прочтите Чары — и вы уже познакомились с известными частями ее многостороннего быта»*.

Літ.: *Наук.-публіцистичні і поетичні писання Костомарова*. К., 1928.

«ТОРБА» — прозовий твір *Костомарова* за мотивами народної казки. Написаний українською мовою у харківський період творчості вченого. Опублікований в альманасі *«Молодик»* (Х., 1843. № 3), виданому І. *Бецьким*.

ТРАСКІН Олександр Семенович (1805—1855) — генерал-майор, харківський губернатор. З 1839 р. — начальник штабу командуючого військами Кавказької лінії російської імператорської армії. До 1846 р. — на військовій службі. Згодом — попечитель Київського учбового округу. Дійсний таємний радник. У 1849—1855 рр. — харківський губернатор. Навесні 1847 р. Т. брав участь в арештах та обшуках членів Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). У вересні 1847 р. Т. наказав порушити *«Дело об истреблении из библиотек, училищ и Киевского учебного округа запрещенных сочинений гг. Кулиша, Костомарова и Шевченко»*. *Костомаров* згадує Т. в *«Автобіографії»* як постать, що зовсім не виявила себе на посаді попечителя. Т. був присутній під час обрання Костомарова в серпні 1846 р. викладачем російської історії в *Київському імператорському університеті Св. Володимира*, а також слухав пробну лекцію вченого *«Изложение истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы»*. А. *Костомарова* в мемуарах також згадує Т., зокрема називає його *«безобразно ожиревший генерал»*.

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. К., 1990. Т. 1.

ТРАХТЕМИРІВ, Трехтемирів — за часів *Костомарова* містечко Київської губернії на *Дніпрі* між *Києвом* та *Черкасами* (тепер село Переяслав-Хмель-

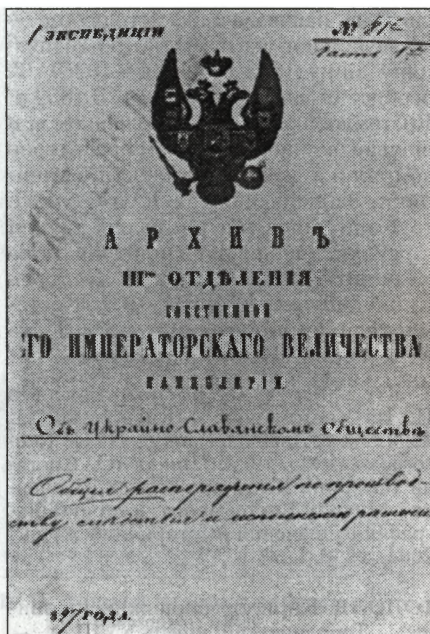

ницького району Київської області, Україна). Т. уславився своїм монастирем, який тривалий час слугував шпиталем для поранених і старих козаків. Трахтемирівський монастир був переданий реєстровому козацтву за привілеєм польського короля Стефана Баторія 1578 р. До 60-х років XVII ст. використовувався переважно як козацький шпиталь, аж доки був зруйнований польським військом. Костомаров відвідував Т., згадував про нього в багатьох працях з історії *Гетьманщини*. Враження про відвідини Т. у серпні 1874 р. разом з учасниками III Археологічного з'їзду (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*) історик також занотував в «Автобіографію».

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.

ТРЕТЄ ВІДДІЛЕННЯ, Третє відділення Власної його імператорської величності канцелярії — орган політичного розшуку й управління вищою (жандармською) поліцією в Російській імперії. Т. в. створене у 1826 р. Ліквідоване у 1880 р., а його функції передано департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ. У 1847 р. Т. в. керувало арештами кирило-мефодіївських братчиків і провадило слідство у їхній справі (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Костомаров прибув до Т. в. у С.-Петербурзі під вартою 7 квітня 1847 р. з Києва. До 30 травня 1847 р. його тримали у в'язниці на Пантелеймонівській вулиці, де велося слідство. У слідстві брали участь чиновники канцелярії та вищі чини Т. в. — граф О. Орлов і генерал Л. Дубельт. За ухвалою Т. в. та особистою вказівкою російського імператора Миколи I Костомарова ув'язнили у *Петропавловській фортеці* на один рік, а пізніше вислали до *Саратова* під нагляд

Матеріали слідчої справи про Кирило-Мефодіївське братство. Архів III відділення. Обкладинка

поліції із заборною «служить по ученой части». Цю трагічну сторінку життя Костомаров докладно висвітлив у спеціальному розділі «Автобіографії» «Арест, заключение, ссылка».

Літ.: Третье отделение собственной его императорского величества канцелярии о себе самом // Вестн. Европы. 1917. № 3; Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Троцкий И. М. Третье отделение при Николае I. М., 1930; Оржеховский И. В. Третье отделение // Вопр. истории. 1972. № 2; Кирило-Мефодіевське товариство: У 3 т. К., 1990. Т. 1—3.

ТРИЄСТ — за життя Костомарова портове місто на північному сході Італії у складі імперії австрійських Габсбургів.

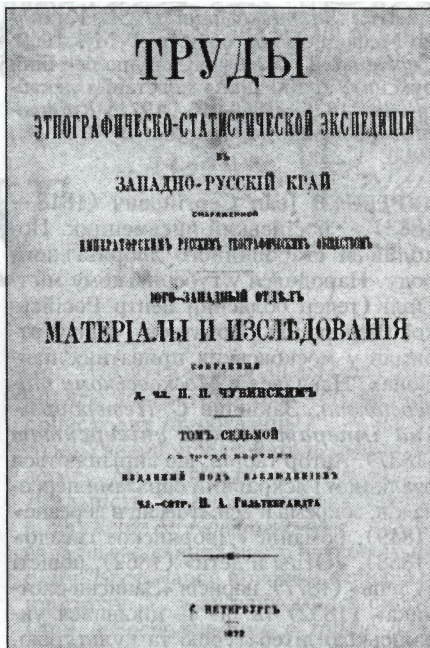

гів (тепер адміністративний центр провінції Трієст та області Фріулі-Венеція-Джулія, Італія). З 1818 р. Т. — у складі Германського союзу. З 1849 р. — імперське місто у складі Австрії, а пізніше — Австро-Угорщини. *Костомаров* відвідав Т. влітку 1857 р. під час першої поїздки за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Свої враження від Т. він виклав в *«Автобіографії»*: «Город этот показался мне с типическим характером новых торговых городов и во многом напомнил мне нашу Одессу. Итальянский язык в нем господствует повсюду. На улицах поразили меня ехавшие на волах поселяне, по костюму и всему наружному виду похожие на наших малорусских чумаков. Остановившись, я прислушался к их речи, но услышал итальянский язык. Из распросов о том — кто они, я узнал, что они славяне из окрестных селений, усвоившие, при частом посещении города, итальянский язык».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ТРУДЫ ЭТНОГРАФИЧЕСКО-СТАТИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В ЗАПАДНО-РУССКИЙ КРАЙ, СНАРЯЖЕННОЙ ИМПЕРАТОРСКИМ РУССКИМ ГЕОГРАФИЧЕСКИМ ОБЩЕСТВОМ» — семитомне зібрання матеріалів і досліджень етнографічно-статистичної експедиції на *Правобережну Україну* в 1869—1870 рр. під керівництвом П. Чубинського. Видане у *С.-Петербурзі* протягом 1871—1878 рр. *Костомаров* брав участь у підготовці III, IV і V томів цього видання, а також написав *«Предисловие»* до III тому (див. *Передмови М. Костомарова* [XI], *Фольклорно-етнографічні студії М. Костомарова*).

ТУЛУБ Олександр Данилович (1825—1872, за іншими даними — 1875) —

Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. СПб., 1872. Титульна сторінка

український громадський діяч, історик та педагог. Народився на Полтавщині у родині дрібного поміщика. Навчався в *Київській Першій гімназії*. Закінчив *Київський імператорський університет Св. Володимира* (1847), де в 1846—1847 рр. викладав російську історію *Костомаров*. Імовірно, підтримував стосунки з *Костомаровим* та іншими кирило-мефодіївцями (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). У березні 1847 р. Т. заарештовано як члена *Кирило-Мефодіївського братства*. Уникнув покарання за відсутністю вагомих доказів. У 40—70-х роках XIX ст. працював учителем у багатьох містах *України*. У 1864—1865 рр. завідував неофіційною частиною газети *«Киевские губернские ведомости»*.

Літ.: Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество. М., 1959; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. К., 1990. Т. 3.

ТУРГЕНЄВ Іван Сергійович (1818—1883) — російський письменник. Походив зі старовинного дворянського роду. Народився у губернському місті Орлі (тепер обласний центр Російської Федерації). Початкову освіту отримав у московських приватних пансіонах. Навчався в *Московському університеті*. Закінчив *С.-Петербурзький імператорський університет* (1837). Автор творів, що вирізняються реалізмом і яскравими образами персонажів, зокрема п'єси «Місяць в деревні» (1849), романів «Дворянське гніздо» (1858), «Отці і діти» (1862), повісті «Стінь» (1877), нарисів «Записки охотника» (1852) та ін. Т. цікавився українською літературою та культурою. Переклав російською мовою збірку творів *Марка Вовчка* «Народні оповідання» (СПб., 1857). Цьому перекладу *Костомаров* присвятив рецензію (див. «Українські народні розповіді *Марка Вовчка*. Переклад *И. С. Тургенева*. СПб., 1859»). Т. і *Костомаров* були знайомі з творами один одного, поетик

обидва активно співпрацювали з журналом «*Вестник Европы*». В «*Альбоме в пам'ять тридцятипятилітньої літературної діяльності *Николая Ивановича Костомарова**», врученому *Костомарову* друзями і шанувальниками на його творчу річницю, є фотокартка Т.

Тв.: Полн. собр. соч.: В 30 т. М., 1978—1986. Т. 1—12.

Літ.: *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 6; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Клеман М. К.* Летопись жизни и творчества И. С. Тургенева. Л., 1934; *Богословский Н. Ф.* Тургенев. М., 1964. *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

«**ТУРНІЯ**» — переклад п'ятої пісні з «*Краледворського рукопису*», здійснений *Костомаровим*. Датований 1838—1839 роками. Вперше надрукований в альманасі «*Молодик*» (Х., 1843. № 2). Увійшов до видань: «Збірник творів І. Галки» (О., 1875), «Твори Амвразія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914), «Твори в двох томах» (К., 1967 і К., 1990).

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Шаблювський Є.* Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність // *Костомаров М. І.* Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 1.

УВАРОВ Олексій Сергійович (1825—1884/1885) — російський археолог, граф. Син С. Уварова. Закінчив С.-Петербурзький імператорський університет (1845). Навчався у Берліні та Гейдельберзі.

О. С. Уваров

Один із засновників Російського археологічного товариства, історичного музею в Москві та археологічних з'їздів у Росії (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). У 1851—1854 рр. здійснював розкопки курганів у Владимирській та Московській губерніях. У 1853—1854 рр. провадив археологічні розкопки в Ольвії, Херсонесі та Неаполі Скіфському. *Костомаров* підтримував взаємини з У., зокрема спілкувався з ним на археологічних з'їздах. Неодноразово згадував його в *«Автобіографіях»*. Приміром, учений повідомляє, що на III Археологічний з'їзд, який проходив 1874 р. в Києві, У. запросив науковців із Сербії, Чехії та Франції. *Костомаров* також згадує курйозний випадок, пов'язаний з відвіданням *Софійського собору* в Києві учасниками названого вище з'їзду. Тоді «один из местных протоиереев встретил ученую братию таким вопро-

сом: “Не пожаловали ли вы сюда отыскивать доказательства, что человек происходит от обезьяны?” — на что граф Уваров, председатель съезда, ответил: “Мы не шагаем в такую даль”». Діяльність У. висвітлюється також і в спогадах А. *Костомарової*, яка була на засіданнях цього наукового форуму. *Костомаров* присвятив спеціальну статтю У. у зв'язку з його смертю (див. *«Воспоминания о графе Алексее Сергеевиче Уварове»*).

Тв.: *Археология России*. Каменный период: В 2 т. М., 1881. Т. 1—2.

Літ.: *Памяти* гр. А. С. Уварова. Казань, 1885 ; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

УВАРОВ Сергій Семенович (1786—1855) — російський державний діяч, граф, батько графа О. Уварова. Походив з відомої дворянської родини віце-полковника лейб-гвардії гренадерського полку. Народився у С.-Петербурзі. Отримав домашню освіту. Слухав лекції в Геттінгенському університеті. З 1801 р. служив у Колегії іноземних справ. У 1811—1822 рр. — попечитель Московського учбового округу. У 10—20-х роках XIX ст. — один із фундаторів літературного товариства «Арзамас». Почесний член (1811) та президент Імператорської академії наук (1818—1855; — див.

Російська академія наук). Міністр народної освіти (1833—1849). Відзначився впровадженням суворих цензурних обмежень. Відновив практику закордонних відряджень для молодих учених. Розпочав публікацію річних звітів про діяльність Міністерства народної освіти в *«Журнале Министерства народного просвещения»*. Висунув формулу «православ'я, самодержавство, народність» як світоглядний орієнтир у сфері культурно-освітньої та наукової діяльності. З цією тріадою У. зазвичай пов'язують оформлення теорії офіційної народності в Російській імперії. 1 липня 1846 р. У. надано графський титул, а його афористичний вислів був записаний як девіз на графському гербі. *Костомаров* згадує У. в *«Автобіографії»* у зв'язку із заборонаю в 1842 р. його першої магістерської дисертації (див. *«О причинах и характере уничи в Западной России»*): «Меня известили, что министр народного просвещения, которым был тогда граф Сергей Семенович Уваров, прислал написанный профессором Устряловым разбор моей диссертации и вместе с тем предписал уничтожить все экземпляры, которые были напечатаны, а мне писать иную диссертацию». На думку російського історика та літературознавця М. *Сухомлинова*, неабияку роль у справі знищення магістерської дисертації Костомарова відіграв помічник попечителя Харківського учбового округу М. *Цертелев*, але вирішальним стало слово тогочасного міністра освіти У.

Тв.: *О преподавании истории относительно к народному воспитанию*. СПб., 1813; *Общий взгляд на философию словесности*. СПб., 1848; *Проект цензурного устава, внесенный в Государственный совет* гр. Уваровым в 1849 г. и не одобренный Советом. СПб., 1849.

Літ.: *Плетнев П. А.* Памяти гр. С. С. Уварова. СПб., 1855; *Погодин М. П.* Для биографии гр. С. С. Уварова // *Рус. архив*. 1871. № 12; *Сухомлинов М.* Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 году // *Древняя и новая Россия*. 1877. Т. 1; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

УГЛИЧ — за часів Костомарова повітове місто Ярославської губернії на березі річки *Волги* (тепер районний центр Ярославської області Російської Федерації). З 1329 р. У — у Московському князівстві. На початку XVIII ст. — у складі С.-Петербурзької, а з 1796 р. — Ярославської губернії. Костомаров висвітлював історію У. у багатьох своїх працях, зокрема у студіях з російської історії кінця XVI — початку XVII ст., переважно у зв'язку із загибеллю царевича Дмитрія Івановича (1582—1591; — див. *«Смутное время Московского Государства»*). На думку вченого, царевича було, безперечно, вбито. Цю тему вчений порушує і в *«Автобіографії»*. У 1869 р. Костомаров видав У. та оглянув його історичні пам'ятки.

Літ.: *Киссель Ф. Х.* История города Углича. Ярославль, 1844; *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // *Рус. старина*. 1886. № 5; *Соловьев Л. Ф.* Краткая история г. Углича. СПб., 1895; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

УДІЛ — державно-територіальне утворення на землях Русі XII—XVI ст., земельне володіння, частка певного представника княжого роду в князівстві. Поділ на У. вперше узаконено на з'їзді князів у Любечі в 1097 р. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя, але мали власний апарат управління, вій-

сько, а з XIV ст. — монетну систему. Уділи були ліквідовані з утворення централізованої Російської держави. З удільно-вчовим укладом Костомаров пов'язував початки формування федералізму в давній Русі (див. *Единодержавність*, «Замечание г. Лохвицкому», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси», Федерация).

Літ.: Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964; Его же. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.

«УКРАИНОФИЛЬСТВО» — стаття Костомарова. Вперше опублікована в журналі «Русская старина» (1881. № 2). Перевидана у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та в книжці «Русские инородцы» (М., 1996) із серії «Актуальная история России». Ця стаття складається з двох розділів. У першому розглядається історія українофільства, зокрема уточнюється авторське розуміння цього поняття. На думку Костомарова, ««українофільство» (окрещенное таким названием только в прошлом десятилетии) явилось стремлением некоторых малоруссов писать на своем родном наречии, и, вместе с тем, изучать богатую сокровищницу народной поэзии. Оно показалось на свет в первой четверти текущего столетия появлением там и сям немногочисленных малорусских сочинений и, возрастая хотя медленно, но постепенно, расцветало в Харькове в 1830 и 1840 годах, сосредотачиваясь в кругу молодых университетских людей, потом перешло в Киев, а по основании Новороссийского университета коснулось и Одессы» (див. *Романтизм, Харківська школа романтиків*). Учений також висвітлює появу та по-

бутування українофільства як явища на українських теренах до видання в 1861—1862 рр. журналу «Основа». У другому розділі Костомаров аналізує репресивні заходи проти українофільства, зокрема наголошує на їхніх шкідливих наслідках для Російської імперії. Водночас він підкреслює культурно-освітню та мовну спрямованість українофільства (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*).

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«УКРАИНСКИЕ НАРОДНЫЕ РАСКАЗЫ МАРКА ВОВЧКА. ПЕРЕВОД И. С. ТУРГЕНЕВА. СПБ., 1859 г.» — рецензія Костомарова. Вперше надрукована в часопису «Современник» (1859. № 5) під криптонімом К. як відгук на російське видання оповідань Марка Вовчка у перекладі з української І. Тургенєва (СПб., 1859). Рецензія увійшла до видання «Твори в двох томах» (К., 1967). На думку вченого, ці оповідання розкривають перед читачем «движения малороссийского сердца в такой обстановке, в какой возникают они под условиями и влияниями настоящей общественной жизни народа».

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

«УКРАИНСКИЕ СЦЕНЫ ИЗ 1649 ГОДА» — драма Костомарова. Вперше опублікована у книжці «Литературное наследие Н. И. Костомарова» (СПб., 1890). Датована за свідченням видавця: ««Украинские сцены из 1649 года», также найденные в бумагах г-жи Мордовцевой, написаны в сороковых годах». Вміщена у видан-

нях «Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова» (Л., 1906; 2-ге вид. 1914) і «Твори в двох томах» (К., 1990). Сюжет цього твору вибудований навколо вступу Б. Хмельницького на чолі козацького війська до Києва взимку 1649 р. після переможної облоги Замостя. Драма відображає глибоке зацікавлення Костомарова особою великого гетьмана та його добою, що виявилось не лише в його наукових студіях, а й у белетристиці.

Літ.: *Смілянська В. Л.* Примітки // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1.

«УКРАЇНСЬКИЙ СЕПАРАТИЗМ» — стаття *Костомарова*. За свідченням *«Автобіографії»*, датована 1863-м роком. Коректурний відбиток цієї розвідки (поданої до цензури 20 січня 1864 р. і забороненої до публікації в газеті *«Голос»* 6 лютого 1864 р.) після тривалих пошуків удалося виявити Ю. Оксману в *С.-Петербурзі* серед паперів Ради у справах друкарства Міністерства внутрішніх справ. Стаття вперше була надрукована окремим виданням *«“Украинский сепаратизм” (Неизвестные запрещенные страницы)»* зі вступом та коментарями Ю. Оксмана. (Одесса, 1921). Увійшла до збірника *«Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»* (К., 1928) та до книжки *«Казаки»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*. У цій статті Костомаров зосереджує увагу на мовному питанні, яке неодноразово порушувалося в його публіцистиці (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова*). Зокрема, обстоює ідею вільного поширення української мови в освітній, культурній сфері та літературі. Автор завершує розвідку побажанням *«как можно скорее напечатать перевод Евангелия на южнорусский язык вместе с славянским текстом и*

великорусским переводом». На думку Ю. Оксмана, *«У. с.»* з огляду на тогочасні події, зокрема польське повстання 1863—1864 рр., є дещо тенденційним. Адже Костомаров мусив реагувати на зміну політичної кон'юнктури в тодішньому російському суспільстві, принаймні в тактичному плані. Водночас публікатор цієї студії вважає, що *«неожиданно для автора погребений на десятих лет в цензурном делопроизводстве, этот живой отклик на политическую злобу дня получает ныне особый интерес и историческое значение документа, необычайно ярко запечатлевшего один из самых трагических эпизодов борьбы за украинское слово — залог и символ грядущего национального возрождения»*.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // *Наук.-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. К., 1928.

УКРАЇНА — історична самоназва території, країни та держави, населеної українським народом, яка використовується для її етногеографічної, етнокультурної та етнополітичної локалізації. Первісно вживалася для позначення пограниччя, порубіжних земель стосовно давньоруських політичних центрів — Київського або Галицько-Волинського князівств, які межували спершу з половцями, а пізніше з татарами та ін. На той час назва У. не мала певного етнокультурного змісту. У такому сенсі побутувала в давньоруських історико-літературних пам'ятках XII—XIII ст., зокрема у Київському літописі (за Іпатіївським списком) під 1187 р. в епізоді про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, у Галицько-Волинському літописі під 1213, 1280 та 1282 рр. Водночас ця дефініція застосовувала-

ся щодо пограничних територій поза межами власне українських земель. У Першому Софійському літописі під 1281 р. згадується «У псковська», у Воскресенському літописі під 1480 р. У. називають землі за річкою Угрою, у Четвертому Новгородському літописі під 1481 р. — територію за річкою Окою та ін. Таке саме значення ця назва зберігає впродовж XIV—XVI ст., хоча межі її просторової локалізації дещо розширюються, зокрема у вжитку з'являються назви на позначення інших пограничних земель: «У. подільська», «У брацлавська», «У київська», «У волинська», «У руська». Проте в актах XVI—XVII ст. термін У («Україна», «Оукраїна» та ін.) неодноразово застосовувався до пограничних земель Московського царства, або *Російської держави*, зокрема «У. рязанська», «У тульська», «У литовська» тощо. З другої половини XVI — першої половини XVII ст. назва У вживається для позначення здебільшого території Середнього Придніпров'я (південної частини Київщини та Брацлавщини), хоч і застосовується й щодо інших українських земель. Зокрема, під 1517 р. термін У. зустрічається в Густинському літописі стосовно пониззя Дністра. З першої половини XVII ст. назва У поступово втрачає значення «пограниччя», «крайньої, межової землі» і поширюється практично на всі західні й південні території, зокрема на Закарпаття та Буковину. З того часу частково використовується як етногеографічна дефініція для позначення країни та населення, але її просторова локалізація залишається досить мінливою. У зазначеному розумінні вживалася в діаріуші С. Окольського 1638 р., в листах гетьмана П. Сагайдачного до єпископа І. Копинського та ін. Із середини XVII ст. термін використовується як для позначення території

Війська Запорозького на обох берегах *Дніпра* в цілому, так і окремих земель. Назва У зустрічається в численних актах, документах та листуванні гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика та ін. У другій половині XVII ст. термін У побутує і на Закарпатті. Зокрема, під 1662 р. назва «Мукачівська У.» («Munkacsensis Ukraina») зустрічається у листі місцевого єзуїта С. Міллея до краківського одновірця М. Міткевича. Після Андрусівського миру (1667) у вжитку з'являються назви «сьогобічна У.», «тогобічна У.» та «Малоросійська У.». Поряд з цим упродовж XVI—XVII ст. для позначення українських земель широко застосовується термін Русь. Зі створенням *Слобідсько-Української губернії* (1765) назва У. використовується у другій половині XVIII — на початку XIX ст. і в локально-просторовому розумінні для позначення території *Слобожанщини*, зокрема у творах В. Каразіна. Одночасно поширюється й застосування терміна Малоросія щодо Лівобережної України та *Києва* і невеликої території навколо нього. З ліквідацією *Гетьманщини* сфера вжитку назви У. істотно звужується. Натомість в офіційне діловодство широко впроваджуються терміни Малоросія, Малоросійський край та ін. Із заснуванням у 1796 р. Малоросійської губернії, особливо після її поділу на *Полтавську* та *Чернігівську губернії* (1802), назва Малоросія набула значного поширення і вживалася у другій половині XVIII — на початку XIX ст. у вузькому розумінні стосовно означених адміністративно-територіальних одиниць, а впродовж XIX ст. — у широкому сенсі стосовно всієї Наддніпрянської України (підросійської України). Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. термін Ма-

лоросія широко застосовувався в російській та українській історіографії і суспільно-політичній думці: 1) у ретроспективному розумінні стосовно давньоруської території Середнього Подніпров'я (Київщина, Сіверщина, Переяславщина); 2) як адміністративно-територіальна дефініція відповідно до наявного поділу українських земель; 3) як важлива складова загальноросійської етнокультурної та православної традиції, один з елементів офіційної імперської доктрини «трьох руських народностей», що утворювала все-російську тріаду (Велика, Мала, Біла Русь) та похідні поняття (великороси, малороси, білоруси). Вживання назви Малоросія в тогочасній історіографії вирізнялося багатозначністю та суперечливістю, що виявлялося, з одного боку, у спробах продемонструвати етнокультурний зв'язок Малоросії та Русі-Росії з давньоруською (київською) спадщиною (дискусія «южан» и «северян»), а з другого — підкреслити етногеографічну своєрідність українських земель. У другій половині XIX — на початку XX ст. назва Малоросія застосовувалася у вузькому розумінні до трьох придніпровських губерній (Київська, Чернігівська та Полтавська), у широкому — до більшої частини або всіх українських земель, які перебували у складі Російської імперії (Київська, Чернігівська, Полтавська, *Харківська*, Волинська, *Подільська*, Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії). Щодо південних територій, приєднаних Російською імперією у другій половині XVIII ст., вживалася й інша назва — Новоросія (Таврійська, Херсонська, Катеринославська губернії та Бессарабська область). У російській історіографії XIX — початку XX ст. використовувалися й інші терміни для позначення українських земель у складі Росії — Південна, Південно-

Західна, *Західна Русь*, *Західна Росія*. Паралельно з цими поняттями вживалася й назва У., застосування якої наприкінці XVIII — на початку XIX ст. вирізняється багатозначністю: окраїна, козацька територія, синонім назви Малоросія, Правобережжя та ін. Використання дефініції У., наближеної до сучасного значення, спостерігається лише із середини XIX ст., зокрема в поезії Т. Шевченка. В цей час назва У. стає національним символом. Наприкінці XIX — на початку XX ст. для позначення підросійських українських земель та вирізнення їх щодо Галицької У. (підавстрійських територій) в суспільно-політичній думці з'являється термін «Велика У.». Офіційна легітимізація назви У. відбулася з проголошенням 7 листопада 1917 р. Української Народної Республіки Третім Універсалом Центральної Ради та в добу національно-визвольних змагань (1917—1921). За радянських часів українські землі, що перебували у складі СРСР, мали статус союзної республіки — Української Радянської Соціалістичної Республіки (до 1937 р. — Українська Соціалістична Радянська Республіка). В офіційному вжитку також циркулювали назви: Радянська У., У. соціалістична та ін. З 1991 р. термін У. є офіційною назвою незалежної держави. В українській науці побутують різні підходи та інтерпретації щодо назви У. Одні вчені (Б. Барвінський, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Ю. Мулик-Луцик, Є. Онацький, Я. Рудницький та ін.) вважали, що первісно ця дефініція постала у розумінні «крайньої, межової землі», яка з виникненням Української козацької держави трансформувалася у значення «країна», тобто вся національна територія. Інші дослідники (М. Андрусяк, В. Січинський, С. Шелухин та ін.) пов'язували походження назви У. ви-

ключно з первісним значенням «країна» як сукупності всіх українських земель. Дехто з науковців, прибічників цієї концепції, розглядав назву У. як синонім назви Русь (М. Андрусак), як українську етнографічну територію, що походить від дієслова «краяти» і означає «країна взагалі» (С. Шелухин). Частина науковців (П. Ковалів, В. Чапленко та ін.) трималася середньої точки зору стосовно окреслених вище підходів і припускала можливість паралельного побутування назви У зі значеннями «межова земля» та «земля взагалі» або «вкрайна земля» («окрема земля»). Ряд учених мали свої особливі погляди стосовно походження назви У «остання, межова країна Європи супроти номадів Азії» (С. Рудницький, М. Дольницький), дефініція, яка постала у семантичній площині племінної назви «поляни» — країна, край, поле, земля, простір (Р. Смаль-Стоцький).

У. нерозривно пов'язана з життям і творчістю Костомарова. З У. походить волинська гілка його роду (див. Родовід М. Костомарова), тут він склався як особистість (див. Біографія М. Костомарова, Волинь, Київ, Рівне, Харків) та сформувався як учений (див. Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова, Київський імператорський університет Св. Володимира, Романтизм, Харківська школа романтиків, Харківський університет) і письменник (див. Літературна спадщина М. Костомарова, Поезія М. Костомарова). На українських теренах Костомаров розпочав свою суспільно-політичну та громадську діяльність (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров). Наукова творчість Костомарова дуже тісно пов'язана з українською історією, яка впродовж усього життя вченого посідала чільне місце в його академічних зацікавленнях (див. «Богдан

Хмельницький», «Гетманство Выговского», «Гетманство Юрия Хмельницкого», «Мазепа. Историческая монография», «Мазепинцы», «Павел Полуботок», «Руина. Историческая монография 1663—1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича»). Костомаров також спричинився до формування джерельної бази історії України ранньомодерної доби, зокрема за його редакцією було опубліковано 12 томів серійного видання документів та матеріалів «Акты Южной и Западной России» (див. Археографічні праці М. Костомарова). З У. пов'язана значна частина фольклорних та етнографічних праць ученого (див. «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества», «История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества», «Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году», «О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии», «Славянская мифология», «Фольклорно-этнографічні студії М. Костомарова»). Українська проблематика, зокрема обстоювання культурно-мовної програми українофільства (див. «Мое украинофильство в "Кудеяре"», «По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве», «Украинофильство», «Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881»), є найважливішим напрямом публіцистики Костомарова (див. «Еще по поводу малорусского слова "Московским Ведомостям"», «Малорусское слово», «По вопросу о малорусском слове "Современным Известиям"», «О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским», Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова). З іменем Костомарова

пов'язане створення петербурзького журналу «*Основа*», що став знаковим явищем українського життя початку 60-х років XIX ст. Водночас Костомаров у своїх працях заглиблювався у внутрішній світ української людини, прагнув віднайти морально-етичні, мистецько-естетичні та психологічні виміри її історичного буття. Ці студії ученого стали предтечею української *етнопсихології* (див. «*Две русские народности*», «*Черты народной южнорусской истории*»). Костомаров не був послідовним у застосуванні назви У. Для позначення українських земель та історії України він уживав різні терміни: Малоросія (див. «*Мысли об истории Малороссии*»), Західна Росія та Західна Русь (див. «*О причинах и характере унии в Западной России*»), Південна Росія, Південна Русь (див. «*Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России*», «*Борьба южнорусского народа с Польшею*», «*О преподавании на народном языке в Южной Руси*», «*Южная Русь и козачество до восстания Богдана Хмельницкого*»), Південно-Західна Русь, Південно-Західна Росія та ін. Водночас у деяких публіцистичних розвідках [див. «*Україна*» («*Письмо к издателю "Колокола"*»)] та художніх творах (див. «*Украинские сцены из 1649 года*»), а також у програмі кирило-мефодіївських братчиків (див. «*Книга буття українського народу*») історик застосовує для окреслення козацької минувшини та малоросійських земель назви: У. та українська історія тощо. Таке розмаїття термінів для локалізації українських земель та їхньої історії у творчості Костомарова вмотивовувалося різними чинниками: цензурними обмеженнями, інтелектуальними традиціями, які побутували в академічному середовищі імперської Росії, співіснуванням малоросійської (української) ідентич-

ності із всеросійською (загальноросійською), яке тільки в останні десятиліття XIX ст. поступово переросло у конфлікт взаємовиключних лояльностей. Мінливість у застосуванні термінів щодо означення У та її минувшини пояснюється й еволюцією історичних поглядів Костомарова: від ствердження ідей свободи і рівності у дусі пізньопросвітницького *раціоналізму* та романтичної тези про особливу місію У в колі слов'янських народів кирило-мефодіївської доби до обстоювання ідей федералізму (див. *Федералізм, Федерация*) і зосередження на українофільській програмі культурництва в 60-ті — на початку 80-х років XIX ст.

Див. бібліографію до статей: *Біографія М. Костомарова, Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова.*

Літ.: Чацкий Т. О названии Украины и о начале Козаков // Улей. 1811. № 11; Квитка И. О Малой России // Укр. вестн. 1816. № 2—3; [Костомаров Н. И.] Украина («Письмо к издателю "Колокола"») // Колокол. Лондон, 1860. № 61; Богучаров И. [Костомаров Н.] Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею // Голос. 1868. № 67; Максимович М. Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси // Киевские епархиальные ведомости. 1868. № 1; Барвінський Б. Історичний розвій імені українсько-руського народу. Л., 1909; Цегельський Л. Самостійна Україна. Звідки взялася й що значать «Русь» і «Україна». Відень, 1915; Барвінський Б. Звідки пішло ім'я «Україна»? Відень, 1916; Барвінський Б. Історичні права українського народу до його народнього імені. Відень; Київ, 1918; Стороженко А. В. Малая Россия или Украина // Тр. подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. Одесса, 1919. Вып. 1; Шелухин С. Назва України. Відень, 1921; Охримович В. Про виголос і наголос слова «Ук-

раїна» // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1922. Т. 133; *Барвінський Б.* Україна. Кілька причинків до питання про значення цієї назви. Л., 1923; *Рудницький С.* Основи землезнання України. Прага, 1923; *Барвінський Б.* Велика й Мала Україна (До справи устійнення обласної словні українського народу). Л., 1925; *Василенко М.* Територія України XVII в. (Розвідка з історії права) // Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наук. діяльності: У 3 ч. К., 1927. Ч. 1; *Заїкин В.* Русь, Україна і Великоросія // Дзвони. Л., 1931. № 1; *Dorosenko D.* Die Namen «Rus'», «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. Berlin, 1931. Bd. 3; *Дольницький М.* Фізична географія України. Подєбради, 1933/34; *Шелухин С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. Прага, 1936/37; *Барвінський Б.* «Назва Україна» та її поява на Закарпатті в 17 ст. // Діло. Л., 1939. № 81; *Андрусак М.* Назва «Україна»: («Країна» чи «окраїна»). Прага, 1941; *Феденко П.* Про нашу національну назву у Шевченка // Бюл. Української Вільної Академії Наук. Авґсбург, 1946. № 6; *Січинський В.* Назва України. Авґсбург, 1948; *Borschak E.* Rus', Mala Rosija, Ukraina // Revue des Études Slaves. Paris, 1948. Т. 24; *Онацький Є.* Наше національне ім'я. Наш національний герб. Буенос-Айрес, 1949; *Андрусак М.* Назва України // Наш вік. Торонто, 1950. № 25; *Гайдас М.* Думки про назву Україна // Самостійна Україна. Чикаго; Вінніпег, 1950. № 6/7; *Дискусія* на тему «Назва Україна» на науковому засіданні НТШ // Свобода. Джерсі Сіті, 1950. № 127; *Могильницький Р.* Відгук з Уганди про назву Україна // Америка. Філадельфія, 1950. № 82; *Мулик-Луцик Ю.* Слово Україна в українському фольклорі // Канадійський фармер. Вінніпег, 1950. № 36—37; *Рудницький Я.* Українці й украни. До проблеми назви Україна // Новий Шлях. Вінніпег, 1950. № 61—62; *Його ж.* Ще в справі

назви Україна // Америка. Філадельфія, 1950. № 13; *Смаль-Стоцький Р.* Назва Україна // Наш вік. Торонто, 1950. № 25; *Андрусак М.* Назва «Україна». Чикаго, 1951; *Ковалів П.* Звідки походить форма «на українці»? // Київ. Філадельфія, 1951. № 1; *Рудницький Я.* Слово і назва «Україна». Вінніпег, 1951; *Барвінський Б.* Назва «Україна» на Закарпатті. Вінніпег, 1952; *Serech Y* [Shevelov G.] An Important Work in Ukrainian Onomastics // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. New York, 1952. Vol. 2, N. 4; *Андрусак М.* З дослідів над назвою «Україна» // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1963. Т. 177: 36. на пошану 70-річчя народин Романа Смаль-Стоцького; *Pritsak O., Reshetar J.* The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. 1963. Vol. 22, N. 2; *Horak S.* Periodization and Terminology of the History of Eastern Slavs: Observations and Analyses // Ibid. 1972. Vol. 31, N. 4; *Ковалів П.* Неповторність назви «Україна» // Визвольний шлях. 1973. № 3; *Problems of Terminology in Ukrainian History: (Joint Seminar: Kohut Z., Pritsak O., Subtelny O., Szporluk R.)* // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1972/1973. N. 3; *Чанленко В.* Походження назв «Україна», «українець» // Визвольний шлях. 1975. № 10; *Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History: (Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978)* // Rethinking Ukrainian History / Ed. I. L. — Rudnytsky with assistance of J.-P. Himka. Edmonton, 1981; *Дорошенко Д.* Що таке історія Східної Європи? (До питання про розмежування української і російської історії) // Укр. історик. 1982. № 1/2; 1982/1983. № 3/4, 1; 1983. № 2/4; *Яценко Б. І.* До питання тлумачення слова «Україна» і «Мала Русь» // Тези доповідей 1-ї народознавчої наук.-практ. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая. Ужгород, 1989; *Хвилювий М.* Україна чи Малоросія? //

Слово і час. 1990. № 1; *Толочко П.* Україна і Русь в літописі Самовидця // Київ. старовина. 1992. № 3; *Зубов М. І.* Назва «Україна» і Т. Г. Шевченко: з історії розвитку етнічної самосвідомості українців // Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури. Чернівці, 1992. Т. 1; *Луцький Ю.* Роздуми над словом «Україна» у народних піснях // Сучасність. 1993. № 8; *Толочко П.* Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах // Київ. старовина. 1994. № 3; *Брайчевський М. Ю.* Русь-Україна і Русь-Росія // Історія укр. середньовіччя: Козацька доба: 36. наук. праць: (На пошану О. М. Апанович): У 2 ч. К., 1995. Ч. 1; *Кравченко В. В.* «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII — 20-х років XIX ст. // 36. Харк. історико-філол. т-ва: Нова сер. Х., 1995. Т. 5; *Його ж.* «Малоросія» та «Україна» в часі і просторі вітчизняної літератури другої половини XVIII — початку XIX ст. // Осягнення історії: 36. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999; *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передм. Я. Дашкевича. Л., 2001.

«УКРАЇНА» — науковий журнал, який видавався впродовж 1924—1932 рр. у Києві Історичною секцією Всеукраїнської академії наук. Виходив за редакцією М. Грушевського. На сторінках «У.» друкувалися розвідки та матеріали з усіх періодів української історії, історіографії, історії суспільно-політичної думки, етнографії, фольклористики, мистецтва, лінгвістики та інших соціогуманітарних дисциплін, а також наукова хроніка, огляди, рецензії тощо. Третій номер цього журналу, виданий 1925 р., присвячено пам'яті *Костомарова*. У цьому номері опубліковано статті й матеріали М. Грушевського та І. Айзенштока про політичну діяльність і першу дисерта-

цію *Костомарова*, розвідки В. Мияковського та О. Гермайзе про його перебування в Рівному та загалом про життя і творчість ученого. У журналі вміщено також епістолярні матеріали, зокрема листування *Костомарова* з О. Кониським та В. Антоновичем, харківськими громадянами про видання книжок для народу та ін. Статті й матеріали, присвячені *Костомарову* та його науковій спадщині, публікувалися і в інших номерах «У.». Див. бібліографію до статті *Історіографія про М. Костомарова*.

Літ.: *Каталог* видань Української академії наук 1918—1930 / Приготував і видав Д. М. Штогрин. Чикаго, 1966; *Науковий часопис українознавства «Україна»* (1907—1932): Показч. змісту / Упоряд.: Р. Майборода, В. Врублевський. К., 1993.

УКРАЇНОФІЛЬСТВО — термін для позначення системи поглядів ряду представників суспільно-політичних рухів 40—70-х років XIX ст., переважно вихідців з *Малоросії*, що виступали за відновлення та поширення української мови, літератури, культури, традицій і звичаїв козацько-гетьманської *України* у складі Російської імперії. В політичному плані У охоплювало різноманітні за своїм політичним спектром елементи: від прихильників республіканського чи федеративного державного устрою (див. *Федерація*) до діячів з поміркованими поглядами, що зазвичай обмежувалися вимогами тієї чи тієї форми національно-культурної автономії. Поняття У не мало чітко окресленої адресної спрямованості і вирізнялося розмитим змістом та полісемантизмом. Отож його застосування в тогочасній суспільно-політичній та історичній думці було амбівалентним і непослідовним. *Костомаров* належав до поміркованого крила У., але водночас мав оригінальні по-

гляди стосовно майбутнього державного устрою слов'янських народів (див. *Панславизм, Федералізм*). Він порушував проблеми У. переважно в науково-публіцистичних і полемічних працях (див. *Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова, «Мое украинофильство в «Кудеяре»», «По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве», «Украинофильство», «Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881»*). В інтерпретації Костомарова У. виступає здебільшого як комплекс культурно-освітніх заходів, що не стосуються політичної сфери. Взагалі, початки У. Костомаров ототожнює з прагненням деяких малоросів (українців) вживати рідну мову як у побуті, так і в науковій та культурно-освітній сфері. Але навіть ця вельми поміркована українофільська програма, викладена Костомаровим, зустріла доволі різкий спротив як в урядових сферах, так і з боку широких кіл російської громадськості. З огляду на цю реакцію Костомаров в останні роки життя, незважаючи на постійні фізичні нездужання, приділяв велику увагу питанням У. У своїх працях він наголошує на негативних наслідках урядових заходів проти українства, а також зводить ці наслідки до чотирьох основних пунктів: 1) чимало осіб, талановитих і компетентних у своїй царині, вважає, що їм легше та зручніше писати малоруським діалектом, аніж російською мовою. У разі заборони друкуватися малоросійською мовою, вони втрачають можливість вільно висловлювати свої думки; 2) обмеження стосовно української мови поширюються й на наукові студії з історії, етнографії, географії, археології, філології малоруського народу, позаяк усе це, за природою речей, пов'язується з народною мовою; 3) мовні обмеження у пресі викликають у малоруському

краї скорботні почуття навіть в осіб, які самі ніколи не писали українською і не вивчали малоруську народність, але як мешканці краю мимоволі брали до серця те, що вони звикли бачити навколо себе; 4) сама заборона співати українські пісні на концертах, видавати ноти та організовувати спектаклі за малоросійськими п'єсами, крім того, що викликає роздратування та неприємне почуття в місцевої публіки, яка звикла до таких веселощів, не може бути корисним і в інтересах мистецтва та поширення естетичного смаку, оскільки вилучає з музичної та сценічної сфери чудові витончені елементи, котрими завжди пишалася вся *Росія*, і ціла Слов'янина. Загалом полемічне вістря критики Костомарова скероване не стільки проти урядових заборон, скільки проти інтелектуальних засад, які спричинилися до ухвалення таких рішень (див. *Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський акт 1876 р.*). Костомаров обстоює думку, що створення умов для вільного розвитку всіх мов і культур народів, які мешкають на теренах Російської імперії, є актуальним і важливим завданням у світлі тогочасних викликів західноєвропейської цивілізації. В цілому позиція Костомарова стосовно української мови не містила жодних суспільно-політичних вимог і обмежувалася виключно культурно-освітньою, науковою, церковно-обрядовою та побутовою сферами вжитку. Така поміркованість Костомарова навіть викликала звинувачення на його адресу з боку радикальних українських діячів у тому, що він намагається штучно обмежити побутування національної мови до рівня «хатнього вжитку». Проте більшість сучасних дослідників спадщини Костомарова не поділяє цих закидів. Костомаров також наголошував на існуванні внутрішнього конфлікту в українському

суспільстві між русифікованими представниками аристократії (див. *Аристократія*) та національно свідомими репрезентантами вищих станів, у якому він вбачав одне з основних ідейних джерел заборони У. Публікації Костомарова, присвячені У., мали поліфункціональне призначення, з одного боку, вони були спрямовані проти панівних стереотипів і міфів російської освіченої публіки, які побутували в суспільстві після Емського акту 1876 р., а з другого — мали практичну мету: надати українському питанню суспільного резонансу, щоб хоч якоюсь мірою послабити репресивні антиукраїнські заходи російського царату.

Літ.: *Костомаров Н.* Мое украинофильство в «Кудеяре» // Киев. телеграф. 1875. № 85; *Его же.* Малорусское слово // Вестн. Европы. 1881. № 1; *Его же.* Украинифильство // Рус. старина. 1881. № 2; *Его же.* По поводу статьи г. де Пуле об украинифильстве / Там же. 1882. № 5; *Автобиография Н. И. Костомарова.* М., 1922; *Кирило-Методіївське товариство:* У 3 т. К., 1990. Т. 1; *Костомаров Н. И.* Две русские народности. Харьков, 1991; *Національні процеси в Україні:* історія і сучасність: Документи і матеріали: У 2 ч. К., 1997. Ч. 1; *Малашевич А.* Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11.

УКРАЇНСЬКИЙ МЕСІАНІЗМ — термін для позначення історичної місії, місця і ролі українського народу в європейському, світовому історичному процесі, зокрема на теренах слов'янства (див. *Панславизм*). Ідея месіанізму запозичена з іудаїзму, зокрема з учення про грядущий прихід у світ Божого посланця (Месії). У *християнстві* таким месією вважається Ісус Христос, який, раз побувавши на Землі, мав прийти вдруге. Ідеї У м. були близькі *Костомарову* як ідеологу Ки-

рило-Методіївського братства (див. *Кирило-методіївці та М. Костомаров*). Мотиви У м., зокрема ідеї перебудови суспільства на християнських засадах та уявленнях про справедливість, свободу, рівність і братерство (див. *Раціоналізм*), простежуються в багатьох працях Костомарова, зокрема в його «*Книзі буття українського народу*». Водночас костомаровські інтерпретації здебільшого зосереджені на внутрішній спрямованості У м. (зміна соціальних засад суспільства, гармонізація соціальних відносин, ідеалізація і романтизація народних традицій, морально-етичні та мистецько-естетичні виміри громадського буття), на відміну, приміром, від польського месіанізму ХІХ ст., орієнтованого на відтворення *Речі Посполитої*.

«УКРАЇНСЬКІ БАЛАДИ» — збірка поетичних творів *Костомарова*, написаних українською мовою протягом 1837 — 1838 рр. Видана 1839 р. в Харкові під псевдонімом Ієремія Галка. У травні 1847 р., після завершення в *Третньому відділенні* слідства у справі кирило-методіївців (див. *Кирило-методіївці та М. Костомаров*), «У. б.» були заборонені та вилучені з вільного обігу. За життя автора збірка не перевидавалася. В «*Автобіографії*» Костомарова зазначається, що загальна назва не зовсім відображала зміст усіх поезій, вміщених у збірці. Збірка складається із сімнадцяти творів: «Максим Перебийніс», «Чорний кіт», «Квіточка», «Стежки», «Поцілунок», «Щира правда», «Дід-пасішник», «Зірочка», «Великодня ніч», «Посланець», «Пан Шульпіка», «Співець», «Полтавська могила», «Отруй», «Кінь», «Ягоди», «Рожа». Дванадцять з них (крім поезій «Максим Перебийніс», «Чорний кіт», «Дід-пасішник», «Великодня ніч», «Полтавська могила») передруковано

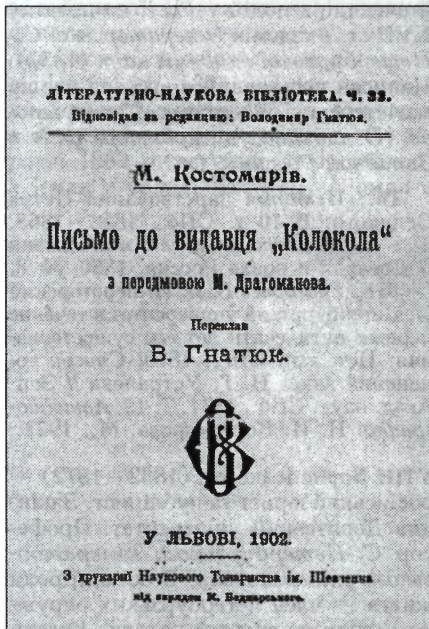
у виданні «Твори в двох томах» (К., 1967). Більша частина поезій з «У. 6.» вміщена у виданнях «Українські поеми-романтики 20—40-х років XIX ст.» (К., 1968) і «Могила Амвросія та Галка Ієремія. Поезії» (К., 1972). Всі сімнадцять поезій опубліковано у виданні «Твори в двох томах» (К., 1990).

«УКРАЇНА» («ПИСЬМО К ИЗДАТЕЛЮ “КОЛОКОЛА”») — публіцистична стаття Костомарова. Вперше опублікована без підпису автора в газеті «Колокол», що виходила в Лондоні (1860. № 61). Передруковувалася в окремих виданнях «Письмо Н. И. Костомарова к издателю “Колокола” с предисловием М. Драгоманова» (Женева, 1885) та «Письмо до видав-

ця “Колокола” з передмовою М. Драгоманова: Переклав В. Гнатюк» (Л., 1902). Увійшла до хрестоматії «Пам’ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.)» (Д., 1995) та до книжки «Казаци» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». Авторство Костомарова визнали М. Драгоманов, М. Грушевський та інші вчені. Стосовно її назви побутують різні думки. Приміром, М. Драгоманов уважає, що назва, ймовірно, була сформульована самим О. Герценом. На думку М. Грушевського, в цій розвідці Костомарова, як і в «Книзі буття українського народу», простежується паралельність ідей. Зокрема, в обох працях автор наголошує на архаїчності устрою російського самодержавства. Високу оцінку «У.» дав також О. Герцен. Уважають, що в «У.» значною мірою представлено ідеї Костомарова доби кирило-мефодіївських братчиків, зокрема апологію історичного буття українського народу.

Літ.: Драгоманов М. Передмова // Костомаров М. Письмо до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова. Л., 1902; Грушевський М. С. Костомаров і новітня Україна // Україна. 1925. № 3; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

УНІЯ (від пізньолатинського *unio* — єднання, об’єднання) — 1. Персональна У. — об’єднання кількох держав під владою одного монарха. 2. Церковна У. — об’єднання православної і католицької церков з визнанням верховенства римського папи. В історії України мали місце як персональна, так і церковна У. У 1569 р. відбулася Люблінська У. — міждержавне об’єднання Польщі і Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту. У 1596 р. укладено Берестейську У. — об’єднання православної та католицької церков на

М. Костомарів.
Письмо до видавця «Колокола»
з передмовою М. Драгоманова

землях Речі Посполитої. *Костомаров* приділяв велику увагу і міждержавній, і церковній У., позаяк уважав, що вони справили негативний вплив на історичну долю українського народу. Зокрема, його перша магістерська дисертація була присвячена церковній У. 1596 р. (див. «*О причинах и характере унии в Западной России*»). На думку Костомарова, вона принесла національне та релігійне гноблення на українські землі, а також розколола тогочасне суспільство. Втім, учений вважав, що унійні змагання на теренах *Південної Русі* XVI ст. були не стільки конфліктом православ'я та католицизму, скільки зіткненням старого способу руського життя з новітніми вимогами доби реформаций і релігійних перетворень. Водночас він обстоював думку, що релігійні мотиви були визначальними для Хмельниччини, яка мала за мету возз'єднати православних одновірців України та Росії.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Первые войны малороссийских казаков с поляками // Молодик. 1843. Вып. 3; *Коялович М.* Литовская церковная уния: В 2 т. СПб., 1859—1861. Т. 1—2; *Костомаров Н. И.* Отрывки из истории южнорусского казачества до Богдана Хмельницкого // Библиотека для чтения. 1865. № 1—3; *Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение великого княжества Литовского с королевством Польским.* СПб., 1869; *Костомаров Н. И.* Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отеч. зап. 1870. № 1—2; *Винтер Э.* Папство и царизм: Пер. с нем. М., 1964; *Плохий С.* Папство и Украина. К., 1989.

УПСАЛА — місто в центральній частині Швеції (тепер адміністративний центр однойменної області, Швеція). Найстаріше університетське місто Швеції (з 1477 р.). У XIII—XVII ст. — місце коронації шведських королів. *Костомаров* відвідав У. влітку 1857 р.,

коли здійснював першу поїздку за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Враження про У він занотував в «*Автобіографії*».

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Страны и народы. Зарубежная Европа. М., 1981.*

УСТРЯЛОВ Микола Герасимович (1805—1870) — російський історик. Народився в Малоярославському повіті Калузької губернії (тепер Калузька область Російської Федерації). Навчався в Орловській гімназії. Закінчив *С.-Петербурзький імператорський університет*, де впродовж 1834—1870 рр. був професором російської історії. Автор праць з російської історії доби Петра I. Опублікував низку діаріушів та спогадів учасників й очевидців подій у Росії на початку XVII ст. Академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1837). Написав негативний відгук на першу магістерську дисертацію *Костомарова* «*О причинах и характере унии в Западной России*».

Тв.: *История царствования Петра Великого: В 10 т. СПб., 1858—1863. Т. 1—4, 6; Воспоминания о моей жизни // Древняя и новая Россия. 1880. № 8.*

Літ.: *Григорьев В. В.* Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования: Ист. зап. СПб., 1870; *Список сочинений акад. Н. Г. Устрялова // Зап. Акад. наук. СПб., 1871. Т. 19; Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.*

УТІН Борис Ісакович (1832—1872) — російський юрист та публіцист. Закінчив Дерптський університет. Професор *С.-Петербурзького імператорського університету*. В останні роки життя — член петербурзьких окружного суду та судової палати. *Костомаров* згадує У. в «*Автобіографії*» як професора столичного університету у зв'язку зі студентськими завору-

шеннями початку 60-х років XIX ст. Зокрема, він відзначає, що У. поділяв позицію професора К. *Кавеліна*, яка була контрверсійною щодо уряду в питанні про складання дисциплінарних правил для студентів. На знак протесту проти арештів серед студентів професори університету У., К. *Кавелін*, О. *Пупін*, В. *Спасович*, М. *Стасюлевич* подали у відставку.

Тв.: *Политическая сатира во Франции* // Вестн. Европы. 1868. № 2, 4; *Источники крестьянской реформы* // Там же. 1870. № 11.

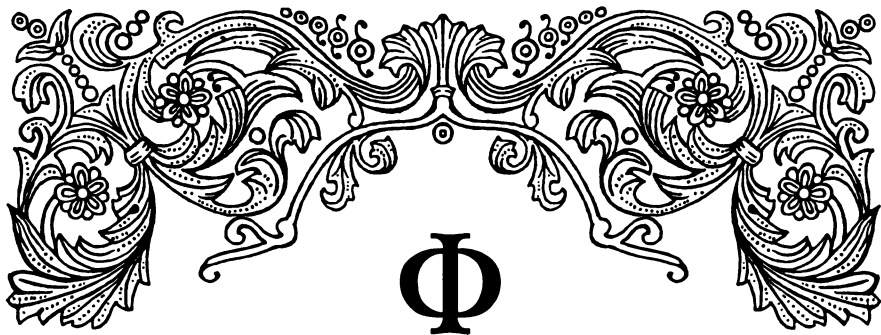
Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

УТІН Микола Ісакович (1841–1883) — російський революціонер та інженер. Походив з родини купця-мільйонера. Навчався на історико-філологічному факультеті *С.-Петербурзького імператорського університету* (1858–1861). Виключений з університету восени 1861 р. за участь у студентських заворушеннях. У березні 1862 р. вступив до організації «Земля и воля». Член ЦК «Земли и

воли», заочно засуджений до страти. У 1863 р. емігрував за кордон. Учасник «молодої еміграції», один з організаторів Російської секції Першого Інтернаціоналу. У середині 70-х років XIX ст. відійшов від політичної діяльності, подав прохання про помилування (1877). У січні 1878 р. повернувся до Росії. Пізніше працював інженером на Уралі. *Костомаров* згадує У. в «*Автобиографии*» у зв'язку з його лекцією 8 березня 1862 р. [див. *Публічні лекції М. Костомарова, «Объяснение»* [VI] («По поводу неверно переданного в журнале “Библиотека для Чтения” происшествия, случившегося в зале городской думы на публичной лекции Костомарова 8 марта»), «*Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта*»]. Імовірно, У. був одним зі студентів-розпорядників, який звертався до Костомарова з вимогою припинити читання лекцій.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Козьмин Б. П. Русская секция Первого Интернационала*. М., 1957; *Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.* М., 1965.

«ФАИНА» — оповідання *Костомарова*. Вперше опубліковане під псевдонімом *И. Богучаров* у газеті *«Новое время»* (1880. № 1735). Увійшло до видань *«Рассказы И. Богучарова»* (СПб., 1886) і *«Твори в двох томах»* (К., 1990), а також до книжки *«Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография»* (М., 1995) із серії *«Актуальная история России»*. Датоване за першим виданням — 1880-м роком. В основу сюжету цього оповідання лягла розповідь відставного майора Василя Варфоломійовича Зотикова про історію, що сталася з ним, та його невдалу першу любов.

Літ.: *Смілянська В. Л.* Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1.

ФЕДЕРАЛІЗМ (від франц. *fédéralisme*, лат. *foedus* — договір, союз) — теорія і практика організації політичного та адміністративно-територіального устрою держав, яка передбачає об'єднання кількох суверенних країн у федеративну спілку (див. *Федерація*) чи поділ унітарної держави на складові частини — суб'єкти федеративного союзу. На думку *Костомарова*, початки федеративного устрою (удільно-вічовий уклад) у давньоруському суспільстві становили одну з найкращих

нереалізованих можливостей у розвитку історії *Росії* та *України*. Він вважав, що слов'янські народи мають об'єднатися у федерацію республік, з'єднаних між собою за зразком давньогрецьких полісів чи Сполучених Штатів Північної Америки. Питання *Ф.* та федерації часто обговорювалися у середовищі кирило-мефодіївських братчиків (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Приміром, згадуючи своє знайомство з *Т. Шевченком* у *Києві*, Костомаров зазначав: «Разговор у нас шел о делах славянского мира, высказывались надежды будущего соединения славянских народов в одну федерацию государственных обществ, и я при этом излагал мысль о том, как было бы хорошо существование отдельного славянского общества, которое бы имело широкую цель установить взаимность между разрозненными и мало друг друга знающими славянскими племенами». Костомаров шукав приклади майбутнього державного устрою в історичному минулому слов'янства, зокрема у федеративному принципі організації давньої Русі. Цей принцип він вбачав у племенному спорідненні слов'янських народів, близькості мов, спільності віросповідання, багатьох звичаїв, традицій, приналежності князів до однієї династії. Отож Костомаров розглядав функціо-

нальне призначення федерації не стільки в політичній та правовій, скільки в етнокультурній і громадській площині. У добу кирило-мефодіївців учений обстоював думку, що слов'янські республіки мають встановити однакові закони (республіканський лад, скасувати кріпосництво), єдину грошову одиницю, спільно вступати в зовнішньополітичні відносини з іншими державами, створити невелику загальну армію, що паралельно існувала б з частинами народної міліції в кожній республіці, загальні керівні органи федеративного союзу, зокрема інститут президента та конгрес на виборній основі (мав обиратися раз на чотири роки). Костомаров уважав, що зазначеними інституціями та нормами мали обмежуватися політико-правові зв'язки між слов'янськими республіками, побудовані на засадах Ф. Водночас він виступав за широкий і вільний розвиток наукових, освітніх, культурних та релігійних відносин, що спиралися б на принципи християнської етики й моралі. У 60—70-х роках XIX ст. з огляди Костомарова щодо Ф. зазнали суттєвої еволюції. Зокрема історик тримався ідей Ф. здебільшого не у футуристичному, а в ретроспективному розумінні і тлумачив їх переважно як тенденції в історії давньої Русі (див. «Замечание г. Лохвицкому», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова, «Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси»). Причому він практично уникав будь-яких згадок про Ф. та федерацію з перспективи тодішньої сучасності чи найближчого майбуття.

Літ.: Костомаров Н. И. Две русские народности // Основа. 1861. № 3; *Его же*. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Там само. 1861. № 1; *Его же*. Поэт Тарас Григорьевич Шев-

ченко: Воспоминания о нем. 1846—1861 гг. // Рус. старина. 1880. № 3; *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. К., 1990. Т. 1—3; Пінчук Ю. А. Дослідження про принципи демократичного федералізму // Укр. іст. журн. 1993. № 10; *Потульницький В. А.* Теорія української політології (1819—1991): Навч. посіб. К., 1994; *Федерализм*: Энциклопедический словарь. М., 1997.

ФЕДЕРАЦІЯ (від пізньолат. foederatio — спілка, об'єднання) — 1. Держава зі складною політико-територіальною структурою, що має не менше двох частин (республік, земель, штатів, областей, кантонів, провінцій тощо). 2. Організаційно-політична форма об'єднань, партій і профспілок. Державна Ф. спирається на певні політико-правові засади, які визначають компетенцію та повноваження федеральних органів і суб'єктів об'єднання. Неодмінними атрибутами державної Ф. є спільна конституція чи інші законодавчі акти (федеративний договір), союзні органи влади, інститут громадянства, єдина грошова одиниця, загальна армія та ін. Суб'єкти державної Ф. мають, як правило, власні законодавчі, виконавчі і судові органи тощо. Костомаров був послідовним прихильником створення державної Ф. слов'янських народів. Він обстоював думку, що федеративний союз слов'ян мав спиратися на їхню етнокультурну, расову і релігійну спільність (див. *Федералізм, Панславізм*). Такий державний устрій, вважав Костомаров, відповідає історичним традиціям східного слов'янства, зокрема удільно-вічовим елементам організації давньої Русі.

Літ.: Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. 1861. № 1; *Его же*. Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси // Киев. старина. 1883. № 4; *Одинец К.* К вопросу об украинском народничестве (опыт программных вопросов для изучения укра-

инской национальной идеи) // Там же. 1906. № 7/8; *Грушевський О. С.* До статті Костомарова про федеративний лад Старої Русі // Україна. 1928. № 3; *Рубач М. А.* Федералистические теории в истории России // Русская историческая наука в классовом освещении: Сб. ст.: В 2 т. / Под ред. М. Н. Покровского. М., 1930. Т. 2; *Костомаров М.* Книги битія українського народу / Публ. та передм. Б. Янівського. Авгсбург, 1947; *Пінчук Ю. А.* Дослідження про принципи демократичного федералізму // Укр. іст. журн. 1993. № 10; *Федерализм*: Энциклопедический словарь. М., 1997.

ФЕДОРОВ Василь Федорович (1802—1855) — російський астроном. Випускник виховного будинку у *С.-Петербурзі*. Закінчив Дерптський університет. Професор (1837), декан другого відділення філософського факультету (1840—1842), ректор (1843—1847) *Київського імператорського університету Св. Володимира*. Засновник і перший директор Київської астрономічної обсерваторії. *Костомаров* згадав про Ф. в *«Автобіографії»*, розповідаючи про своє обрання влітку 1846 р. викладачем на кафедрі російської історії. Ф. був ініціатором запрошення Костомарова до університету. Зокрема у травні 1846 р. Ф. написав з цього приводу листа до Ради університету (Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 285, спр. 92).

Літ.: *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834—1884)* / Сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова. К., 1884; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ФЕОДОСИЯ, Кафа, Каффа, Кефе — за часів *Костомарова* повітове місто в Таврійській губернії на березі Феодосійської затоки (тепер місто в Авто-

номній Республіці Крим у складі *України*). Засноване в VI ст. до н. е. вихідцями з малоазійського міста Мілета. У XIII—XV ст. Ф. під назвою Кафа була головним торговим та адміністративним центром генуезьких володінь на чорноморському узбережжі. З 1475 р. — під владою Оттоманської імперії. З 1783 р. — у складі Російської імперії. *Костомаров* кілька разів відвідував Ф., щоб підлікуватися та відпочити. Він побував у Ф. 1841 р. після написання першої магістерської дисертації (див. *«О причинах и характере уничи в Западной России»*). Вдруге Костомаров відвідав Ф. влітку 1852 р., але пробув там недовго. У червні 1870 р. він здійснив ще одну поїздку до *Криму*, зокрема зупинявся у Ф.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 5; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922; *Балахонов В. И.* Феодосия. Симферополь, 1970; *Катюшин Е. А.* Феодосия. Каффа. Кефе: Исторический очерк. Феодосия, 1998.

«ФЕЛЬДМАРШАЛ МИНИХ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В РУССКОЙ ИСТОРИИ» — студія *Костомарова*. Вперше опублікована в часопису *«Вестник Европы»* (1884. № 8—9). Згодом увійшла до сьомого випуску систематичного збірника історико-біографічних праць *«Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»* (СПб., 1888), у складі якого неодноразово перевидавалася. У цьому нарисі автор висвітлює життя та діяльність графа Б.-К. Мініха (1683—1767). Костомаров мав намір присвятити цій постаті й іншу свою студію (див. *«Последняя работа: начало рассказа из жизни фельдмаршала Миниха»*).

Літ.: *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

ФІШ Зенон Леонард (літературний псевдонім — Тадеуш Падалиця; 1820 — 1870) — польський письменник, журналіст та етнограф. Народився в Білорусі. З дитячих років мешкав в *Україні*. Автор нарисів з українського народного побуту. Полемізував з *Костомаровим* на сторінках «Виленского вестника» (1860. № 34 — 36) стосовно висвітлення історії козацтва та польсько-українських відносин. Зокрема вважав ставлення Костомарова до поляків упередженням. Дискусію спричинила полемічна розвідка Костомарова «Замечание на статью г. Соловьева "Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого"», в якій підважувалася теза *С. Соловйова* про хижацький та антидержавний характер козацтва. Ця стаття й викликала відгук *Ф.*, який звинуватив Костомарова в героїко-патріотичній апології козацтва та нехтуванні релігійними й моральними нормами. У полеміці з *Ф.* Костомаров підкреслює нерозривний зв'язок козацтва з колективним, масовим героєм авансцени історії — *народом*. Він також відзначає, що криваві козацькі повстання спричинила сваволя польського панства, а розбійництво в народному житті вважає явищем випадковим, тимчасовим та зумовленим сусідством з диким татарським степом (див. «О козачестве. Ответ "Виленскому вестнику"», «Ответ г. Падалице»). Цю полеміку Костомаров згадує в «Автобіографії», зокрема зазначає: «Поляк хотел доказать, что отношения польской народности к южнорусской были нравственно благотворительны; что задача польского шляхетства была "ушляхетнение" русского народа; а я возражал, что это "ушляхетнение" вело не более как к порабощению народа».

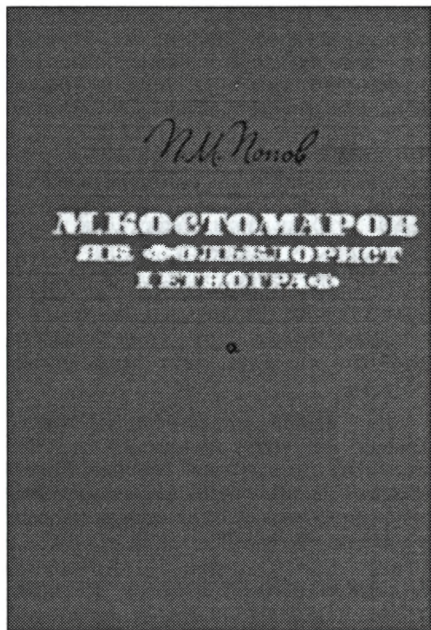
Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Козачок* Я. В. Про дискусію між Миколою Костомаровим і

Тадеушем Падалицею з приводу польсько-українських взаємин // Актуальні проблеми сучасної філології: Літературознавство: 36. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Рівне, 2000. Вип. 9.

ФЛЯММ Карл Іванович (? — ?) — вчитель німецької мови у *Воронезькій чоловічій першій гімназії*, де з 1831 по 1833 р. навчався *Костомаров*. За свідченням «Автобіографії» Костомарова, *Ф.* не вирізнявся особливим педагогічним талантом і погано розумів російську мову. Тому предмет, який *Ф.* викладав, нехтувався гімназистами.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Пінчук* Ю. А., *Чалая* Т. П. До біографії Миколи Костомарова // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Наук. зб. К., 2003.

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ М. КОСТОМАРОВА — публікації пісень, дум та інших пам'яток народної творчості, окремі розвідки й узагальнюючі, систематичні праці вченого в царині фольклористики та етнографії. Праці з фольклору й етнографії посідають чільне місце у творчій спадщині *Костомарова*-вченого, який формувався у межах романтичної парадигми української історіографії 30 — 40-х років XIX ст. (див. *Романтизм*). Адже в контексті романтичного світогляду фольклорно-мовні компоненти сприймалися як мистецько-естетичні вияви багатоманітних форм народного буття. Отож творчість раннього Костомарова тісно пов'язана з відкриттям спершу естетичних та морально-етичних, а пізніше — етносоціальних цінностей українського *народу* як масового, колективного героя. Саме вони визначили канони його історіописання (див. *Народницький напрям*). Етнографічний та фольклорний матеріал спонукав Костомарова зосереджувати

П. М. Попов. М. Костомаров
як фольклорист і етнограф. К., 1968.
Обкладинка

увагу на історичних традиціях, виявляти героїчні постаті минулого, неповторні явища та процеси, переломні, критичні епохи української історії, розмах творчої думки народу, трагізм та легендарність його історичного буття (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). Водночас фольклористичні та етнографічні захоплення молодого історика визначили не лише його творчі пріоритети, а й головний об'єкт історіописання — народ в єдиному етнокультурному та етногеографічному просторі минулого, сьогодення і майбуття. Етнографічні пошуки вченого набули систематичного характеру після завершення його університетських студій у Харкові (1836). «...Я начал делать этнографические экскурсии из Харькова по со-

седним селам, по шинкам, которые в то время были настоящими народными клубами. Я слушал речь и разговоры, записывал слова и выражения, вмешивался в беседы, расспрашивал о народном житье-бытье, записывал сообщаемые мне известия и заставлял себе петь песни. На все это я не жалел денег и если не давал их прямо в руки, то кормил и поил своих собеседников», — згадував Костомаров в *«Автобиографии»*. Взагалі, стихія українського фольклору полонила уяву молодого дослідника, що відразу позначилося на його творчості. Фольклорні та етнографічні елементи, стилізації на теми народного життя, зокрема ретроспективні екскурси в історію, сповна представлені в літературних творах Костомарова кінця 30-х — початку 40-х років XIX ст. (див. *Літературна спадщина М. Костомарова*, *«Вітка»*, *«Сава Чалий»*, *«Українській балади»*). Однак найповніше мовно-фольклорна та етнографічна орієнтація Костомарова як історика виявилася у його другій магістерській дисертації *«Об историческом значении русской народной поэзии»* (Харьков, 1843). Ця студія вченого продемонструвала становлення дослідницьких практик, скерованих на осягнення народного духу, на декодування його образів та символів, побутового середовища, героїчного й трагічного минулого, зафіксованого в етнографічному та фольклорному матеріалі. Таке специфічне сприйняття поступово підводило Костомарова до цілісного системного розуміння етнокультурного феномену народного життя. «Народные символы, расположенные в системе, составляют символика народа, которая служит нам важным источником для уразумения его духовной жизни. В общем смысле, символика природы есть продолжение естественной религии: Творец открывается в творении; сердце человека любит

в явленнях мира физического Вездесущий Дух», — наголошує учений у своїй дисертаційній роботі. Усвідомлення мінливості народного буття як певної морально-етичної та мистецько-естетичної системи, що раптово постає то у вигляді хаосу незчисленних фрагментів-мозаїк, то стрункого, впорядкованого організму громадського життя, підштовхувало вченого до пошуків позачасових фундаментальних вартостей світу історії в царині духовних перетворень. Ця проблема в історіописанні Костомарова вирішувалася за рахунок уведення ірраціональних, ідеалістичних вкраплень — воля Божого Провидіння, дух народу-нації тощо (див. *Час історичний*). Крім того, історик приділяє значну увагу диференціації природних символів та образів. Зокрема поділяє народну символіку на природну, історичну та міфічну. Водночас він виокремлює основні типи малорусів, що побутують у громадському житті, — козака та поселянину. Саме в чергуванні цих типів та проміжних ланок між ними (чумак та ін.) Костомаров убачав відображення перебігу народної історії в ту чи ту історичну добу. Зрештою спостереження народних типів дозволили вченому подати амбівалентні складові козацької характерології (див. *Козацтво*). Близькою до теми дисертаційної студії Костомарова була і його розвідка «О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии», опублікована в журналі «Маяк» (1843. Т. 11, № 21). Друга магістерська дисертація Костомарова викликала різноманітні відгуки: від співчутливо-позитивних (див. *Срезневський* І. І.) до іронічно-негативних. Наприклад, анонімний рецензент журналу «Библиотека для чтения» (1844. Т. 66) вважав, що вже сама назва дисертації позбавлена будь-якого академічного сенсу: «...это все равно что сказать — историческое зна-

чение зелена вина и красных девушек в философии ямщиков!» (див. *Сенковский* О. І.). Втім, попри суперечливі відгуки, етнографічні та фольклористичні студії Костомарова тривали, особливо в рівненський період його життя (1844—1845; — див. *Волинь, Межиріч, Кременець, Почаїв, Рівне*). Однак зібраний матеріал учений зміг опрацювати значно пізніше, позаяк був заарештований у справі кирило-мефодіївських братчиків (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Тільки в 1859 р. Костомаров опублікував «Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году» в «Малорусском литературном сборнике». Серед цих матеріалів — пісня про Устима Кармелюка — зразок новітнього українського фольклору. Важливою працею у фольклорно-етнографічному доробку Костомарова стала студія «Славянская мифология» (К., 1847), в основу якої ліг курс його лекцій 1846—1847 рр. у Київському імператорському університеті Св. Володимира. У цій роботі, спираючись на писемні та усні джерела, він розглядає свята язичницьких слов'ян та їхні богослужіння на Русі, аналізує походження слов'янської міфології порівняно з іншими народами тощо. Цінною новацією зазначеної студії є зіставлення фольклорного матеріалу зі свідченнями історичних джерел, що було важливим кроком у формуванні Костомарова як ученого. Етнографічні пошуки Костомарова тривали і під час саратовського періоду його життя (1848—1859; — див. *Саратов*), він залучив до цієї діяльності А. Пасхалову. Впродовж саратовського періоду з'являється низка етнографічних публікацій Костомарова: «Народные песни, собранные в Саратовской губернии», «Народный плач дочери над могилою матери», «Народные песни. І. Лукоян Берендеевич», «Великорус-

ские народные песни, собранные в Саратовской губернии» та ін. Костомаров масово вводить фольклорно-етнографічний матеріал у свої студії, зокрема в монографії «Богдан Хмельницький», «Бунт Стеньки Разина», «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях». Водночас компаративне опрацювання російського та українського етнографічного й фольклорного матеріалу дозволило вченому обґрунтувати тезу про етнопсихологічні відмінності великорусів та малорусів, зокрема в їхньому громадському устрої, духовному укладі тощо (див. *Етнопсихологія*, «Две русские народности», «Черты народной южнорусской истории», Янів В. М.). Втім, уже в 50-х роках XIX ст. фольклорний та етнографічний матеріал в історичних студіях Костомарова відіграє переважно допоміжну роль. Натомість учений активно використовує різноманітні історичні джерела. Остаточню цю метаморфозу відбувається на початку 60-х років XIX ст., коли історик починає працювати в *Археографічній комісії* в С.-Петербурзі (див. *Археографічні праці М. Костомарова*, «Акты Южной и Западной России»). Відтоді Костомаров звертається до етнографічного та фольклорного матеріалу епізодично, хоча й відводить йому важливу роль в історичних реконструкціях (див. «Об отношении русской истории к географии и этнографии»). Він редагує «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом» (СПб., 1872, 1877, 1874. Т. 3—5), а також пише передмову до третього тому цього зібрання (див. *Передмови М. Костомарова* [XI]). Це видання було відзначено низкою нагород: золотою медаллю *Російського географічного товариства* у 1873 р., золо-

тою медаллю на міжнародній Паризькій виставці в 1875 р., Уварівською премією *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* в 1879 р. та ін. Упродовж 70-х років XIX ст. Костомаров публікує низку праць з етнографії та фольклористики: рецензійну статтю «Великорусская народная песенная поэзия. Русские народные песни, собранные Шейном» (1872), студію «Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказаниях и обычаях» (1873) та ін. Окрім того, він майже до кінця життя доповнював і перероблював свою другу магістерську дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии» (див. «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества», «История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества»).

Літ.: Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. СПб., 1891. Т. 3: Этнография малорусская; *Грушевський М.* Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. К., 1930; *Попов П. М.* М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; *Пінчук Ю. А.* Недрукований розділ з монографії М. І. Костомарова «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» // Нар. творчість та етнографія. 1978. № 5; *Васильев В. И.* Фольклорно-этнографическая деятельность историка // Н. И. Костомаров: Страницы жизни и творчества. Воронеж, 1994; *Пінчук Ю., Петренко О.* Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М. І. Костомарова // Нар. творчість та етнографія. 1996. № 4; *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

ФРАНКО Іван Якович (1856—1916) — український письменник, учений, гро-

мадський та політичний діяч. Народився в селі Нагуєвичі Самбірського округу, Австро-Угорщина (тепер село Івана Франка Дрогобицького району Львівської області, *Україна*), у родині сільського коваля. Навчався у

І. Я. Франко

Дрогобицькій школі василіян (1864—1867), закінчив Дрогобицьку гімназію (1875.) З 1875 р. навчався у Львівському університеті, але навчання не закінчив, оскільки був заарештований у червні 1878 р. Поновив навчання восени 1880 р. Пізніше навчався у Чернівецькому (1890) та Віденському університетах (1890—1893). Під керівництвом В. Ягича підготував і захистив докторську дисертацію у Віденському університеті (1893). Почесний доктор *Харківського університету* (1906). Брав активну участь у громадському та суспільно-політичному житті на західноукраїнських землях. Чотири рази заарештовувався і відбував тюремне ув'язнення (1877—1878, 1880, 1890, 1893). Один з фундаторів Русько-української радикальної партії (1890). З 1899 р. — член Української національно-демократичної партії. Припинив активну політичну діяльність у 1904 р. Дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (1899), голова його філологічної секції (1898—1901, 1903—1912) та етнографічної комісії (1898—1900, 1908—1913). Один із засновників низки періодичних видань, зокрема «Літературно-наукового вісника» (1898). Автор понад чотирьох тисяч поетичних, прозових і публіцистичних творів, перекладів, філософських та історичних праць, студій з етнографії та фольклористики, зокрема поетичних збірок «З

вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмарагд» (1897), «Із днів журби» (1900), збірок оповідань «Галицькі образки» (1885), «У поті чола» (1890), повістей «Борислав сміється» (1881), «Захар Беркут» (1883), «Основи суспільності» (1895), «Для домашнього вогнища» (1897), «Перехресні стежки» (1900), драми «Украдене щастя» (1893), казки-поєми для дітей «Лис Микита» (1890) та багатьох інших. Виявляв інтерес до життя і творчості *Костомарова*, високо цінував та популяризував його твори. Перу Ф. належить переклад українською мовою драматичної поеми Костомарова «*Юпитер світлий пливе по зеленим водам киммерійським*», до якого він написав передмову. На його думку, зазначений твір Костомарова належить до найпомітніших і глибоко продуманих поезій, якими має пишатися російська література XIX ст.

Тв.: Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986. Т. 1—50.

Літ.: Білецький О. І., Басс І. І., Кисельов О. І. Іван Франко. К., 1956; *Кравець М. М.* Іван Франко — історик України. Л., 1971; *Пінчук Ю. А.* Дожовтнева і радянська історіографія про М. І. Костомарова як історика // *Історіографічні дослідж. в Українській РСР*. К., 1971. Вип. 4; *Лепкий Б. С.* Три портрети: І. Франко, В. Стефаник, В. Оркан: Спогади. Л., 1998.

ФРАНКУРТ, Франкфурт-на-Майні — за часів *Костомарова* вільне місто Германського союзу на річці Майн (тепер місто в землі Гессен у Федеративній Республіці Німеччині). З 1866 р. Ф. — у складі Пруссії, а з 1871 р. — Германської імперії. Костомаров уперше відвідав Ф. влітку 1857 р. під час поїздки за кордон для лікування (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Вдруге він побував у Ф. влітку 1861 р., коли подорожував країнами Західної Європи.

Літ.: *Автобіографія* Н. І. Костомарова. М., 1922.

ФРЕЙГАНГ Андрій Іванович (1806—?) — чиновник С.-Петербурзького цензурного комітету. Цензурував журнал «*Отечественные записки*», зокрема не дозволяв *Костомарову* друкувати свої праці в ньому. Про це свідчать: лист Костомарова до Л. *Дубельта* від 13 січня 1855 р. з проханням дозволити йому опублікувати твір «Век царя Алексея Михайловича» (див. «*Богдан Хмельницький*») у журналі «*Отечественные записки*»; лист редактора цього видання А. *Краєвського* до Костомарова від 8 січня 1856 р. з проханням надіслати підтвердження про зняття заборони на публікацію його студій; довідка *Третього відділення* від 18 січня 1856 р. про те, що заборона творів Костомарова у зв'язку з арештом у 1847 р. (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*) не поширюється на його нові праці. Ф. отримав вказівку від свого керівництва звертати увагу на сумнівні місця в працях Костомарова, зокрема «в том только отношении, не будет ли сказываться в них украино-славянского или славянофильского направления». Костомаров згадав Ф. у своїй «*Автобіографії*».

Літ.: *Автобіографія* Н. І. Костомарова. М., 1922; *За сто літ*: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст. Х.; К., 1930. Кн. 6; *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. К., 1990. Т. 1.

ФУНДУКЛЕЇВСЬКА ВУЛИЦЯ в Києві — одна з давніх вулиць Києва, яка в другій половині XIX ст. пролягала від *Хрещатика* до Маловолодимирської вулиці (тепер вулиця Богдана Хмельницького в центрі міста Києва). Названа 1869 р. на честь І. Фундуклея. За свідченням А. *Костомарової*, у серпні 1873 р. на Ф. в. у будинку

Фундуклеївська вулиця в Києві.
XIX ст.

диякона Протопопова була тимчасова квартира її матері — Анелі Мазурової. *Костомаров* під час перебування в Києві випадково дізнався про це і надіслав Аліні Леонтіївні листа: «Мы были когда-то очень близки друг другу, тому уже более 26-ти лет назад. Горькая судьба нас разлучила... Если Вы, вспомнивши Вашу молодость, нашли бы для себя непротивным повидаваться со мною, то я Вам скажу, что для меня это было бы величайшим удовольствием». 5 серпня 1873 р. вони зустрілися в помешканні А. Мазурової на Ф. в. Наприкінці побачення Костомаров запропонував своїй колишній нареченій обвінчатися. У серпні 1874 р. Костомаров як учасник III Археологічного з'їзду в Києві (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*) зупинявся в готелі, що на розі *Великої Володимирської вулиці* та Ф. в.

Літ.: *Тарановський* Н. Ф. Город Киев и его окрестности. К., 1881; *Автобіографія* Н. І. Костомарова. М., 1922.

ФУНДУКЛЕЙ Іван Іванович (1804—1880) — російський державний та громадський діяч, адміністратор, археолог-аматор. Народився у С.-Петербурзі у родині багатого грецького купця, що відкупляв у держави монополію на продаж певних товарів та на збирання державних податків. Отримав домашню освіту. Зробив блискучу службу кар'єру. У 1831—1837 рр. був чиновником з особливих доручень при Новоросійському та Бессарабському генерал-

губернаторові, графі М. Воронцову. У 1839—1852 рр. — київський цивільний губернатор. Пізніше служив у *Варшаві*: секретар, контролер, віце-голова Державної ради Царства Польського. З 1867 р. — член Державної ради Російської імперії. Цікавився історією, зокрема київськими старожитностями. Опублікував праці «Обозрение Киева и Киевской губернии по отношению к древностям» (К., 1847) та «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (К., 1848), які редагував М. Максимович. За ініціативи, сприяння та коштом Ф. було видано фундаментальну студію Д. Журавського «Статистическое описание Киевской губернии» (К., 1852. Т. 1—3). Провадив активну доброчинну і просвітницьку діяльність. Поліпшив побут арештантів у міських в'язницях, опікувався *Київським інститутом шляхетних дівчат*. У 1860 р. заснував Фундуклеївське жіноче училище (пізніше гімназія) у Києві. Був особисто знайомий з *Костомаровим*. Брав участь 30 березня 1847 р. в об-

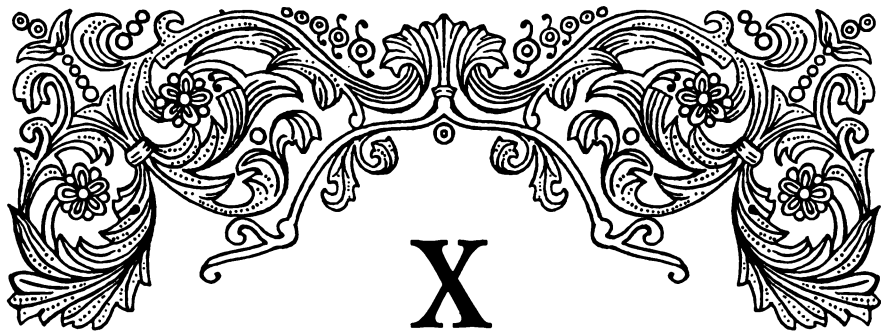
І. І. Фундуклей

шукові київської квартири Костомарова під час його арешту у справі кирило-мефодіївських братчиків (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). З цього приводу написав секретне повідомлення київському військовому губернатору та київському, подільському і волинському генерал-губернатору Д. Бібікову, а також листа до Третього відділення. Повідомив про вилучення в Костомарова його творів, приватних листів, каблучки з написом «Свв. Кирилл и Мефодий» та печатки з написом «Іоан, гл. VIII. Ст. 32, Н. К.». 4 квітня 1847 р. оповістив Третє відділення про видачу паспортів (дійсних на шість місяців) на проїзд до С.-Петербурга мешканкам Києва «вдове капітана Татьяне Костомаровой и жене коллежского асессора Анели Мазуровой с дочерью Алиной Крагельской». За свідченням А. Костомарової, Ф. разом з пані Залеською намагався попередити вченого про очікуваний обшук, але не зміг цього зробити.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. К., 1990. Т. 1; *Ковалінський В. В.* Меценаты Киева. К., 1998; *Федорченко В. И.* Императорский Дом. Выдающиеся сановники: Энциклопедия биографий: В 2 т. Красноярск; Москва, 2001. Т. 2.

ХАРКІВ — за життя *Костомарова* губернське місто Російської імперії на злитті річок Уди, *Лопани* та Харкова (тепер обласний центр *України*). Х. заснований як фортеця близько 1655—1656 рр. українськими козаками-переселенцями з *Правобережної України*. У 1656—1765 рр. — полкове місто Харківського слобідського козацького полку. У 1765—1780 та 1797—1835 рр. — адміністративний центр *Слобідсько-Української губернії*, у 1780—1796 рр. — Харківського намісництва, у 1836—1925 рр. — *Харківської губернії*. Біографія Костомарова (див. *Біографія М. Костомарова*) тісно пов'язана з Х., в якому він мешкав з невеликими перервами майже десять років (1833—1844). Упродовж зазначеного періоду він змінив кілька квартир. Під час навчання у *Харківському університеті* (1833—1836) Костомаров мешкав у будинках професорів П. Сокальського та П. Гулака-Артемовського. Останню двокімнатну квартиру історик винаймав у будинку вдови священика за річкою Лопанню. У Х. розпочалася терниста академічна кар'єра Костомарова — в місцевому університеті він підготував дві магістерські дисертації (див. «О причинах и характере уничи в Западной России», «Об историческом значении русской народной поэзии») та здобув

учений ступінь магістра. У цьому місті відбувалося становлення Костомарова як письменника і вченого. В інтелектуальній атмосфері й соціокультурному середовищі Х. сформувалися його історичні погляди та світобачення (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова, Романтизм, Харківська школа романтиків*), зокрема під впливом харківських професорів М. Луніна й А. Валицького та місцевих інтелектуалів (І. Бецький, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, І. Срезневський, П. Сокальський та ін.). У харківський період життя істотно розширилося коло наукових пріоритетів Костомарова: від аматорських зацікавлень минувшиною *Слобожанщини* (див. «Описание Острогожского слободского полка», «История Слободской Украины») до академічних інтересів з української історії доби пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. Тоді ж з'явилися його перші поетичні, прозові й драматургічні твори — «*СаваЧалий*» (1838), «*Українські балади*» (1839), «*Вітка*» (1840), «*Переяславська ніч*» (1841), переклади українською мовою творів Д. Байрона, В. Шекспіра, а також уривків з «Краледворського рукопису». З Х. пов'язані етнографічні та фольклорні захоплення Костомарова (див. *Фольклорно-етнографічні сту-*

дії М. Костомарова), а також початок його педагогічної діяльності у міських приватних пансіонах (див. *Харківський пансіон Зимницького, Харківський шляхетний пансіон Де-Роберті*). Костомаров працював помічником інспектора студентів у Харківському університеті, в якому мав намір читати історію. Однак був змушений 1844 р. переїхати до Рівного, де йому запропонували посаду викладача в місцевій гімназії (див. *Рівненська гімназія*). Харківський період життя Костомаров докладно висвітлив на сторінках «Автобіографії». У 1864–1865 рр. Харківський університет пропонував Костомарову посісти кафедру російської історії, а в 1864 р. обрав його професором. Проте Костомаров був змушений відмовитися від цих пропозицій через різні обставини, зокрема під тиском Міністерства народної освіти. Пізніше Костомаров кілька разів був у Х., а влітку 1870 р. відвідав його з Н. Білозерською, прямуючи на відпочинок до Криму.

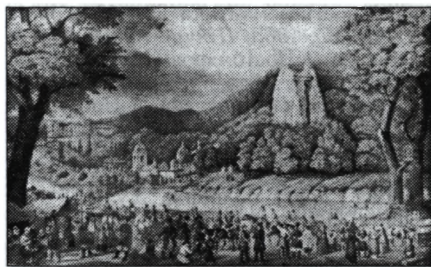
Літ.: Николай Иванович Костомаров: Некролог // Ист. вестн. 1885. № 5; Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 3, 5–6; Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования: В 2 т. Харьков, 1908–1912. Т. 1–2; Грушевский А. С. Из харьковских лет Н. И. Ко-

стомарова. СПб., 1908; Багалей О. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету // Рус. старина. 1914. № 12; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1993; Ульяновський В. Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5.

ХАРКІВСЬКА ГУБЕРНІЯ — за часів Костомарова адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії (тепер територія Харківської, Донецької, Луганської областей України). У 1765–1780 та 1797–1835 рр. Х. г. відома як Слобідсько-Українська губернія. Костомаров у харківський період життя (див. *Харків*) відвідав чимало місцевостей Х. г., збирав фольклорний та етнографічний матеріал (див. *Фольклорно-етнографічні студії М. Костомарова*), спілкувався з місцевими жителями. Мешканці Х. г. зробили чимало грошових пожертв у фонд видання українських книжок для народної освіти, яким опікувався вчений (див. *Валуєвський циркуляр 1863 р., «Письмо в редакцию»* [III], *Премії імені М. Костомарова*). З Х. г. походило чимало знайомих та приятелів Костомарова, зокрема В. Пассек, М. Петренко, І. Репін.

Літ.: Кованько С. И. Описание Харьковской губернии. Харьков, 1857; Шелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. Харьков, 1882; Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киев. старина. 1885. № 5; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ХАРКІВСЬКА ПЕРША ГІМНАЗІЯ — середній загальноосвітній чоловічий навчальний заклад у місті Харкові в 1805–1918 рр. З 1817 р. Х. п. г.

Святогорський монастир на Харківщині. Літографія. 1845

мала вісім класів. Серед викладачів гімназії було чимало відомих учених і талановитих педагогів. *Костомаров* за свого побутування в Харкові (1833—1844) виявляв інтерес до цієї гімназії, спілкувався з її викладачами, зокрема з П. Тихоновичем.

Літ.: Чеканов Н. А. Биографический словарь бывших питомцев Харьковской гимназии за истекшее столетие. 1805—1905. Харьков, 1905; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА РОМАНТИКІВ

— один з найважливіших регіональних осередків українського *романтизму* у 20—40-х роках XIX ст., який справив визначний вплив на українську суспільно-політичну та історичну думку, мистецтво і літературу. Х. ш. р. перебувала біля витоків українського романтизму першої половини XIX ст. (див. *Романтизм*). Вона започаткована двома гуртками І. Срезневського, куди входила харківська університетська молодь наприкінці 20-х — у середині 30-х років XIX ст. З першим гуртком були тісно пов'язані Л. Боровиковський та особливо О. Шпигоцький. Активними учасниками другого гуртка були *Костомаров*, А. Метлинський, Я. Щоголів, а також О. Корсун. Останній так само зібрав навколо себе групу українських поетів, зокрема М. Петренка, С. Писаревського. Сферою їхньої діяльності стали література, мовознавство, історія, етнографія, фольклористика, краєзнавство тощо. Здобутки Х. ш. р. відображені у великій та різноманітній науковій і мистецькій спадщині, зокрема у виданнях «Украинского альманаха» (1831) та «Запорожской старины» (1833—1838), працях І. Срезневського, А. Метлинського, Костомарова. Х. ш. р. мала багатофункціональне призначення: ідейне обґрунтування культурно-національного відродження та самобут-

ності українського народу, опрацювання та видання фольклорних й етнографічних матеріалів як головних джерел української історії, осягнення народного духу в контексті його славетної і легендарної історії тощо. Водночас для Х. ш. р. властива орієнтація на універсальне знання та аматорський характер історичних студій. З-поміж інших регіональних осередків Х. ш. р. вирізнялася мовним типом дослідницької практики з фольклорним та етнографічним компонентами, а також загостреним інтересом до народу як суб'єкта історії. Ця зацікавленість стала підґрунтям для утвердження тези про самоцінність народної історії (див. *Народницький напрям*). Х. ш. р. відіграла неабияку роль у формуванні й становленні історичних поглядів Костомарова (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*), зокрема залучила молодого вченого до вивчення етнографічних і фольклорних джерел. Її вплив був визначальним у творчості Костомарова впродовж всього харківського періоду його життя і творчості (1833—1844).

Літ.: Срезневский В. И. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского, 1831—1839. СПб., 1898; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Марченко М. І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. К., 1959; *Айзентшток І. Я.* Українські поети-романтики // Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Костомаров М.* Про відношення історії до географії та етнографії // Нар. творчість та етнографія. 1996. № 4; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Пінчук Ю., Петренко О.* Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М. І. Костомарова // Нар. творчість та етнографія. 1996. № 4; *Легаза С. В.* Україн-

ська романтична історіографія: історико-культурний контекст. Д., 1997.

ХАРКІВСЬКИЙ ПАНСІОН ЗИМНИЦЬКОГО — середній чоловічий навчальний заклад. *Костомаров* викладав у Х. п. З. історію протягом 1843 р. після виходу у відставку з посади помічника інспектора студентів *Харківського університету*. Серед учнів *Костомарова* у Х. п. З. був майбутній російський історик та літературознавець *М. Сухомлинов*.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навчальний заклад, заснований у 1805 р. з ініціативи В. Каразіна (тепер Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна). Перший університет на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Х. у. створено на кошти місцевого дворянства. Перший ректор Х. у. — літературознавець і філософ І. Рижський. У XIX — на початку XX ст. Х. у. мав філософський (поділявся на відділення), історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний факультети. У перші десятиліття існування закладу серед професорів та викладачів університету переважали іноземці. Пізніше в Х. у. викладало чимало видатних російських та українських учених, зокрема *Д. Багалій*, *В. Бузескул*, *П. Гулак-Артемовський*, *М. Ковалевський*, *М. Лунін*, *А. Метлинський*, *О. Потєбня*, *О. Рославський-Петровський*, *І. Срезневський*, *М. Сумцов* та ін. *Костомаров* навчався (1833—1836), склав кандидатські (1837) та магістерські (1840) іспити, працював помічником інспектора студентів (1843) у Х. у. Він підготував і подав як кандидат першого відділення філософського факультету до захисту (1841 і

Харківський університет.
Фото. XIX ст.

1844) дві дисертації (див. «*О причинах и характере унии в Западной России*» та «*Об историческом значении русской народной поэзии*»). Обидві дисертації були надруковані: перша — з дозволу декана *П. Гулака-Артемовського*; друга — декана *А. Валицького*. Втім перша магістерська дисертація *Костомарова* була знята із захисту, а згодом знищена за розпорядження міністра народної освіти *С. Уварова*. У 1844 р. *Костомаров* здобув учений ступінь магістра (диплом від 31 травня того ж року) у Х. у. Він мав намір викладати в цьому університеті, але план не вдалося реалізувати. Пізніше Х. у. неодноразово запрошував *Костомарова* посісти кафедру російської історії, а 5 грудня 1864 р. одногосно обрав його професором. Однак тодішній міністр народної освіти *О. Головнин* з політичних міркувань «порадив» *Костомарову* відмовитися від кафедри. *Костомаров* докладно висвітлив своє побутування у Х. у. в «*Автобіографії*», подав характеристики професорів і змалював атмосферу, яка панувала в цьому вищому навчальному закладі у другій половині 30-х — на початку 40-х років XIX ст. На думку вченого, переломним в історії Х. у. був 1835 р., коли там з'явилися два талановиті професори — *М. Лунін* і *А. Валицький*.

Літ.: Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). Харьков, 1906; *Грушевский А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; *Багалей О.* Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету // Рус. старина. 1914. № 12; *Буланкин И. Н.* Стопятидесятилетие Харьковского государственного университета имени А. М. Горького. Харьков, 1955; *Попов П. М.* М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX ст.). К., 2005.

ХАРКІВСЬКИЙ ШЛЯХЕТНИЙ ПАНСІОН ДЕ-РОБЕРТІ — середній чоловічий навчальний заклад. За свідченням *Костомарова*, одна з найкращих приватних навчальних інституцій у *Харкові*. Пансіон належав вихідцю зі Швейцарії *Адольфу Івановичу Де-Роберті*, який очолював його понад 35 років. За тривалу педагогічну діяльність власник пансіону був відзначений орденом св. Анни, але помер в убогості. Викладачами старших класів призначалися, як правило, професори *Харківського університету* — *І. Срезневський*, *П. Сокальський* та ін. У молодших класах також викладали відомі науковці та педагоги, зокрема *А. Метлинський*. *Костомаров* з 1837 р. працював у цьому пансіоні. Упродовж року він викладав у другому класі історію доби Київської Русі (удільний період).

Літ.: *Гвоздиков Е. Г.* Николай Иванович Костомаров (умер 7-го апреля 1885 г.) в воспоминаниях одного из его учеников // Рус. старина. 1890. № 4.

«ХОЛОП. ЭПИЗОД ИЗ ИСТОРИКО-БЫТОВОЙ РУССКОЙ ЖИЗНИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII СТОЛЕТИЯ» — див.

«Холуй. Эпизод из историческо-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия».

ХОЛОПИ — категорія залежних людей у давній Русі та *Російській державі* XI—XVIII ст., які за своїм правовим становищем наближалися до рабів. До кінця XV ст. Х. були здебільшого челяддю, яка працювала на панській землі. З кінця XVI ст. найпоширенішою верствою стають служиві Х., а з кінця XVII ст. — посаджені Х. — категорія залежних селян, які мали своє господарство та сплачували оброк. Х., посаджені на землю з уведеним у 1679—1681 рр. подвірної податі, були «положені в тягло». Дворові Х. у 1722—1724 рр. обкладалися подушною податтю. *Костомаров* приділяв велику увагу соціальним взаєминам різних станів в історії *Росії* та *України*, зокрема холопству. На його думку, холопство було одним з найпотворніших соціальних інститутів у *Росії*, що склався внаслідок утвердження самодержавства (див. *Єдинодержавність*).

Літ.: *Костомаров Н. И.* Холоп: Эпизод из историко-бытовой русской жизни первой половины XVIII ст. // Новое время. 1878. № 662, 664, 669, 673, 676, 680, 686, 687, 690, 700, 704, 708, 715, 717, 721, 728, 731, 734; *Панеях В. М.* Кабальное холопство на Руси в XVI в. Л., 1967; *Колычева Е. И.* Холопство и крепостничество (кон. XV—XVI вв.). М., 1971; *Зимин А. А.* Холопы на Руси. М., 1973; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.

«ХОЛУЙ. ЭПИЗОД ИЗ ИСТОРИЧЕСКО-БЫТОВОЙ РУССКОЙ ЖИЗНИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII СТОЛЕТИЯ» — повість *Костомарова*. Вперше опублікована в газеті *«Новое время»* (1878. № 662, 664, 669, 673, 676, 680, 686, 687, 690, 700, 704, 708, 715, 717, 721, 728, 731, 734) під редакторською

назвою «Холоп. Епизод из историко-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия». Уривок повісті з авторською назвою «Холуй. Епизод из историческо-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия», був передрукований в «Газете А. Гатцука» (1883. № 50–51). Пізніше повість виходила окремими виданнями (СПб., 1885 та СПб., 1897) під редакторською назвою. Під цією ж назвою увійшла до видань «Твори в двох томах» (К., 1967), «Сын. Холоп. Сорок лет: Повести» (К., 1987) та до книжки «Богдан Хмельницкий» (М., 1994) із серії «Актуальная история России», а під авторською — до «Творів у двох томах» (К., 1990).

Літ.: Смілянська В. Л. Примітки // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 2.

ХОМА (Фома; ? – ?) — слуга *Костомарова*, селянин слободи *Юрасівки*. У 1846 р. звільнений з кріпосної залежності. Багато років служив у Костомарова, зокрема в період його мешкання в *Києві* (1845–1847) та *Сараєві* (1848–1859). Неодноразово згадується в «Автобіографіях» Костомарова та в мемуарах А. *Костомарової*. Остання зазначала, що її мати (Анеля Мазурова) настійно вимагала завести для майбутніх молодят (тобто для Аліни Леонтіївни і Миколи Івановича) лакея, а Костомаров на це відповідав так: «Не люблю я лакеїв ні в яком смысле слова! У меня Фома служит кучером, служит и в комнатах, когда это бывает нужным».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ХОРТИЦЯ, Велика Хортиця — найбільший острів на *Дніпрі* (тепер у межах міста *Запоріжжя*; з 1965 р. — Державний історико-культурний заповідник, а з 1995 р. — Національний заповідник «Хортиця»). Вперше зга-

дується в середині Х ст. як острів св. Григорія у творі візантійського імператора Константина VII Багрянородного. За доби Київської Русі — важливий торговельний пункт. В Іпатіївському літопису Х. згадується близько 1103 р. як місце, де збиралися давньоруські дружини перед походом на половців. Близько 1552 р. на північ від Х. біля дніпрового порога Вільного (див. *Дніпрові пороги*) на острові Мала Хортиця князь Д. Вишневецький заснував першу *Запорозьку Січ*, яка була зруйнована 1557 р. турецько-татарським військом. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на Х. перебувала залага реєстрових козаків. До 1775 р. Х. входила до складу володінь Запорозької Січі. У XIX ст. була поблизу міста *Олександрівська Катеринославської губернії* (див. *Запоріжжя*). *Костомаров* відвідав Х. 1873 р. Він неодноразово згадував Х. у своїх студіях з історії *козацтва*.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Киценко М., Пещанов В.* Хортиця. К., 1968; *Киценко М. П.* Хортиця в героїці і легендах. Д., 1991.

ХРЕЩАТИК — центральна магістраль *Києва*. Х. відомий як Хрещатий Яр між *Старим Містом* і *Печерськом* із часів Київської Русі, а також як Хрещата долина. Наприкінці XVIII ст. Х. почав активно розбудовуватися, а в середині XIX ст. з'єднав відокремлені райони Старого міста, Подолу та Печерська. З 70-х років XIX ст. — головна міська вулиця. *Костомаров* уперше побував на Х. в 1844 р. Упродовж 1845–1847 рр. він постійно мешкав і працював у Києві. Зокрема, на розі Х. та Бессарабської площі стояв готель, в якому 1846 р. короткий час мешкав Костомаров та зупинявся Т. *Шевченко*. Пізніше Костомаров перебрався на нову квартиру в будинку пані Сухо-

ставської, що навпроти готелю. В саду Сухоставських він гуляв з Т. Шевченком, обговорював з ним проблеми, які хвилювали кирило-мефодіївських братчиків (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*), слухав у виконанні великого поета його невидані твори. З 1870 р. Костомаров неодноразово відвідував Київ і бував на Х., який згадується в його «Автобіографії».

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Анисимов А.* Скорбное бесчувствие: на добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет. К., 1992; *Вулиці Києва*: Довідник. К., 1995; *Галайба В.* 1200 метрів історії // Хрещатик. Культурологічний путівник. К., 1997.

ХРИСТИАНСТВО — одна з основних світових релігій, прихильники якої поклоняються Христу як Сину Бога. Сутність християнської догматики, сформульовану першими двома загальноцерковними вселенськими соборами 325 та 381 рр., викладено в Символі віри, що зобов'язує християн вірувати в єдиного Бога — Христа. У процесі розвитку Х. розпалося на кілька напрямів: у 1054 р. — на православ'я і католицизм, а в XVI ст. виник протестантизм з численними відгалуженнями. *Костомаров* уважав, що потенційні можливості історичного пізнання обмежуються волею божественного Провидіння. Воля Бога, Провидіння є тотальним ідеалістичним вкрапленням в історіюписанні *Костомарова*, що відображує поєднання в його поглядах та світобаченні *романтизму* і Х. (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). Історик належав до православного віросповідання. Водночас він добре знав като-

лицькі обряди та приділяв неабияку увагу іншим напрямам і течіям Х. У його працях чільне місце відводиться релігійному чиннику в історії *Росії* та *України*, зокрема висвітлюється конфлікт римо-католицької та греко-православної церков на українських землях (див. *Гайдамаки та Гайдамаччина, Козацтво, Унія*), а також роль православ'я і мусульманства в російсько-турецьких війнах XVIII—XIX ст. Християнські мотиви присутні в багатьох працях *Костомарова*, особливо в його «*Книзі буття українського народу*».

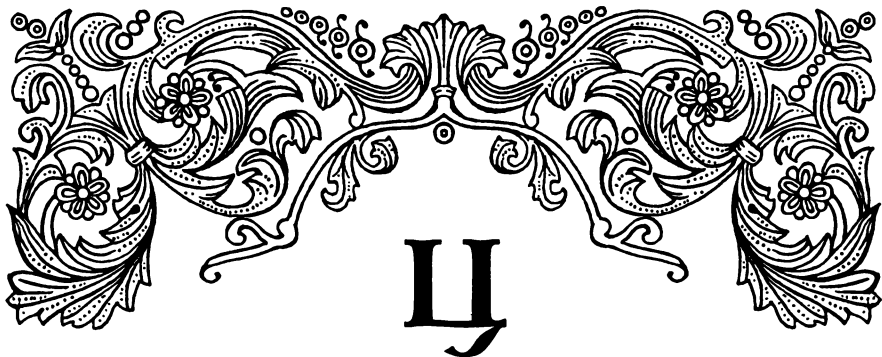
Літ.: *Костомаров Н. И.* О причинах и характере унии в Западной России. Харьков, 1842; *Его же.* Великорусские религиозные вольнодумцы в XVI веке: Матвей Башкин и его соучастники. Феодосий Косой // Отеч. зап. 1862. № 10; *Его же.* Церковно-историческая критика в XVII в. // Вестн. Европы. 1870. № 4; *Его же.* Православие в современном восточном вопросе // Газета А. Гатцука. 1876. № 48—50; *Его же.* Об участии России в освобождении христиан от турецкого ига // Новое время. 1878. № 707; *Его же.* О воспоминаниях борьбы козаков с мусульманством в народной южнорусской поэзии // Литературное наследие Н. И. Костомарова. СПб., 1890; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Книги битія українського народу* / Публ. та передм. Б. Янівського. Автсбург, 1947; *Янів В.* Візія теократичного громадянства в «Книгах Битія»: (У 140-ліття постанови) // 36. на пошану Ю. Панейка. Мюнхен, 1988.

«ХРИСТИЯНСЬКА КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА» — див. *Козацтво*.

«ХРИСТИЯНСЬТВО Й КРІПАЦТВО» — див. «*Мысли южнорусса. II. Християнсьтво й кріпацтво*».

«ЦАРЕВИЧ АЛЕКСЕЙ ПЕТРОВИЧ» — стаття *Костомарова*. Вперше надрукована в часопису «*Древняя и новая Россия*» (1875. № 1—2). Увійшла до XIV тому «*Исторических монографий*» (видання М. *Вольфа*, СПб., 1881) та «*Собрания сочинений Н. И. Костомарова*» (видання «*Литературного фонда*», СПб., 1904. Кн. 5, т. 14). Опублікована у виданні «*Исторические монографии и исследования: В двух книгах*» (М., 1989) та в книжці «*Окно в Европу*» (М., 1996) із серії «*Актуальная история России*». Зазначена стаття друкувалася з підзаголовком «*По поводу картины Н. Н. Ге*». Йдеться про картину художника М. *Ге* «*Петр I допрашивает царевича Алексея*». Вона є життєписом царевича Олексія Петровича (1690—1718), сина російського імператора Петра I. За згоди батька царевич був страчений. З огляду на це Костомаров зазначає: «*Почитатели Петра видели в поступке с сыном безусловно великий подвиг принесения в жертву отечеству своего родного сына. Другие видели здесь только дурную сторону*».

Літ.: *Пінчук Ю. А.* До питання про історичний живопис М. М. *Ге* // Вісн. АН УРСР. 1978. № 7.

ЦАРИЦИН — за часів *Костомарова* повітове місто Саратовської губернії

(у 1925—1961 рр. — Сталінград, тепер Волгоград, обласний центр Російської Федерації). Заснований 1589 р. на острові, де впадає річка Цариця у Волгу. Після пожежі XVII ст. Ц. відбудований на правому березі Волги. Із 1782 р. — повітове місто. Костомаров відвідав Ц. у травні 1858 р., коли здійснював подорож Саратовською губернією з науковою та службовою метою. Ц. часто згадується у працях ученого, зокрема в монографії «*Бунт Стеньки Разина*». Спогади про відвідини цього міста Костомаров занотував в «*Автобиографии*». Зокрема, він зазначає, що сподівався знайти в Ц. матеріали з історії повстання С. Разіна. Натомість «*нашел дела, относящиеся к эпохе пугачевского бунта*» (див. *Бунт*). У Ц. Костомаров розпитував місцевих мешканців про повстання О. Пугачова. За кілька верст від міста історик спілкувався зі старим селянином, який начебто особисто бачив Пугачова, і записав кілька легенд. Матеріали, зібрані Костомаровим у Ц. та Саратовській губернії, стали фактографічною основою для його студії «*Очерк истории Саратовского края от присоединения его к Российской державе до вступления на престол императора Николая I*», а також були використані в інших працях. Окрім того, Д. *Мордовець* за матеріалами Ко-

стомарова підготував та опублікував розвідку «Заметаев, разбойник на Волге 1775 г.» у часопису «Русский дневник» (1859. № 7–8).

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Рус. старина. 1885. № 6; *Семевский В. И.* Николай Иванович Костомаров. 1817–1885 // Там же. 1886. № 1; *Весь Саратов* и Царицын на 1900. Саратов, 1899; *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ЦАРСТВО ПОЛЬСЬКЕ — див. *Річ Посполита*.

ЦВЕТАЕВ (?–?) — учитель історії у *Воронезькій чоловічій першій гімназії*, де з 1831 по 1833 р. навчався *Костомаров*. Учений згадує Ц. в «Автобіографії». Зокрема, він зазначає, що Ц. «преподавал по плохой истории Шрекка, не передавал ученикам никаких собственностных рассказов, не освещал излагаемых в книге фактов какими бы то ни было объяснениями и взглядами, не познакомил учеников даже в первоначальном виде с критикой истории и, как видно, сам не любил своего предмета». У 1833 р. на урочистих зборах гімназії Костомаров як випускник служав виступ Ц. «О характере русских», в якому останній виділив три особливості російського національного характеру: дух віри, відданість монарху та любов до Батьківщини.

Літ.: *Веселовский Г. М.* Исторический очерк Воронежской гимназии от 1785 до 1833 года // Воронежская беседа на 1861 год. СПб., 1861; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЦЕРКВА ГРЕЦЬКА ПОСОЛЬСЬКА у *С.-Петербурзі*, грецька Посольська церква — за свідченням А. *Костомарової*, православний храм. *Костомаров* як православний християнин (див. *Християнство*) регулярно відвідував петербурзькі церкви, зокрема Ц. г. п.

Приміром, А. Костомарова згадувала, що останній тиждень перед Великоднем «он любил присутствовать на вечерней службе в греческой посольской церкви (в Петербурге), и у всенощной под Светлое Христово Воскресение — в университетской».

Літ.: *Николай* Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЦЕРКВА СЯТОГО АНДРІЯ у *С.-Петербурзі* — православний храм. А. *Костомарова* згадувала, що вчений полюбляв бувати у різних столичних церквах, зокрема в «обычные воскресные дни Н. И. ходил к ранней обедне в ближайшую нашу приходскую церковь св. Андрея на Васильевском острове».

Літ.: *Николай* Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЦЕРКВА СЯТОЇ КАТЕРИНИ у *С.-Петербурзі* — римо-католицький храм на *Невському проспекті*, навпроти будинку Думи. Заснований у 1763 р. оберцеремонейстером Імператорського двору графом де-Санте. У 1796 р. російська імператриця Катерина II подарувала Ц. с. К. диплом на вільну відправу католицьких обрядів. *Костомаров* виявляв великий інтерес до інших християнських конфесій, особливо до католицизму. Він не раз відвідував костьоли разом з А. *Костомаровою*, зокрема Ц. с. К. За свідченням Аліни Леонтьївни, Костомаров «почти вслух читал на память полатыны все служение, что, конечно, удивляло соседей и мешало им молиться. Но останавливать Н. И. в таком чтении было бесполезно».

Літ.: *Путеводитель* по Петербургу: Описание С.-Петербурга и его досто-

примечательностей. СПб., 1886; *Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой* // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЦЕРКВА УНІВЕРСИТЕТСЬКА у *С.-Петербурзі* — православний храм при *С.-Петербурзькому імператорському університеті*. Костомаров відвідував Ц. у., зокрема в ніч на Великдень. У цій церкві 11 квітня 1885 р. його відспівували (див. *Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова*).

Літ.: *Вашкевич Г.* Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове // Киев. старина. 1895. № 4; *Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой* // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЦЕРТЕЛЕВ (Церетелі) Микола Андрійович (1790 — 1869) — український та російський фольклорист, один з перших дослідників і видавців народної поезії, князь. Народився у повітовому місті Хорол Київського намісництва (тепер районний центр Полтавської області, *Україна*). Походив з грузинського князівського роду. Навчався в *Харківському університеті*, закінчив *Московський університет* (1814). Учителював на Полтавщині. Учасник декабристського руху. З 1839 р. — помічник попечителя Харківського учбового округу. 1 квітня 1842 р. Ц. дав вказівку ректору Харківського уні-

верситету П. Гулаку-Артемовському призупинити підготовку до захисту магістерської дисертації Костомарова до спеціального розпорядження (див. *«О причинах и характере унии в Западной России»*). Костомаров знав Ц. особисто, зокрема звертався до нього в 1842 р. з приводу своєї першої магістерської дисертації, а в 1844 р. — щодо вакансії у Київському учбовому окрузі. За свідченням *«Автобиографии»*, наприкінці вересня 1844 р. Ц. сповістив ученого, що попечитель Київського учбового округу пропонує йому місце викладача історії в *Рівненській гімназії*.

Тв.: *Опыт собрания старинных малороссийских песней*. СПб., 1819.

Літ.: *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

«ЦЕРКОВНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ КРИТИКА В XVII ВЕКЕ» — стаття *Костомарова*. Вперше опублікована в часопису *«Вестник Европы»* (1870. № 4). Увійшла до XII тому *«Исторических монографий»* (видання Д. *Кожанчикова*, СПб., 1872), до *«Собрания сочинений Н. И. Костомарова»* (видання *«Литературного фонда»*, СПб., 1904. Кн. 5, т. 12), а також до книжки *«Раскол»* (М., 1994) із серії *«Актуальная история России»*. У цій статті Костомаров висвітлює церковний вплив на розвиток освіти й науки в ранньомодерну добу.

ЧАС ІСТОРИЧНИЙ — 1. форма та структура для опису історичного буття, яка фіксує появу об'єктів, предметів, явищ і процесів, їхній стан, перетворення й тривалість існування; 2. період в історії природи та людства, зокрема епоха, доба, етап з історії певної держави, народу, суспільства; 3. інтелектуальні уявлення про світ історії та його рух. Темпоральні уявлення *Костомарова* формувалися на перехресті кількох історико-культурних парадигм і були пов'язані зі змаганням різних моделей розвитку національних історіографій у Європі кінця XVIII — початку XIX ст. Французька революція кінця XVIII ст., Наполеонівські війни, що призвели до кардинальних перетворень в європейському устрої, продемонстрували тодішнім інтелектуалам швидкоплинний зв'язок між минулим і сучасним, який реалізовувався за життя однієї генерації. Цей досвід переживання, споглядання катастрофічних революційних і військово-політичних зрушень істотно підважив раціоналістичні уявлення (див. *Раціоналізм*) про універсальність та лінійність змін у світі історії, згідно з якими сенс минулих подій висновувався з перспективи сучасності. Натомість ширилися новітні романтичні уявлення (див. *Романтизм*) про Ч. і. як органічний потік, котрий може на-

бувати різної подоби: стрімкої, бурхливої течії, кількох самостійних річищ або спокійної затоки, що майже завмерла у своєму плині тощо. Рух цього потоку в романтичній історіографії визначається ірраціональними засадами: волею божественного Провидіння, народним духом чи якимось об'єктивним розумом. Тоді ж на арені романтичного історіописання з'явився колективний, масовий герой — народ-нація. Відтак історична подія вилучається з логічного, вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем. Вона стає однією з безлічі мозаїк історичного хаосу. Одночасно відбувається докорінна переорієнтація в пошуках сенсу минувшини. Традиційна просвітницька опозиція сучасне → минуле водночас поступається місцем новітній контрверсії минуле → сучасне. Тож історичний сенс прагнуть знайти не в тогочасному сьогоденні, а в давньому минулому, передусім у середніх віках. Більше того, тодішню сучасність намагаються витлумачити, спираючись на історичні ретроспекції, тобто в контексті минувшини, яка відтепер стає своєрідним взірцем. Утім ідеалістичний та ірраціональний поворот в історіописанні висунув перед його романтичними репрезентантами низку вимог і проблем. Серед них чільне місце посіло питання, як виміряти, а за вели-

ким рахунком — як упорядкувати Ч. і., представлений у вигляді потоку? Адже раціоналістичні засади були непридатними для інтерпретації незліченних реакцій, загальних та індивідуалістичних виявів дії масового, колективного героя, які створювали суперечливу й динамічну палітру минувшини. Цю проблему науковці-романтики розв'язували через ірраціональні та ідеалістичні вкраплення у часові конструкції. В аналогічному сенсі її тлумачив і Костомаров (див. *Народ, Фольклорно-етнографічні студії М. Костомарова, Християнство*). Проте його історичні погляди та світобачення, зокрема темпоральні уявлення, вирізняються неабиякою самобутністю (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). Взагалі, Костомаров, як і інші романтики, надзвичайно чутливо схоплював мінливість і динамічність історії, зокрема акцентував увагу на якісному стані певного явища або процесу в той чи той час. Він виходив з того, що будь-яке суспільство у своїй історії переживає періоди виникнення, розквіту та занепаду. Причому добу зародження історик характеризує як часи варварства та хаосу в суспільному устрої: «всякое гражданское общество, прежде чем образовалось в стройное государственное тело, носит на себе, то более, то менее, отпечаток хаоса, в котором разыскать легко черты, свойственные, по нашим наблюдениям, разбойникам, то есть людям, ищущим возможности водворить в обществе хаос» [див. «О козаках. (По поводу статьи П. А. Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях "Русского Архива", Изд. 1877 года)», *Козацтво*]. На його думку, хаос, жадаба до грабунку та війни, наплив авантюристів становлять неповторні риси героїчних часів народу. Разом з тим Костомаров сприймав кожен добу досить рельєфно та амбівалентно. Він

вважав, що стан суспільства в будь-яку історичну добу залежить від його духовних, моральних основ, а за великим рахунком — від змагання, конфронтації провідних ідей, які репрезентовані в побутуванні масового, колективного героя. Приміром, у своїй першій магистерській дисертації Костомаров обстоює думку про пріоритетність духовних чинників: «Когда история представляет нам борьбу противных идей, движущих враждебные массы одного и того же народа, важность такой борьбы определится по мере того, как весь народ примет в ней участие, идея ее приведет в движение все силы страны и станет народною идеею; но чтобы определить характер такой эпохи, мы непременно должны вникнуть в события того времени, когда начала, одушевлявшие эту борьбу, развиваются и приготовляются ее действители» (див. «О причинах и характере унии в Западной России»). Більше того, вчений обстоює думку, що сутнісні риси народу мають духовний і фактично позачасовий характер: «Если мы, относясь к древности, говорим о южнорусской народности, то разумеем ее в том виде, который был первообразом настоящего, заключал в себе главные черты, составляющие неизменные признаки, сущность народного типа, общего для всех времен, способного упорно выстоять и отстоять себя против всех напоров враждебно-разрушительных причин, а не те изменения, которые этот тип то усваивал в течении времени и перерабатывал под влиянием главных своих начал, то принимал случайно и терял, как временно наплывшее и не свойственное его природе» (див. «Две русские народности»). Відтак Костомаров уводить поділ на внутрішні та зовнішні чинники (складові) історії. Цю дихотомію зовнішнє → внутрішнє історик застосовує досить широко, зокрема навіть для критики тогочасної

періодизації минувшини: «Русскую историю обыкновенно делят на периоды; но не во всех отношениях выражают этим то, что хотят. Для отделения одного периода от другого берут внешние события, которые хотя имели важное влияние на судьбу народа, но не уничтожали сразу старого порядка и не вводили сразу нового. Постепенно упало старое, постепенно возрастало новое... Деление на принятые периоды годятся для школьного изучения событий былевой истории; история бытовая, история народной жизни требует таких граней, которые бы определяли коренные отличия, принимаемые страной и жителями, и заключали в себе главные уклады политической, общественной и духовной жизни народа» (див *«Бунт Стеньки Разина»*, *Єдинодержавність*, *Уділ*, *Федералізм*, *Федерація*). Бінарну сув'язь зовнішнє – внутрішнє знаходимо в багатьох працях Костомарова, зокрема в авторських характеристиках спольщеної української шляхти доби унійних змагань (див. *Аристократія*, *Унія*). Прикметною рисою історіописання Костомарова є не лише побутування опозиції зовнішнє → внутрішнє, а й часове протиставлення, яке позначено лінією старе → нове. Однак це протиставлення не є тотальним і всеохопним. Навпаки, елементи старого та нового не тільки змагаються між собою, а й співіснують в авторській репрезентації минувшини. Причому для Костомарова змагання різних контрверсійних ідей є відображенням взаємопроникнення часових елементів минулого, сучасного та майбуття. Варто наголосити, що конфронтація і взаємодія внутрішнього й зовнішнього, старого й нового у працях вченого зазвичай не мають чіткої часової локалізації. Тож Ч. і. в уявленнях Костомарова є цілісною, неподільною матерією. У такій системі поглядів дух народу-нації

виступає не лише як основа історичного руху та перетворень, а й як вище, позачасове мірило вартості історії. Фактично народний дух є найважливішим ірраціональним, ідеалістичним украленням в історіописанні Костомарова, який визначає обриси минувшини та, власне, і спрямованість метаморфоз у світі історії. Саме він повністю сприймає, тимчасово засвоює, або, навпаки, відкидає певні ідеї, ідеали, цінності, морально-етичні норми тощо. Сприйняття народом ідей, які суперечать його духові, призводить до того, що він іноді втрачає свій характер, як, наприклад, це сталося в часи унійних змагань. Взагалі, історія сприймалася вченим у вигляді органічного потоку, що нерозривно поєднував минувшину, сучасність та майбуття. Ці часові елементи він уявляв у вигляді ідей (ідеалів, укладів, початків, основ і т. д.), що змагаються за домінацію над масовим, колективним героєм. Їхні змагання в історіописанні Костомарова подаються як опозиція зовнішнього і внутрішнього, нового та старого, моральної сили й духовного безсилля тощо (див. *Козацтво*). Причому досить часто вони репрезентовані як конфлікт масового, колективного та індивідуального персонального героя (див. *«Богдан Хмельницький»*, *«Гетманство Выговського»*, *«Гетманство Юрія Хмельницького»*, *«Мазепа. Историческая монография»*, *«Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича»*). Народний дух виступає як тотальне і всеохопне ірраціональне вкраплювання, яке є джерелом історичного руху й одночасно вищим, позачасовим мірилом вартості в романтичній системі цінностей ученого. Іншим ідеалістичним вкрапленням є воля божественного Провидіння, яка локалізує межі історичного пізнання та буття народу-

нації. Разом у дослідницькому інструментарії Костомарова дух народу-нації слугує для впорядкування світу історії, зокрема для вирізнення, позначення в часових конструкціях сутнісних (внутрішніх) та тимчасових (зовнішніх) складових, нових і старих елементів тощо. Однак конкретні постаті, події, явища розглядаються істориком з позиції часового синкретизму, тобто неподільного значення як для своєї доби, так і для майбуття, а також на основі сполучення раціональних та ірраціональних мотивів у дослідницькій стратегії. Такий темпоральний синкретизм Костомарова та інших романтиків іманентно вів до нової ірраціональної концепції часу. Адже Ч. і. у сприйнятті романтиків неможливо виміряти, а можна лише відчутти та досягнути в якісному відношенні.

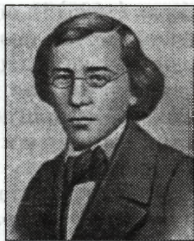
Літ.: *Наук.-публіцистичні* і *полемічні* писання Костомарова. К., 1928; *Мангейм К.* Очерки социологии знания. Проблема поколений — состоятельность — экономические амбиции. М., 2000; *Сондерс Д.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київ. старовина. 2001. № 5; *Ясь О.* Сила і безсила. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків ХІХ ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. 2004. Вип. 4.

ЧАТИРДАГ, Чатир-даг — гірський масив у головному пасмі Кримських гір поблизу *Алушти*. *Костомаров* відвідав Ч. влітку 1841 р. Свої враження від сходження на Ч. він занотував в «*Автобіографію*», зокрема відзначив чудовий краєвид гірських вершин та красу *Чорного моря*.

Літ.: *Москвич Г. Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. Пг., 1915; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ Микола Гаврилович (1828—1889) — російський рево-

люціонер, письменник, літературний критик, економіст та філософ. Народився у губернському місті *Саратові* (тепер обласний центр Російської Федерації) у родині священника. Навчався в Саратовській духовній семінарії (1842—1845). Закінчив *С.-Петербурзький імператорський університет* (1850). Викладав у Саратовській гімназії (1851—1853). З 1853 р. — у *С.-Петербурзі*. Працював у журналі «*Современник*». Захистив магістерську дисертацію «*Эстетические отношения искусства к действительности*» (1855). Автор численних праць з естетики, філософії, політекономії та літератури, зокрема романів «*Что делать?*» (1863) та «*Пролог*» (1867—1869). У 1862 р. заарештований за антиурядову діяльність та ув'язнений у *Петропавловській фортеці*. У 1864 р. засуджений на сім років каторги. Пізніше був засланий до Сибіру. У 1883 р. переведений до *Астрахані* під нагляд поліції, а в 1889 р. — до Саратова. Ч. познайомився з *Костомаровим* 1851 р. в Саратові, де останній перебував на засланні. З кінця 50-х років ХІХ ст. вони спілкувалися в С.-Петербурзі, зокрема в редакції «*Современника*», на «*вівторках*» у Костомарова (див. «*Вівторки*» *М. Костомарова*) та в столичному університеті. Обидва з повагою ставилися до творчого доробку один одного, хоча й відзначали істотну різницю в поглядах з багатьох питань (див. *Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова*). Ч. високо оцінив монографію Костомарова «*Богдан Хмельницький*». У «*Предисловии к русскому переводу "Всеобщей истории"*» Г. Ве-

М. Г. Чернишевський

бера» (1885) Ч. відзначив, що німецькі вчені розглядають Костомарова як одного з найкращих тогочасних російських істориків. Костомаров також вважав Ч. оригінальним мислителем і тримався думки, що той постраждав за соціалістичну спрямованість своїх статей. Він неодноразово згадував Ч. в «Автобіографії», зокрема подав його характеристику: «Чернышевский был даровитый, обладавший в высшей степени способностью производить обаяние и привлекать к себе простою, видимым добродушием, скромностью, разнообразными познаниями и чрезвычайным остроумием. Это был человек крайностей, всегда стремившийся довести свое направление до последних пределов... Отсюда истекло у Чернышевского и отрицание святости всяких властей, всего того, что имело попользование стеснять свободу человеческой жизни... Прудонovo положение, что собственность есть зло, Чернышевский развил до крайних пределов, хотя сознавался, что идеал нового общественного строя на коммунистических началах еще не созрел в умах, а достичь его можно только кровавыми разрушительными переворотами. Чернышевский на Руси, можно сказать, был Моисеем-пророком наших социалистов, в последнее время проявивших свою деятельность в таких чудовищных формах. Между тем Чернышевский в своей частной жизни, в своих приемах казался в высшей степени мягким, добродушным, чистосердечным, любвеобильным. И в самом деле, он истинно желал человечеству добра и если в своих теориях заблуждался, то поступал искренно. Эта-то искренность и привязывала меня к нему». Разом з тим Костомаров досить скептично оцінював роман Ч. «Что делать?» з погляду літературознавця, але відзначав неабиякий вплив цього твору на тогочасну молодь.

Тв.: Полн. собр. соч.: В 15 т. / Под общ. ред. Б. П. Козьмина и др. М., 1939—1953. Т. 1—15.

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Шаблювський Є. С. М. І. Костомаров і М. Г. Чернышевский // Укр. іст. журн. 1967. № 5; Его же. Чернышевский и Украина. К., 1978; Ланщикова А. Л. Н. Г. Чернышевский. М., 1982; Пинчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Козачок Я. В. Стаття М. Чернышевського «Национальная бестактность» і українське національне питання (в контексті поглядів Миколи Костомарова) // Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. К., 1999; Пинчук Ю. А. Знаменитости XIX в.: Костомаров и Чернышевский // Н. Г. Чернышевский: Статьи, исследования и материалы: Сб. науч. тр. М., 2004. Вып. 15.

ЧЕРНІГІВ — за часів Костомарова губернське місто в Російській імперії на річці Десні (тепер обласний центр України). Вперше згадується близько 907 р. Ч. — одне з найбільших міст Давньої Русі. З 1782 р. — адміністративний центр Чернігівського намісництва, з 1797 р. — Малоросійської, а з 1802 р. — Чернігівської губернії. Костомаров неодноразово згадував Ч. у своїх наукових працях, зокрема в монографіях «Богдан Хмельницький», «Мазепа. Историческая монография»,

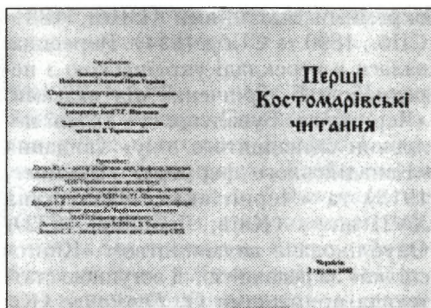
Чернігів. Малюнок і літографія невідомих художників. XIX ст.

«Смутное время Московского Государства». Ймовірно, вчений відвідував Ч., про що свідчить його лист 1879 р. до Д. Мордовця. У цій кореспонденції він повідомляє, що має намір у червні того ж року поїхати до Ч. зі своїм «конотопським приятелем».

Літ.: Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова [СПб., 1816]; Маркевич Н. А. Чернигов: Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов, 1852; Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875 — 1885 // Рус. старина. 1885. № 12; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Карнобед А. Чернігів. К., 1969.

ЧЕРНІГІВСЬКІ КОСТОМАРОВСЬКІ ЧИТАННЯ — науково-освітні форуми, присвячені пам'яті Костомарова. Започатковані 2002 р. в Чернігові київськими та місцевими науковими, освітніми і культурними інституціями: Інститутом історії України НАН України, Сіверським інститутом регіональних досліджень, Чернігівським державним педагогічним університетом ім. Т. Г. Шевченка, Чернігівським обласним історичним музеєм ім. В. В. Тарновського. Перші Ч. К. ч., присвячені 185-річчю від дня народження Костомарова, відбулися 3 грудня 2002 р. Під час читань презентувалося видання «Микола Іванович Костомаров (1817 — 1885): Матеріали до бібліографії» (Упоряд.: О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю. А. Пінчук. Запоріжжя; Чернігів, 2002). Другі Ч. К. ч. було проведено 4 липня 2003 р. На них обговорювалося коло проблем, об'єднаних спільною темою — «М. І. Костомаров і біографістика: постаті української історії». Треті Ч. К. ч., присвячені 90-річчю від дня народження відомого українського історика Ф. Шевченка, провели 9 червня 2004 р. Четверті Ч. К. ч., приурочені 150-й річниці від дня народження

**Перші Костомарівські
[Костомарівські] читання. Програма.
Чернівів, 2002**

Д. Яворницького та 120-м роковинам смерті Костомарова, відбулися 13 травня 2005 р. Всі читання проводилися в залах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Літ.: Ясь О. Перші Костомарівські читання // Молода нація: Альманах. 2002. № 3; Його ж. Другі Костомарівські читання // Молода нація: Альманах. 2003. № 2; Ковалевська О. Треті Костомарівські читання // Історичний журн. 2004. № 10/11.

ЧЕХУРСЬКІ — воронезькі поміщики, сусіди та приятелі батька Костомарова (див. Костомаров І. П.). Ч. — поручик Микола і вдова підпоручика Парасковія бували в будинку Костомарових у Юрасівці. У важкий для Костомарова та його матері час (вирішення питань усиновлення і спадщини) Ч. свідчили, що Костомаров — позашлюбний син І. П. Костомарова.

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Чалая Т. Крестьянка Костомарова — мать историка // Историчний журн. 2005. № 1.

«ЧЕРНИГОВКА. БЫЛЬ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА» — повість Костомарова. Вперше опублікована в часопису «Исторический вестник» (1881. № 1—3). Згодом друкувалася

окремими виданнями (СПб., 1881; СПб., 1890 та СПб., 1914). Перевидавалася в перекладі українською з передмовою Б. Грінченка під назвами: «Чернігівка: Бувальщина з другої половини сімнадцятого віку» (видання «Канадійського фермера», Вінніпег, 1918) та «Чернігівка: Бувальщина XVII віку» (Київ; Лейпциг, 1922). Опублікована видавництвом «Книгоспілка» за редакцією, зі вступною статтю та примітками О. Гермайзе (К., 1928). Увійшла до видань «Твори в двох томах» (К., 1990) та «Захар Беркут. Чернігівка» (К., 1990). Була також опублікована в книжці «Козаки» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». За свідченням Костомарова, поданим в примітці до цього твору, за основу сюжету лягла справа з Малоросійського приказу про чернігівку Анну Кусову, викрадену чернігівським воеводою Чоглоковим.

Літ.: Смілянська В. Л. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1990. Т. 1.

«ЧЕРНОМОРСКИЕ КОЗАКИ» (СОЧИНЕНИЕ ИВАНА ПОПКИ) — рецензія Костомарова. Написана 1861 р. за дорученням Імператорської С.-Петербургської академії наук. Уперше надрукована в журналі «Основа» (1861. № 8). Уміщена у книжці «Тридцатое присуждение Демидовских наград» (СПб., 1861). Окремі відбитки — в тому ж році (СПб.). Опублікована в книжці «Козаки» (М., 1995) із серії «Актуальная история России». У цій рецензії Костомаров відзначає, що студія І. Попки «Черноморские козаки в военном и гражданском быту» репрезентує цікавий етнографічний матеріал. Водночас він обстоює думку, що автор зазначеної праці надто стисло висвітлив перетворення, які сталися в побуті та устрої козацтва, порівняно з добою Запорозької Січі. Рецензію Ко-

стомарова було відзначено золотою медаллю Імператорської С.-Петербургської академії наук.

Літ.: К-ва А. [Костомарова А. Л.] Николай Иванович Костомаров (Биографический очерк) // Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. СПб., 1903. Кн. 1, т. 1.

«ЧЕРТЫ НАРОДНОЙ ЮЖНОРУССКОЙ ИСТОРИИ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в журналі «Основа» (1861. № 3; 1862. № 6). У дещо переробленому вигляді увійшла до I тому «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1863 і 1872), а також до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1903. Кн. 1, т. 1). Перевидана в серії «Руська історична бібліотека» (Тернопіль, 1886), а також передрукована у виданні «Исторические произведения. Автобиография» (К., 1989) та в книжці «Бунт Стеньки Разина» (М., 1994) із серії «Актуальная история России». У цій статті Костомаров висуває та обґрунтовує свою тезу про змагання удільно-вічового та єдинодержавного укладів в історії давньої Русі (див. Єдинодержавність, Федералізм, Федерація).

Літ.: Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Пінчук Ю. А. Дослідження про принципи демократичного федералізму // Укр. іст. журн. 1993. № 10.

«ЧЕРТЫ СОПРОТИВЛЕНИЯ ВЛАСТИ ПРИ ПЕТРЕ ВЕЛИКОМ» — стаття Костомарова. Вперше опублікована в журналі «Русская старина» (1875. № 2). Перевидана у книжці «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». У зазначеній розвідці Костомаров висвітлює історію збирання податей з різних станів населення за часів Північної війни (1700 — 1721).

ЧИГИРИН — за часів *Костомарова* повітове місто Київської губернії (тепер районний центр у Черкаській області *України*). Один з головних осередків формування *козацтва*, перша столиця *Гетьманщини*. З 1569 р. — адміністративний центр Чигиринського староства. У 1648—1660 рр. — полкове місто та місце гетьманської резиденції. З 1793 р. — у складі Російської імперії, з 1795 р. — повітове місто Вознесенського намісництва, а з 1797 р. — Київської губернії. *Костомаров* відвідав Ч. у травні 1872 р. разом з П. *Чубинським*. Свої враження про цю подорож він занотував в *«Автобіографії»*. Ч. неодноразово згадується у студіях ученого, зокрема в монографії *«Богдан Хмельницький»*.

Літ.: *Грушевський А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; *Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922*; *Кілессо С.* Чигирин — гетьманська столиця // Київ. старовина. 1995. № 5.

ЧИТАННЯ КОСТОМАРОВСЬКІ — див. *Воронезькі Костомаровські читання*, *Чернігівські Костомаровські читання*.

«"ЧОРНА РАДА, ХРОНИКА 1663 ГОДА". НАПИСАЛ П. КУЛИШ. СПБ. 1857. ПРОПОВЕДИ НА МАЛОРОСИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ПРОТОИЕРЕЯ ГРЕЧУЛЕВИЧА. ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ, ИСПРАВЛЕННОЕ, КУЛИША. 1857» — рецензія *Костомарова*. Вперше надрукована в журналі *«Современник»* (1858. № 1). Перевидана у книжці *«Русские инородцы»* (М., 1996) із серії *«Актуальная история России»*. Написана з приводу першого українського історичного роману *«Чорна рада»* П. *Куліша* та проповідей протоієрея Кам'янець-Подільської єпархії В. *Гречулевича* (?—1875). У цій рецензії *Костомаров* не лише розглядає та високо оцінює означені праці, а й фор-

мулює вимоги до художніх творів на історичну тематику.

ЧОРНЕ МОРЕ — море між Малою Азією та Південно-Східною Європою, сполучене протоками Босфор і Дарданелли з Мармуровим, Егейським та Середземним морями. *Костомаров* не раз їздив до Ч. м. з науковою метою, а також для лікування. Вперше він побував на Ч. м. у *Криму* влітку 1841 р., щоб відпочити після написання дисертації (див. *«О причинах и характере унии в Западной России»*). Влітку 1846 р. він відпочивав в *Одесі*. У 1852 р. *Костомаров* приїхав на кримське узбережжя Ч. м. із *Саратова*, де перебував на засланні. У 1870 р. він знову подорожував кримськими берегами Ч. м. вже разом з Н. *Білозерською*. У 1884 р. побував біля Ч. м. під час роботи VI Археологічного з'їзду в *Одесі* (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*). Ч. м. неодноразово згадується в багатьох наукових працях *Костомарова*.

Літ.: *Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922.*

ЧУБИНСЬКИЙ Павло Платонович (1839—1884) — український етнограф, поет, культурно-громадський діяч. Народився на хуторі поблизу містечка Борисполя Київської губернії (тепер районний центр Київської області, *Україна*) у дворянській родині. Навчався у Другій Київській гімназії. Закінчив *С.-Петербурзький імператорський університет* (1861). Член Київської громади (з 1861 р.). За антиурядову діяльність відбував заслання в Архангельській губернії (1862—1869). Пізніше працював у *Києві* секретарем та заступником голови Південно-Західного відділу *Російського географічного товариства*, очолював етнографічно-статистичні експедиції на українських, білоруських та молдов-

ських землях (див. «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом», Фольклорно-этнографічні студії М. Костомарова, Передмови М. Костомарова [XI]). З 1876 р. — у С.-Петербурзі. Автор вірша «Ще не вмерла Україна» (1863), який пізніше поклав на музику композитор М. Вербицький (з 1992 р. — Державний гімн України). Ч. особисто знав Костомарова і високо цінував його творчість. Він неодноразово зустрічався з ним у С.-Петербурзі та Києві. У травні 1872 р. здійснив разом з Костомаровим поїздку Київською губернією, під час якої вони оглянули місцевості, пов'язані з історією козацтва (див. *Корсунь, Суботів, Чигирин*). У серпні 1873 р. Ч. і Костомаров відвідали Братський монастир у Києві.

Тв.: Очерк народных юридических обычаев и понятий по гражданскому праву в Малороссии. СПб., 1869; *Мудрість віків*: У 2 кн. К., 1995. Кн. 1—2.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Житецький І*. П'ять листів П. П. Чубинського до М. І. Костомарова // За сто літ. Х.; К., 1929. Кн. 4; *Куницький А. С.* Украинский этнограф П. П. Чубинский (1839—1884) // Сов. этнография. 1956. № 1; *Черденченко Д.* Павло Чубинський: есе // Київ. старовина. 1992. № 6.

ЧУЙКЕВИЧ Петро Омелянович (1818 — близько 1874) — український педагог та етнограф. Народився у місті *Вороніж* Чернігівської губернії (тепер Шосткинського району Сумської області, Україна). Приятель Т. Шевчен-

ка та П. Куліша. Закінчив Київський імператорський університет Св. Володимира (1843). Учитель латинської мови у Рівненській (1843—1846) та географії у Кам'янець-Подільській (1846—1853) гімназіях. Був під слідством у справі Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Познайомився з Костомаровим у 1844 р., який пізніше згадував про Ч. в «Автобіографії». Зокрема, він повідомив, що близько зійшовся з ним на ґрунті спільних етнографічних зацікавлень під час викладання історії в Рівненській гімназії.

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Міжковський В.* Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3.

ЧУФУТ-КАЛЕ — середньовічне печерне місто-фортеця в Криму (тепер на околицях міста Бахчисаря Автономної Республіки Крим у складі *України*). Засноване в V—VI ст. аланами та іншими еллінізованими племенами. У XIV—XV ст. — у складі князівства Феодоро. Костомаров відвідав Ч.-К. влітку 1841 р. та влітку 1870 р. Він повідомляв, що вперше здійснив подорож у це печерне місто верхи разом з одним греком, з яким познайомився в Бахчисараї. Вдруге історик оглянув Ч.-К., коли відпочивав у Криму з Н. Білозерською.

Літ.: *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Рус. старина. 1886. № 6; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. М.; Л., 1964; *Герцен А., Могаричев Ю.* Крепость драгоценностей. Кыркор. Чуфут-Кале. Симферополь, 1993.

ШАБЛІОВСЬКИЙ

Євген Степанович (1906—1983) — український літературознавець. Народився в місті Камени-Каширському Волинської губернії (тепер районний центр Волинської області, *Україна*) у родині вчителя. У 1930 р. закінчив Київський інститут народної освіти, у 1932 р. — Київський медичний інститут. У 1934—1935 рр. — директор Інституту Тараса Шевченка. З 1956 р. — старший науковий співробітник, а з 1968 р. — завідувач відділу Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Член-кореспондент АН УРСР (1934), доктор філологічних наук (1962), заслужений діяч науки УРСР (1972), лауреат Ленінської премії (1964) та Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1979). Автор праць з шевченкознавства, історії української літератури, славістики, теорії літератури та загального літературознавства, зокрема студій, присвячених М. Драгоманову, М. Чернишевському, Т. Шевченку. Вивчав творчу спадщину та громадську діяльність *Костомарова*. Разом з В. Бородіним підготував і видав

Є. С. Шабліовський

зібрання прози, поезій, драм, перекладів та літературно-критичних статей *Костомарова* — «Твори в двох томах» (К., 1967). Крім того, написав до цього видання вступну статтю. Ш. — автор низки розвідок, присвячених *Костомарову*, в яких обстоював думку про необґрунтованість звинувачень цього вченого в буржуазному націоналізмі.

Тв.: *Народ і слово Шевченка*. К., 1961; *Микола Костомаров і Україна: До 150-річчя з дня народження* // Жовтень. 1967. № 4; *М. І. Костомаров* і М. Г. Чернишевський // Укр. іст. журн. 1967. № 5; *Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність* // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 1; *З приводу* одної літературознавчої концепції (Література для хатнього вжитку та М. І. Костомаров) // Рад. літературознавство. 1970. № 12; *Н. И. Костомаров в годы революционной ситуации (1859—1861 гг.)* // Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1970. [Т. 5]; *Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы*. К., 1975; *Поетичний світ Тараса Шевченка*. К., 1976.

Літ.: *Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984; *Его же. Николай Иванович Костомаров как историк* // Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

ШВИЦ — місто і кантон у передальпійській гірській місцевості Швейцарії. Вперше згадується в 972 р. як община

вільних селян. З кінця XIII ст. — у складі Швейцарського союзу. За доби Реформації — осередок католицизму у Швейцарії. У XIX ст. — у складі Швейцарії. *Костомаров* відвідав Ш. влітку 1857 р., коли здійснював першу поїздку за кордон для лікування й відпочинку (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*).

Літ.: *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ШЕВИРЬОВ Степан Петрович (1806 — 1864) — російський літературознавець, історик літератури, критик та поет. Народився в губернському місті *Саратові* (тепер обласний центр Російської Федерації) у дворянській родині. Навчався в Московському університетському пансіоні (1818—1822). Учасник літературних гуртків 20-х років XIX ст. Був близький до «Общества любителей». У 1835—1837 рр. — провідний літературний критик журналу «Московский наблюдатель». З 1837 р. — професор *Московського університету*. Разом із М. *Погодіним* видавав журнал «*Москвитянин*». Академік *Імператорської С.-Петербурзької академії наук* (1841). Захоплювався німецьким *романтизмом* та філософією Ф. Шеллінга. Розглядав літературний процес як відображення народного досвіду. Прихильник теорії офіційної народності (див. *Уваров С. С.*). *Костомаров* згадує Ш. в «*Автобіографії*» як учителя О. *Селіна*. У 1855 р. на сторінках «*Москвитянина*» була опублікована праця Костомарова «*Иван Свирговский, украинский козацкий гетман XVI века*».

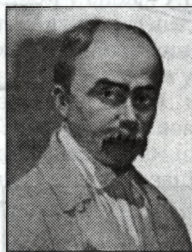
Тв.: *История русской словесности, преимущественно древней*: В 4 т. М., 1846—1860. Т. 1—4; *История Московского университета, написанная к столетнему его юбилею (1755—1855)*. М., 1855.

Літ.: *Погодин М. П.* Воспоминания о С. П. Шевыреве // Журн. М-ва нар.

просвещения. 1869. № 2; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (1814 — 1861) — український мислитель, поет і художник, класик національної та

світової літератури. Народився у селі Моринці Звенигородського повіту Київської губернії (тепер Звенигородського району Черкаської області, *Україна*) у родині селянина-кріпака. З дитинства наймитував і навчався грамоти у сільського дяка П. Богорського.

Т. Г. Шевченко.
Автопортрет.
Сепія. 1850

го. З 1828 р. служив козачком у поміщика П. Енгельгардта. У 1828—1831 рр. мешкав у *Вільно*, з 1831 р. — у *С.-Петербурзі*. У 1832 р. був відданий на чотири роки в науку до живописця В. Ширяєва. У другій половині 30-х років XIX ст. познайомився з відомими російськими та українськими діячами культури К. Брюловим, О. Венеціановим, графом М. Вільгорським, Є. *Гребінкою*, В. Григоровичем, В. Жуковським, І. Сошенком, які викупили його з кріпацтва у квітні 1838 р. за 2500 рублів. У 1836—1838 рр. Ш. написав перші поезії у дусі *романтизму*. У 1838—1844 рр. навчався в *Академії мистецтв* у *С.-Петербурзі* в майстерні К. Брюлова. За успіхи в навчанні отримав три срібні медалі (1839, 1840, 1841). У 1840 р. видав першу збірку своїх поетичних творів «*Кобзар*». У 1843—1844 рр. відвідав *Україну*, зокрема *Київ*. Познайомився з В. *Білозерським*, В. Закревським, М. *Максимовичем*, О. Капністом, П. *Кулішем*, князем М. Репніним-Волконським та ін. У 1845 р. закінчив Академію мистецтв у *С.-Петербурзі*, здо-

бувши звання некласного художника. Навесні 1845 р. повернувся в Україну. Працював як художник у *Київській археографічній комісії*, подорожував і збирав фольклорні та етнографічні матеріали на Київщині, *Волині*, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині (1845–1847). Pozнайомився з російським поетом та перекладачем М. Гербелем, чеським композитором В. Едлічкою, М. *Костомаровим*, В. *Тарновським*-старшим та ін. Член Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). У лютому 1847 р. Ш. затверджено на посаді викладача малювання в *Київському імператорському університеті Св. Володимира*. У березні 1847 р. був заарештований за участь у Кирило-Мефодіївському братстві та відправлений до С.-Петербурга, де зазнав ув'язнення в казематах внутрішньої в'язниці *Третього відділення*. У травні 1847 р. Ш. засуджено на заслання солдатом до Оренбурзького окремого корпусу із суворою заборороною писати й малювати. Учасник Аральської (1848–1849) та Каратауської (1851) експедицій, що вивчали умови судноплавства в Аральському морі та природні ресурси на півострові Мангіш-лак. У травні 1850 р. був ув'язнений в Орській фортеці (Оренбурзька губернія) за доносом про порушення заборони писати й малювати. Згодом переведений у віддалене Новопетровське укріплення (тепер Форт Шевченка, Республіка Казахстан), де зазнав жорстоких знущань. У серпні 1857 р. звільнений із заслання після тривалих прохань групи російських та українських інтелігентів за посередництва сестри імператора Олександра II — княжни Марії Миколаївни. Майже півроку мешкав у *Нижньому Новгороді* (вересень 1857 р. — березень 1858 р.), позаяк не мав дозволу на в'їзд до *Москви* та С.-Петербурга. Завдяки

хлопотанням графа Ф. *Толстого* та братів Жемчужникових (див. *Жемчужников Л. М.*) отримав такий дозвіл. У 1858 р. жив у Москві в М. Щепкіна, пізніше перебрався до С.-Петербурга. У 1859 р. дістав згоду на поїздку до України, де мав намір купити землю та поставити будинок. У червні 1859 р. Ш. відвідав М. Максимовича на хуторі Михайлова Гора поблизу села *Прохорівка* Золотоніського повіту *Полтавської губернії* (тепер Черкаська область). У липні того самого року був заарештований за звинуваченням в антиурядовій агітації. Звільнений та відправлений до С.-Петербурга. Брав участь у підготовці першого номера журналу «*Основа*». У січні 1861 р. Ш. підготував і видав власним коштом «*Буквар*» для українських недільних шкіл, наклад якого розійшовся по всій Україні. Помер Ш. у своїй кімнаті-майстерні при Академії мистецтв у С.-Петербурзі. Творча спадщина Ш. — широка, багатогранна та різнопланова. Ш. — автор численних поетичних творів, зокрема «*Варнак*», «*Гайдамаки*», «*Гамалія*», «*Єретики*», «*Іван Підкова*», «*Кавказ*», «*Катерина*», «*Марія*», «*Москалева криниця*», «*Наймичка*», «*Неофіти*», «*Перебендя*», «*Сон*», «*Тарасова ніч*», «*Тополя*», «*Холодний Яр*». Його перу належить ряд драматичних творів, таких як «*Назар Стодоля*», «*Микита Гайдай*». Він автор багатьох праць у галузі живопису, графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури, а також малюнків з композиціями на сюжети з античної, киеворуської та української історії, кріпацького побуту та життя селянства, численних замальовок архітектурних пам'яток, краєвидів, людей, жанрових сценок на українські, казахські й туркменські теми, портретів та автопортретів тощо. Залишив по собі велику епістолярну спадщину, щоденник та автобіографію.

Творчість Ш. справила визначний вплив на українське суспільство, зокрема на формування національної свідомості, на духовне та інтелектуальне життя України, на українську літературу, культуру й мистецтво. Ш. познайомився з Костомаровим навесні 1846 р. в Києві. Втім, ще до знайомства з Ш. Костомаров дав високу оцінку його поезіям (див. «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке»). За свідченням «Автобиографии» Костомарова, вони бачилися часто, іноді просиджували вечорами до глибокої ночі. Молодий історик захоплювався творами Ш., чимало з яких, ще не виданих, читав у рукописах (під час арешту Костомарова в його паперах знайдено «Сон» та інші поезії Ш.). На початку 1847 р. Костомаров і Ш. регулярно обговорювали ідеї слов'янської *федерації* (див. *Федералізм*), обмінювалися думками про необхідність перетворень у суспільстві, зокрема щодо скасування кріпосництва. Обидва були заарештовані та покарані у справі кирило-мефодіївських братчиків (див. *Біографія М. Костомарова*). Про цю трагічну сторінку в їхньому житті Ш. написав поетичний цикл під назвою «В казематі. Моїм союзникам посвящаю» (1847), в якому присвятив Костомарову вірш «Веселе сонечко ховалось» («Н. Костомарову. 1847, мая 19»). У ньому автор називає Костомарова «мій брате» і висловлює жаль із приводу нездійснених намірів і планів на громадській ниві. Влітку 1857 р. Ш., повертаючись із заслання, заїжджав до *Саратова*, щоб відвідати Костомарова. Але не застав історика, позаяк той перебував за кордоном (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). Ш. побачився тільки з матір'ю Костомарова (див. *Костомарова Т. П.*), яка привітала його як рідного сина. Згадку про цю зустріч Ш. занотував у щоденнику

31 серпня того самого року. Тривалий час Костомаров і Ш. підтримували епістолярний зв'язок (див. *Епістолярна спадщина М. Костомарова*). Влітку 1858 р. вони зустрілися в С.-Петербурзі. Про цю зустріч Костомаров згадував: «Между тем, узнавши, что Шевченко живет в Академии художеств, где ему отвели мастерскую комнату, я отправился к нему.

“Здравствуй, Тарас”, — сказал я ему, увидевши его за работой в белой блузе с карандашом в руках. Шевченко сильно взволновался, заплакал и принялся обнимать меня и целовать. Через несколько времени, посидевши и поговоривши о нашей судьбе в долгие годы ссылки и о том, как я отыскивал его в Нижнем, где и узнал о его переселении в Петербург, мы отправились пешком в ресторан завтракать и с тех пор несколько раз сходились то у него, то у меня». У С.-Петербурзі Ш. відвідував університетські лекції Костомарова, а також працював над організацією недільних шкіл. Костомаров був в академічній майстерні Ш. напередодні його смерті, а в день поховання поета виголосив прощальне слово (див. «Слово над гробом Т. Г. Шевченка»). У березні 1861 р. Костомаров виступив у залі *С.-Петербурзького імператорського університету* на літературному вечорі, присвяченому пам'яті поета (див. «Воспоминание о двух малых»). Костомаров присвятив Ш. кілька розвідок, а також приділяв велику увагу популяризації його творчої спадщини (див. «Кобзар», «Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860», *Літературна спадщина М. Костомарова*, «Поэт Тарас Григорьевич Шевченко» («Письмо Н. И. Костомарова к издателю-редактору “Русской старины” М. И. Семеvскому»), «Примечание» М. Костомарова до публікації «Письмо Т. Г. Шевченко к Н. И. Костомарову», «Споминки про Шевчен-

ка»). Учений був одним з ініціаторів перевезення та перепоховання праху Ш. на Батьківщині. У робочому кабінеті петербурзької квартири Костомарова на письмовому столі стояв бюст, а над диваном висів великий портрет Ш., були також дві гравюри Ш. з автографом.

Тв.: *Повне збір. творів:* В 10 т. К., 1939—1964. Т. 1—10; *Собр. соч.:* В 5 т. М., 1964—1965; *Повне збір. творів:* В 12 т. К., 2001—2003. Т. 1—6.

Літ.: *Щурат В.* Св. Письмо в Шевченковій поезії. Л., 1904; *Ефремов С.* Тарас Шевченко, життя його та діла. К., 1908; *Зайцев П. Т.* Шевченко: Короткий нарис життя. К., 1920; *Автобіографія* Н. И. Костомарова. М., 1922; *Смаль-Стоцький С.* Ритміка Шевченкової поезії. Прага, 1925; *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. Л., 1929; *Пеленський Є.-Ю.* Шевченко-клясик. Краків, 1942; *Шевченко та його доба.* Авгсбург, 1946/1947. Вип. 1; *Петров В.* Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства. Авгсбург, 1947; *Білецький Л.* Віруючий Шевченко. Вінніпег, 1949; *Спогади* про Шевченка. К., 1958; *Смерть* и похорони Т. Г. Шевченко (документи и матеріали). К. 1961; *Рильський М., Дейч О.* Тарас Шевченко: Біограф. нарис. К., 1964; *Шаблювський Є. С.* Шевченко і Костомаров // 36. праць п'ятнадцятої наук. шевченк. конф. К., 1968; *Шевченківський словник:* В 2 т. К., 1976—1977. Т. 1—2; *Сергієнко Г. Я.* Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1983; *Смілянська В.* Біографічна шевченкіана (1861—1981). К., 1984; *Тарахан-Береза С.* Шевченко — поет і художник. К., 1985; *Івакін Ю.* Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні статті. К., 1986; *Сергієнко Г.* Шевченко і Київ. К., 1987; *Беліна-Кенджицький Ю.* В Києві у Шевченка в 1846 г. // Воспоминания о Тарасе Шевченко: Сб. К., 1988; *Тарас Шевченко.* Автобіографія: Дневник. К., 1988; *Міяховський В.* Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство: Пер. з англ. // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка 1991. Т. 221; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Косто-

маров. К., 1992; *Прицак О.* Шевченко-пророк. К., 1993; *Бирюк Н. Д.* Тарас Шевченко и Костомаров // Н. И. Костомаров. Страницы жизни и творчества. Воронеж, 1994; *Оглоблин О.* Проблема українських зв'язків Т. Шевченка // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995; *Грабович Г.* Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Т. Шевченка. К., 1998; *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. К., 1998; *Гузар І.* Шевченко і Гете. Торонто, 1999; *Нахлік Є.* Зіставлення і протиставлення Шевченка і Пушкіна в рецепції П. Куліша // Київ. старовина. 1999. № 4; *Грабович Г.* Шевченко, якого не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). К., 2000; *Барабаш Ю.* «Коли забуду тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії. Х., 2001; *Барвінський О. Г. Т.* Шевченко — апостол правди і науки, учитель людства: спроба педагогічно-наукової ревізії. Івано-Франківськ, 2001; *Дзюба І., Жулинський М.* На вічному шляху до Шевченка // Шевченко Т. Г. Повне збір. тв.: В 12 т. К., 2001. Т. 1; *Пінчук Ю.* З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2; *Його ж.* Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Там само. № 8.

ШЕВЧЕНКО Федір Павлович (1914—1995) — український історик, архівіст, археограф та організатор науково-дослідної праці. Народився у селі Дунаївці Новоушицького повіту Подільської губернії (тепер районний центр Хмельницької області, Україна) у родині сільського ремісника. Закінчив Московський державний історико-архівний інститут (1937) та аспірантуру того ж інституту (1940). У 1940—1945 рр. — на науково-адміністративній роботі в державних архівних установах в Україні, Узбекистані та

Ф. П. Шевченко

Росії. У 1944 — 1950 рр. викладав у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка: доцент, завідувач кафедри. З 1949 р. — на науковій та науково-організаційній роботі в системі АН УРСР: вчений секретар Президії АН УРСР (1950 — 1952), завідувач відділу (1949 — 1968) та заступник директора Інституту історії АН УРСР (1964 — 1967), відповідальний редактор «Українського історичного журналу» (1957 — 1971), директор Інституту археології АН УРСР (1968 — 1972). На початку 70-х років ХХ ст. Ш. зазнав репресій з боку вищого партійного керівництва, був усунутий з посади директора Інституту археології АН УРСР. У 1972 — 1995 рр. — старший науковий співробітник, завідувач сектору, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Доктор історичних наук (1964), професор (1968), член-кореспондент АН УРСР (1969). Лауреат Державної премії Української РСР. Автор понад семисот праць з історії українського середньовіччя та ранньомодерної доби, Другої світової війни, зарубіжних країн Східної та Центральної Європи, а також студій з обсягу спеціальних історичних дисциплін, методології історії та ін. Ш. — один з фундаторів низки спеціалізованих видань: «Історіографічні дослідження в Україні», «Історичні джерела та їх використання», «Середні віки на Україні» тощо. За його участі підготовлено низку капітальних збірників документів і матеріалів, зокрема «Возз'єднання України з Росією» (М., 1953), «Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657)» (К., 1961).

В українській зарубіжній історичній науці Ш. разом з І. Крип'якевичем вважають засновниками реставраційного напрямку в радянській історіографії на теренах України. Ш. був ініціатором проведення наукових досліджень, присвячених Костомарову. Він виступив опонентом на захисті кандидатської дисертації Ю. Пінчука «М. І. Костомаров як історик України» (1971) у Києві, яка вважалася неактуальною і неперспективною на той час. У 1995 р. Ш. схвалив і підтримував науково-дослідний проект зі створення спеціального енциклопедичного довідника, присвяченого біографії та творчому спадку Костомарова.

Тв.: Лук'ян Кобилиця. К., 1958; *Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.* К., 1959; *Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648 — 1654 рр.* // *Історичні джерела та їх використання.* К., 1964. Вип. 1.

Літ.: *Історіографічні дослідж. в Україні*: Наук. зб.: (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф., редактора-засновника «Історіографічних досліджень» Федора Павловича Шевченка). К., 1999. Вип. 7; «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка / У 2 т. К., 2004. Т. 1: *Джерела*; Т. 2: *Наукові студії*; *Ясь О. В.* Постає і науковий доробок Ф. П. Шевченка: погляд з того боку «залізної зависи» // *Укр. іст. журн.* 2004. № 4; *Бажан О. Г., Данилюк Ю. З.* Федір Павлович Шевченко // *Зневажає Кліо*: Зб. статей. К., 2005.

ШТАНГЕ Володимир Адольфович (1856 — ?) — російський медик. Закінчив Імператорську медико-хірургічну академію в С.-Петербурзі (1879). Професор кафедри фізичних методів лікування в Імператорському клінічному інституті великої княгині Олени Павлівни та викладач жіночих медичних курсів у С.-Петербурзі. Голова

С.-Петербурзького медичного товариства. Лікував *Костомарова* в С.-Петербурзі взимку 1875 р., хоча вважав його стан безнадійним (див. *Біографія М. Костомарова, Катенін М. І., Муринов Д. А.*).

Літ.: *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. № 6.

ШТЕТТИН — див. *Щецин*.

ШУБИНСЬКИЙ Сергій Миколайович (1834—1913) — російський історик і журналіст, генерал-майор. Народився в *Москві* у дворянській родині. Закінчив Московський дворянський інститут. У 1854—1887 рр. — на військовій службі. Автор праць на історико-побутову тематику. У 1875—1879 рр. — редактор журналу *«Древняя и новая Россия»*, у 1880—1913 рр. — часопису *«Исторический вестник»*. Ш. підтримував стосунки з *Костомаровим*, а також співпрацював з ним як редак-

тор історичних часописів. Він неодноразово відвідував петербурзьку квартиру *Костомарова*, зокрема під час його хвороби у 1884 р. Ш. і *Костомаров* підтримували епістолярний зв'язок переважно з ділових питань. Ш. відмовився опублікувати сатиричну повість *Костомарова «Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю»* в *«Историческом вестнике»*, позаяк побоювався цензурних утисків.

Тв.: *Очерки из жизни и быта прошлого времени*. СПб., 1888; *Исторические очерки и рассказы*. СПб., 1911.

Літ.: *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875—1885 // Рус. старина. 1885. № 12; *Глинский Б. Б.* С. Н. Шубинский // Ист. вестн. 1913. № 6; *Фаресов А. И.* С. Н. Шубинский как редактор журнала // Там же. № 7; *Гончар О.* «Неизменно предан Вам...» (Листи С. М. Шубинського до М. І. Костомарова) // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14.

ЩЕРБИНА Микола Федорович (1821—1869) — російський поет, літературний критик та сатирик. Народився поблизу міста *Таганрога*, адміністративного центру однойменного градоначальства (тепер Ростовська область Російської Федерації) у родині збіднілого донського поміщика. Навчався в Таганрозькій гімназії та *Харківському університеті*. Викладав у жіночих пансіонах *Харкова*, а також давав приватні уроки дітям місцевих поміщиків. З 1850 р. — у *Москві*. Помічник редактора газети «Московские губернские ведомости». З 1854 р. — у *С.-Петербурзі*. Служив чиновником з особливих доручень при міністрові народної освіти князі П. В'яземському. Друкувався в альманасі «*Молодик*», журналах «*Современник*» та «*Отечественные записки*». Автор поетичних збірок «Греческие стихотворения» (1850), «Новые греческие стихотворения» (1851) та ін. Був особисто знайо-

мий з *Костомаровим*, який згадав його в «*Автобиографии*».

Тв.: *Избр. произведения*. Л., 1970.

Літ.: *Чернышевский Н. Г.* Стихотворения Николая Щербины // *Современник*. 1857. № 3; *Данилевский Г. П.* Н. Ф. Щербина (некролог) // *Журн. М-ва нар. просвещения*. 1869. № 4; *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

ЩЕЦИН, Штеттин — за часів *Костомарова* місто і порт в Пруссії, пізніше — у Германській імперії (тепер на північному заході Польщі). Відомий з Х ст. як поселення поморян. З 1720 р. — у складі Пруссії, з 1870 р. — у складі Германської імперії. Костомаров відвідав Щ. влітку 1857 р. під час першої подорожі за кордон (див. *Подорожі М. Костомарова за кордон*). До Щ. він прибув з *Берліна*. У порту Костомаров сів на російський пароплав, який доправив його до *С.-Петербурга*.

Літ.: *Автобиография Н. И. Костомарова*. М., 1922.

ЮВІЛЕЙ М. КОСТОМАРОВА — див. *Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова*.

«ЮЖНАЯ РУСЬ В КОНЦЕ XVI ВЕКА» — див. *«Отрывки из истории южнорусского казачества до Богдана Хмельницкого»*.

«ЮЖНАЯ РУСЬ И КОЗАЧЕСТВО ДО ВОССТАНИЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО» — стаття *Костомарова*. Вперше опублікована у журналі *«Отечественные записки»* (1870. № 1–2). Передрукована як вступ до студії Костомарова *«Богдан Хмельницкий»* у IX томі *«Исторических монографий»* (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1870) та IX томі *«Исторических монографий»* (видання М. Стасюлевича, СПб., 1884). Підготовлена на основі першої магістерської дисертації вченого *«О причинах и характере унии в Западной России»*. Див. *«Отрывки из истории южнорусского казачества до Богдана Хмельницкого»*.

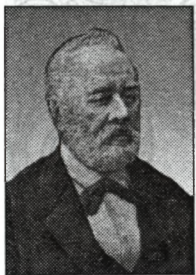
«ЮЖНОРУССКИЕ ЛЕТОПИСИ, ОТКРЫТЫЕ И ИЗДАНИЕ Н. БЕЛОЗЕРСКИМ» — рецензія *Костомарова*. Надрукована в журналі *«Отечественные записки»* (1857. № 2). Написана з приводу однойменної публікації (К., 1856) українського фольклориста та етнографа М. Білозерського. У цій рецензії Костомаров розглядає літо-

писи та інші матеріали, опубліковані М. Білозерським, зокрема наголошує на їхньому значенні для висвітлення української історії доби *Гетьманщини*.

Літ.: *Петренко С. М.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

ЮЗЕФОВИЧ Михайло Володимирович (1802–1889) — український публіцист, археограф та громадський діяч. Походив з давнього шляхетського роду. Народився в селі Сотникове Пирятинського повіту *Полтавської губернії* (тепер Пирятинський район Полтавської області, *Україна*). Отримав домашню освіту. Закінчив Благородний пансіон при *Московському університеті* (1819). Служив у російській імператорській армії (1821–1836), зокрема брав участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. З 1840 р. — інспектор казенних училищ Київської губернії. Помічник куратора (1845–1856), управитель (1855) Київського учбового округу. Член-засновник *Київської археографічної комісії* (1844), її почесний голова (1857–1889). Редактор видань *«Архив Юго-Западной России»*, *«Памятники по истории Южной и Юго-Западной России»* та ін. Голова комітету зі спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому у *Києві* (1870). Ініціатор створення Південно-Західного відділення *Російського*

М. Ф. Юзефович

географічного товариства. Підпорядковував наукову діяльність політичним інтересам Російської імперії, зокрема в 30–40-х роках XIX ст. — в антипольському, а пізніше — в антиукраїнському контексті.

Підтримував стосунки з М. Максимовичем, Т. Шевченком, приятелював з П. Кулішем. Співпрацював з Костомаровим у Київській археографічній комісії, часто зустрічався з ним. Навесні 1847 р. брав участь в арештах та обшуках квартир кирило-мефодіївських братчиків (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Костомаров згадує Ю. в *«Автобіографії»*, зокрема підкреслює, що це був «малорусс, любивший свою старину, но с дворянским чиновническим пошибом». Він також відзначає, що під час обшуку в його кабінеті Ю. узяв нібито для зберігання рукопис «сочинения о славянской федерации» (див. *«Книга буття українського народу»*), але передав його вищому керівництву. За свідченням сучасників, Костомаров уважав, що цей вчинок Ю. виявився згубним для його долі. Влітку 1874 р. під час проведення III Археологічного з'їзду в Києві (див. *Археологічні з'їзди та М. Костомаров*) Костомаров при зустрічі з Ю. не подав йому руки.

Тв.: *Объяснения от председателя Киевской комиссии для разбора древних актов* // Основа. 1861. № 3; *Некоторые соображения о лучшей организации деятельности археографической комиссии* // Тр. III Археол. съезда: В 2 т. К., 1878. Т. 1.

Літ.: *Корсаков Д.* Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве // Вестн. Европы. 1906. № 9; *Автобіографія Н. И. Костомарова*. М.,

1922; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Шандра В.* Юзефович Михайло Володимирович // Українські архівісти: Біобібліогр. довід. К., 1999. Вип. 1: (XIX ст. — 1930-ті роки).

ЮНГЕ Катерина Федорівна (1843–1913) — російська художниця, дочка графа Ф. Толстого та А. Толстої. Отримала домашню освіту. Приятелька Костомарова та шанувальниця його таланту. У 1863 р. побралася з відомим окулістом Е. Юнге (1833–1898), професором Медико-хірургічної академії в С.-Петербурзі. У 1879 р. залишила С.-Петербург і переїхала спершу до Криму, а пізніше — до Києва, де мешкала до 1887 р. У 1882 р. організувала жіночу школу та керувала нею. Пізніше викладала в Строгановському училищі в Москві. Приятельувала з Т. Шевченком, брала в нього уроки малювання. За його посередництва познайомилася з Костомаровим, який відвідував столичний салон графа Ф. Толстого, де збиралися відомі письменники та художники. З того часу Ю. та Костомаров приятелювали і листувалися (див. *Епістолярна спадщина М. Костомарова*). Історик захоплювався мистецьким талантом та красою Ю., зокрема в 60-х роках XIX ст. в одному з листів освідчувався їй у коханні та просив руки, однак і наголошував на проблемах, які очікують такий шлюбний союз. У Дідівцях улітку 1881 р. Ю. була присутня, коли в родинному колі читався рукопис студії Костомарова *«Мазепа. Историческая монография»*. Ю. та Костомаров здійснювали подорожі до садиби художника М. Ге та його дружини Анни, а також до Качанівки, маєтку українського культурного та громадського діяча і мецената В. Тарновського-молодшого. Останній раз вона зустрічалася з Костомаровим у січні 1885 р. в С.-Петербурзі. Ю. опублі-

кувала спогади про Костомарова, в яких подала характеристику вченого та його оточення. Зокрема, вона відзначала, що Костомарову притаманне «полное отсутствие важности, тщеславия, самомнения и бесконечная снисходительность к людям». Вціліла чимала кореспонденція Костомарова до Ю. (14 листів), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

К. Ф. Юнге

Тв.: Воспоминания о Шевченко // Вестн. Европы. 1873. № 8; **Воспоминания** о Н. И. Костомарове // Там же. 1910. № 11; **Воспоминания** (1843—1860 гг.). Б. м., 1913.

Літ.: Савон О. А. Дідівці: Садба творчості і доброти. Прилуки, 1993; **Пінчук Ю.** Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Історичний журн. 2004. № 8; **Його ж.** Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. К., 2005.

«ЮПИТЕР СВЕТАЛЫЙ ПЛЫВЕТ ПО ЗЕЛЕНЫМ ВОДАМ КИММЕРИЙСКИМ...» — драматична поема *Костомарова*. Вперше надрукована в книжці *«Литературное наследие Н. И. Костомарова»* (СПб., 1890). Датована за *«Автобиографией»* Костомарова червнем — липнем 1854 р. Як повідомив видавець згаданої книжки, *«Стихотворение, написанное в Крыму в 1852 году, во время кратковременного отпуска из Саратова, составляет новую редакцию стихотворения, написанного в 1841 году под названием “Пантикапей”»*. Увійшла до видань *«Твори в двох томах»*

(К., 1967 і К., 1990). У цій поемі алегорично зображено долю кирило-мефодіївця Костомарова (див. *Кирило-мефодіївці та М. Костомаров*). Автор переносить дію твору в античну Пантикапею. Зокрема, в постаті пантикапейського царя зображує російського імператора Миколу I, а в його жертві, безіменному поеті, — самого себе. Ця поема привернула увагу І. Франка, який 17—19 січня 1915 р. переклав її українською мовою під назвою *«На руїнах Пантикапей»*.

Літ.: Бородін В. С. Примітки // Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 1; **Франко І. Я.** Зібрання творів: В 50 т. К., 1978. Т. 11: Поетичні переклади та переспіви.

ЮРАСІВКА — слобода *Острогозького повіту Слобідсько-Української*, пізніше — *Воронезької губернії* на берегах річки Ольховатки (тепер Ольховатського району Воронезької області, Російська Федерація). Ю. виникла на початку XVIII ст. У 1702 р. була заснована слобода *Ольховатка*. Дещо пізніше на місці Малої (Верхньої) Ольховатки (теперішня Ю.) збудували дерев'яну каплицю, що сприяло заселенню цієї місцевості. Там оселився осавул Острогозького козацького полку Ю. Блюм, який спорудив Георгіївську церкву. Відтоді на його честь слобода стала називатися Ю. Вперше Ю. згадується близько 1721 р. Дочка Ю. Блюма вийшла заміж за поручика Петра Костомарова, діда майбутнього історика (див. *Родовід М. Костомарова*). *Костомаров* народився в Ю., яка була маєтком його батька (див. *Костомаров І. П.*). З Ю. пов'язане дитинство вченого. Він відвідував Ю. в юнацькі роки, під час навчання в *Харківському університеті*. Ю. неодноразово згадується як мала батьківщина історика в *«Автобиографии»*. Зокрема, йдеться про будинок його матері (див. *Костомарова Т. П.*), в яко-

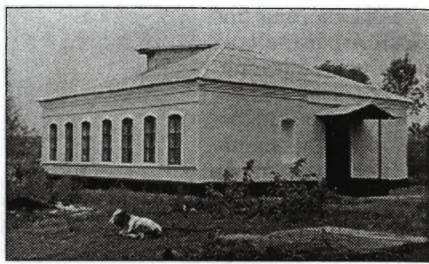

му він мешкав після смерті батька. Останній раз Костомаров відвідав Ю. в грудні 1845 р., коли підписував папери на продаж цього маєтку. Втім учений цікавився долею своєї малої батьківщини впродовж усього життя, зокрема підтримував зв'язок з місцевими мешканцями, сприяв будівництву школи в цій слободі (див. *Юрасівське сільське училище*).

Літ.: Веселовский Г. М. Город Острогожск и его уезд. Воронеж, 1867; Самбикин Д. Георгиевская церковь слободы Юрасовки // Воронежские губернские ведомости. 1869. № 9—10; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Елецкий В., Корбанов А. История слободы Юрасовки — родины Н. И. Костомарова // Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие. Воронеж, 1992; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Будаков В. В. Из слободы Юрасовки // Н. И. Костомаров. Страницы жизни и творчества. Воронеж, 1994; Аббасов А. Костомаров и Юрасовка // Н. И. Костомаров. Жизнь и творчество. Воронеж, 1996.

ЮРАСІВСЬКЕ СІЛЬСЬКЕ УЧИЛИЩЕ — середній навчальний заклад, створений в останній чверті XIX ст. коштом *Костомарова* в слободі *Юрасівці*. Призначався для навчання селянських дітей обох статей. Кошти на створення цього закладу були передбачені в духовному заповіті Костомарова 1877 р. Нині на будинку колишнього Ю. с. у. встановлено меморіальну дошку на честь Костомарова.

Літ.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Аббасов А. Костомаров и Юрасовка // Н. И. Костомаров. Жизнь и творчество. Воронеж, 1996; Чалая Т. Крестьянка Костомарова — мать историка // Историчний журн. 2005. № 1.

Будинок Юрасівського сільського училища. Сучасний вигляд. Фото

ЮР'ЄВ МОНАСТИР — стародавній православний чоловічий монастир у *Новгороді* на лівому березі річки Волхов. Заснований не пізніше початку XII ст. Деякі вчені припускають, що його заснував великий князь Ярослав Мудрий (у хрещенні — Юрій) на початку XI ст. На межі XII і XIII ст. Ю. м. перетворився з княжого на державний монастир Новгородської республіки. Наприкінці XV ст. — один із найбільших земельних власників у Новгородській республіці. Після приєднання Новгороду до *Москви* більша частина володінь Ю. м. була урізана. *Костомаров* відвідував Ю. м. у 60-х роках XIX ст. разом з поетом А. *Майковим* та істориком М. *Барсуковим* під час поїздки історичними місцями Новгородщини. Ця подорож була описана М. Барсуковим, який за дорученням його супутників виконував обов'язки «літописця».

Літ.: Барсуков Н. Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове. СПб., 1898; Янин В. Л. Из истории высших государственных должностей в Новгороде // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. М., 1963; *Аграрная история Северо-Запада России*. Л., 1971.

«ЯВІР, ТОПОЛЯ Й БЕРЕЗА (ІЗ НАРОДНОГО ПРЕДАНИЯ)» — вірш *Костомарова*. Вперше опублікований у книжці *«Литературное наследие Н. И. Костомарова»* (СПб., 1890) за автографом, знайденим у 1886 р. в паперах А. Мордовцевої (див. *Пасхалова А. Н.*). Датований 1848-м роком. Увійшов до видань *«Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова»* (Л., 1906; 2-ге вид. 1914) і *«Твори в двох томах»* (К., 1967 і К., 1990). У цьому вірші автор вдається до алегорії: «молоденький — зелений явір», «дружина — тополя біла», «матуся — береза біла».

Літ.: *Бородін В. С.* Примітки // *Костомаров М. І. Твори: В 2 т. К., 1967. Т. 1.*

ЯВОРНИЦЬКИЙ (Еварницький) Дмитро Іванович (1855—1940) — український історик, археолог, етнограф, фольклорист, археограф, музеєзнавець та письменник. Народився в селі Сонцівка Харківського повіту *Харківської губернії* (тепер село Борисівка Харківського району Харківської області, *Україна*) у збіднілій дворянській родині сільського дяка, який побрався зі звичайною селянкою. Закінчив Харківське повітове училище (1874). Навчався у Харківській духовній семінарії (1875—1877). Здобув вищу осві-

ту у *Харківському університеті* (1881). Позаштатний стипендіат цього університету для підготовки до професорського звання. За читання публічних лекцій про запорозьке козацтво у 1885 р. був звільнений з університету. У 1885—1892 рр. викладав у *С.-Петербурзі* в різних навчальних закладах. Чиновник з особливих доручень у Середній Азії (1893—1895) та Варшавській казенній палаті (1895—1896). Приват-доцент *Московського університету* (1896—1905). Захистив магістерську дисертацію в *Казанському університеті* (1901). У 1902—1933 рр. очолював Катеринославський музей ім. О. Поля (пізніше — Дніпропетровський історичний музей). Професор Катеринославського університету (1918). Член-кореспондент (1924), академік (1929) Всеукраїнської академії наук. У 1933 р. зазнав переслідувань за звинуваченням у «буржуазному націоналізмі». Працював в архівах *Москви, С.-Петербурга, Харкова, Чернігова та Варшави*. Співробітничав з часописами *«Киевская старина»*, *«Исторический вестник»*, *«Русская мысль»* та ін. Підтримував творчі зв'язки з багатьма відомими вченими, зокрема з Д. Багалієм, І. Забеліним, М. Калачовим, В. Ключевським, Д. Самоквасовим та ін. Автор праць з української історії XVI—XIX ст., зокрема

Д. І. Яворницький

студій «Запорожжє в остатках старини и преданиях народа» (1888), «История запорожских козаков» (1892—1897), «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожского низовых козаков» (1894), «Источники для истории запорожских козаков» (1903), «До історії степової України» (1929). В історичних поглядах Я. органічно поєднувався пізній романтизм з істотними вкрапленнями позитивізму. Я. виявляв інтерес до творчості Костомарова, зустрічався з ним у С.-Петербурзі в січні 1885 р., а також листувався (див. *Епістолярна спадщина М. Костомарова*). Приміром, у листі до Костомарова від 24 січня 1885 р. Я. висловив глибоку вдячність за влаштований йому доброзичливий прийом, а також бажання наслідувати приклад Костомарова як історика. Враження від цієї зустрічі залишилося у Я. на все життя, про що він пізніше написав у листі до Я. Новицького: «На меня он произвёл необыкновенно чарующее впечатление. Правда, он уже представляет из себя развалину, но всё же это сила и на закате дней, всё же это лев, хотя и умирающий... Вероятно, я ему очень понравился, целыми вечерами не отпуская от себя, приглашал хлеба-соли откусать и на память дал свою фотографию...». За свідченням Я., Костомаров порадив йому перш ніж працювати з архівним матеріалом, ознайомитися з усіма історичними місцями козацтва, побутовими речами запорожців, які збереглися в музеях, послухати козацькі думи та історичні пісні. Спогади про Костомарова відображено і в літературній творчості Я., зокрема в пое-

зії «До М. І. Костомарова». Влітку 1885 р. Я. за допомогою друзів Костомарова — Д. Мордовця та Г. Вашкевича, які підшукали йому місце викладача, — перебрався до С.-Петербурга.

Тв.: *Історія запорізьких козаків*: У 3 т. Л., 1990—1992. Т. 1—3.

Літ.: Авчинников А. Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. Екатеринбург, 1914; *Бібліографічний покажчик праць Дмитра Івановича Яворницького* (1883—1928 рр.) // 36. Дніпропетр. крайового іст.-археол. музею. Д., 1929. Т. 1; *Реєстр друкованих праць Д. І. Яворницького* // Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. К., 1972; *Шаповал І. М.* В пошуках скарбів. Д., 1990; *Ковальський М. П.* Нове про Д. І. Яворницького // Бористен. 1993. № 8; *Абросимова С.* Дмитро Яворницький. Запоріжжя, 1997; *Гі ж.* Дмитро Яворницький // *Історіографічні дослідж. в Україні*. К., 2005. Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.

ЯГОТИН — за часів Костомарова містечко Пирятинського повіту *Полтавської губернії* (тепер районний центр Київської області, Україна). У 1648—1781 рр. Я. — сотенне містечко Переяславського полку. Костомаров відвідав Я. влітку 1883 р. з письменником та етнографом В. Горленком під час подорожі історичними місцями Лівобережної України.

Літ.: Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киев. старина. 1886. № 1; Савон О. А. Дідівці: Садба творчості і доброти. Прилуки, 1993.

«ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО ОБЪЕДИНЕНИЯ СЛАВЯНСКИХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ» — стаття Костомарова. Вперше надрукована в часопису «*Славянская заря*» (1867. № 1) разом з листом Костомарова до редакторів цього видання (див. *Лист М. Костомарова до редакторів І. Ливчака та К. Клим-*

ковича з додатком його статті «Язык как средство объединения славянских национальностей»). Зазначені стаття та лист викликали полеміку Костомарова з радикальними прибічниками панславізму в Росії [див. «Объяснение» [IX] («По поводу нападок петерб. корреспондента “Моск. ведомостей” за изложенные в письме к редакторам Славянской Зари мысли по вопросу о распространении русского языка между славянами»)].

Літ.: Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004.

ЯКИМОВ Василь Олексійович (1802—1853) — російський письменник-містик та літературознавець. Навчався в Белгородській духовній семінарії та Харківському університеті. Професор на кафедрі російської словесності у Харківському університеті під час навчання в ньому Костомарова (1833—1836). Був опонентом на захисті другої магістерської дисертації Костомарова 13 січня 1844 р. (див. «Об историческом значении русской народной поэзии»). Учений згадує Я. в «Автобиографии», зокрема відзначає, що він уславився нікчемним перекладом В. Шекспіра. Костомаров також розповідає про свою дискусію з Я. під час захисту дисертації: «Якимов, вырвавши из моей диссертации два песенных стиха, потребовал от меня доказать, что здесь есть какая-нибудь поэзия. Прежде чем я собрался отвечать ему, Лунин засмеялся и сказал: “Это все равно, если бы рассечь человека по частям и потребовать, чтобы показали, где у него душа; ни в ноге, ни в руке, ни в ухе, ни в носу нет души, а весь человек живой — с душою”» (див. *Лунин* М. М.).

Літ.: *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования*

(1805—1905): 1. История факультета. 2. Биографический словарь профессоров и преподавателей. Харьков, 1908; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЯЛТА — за часів Костомарова повітове місто Таврійської губернії на південних схилах Кримських гір (тепер Автономна Республіка Крим, Україна). З 1783 р. Я. — у складі Російської імперії. З 1838 р. — повітове місто Таврійської губернії. Костомаров відвідував Я. в 1841, 1852 і 1870 рр. У 1870 р. він мешкав у Я. майже тиждень, зустрічався там з відомим педагогом К. Ушинським.

Літ.: *Белозерская* Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // *Рус. старина*. 1886. № 6; *Еленин* Е. А. Ялта и окрестности. Ялта, 1901; *Ялта* и ближайшие окрестности: Путеводитель-справочник. Ялта, 1911; *Автобиография* Н. И. Костомарова. М., 1922.

ЯНІВ Володимир Михайлович (1908—1991) — український психолог, соціолог, історик та поет. Народився у Львові в сім'ї шкільних учителів. Навчався в Українській академічній гімназії у Львові (1919—1927), Львівському (1927—1934) та Берлінському (1940—1944) університетах. Захистив докторську дисертацію «Душевні переживання в'язня» в Берлінському університеті (1944). Член Організації українських націоналістів (фракція С. Бандери). Політичний в'язень польських та німецьких тюрем. Пізніше відійшов від політичної діяльності. З 1952 р. — у Сарселі (Франція). Один з організаторів української науки на еміграції та в діаспорі. Професор (1955), ректор (1968—1986) Українського вільного університету в Мюнхені. Голова Наукового товариства ім. Шевченка в Європі (1985—1987). Дійсний член Української вільної академії наук та член-кореспондент

В. М. Янів

Іспанської академії наук (1973). Командор папського ордена св. Григорія Великого (1964). Автор праць з соціології, соціальної психології та *етнопсихології*, а також студій з історії наукових установ і товариств української діаспори в Європі, історії церкви й української біографістики. Вивчав творчу спадщину *Костомарова* в межах своєї провідної дослідницької проблематики. Вважав, що Костомаров відобразив у *«Книзі буття українського народу»* національний ідеал громадського життя, зокрема ідею свободи. Ці спостереження Я. спираються на аналіз етнопсихологічних рис російського та українського народів, представлених у працях Костомарова (див. *«Две русские народности»*). Зокрема, Я. звертає увагу на пріоритетні цінності українського духовного типу в тлумаченні Костомарова. На думку Я., чільне місце в поглядах Костомарова посідає проблема домінації особистої свободи українців, яка порушується у низці його студій (див. *Община*). Приміром, Костомаров наголошує на типовій для російського села великій патріархальній родині, протилежність якій становить мала індивідуалістична сім'я в *Україні*, що веде відокремлене від батьків господарство. Я. акцентує увагу і на інших дихотоміях в роботах Костомарова, які є основними етнопсихологічними рисами двох народів: переважання поезії в українців та прози — у росіян, іdealізму і краси — у перших та практицизму, матеріалізму й приземленості — в останніх. На думку Я., Костомаров підкреслює і відмінне морально-психологічне розуміння Бога у сприйнятті

двох народів. Росіяни вбачають у божественному Провидінні джерела авторитаризму, деспотії та формалізму, зокрема дотримуються букви, а не духу Закону Божого. Натомість українці прагнуть до ідеального, чуттєвого та внутрішнього християнського моралізму. На переконання Я., Костомаров в *«Двух русских народностях»* обрав методологічно правильний шлях дослідження, що виявилось у застосуванні порівняльно-історичного методу, хоча історик почав не з аналітичних робіт, а з синтетичних узагальнень та висновків. На підставі узагальнень Костомарова Я. та інші дослідники висунули тезу про інтровертивність українського та екстравертивність російського національних типів (див. *Етнопсихологія*).

Тв.: До психологічної аналізи *«Книги Битія»*: Рез. доп., читаної на 1-й наук. конф. НТШ у Європі // Вісті Європ. Від. НТШ. Сарсель., 1952. № 3; *Українська духовність у творах Костомарова* // Визвольний шлях. 1953. № 12; *Українська духовність у поетичній візії Шевченка*. Париж, 1962; *Студії та матеріали до нової української історії*: В 2 т. Мюнхен, 1970—1983. Т. 1—2; *Візія теократичного громадянства в «Книгах Битія»*: (У 140-ліття постання) // 36. на пошану Ю. Панейка. Мюнхен, 1988; *Між розпачем і надією*: 36. есеїв з мистецтва / Передм. М. Шафовала. Мюнхен, 1992; *Нариси до історії української етнопсихології* / Упоряд. М. Шафовал. Мюнхен, 1993; *Психологічні основи окциденталізму* / Упоряд. М. Шафовал. Мюнхен, 1996.

Літ.: *Збірник* на пошану проф., д-ра Володимира Янева. Мюнхен, 1983; *Ясь О. В.* Українська історіографія та етнопсихологія Володимира Янева: (Суб'єктивні нотатки з приводу розвитку однієї наукової галузі) // Розбудова держави. 1996. № 10.

ЯРОСЛАВЛЬ — за життя *Костомарова* губернське місто в Російській імперії (тепер обласний центр Російської

Федерації). Засноване великим князем Ярославом Мудрим на початку XI ст. З початку XIII ст. Я. — центр удільного князівства. У 1463 р. приєднаний до Московського великого князівства. З 1710 р. — у складі С.-Петербурзької, а з 1727 р. — Московської губерній. З 1777 р. — адміністративний центр Ярославського намісництва, а з 1796 р. — Ярославської губернії. Вивчаючи російську історію початку XVII ст. (див. «Смут-

ное время Московского Государства»), Костомаров влітку 1865 р. відвідав історичні місця, пов'язані з цією добою. Тоді він здійснив подорож на північ від Москви. Побував у Твері, Костромі, Ростові та Я.

Літ.: Головищikov К. Д. История города Ярославля. Ярославль, 1889; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Ярославль: Очерки по истории города (XI в. — октябрь 1917). Ярославль, 1954.

Довідкове видання

*Смолій Валерій Андрійович
Пінчук Юрій Анатолійович
Ясь Олексій Васильович*

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

ВІХИ ЖИТТЯ
І
ТВОРЧОСТІ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ
ДОВІДНИК

Відповідальна за випуск *Т. М. Мусієнко*
Оправа і титул художника *П. Т. Вишняка*
Художній редактор *Г. С. Муратова*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректори: *Л. М. Байбородіна, В. В. Биченок,*
Н. М. Мельник, Н. Г. Потаніна
Комп'ютерна верстка *А. А. Коркішко*

Підп. до друку 29.12.2005. Формат 60 × 84/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Kudriashov. Офс. друк. Ум. друк. арк. 31,62.
Обл.-вид. арк. 35,00. Тираж 5000 пр. Вид. № 10612.
Зам. № 5-593

Видавництво «Вища школа», вул. Гоголівська, 7г, м. Київ, 01054

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 04.12.2000
серія ДК № 268

Надруковано з плівок, виготовлених у видавництві «Вища школа»,
у ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», вул. Л. Курбаса, 4,
м. Біла Церква, 09117

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 14.08.2001
серія ДК № 567

